АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У ДВОХ ТОМАХ

„НАУКОВА ДУМКА" ● КИЇВ — 1967

ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ І

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. Є. ЛОСЬ, (відповідальний редактор)
І. О. ГУРЖІЙ, Й. Т. ЩЕРБИНА, О. І. ЛУГОВА (секретар).

„НАУКОВА ДУМКА" ● КИЇВ — 1967

ПЕРЕДМОВА

Героїчний робітничий клас нашої країни має багату і славну історію. Його зародження почалося одночасно з розвитком елементів капіталізму в надрах феодального суспільства. Але тоді він ще не був пролетаріатом в повному розумінні цього слова, а являв собою, за виразом Маркса, «передпролетаріат». Він виник за часів перших двох стадій розвитку капіталізму, під час дрібнотоварного виробництва та капіталістичної мануфактури. Вже перша стадія капіталізму в промисловості супроводжувалася, як писав В. І. Ленін, «появою найманих робітників і кустарів, що працюють на скупщиків»[1]. В цей період переважають дрібні підприємства, що мають примітивну техніку. Розміри виробництва, віддалення виробника до споживача невеликі. Існує крайньо вузький ринок.

Значно більших розмірів досягає прірва між власником засобів виробництва і найманими робітниками в період другої фази — мануфактури. Тепер з'являються великі промислові селища, в яких основну масу жителів становлять неімущі робітники. Розкол між працею і капіталом ще більше посилився. Зростають загони пролетаріату. Але продовжує існувати ще багато дрібних підприємств, ще зберігається зв'язок з землею як промисловця, так і виробника.

Тільки третя стадія розвитку капіталізму — фабрика остаточно відокремлює промисловість від землеробства і створює новий клас, тобто клас найманих, формально вільних робітників, позбавлених власності на засоби виробництва і тому змушених продавати свою робочу силу капіталістам.

Таким чином, тільки з часу промислового перевороту, який почався в Росії в 30—40-х рр. XIX ст., в результаті створення матеріально-технічної бази капіталізму у вигляді великої машинної індустрії виник промисловий пролетаріат.

Поява робітничого класу мала величезне історичне значення для долі всього людства. Довгі роки трудящі вели боротьбу проти експлуатації, але не досягали своєї мети. Тільки з виникненням пролетаріату

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 325.

в його особі трудящі та експлуатовані вперше в історії знайшли надійного керівника в боротьбі за ліквідацію соціального і національного гніту.

Робітничий клас не зразу виступив на історичну арену як організована і самостійна сила. Його перші виступи були стихійні і слабо організовані.

В. І. Ленін вказував, що у всіх європейських країнах соціалізм і робітничий рух існували спочатку окремо один від одного. Так само, зазначав Володимир Ілліч, було і в Росії. «...У нас,— писав В. І. Ленін,— соціалізм існував дуже довго, протягом багатьох десятиліть, *осторонь* від боротьби робітників з капіталістами, від робітничих страйків та ін. З одного боку, соціалісти не розуміли теорії Маркса, вважали її незастосовною для Росії; з другого боку, російський робітничий рух залишався ще в зовсім зародковій формі» [1].

Для того, щоб виконати свою історичну місію, робітничий клас повинен усвідомити свої корінні, класові інтереси, тобто перетворитися, за виразом Маркса, з «класу в собі, в клас для себе», що можливо лише на основі революційної теорії.

Таким поворотним етапом в історії міжнародного робітничого класу було виникнення в середині XIX ст. марксизму. Маркс і Енгельс не тільки створили нову революційну теорію, а й організували Комуністичну партію, яка стала вищою формою класової організації пролетаріату.

Творці «Маніфесту Комуністичної партії» Маркс і Енгельс обгрунтували всесвітньо-історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму. У своєму безсмертному «Маніфесті» вони писали: «Буржуазія не тільки виковувала зброю, яка несе їй смерть, вона народила і людей, які скерують проти неї цю зброю — сучасних робітників, пролетарів». Маркс і Енгельс вказали, що пролетаріат є тією суспільною силою що здатна знищити старе, капіталістичне суспільство і побудувати нове комуністичне.

Про історичну роль робітничого класу особливо підкреслено в новій Програмі нашої партії та в Тезах ЦК КПРС до п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Головна рушійна сила революційного перетворення світу — робітничий клас, найпослідовніший революційний клас. У ході класових битв він організується, створює свої профспілки і політичні партії, веде економічну, політичну і теоретичну боротьбу проти капіталізму, здійснюючи історичну місію революційного перетворення старого суспільства і творця нового ладу, робітничий клас стає виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих» [2].

Робітничий клас пройшов велетенський шлях, политий кров'ю борців за народне щастя. В 1871 р. паризькі комунари вперше в історії повалили буржуазію і встановили на короткий час диктатуру пролетаріату.

Дальшому розвитку революційної свідомості робітничого класу стали на перешкоді опортуністи з другого Інтернаціоналу. Вони, визнаючи класову боротьбу, не визнавали диктатури пролетаріату. «Марксист,—

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 229.
[2] Програма КПРС, Держполітвидав УРСР, К., 1961, стор. 8.

писав В. І. Ленін,— лише той, хто *поширює* визнання боротьби класів до визнання *диктатури пролетаріату*» [1].

На початку XX ст. центр міжнародного революційного руху почав переміщуватися з Заходу на Схід, в Росію. На основі дальшого зростання робітничого руху в Росії почали виникати марксистські організації. В умовах порівняно швидкого розвитку капіталізму в Росії після реформи 1861 р., а отже, і формування кадрів робітничого класу, в умовах зростання робітничого руху, теорія марксизму не тільки знайшла велике поширення в країні, але й піднялась на вищий щабель в своєму розвитку. В. І. Ленін в інших історичних умовах розвинув далі марксистську теорію, збагатив її новими важливими положеннями, розробив стрункy теорію пролетарської революції. Ленінізм зіграв величезну, вирішальну роль в ідейно-політичному вихованні робітничого класу Росії, озброїв його єдино вірною революційною теорією. Боротьба робітничого класу з того часу стала визначальною, головною у всьому визвольному русі проти царизму та капіталізму.

В. І. Леніну належить виключна роль у поєднанні соціалізму з робітничим рухом. Його геніальні праці і безпосередня участь в робітничому революційному русі сприяли політичному загартуванню і згуртованості пролетаріату країни.

Створений в 1895 р. Леніним петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» почав здійснювати поєднання соціалізму з робітничим рухом.

В зв'язку із зближенням російських соціал-демократів з робітничими масами, починаючи з другої половини 90-х років, визвольний рух у Росії посилився. Якщо на першому етапі визвольного руху в Росії (приблизно з 1825 до 1861 р.) проти царизму виступили переважно передові дворяни, на другому (з 1861 до 1895 р.) — так звані різночинці, то з 1895 р. головну роль в цьому русі почав відігравати пролетаріат. В Росії почався третій — пролетарський період визвольної боротьби.

Під час страйків 90-х років робітники вже виявляли елементи класової свідомості, ці страйки багато в чому відрізнялись від колишніх робітничих бунтів. «Якщо бунти,— писав В. І. Ленін,— були повстанням просто пригноблених людей, то систематичні страйки виражали вже собою зародки класової боротьби, але саме тільки зародки» [2].

Проте, незважаючи на пробудження робітничого класу, його свідомість залишалась тоді ще на низькому рівні, і рух робітників носив стихійний характер. У них ще не було соціал-демократичної свідомості, вони не розуміли необхідності заміни існуючого ладу, знищення приватної власності і організації соціалістичного устрою.

Потрібна ще була протягом певного часу титанічна робота Леніна, керованих ним соціал-демократичних організацій в справі внесення соціалістичної свідомості в ряди робітничого класу.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 372.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

У посиленні робітничого руху, в пробудженні революційної свідомості пролетаріату відбувся значний перелом на початку XX ст. В цей період у Росії капіталізм переріс в імперіалізм, в умовах якого його суперечності досягли крайніх меж.

Показником швидкого зростання революційної сили і свідомості робітничого класу на початку XX ст. був широкий розмах страйкового руху і перехід до вуличних демонстрацій, під час яких робітники висували політичні вимоги, лозунг «Геть царське самодержавство!».

Послідовним виразником класового руху пролетаріату стала більшовицька партія, яка існує з часу II з'їзду РСДРП.

Російська соціал-демократична робітнича партія об'єднувала в своїх лавах передову, найбільш свідому частину робітників різних національностей, що проживали на території колишньої Російської імперії.

Більшовицький прапор, який підняв В. І. Ленін на II з'їзді РСДРП, став прапором і робітничого класу України. Очолювані В. І. Леніним, більшовики піднімали робітничий клас на політичну боротьбу, спрямовуючи її проти царизму та капіталізму. Вони вчили, що кінцевою метою класової боротьби робітничого класу є завоювання політичної влади і створення соціалістичного суспільства.

Створення більшовицької партії, прийняття її програми відіграло величезну роль у піднесенні свідомості пролетаріату, який перейшов від стихійної боротьби з окремими капіталістами до класової боротьби. «Боротьба робітників,— писав В. І. Ленін,— стає класовою боротьбою лише тоді, коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти *всього класу* капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас. Тільки тоді, коли окремий робітник усвідомлює себе членом усього робітничого класу, коли у своїй щоденній, дрібній боротьбі з окремими хазяями і з окремими чиновниками він бачить боротьбу проти всієї буржуазії і проти всього уряду, тільки тоді його боротьба стає класовою боротьбою» [1]. Основоположники марксизму-ленінізму К. Маркс і Ф. Енгельс вчили, що в міру того, як боротьба робітників з капіталістами стає класовою боротьбою, вона неминуче стає політичною боротьбою.

Борючись за повалення царизму, за політичні свободи і 8-годинний робочий день, робітничий клас показав, що він усвідомив себе як клас, і виступив на широку арену політичної боротьби під керівництвом більшовицької партії.

Про високу політичну зрілість робітничого класу в цей період свідчила, як підкреслював В. І. Ленін, «вимога 8-годинного робочого дня є вимога всього пролетаріату, звернена не до окремих хазяїв, а до державної влади, як до представниці всього сучасного суспільного й політичного ладу, до всього класу капіталістів, що володіють усіма засобами ви-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 189—190.

робництва. Вимога 8-годинного робочого дня набула особливого значення: вона є проголошення солідарності з міжнародним соціалістичним рухом» [1].

Зростання страйкової боротьби робітників свідчить про те, що робітничий клас Росії, в тому числі України, на початку XX ст. вже усвідомив свої класові завдання і почав вести боротьбу як клас проти царизму і буржуазії.

Озброївшись ленінським вченням, робітничий клас нашої країни на початку XX ст. ставав найреволюційнішим класом, здатним згуртувати навколо себе трудящі маси і повести їх на боротьбу проти соціального і національного гніту.

Як найреволюційніший клас суспільства, робітничий клас був носієм найпередовішої ідеології, творцем пролетарської культури. Вже робітничі листівки, соціал-демократичні прокламації були, як підкреслював В. І. Ленін, першою формою соціал-демократичної літератури [2]. Керуючись ленінським вченням, робітничий клас готувався до революції, що назрівала. Пролетаріат Росії, боротьба якого з самодержавством стала особливо рішучою і настійною після 9 січня 1905 р., зайняв перше місце в міжнародному робітничому русі.

У 1905 р. робітничий клас створив масові організації: Ради робітничих депутатів — зародки нової влади трудящих. В роки першої російської революції пролетаріат завоював право створювати професійні організації. «Кожний місяць цього періоду,— писав В. І. Ленін,— дорівнював, в розумінні навчання основам політичної науки — і мас і вождів, і класів і партій — рокові «мирного» «конституційного» розвитку» [3]. В 1905—1907 рр. пролетаріат Росії виступив гегемоном трудящих мас в першій російській революції.

Невтомна боротьба більшовиків після революції 1905—1907 рр. проти меншовиків, ліквідаторів, троцькістів, одзовістів і буржуазних націоналістів, вигнання меншовиків з РСДРП сприяли зростанню і зміцненню революційної активності пролетаріату.

В роки реакції, коли з партії пішли попутники, зокрема інтелігенти, збільшилась роль робітників у будівництві партії.

Все це свідчить про те, що революційний досвід 1905 р. не пройшов безслідно. Недарма В. І. Ленін підкреслював, що «ніякі переслідування, ніякі розправи не можуть спинити руху, раз піднялись *маси*, раз почали ворушитися мільйони» [4].

Більшовицькі організації, які героїчно пронесли революційний прапор крізь роки чорної політичної реакції, очолили робітничий клас в період нового революційного піднесення і першої світової імперіалістичної війни. В результаті великої роботи, проведеної під керівництвом більшовицької партії і її вождя В. І. Леніна, зросла політична свідомість і

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 328.
[2] Там же, стор. 190.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 10.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 315.

організованість робітничого класу Росії, в тому числі й робітничого класу України.

На Україні, як і в усій Росії, склалися всі необхідні передумови для успішного здійснення її буржуазно-демократичної революції й переростання в соціалістичну.

Озброївшись марксистсько-ленінською ідеологією, робітничий клас під керівництвом більшовицької партії відіграв вирішальну роль у повалені влади царизму, поміщиків та буржуазії. Робітничий клас, поваливши в 1917 р. найлютішого ворога трудящих — царизм і панування буржуазії, виконав прийняту на II з'їзді 1903 р. першу програму.

Це була велика історична подія в історії російського пролетаріату.

Здійснивши Велику Жовтневу соціалістичну революцію, взявши владу до своїх рук, встановивши свою диктатуру, робітничий клас почав боротьбу за побудову соціалізму.

Російський пролетаріат переміг тому, що мав величезний досвід дореволюційної боротьби, якого не мав жодний загін світового пролетаріату. Під проводом великого Леніна робітничий клас створив свою партію, виступив гегемоном загальнонародної боротьби проти самодержавства і буржуазії і зумів об'єднати в один революційний потік боротьбу трудящих за мир, селянські виступи за конфіскацію поміщицької землі, національно-визвольний рух пригноблених народів за рівноправність і соціалістичний рух пролетаріату за встановлення своєї диктатури.

Робітничий клас України — невід'ємна складова частина російського пролетаріату, один з його найбільших загонів, пройшов ті ж етапи розвитку і боротьби, що і весь робітничий клас Росії. Він завжди рішуче виступав на підтримку боротьби російського пролетаріату, підхоплював його революційний почин, розгортаючи революційний рух на Україні. В спільних діях російських та українських робітників, а також робітників інших національностей зростала сила і свідомість всеросійського пролетаріату. Завдяки цим спільним діям пролетаріату всіх національностей колишньої Російської імперії трудящі нашої країни вперше в історії людства знищили кайдани капіталістичного рабства і встановили новий соціалістичний лад. Все це переконливо спростовує буржуазно-націоналістичні твердження про те, ніби на Україні не було власного робітничого класу і, отже, не було об'єктивних передумов для перемоги соціалістичної революції. Її перемога була закономірним явищем, підготовленим всім ходом історичного розвитку України, загостренням і посиленням класової боротьби трудящих і, насамперед, героїчною боротьбою робітничого класу.

Тому вивчення історії окремих загонів робітничого класу багатонаціональної Росії, узагальнення їх досвіду як головної продуктивної і соціальної сили суспільства має велике наукове значення. Висвітлення славної історії робітничого класу України, його бойових, революційних традицій допомагає виховувати нові покоління, на долю яких випало будувати світле комуністичне суспільство. На прикладі боротьби робітничого класу нашої країни вчиться боротися і перемагати пролетаріат капіталістичних країн всього світу.

Дослідження історії пролетаріату Росії почалося ще в дореволюційний час буржуазними істориками. Проте буржуазна історіографія займалась вивченням робітничого питання тільки з метою примирення класових суперечностей між буржуазією і пролетаріатом, підкорення інтересів робітників інтересам буржуазії. Ідеологи буржуазії заперечували вирішальну роль робітничого класу в капіталістичному виробництві, вони розглядали робітничий клас як пасивну силу.

Не піднялися до розуміння керівної ролі робітничого класу в суспільному русі й революційні демократи 60-х років XIX ст. Неправильно висвітлювали історію пролетаріату і народники, які гадали, що можна прийти до соціалізму без пролетаріату. Навіть така праця, як книга Н. Флеровського «Положение рабочего класса в России», що одержала позитивну оцінку К. Маркса за показ тяжкого становища російських робітників, була написана з народницьких позицій і тому не давала об'єктивно наукового висвітлення історії робітничого руху Росії. Народники помилково вважали капіталізм «випадковим явищем» і тому не визнавали керівної сили пролетаріату. На їх думку, людиною майбутнього буде селянин, а не робітник.

Деякі дореволюційні дослідники (Погожев [1], Варзар [2] та ін.) зібрали в своїх працях великий фактичний матеріал, який показував кількісне зростання рядів пролетаріату та його страйковий рух, але, як зазначав В. І. Ленін, «домарксівська «соціологія» і історіографія в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу» [3]. Не зрозуміли історичної ролі робітничого класу і економісти, які вважали, що робітничий клас повинен боротися лише за економічні вимоги і що він нездатний до політичної боротьби. Меншовики виступили проти гегемонії робітничого класу в революційному русі.

Тільки на марксистській основі стало можливе справді наукове вивчення історії пролетаріату. В Росії одним з перших розробку цієї проблеми з позицій марксизму розпочав Г. В. Плеханов. Але він не завжди був послідовним у вирішенні ряду питань історії робітничого класу. Тільки В. І. Ленін створив дійсно наукову концепцію і виробив методологічні засади дослідження історії робітничого класу Росії.

В. І. Ленін, будучи вождем російського і світового пролетаріату, не міг не вивчати його минуле та сучасне. Він неодноразово вказував, що одним з найважливіших завдань свідомих робітників є «пізнати рух свого класу, його суть, його мету і завдання, його умови й практичні форми» [4].

В. І. Ленін заклав методологічні основи для вивчення історії багатонаціонального робітничого класу Росії, науково обгрунтував його історичну місію.

---

[1] А. В. Погожев, Учет численности и состава рабочих России, СПб., 1906.
[2] В. Е. Варзар, Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг., СПб., 1905.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 355.

Ленінська концепція утверджувалась в боротьбі проти дворянських і буржуазних публіцистів, народників, легальних марксистів, економістів, меншовиків та есерів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вона стала головною підвалиною для радянських дослідників історії робітничого класу.

В роки Радянської влади створилися всі необхідні умови для розвитку історичної науки. В загальносоюзних журналах «Пролетарская революция», «Борьба классов», «Красный архив», «История пролетариата СССР» друкувалися статті, присвячені революційній боротьбі пролетаріату в Росії, в тому числі і на Україні. Значне місце в дослідженнях радянських істориків України, що працювали в комісіях по вивченню історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарту), Інституту марксизму, зайняло висвітлення робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. За період з 1922 по 1933 р. українським Істпартом було видано 57 номерів журналу «Літопис революції», в яких надруковано ряд статей і спогадів з історії робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. Крім цього, Всеукраїнський і місцеві Істпарти видали близько 80 збірників спогадів та документів, окремих нарисів і монографій (В. Манілов, М. Волин, Є. Адамович, Ст. Кокошко, Ф. Ястребов, М. Рубач та ін.).

Науково-історичне значення мають також видані Істпартами спогади відомих діячів Комуністичної партії і революційного руху на Україні І. Бабушкіна, В. Затонського, Г. Петровського, О. Шліхтера, П. Мойсеєнка, М. Скрипника, С. Терехова.

У зв'язку з 20-ми — 25-ми роковинами першої російської революції було опубліковано кілька збірників, що висвітлюють революційний рух на Київщині, Харківщині, Одещині, в Донбасі тощо. Всього вийшло в світ 16 збірників і 13 брошур. У цих виданнях значне місце посідало висвітлення робітничого руху, зокрема страйкової боротьби робітників і діяльності більшовицьких організацій. Багато статей, написаних безпосередніми учасниками революційної боротьби, зберігають свою цінність і досі. В 1926 р. була видана книга «1905 год на Украине» (т. I), в якій охоплено події з 9 січня по вересень 1905 р. включно. Окремі статті і дослідження цього збірника мають методологічні та фактичні помилки, а тому вони значною мірою застаріли. Крім того, в окремих працях, виданих в той час, необгрунтовано перебільшено вплив меншовиків та бундівців на робітничий клас України. В 20-х роках вийшли дві узагальнюючі праці з історії робітничого класу України: К. Пажитнова «Нариси з історії робітничого класу на Україні» і М. Балабанова «Нариси з історії робітничого руху на Україні». Перша праця охоплює історію робітничого класу України з часу його зародження до 1928 р., а друга — з другої половини XIX ст. до 1920 р. У праці К. Пажитнова висвітлюється переважно становище робітничого класу (склад та кількість робітників, жіноча і дитяча праця, заробітна плата, робочий день, побутові умови). В нарисах М. Балабанова більше уваги приділено історії робітничого руху.

Проте автори, на жаль, користувалися обмеженою кількістю джерел, переважно звітами фабричних інспекторів. Тому їх дані про чисельність робітників — учасників страйкового руху — далеко не повні. Крім того, названі дослідження не показують історичного значення появи пролетаріату і ролі Комуністичної партії у вихованні робітничих мас в дусі революційної свідомості, а також мають суттєві помилки методологічного характеру. Так, К. Пажитнов виклав історію робітничого класу у відриві від діяльності соціал-демократичних організацій на Україні, а праця М. Балабанова хибує на політичні помилки. У ній, приміром, говориться, що «меншовизм, як реформістське крило соціал-демократії, міг пустити на Україні міцне коріння. Уже після II з'їзду партії (1903 р.), що вперше привів до розколу, на боці меншовиків були майже всі партійні організації на Україні» [1]. Нові дослідження, побудовані на великому фактичному матеріалі, спростовують це твердження. На Україні були досить міцні більшовицькі організації, які мали великий вплив на робітничий клас.

В цілому у довоєнний період вивчення історії робітничого класу на Україні не набуло належного значення. В працях, опублікованих у довоєнний період, зовсім не порушувалось таке важливе питання, як формування робітничого класу. Не було створено жодної узагальнюючої монографії з історії робітничого класу України, не дано наукового висвітлення виникнення і розвитку пролетаріату на Україні.

У післявоєнні роки радянські історики, керуючись вченням Маркса, Енгельса, Леніна і рішеннями Комуністичної партії, провели велику роботу по дослідженню історії робітничого класу [2]. У вивчення цієї важливої проблеми значний вклад внесли і історики Радянської України. Було видано кілька спеціальних монографій, присвячених зародженню і формуванню робітничого класу на Україні [3]. Велика увага була приділена дослідженню історії робітничого руху і більшовицьких організацій. Робітничий і соціал-демократичний рух кінця XIX — поч. XX ст. висвітлюється в працях П. Бистренка, І. Іванова-Потьомкіна, І. Шевченка, О. Парасунька [4].

[1] М. Балабанов, Нариси з історії робітничого руху на Україні, Харків, 1928, стор. 19.

[2] А. М. Панкратова, Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, тт. I—II, М., 1950—1952; Л. М. Иванова, К вопросу о формировании промышленного пролетариата в России, «История СССР», 1958, № 4.

[3] О. Нестеренко, Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX—на початку XX ст., К., 1952; його ж, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX — начале XX ст., М., 1954; Ф. Є. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст., К., 1955; І. О. Гуржій, Зародження робітничого класу на Україні, К., 1958, та ін.

[4] П. Быстренко, Киевский союз борьбы за освобождение рабочего класса, К., 1947; його ж, З історії поширення марксизму і соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958; И. Иванов-Потемкин, Екатеринославский союз борьбы за освобождение рабочего класса, К., 1949; І. І. Шевченко, З історії соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1956; О. Парасунько, Всеобщая стачка 1903 г. в Киеве, К., 1950.

Поширенню ленінської «Искры» на Україні та її величезній ролі в політичному вихованні робітничого класу присвячена праця С. Ктітарева [1].

До 50-річчя першої російської буржуазно-демократичної революції історики України опублікували багато нових документів про революційні події і діяльність більшовицьких організацій на Україні напередодні і під час революції 1905—1907 рр.

Вийшли в світ спеціальні збірники документів і матеріалів, видані Інститутом історії АН УРСР, Архівним управлінням Української РСР та Інститутом історії партії при КП України [2], а також монографії Ф. Лося, П. Шморгуна [3].

Після XX з'їзду КПРС ще більше посилилась увага до історії робітничого класу. Вийшли нові монографії [4]. Робітничий рух в роки нового революційного піднесення розглядається в праці П. Лаврова [5]. Історія робітничого класу Харкова висвітлена в дослідженні В. Астахова, Ю. Кондуфора [6]. Видано також три документальні збірники [7].

Зараз на Україні досліджуються історії окремих загонів пролетаріату. В 1965 р. вийшла монографія О. І. Лугової, присвячена сільськогосподарському пролетаріату періоду капіталізму [8], надруковано кілька статей Є. Ф. Бєлінського про формування і становище залізничного пролетаріату.

В результаті широкого дослідження історії робітничого класу України на всіх етапах його розвитку створилися умови для нової узагальнюючої праці.

---

[1] С. Ктітарєв, Ленінська газета «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

[2] Революция 1905—1907 годов на Украине. Сб. документов и материалов (под ред. Ф. Лося, И. Олейника, В. Шелудченко), К., 1955; «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)» (под ред. Н. Дония, П. Павлюка, В. Федорченко, А. Юрченко), К., 1955.

[3] Ф. Є. Лось, Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; П. М. Шморгун, Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955; його ж, Більшовицькі організації на Україні в роки першої російської революції, К., 1956.

[4] О. А. Парасунько, Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), К., 1962; Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1963; Й. Т. Щербина, Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 рр., К., 1963; П. Лавров, Рабочее движение на Украине в период революционного подъема (1910—1914 гг.), К., 1966; А. К. Кошик, Рабочее движение первой мировой войны и февральской революции, К., 1965; В. Л. Харитонов, Лютнева революція 1917 року на Україні, Харків, 1966.

[5] П. А. Лавров, Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957.

[6] В. Астахов, Ю. Кондуфор, Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959.

[7] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России; К., 1960; «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема», К., 1959; «Робітничий рух на Україні в роки реакції (1907—1910 рр.)». Зб. документів, «Наукова думка», К., 1965; Рабочее движение на Украине в период мировой империалистической войны. Зб. документів, К., 1966.

[8] І. О. Лугова, Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, К., 1965.

Дослідження радянських істориків спростовують брехливі твердження сучасної буржуазної історіографії, яка фальсифікує історію російського робітничого класу. Сучасні буржуазні історики намагалися відтворити стару дворянсько-буржуазну концепцію, довести нібито в Росії не було пролетаріату в західно-європейському розумінні цього слова, вважали, що в Росії в більшості випадків робітниками були селяни, що працювали на фабриках та заводах. Посилаючись на твори легальних марксистів, економістів та меншовиків, фальсифікатори Заходу заперечують історичну місію російського робітничого класу, його велику революційну силу і високі моральні якості.

Перший том даної праці написаний на основі опублікованих монографічних досліджень, окремих статей, документальних збірників, які заперечують і відкидають злісні вигадки буржуазних писак. Методологічною основою для написання цієї праці були геніальні твори класиків марксизму-ленінізму.

Творці наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали історичну місію робітничого класу в поваленні капіталістичного ладу і побудові нового комуністичного суспільства. Вони зазначали, що боротьба пролетаріату проти буржуазії починається разом з його появою на світ. З розвитком промисловості, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, пролетаріат зростав не лише кількісно, але він концентрувався у великі маси, сила його множилася і він її все більше відчував.

Особливо велике значення для вивчення історії робітничого класу має наукова спадщина В. І. Леніна. Геніальний вождь пролетаріату створив теорію і тактику пролетарської революції, обгрунтував ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Уважно вивчаючи історію робітничого класу, В. І. Ленін зробив глибокий аналіз процесу формування і розвитку робітничого класу в Росії, зростання його страйкового руху. «Ленінська теорія соціалістичної революції є найбільшим вкладом у науковий комунізм. Вона ідейно озброїла партію, робітничий клас в їх боротьбі проти панування буржуазії, за політичну владу» [1].

В своїх численних працях він неодноразово зупинявся на висвітленні робітничого руху безпосередньо на Україні, яка була одним з промислово розвинених районів Російської імперії. В. І. Ленін розглядав робітничий клас України як невід'ємну складову частину загальноросійського пролетаріату, вказував на єдність соціальних і класових завдань всіх його загонів.

В роботі широко використані матеріали більшовицької преси — газет та журналів, а також листівки більшовицьких організацій і спогади активних учасників соціал-демократичного руху. З них слід відзначити більшовицькі газети «Искру», «Вперед», «Пролетарий», «Звезду», «Правду». В цих газетах дуже часто друкувалися кореспонденції про становище робітників та їх революційні виступи. Серед мемуарів активних учас-

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 7.

ників революційного руху робітничого класу на Україні виділяються спогади Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, Р. Я. Терехова та ін. Переважна більшість листівок комітетів РСДРП уже надрукована в ряді видань. Проте авторський колектив використав і листівки, які ще перебувають в архівах та рукописних фондах країни. Тексти листівок розповідають про велику організаційну і пропагандистську роботу більшовицьких організацій серед робітничого класу на початку XX ст. В них також міститься фактичний матеріал про економічне становище робітників та їх політичне безправ'я.

Значний фактичний матеріал для написання тома був взятий авторами із звітів окружних та губернських фабричних інспекторів останньої чверті XIX ст., а також важливі статистичні дані у «Сводах отчетов фабричных инспекторов», які систематично публікувалися в XX ст. Авторами додатково опрацьовані нові фонди, які зберігаються в центральних державних історичних архівах СРСР в Москві та Ленінграді, Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві і його філіалі в Харкові, а також в державних обласних архівах України, в яких виявлено багато нового матеріалу до історії робітничого класу України дожовтневого періоду. У цьому томі автори прагнули дати систематичне висвітлення історії робітничого класу з початку його виникнення до Лютневої буржуазно-демократичної революції включно.

В праці приділено увагу всім сторонам життя і діяльності робітників: вперше висвітлюється питання появи передпролетаріату на Україні, розглядається формування кадрів пролетаріату, їх чисельний склад, структура, становище робітників періоду капіталізму та імперіалізму.

Історія робітничого класу нерозривно зв'язана з розвитком промисловості — тієї сфери матеріального виробництва, де робітничий клас виступає як виробнича сила. Тому у всіх розділах автори вважали за потрібне дати короткі дані про стан промисловості того чи іншого періоду історії робітничого класу.

На конкретних прикладах і фактах показана титанічна діяльність В. І. Леніна та його соратників по політичному вихованню робітничого класу, конкретні форми і методи, з допомогою яких революційні соціал-демократи, більшовицькі організації вносили соціалістичну свідомість у робітничий рух і боролись проти всіляких перекручень марксизму-ленінізму, за торжество марксистсько-ленінської теорії.

Вперше в такій узагальнюючій праці даються відомості про побут робітничого класу України періоду капіталізму, показується роль пролетаріату як творця нової пролетарської культури. Історія робітничого руху на Україні розглядається як складова частина всеросійського пролетарського революційного руху, особливо підкреслюється спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму та капіталістичного гніту.

Проте робота над томом показала, що не всі питання історії робітничого класу вивчені однаково, багато з них носять дискусійний характер і чекають свого дальшого дослідження. До цього часу у нас нема

жодного монографічного дослідження про виникнення і формування передпролетаріату на Україні, тобто появу робітних людей в період перших двох стадій розвитку російської промисловості. Не визначені точні хронологічні рамки існування цих двох стадій. Слабо розроблені питання структури робітничого класу України, історія його окремих загонів — металістів, шахтарів, залізничників, цукровиків та сільськогосподарського пролетаріату.

Докладніше і глибше слід вивчити формування революційної ідеології пролетаріату, боротьбу Комуністичної партії з опортунізмом і соціал-шовінізмом в робітничому русі України.

За останній час видано ряд брошур і опубліковано статті, присвячені спільній боротьбі російських та українських робітників проти царизму й капіталістичного гніту. Але це політично важливе, науково актуальне питання ще потребує дальшого дослідження.

Ще менш вивчені шляхи становлення пролетарської культури. В цьому плані робота тільки розпочинається.

Авторський колектив сподівається, що вихід у світ цієї узагальнюючої праці буде стимулювати дальшу розробку проблем історії робітничого класу.

«Історія робітничого класу УРСР, том І» написана авторським колективом у складі: Компан О. С.— розділ І; Гуржій І. О.— розділ ІІ; Парасунько О. А.— розділ ІІІ, § 1, 5, 6; Лось Ф. Є.— розділ ІІІ, § 1, 2, 3, 4, розділи IV, V, VI, § 1, 2, 3; Лавров П. А.— розділ VI, § 4, 5; Щербина Й. Т.— розділ VII; Компанієць І. І.— розділ VIII; Зінич В. Т., Приходько М. П.— розділ IX, § 1; Сарбей В. Г.— розділ IX, § 2.

Ілюстрації до тома підготувала А. К. Волощенко.

РОЗДІЛ І

ПЕРЕДПРОЛЕТАРІАТ НА УКРАЇНІ В XVII-XVIII СТ.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПЕРЕДПРОЛЕТАРІАТУ

Класики марксизму-ленінізму називали пролетаріат дитиною промислового перевороту. Отже, передпролетаріат можна назвати ембріоном пролетаріату, що розвивається в лоні феодального суспільства. Перші ознаки життя пролетаріат подає «з розпадом феодальних зв'язків» і появою паростків капіталістичного виробництва [1]. Термін «передпролетаріат» ми вперше зустрічаємо в працях К. Маркса та Ф. Енгельса, зокрема в листі Ф. Енгельса до К. Каутського від 21 травня 1895 р.

Формування передпролетаріату відбувалося як в промисловості, так і в сільському господарстві, проте вирішальне значення мав цей процес в промисловості.

Творчо застосувавши діалектично-матеріалістичне вчення К. Маркса до історії Росії, В. І. Ленін визначив три основні стадії розвитку капіталізму в промисловості: а) дрібне товарне виробництво з простою капіталістичною кооперацією праці, б) мануфактура, що спирається на поділ праці між робітниками і в) фабрика з характерною для неї машинною технікою [2]. Ці стадії органічно виростали одна з одної, і відповідно до цього розвивалися нові соціальні сили — пролетаріат і буржуазія. Передпролетаріат був породженням перших двох стадій.

Потрібно сказати, що капіталістична кооперація праці, яка створила умови для зародження передпролетаріату, теж з'явилася не на пустому місці. Вона виросла з цехового ремесла і сільських побічних промислів. Капіталістичне виробництво на першій стадії свого розвитку мало відрізнялося від феодального способу виробництва. З технічного боку воно було зовсім примітивне і грунтувалося на ручній праці. Не існувало також і поділу праці в середині майстерні. Це була та ж сама стара «майстерня цехового майстра тільки розширена» [3], тут працювало трохи більше робітників.

---

[1] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, додатки, стор. 142.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 303—306; 329—330.
[3] К. Маркс, Капітал, т. І, К., 1952, стор. 323, 361.

В міру того, як нижчі стадії капіталістичного виробництва переростали у вищу, передпролетаріат ставав пролетаріатом, а зародкові капіталісти, або, як писав К. Маркс, капіталісти не «Sans phrase» капіталістами без застережень [1]. Природно, що перші кадри найманих робітників були ще тісно зв'язані з феодальним укладом життя і феодальними формами виробництва. Ні проста капіталістична кооперація, ні мануфактура не могли розірвати ці узи.

Розвиток перших стадій капіталізму в нашій країні відбувався в надрах феодально-кріпосницького ладу. Саме в зв'язку з цим В. І. Ленін говорив про напівфеодальний капіталізм [2]. Симбіоз старого, феодального і нового, капіталістичного становив дуже складне явище.

Щоб мати більш-менш конкретне уявлення про те, як і внаслідок яких причин перетворювався феодальний виробник на передпролетаря і передпролетар на пролетаря необхідно розглянути, хоча б у загальних рисах, ті соціально-економічні умови, в яких даний процес відбувався.

Насамперед слід відзначити ті зміни у європейській історії, які привели до появи передпролетаріату на світовій арені. Якщо до XVI ст. країни Європи в своєму розвитку йшли розрізнено, кожна своїм шляхом, то вже, починаючи з цього часу, між ними встановлюється все тісніший взаємозв'язок. Маючи на увазі цей якісний стрибок від середньовіччя до нового часу, основоположники наукового соціалізму писали, що всесвітня історія раніше не існувала, і що вона була результатом певного рівня розвитку виробництва та обміну, які розірвали старі рамки «orbis terrarum» і зв'язали світ [3].

Початок нового часу і формування буржуазних зв'язків в Російській державі В. І. Ленін відносив до XVII ст.[4]

Історія України XVII—XVIII ст. була тісно зв'язана з історією Польської і Російської держав. З другої половини XVII ст. її лівобережна частина ввійшла до складу Російської держави. Правобережна — до 90-х рр., а Західна Україна до 70-х рр. XVIII ст. залишалися під владою Польщі. Одночасно Буковина перебувала під владою Туреччини. З 70-х рр. XVIII ст. Західна Україна і Буковина ввійшли до складу Австро-Угорщини. В 90-х рр. Правобережжя було возз'єднане з Лівобережжям в складі Російської держави.

Характерною рисою соціально-економічного життя України і сусідніх з нею держав був інтенсивний розвиток зовнішніх і внутрішніх торгових зв'язків. Як відомо, розвиток торгівлі завжди спирався на розвиток виробництва, поглиблення поділу праці і зростання міст як осередків ремісничо-торговельної діяльності.

На Україні вже у першій половині XVII ст. налічується близько тисячі міст і містечок [5]. Кожне з цих міст і містечок при своєму засну-

---

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 748.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 332.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. 326.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.
[5] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 32.

вання одержувало привілей на щотижневі торги і щорічні ярмарки. В XVII ст. ярмарки в середньому відбувались 2—3 рази на рік, а у XVIII ст.— 3—5 разів. У кінці XVII і у XVIII ст. документи часто-густо називають міста, в яких було по 8—12 ярмарків на рік [1]. Такий розвиток ярмаркової торгівлі свідчив про інтенсивне переростання тимчасових торгів, характерних для феодалізму, в постійну торгівлю, характерну для капіталізму. Відносно незначна відстань між містами в середньому 30—40 км сприяла розвиткові торгівлі [2].

Феодальне ремесло, розраховане на вузькі, локальні ринки, не могло забезпечити формування єдиної густої сітки торговельних зв'язків в країні. Зовнішня і транзитна торгівля XVI ст., що спиралася в основному на природний поділ праці між країнами, не зачіпала життя сільських і міських виробників України. Формування єдиного внутрішнього ринку тут і всюди було зв'язане з певним рівнем розвитку вітчизняного виробництва і початком територіального поділу праці в середині країни. Зародки такого поділу праці відповідали мануфактурному виробництву. Саме тому В. І. Ленін і зазначав, що питання про внутрішній ринок є питанням про буржуазний розвиток [3].

Зв'язуючими ланками в процесі економічного об'єднання країни були міста. Але в XVII ст. українські міста, незважаючи на їх численність, не досягли того рівня розвитку, який в передових країнах Європи призвів до ліквідації феодалізму [4]. На Україні, як і в багатьох інших країнах, де залишалися ще феодальні відносини, розвиток нових, капіталістичних елементів відбувався повільно. В окремих галузях промисловості цей «перехідний період» тривав віками [5].

Розвиток капіталістичного виробництва і світової торгівлі створили в передових країнах Західної Європи вищий рівень життя, порівнюючи з тим, який був при феодалізмі. Багаті міські бюргери розкішшю свого побуту, одягу, будинків і т. д. викликали заздрість феодалів, грубі речі яких були зроблені руками феодально-залежних селян і ремісників. Щоб не відставати, панівному класу феодальних країн треба було збільшити прибутковість свого господарства. Для цього феодали почали відбирати частину селянської землі і приєднувати до своєї, а селян перетворювали в кріпаків. Так, в східноєвропейських країнах «капіталістичний період заявив на селі про свій прихід як період великого сільськогосподарського виробництва на основі панщинної праці кріпаків» [6].

Специфічною формою сільськогосподарського виробництва на Правобережній і в Західній Україні були фільварки. Питання про їх соціально-економічну природу дискутується, але незаперечним є те, що пев-

[1] Вибіркові дані з податкових документів XVII—XVIII ст., а також з різних документів «Архива Юго-Западной России» (далі — АЮЗР), ч. V, т. I, стор. 165, 167, 386, 401, 469 та ін.

[2] O. Jabłonowski, Atlas Historyczny, «Ziemie Ruskie», Warszawa — Wiedeń, 1889—1904.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 47.

[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 50—51; т. 19, стор. 325—326.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167, 462.

[6] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 330.

на частина фільварків XVII, а тим більше XVIII ст. виробляла товари. На Лівобережжі аналогічними господарствами були так звані «хутори» старшини.

У феодальних маєтках поряд з землеробством розвивалися й різні галузі промисловості, насамперед по обробці продуктів сільського господарства. Навіть міська промисловість, оскільки міста належали феодалам, підпорядковувалась інтересам останніх і знаходилась під їх контролем. Ремесло і різні промисли все частіше насаджувалися в феодальних маєтках. У результаті вже в XVII ст. було чимало таких сіл, які за кількістю ремісничого населення мало відрізнялися від міст і містечок. Бажаючи збільшити кількість робітників у господарстві, феодали засновували нові селища, надаючи новосельцям-ремісникам певних пільг. Внаслідок цього умови життя ремісників в сільській місцевості часом були кращі, ніж в містах, і міські ремісники, як це трапилося, наприклад, в Галичині у XVIII ст., переселялися в села [1].

У XVII—XVIII ст. в багатьох селах України нараховувались десятки сімей ремісників. Аналогічна картина спостерігалася і в інших країнах Східної Європи. Радянський історик К. О. Пажитнов зробив цілком обгрунтований висновок про те, що в Росії сільське ремесло відігравало в соціально-економічному розвиткові значно більшу роль, ніж на Заході Європи [2].

У другій половині XVII ст. на Правобережжі в с. Городниці, наприклад, з 28 оподаткованих господарств 19 було ремісничих, в с. Багриновці з 39—19 ремісничих, в с. Вихватинці з 15 ремісничих господарств 11 належало ткачам, в с. Широкій Греблі з 61 господарства 15 належало ремісникам. У другій половині XVIII ст. в с. Городниці було понад 20 господарств шевців, ковалів і ткачів [3]. На Лівобережжі жителі с. Злинок, які славилися ще в XVII ст. «рукомеслом», займалися виготовленням общеньків, понад 10 тис. штук яких щороку вивозилося звідти до Москви, Риги та інших міст [4]. В селах навколо Новокостянтинова на Волині нараховувались десятки майстерень ремісників-ткачів.

Природно, що ремісники, яких приневолювали до виконання безплатної роботи, не прагнули до підвищення продуктивності праці. Щоб заохотити ремісників краще працювати, феодали повинні були принаймні частково оплачувати їх вироби. Навіть ця часткова оплата праці ремісників стимулювала виготовлення більшої кількості товарів для ринку. Зростання виробництва, в свою чергу, приводило до збільшення кількості зайнятих в ньому людей. Документи XVII ст. згадують допоміжних робочих «асистентів» у ремісників, що працювали за пла-

[1] В. Ф. Іпкін, Про вплив промислів на розшарування селян в Галичині в середині XVIII ст., зб. «Питання історії СРСР», Львів, 1958, стор. 79.

[2] К. А. Пажитнов, Проблема ремесленных цехов и законодательство русского абсолютизма, М., 1952, стор. 33.

[3] Е. С. Компан, В. А. Маркина, О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной Украины в XVII—XVIII вв., зб. «Города феодальной России», М., 1966, стор. 354, 358.

[4] Описание Новгород-Северского наместничества, К., 1931, стор. 261.

ту [1]. Так, ремесло на селі поступово виходило за межі сімейної праці. В міському ж ремеслі відбувалось «виламування» з характерних для феодалізму рамок цехового ремесла. Зацікавлений в збільшенні прибутків, власник майстерні збільшував число зайнятих в ній людей понад норму, обумовлену здавна цеховими статутами: 1—2 учні і 1—2 підмайстри [2].

Так відбувалось в XVII ст. переростання феодальної ремісничої майстерні, розрахованої на задоволення потреб феодального двору або сім'ї, в поширену майстерню з капіталістичною кооперацією праці. Однак найбільш виразно новий етап у розвитку виробництва простежується на прикладі так званих промислів. Назва промисел не є точним науковим терміном. Використовуючи її, К. Маркс мав на увазі дрібні товарні виробництва, які порівняно з цеховим ремеслом потребували більшої кількості сировини, робочих рук, експлуатації сил природи [3]. На Україні до них належало в XVI—XVIII ст. багато підприємств по виробництву заліза (рудні), скла (гути), паперу (папірні), поташу (буди), селітри (майдани), солеварні та ін. Ці промисли становили зачатки всіх найважливіших галузей майбутньої великої добувної і обробної промисловості. Неможливо точно визначити рівень розвитку промислів у кожному окремому випадку, але дослідження показують, що за кількістю зайнятих в них робітників вони становили капіталістичну кооперацію переважно з більш-менш розгалуженим поділом праці. А як відомо, капіталістична кооперація з поділом праці є не що інше, як мануфактура.

Відносно незначні розміри промислів дають нам право говорити лише про початкові форми мануфактурного виробництва. Але вже й на цій ранній стадії розвитку мануфактури з'являються елементи механізації виробництва. Поділ праці «на ряд самих простих чисто механічних операцій» рано чи пізно всюди приводив до застосування машин, спочатку дуже примітивних. Такою примітивною машиною був, наприклад, млин. Не випадково в Англії фабрика і сьогодні називається mill, тобто млин [4]. З допомогою водяного млина на Україні в XVI—XVIII ст. здійснювався не лише помел борошна, але й очистка круп, фолювання сукна, розпилювання дерева, роздрібнення руди, розмішування паперової маси, робота великих ковальських молотів, ковальських міхів тощо. Спеціальні пристрої приводилися в рух колесом, що оберталося силою падаючої води. Млинове колесо з'явилося ще в дофеодальний період, але його широке застосування для потреб промисловості припадає всюди на мануфактурну стадію.

Особливо широко застосовується млинове коло починаючи з другої половини XVII ст. на залізорудних промислах, де силою води приводи-

[1] Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 15, Овруцький гродський суд, кн. 4, арк. 183.

[2] Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, № 27574, арк. 1; № 27652; ЦДІА УРСР, ф. 32, Кам'янецький магістрат, кн. 4, арк. 1; кн. 6, арк. 85, зв. та ін. (далі — ЦНБ).

[3] К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940, стор. 49.

[4] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 350—351.

лися в рух ковальські міхи, молоти і ступи. В документах про продаж рудень зазначалося, що вони продаються «з млинами, до них належними». Це були молоді паростки майбутньої машинної техніки.

Однак розвиток капіталістичних форм виробництва в цей час, як уже згадувалось вище, був завуальований феодально-кріпосницькими відносинами. Промисли виникали на землі, яка здебільшого належала феодалу. Він, як власник землі, вважав своїм правом розпоряджатися долею промислу навіть тоді, коли він був заснований не на його кошти. Власні промисли феодали здавали в оренду за частину прибутку від них, а чужі обкладали податком. Феодал-землевласник міг навіть ніколи не бачити промислів, але він прагнув мати їх на своїй території якнайбільше, щоб одержувати додаткові прибутки.

Характерним явищем тих часів була наявність поряд з орендарями суборендарів і спеціальних панських управителів. У результаті прибуток від промислу розтікався по численних кишенях посередників, які стояли між справжнім керівником виробництва і власником землі, на якій знаходився промисел. В цих умовах нагромадження капіталу, необхідне для розширення виробництва, відбувалося дуже повільно, тому воно віками зберігало свою дрібнотоварну форму.

У ролі орендарів і власників промислів виступали козаки, міщани, селяни і навіть селяни-кріпаки. Орендарські права передавалися в спадок з покоління в покоління. Орендарі постачали інвентар, наймали робітників і розраховувалися з ними грішми, продуктами і одягом.

Промисли засновувались не тільки на землі шляхти, магнатів і старшини, а й в монастирських маєтках. Монастирські власті дозволяли своїм «підданим» займатися торговельно-промисловою діяльністю на умовах, вигідних для обох сторін. Яскравим прикладом такої угоди є діяльність кріпака Києво-Печерського монастиря Максима Рандаря, який в 70—80 рр. XVII ст. тримав під Васильковом і Трипіллям чотири великих селітряних майдани [1]. Під протекцією цього ж монастиря ціла група «підданих» розгорнула тут широку промислово-торговельну діяльність.

Промисли засновувалися поблизу джерел сировини і палива, отже, в переважній більшості випадків поза межами сіл і міст. Значне поширення промислів спостерігається уже з кінця XVI ст. На карті України, складеній О. Яблоновським, показано велику територію, де виробляли залізо, селітру, поташ, скло, папір тощо.

Промислові заклади по обробітку природної сировини, зокрема дерева та болотної руди, у великій кількості засновувалися як на лівобережному, так і правобережному Поліссі, але особливо багато їх було на Чернігівщині та Житомирщині.

Дослідники нараховують в Поліссі XVII—XVIII ст. щонайменш 400 рудень (з них до 200 тільки на території сучасної Житомирщини [2]), 150 гут, таку ж кількість буд, численні селітряні майдани, папірні, цегельні, смолярні тощо.

[1] АЮЗР, ч. V, т. 1, стор. 524—526.

[2] П. К. Федоренко, Рудни Левобережной Украины, М., 1960, стор. 76; Атлас О. Яблоновського, АЮЗР, ч. V—VII (вибіркові дані).

Робота мулярів XVII ст.

Кожна рудня в середньому давала на рік 500—700 пудів заліза. В кінці XVI і в XVII ст. в Галичині і на Житомирщині з'являються перші великі або високі печі, які безпосередньо передували сучасним доменним печам.

Промисли існували десятки і навіть сотні років. Змінювалося тільки місце їх розташування, оскільки поблизу них вичерпувалася сировина або паливо. Так, рудня «Годиха» на Житомирщині проіснувала з XVI до кінця XVIII ст. Рудня «Підлубецька», також заснована в XVI ст., перетворилася в XIX ст. на Ємільчанський чавуноливарний завод. Такої ж еволюції зазнали з XVI ст. рудні «Висока піч» і «Кропивне», які стали у XIX ст. відповідно — Високопечанським і Кропивненським чавуноливарними заводами та ін.

Протягом XVII ст. посилюється територіальна концентрація промислів. Під Коростишевом, наприклад, майже одночасно працювало 8 рудень, біля Троянова — 3, там же працювали також гути, тартаки, смолярні, цегельні; біля Радомишля було 7 рудень, 4 гути, поташня, папірня; поблизу Житомира — 12 рудень, 3 поташні, гута. В теперішньому Малинському районі працювало 15 рудень і 5 гут, у Володимирі-Волинському — 16 рудень і 11 гут і т. д.

Особливо численними були промисли, пов'язані з переробкою продуктів землеробства і тваринництва. До них належали менші і більші винокурні, броварні, воскобійні, салотопні, свічкарні, солодовні тощо. Чи не найбільш серед них було поширене винокуріння. У величезній

масі дрібних винокурень зберігалася стара феодальна організація виробництва. Проте у XVIII ст. все частіше з'являються великі винокурні з поділом праці і певними технічними удосконаленнями. Так, наприклад, на винокурні, яка знаходилась на одному з хуторів Новгород-Сіверщини, було 30 котлів і «цмоків», тобто насосів, якими накачувалась вода з колодязя [1].

Якщо в руднях, гутах, папірнях XVI—XVIII ст. відбувається процес переростання капіталістичної кооперації в її класичну форму — мануфактуру і до того ж у мануфактуру органічну, централізовану, то в промисловості по обробітку продуктів землеробства і тваринництва в XVII ст. зароджувалась в основному так звана гетерогенна, розсіяна форма мануфактури, що виникла шляхом комбінування різних ремесел [2].

Характерною ознакою мануфактури на Україні, так само як і в Росії, було те, що вона розвивалась головним чином за межами міста, на базі не міського, а сільського ремесла і промислів, що належали до кріпосної системи господарства. Проте ця обставина не виключала зовсім розвитку міської мануфактури, доказом чого є існування в містах друкарень починаючи з XVI ст. Друкарні, за визначенням Ф. Енгельса, всюди були «необхідною передумовою буржуазного розвитку» [3]. На Україні в кінці XVI — на початку XVII ст. вони становили поодинокі зразки цілком сформованої централізованої міської мануфактури. В друкарнях працювали, як правило, вільні люди. В тих випадках, коли працювали кріпаки, їх праця оплачувалася. Відносно незначна кількість і недослідженість історії друкарень були причиною того, що їх існування здебільшого не пов'язувалося з соціально-економічними змінами в житті України XVII—XVIII ст. Так само не бралися до уваги і початкові форми розсіяної мануфактури із застосуванням кріпацької праці, оскільки вони залишалися непоміченими. Яскравим прикладом такого типу мануфактури може бути воскобійня в другій половині XVII ст. на Волині в м. Ратне. Компанія купців, що складалася з п'яти чоловік, звозила сюди для переробки на свічки віск, скуповуваний по селах і містах України. В майстерні був поділ праці. Судовий документ, в якому згадується названа воскобійня, зазначає лише шість зайнятих в ній людей, але скільки їх було всього невідомо. Але слід думати, більше ніж шість, оскільки воскобійня була, як на ті часи, великим підприємством. Вона забезпечувала заробіток управителю, прибуток власнику воскобойні, п'ятьом купцям і заробітну плату робітникам [4].

Не менш завуальовано виступає в XVII ст. ткацька мануфактура, яка виросла у нас на кріпацькій праці селян. Саме ця її особливість і була причиною того, що В. І. Ленін назвав ткацтво в Росії «самобутним

---

[1] Див. Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 189, 202, 212.
[2] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 344—345.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 334.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 31, Ратуша м. Ратне, кн. 2, арк. 85—101.

явищем» і «оригінальною організацією» [1]. На Україні шляхта, магнати, старшина обкладали підлеглих їм селян податком на прядиво і мотки ниток. Зібрані мотки знову роздавалися селянам для виготовлення тканини. Вони ж таки вибілювали або фарбували готову тканину. Подібний поділ праці існував і при виготовленні в маєтках сукна. Досить було об'єднати всі названі процедури під одним дахом — і мануфактурний характер виробництва став би цілком очевидним. Ткацтво з самого початку всіма своїми особливостями суперечило цеховим узам. У цьому відношенні XVII ст. підготувало необхідну базу для виникнення у XVIII ст., особливо на Лівобережжі, великих централізованих ткацьких мануфактур.

Організація великих підприємств стала можлива тут завдяки допомозі царського уряду, зацікавленого в їх розвитку.

Після збіжжя, воску, вовни, конопляного і лляного волокна найбільш використовуваною сировиною було дерево. З другої половини XVI ст. по всій території українського Полісся від Чернігівщини аж до Карпат в лісах вирувало промислове життя. «Всюди рубають,— писав польський поет Ян Кохановський,— або бук до гути, або сосну на смолу, або дуб на шкути» (тобто на кораблі). Сотні і тисячі лісорубів, різних майстрів виготовляли клепки, лико, поташ, смолу, дьоготь, терпентину (скипидар), деревне вугілля, різної форми бруси, щоглове дерево, дошки. Відомі факти застосування в Галичині і Волині уже в XVI ст. пил, що рухалися силою води [2]. На промислах якогось Валентина на Волині в другій половині XVI ст. протягом кількох років було виготовлено понад 200 комяг — великих річкових суден, не рахуючи інших виробів. Ліс навколо було вирубано і промисли перенесено в інше місце [3]. У 40-х роках XVII ст. в Галичині були організовані промисли, на яких працювало по кілька сот чоловік [4].

Великою кількістю буд на Київщині та в інших частинах України цікавився Петро I. В його записній книжці є запис «о лесах у Черкас, где делают смольчуг» (поташ нижчого сорту).

В 1705—1706 р. на смольчужному «заводі» охтирського полковника Перехреста на Слобожанщині було вироблено 4000 бочок смольчуги. В 1713 р. на іншій буді, там же в Охтирському полку, було вироблено 2343 бочки поташу. Протягом лише чотирьох років кн. Меншиков, гетьман Скоропадський та надвірний радник Рагузинський вивезли за кордон з України через Ригу 750 тонн поташу і 2000 бочок смольчуги. В цей час 50% всього поташу на імперському ринку становив український поташ [5]. Він вживався головним чином при виготовленні скла і фарб. Збувався він через російські, польські і українські порти.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 403—404.

[2] «Zródła Dziejowe», т. XX, стор. 130—135; XXII, стор. 340; АЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 513—549; «Жерела до історії України — Русі», т. VII, Львів, 1913, стор. 254—255, 274.

[3] АЮЗР, ч. VII, т. 2, стор. 317.

[4] ЦДІАЛ УРСР у Львові, ф. 52, Магістрат м. Львова, оп. 58, арк. 1149—1154.

[5] П. М. Лукьянов, История химических промыслов и химической промышленности России, т. II, М., 1948, стор. 43, 51—55.

У виробництві поташу ми знову зустрічаємось з своєрідною організацією, яка спирається на використання феодалом свого права на працю кріпаків, а також на оподаткування селян. Землевласники давали завдання селянам виготовити певну кількість поташу і привезти до панського двору. Звідси поташ вивозився на внутрішні і зовнішні ринки. Поташ могли виготовляти як окремі сім'ї, так і просто групи людей. Незалежно від кількості людей в цих групах, всі вони разом становили перші кадри робітників майбутньої хімічної промисловості. Що ж до землевласника, який зробив виробництво поташу і торгівлю ним джерелом більш-менш регулярного прибутку, то це вже був своєрідний підприємець.

Поряд з будами особливо поширеними були селітроварні. Селітра була необхідним компонентом при виготовленні пороху і добувати її здавна вміли всі українці, оскільки життя їх було сповнене боротьби й війн. Селітряні майдани зустрічалися по всій Україні, але найбільше на Полтавщині, Чернігівщині, Сумщині. Козацьке населення було головним поставщиком селітри в Росію. Уже згадуваний полковник Перехрест, крім 4000 бочок поташу, виготовив і 9000 пудів селітри. Про масштаби селітроваріння говорять, зокрема, такі факти: в 1700 р. російський уряд наказував закупити на Україні 30 000 пудів селітри. В 1733—1734 рр. на Лівобережжі було оподатковано 25 500 пудів селітри. У 80-х роках XVIII ст. звідси щороку вивозилося 40 000 пудів селітри, здебільшого в Англію. В 1795 р. Шосткинський завод виробляв на рік 65 000 пудів селітри. Поряд з численними середніми селітроварнями на 2—3 казани, працювали десятки великих «заводів». Уявлення про ці «заводи» дає селітроварня козака Якима Балясного, на якій в 1736 р. було 25 казанів. «Завод» Балясного і компанії працював ще в 70-х роках XVIII ст. як один з основних поставщиків селітри для порохових заводів [1]. Це і були великі мануфактурні виробництва, підготовлені всім ходом промислового розвитку в попередньому столітті.

Великим порівняно з цеховим ремеслом було виробництво скла, поширене з кінця XVI ст. в Західній Україні, а в XVII ст. на Подніпров'ї і особливо на Чернігівщині. К. Маркс до початкових форм мануфактури відносив і гути. Дослідники налічують у XVII—XVIII ст. до 110 гут в різних частинах українського Полісся [2].

Певний інтерес серед інших промислів становлять також папірні, які так само як і гути відразу являли собою мануфактурний тип виробництва, з властивим йому поділом праці і примітивною технікою. Десятки папірень працювали одночасно на Україні в XVII — в другій половині XVIII ст. Лише на Чернігівщині у XVIII ст. їх було 12 [3].

Здавна в Галичині і в Криму добували сіль, звідки вона розвозилася по всій Україні. Близько 1700 р. виникли нові промисли — «заводи»

[1] П. М. Лукьянов, назв. праця, стор. 43, 163, 196—198.

[2] К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, стор. 49.

[3] В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, Львів, 1933, стор. 25—26.

в Бахмуті та на Тору. Незабаром їх було взято під державний контроль і прибутки від них почали надходити в російську казну. Для будівництва великих солеварних печей тут же вироблялася цегла спеціально найнятими для цього цегельниками.

Таким чином, на Україні в XVII ст. розвивалася капіталістична кооперація, що зародилася ще в XVI ст., але тільки в умовах інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин XVII ст. набула значного поширення. Численні факти засвідчують поступове переростання капіталістичної кооперації в початкові форми мануфактури, повний розвиток якої припадає на XVIII ст. Не слід, однак, думати, що у XVIII ст. мануфактура становила єдиний або найбільш поширений тип промислових підприємств. Вона залишалась лише «архітектурною оздобою» на економічній будові, широкою основою якої було міське ремесло і сільські побічні промисли [1]. Мануфактура XVIII ст. і особливо її органічна централізована форма свідчила про те, що капіталістичний розвиток уже зробив значні успіхи. Історично вона займала проміжне місце між кооперацією і фабрикою.

* *
*

Цілком очевидно, що розвиток перших двох стадій капіталістичної промисловості вимагав все більшого контингенту людей, здатних її обслуговувати. В умовах кріпосницької системи значна частина кадрів готувалася з середовища кріпаків. Але в новий період історії навіть кріпацька праця неминуче набувала інших, не властивих їй раніше, рис. «Тільки-но народи,— писав К. Маркс,— у яких виробництво відбувається ще в порівняно низьких формах рабської панщинної праці і т. д., починають втягуватися світовим ринком, на якому панує капіталістичний спосіб виробництва... як до варварських страхіть рабства, кріпосництва і т. д. долучається цивілізоване страхіття надмірної праці» [2]. Справді надмірною була праця кріпаків так би мовити «нового типу», яка тепер забезпечувала не тільки виробництво додаткового продукту, але й додаткової вартості. В нових умовах XVII ст. праця кріпаків стала фактором «розрахованої і розраховуючої системи» [3].

Співвідношення між найманою працею і кріпацькою не було одноковим протягом XVII—XVIII ст. Воно мінялося, залежно від загальної ситуації в країні і, насамперед, від перипетій у процесі покріпачення селян. Відомо, що цей процес відбувався не з однаковою інтенсивністю. Були тимчасові полегкості, більші і менші послаблення феодальної залежності внаслідок класової боротьби пригноблених.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 330; К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 371.
[2] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 235.
[3] Там же.

В основі формування найманої робочої сили для капіталістичного господарства з самого початку лежала експропріація і розорення селянських мас. Але на Україні, так само як і в багатьох інших країнах з подібним розвитком цей процес не мав таких масштабів і завершеності, як в передових країнах Західної Європи. На перший погляд навіть здається, що тут був зовсім інший процес: процес прикріплення селян до землі. Феодали широко скористалися з свого панівного становища. Вони хоч і застосовували найману працю, прагнули однак, щоб дармова праця кріпаків забезпечила їм максимум тих багатств, які в інших країнах створювали наймані робітники.

Посилення визиску селян і грабіж їхньої землі, який почався разом з розширенням панського господарства, всюди призводив до селянських втеч на незаселені та малозаселені території. «Щоб експропріювати землеробів,— роз'яснював К. Маркс,— немає потреби вигнати їх з їх земель, як це було в Англії та в інших країнах... Спробуйте більше певної міри відбирати у селян продукт їх сільськогосподарської праці — і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до їх полів!» [1].

В незаселених степах Півдня України протягом XVI ст. виросла в результаті селянських втеч козацька організація — Запорізька Січ. З кінця XVI до кінця XVIII ст. міграція «зухвалих підданих» стає одним з найхарактерніших явищ життя України. Незаперечним свідченням цього є документи польського законодавства тих часів, а також дані так званого Рум'янцевського опису Лівобережних полків другої половини XVIII ст.

Першу велику хвилю втеч викликало запровадження в другій половині XVI ст. в окремих районах України так званої волочної системи землеволодіння, яка мала на меті забезпечити феодальній верхівці достатню кількість землі під фільварки за рахунок селянських земель, а разом з тим і потрібну робочу силу. З цього часу характерним явищем в житті українських сіл стають «пусті» волоки, хати, господарства. В інвентарях панських господарств з'являється постійна графа для обліку селян, «що повтікали». «Серед плебеїв зросло велике свавілля,— зазначається в одному з сеймових документів.— Тікають всі селяни, батьки, діти, слуги від панів.. Люди по селах не хотять служити панам, в панських дворах не сидять, хат з городами не мають... по чужих халупах криються» [2]. Часто-густо безлюділи цілі села [3]. У с. Калусові, наприклад, шляхтич, вставши якось вранці, побачив, що ні в селі, ні у фільварку не було жодної душі, всі селяни втекли. Численні сеймові ухвали проти «гультяїв» стосувалися головним чином України. Закон наказував суворо карати утікачів.

Після того, як Лівобережна Україна ввійшла в другій половині XVII ст. до складу Російської держави, тут також починається посту-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, вид. друге, К., 1964, т. 19, стор. 394.
[2] «Volumina Legum», a. 1593, V, II, f. 1405.
[3] АЮЗР, ч. VI, т. 1, стор. 305—308.

нове, дуже обережне на початку, приневолення селян до панщини, майже знищеної в ході визвольної війни 1648—1654 рр. Тисячі селян, уникаючи панщини, переходили з Правобережжя на Лівобережжя і навпаки. Шляхта і старшина «за постійним снуванням холопів» не мали можливості складати тверді інвентарі маєтків.

У 1704 р. овруцький орендар шляхтич Должкевич, як і багато інших, скаржився на занепад господарства в зв'язку із втечею селян на Фастівщину до Палія [1]. Згідно з інвентарем Меджибізької волості 1717 р. третину мешканців, близько 800 сімей становило прибуле «неосіле населення». Через кілька років після інвентаризації з цієї волості пішло понад дві тисячі чоловік [2].

У Галичині документи відзначають в 1738 р. відхід на Схід України і в Молдавію понад 100 тис. селян [3]. На обезлюднення галицьких сіл після загарбання Галичини Австрією вказують зокрема ухвали Найвищого Львівського трибуналу та декрети королівської імперської канцеляції. Ці ж документи свідчать про те, що «велика мандрівка хлопів» відбувалася в основному на схід і південь Речі Посполитої, зокрема на Поділля і Буковину, звідки тамтешні селяни втекли перед тим. У кінці XVII ст. третина жителів Буковини походила з Галичини. Частина галицьких селян втекла в Молдавію і Волощину. В 1780 р. туди переселилося з Галичини 14 тис. селян. Чимало їх «блукало» по Угорщині [3].

Притулком для втікачів здавна було Запоріжжя. З ліквідацією Січі ця віддушина закрилася для «хлопів», але тепер вони почали утоювати шлях далі на Південь в чорноморсько-азовські порти та великі господарства південноукраїнських поміщиків. Понад три століття законодавці Речі Посполитої і Росії докладали зусиль, щоб прикріпити селян до панських маєтків. Підтвердження з року в рік ухвал, наказів та заборон по суті одного і того ж змісту не могло припинити втечі селян від кріпацького ярма.

Міграція бездомних людей надавала життю тих часів неспокійного характеру, несталості.

«У втечах свавільне хлопство робить себе вільним»,— свідчить декрет Львівского трибуналу 1718 р.[4] В цих мандрівках селяни поступово втрачали все, що мали: землю, худобу, різне майно, а часто близьких і рідних. Переконливим свідченням процесу розорення і обезземелення селян є слова народної пісні:

Та ідуть люди поселяни,
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої [5].

---

[1] Г. Я. Сергієнко, Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., К., 1963, стор. 62.

[2] В. А. Маркина, Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., К., 1961, стор. 33—34.

[3] В. Грабовецький, Народний герой Олекса Довбуш, Львів, 1957, стор. 23.

[4] «История БССР», Минск, 1961, стор. 219—220.

[5] «Історичні пісні», К., 1961, стор. 276.

Частина селян, виштовхнутих силою соціально-економічних обставин з насиджених місць, декласувалася, приставала до «розбійних куп» і гайдамаків. У документах державного законодавства вони називаються «гультяями», «вагабундами», «люзними», тобто людьми, що не тримаються одного місця, «голотою», «обдартусами», «облотками», «свавільниками», а також «розбійниками», «грабіжниками» і т. д. В окремих частинах Речі Посполитої категорії свавільного і розбійного населення мали свої місцеві назви.

Так, наприклад, в Підгаллі і Галичині у документах, крім уже згаданих, зустрічаються «збійники», «безкидники», «списаки», «толкаї», «опришки» і т. д. [1]

Шляхта і старшина не забарилися скористатися з повної беззахисності втікачів перед законом і збільшити свої володіння за рахунок наділів, залишених ними. На сеймах і сеймиках у Варшаві виносилися ухвали про панське право на «відбіглі грунти». Те ж саме відбувалось і на Лівобережній Україні. В 1721 р. в універсалі гетьмана Скоропадського говорилося, що «отбежной грунт» слід відбирати на користь землевласників [2].

У 1723 р. Малоросійська колегія остаточно сформулювала закон про втрату прав селян-утікачів на землю, зазначивши, що в «Малой России исстари была свобода переходов», але грунти при цьому залишалися у «володільців», селянам же належало тільки те, що вони могли забрати з собою. Це зафіксовано і в пізніших актах законодавства, так само як і право землевласника на хліб, залишений на селянських полях [3]. В результаті цього в країні зростала кількість безземельних і частково позбавлених землі селян, «комірників» і «підсусідків», що жили «по чужих хатах» або не мали своїх грунтів [4]. У 1732 р. на Лівобережжі тільки в козацьких господарствах було зареєстровано близько 5000 «підсусідків» [5].

Так звані «бродячі» підсусідки, живучи по чужих хатах, втрачали будь-який господарський ремонент, і єдиним джерелом існування їх тепер стали тимчасові найми або жебракування. Ця категорія селян становила уже значний резерв для найму.

У нашій країні не було раптового відриву селян від землі внаслідок безпосереднього насильства, як це було в Англії XVI—XVII ст. Тому не виникла відразу величезна армія бродяг, яких силою змушували до роботи на мануфактурах. Але і тут процес формування робітничих кадрів в ремеслах, промислах і мануфактурах був зв'язаний з розвитком тих самих соціально-економічних явищ. Тільки цей розвиток мав менші

---

[1] В. В. Грабовецький, Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні, «Український історичний журнал», 1962, № 2.

[2] «Источники малороссийской истории», т. II, стор. 306.

[3] «Права, по которым судится малороссийский народ», К., 1893, стор. 152.

[4] А. М. Лазаревский, Описание Старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 88.

[5] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908, стор. 74.

масштаби і був дуже розтягнутий у часі. Як і всюди, він супроводжувався тяжкими стражданнями народних мас. Пожовклі від часу сторінки судових книг міських і земських урядів XVII—XVIII ст. розповідають про безліч жертв цієї епохи. Чимало втікачів загинуло в дорозі, закінчило своє життя на панській шибениці, на тортурах. Але якась частина і уціліла. Переходячи з місця на місце, втікачі заплутували сліди. Суди часто не могли встановити, звідки походив той або інший втікач. Цьому сприяло і те, що в пожарищах народних повстань гинули документи, які б указували на приналежність кріпаків. Проблема «люзних», тобто людей, позбавлених землі і постійного пристановища, що переслідуються законом, наражаються на небезпеку, гинуть від голоду і холоду, сидять по в'язницях і вмирають від руки ката, нагадує собою проблему бродяг в Англії періоду огороджування там селянських земель і перетворення їх на пасовиська для овець нового дворянства. З маси «люзних» і «напівлюзних» людей формувався контингент наймитів.

Було б помилкою вбачати в даному процесі експропріації селянства виключно явище пауперизації, викликане масовими втечами. Частково обезземелення селян сталося внаслідок прямого грабежу їхніх земель феодалами. У XVIII ст. уже мало хто з селян володів ланом, колись найпоширенішою для них нормою землеволодіння. Зростала кількість півланників, чвертьланників і навіть таких, які мали ще меншу частку лану. Те ж саме спостерігалося і на Лівобережжі.

Поступова експропріація селянства в якійсь мірі відбувалась також і внаслідок його соціально-економічної диференціації. Інтенсивне зростання міст і товарообміну між містом та селом, починаючи з кінця XVI ст., було тією економічною основою, яка неминуче викликала розшарування селянства. Аналогічне явище відбувалось і в Росії. «Феодальні відносини,— писала А. М. Панкратова,— без сумніву загальмували соціальну диференціацію, але зупинити її зовсім не могли» [1]. При цьому особливо цікаве те, що соціальна диференціація зачепила не тільки вільне населення сіл і міст, але й кріпаків, свідченням чого може бути хоч би діяльність вже згаданого Максима Рандаря, який, виконуючи панщину, одночасно використовував працю наймитів у своєму власному господарстві.

На Україні в XVII—XVIII ст. поряд з іншими формами ренти існувала і грошова рента. Як відомо, умовою існування грошової ренти завжди було виникнення, з одного боку, «класу заможних хазяїв», а з другого — «класу неімущих поденників, що наймаються за гроші». Таким чином, ще за часів натуральної ренти виробник діставав змогу набувати «деякий надлишок понад ту кількість продуктів, яка задовольняє його необхідні потреби». Разом з тим він набував засобів для експлуатації чужої праці. Так поставали елементи соціально-економічної диференціації селянства задовго до ліквідації кріпацтва [2].

---

[1] А. М. Панкратова, Формирование пролетариата в России, М., 1963, стор. 31.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 141—142, 322.

В окремих випадках диференціація селян особливо вражає, оскільки йдеться про селян-кріпаків. Так в маєтку бунчужного товариша Бороздни на Лівобережжі троє кріпаків орендували в другій половині XVIII ст. в селі Комарівка велику рудню. Робітниками на ній працювали жителі цього самого заорендованого села [1].

До фактів соціально-економічної диференціації селянства слід віднести і формування міського ремісництва та плебсу з маси селян-утікачів. «Не треба забувати,— писав К. Маркс,— що вже необхідність зберегти існування кріпаків і неможливість великого господарства... дуже скоро звели повинності кріпаків щодо феодалів до такого середнього рівня оброку і панщини, який зробив можливим для кріпака нагромадження рухомого майна, що полегшувало йому втечу від свого власника і давало йому можливість влаштуватися городянином, а також породжувало диференціацію серед кріпаків» [2]. Саме в цьому аспекті К. Маркс і називав кріпака-утікача, якому удавалося стати міським майстром-виробником, «напівбуржуа» [3].

Нарешті, ще одним важливим джерелом формування контингенту наймитів був поступовий занепад ремесла як в місті, так і на селі. З одного боку, ремісники залишали свої майстерні, не бажаючи працювати безплатно на панів, яким належали міста і земля, а з другого, цехові обмеження робили тепер ремесло не завжди вигідним заняттям. Воно було малопродуктивним порівняно з продуктивністю капіталістичної кооперації і мануфактури. З ним конкурували і вироби мануфактур, які довозилися з-за кордону. Так пішли «на свободу» в свій час всі ткачі з правобережного с. Качанівки, 7 ремісників з с. Семок, 25 — з с. Томашівки, 18 — з с. Рудки. Розбіглася більшість шевців з м. Соколівки на Поділлі. Ті, що залишилися в селі, скаржилися на переобтяження повинностями і відсутність землі. Так само втекла і частина ремісників з м. Меджибожа [4].

У 1789 р. втекла разом з іншими міщанами частина ремісників з Димера.

Не випадково втікачів-селян і ремісників в судових справах раз у раз називали «людьми з цілого світу».

Розклад цехового ремесла, починаючи з XVII ст., був закономірно обумовленим явищем. Під впливом перемоги мануфактурного виробництва в передових європейських країнах, формування внутрішніх національних і світового ринку, виробництво у відсталих країнах, стаючи все більш масовим, досконалим і різноманітним, неминуче переростало рамки феодального ремесла. Однією з ознак його розкладу було зростання числа позацехових ремісників, так званих «партачів» (від латинського a parte, тобто «поза цілим»).

---

[1] П. К. Федоренко, назв. праця, стор. 188—189.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 72.
[3] Там же, примітка.
[4] Львівська бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. Баворовського, спр. 567, арк. 47, 54, 65, 1140.

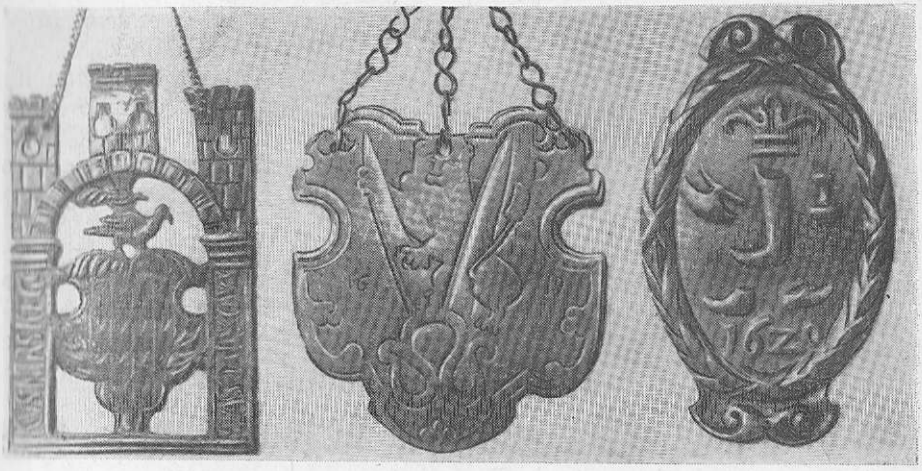

Знаки львівських цехів XVI—XVII ст.

Частішали випадки, коли цеховий майстер, крім дозволеного цеховим статутом числа учнів і підмайстрів, тримав додатково «челядь». Такі майстри виходили з рамок цехових обмежень і ставали на чолі розширеної майстерні, в якій використовувалась наймана робоча сила. Відповідно до того, як середньовічний цеховий майстер розвивався в сучасного буржуа, цеховий підмайстер і позацеховий поденщик розвивалися в пролетарів.

Селянам, що тікали від панщини, далеко не завжди вдавалося повернутись до занять землеробством або ремеслом. Певна частина їх заробляла на життя наймитуванням. Попит на найману працю як в місті, так і в селі зростав. Наймити були в міському, сільському і поміщицькому господарствах. Кріпацька праця всюди ставала все менш вигідною. Зниження продуктивності праці було однією з найпоширеніших форм антифеодального протесту.

Під тиском економічної необхідності землевласники змушені були хоча б частково оплачувати працю закріпачених селян і ремісників, що, хоч і повільно, але неминуче вело до дальших кроків в цьому напрямі, оскільки доцільність заміни кріпацької праці найманою кінець кінцем ставала очевидною.

Кількість наймитів зростала насамперед у містах та на промислах, віддалених від панського маєтку.

Поряд з армією втікачів-кріпаків попит на робочу силу в містах в значній мірі задовольняли, особливо у XVIII ст., тимчасові відходи кріпаків на заробітки з дозволу землевласників. Так, у XVIII ст. до м. Новгород-Сіверського ходили на заробітки селяни численних навколишніх сіл, до м. Клинці — жителі хутора Стодольська, до Кролевець — жителі

с. Грузька [1]. До Чернігова ходили «заробляти на харчі» навколишні селяни, які знали теслярське, слюсарське, каменярське та пічникарське ремесло [2]. Практику тимчасового найму в XVII ст. відбило тогочасне прислів'я: «прийшов з боку та взяв строку», тобто домовився про роботу на певний строк.

Так, з одного боку була тенденція до тотального покріпачення селянства, а з другого — використання самими ж кріпосниками і заможним населенням міст праці втікачів за плату.

Таким чином, зубожіння і експропріація сільського населення, розклад ремісництва, початок розвитку соціально-економічної диференціації дрібних виробників обумовлювали все більше поширення найманої праці, а разом з нею і появу передпролетаріату. Однак це не означає, що всякий наймит або кріпак, який його заступав, були уже і передпролетарями.

Все залежало від певних умов. Адже відомо, що найом робочої сили існував ще в дофеодальний період. Більш того, він тоді уже являв собою зародок майбутнього капіталістичного способу виробництва. Але розвинутись цей зародок, отже і зародок передпролетаріату, міг тільки тоді, коли для цього склалися необхідні історичні умови [3]. Саме такі умови з'явилися на Україні в новий період всесвітньої історії, тобто десь з кінця XVI—XVII ст.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ І ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕДПРОЛЕТАРІАТ

Найом в умовах України XVII—XVIII ст. був уже не просто зародком капіталістичного способу виробництва, а й елементом процесу перетворення феодального господарства в буржуазне. Якщо в античний період історії людства найом призвів до появи люмпен-пролетаріату [4], то в новий період він всюди ставав початком розвитку нового класу, нової формації, що народжувалася і розвивалася.

Розвиток виробництва вимагав щоразу більшої кількості виробників. Як відомо, В. І. Ленін вважав кількість робітників від 5 до 15 чоловік відповідною поширеній майстерні з простою капіталістичною кооперацією. 15 робітників, згідно з ленінським визначенням, відповідало уже мануфактурній організації виробництва. Треба сказати, що в XVII, а тим більше у XVIII ст. на Україні вже було чимало підприємств з далеко більшою кількістю робітників, ніж 15 чоловік, про що буде мова далі.

---

[1] Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 253, 364.

[2] Черниговского наместничества топографическое описание Малыя России, сочиненное Афанасием Шафонским, К., 1851, стор. 227.

[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. 266, примітка.

[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 120.

У складному і тривалому процесі розвитку нового в надрах старого феодального суспільства особливий інтерес становить застосування найманої праці в господарстві селян-кріпаків.

Для тих часів це не було винятковим явищем. Особливо поширеною була праця наймитів в різних торгових промислах селян-кріпаків і зокрема в чумацтві. В 1738 р. чумацьку валку двох кріпаків з с. Рудки супроводили 30 найнятих челядників. Двоє кріпаків, що належали Видубецькому монастирю, в 1725 р. їздили в Коломию з 28 наймитами, а двоє підданих з с. Карпилівки — з 20 наймитами. Кріпак Києво-Печерського монастиря тримав 19 наймитів. Подібних прикладів можна навести багато, особливо з життя сіл поблизу великих міст [1].

Відомі нам джерела не дозволяють відокремити в кожному конкретному випадку дані про вільних селян від даних про кріпаків. Тому ми змушені говорити здебільшого про наймитування взагалі. В другій половині XVIII ст. жителі с. Мельня Кролевецького повіту працювали в селах Шаповалівці, Попівці, Ксьондзівці, Соснівці того ж повіту. Селяни с. Киселівки на Чернігівщині заробляли на життя в Прилуцькому і Ніжинському полках. Селяни с. Сорокошич з-під Чернігова ходили на заробітки «для зажону» в південноукраїнські степи, де одержували частину знятого ними врожаю [2].

Тисячі селян ходили на заробітки на Запорізьку Січ і в Землю Війська Донського. В 70-х рр. XVIII ст. у військового писаря Глоби в одному з зимівників було 13 наймитів, у кошового атамана Кальнишевського — 44. Численні наймити працювали на рибних промислах на Дніпрі та Бугу [3]. Весь час зростала тут кількість людей, які «нічого не мали» і йшли на службу до заможних козаків або потрапляли в «підданство» до старшини.

Використання найманої праці в землеробстві не обмежувалося сферою селянського і козацького господарства. Чимало наймитів працювало і в панських господарствах, особливо в гарячу пору жнив або косовиці. В щоденнику генерального підскарбія Якова Марковича раз у раз зустрічаються записи про гроші, відкладені на оплату праці косарів, женців, конюхів, гончарів і т. д.

Траплялося, що в панському маєтку був надлишок кріпаків і пани здавали їх в оренду іншим панам, де їх праця також могла оплачуватись, принаймні частково. Інвентарі шляхетських і старостинських маєтків XVIII ст. містять графи «найом за панщину», «за чинш», «за дні»,— все це були перехідні форми від відробітків до найму.

В процесі відходу на заробітки все більшого числа селян в кінці XVII ст. виникло бурлацтво. Бурлакування, як правило, означало

[1] І. Слабєєв, З історії первісного нагромадження капіталу на Україні, К., 1964, стор. 84—85.

[2] Черниговского наместничества топографическое описание..., стор. 64.

[3] В. А. Голобуцкий, К вопросу о социально-экономических отношениях в Запорожье во второй половине XVIII в., «Исторические записки», № 44, стор. 241, 242; «Социальные отношения в Запорожье XVIII в.», «Вопросы истории», 1948, № 9, стор. 82.

заробітчанство на Півдні України. Одночасно на Запоріжжі існувала така категорія наймитів з середовища бідних козаків, як аргати. Аргати наймитували в Криму, Молдавії, Валахії. Саме з них виходили найбільш свідомі і активні учасники народних повстань на Україні XVIII ст.

Зрозуміло, що застосування найму не було в усі часи однаковим, але воно було протягом всього досліджуваного періоду. Загальновідомими були такі категорії населення сіл і міст, як «робочі люди», «челядники», «паробки», «пахолки», «служебники», «стадники», «бурлаки», «працовиті», «вівчарі», «гайдарі», «будники», «майданники», «лазебники» та багато ін. У реєстрах оподаткованих раз у раз згадуються «всяка челядь», «винники», «пивовари», «ті що працюють біля бурти селітряної», «рудники», «будники» та ін.

Поєднання феодальних і капіталістичних форм визиску робило життя наймитів XVII—XVIII ст. надзвичайно тяжким. Вони працювали від зорі до зорі. Виснажлива праця, фізична розправа і всіляке приниження людської гідності були звичайним явищем. Особливо тяжким було життя робітників-кріпаків. А втім становище вільних наймитів було часом не кращим.

Заробітна плата наймитів здебільшого була комбінована, тобто платили грошима, продуктами харчування і продуктами виробництва, на якому працював наймит. Особливо була поширена плата натурою в сільському господарстві. Комбінована оплата праці наймитів відповідала існуванню ще натуральної системи господарства і становила одну з характерних рис перехідного періоду від кріпацької праці до найманої.

Вільному наймитові завжди загрожувало закріпачення. В панських маєтках наймитів і приписаних до промислів кріпаків тримали часто під замком і навіть в кайданах, били батогами [1]. Не дивно, що наймити раз у раз тікали від своїх господарів.

Уяву про життя робітництва XVII—XVIII ст. на промислах дають розповіді численних гайдамаків. Так, наприклад, якийсь Іван з с. Вишня розповів, що блукаючи по країні, час від часу працював у наймах. Довелося йому працювати і «паробком в гуральні», де він ледве не ослiп від їдкого диму. Хвороба очей примусила його шукати порятунку у втечі. Чотири рази його ловили і повертали в гуральню і нарешті посадили за непослух до в'язниці. Й звідти він утік, але тепер вже до гайдамаків. Бувало і так, що власники промислів хапали чужих селян і примушували працювати.

Кожний селянин-утікач, наймитуючи, мріяв колись повернутись до власного господарства. В землеробстві цю мрію легше було здійснити, принаймні наймити тут здебільшого зберігали якісь зв'язки з селом і землею. В цьому аспекті положення В. І. Леніна про поступовість заміни в феодально-кріпосницькому суспільстві кріпацької праці найманою і його зауваження з приводу того, що старе не могло відразу зникнути, а нове відразу виникнути, має особливе значення саме для сфери зем-

[1] АЮЗР, ч. VII, т. 3, стор. 460—461.

леробства. Тут розвиток відбувався з особливою «поступовістю, серед багатьох переплетених, перехідних форм і позірних повернень до минулого» [1].

Інтенсивніше і послідовніше процес формування робітничих кадрів відбувався в сфері промислового виробництва. За своєю приналежністю промислові робітники ділилися на Україні XVII—XVIII ст. на дві основні групи: а) кріпаків і б) вільнонайманих. Останні насправді далеко не завжди були вільні люди. Це часто-густо були відпущені на заробітки кріпаки або втікачі, але в документах про найом вони іменувалися вільнонайманими. У XVIII ст. на Лівобережній Україні структура робітничих кадрів стала складнішою. Тут з'явилася категорія державних, або казенних селян-робітників, які в свою чергу ділилися на приписаних тимчасово до мануфактур і постійних. Існувала також група посесійних робітників. Держава дозволила їх використовувати або купувати тим підприємцям, які, не будучи дворянами, не мали права на кріпаків.

У 1769 р. в Росії 60% робітників були кріпаками. Скільки їх було на Україні в цей час, зараз сказати важко. Але у всіх частинах Російської держави зростала питома вага вільнонайманої праці. При цьому не слід забувати і того, що на Україні XVII—XVIII ст. закріпачення ніколи не досягало такого рівня, як в Росії. На перешкоді цьому стояла об'єктивна можливість втеч і переходів селян, існування козацтва і Запорізької Січі, опір народних мас, з яким уряд мусив рахуватися. Відомо, що до акту оформлення закріпачення селянства на Лівобережжі російський уряд і поміщики готували грунт майже протягом ста років, а в Росії воно було оформлене «Уложенням» 1649 р.

Перші технічні знання і відповідні виробничі навички селяни одержували ще в рамках натурального господарства, оскільки тут поєднувались землеробські заняття з домашніми промислами, ремеслом на замовлення і дрібним товарним виробництвом.

Сотні назв ремісничих і промислових спеціальностей, які містять документи XVII ст., мають пряме відношення до процесу підготовки кадрів передпролетаріату.

Багато технічної винахідливості виявило козацьке населення України. Серед нього були умільці на всі руки. З добре розвинутим на Запоріжжі виробництвом зброї було пов'язане виготовлення заліза і селітри. Тут працювали майстри залізоробної і мідеплавильної справи. В 1672 р. на Січі жило 100 ковалів. Кожний козак вмів робити порох. Козаки-будівельники дивували ворогів майстерністю в будівництві військових споруд, переправ, човнів, підйомних мостів. Про майстрів кораблебудування, особливо козаків, сучасник писав, що вони вміли робити «окренти, кораблі і гемії, каторги обшивані і шугалії», а також «липи» і «байдаки», «шкути», «дуби», «ладьї», човни і «плавники» [2]. 1651 р. в

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 462.

[2] В. Перату, Вірші єром. Климентія Зінов'єва сина, «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912, вірш № 324 (далі — Климентій Зінов'єв і № вірша).

битві під Берестечком величезне враження на польське військо справили великі дерев'яні фортеці, які, здавалося, самі рухалися на полі бою. У процесі формування кадрів для промисловості, що розвивалася, не останню роль відіграв той факт, що приміські селяни здавна мали своїм обов'язком постачати в міський замок різні вироби, в тому числі зброю, доглядати, будувати і ремонтувати укріплення тощо. Ленінське положення про вікові технічні навички робітників російських мануфактур [1] має відношення і до історії української промисловості.

У другій половині XVII ст. жителі уже цілих сіл займалися підробітками на стороні в ремеслі і промислах. Так, мешканці Баранової гути на Новгород-Сіверщині хліба зовсім не сіяли, а жили з «рукоділля різного дерев'яного посуду» та встановлення шибок, для чого купували скло в сусідній гуті. Жителі багатьох сіл Новгород-Сіверщини знаходили «харчування і прибуток» на місцевих руднях [2].

Численність армії наймитів поза землеробством і зокрема в містах засвідчують і відомості про їх участь в народних повстаннях. Полковник Філоненко так закликав міську чернь брати участь у антифеодальному повстанні:

Ви грубники, ви, лазники,
Ви броварники, ви винники.
Годі вам по винницях горілок курити,
По броварнях пив варити,
По лазнях лазен топити..
Ходімо з нами на долину Черкень погуляти.

Літописець Самовидець зазначав, що під час визвольної війни українського народу «туга велика» значним людям була і «найбільше від гультяйства, тобто від броварників, винників, могильників, будників...»

Найбільш численні підприємства харчової промисловості налічували чимало наймитів, але по окремих броварнях, пекарнях, медоварнях, солодовнях тощо їх було небагато в зв'язку з незначними, як правило, розмірами цих підприємств. Проте і тут зустрічались відносно великі підприємства. Так, в ужгородській броварні XVI ст., приміщення якої збереглося й донині і становить близько 600 кв. м, не могло працювати стільки ж людей, скільки в типових для того часу малих броварнях.

Окремо стоять також робітники-соляники з копалень Мармароша, Галичини, солеварень Тору і Бахмута. Процес виварювання солі також вимагав значного числа і до того ж фізично сильних людей. З середини XVI ст. з Дрогобицьких соляних промислів вивозилося в окремі роки за один раз по 20—40 бочок солі. На Тору і в Бахмуті раз у раз не вистачало робочих рук. Чимало солеварів тікало звідти. Щоб забезпечити робочу силу, царський уряд в 70-х рр. XVIII ст. силоміць примушував до роботи на солеварнях членів сімей тамтешніх робітників [3].

Від кінця XVII ст. до нас дійшов опис умов роботи на солеварнях Тору. Сотні відер роли доводилося витягати робітникові, щоб виготови-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281—284.
[2] Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 213, 300—301.
[3] «Дрогобич», серія нарисів «Рідний край», Львів, 1964.

ти бочку солі. День і ніч потрібно було стежити за сковородами, щоб не пригоріла сіль. «А скільки з бочками попотягаєшся,— говорить сучасник.— З нікчемним здоров'ям тут нема чого робити» [1]. До цього слід додати ще й постійну небезпеку з боку татар. Щоб мати можливість захищатися в разі потреби, солевари повинні були завжди мати при собі зброю. Наявність же у робітників зброї становила небезпеку для власників соляних промислів та наглядачів. У зв'язку з цим власті намагалися обмежити кількість зброї і завжди тримали її під своїм контролем.

На промислах деревообробної і поташної промисловості XVII—XVIII ст. також було зайнято чимало робітників. Насамперед тому, що самих промислів було надзвичайно багато. Сотні тільки одних буд було на Стародубщині, Білоцерківщині, Поділлі, Волині, Галичині. Робітники-будники становили перші робітничі кадри хімічної промисловості, що зароджувалася на Україні. Про їх можливу кількість говорять нам, на жаль, розрізнені відомості, що стосуються деяких окремих промислів. Так, на будах галицьких міщан Стрілецького і Красовського в 40-х роках щороку «затягалося на роботу по кілька сот робітників». Тільки на двох з цих буд працювало 200 чоловік. Який був великий попит на робітників, знайомих з даним виробництвом, свідчить той факт, що робітникам для заохочення майстри видавали аванс. У зв'язку з відносно вигідними умовами, сюди приходили на заробітки робочі люди з різних місць України, зокрема, як зазначено в документі, і ті «що робили по сусідству на селітрі» [2]. Велика кількість справ свідчить про переманювання у XVII—XVIII ст. «блудної челяді» з одної буди на другу.

Вирізняються своєю кількістю серед маси українських промислових робітників селітроварники. На селітряних майданах згадуваного вже києво-печерського «підданого» Рандаря працювало по 40—50 «робітних людей» [3]. В Білгородському повіті на селітряних варницях у XVIII ст. працювало по 30—50 і більше наймитів різної кваліфікації [4]. Зареєстровані в подимній «тарифі» 1631 р. 60 комірників з Миргорода становили робочий контингент тутешньої селітроварні [5]. Звичайно, на селітроварні могло бути і більше і менше людей в залежності від її розмірів, але наведені нами факти говорять про те, що наявність робітників на буді не становила виняткового явища.

Після будників і майданників найбільш поширеною категорією робітників були гутники і рудники. Причому саме на гутах і руднях поділ праці між виробниками виступає найвиразніше. Про можливу кількість робітничої обслуги на гуті говорить опис гути на Чернігівщині в Сосницькому повіті, що належала козаку Антону Лосю. Тут була «сло-

[1] Климентій Зінов'єв, № 213.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, Львівський магістрат, оп. 58, арк. 1149. 1150.
[3] АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 524—526, 546.
[4] П. М. Лукьянов, История химических промыслов и химической промышленности России, т. II, стор. 154, 156.
[5] Л. В. Падалка, Прошлое Полтавской территории и ее заселение, Полтава, 1914, стор. 81.

бідка», де жили майстрові; 8 дворів призначались для склярів, 7 — для наглядачів за печами, так званих «шулярів», 4 — для тих, що виробляли для скляної маси поташ, 5 — для осмольників-робітників, які заготовляли спеціальне смолисте дерево, один двір був «ковальський» і один гончарський для формувальника. Отже, всього на гуті було 26 дворів, у яких жили робітники, спеціалісти з скловаріння [1].

На гуті в Кролевецькому повіті сотника Маковського, що називалася «скляними заводами», працювало, очевидно, чимало людей, оскільки при них були спеціальні поселення гутників. На гуті під Конотопом в 1666 р. працював ремісник з двома синами і трьома «товаришами»-склярами. Крім того, тут працювало ще 8 чоловік; серед них один торговець, який розвозив на продаж готовий товар і «оболонник», який їздив від гути склити по селах і містах вікна [2].

Дослідник гутного промислу В. Ф. Рожанківський вважає, що середня кількість робітників на гуті становила не менше як 15 чоловік. Про значну кількість робітників-гутників і їх спеціалізацію свідчить заснування разом з гутами «слобідок» для гутників, а також наявність деталізованої технічної термінології.

Так, крім вищеназваних основних спеціальностей робітних людей гут, в документах згадуються спеціалісти, що вміють робити «всякі скляні посудини» різної форми і «різних кольорів» з простого «фрустального скла», і навіть «окулярники» [3].

Так само, як гути, засновувались разом з поселеннями робітників і рудні. В середньому рудню обслуговувало не менше 10 дворів і кілька «бездворних хат». Бездворними робітниками були, як правило, чорнороби, зайшлі, тимчасові люди. При Веприцькій рудні Новоміської сотні Новгород-Сіверського намісництва були 21 двір і 25 хат, а також 3 бездвірні хати. При рудні в с. Єльні було 13 дворів, в них 14 хат, а також 5 бездвірних хат [4].

Залізо виробляли такі спеціалісти: рудники, що знали весь процес і керували ним, чорнороби, які копали руду, «плукарі», що промивали її, «рубачі», що заготовляли дерево, «курачі», що випалювали деревне вугілля, ковалі, що обробляли залізо, люди, які доглядали за печами, за млиновими пристроями тощо.

На руднях, як і на інших перелічених промислах, що знаходилися в оренді або належали особам непривілейованих станів, працювали наймані робітники. Про найманих робітників, а не підлеглих панові кріпаків, писав польський дослідник Ролле, зауважуючи, що «рудники є вільні люди». Дослідник залізоробного виробництва на Україні П. К. Федоренко вважає, що в середньому рудню обслуговувало до 12—13 чоловік [5].

---

[1] М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. I, К., 1855, стор. 73.
[2] Переписні книги 1666 р., К., 1933, стор. 119—120.
[3] В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, стор. 25—26; Климентій Зінов'єв, № 180; Воссоединение Украины с Россией, К., 1954, т. 3, стор. 491—492.
[4] Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 213, 253.
[5] П. К. Федоренко, назв. праця, стор. 76.

Та документи свідчать про значно більшу їх кількість. В 1748 р. поблизу м. Троянова на Правобережжі в 7 руднях працювало понад 100 робітників [1].

Важкою була праця рудників. Климентій Зінов'єв, висловлюючи співчуття трудівникам, «що залізо роблять», писав:

Хоч водою млати в руднях ударяют,
Єднак без великої праці не бивает.
І где ж по болотах треба і землю копати,
І руди з великою пильністю іскати [2].

В зв'язку з розширенням будівництва кам'яниць у XVII—XVIII ст. зростала і кількість робітників-цегельників. Ще в XVI ст. на двох цегельнях Києва, згідно з даними джерел, працювало 180 чоловік. У 1669 р. на одній з київських цегелень було зайнято 46 чоловік. В середині XVIII ст. на великих цегельнях уже працювало по кілька сот робітників.

Певна кількість кваліфікованих робітників зосереджувалася по інших, менш численних промислах, але не менш важливих з точки зору розвитку виробництва і підготовки спеціальних кадрів. Це були, наприклад, папірники — різні спеціалісти, зайняті у виробництві паперу, а також друкарі, зацери (складальники), інтролігатори (брошурувальники), гравери, художники та інші, що працювали в друкарнях.

Особливо широко використовувалася праця кріпаків в суконному виробництві, ткацтві та на інших промислах, що розвивалися на грунті вотчинного господарства. Домашнє ткацтво і суконництво підготували кадри ткачів і сукноробів для численних панських мануфактур. Тільки цим можна пояснити появу в XVIII ст. величезних текстильних мануфактур з тисячами зайнятих в них робітників. Так, в 20-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі була заснована на р. Ряшки суконна мануфактура, до якої було приписано село. В 1779 р. на ній працювало понад 700 робітників [3]. В с. Глушкові Путивльського повіту в суконній мануфактурі було зайнято 4830 селян [4]. У 1170 р. в Путивльській суконній мануфактурі працювало 9478 «робітних людей» [5]. В 1757 р. до суконно-каразейної мануфактури в Переяславському повіті було приписано 260 кріпаків. Десятки «робітних людей» під керівництвом досвідчених майстрів працювали на відомих нам двох шовкових «фабриках» у Києві.

В 1765 р. на Лівобережній Україні на трьох шкіряних заводах нараховувалось 1416 дворів робітників, у яких жило по 2—3 сім'ї, отже не менше 3 тис. чоловік. У 1774 р. на шовковій мануфактурі в Нових Водолагах на Слобожанщині працювало 4174 селянини [6].

---

[1] Е. С. Компан, В. А. Маркина, назв. праця, стор. 358.
[2] Климентій Зінов'єв, № 302.
[3] О. О. Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, К., 1959, стор. 235.
[4] К. А. Пажитнов, Очерки истории текстильной промышленности, М., 1955, стор. 21.
[5] «История Украины», т. I, К., 1956, стор. 377.
[6] Там же, стор. 378.

На Правобережній Україні в зв'язку з відсутністю у шляхти можливостей для прикріплення до мануфактур сотень і тисяч кріпаків, існували розсіяні мануфактури, на яких працювали в основному селяни, що йшли на відробітки. В своєму господарстві, дома вони виконували в рахунок панщини певні роботи, зв'язані з тим або іншим процесом виробництва. В цих роботах брали участь всі працездатні члени сім'ї селянина. Встановити точно кількість людей, зайнятих в такому «домашньому» виробництві в XVII—XVIII ст., міг хіба тільки сам вотчинник.

У XVIII ст. поширилося застосування жіночої і дитячої праці на великих централізованих і частково централізованих підприємствах. Офіціальні документи називають жінок і дітей на парусній фабриці в с. Драгліївка на Полтавщині, серед сотень робітників, що працювали на тютюнових плантаціях під Охтиркою та тютюновій фабриці, де по «хатах жило багато робітників».

Відсутність зведених даних про кількість робітників у промисловості України XVII—XVIII ст. позбавляє можливості змалювати повну картину, а тому ми змушені обмежитися лише деякими орієнтовними цифрами і припущеннями. Наведені вище відомості про мануфактури Лівобережної України, де працювали тисячі робітників і, зокрема, на таких великих, як Путивльська суконна мануфактура з її 9,5 тисячами робітників, а також той факт, що мануфактурне виробництво в своєму розвиткові спиралося на широко розгалужену сітку дрібніших підприємств, дозволяють припускати наявність у XVIII ст. уже десятків тисяч промислових робітників. Таке припущення підтверджують й інші дані.

Тільки на найбільш поширених промислах України на Правобережжі і Лівобережжі працювали тисячі людей. З понад 700 відомих нам різних промислів XVII—XVIII ст. принаймні половина працювала одночасно.

Виходячи з того, що на Україні на кожному промислі працювало в середньому від 12 до 15 чоловік, можна припустити наявність щонайменше 4—4,5 тис. робітників на всіх промислах цього типу. Реальність цих даних підтверджується зокрема тим, що 12—15 робітників працювало звичайно на дрібних промислах, які належали до розряду селянських або міщанських. Що ж до таких промислів, які знаходилися в руках заможної старшини, шляхти або казни, то тут робітників бувало набагато більше. Це були не лише безпосередні майстри по виробництву поташу, а й всі ті, хто рубав ліс, звозив його, випалював поташ та виконував чимало інших допоміжних функцій, наприклад, ковальську роботу, виготовлення тари тощо. Додавши до них робітників селітроварень, цегелень, папірень, різноманітних підприємств харчової промисловості по численних містах України, одержимо цифру принаймні вдвоє більшу.

У 1782 р. на території тільки Чернігівського намісництва було взято на облік 1371 винокурню, 77 броварень, 140 солодовень, 214 суконалень, 23 цегельні, 14 гут і 11 селітроварень. У список підприємств не

ввійшли малі промисли, які задовольняли домашні потреби [1]. Рахуючи в гутах, селітроварнях, цегельнях як мінімум по 10—15 робітників, а в сукновальнях, винокурнях, броварнях і солодовнях в середньому — по 5—6 (хоч їх, очевидно, було і більше), ми маємо право говорити про щонайменше 9,5 тис. робітників тільки у Чернігівському намісництві.

У нас немає даних про кількість кріпаків серед цих 9,5 тис. робітників, проте, як уже говорилося, є всі підстави думати, що більшість робітників працювала за грошову або натуральну винагороду. Але це не має принципового значення. Якщо до кількості ремісничо-промислових робітників додати наймитів у товарному сільському господарстві і тваринництві, то названа цифра зросте ще більше.

Не слід забувати, що кадри передпролетаріату формувалися не лише в сільському господарстві і промисловості, а й в сфері торгівлі в тій мірі, в якій торгівля спиралася вже на капіталістичне виробництво. Купецькі наймити, що іменуються в документах робітники, челядники, візники, фурмани, сторожі, пахолки, табунщики, гайдарі тощо, часто мали якесь додаткове джерело існування. Сполучаючи різні заняття, вони володіли і певними знаряддями праці. Так, челядники в торгових караванах нерідко мали своїх волів, коней, вози. Сім'ї залишалися в селі, хоч чоловіки уже давно заробляли на стороні. У купця Рогози, що торгував в 1649 р. в м. Почепі, працювали наймитами міщани і селяни Почепського і Трубчевського повітів [2]. У брянських купців-гуртовиків під час перебування їх на Україні працювали погоничами худоби п'ятеро «гулящих людей» з м. Мглина і кілька селян. У купців з Ніжина також працювали як міщани, так і селяни [3].

Особливо багато було наймитів у купців, що займались великою торгівлею з закордоном. Тут працювали вантажники, доглядачі, сторожі, погоничі, продавці тощо. В 1724 р. протягом лише червня через кременецьку і переволочну застави проїхало за кордон з 357 купцями 672 челядники [4]. В тому ж році 80 челядників супроводили за кордон караван товарів, які належали чотирьом купцям з Києва [5]. Значне місце серед купецьких наймитів посідали «коломийці» при возах з сіллю. В 1725 р. кожний караван з тих, що проїжджали через Київ на Чернігів, супроводило щонайменш 10—20 челядників. У двох купців, які приїхали в Київ у 1718 р., була 61 мажа і при кожній з них по 2 челядники [6].

Таким чином, протягом XVII—XVIII ст. в міру розвитку ремесла, промислів, сільського господарства і торгівлі стихійно було підготовлено

---

[1] Черниговского наместничества топографическое описание Малыя России, вибіркові дані.

[2] Воссоединение Украины с Россией, т. 3, стор. 236.

[3] Там же, стор. 231.

[4] ЦДІА УРСР, ф. Київської губернської канцелярії, спр. 82, арк. 21.

[5] Там же, спр. 83, арк. 4.

[6] Там же, спр. 105, арк. 84; спр. 108, арк. 11; спр. 112, арк. 17—18 зв.; спр. 86, арк. 94 зв.; 102 зв., 104, 116—116 зв.

відповідний контингент робітників, що володіли певними спеціальними знаннями і навиками.

Різні джерела свідчать, що на Україні серед робітників промислів було багато вихідців з Польщі, Литви, Білорусії, Росії. Так, в слабку ще паросль передпролетаріату відразу ж вплітались інтернаціональні елементи.

Якщо XVII ст. було періодом зародження елементів мануфактурного виробництва, то XVIII ст. було його перемогою. Однак мануфактура ніде, а тим більше в країнах, де зберігалися феодально-кріпосницькі відносини, «не могла вчинити повного відокремлення промислових робітників від землеробства». Процес цей відбувався тут надзвичайно повільно. Для мануфактурного періоду був характерним зв'язок робітника з землею.

Тривалість процесу формування пролетаріату відповідала тривалості переростання феодального господарства в капіталістичне. В. І. Ленін відзначав, що перехідний період в окремих галузях промисловості продовжувався віками. Навіть в капіталістичну епоху відносно незначний за чисельністю пролетаріат був оточений масою «перехідних типів» [1]. Поступово під тиском класової боротьби пригноблених, а також в силу економічних обставин суспільство усвідомлювало необхідність найманої праці. Зростання мануфактурного виробництва з його поділом праці, особливо у XVIII ст., вимагало професійної спеціалізації і виучки, що їх набували робітники лише в процесі безперервної роботи на протязі довгого часу. Отже, відривати мануфактурного робітника для землеробської праці ставало все менш вигідним.

Таким чином, тимчасове повернення до старого не усувало можливості регенерації обірваного процесу формування передпролетаріату.

В XVII—XVIII ст. наймана праця ще не була до кінця перетворена на товар, але процес цей становив закономірне і непереборне явище. Пізніше з частково пролетаризованого населення України виріс український пролетаріат. Отже не вірно було б уявити собі формування передпролетаріату і пролетаріату як явища виразно відокремлені в просторі і в часі. Оскільки розвиток фабричної промисловості не усував одночасного розвитку попередніх форм виробництва — мануфактури, простої капіталістичної кооперації, ремесла і навіть домашніх промислів — продовжували існувати і всі відповідні їм категорії робітників.

Необхідно пам'ятати також і те, що коли ми говоримо про появу в зв'язку з промисловим переворотом фабричного пролетаріату, і зростання його ролі в житті суспільства, ми не маємо на увазі його кількісну перевагу ні над передпролетаріатом, ні над будь-якою іншою соціальною категорією населення. Йдеться про якісну відмінність фабричного пролетаріату, як нової соціальної сили, що формується з середовища передпролетаріату, сили, здатної повести народні маси шляхом соціалістичних перетворень.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167.

Що стосується передпролетаріату, то роль передової сили суспільства він всюди відігравав тільки на зорі буржуазного розвитку, беручи участь в антифеодальних війнах. Проте, уже в цей час, будучи лише ембріоном майбутнього робітничого класу, він не міг задовольнитися ідеями і цілями буржуазного перевороту. Бідніша частина суспільства, з якої походив пролетаріат, «вже тоді не могла обмежитися самою тільки боротьбою проти феодалізму» і «принаймні у мріях, повинна була вийти навіть за межі ледве тільки виникаючого тоді сучасного буржуазного суспільства». Однак, в тих умовах і на тому рівні історичного розвитку ідеї передпролетаріату мали туманні, фантастичні форми і неминуче зазнавали краху [1]. Минули віки перш, ніж прагнення трудящих мас знайшли свій вираз в стрункій і послідовній теорії пролетарської революції, а з загонів героїчного російського робітничого класу виріс той тип людей, про яких вожді міжнародного пролетаріату з захопленням писали, що «людське братерство для них не фраза, а істина, з їх огрубілих від праці облич «дивиться на нас вся краса людства» [2].

---

[1] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 34—35.
[2] К. Маркс и Ф. Енгельс, Соч., т. III, стор. 661.

РОЗДІЛ II

ПОЧАТОК ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ. ПОЯВА ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКИХ РОБІТНИКІВ

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В КІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи господарства характеризувався на Україні дальшим розвитком промисловості. Збільшувалося число промислових підприємств, з'являються нові галузі промисловості, розширюються селянські промисли, зростає обсяг продукції і чисельність промислових робітників. У цей час посилився процес переходу промисловості від дрібних селянських промислів і міського ремесла до мануфактури, почав здійснюватись перехід від мануфактури до фабрики, засновувались машинобудівні заводи, які постачали промисловість і сільське господарство машинами, робочими механізмами, удосконаленими знаряддями, паровими двигунами. «Застосування парових двигунів до виробництва,— підкреслює В. І. Ленін,— є однією з найбільш характерних ознак великої машинної індустрії» [1].

Проте майже в усіх галузях промисловості переважну більшість підприємств становили мануфактури, міські ремісничі майстерні, дрібні селянські заклади. За наближеними підрахунками, в 1860 р. підприємства фабрично-заводського типу (не рахуючи винокурень) становили на Україні близько 15% загального числа промислових закладів.

Найрозвинутішою тоді в промисловому відношенні була Лівобережна Україна. Це було результатом соціально-економічних зрушень, які сталися тут внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр., а також благотворного впливу економіки Росії. Правобережжя на час свого возз'єднання з Росією не мало, крім поміщицьких винокурень, великих підприємств. Поташні, селітроварні, рудні, що в тогочасних документах називались «заводами», були дрібними промисловими закладами. В Південній Україні, значна частина якої була тільки в останню чверть XVIII ст. звільнена з-під гніту турецьких агресорів, швидкий промисловий розвиток почався з другого десятиліття XIX ст.

Протягом першої половини XIX ст. число промислових підприємств на Україні неухильно зростало. Так, у 1825 р. їх (без винокурень) було 649, а в 1860 р.— 2147 [2], тобто зросло більше ніж у 3,3 раза.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 435.

[2] Сборник сведений и материалов по ведомству министерства финансов за 1865 г., т. II, № 6; Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, ч. II, СПб., 1863.

Вартість продукції промислових підприємств збільшувалась не стільки за рахунок їх кількісного зростання, скільки розширення виробничої потужності і концентрації виробництва. Промислові підприємства перебували у власності купців, міщан і селян або в руках поміщиків та держави [1].

На підприємствах першого типу більше застосовувалась вільнонаймана праця, існувала договірна заробітна плата, на підприємствах другого типу — кріпосна, примусова праця. Перші підприємства працювали на широкий ринок, другі — в значній мірі на задоволення потреб казни і мастку. Зростання підприємств першого типу свідчило про розвиток капіталістичного укладу.

Підприємства, що грунтувалися на найманій праці і передовій на той час техніці, успішно витісняли технічно відсталі підприємства, засновані на примусовій, малопродуктивній праці кріпаків. Так, якщо в 1828 р. на Україні поміщицькі підприємства становили 53,8%, а купецькі — 46,2, то на 1861 р. поміщицьких підприємств було всього 5,8, а купецьких — 94,2% [2]. Проте поміщики зосереджували в своїх руках основну частину вартості промислової продукції, бо якраз вони були в основному власниками найбільших промислових підприємств.

Підприємства харчової промисловості виробляли на продаж борошно, олію, тютюн, горілку і цукор. Найбільшу питому вагу мали винокурна і цукрова промисловість, які зосереджувались головним чином у руках поміщиків і розвитку яких всіляко сприяв царський уряд. У 1801 р. на Україні налічувалось 7839 гуралень, які виробили понад 6 млн. відер горілки. Протягом першої половини XIX ст. число гуралень різко зменшується. Напередодні реформи 1861 р. їх було всього 2497. Проте виробництво горілки неухильно зростало, бо хоч дрібні й найдрібніші гуральні припиняли своє існування, середні й великі збільшували випуск продукції. В цілому ж гуральні, за невеликим винятком, були ще дрібними мануфактурами, що базувались на кріпацькій праці. Незважаючи на те, що вже в 20-х роках у гуральництві успішно застосовувався паровий спосіб виробництва, ще навіть у 70-х роках XIX ст. більшість гуралень користувалась примітивною технікою.

Цукроварні почали виникати на Україні в 20-х роках XIX ст., але особливо посилено їх будівництво почалося з другої половини 30-х років. У 40-х роках одночасно із зростанням кількості цукрових заводів відбувається їх технічне удосконалення, перехід від вогневого способу добування цукру до парового. За 1842—1856 рр. число цукрових заводів зросло з 67 до 218. Всі вони розміщались на Правобережній і Лівобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії, де зосереджувались найбільші заводи. На неї в 1861 р.

[1] Частина вотчинних мануфактур, на яких виключно або в значній мірі застосовувалась вільнонаймана праця, наближалась до підприємств капіталістичного типу.

[2] Ф. Ястребов, Україна в першій половині XIX ст. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 140. Тут не враховані гуральні і броварні, які в основному належали поміщикам.

припадало понад 60% виробленого на Україні цукру. Якщо до другої половини 30-х років губернії України по виробництву цукру йшли далеко позаду центральних губерній Росії, то на 1861 р. вони вже давали його понад 80%. На цукрових заводах, що належали поміщикам, застосовувалась праця кріпаків і частково вільнонайманих робітників.

Чимала група підприємств на Україні виробляла полотно, канати і папір. Підприємства по виробництву полотна і паперу в переважній більшості належали поміщикам, а канатні — купцям і казні. Не набравши значного поширення, полотняна промисловість у 40—50-х роках переживала занепад, обумовлений розвитком у центральних губерніях Росії бавовняної промисловості, що постачала ринок дешевими тканинами. Виробництво паперу на Україні продовжувало зростати. За 1832—1860 рр. число паперових підприємств збільшилось з 8 до 18. Канатні підприємства до 50-х років зосереджувались на Лівобережжі і Півдні України, а потім, після значного скорочення виробництва, залишились переважно у Катеринославській і Херсонській губерніях. Тут вони забезпечували своїми виробами чорноморський флот.

Із галузей промисловості, що обробляли сировину, яку давало тваринництво, значного розвитку на Україні в дореформений період набрала суконна. Суконні підприємства поділялись на купецькі, казенні і посесійно-вотчинні. За час з 1805 до 1859 р. кількість суконних підприємств зросла з 27 до 160. Переважна більшість їх знаходилась на Правобережжі. Як в горілчаній і цукровій, так і в суконній промисловості поміщики довгий час зберігали за собою панівне місце. В 40-х і особливо в 50-х роках поміщицькі мануфактури швидко скорочували своє виробництво або й зовсім припиняли діяльність. На 1861 р. у руках поміщиків залишалось всього понад 30 підприємств, з яких частина перебувала в довгостроковій оренді купців. Суконні мануфактури напередодні реформи 1861 р. були вже значними промисловими підприємствами, на яких працювали десятки і сотні робітників. На них зосереджувалась велика кількість механізмів і машин, що діяли з допомогою води і коней. З кінця 30-х років суконні підприємства почали переходити на використання парових машин. У 1860 р. в губерніях України налічувалось до 20 суконних фабрик капіталістичного типу, з яких 9 розміщались у посаді Клинці.

Багато було на Україні салотопних, миловарних, свічкових і шкіряних закладів. Проте переважна більшість з них належала до кустарного типу, мала примітивне обладнання, обслуговувалась кількома робітниками. Характерною особливістю цих підприємств було те, що вони, за винятком невеликої кількості, користувались вільнонайманою працею (належали купцям, міщанам і селянам).

Значна кількість промислових підприємств у дореформеній Україні була зайнята виробництвом селітри, скла та фарфоро-фаянсового посуду. Феодальна власність на землю забезпечувала поміщикам панівне становище в цих галузях промисловості, але разом з тим криза феодально-кріпосницької системи господарства 40—50 років спричинила різке ско-

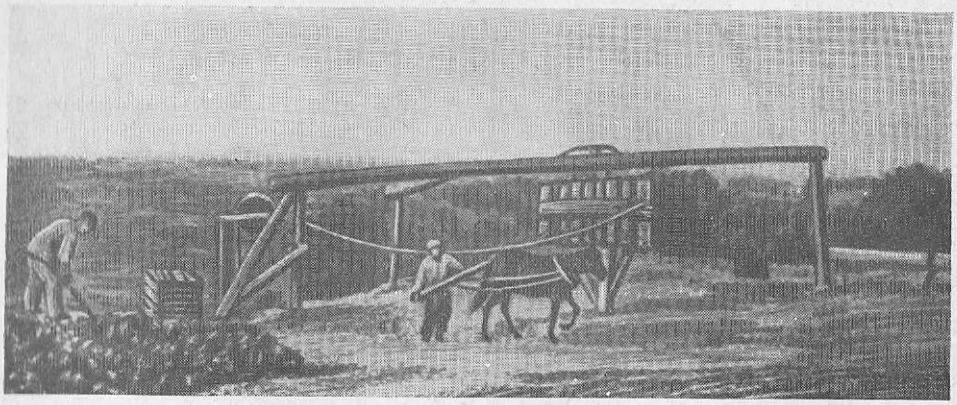

Кустарна розробка кам'яного вугілля в Донбасі.

рочення їх виробництва. На занепад селітроваріння вплинув також ввіз у Росію дешевої чілійської селітри. В умовах розвитку міст, промисловості й торгівлі швидко розвивалась цегельна промисловість. На 1860 р. у губерніях України нараховувалось понад 1000 цегелень. Їх продукція збувалась тільки на місцях.

На Правобережжі і в Чернігівській губернії в другій половині XVIII ст. великого поширення набула металургійна промисловість, заснована на використанні місцевих болотних руд. Більшість металургійних підприємств-рудень належала поміщикам. Рудні давали невелику кількість заліза. Протягом першої половини XIX ст. металургійна промисловість на Правобережжі занепадає внаслідок недостатньої сировинної бази і примітивності кріпосницького виробництва. В 50-х роках на Україні було всього 6 доменних заводів, які знаходились на Волині і належали поміщикам.

Кам'яновугільна промисловість почала розвиватись у Донбасі наприкінці XVIII ст. До 1860 р. видобуток вугілля зріс з 146,5 тис. до 6 млн. пудів. Кам'яновугільні копальні належали поміщикам, селянам і гірничому відомству. На початку 50-х років в Донбасі діяло 45 кам'яновугільних і антрацитових копалень. За винятком Лисичанських і Олександрівської копалень, де застосовувались для підняття вугілля і викачування води парові машини, а також правильно велися гірничі роботи, техніка видобутку вугілля на той час була надзвичайно примітивною.

Наприкінці XVIII і особливо протягом перших 60-ти років XIX ст. з'являються численні мідярні, чавуноливарні та машинобудівні підприємства, що працювали переважно на привізній сировині. На час реформи 1861 р. в губерніях України було не менше 20 машинобудівних заводів, а також багато механічних майстерень. Розвиток машинобудування відіграв велику роль у народному господарстві, в перших кроках технічної перебудови промисловості і порушенні вікової технічної відсталості сільського господарства.

Початок промислового перевороту на Україні, як і в Центральній Росії, можна датувати кінцем 30-х — початком 40-х років XIX ст. Панування в Росії феодально-кріпосницьких відносин обумовило те, що тут промисловий переворот відбувався повільніше, ніж в головних країнах Західної Європи, і остаточно закінчився тільки в пореформений період. Успішніше він відбувався в текстильній, зокрема в бавовняній, промисловості, яка не була зв'язана з підневільною працею кріпаків та обов'язковими казенними поставками. Значне зрушення щодо технічної перебудови спостерігалося в суконній і цукровій промисловості України. Введення машин і механізмів викликало зміни як в структурі промисловості, так і в складі та становищі зайнятих в ній робітників.

Підприємства фабрично-заводського типу були своєрідними острівцями серед великої кількості ремісничих майстерень, дрібних селянських промислів і невеликих мануфактур. Але, незважаючи на це, підприємства фабрично-заводського типу і великі мануфактури виробляли напередодні реформи 1861 р. основну частину промислової продукції. Мануфактури були ще тісно зв'язані з міським ремеслом і сільськими промислами. На Україні, як і в Росії в цілому, ремісники об'єднувались у цехи. Організаційні форми та основні засади діяльності цехів були визначені ремісничим положенням 1785 р., статутом цехів 1799 р. і законом 1852 р. Частина ремісників перебувала поза цеховими об'єднаннями. Найпоширенішими цехами в цей період на Україні були: кравецький, кушнірський, шевський, ковальський, ткацький, бондарський, гончарний, різницький, перепечайський (випікання хліба), шаповальський. Напередодні реформи в містах і містечках працювало багато різноманітних ремісничих майстерень, в яких вироблялись речі широкого вжитку, одяг, взуття, харчові продукти. Так, у 1861 р. їх було: у Києві — 1493, Полтаві — 901, Харкові — 765, Кременчуці — 619, Миколаєві — 200, Сумах — 194. Частина цих майстерень за характером виробництва і числом робітників являла собою дрібні мануфактури. Зокрема такими були майстерні київських заможних шевців, кравців і меблярів.

Протягом першої половини XIX ст. число ремісників у містах України швидко зростало, становлячи вже десятки тисяч чоловік. Лише одних майстрів, що працювали в ремісничих майстернях, налічувалось у 1858 р. понад 30 тис. [1] Збільшувалось і загальне число цехових міщан. Так, якщо в 1816 р. їх було 812 тис., то в 1859 р.— 1309 тис. [2]

В умовах розвитку товарного виробництва ремісники вже не могли обмежуватись працею на місцевих замовників, а все більше виробляли товарів для збуту на близьких і віддалених ринках. Одночасно з цим в їх середовищі поглиблюється процес соціального розшарування. Це неминуче вело до створення серед ремісників двох нових класових груп: міської буржуазії — власниці промислових підприємств і найманих робітників, що рекрутувались із закабалених скупником ремісників.

[1] Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, ч. 2, стор. 326—327.

[2] «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР». 1954, № 2, стор. 187.

Для періоду розкладу й кризи феодально-кріпосницької системи господарства характерним було поширення дрібних селянських промислів. Цьому сприяло обмеження, а згодом і скасування царським урядом промислових привілеїв та надання права бажаючим влаштовувати промислові заклади. Дрібні промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво і тваринництво. В багатьох селах України селяни виробляли на продаж полотно, рядовину і сукно. За межі домашньої промисловості почало виходити виготовлення шкіри, одягу, взуття. Великого поширення на Лівобережжі і Правобережжі набрав деревообробний промисел. Для багатьох селян Чернігівщини він став основним джерелом одержання прибутку. Поширеним було в селах України гончарство. Особливо виділялись щодо цього Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії.

Основний контингент селян, що займалися промислами, був з державних селян, які користувались деякою господарською самостійністю і особистою незалежністю. Переважання панщинної системи на Україні обумовило те, що тут селянська промисловість розвивалася набагато слабше, ніж в центральних губерніях Росії.

Як і в Центральній Росії, зростання селянських промислів на Україні було тісно пов'язане з процесом соціального розшарування селянства. Розбагатілі селяни ставали скупниками-лихварями. Вони витісняли з ринку закабалених кустарів, що фактично перетворювались у найманих робітників, обробляючи вдома за певну плату роздану скупником сировину. Таким чином, дрібна селянська промисловість, як і міське ремесло, стала сприятливим грунтом для розвитку промислового капіталізму, що почав складатись в дореформений період.

На розвиток промисловості України позитивно впливала передова промисловість центральних районів Росії. Використання виробничого досвіду, застосування на мануфактурах, фабриках і заводах України таких самих машин і механізмів, які були на промислових підприємствах Росії, тимчасова, сезонна і постійна праця російських майстрів і робітників у промисловості України, переселення в міста і села російських ремісників, взаємообмін промисловими товарами — все це сприяло зміцненню економічних зв'язків між Росією та Україною.

ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПРОЛЕТАРІАТУ

В період розкладу феодально-кріпосницької системи і зародження капіталізму наприкінці XVIII — початку XIX ст. посилилось розшарування селянства. Цей процес відбувався в нерозривному зв'язку з проникненням товарно-грошових і капіталістичних відносин у селянське господарство. «Проникнення товарного виробництва,— говорить В. І. Ленін,— ставить багатство окремого двору в залежність від ринку, створюючи таким чином шляхом ринкових коливань нерівність і за-

гострюючи її, зосереджуючи у одних в руках вільні гроші і розоряючи інших. Ці гроші служать, природно, для експлуатації неімущих, перетворюються в капітал» [1].

Особливо швидко розшарування проходило серед державних селян Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також серед економічних селян Правобережної України (раніше належали православним монастирям), які перебували на оброчному становищі і особисто були незалежними. Щодо розшарування серед селян-кріпаків, а також державних селян Правобережної України, які в основній своїй масі перебували фактично на становищі кріпаків, то інтенсивніше воно відбувалося на Лівобережжі, де багато кріпосних селян мали до 1843 р. свої власні землі.

Вихідним пунктом розшарування селянства була майнова нерівність, яка особливо поглиблюється в період розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку в її надрах капіталістичних відносин. Якраз тепер з майновою нерівністю зв'язуються, з одного боку, експлуатація найманої праці і, з другого — пропонування робочої сили, тобто протилежні групи селян вступають у капіталістичні взаємовідносини.

Процес розшарування сільського і частково міського населення можна простежити ще за даними ревізії 1764 і перепису 1779 р., проведених в полках Лівобережної України. Так, якщо в Переяславському полку в 1764 р. було серед сільського населення близько 6 тис. «бездвірних хат», то через 15 років, тобто в 1779 р., їх вже нараховувалось понад 7 тис. Причому в 1764 р. серед виборних козаків не було жодної бездвірної хати, а в 1779 р. число їх виходило за межі 280. Ще швидше зростає число бездвірних хат у посполитих селян і козацьких підсусідків [2]. Сім'ї, що мешкали в бездвірних хатах, не вели, як правило, свого господарства і жили із заробітків.

Із офіціальних даних за 1782 р. відомо, що в Київській, Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях було до 416 тис. козаків, з яких близько 196 тис. виборних і 220 тис. підпомічників. Володіючи значними ділянками землі, відповідною кількістю робочої худоби і реманенту, частина виборних козаків широко користувалася в своїх господарствах працею підсусідків, «слуг» і «робітників», яких лише в Новгород-Сіверській і Чернігівській губерніях налічувалося в 1782 р. до 14 тис. осіб чоловічої статі [3].

Багато було малоземельних і безземельних селян на Правобережжі. Матеріали ревізії 1795 р. називають між іншими групами населення селян, що «живуть в робітниках і в чорній роботі». В деяких селах Правобережної України ця група становила 10—20 і навіть 40% загального числа сімей [4].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 440.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Другої Малоросійської колегії, спр. 2954, арк. 7, 45—46.

[3] Труды Черниговской архивной комиссии, вып. II, стор. 54—63.

[4] Хмельницький обласний державний архів, ф. Подільської казенної палати, оп. 1, спр. 2701, арк. 224, 284, 324, 399, 474, 583, 711. (Далі — ХМ. ОДА.)

Розшарування селянства відбувалося не тільки в землеробстві, а й на промислах. Тут були також хазяйчики і наймані робітники. Це можна проілюструвати, зокрема, на шкіряному промислі. В 1766 р. в Гадяцькому, Київському, Миргородському і Прилуцькому полках 216 козацьких дворів займалися обробкою шкір. На їхніх чинбарнях працювало 125 найманих робітників. Державні селяни мали 100 чинбарень, де працювало 58 найманих робітників. Навіть на чинбарнях з 58 феодальнозалежних селян було 26 найманих робітників [1].

Дальший розвиток капіталістичних відносин на селі поглибив у першій половині XIX ст. розшарування державних селян.

У Полтавській губернії, згідно з відомостями місцевої палати державних маєтностей, у 1843 р. з 119 тис. сімей державних селян 39 тис. сімей, або 105 тис. душ чоловічої статі, було безземельних. Наприкінці 40-х років серед місцевих державних селян налічувалось до 14 тис. осіб, що не мали не тільки землі, а й власного житла [2].

Досить гостро відбувався процес розкладу в середовищі лівобережних козаків.

Як свідчить записка генерал-губернатора Лівобережної України за 1836 р., на Полтавщині і Чернігівщині налічувалось 176,5 тис. сімей козаків, з яких близько 96 тис. мали землю, 45 тис. тільки садибу, майже 8 тис. займались ремеслом, 27,6 тис. вважалися бідними [3]. Вони поповнювали ряди постійних, строкових і поденних наймитів.

Досить значне розшарування спостерігалось серед державних селян Харківської губернії. Основною частиною селянської землі там володіли сільські багатії. Наприкінці 20-х років XIX ст. поміщик Марков констатував: «Багато селян залишилось без землі, а інші мають чимало. Ті, які втратили свої ділянки, давно не мають ніякого господарства і дістають собі на прожиття заробітками у багатих» [4].

Те ж саме відзначалося і в інших тогочасних документах. «Торгаші, відкупщики,— говориться в статистичному опису Ізюмського повіту за 1837 р.,— здобули цілковиту перевагу в сільських громадах. Багатий живе привільно за рахунок бідного» [5].

У кращому становищі, порівняно з державними селянами Лівобережжя, перебували державні селяни Катеринославської і Херсонської губерній. Вони користувались більшими наділами землі, до того ж серед них були іноземні колоністи та переселенці-однодворці, зміцненню господарств яких всіляко сприяв царський уряд. Але за даними про великі наділи у державних селян південних губерній в цілому приховувалася надзвичайна нерівномірність їх в окремих господарствах. Невідомий ав-

[1] ЦДІА УРСР, ф. Другої Малоросійської колегії, спр. 555.

[2] «Журнал Министерства государственных имуществ», 1844 р., ч. XI, від. II, стор. 198; 1852 р., ч. XI, від. II, стор. 199—200; «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 23, часть неофициальная (далі — ЖМГИ).

[3] С. Середонин, Исторический обзор деятельности кабинета министров, т. II, ч. 1, СПб., 1902, стор. 219—220.

[4] Архив Мордвиновых, т. VII, СПб., 1888, стор. 291—292.

[5] Харківський обласний державний архів, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 1, арк. 130. (Далі — ХОДА.)

тор записки «Про казенних селян в Новоросійському краї» писав, що «багачі захоплюють найкращі і найближчі ділянки землі і тримають своїх бідних собратів у цілковитому поневоленні. Не знаходячи проти багачів заступництва і захисту, бідняки зовсім позбавлені засобів для засівання власної ріллі, розведення власної худоби, вони не мають змоги навіть розпоряджатись часом для своїх польових робіт, будучи зобов'язаними займатись цим по боргових претензіях, переважно у багатих» [1].

Протягом першої половини XIX ст. посилювався процес розшарування серед державних селян Правобережжя, які в основній своїй масі перебували на так званому господарському становищі, що майже нічим не відрізнялося від становища кріпаків. У зв'язку з тим, що розмір земельних наділів у державних селян Правобережжя залежав від кількості робочої худоби, заможні селяни зосереджували в своїх руках основні засоби хліборобського виробництва. За даними на 1839 р., серед державних селян було 15% зовсім позбавлених засобів виробництва і 35% таких, які самостійно, без супряги з іншими, не могли обробляти свої поля [2]. Більше того, як показують підрахунки М. М. Дружиніна, в 30-х роках було неосілих господарств: у Подільській губернії 16,6% загальної кількості господарств, у Київській — 7,5 і Волинській — 5,1% [3].

У 40 роки XIX ст. в казенних селах Правобережної України утворились групи селян, одна з яких постійно вдавалася до найманої праці, а друга наймалася. Досить сказати, що в Київській губернії 1851 р. з 225 тис. державних селян 86 тис. не були забезпечені власним нерухомим майном. На поденних роботах у селах перебували піші, городники і бобилі.

Зубожілі селяни шукали заробітків не тільки в сільському господарстві, а й в промисловості, на пристанях, лісних сплавах. Багато державних селян наймалося на цукроварні, в гуральні, тютюнові, шкіряні, салотопні, вовномийні, селітроварні та інші промислові підприємства. Так, на цукровому заводі поміщика А. Абази (Харківський повіт) працювало 200 робітників з державних селян [4].

В. Павлович, розглядаючи питання про склад робітників Катеринославщини, підкреслював, що вони є вільнонайманими з різних станів, але в більшості з державних селян [5].

Чимало зубожілих селян наймались на промислові підприємства, які належали заможній верхівці села. Так, на гончарно-кафельному підприємстві роменського козака Чумаченка було декілька дорослих робітників і дітей-сиріт, надісланих керуючим Полтавською палатою державних маєтностей. Державні селяни Харківського повіту в 1807 р. мали 15 винокурень, на яких працювало, крім членів їхніх сімей, 40 найманих ро-

[1] Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М.—Л., 1946, стор. 76.

[2] Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837—1887), ч. II, СПб., 1888, додаток, таблиця 5.

[3] Н. Дружинин, названа праця, стор. 457, 458.

[4] ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 3 стіл, оп. 134, спр. 27, арк. 265.

[5] В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб., 1862, стор. 192.

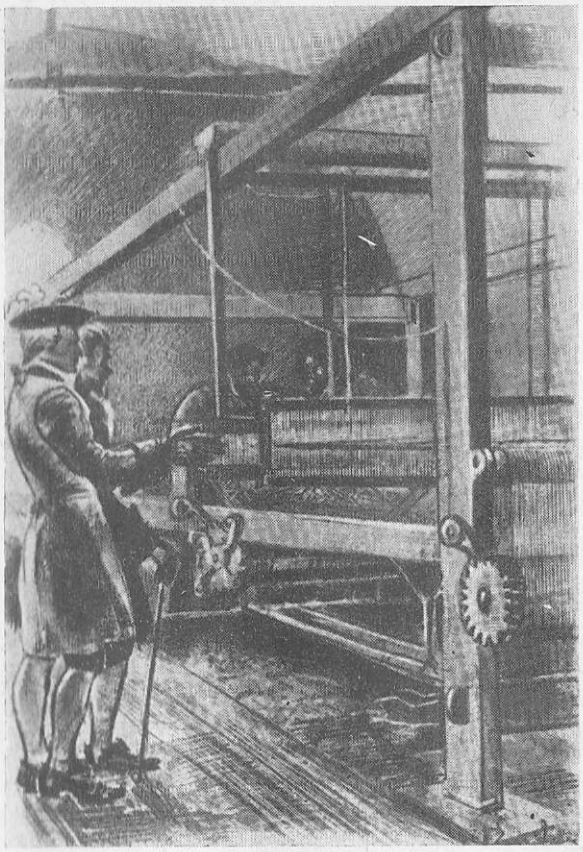

Мануфактура XVIII ст.

бітників. У 45 чинбарнях, що належали державним селянам м. Богодухова, було 70 найманих робітників. Всі вони були з місцевих селян. У чинбарнях козаків Батурина і Ющенка (містечко Седнів Чернігівського повіту) працювало по 3 найманих робітники [1].

Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук, які не могли знайти застосування на місці, в межах певного села, повіту і губернії.

Тисячі селян змушені були іти «на заробітки» у віддалені на сотні верстов місцевості Південної України, а також в Землю Війська Донського. Вони повинні були брати в повітових казначействах паспорти і білети. Проте багато з них ішли без будь-яких документів. Особливо ве-

[1] И. Аpандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. III, Полтава, 1852. стор. 329; ЖМГИ, 1851, ч. X, від. II, стор. 329; ЖМГИ, 1851, ч. X, від. II, стор. 203; М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб., 1865, стор. 286; Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, спр. 1081, арк. 31, 37.

лике число заробітчан було з Лівобережжя — головного району державних селян, що перебували на оброчному становищі. У Харківській губернії 1836 р. лише в 7 із 11 повітових казначейств було видано близько 14 тис. паспортів і білетів [1]. З Полтавщини в 40-х роках щороку ішло на заробітки в південні губернії до 90 тис. осіб [2].

У губерніях України в 1843 р. було видано 60 тис. паспортів на строк від 3 років до півроку. Щодо числа їх, то на першому місці стояли: Полтавська (понад 28 тис. паспортів), Харківська (15 тис.) і Чернігівська (до 10 тис.) губернії [3]. Таким чином, на ці губернії припадало понад 88% загальної кількості виданих паспортів. На кінець 50-х років число виданих паспортів у губерніях України досягало 20 тис., з яких майже $^3/_4$ припадало на Полтавську і Харківську губернії. Основну частину паспортів становили річні і піврічні.

Всі ці дані дають підставу зробити висновок про те, що основним районом виходу заробітчан було Лівобережжя, де особливо позначився процес розшарування селянства; що число виданих паспортів, а отже, і заробітчан, невпинно зростало, доходячи напередодні реформи до сотень тисяч.

Уже в дореформений період у новоросійських губерніях створилася своєрідна сітка робітничих ринків, на яких збиралися селяни-заробітчани з центрально-чорноземних губерній Росії та північних губерній України, чекаючи на наймачів-поміщиків і куркулів. Своєрідними біржами для найму робітників на час сінокосу і жнив були весняні ярмарки в ряді населених пунктів Ананьївського і Бобринецького повітів (Янівка, Понятівка, Северинівка, Березівка, Ревуцьке та ін.). На ярмарку в містечку Березівці (Херсонська губернія) збиралося інколи одночасно понад 2000 заробітчан. З Очакова, Тирасполя та інших місць приїздили сюди поміщики для наймання робітників [4].

Значну роль у формуванні промислового пролетаріату відіграло і розшарування серед селян-кріпаків. Посилення феодально-кріпосницької експлуатації в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин підривало основи феодального способу виробництва — дрібне селянське господарство експропріювало безпосереднього виробника. Процес розорення селянського господарства поміщиком мав риси первісного нагромадження, але з специфічним для Росії, в тому числі й України, характером. Селянин, звільнений фактично від засобів виробництва, не ставав особисто вільним, залишався в залежності від поміщика.

В умовах інтенсивного розкладу феодально-кріпосницької системи ще більше поглибилась майнова нерівність серед поміщицьких селян. Тяглі господарства, зокрема їх економічно найсильніша група, маючи достатню кількість робочої худоби, користувалися значними наділами землі. Як правило, наділи землі в тяглих селян були вдвоє більші, ніж

---

[1] Материалы для статистики Российской империи, СПб., 1839, стор. 145—150.
[2] Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 365.
[3] ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. I, відомість № 5.
[4] ЖМГИ, 1849, ч. XXX, від. II, стор. 52.

наділи піших селян. Самі експлуатовані поміщиком, вони в свою чергу вдавались до експлуатації зубожілих односельчан. Все більше і більше під залежність багатіїв потрапляли такі групи селян, як «піші», «городники» і бобилі.

В Київській губернії 1845 р. тяглі і напівтяглі господарства становили 30% (із 172 272 господарств кріпосних селян), піші — 55%, городники та бобилі — 15% [1]. На час введення інвентарних правил серед селян Правобережжя було тяглих і піших, наділених польовою і садибною землею,— 84%, городників — 9,25% і бобилів — 7,2% [2]. Таким чином, майже 17% селянських господарств не могли займатись землеробством у зв'язку з відсутністю земельних наділів. Ще вищий був процент селян, які не мали робочої худоби. Взагалі лише третя частина селян була спроможна виконувати більш-менш самостійно землеробські роботи.

Ще вищий, ніж на Правобережжі, був процент городників і бобилів у губерніях Лівобережжя. І. Ігнатович підрахувала, що в 1859 р. у Полтавській губернії городники становили 34%, в Чернігівській — 4%, а бобилі у першій — 15%, в другій — 24% і в Харківській губернії — 24% загального числа. Щодо забезпечення робочою худобою, то в Полтавській губернії 4/5, в Чернігівській — понад 1/3 і в Харківській — до 1/3 селян зовсім не мали її [3].

Все це спричинялося до того, що селяни-кріпаки, не маючи засобів до існування, змушені були вдаватись до різноманітних заробітків, виконуючи одночасно повинності на поміщика. Значне число поміщицьких селян ішло «самовільно» на заробітки в степові губернії.

Кадри вільнонайманих робітників поповнювались також міським населенням, зокрема ремісниками. Наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. на Україні невпинно зростало міське населення. За підрахунками П. І. Пустохода, з 1816 до 1859 р. міське населення України збільшилось на 36,1%, а цехові міщани — на 61,2% (з 812 тис. у 1816 р. до 1309 тис. в 1859 р.). Якщо в 1816 р. цехові міщани становили 8,8% всього населення, то в 1859 р.—10,42% [4].

В умовах розвитку капіталістичного укладу міське населення поступово перестає займатися сільським господарством. Міста все більше й більше набувають характеру промислово-торгових центрів.

Як в містах, так і в містечках були групи робітників за походженням з селян, козаків або міщан. Деякі з них прийшли з віддалених місцевостей. У 80-х роках XVIII ст. багато міських ремісників юридично рахувались ще в складі груп сільського населення: козаків, державних і поміщицьких селян. Так, у Миргороді 1783 р. за відомостями, надісланими городничим в Київське намісницьке правління, з 359 ремісників

---

[1] Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПБ, 1852, стор. 305.

[2] В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX ст., т. II, СПБ, 1888, стор. 505.

[3] И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Л., 1925, стор. 231, 243.

[4] «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», 1954, № 2, стор. 189.

2 походили із значкових товаришів, 199 — з козаків, 149— з поміщицьких і різночинницьких селян та 9 — з коронних посполитих [1]. У м. Ніжині 1804 р. серед 612 ремісників вихідці з селян складали 29% [2].

Навіть у такому значному місті, як Катеринослав 1861 р. з 447 майстрів, 916 підмайстрів і робітників та 186 учнів близько половини були вихідцями з державних селян. У Кременчуці цього ж року було 619 ремісницьких майстерень, з яких 138 належали козакам і державним селянам [3].

Всі ці ремісники, втративши зв'язок з землеробством, при наявності особистої незалежності — державні селяни, козаки і міщани — легко могли перетворитись або у власників промислових закладів, або у вільнонайманих робітників. Ремісники-кріпаки могли стати ними за умови звільнення від феодальної залежності.

Важливим джерелом поповнення числа постійних робітників були підмайстри та учні. Розвиток капіталістичних відносин поглиблював процес соціального розшарування серед ремісників, все більше і більше унеможливлював перехід підмайстрів у розряд майстрів, а учнів у розряд підмайстрів. У свою чергу підмайстри поступово починають зливатись з найманими робітниками.

Наймана праця в майстернях ремісників набула значного поширення. Наприклад, навіть у такому слаборозвинутому місті, як Миропілля (Слобідськоукраїнська губернія) 1780 р. нараховувалося у кравецькому цеху 5 робітників, ткацькому — 4, шевському — 31 і гончарному — 1 робітник. Крім того, в цих цехах було 48 учнів [4].

У містах створилась досить значна група людей, про яких в офіціальних документах відзначалось, що вони, мешкаючи і працюючи у таких-то, живуть з чорної роботи, є робітниками. Як свідчить ревізька сказка м. Богуслава за 1795 р., серед його жителів (2609 осіб обох статей) були хлібороби, кравці, колісники, чоботарі, ткачі, лимарі, ковалі тощо. Про багатьох жителів міста писалося, що вони мешкають у таких-то господарів або працюють чорноробочими, мешкаючи в таких-то ремісників. У м. Сквирі цього року було 193 двори, з яких 73 займалось хліборобством, 31 — ремеслами (ткачі, кушніри, чоботарі, кравці, ковалі і т. д.), 28 наймитувало і 61 жив з «чорної роботи» [5].

Основна частина ремісників своєю працею ледве могла прохарчувати себе і свою сім'ю, яка брала безпосередню участь в цій праці. Багато з них, не маючи власних майстерень, працювали за наймом в інших містах, містечках і селах, користуючись приміщенням і матеріалом за-

---

[1] Київський обласний державний архів, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 13, арк. 2. (Далі — КОДА.)

[2] Чернігівський обласний державний архів, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 373, арк. 108—109. (Далі — ЧОДА.)

[3] Экономическое состояние городских поселений Европейской России, ч. 1, стор. 5; ч. 2, стор. 23.

[4] Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, спр. 645, арк. 14.

[5] КОДА, ф. Київської казенної палати, оп. 174, спр. 302 і 388.

мовника. Теслярі, каменярі, цегельники та інші ремісники слободи Добрянки (Городницький повіт) працювали, як висловлюється П. Шафонський, «по всій Малій Росії» [1].

Результатом соціального розшарування, яке поглиблювалось серед ремісників, було створення на одному полюсі групи заможних, що мали свої власні майстерні, а згодом і мануфактурні та фабрично-заводські підприємства, а на другому — вкрай зубожілих, які перетворювались в найманих робітників. У 1799 р. Київський магістрат повідомив губернатора, що серед цехових ремісників є чимало таких, які не можуть платити податок через бідність[2].

Соціальне розшарування серед ремісників можна яскраво простежити на шевському ремеслі м. Києва. Згідно з даними, які відносяться до середини XIX ст., київський заможний швець мав різноманітний і досконалий інструмент, що коштував від 200 до 250 крб. сріблом з доплатою 150 крб. на його ремонт. Швець середнього достатку — відповідно 100 крб. і 25 крб. сріблом, а бідний — 5 і 2 крб. сріблом. У заможного шевця працювало від 3 до 6 робітників і від 10 до 15 хлопчиків або учнів, у шевця середнього достатку — не більше двох робітників і до 5 учнів, а в бідного — тільки учні. Якщо заможний швець одержував щорічно, крім витрат на приміщення, опалення, освітлення і утримання сім'ї, близько 400 крб. ср. чистого прибутку, то швець нижчого розряду не завжди мав можливість прохарчувати себе і свою сім'ю. Як правило, такі шевці сполучали своє ремесло з іншими заняттями (городництвом, садівництвом тощо) або залишали своє ремесло і ставали найманими робітниками [3].

Склад робітників і учнів, що працювали у ремісницьких майстернях, значною мірою поповнювався за рахунок міських жителів. Разом з цим на вихідців з міщан припадала чимала частина робітників промислових підприємств. Клинцівські і новозибківські міщани працювали в 1840 р. на полотняній фабриці поміщика Ладомирського (містечко Семенівка, Новозибківського повіту), зданій в оренду купцю Мамаєву; жителі посаду Добрянка — на шкіряних і канатних підприємствах місцевих купців і міщан. Чимало працювало міщан на промислових підприємствах у Глухові і Ніжині 1841 р. [4] Міщани м. Василькова і державні селяни Київського та Васильківського повітів працювали на Київському цегельному заводі Ейсмана. На шкіряному заводі купця Серебряннікова (Київ) в 40-х роках працювало 13 місцевих міщан, а на суконній фабриці Радзивілла (містечко Хабне) — 37 міщан. З 80 робітників Одеського ливарно-машинобудівного заводу Ковалевського в кінці 50-х років XIX ст., крім 7 іноземців, що працювали на заводі, 19 походили з державних

---

[1] Черниговского наместничества топографическое описание Малыя России..., К., 1851, стор. 320.

[2] КОДА, ф. Канцелярії київського губернатора, спр. 608, арк. 49—64.

[3] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб., 1852, стор. 239—242.

[4] ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 8460, арк. 141; спр. 8461, арк. 49 — 58; спр. 8462, арк. 17 — 19, 37 — 41, 76.

селян, 7 — з однодвірців, 54 — з одеських міщан. З 12 робітників, які працювали 1860 р. на пивоварному заводі купчихи Х. Марр в Києві, 10 було з київських міщан [1]. Про робітників херсонських вовномиєнь «Журнал мануфактур и торговли» в 1860 р. писав: «За винятком 200—250 чоловік, що приїжджають з Олешок, Таврійської губернії, всі інші збираються з міста Херсона і його околиць» [2].

Гостро потребуючи заробітків і не знаходячи їх в своєму місті, жителі відходили на заробітки в інші міста, на промислові підприємства чи в сільське господарство Новоросії. На пересування робітників значний вплив зробив зростаючий перехід від мануфактури до фабрики.

У містах України за 1861 р. одержали паспорти на вихід 20 847 міщан, 181 «почесний громадянин», 5879 державних селян.

За кріпосництва, зокрема в період розкладу феодально-кріпосницької системи, кадри промислових робітників створювалися і позаекономічним, насильницьким шляхом. До таких робітників належали селяни-кріпаки, що працювали на поміщицьких підприємствах, кабальні робітники і приписані до казенних підприємств селяни. Як праця кріпаків, так і праця кабальних та приписних робітників, будучи підневільною, мала низьку продуктивність. Але, незважаючи на це, підприємці і кріпосницька держава широко застосовували такий вид праці, виходячи з її дешевизни [3].

Поміщики насамперед перетворювали в робітників найбільш розорену ними частину селян. Кореспондент «Журнала мануфактур и торговли» В. Воложин, повідомляючи про товаризоване господарство поміщика П. А. Папкова, відзначав, що «на його фабриках працюють зубожілі селяни» [4]. Так само робив поміщик Головінський — власник Стеблівської суконної фабрики. Для роботи на фабриці він призначав найчастіше бідних селян і бездомних сиріт.

Перетворюючи селян-кріпаків у робітників-кріпаків, поміщики переселяли їх з своїх сіл на землю, що знаходилась близько від промислових підприємств. При цьому в руках кріпосників залишалась основна частина селянського майна. Нерідко поміщики зовсім позбавляли кріпосних робітників земельних наділів, видаючи замість них за працю натуральну, грошову чи натурально-грошову винагороду.

Поміщик В. І. Ганський, відкривши в с. Верхівні Сквирського повіту суконну мануфактуру, переселив туди з 8 сіл свого Горностайпольського ключа (Радомишльський повіт) 55 селян [5].

---

[1] Одеський обласний державний архів, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 70, арк. 58 (далі — ООДА); КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 56, арк. 89.

[2] «Журнал мануфактур и торговли», 1860, № 11, стор. 15.

[3] Ми тут не будемо зупинятись на питанні про кріпосних і кабальних робітників (читач може довідатись про це з нашої монографії «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.», Держполітвидав УРСР, К., 1954, розділ II, § 2 і розділ III, § 3), а лише зробимо деякі побіжні зауваження.

[4] «Журнал мануфактур и торговли», 1837, № 4, отд. II, стор. 68.

[5] КОДА, ф. Київської казенної палати, оп. 66, спр. 68, арк. 1, 4.

На Україні було декілька казенних підприємств, які обслуговувались працею приписних селян. До таких підприємств належали Києво-Межигірська фаянсова фабрика, Катеринославська суконна і панчішна мануфактури, Луганський ливарний завод. Шосткинський пороховий завод, київський завод «Арсенал» і ряд херсонських та миколаївських підприємств військово-морського відомства обслуговувались військовозобов'язаними. Частково застосовувалась праця солдат на бахмутських і торських солеварних заводах [1].

До Межигірської фабрики були приписані близькі села — Нові Петрівці і Вовки. Селян розподіляли на дві групи — майстрових і поденників. Перші постійно працювали на фабриці, одержуючи відрядну оплату, а другі перебували на допоміжних роботах (три дні працювали на фабриці, а три дні на себе). В період жнив всі селяни відпускались для збирання врожаю.

До Луганського ливарного заводу в кінці XVIII ст. було приписано 4000 душ казенних селян, а для добування вугілля використовувалась праця «злочинців» і «бродяг» [2]. Приписані селяни сс. Хващівка, Оріхове, Петропавлівка, Городище перевозили вугілля. Указом від 10 січня 1821 р., у відповідь на неодноразові прохання, ці селяни були звільнені від виконання повинностей. Трохи раніше був виданий указ про перетворення місцевих жителів сіл Верхнього і Лисичанська, частина яких працювала на заводі, а частина в сільському господарстві, в гірничо-заводських робітників. До «непремінних робітників» були зараховані селяни Третьої Роти і Камінного Броду [3]. На гірничих заводах обов'язкова трудова повинність спочатку встановлювалася на 40 років, а згодом її було скорочено до 35 років. Майстровим, взятим на завод з рекрутів, цей строк в 1852 р. був прирівнений до строку військової служби — 25 років.

* *
*

Зміцнення українсько-російських економічних зв'язків сприяло взаємопереселенню населення, значна частина якого йшла на промислові підприємства. Вливання російського населення в склад робітників України відбувалось декількома шляхами. Багато ремісницького населення центральних районів Росії приходило в міста України і тут назавжди залишалось. Частину робітників-росіян царський уряд переселяв і приписував до промислових підприємств на Україні. Багато розорених селян Росії йшло шукати заробітків у міста, на фабрики, заводи і майстерні України, а також у Катеринославську і Херсонську губернії на сільськогосподарські роботи. Основна частина робітників, які працювали на бахмут-

[1] ЦДІА УРСР, ф. Торської заводської соляної комісії, спр. 15, арк. 296.
[2] П. Любомиров, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России, Соцэкгиз, 1937, стор. 229.
[3] Г. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность Юга России, Харків, 1915, стор. 23.

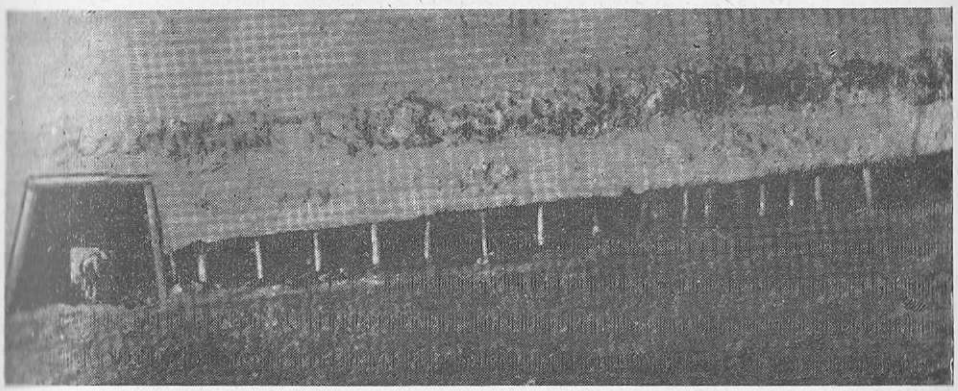

Перші шахти.

ських і торських солеварних заводах, складалась з російських і українських селян, надісланих сюди на певний час для відбування казенної повинності. В 1764 р. на заводи прибув тільки з повітів однієї Бєлгородської губернії 151 чоловік. Часто направлялись на роботу селяни Воронезької губернії [1].

Багато майстрів і робітників-спеціалістів, що працювали на казенних заводах України, були надіслані із заводів Центральної Росії. Так, скажімо, в серпні 1769 р. із Тули в Херсон прибула група пильщиків, слюсарів і ковалів [2].

У 1840 р. на вже згадуваній полотняній фабриці поміщика Ладомирського було 40 державних і поміщицьких селян із Калузької губернії. На мідному заводі купця А. Чернова в Ніжині 1841 р. працювало два головних майстри — вихідці з економічних селян Володимирської губернії [3].

На шкіряному заводі купця Серебряннікова в Києві поруч з робітниками українцями працювали росіяни. Із 65 робітників у 40-х роках тут було 36 із Орловської губернії, 11 — з Калузької, один з Московської, а решта з Подільської, Чернігівської, Київської губерній та м. Києва.

Робітники Київського чавуноливарного заводу бр. Дехтярьових були уродженцями різних губерній. Ливарники найбільше наймались з Тульської і Калузької губерній, мідники — з Володимирської, Московської, Тульської і Київської, слюсарі, токарі і ковалі — з Рязанської, Тульської, Полтавської і Київської [4].

---

[1] ХОДА, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 46, арк. 225, 226, 263.

[2] Там же, ф. Харківського намісницького правління, спр. 2962, арк. 1.

[3] ЧОДА, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, оп. 1, спр. 8460, арк. 141; спр. 8462, арк. 76.

[4] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 184.

На вугільних шахтах у Донбасі поряд з українськими робітниками були робітники з Тамбовської, Тульської і Воронезької губерній. Тут вони працювали взимку, а літом йшли на сільськогосподарські роботи.

Багато робітників, завербованих комісіонерами з державних і поміщицьких селян Орловської, Смоленської, Могилівської, Вітебської та інших губерній, працювало на цукроварнях Правобережної України. Особливо значне їх число було на цукроварнях Бобринського, Яхненка і Симиренка.

В міста України час від часу приходили російські ремісники-заробітчани. Чимало з них у своїх рідних місцях проживали всього якихось 2-3 місяці на рік, а решту часу перебували на віддалених роботах. У Києві особливо численними були російські ремісники, зв'язані з будівельними спеціальностями — теслярі, каменярі, муляри, пічники, штукатури та ін., що групувались в артілі. Переважна частина їх — вихідці з поміщицьких селян. На Україні було ряд промислових підприємств, на яких працювали приписні чи переведені російські робітники і селяни. В 1786 р. на Ряшківській мануфактурі налічувалось українців з с. Ряшок 600 і переведених росіян 100 осіб обох статей.

На Катеринославській суконній мануфактурі в 1797 р. з 819 робітників 169 були росіяни. Згідно з відомістю за цей же рік, панчішна мануфактура в Катеринославі повністю обслуговувалась російськими робітниками (161 чоловіком і 162 жінками) [1].

Російські робітники брали активну участь у будівництві Луганського чавуноливарного заводу, а також працювали на ньому. Із багатьох російських, українських, білоруських і прибалтійських губерній були майстрові Шосткинського порохового заводу, число яких поповнювалось солдатами і рекрутами.

Фактичні дані, наведені вище, свідчать, що головним джерелом формування промислового пролетаріату на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. були зубожілі і позбавлені засобів виробництва селяни (державні, козаки, кріпаки). Важливим джерелом у формуванні робітничого класу були розорені міські ремісники та сільські кустарі.

Говорячи про створення найманого робітника і капіталіста, К. Маркс писав: «Вихідним пунктом розвитку, який створив як найманого робітника, так і капіталіста, було рабство робітника. Розвиток цей полягав у зміні форми його поневолення, у перетворенні феодальної експлуатації в капіталістичну» [2].

Різнорідність складу тогочасних промислових робітників неминуче була зв'язана з різноманітними формами залежності їх від підприємців. В. І. Ленін підкреслює, що «У мануфактурі з промисловим капіталом сплітається найрізноманітнішими способами торговельний, і залежність робітника від капіталіста набирає безліч форм та відтінків, починаючи від роботи по найму в чужій майстерні, продовжуючи домашньою роботою на «хазяїна», кінчаючи залежністю по закупівлі сировини або збу-

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. Мануфактур-колегії, оп. 16, спр. 40, арк. 14.
[2] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 715.

ту продукту. Поряд з масою залежних робітників продовжує завжди триматися при мануфактурі більш-менш значне число quasi — самостійних виробників...» [1]

Процес зародження робітничого класу гальмувався кріпосним правом. Робітники-селяни, будучи вільними щодо підприємців, залишались кріпаками держави-землевласника чи своїх поміщиків. Застосування у великому промисловому виробництві кріпацької праці створило такі групи робітників, як панщинні, кабальні, приписні і посесійні.

Розгляд фактичних даних про джерела формування робітничого класу на Україні свідчить, що тогочасні робітники докорінно відрізнялися від промислових пролетарів пореформеної великої машинної індустрії, але вони були безпосередніми попередниками промислового пролетаріату періоду капіталізму.

Процес зародження робітничого класу на Україні мав своєрідність, яка полягала в тому, що він відбувався не тільки за рахунок соціальних груп місцевого населення, а й робітників, що прибували чи переводились з промислових районів Центральної Росії. Остання обставина мала велике економічне і політичне значення. Відіграючи значну роль у розвитку промисловості України, російські робітники пізніше вносили в середовище українських робітників передовий досвід боротьби проти експлуататорів, революційний запал в боротьбі за вільне й щасливе життя.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ НА УКРАЇНІ

Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. одночасно із змінами в промисловості України відбувались зміни в чисельності і складі промислових робітників. Весь час збільшується число вільнонайманих і зайнятих на великих підприємствах, з'являються нові групи робітників в новоутворених галузях промисловості. Поступово зростає число постійних робітників, а також жінок, підлітків і дітей, праця яких все більше використовується на промислових підприємствах.

За підрахунками К. А. Пажитнова, на Україні в кінці XVIII ст. налічувалось до 10 тис. робітників [2]. Протягом 1825—1860 рр. число робітників у восьми губерніях України зросло з 15 тис. до 85,3 тис. чоловік, або у 5,7 раза. З цієї кількості в 1860 р. на Київську губернію припадало 32 тис. робітників, на Харківську та Чернігівську — більш ніж по 12 тис. робітників [3]. Отже, ці губернії були головними районами зо-

[1] В. І Ленін, Твори, т. 3, стор. 374.

[2] К. А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 27. В це число не входять робітники, які працювали на гуральнях.

[3] Сборник сведений и материалов по Министерству финансов за 1865 г., т. II, № 6; Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, ч. 2. Дані про кількість робітників у Волинській і Катеринославській губерніях 1860 р., уточнені за матеріалами ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і торгівлі, оп. 2, спр. 1770.

середження промислових робітників. Напередодні реформи 1861 р. на них припадало понад 77,3% загального числа робітників України.

У загальне число не ввійшли робітники винокурної і гірничої промисловості. Напередодні реформи 1861 р., як вважає К. А. Пажитнов, у першій працювало до 25 тис., а в другій — до 5 тис. робітників. Отже, загальна кількість робітників, зайнятих на промислових підприємствах України, досягала 115 тис. чол. [1]

Сюди ми маємо всі підстави додати робітників і учнів, які працювали в ремісничих закладах. Як вказувалось вище, напередодні реформи їх нараховувалось понад 40 тис. У зв'язку з недосконалістю тогочасної статистики ремісничі заклади часто потрапляли в число промислових підприємств, а тому це число слід зменшити принаймні на 15 тис. Таким чином, загальне число робітників, зайнятих на промислових підприємствах і в ремісничих закладах України, становитиме приблизно 135 тис. чол.

Чимала кількість робітників працювала на річковому транспорті, що мав особливо велику вагу при відсутності залізничного. Вони безпосередньо примикали до промислових робітників, бо були повністю відірвані від сільського господарства.

На 1860 р. число суднобітників, за офіціальними відомостями, досягло 107 тис. чоловік [2]. Правда, названа цифра занадто перебільшена і не цілком відповідає дійсності. Це пояснюється тим, що між окремими губерніями було водне сполучення і ті ж самі робітники могли бути зараховані в декількох губерніях. Більш того, одні і ті самі суднобітники могли зробити за навігацію кілька рейсів. Якщо все це врахувати, то доведеться загальне число їх скоротити принаймні на 35—40 тис. Отже, число робітників України напередодні реформи 1861 р., навіть якщо не зараховувати сюди будівельників і сотень тисяч зайнятих в сільському господарстві, становитиме понад 200 тис. чол.

Як уже відзначалось, на кінець XVIII ст. в губерніях України налічувалось до 10 тис. промислових робітників, переважна більшість з них була кріпаками. Особливо різко робітники-кріпаки переважали над вільнонайманими в першій третині XIX ст.; з 14 тис. робітників України (без Чернігівщини і робітників гуралень та цегелень) в 1828 р. 74,4% були кріпаками [3].

Вільнонаймані і кріпаки розподілялись між окремими галузями промисловості нерівномірно. Особливо багато робітників-кріпаків працювало в суконній, горілчаній, цукровій, полотняній, паперовій, селітроварній і скляній промисловості.

На багатьох підприємствах, які належали поміщикам, застосовувалась лише праця кріпаків. Як правило, найманими тут були тільки управителі і майстри-спеціалісти. Щоправда частина поміщиків посднувала

---

[1] К. А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 28.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Центрального статистичного комітету, оп. 1, спр. 71, арк. 15.

[3] Ф. Ястребов, назв. праця, стор. 68.

на своїх підприємствах кріпацьку і вільнонайману працю. Так, 37 поміщицьких поташних підприємств Волині в 1795—1796 рр. обслуговувались 328 вільнонайманими робітниками і 459 кріпаками [1]. У Харківському, Богодухівському, Лебединському і Охтирському повітах Слобідськоукраїнської губернії, про які є відомості за 1807 р., на гуральнях працювало 3098 робітників, з них 869 вільнонайманих і 2229 кріпаків. Тобто вільнонаймані становили 28% загального числа робітників [2].

Часто поміщики поєднували кріпацьку працю з найманою в цукровій промисловості. Багато робітників, що працювали на цукроварнях Браницьких, були вільнонайманими. На цукроварні поміщика В. Кочубея (Глухівський повіт) 1839 р. було 120 найманих робітників і 5 учнів з його селян.

На основі вільнонайманої праці, майже без використання кріпацької, розвивалась шкіряна, салотопна, свічкова, миловарна, тютюнова, вовномийна галузі промисловості. Як відомо, підприємства цих галузей промисловості, за невеликим винятком, зосереджувались в руках купців, міщан, козаків і державних селян. Згідно з відомостями департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі за 1816 р., на шкіряних підприємствах Волинської, Київської, Подільської, Чернігівської і Харківської губерній [3] було 407 вільнонайманих робітників і 35 кріпаків. На салотопних підприємствах Подільської, Полтавської і Херсонської губерній працювало 303 робітники. Всі вони були вільнонаймані. Тільки вільнонайманими були робітники на миловарних і свічкових підприємствах Київської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній. Всіх їх налічувалось 254 душі [4].

Значну питому вагу посіла в 50-х роках наймана праця в металургійному виробництві. На всіх заводах Київської, Волинської, Подільської і Чернігівської губерній в 1853—1854 рр. працювало 703 робітники, з них 557 було вільних і 146 кріпаків. Порівняно велика кількість кріпаків знаходилась на заводах з доменними печами, а на інших число вільних робітників до кріпаків відносилось як 8 : 1 [5].

Протягом першої половини XIX ст. число вільнонайманих робітників неухильно зростає, а число кріпаків — скорочується. Згідно з даними Міністерства фінансів, напередодні реформи 1861 р. в руках поміщиків України було, крім гуралень і цукроварень, 92 промислові підприємства з 7159 робітниками-кріпаками. Але ці відомості дуже не повні. Це насамперед стосується Подільської і Херсонської губерній. Сумнівно також, щоб у Катеринославській губернії поміщики не мали інших про-

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Мануфактур-колегії, оп. 16, спр. 17, арк. 8—10, 24—25, 28—35, 43—56, 67—71, 89—90.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, спр. 1081, арк. 31—46, 64—68, 106.

[3] За решту губерній немає відомостей.

[4] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 159, 160, 161.

[5] Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вып. 5, К., 1856, стор. 40.

мислових підприємств, крім гуралень. Крім того, число робітників на поміщицьких шкіряних підприємствах Волині (853) перебільшене.

Великі групи робітників-кріпаків залишились напередодні реформи в таких галузях промисловості, як суконна, полотняна, паперова, скляна, фаянсово-фарфорова і механічна.

В цукровій промисловості робітники-кріпаки становили понад 65% загального числа робітників. К. А. Пажитнов вважає, що із 50 тис. робітників, які працювали напередодні реформи на цукрових заводах України, близько 35 тис. були кріпаки [1].

Проте, незважаючи на наявність значної групи робітників-кріпаків, вільнонаймана праця в промисловості України перед 1861 р. вже значно переважала. Це свідчило про зміцнення капіталістичного способу виробництва, заснованого на купівлі-продажу робочої сили. «У питанні про розвиток капіталізму,— підкреслював В. І. Ленін,— мабуть чи не найбільше значення має ступінь поширення найманої праці» [2].

Багатогалузевість промисловості України обумовила створення груп робітників, які працювали за певним фахом у тій чи іншій галузі. В 1828 р. на промислових підприємствах Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і Слобідськоукраїнської губерній працювало близько 13 тис. робітників, з яких 61,4% були зайняті в суконній промисловості, 10% — у металургійній та металообробній, 8,5% — у селітроварній і 5,3% — у паперовій. На інші галузі припадало всього 14,8% робітників [3].

Перед реформою із 85 тис. робітників, що працювали на промислових підприємствах України, найбільше було в цукровій (53,5% загального числа), суконній (11,8%), вовномийній (55%), селітроварній (3,51%) і цегельновапновій (3,28%) галузях промисловості.

Щодо числа робітників у цукровій промисловості, то на першому місці була Київська губернія (понад 62% всіх робітників цукроварень), а за нею йшли Чернігівська, Харківська, Полтавська, Подільська і Волинська губернії. В суконній промисловості кількістю робітників виділялась Чернігівська губернія. На неї припадало понад 41% всіх робітників, які працювали в цій галузі. Робітники вовномийок зосереджувались у Харківській і Херсонській, селітроварень — у Полтавській та Харківській губерніях.

У період розкладу феодально-кріпосницької системи спостерігалось не лише зростання чисельного складу робітників, а й концентрація їх на окремих підприємствах. Незважаючи на те, що до самої реформи 1861 р. існувала величезна кількість дрібних і найдрібніших промислових підприємств з одним — п'ятьма робітниками, збільшувалась кількість підприємств з десятками і навіть сотнями робітників. Якщо в 1825 р. на одне промислове підприємство в середньому припадало 23 робітники, то в 1860 р.— 40.

[1] К. А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 29.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 500.

[3] «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 2, стор. 4, 51; 1831, № 4, стор. 4; 1831, № 10, стор. 58; 1831, № 11, стор. 74.

Розглянемо концентрацію робітників на підприємствах окремих галузей промисловості. На відміну від інших промислових підприємств, цукрові заводи мали порівняно значне число робітників. Особливо це стосується цукрових заводів Київської губернії, де зосереджувалась основна маса робітників. В 1848/49 р. на один цукровий завод в губерніях України припадало в середньому постійних і сезонних робітників: по Київській — 210, Полтавській — 171, Харківській — 127, Подільській — 107, Чернігівській — 97 і Волинській — 72. В Херсонській губернії цього року був один завод, на якому працювало 132 постійних і сезонних робітники [1].

Отже, в 1848/49 р. найбільше середнє число робітників було на цукрових заводах Київської, Полтавської і Харківської губерній. В цілому ж по Україні на один завод в середньому припадало по 150, а в Росії — 147 робітників.

У наступних роках середнє число робітників на один цукровий завод продовжує зростати. В Київській губернії ця кількість становила в 1855 р.—261, а в 1857 р.—305. У Харківській губернії середнє число робітників на один цукровий завод становило в 1860 р.—170, а в Чернігівській — 169 [2].

Серед промислових підприємств, що обробляли сировину рослинництва, крім цукроварень, інколи виділялися числом робітників парусинно-полотняні і часто паперові. Так, у 80-х роках XVIII ст. на Топальській парусинній мануфактурі, що належала А. П. Румянцеву, працювало 270 робітників та робітниць [3]. На паперовій фабриці поміщика І. Шидловського (Старобільський повіт) в 1843 р. було 150 робітників, купців Личкових (Радомишльський повіт) в цьому ж році — 158, поміщиків Кочубеїв (Кролевецький повіт) в 1860 р.—180 робітників, поміщиків Неплюєвих (Глухівський повіт) в цьому ж році — 78 робітників [4].

Робітники тютюнової промисловості розподілялись по підприємствах невеликими групами, що не перевищували 10 чоловік .У 1860 р. на одне тютюнове підприємство припадало в середньому робітників: у Волинській губернії — 2, Київській — 3, Подільській — 2, Полтавській — 3, Чернігівській — 4, Харківській — 8, Катеринославській — 2 і Херсонській — 4. Отже, в жодній губернії середнє число робітників на тютюнових підприємствах не виходило за межі 8 чоловік.

З усіх галузей промисловості, що базувались на сировині, яку давало тваринництво, найбільшу концентрацію робітників мала суконна. За

---

[1] Сведения о свеклосахарной промышленности в России, СПб., 1852, стор. 114—115.

[2] КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 14, арк. 179—180; «Киевские губернские ведомости», 1858, № 39. Часть неофициальная; ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, спр. 282, арк. 44—45; М. Домонтович, Черниговская губерния, стор. 259.

[3] Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 294.

[4] ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 3 ст., оп. 134, спр. 27, арк. 3; Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 115; М. Домонтович, Черниговская губерния, стор. 350.

даними Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, на Україні в 1823 р. з 93 суконних підприємств 3 мали до 10 робітників, 18— по 10—20, 32— по 21—50, 19— по 51—100, 16— по 101—500 і 5 підприємств мали більше як по 500 робітників [1]. Основна частина їх працювала на підприємствах, де було понад 100 чоловік. Вони становили 71% загального числа робітників. Концентрацією робітників у суконній промисловості виділялись Чернігівська і Київська губернії. У Волинській і Подільській губерніях зосереджувалась переважна частина дрібних підприємств.

На 1860 р. в окремих губерніях України в середньому припадала на одне суконне підприємство така кількість робітників: у Волинській губернії — 14, Київській — 203, Подільській — 12, Полтавській — 153, Чернігівській — 260, Харківській — 222, Катеринославській — 71 і Херсонській — 87 [2].

Хоч ці цифри не дають точної картини про групування робітників на суконних підприємствах у 1860 р., але по них можна скласти загальне уявлення про це групування. Як і раніше, концентрацією робітників виділялась суконна промисловість Чернігівської губернії. Тут число робітників, які працювали на підприємствах із 200 і більше чоловік, становило 76% [3].

Шкіряні, салотопні, свічкові і миловарні підприємства мали, за деяким винятком, невелике число робітників. У 1823 р. із 176 підприємств, що виробляли шкіру, сало, свічки і мило, лише 2 мали більше як по 16 робітників. На основній частині підприємств (68% загальної кількості) працювало по 1—5 робітників. Вони становили 43% всіх робітників. Тільки 13% підприємств мали понад 16 чоловік. Така слабка концентрація робітників у шкіряній, салотопній, свічковій і миловарній промисловості зберігалася аж до реформи 1861 р.

З галузей промисловості, які обробляли викопну сировину, дані дозволяють судити про концентрацію робітників у скляній, цегельній, а також машинобудівній галузях. У 1860 р. на 30 скляних підприємствах України працювало 625 робітників, тобто в середньому на одне підприємство припадало до 21 робітника. На Чернігівщині було 4 заводи, на кожному з яких було від 36 до 46 робітників [4].

У цегельній промисловості за даний період майже не відбулося змін щодо концентрації робітників. Наприкінці XVIII ст. цегельні в більшості обслуговувались 3—6 робітниками. Напередодні реформи на них в середньому працювало: у Київській (1857 р.) — по 14, Полтавській

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Головного правління мануфактур МВС, оп. 1, спр. 393, арк. 2—4.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 126, 136, 141 — 142, 158 — 160.

[3] М. Домонтович, Черниговская губерния, стор. 270—272.

[4] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 126, 141 — 142, 159 — 160; М. Домонтович, Черниговская губерния, стор. 356.

(1857 р.) — 8, Чернігівській — 7, Катеринославській — 6, Херсонській — 4 і у Волинській та Подільській губерніях — по 3 робітники [1].

Більша концентрація робітників порівняно з іншими підприємствами була на машинобудівних (механічних) заводах. Так, в 40-х роках на заводі Шумана працювало близько 100 робітників, на заводі Потьомкіна до 300 робітників, на заводі Кандиби понад 100 робітників [2]. Про значну концентрацію робітників на механічних заводах переконливо говорять і такі дані за 1860 р.: у Волинській губернії 115 робітників працювали на 3 підприємствах, у Київській — 876 на 4, у Подільській — 70 на 2, у Полтавській — 179 на 2, у Чернігівській — 94 на 2, у Харківській — 46 на 2, у Катеринославській — 301 на 2 і Херсонській губернії 256 робітників на 3 підприємствах [3].

Неповнота статистичних даних перешкоджає нам досконало простежити концентрацію робітників навіть у найголовніших галузях промисловості. Але й з наведеного вище матеріалу видно, що напередодні реформи 1861 р. основна частина промислових робітників України працювала на порівняно значних підприємствах мануфактурного і частково фабрично-заводського типу. Чим більший прогрес робила та чи інша галузь промисловості в технічному переустаткуванні і технології виробництва, тим вищою була в ній концентрація робітників. При цьому не слід забувати, що в тогочасній промисловості ще переважала ручна праця і широко застосовувалась праця кріпаків. У зв'язку з низькою продуктивністю першої і другої на промислових підприємствах штучно збільшувалась кількість робітників.

До складу промислових робітників того часу входили не тільки чоловіки, а й жінки та діти. Вже тоді, на світанку капіталізму, в промисловості значного поширення набирала жіноча і дитяча праця. Мануфактура, а потім машинна промисловість, вводячи механізми, механічні двигуни і більше диференційований розподіл праці, розширювала можливість застосування жіночої і дитячої праці.

В. І. Ленін, відзначаючи, що залучення до виробництва жінок і підлітків є в основі своїй прогресивним явищем, звертав увагу на те, що капіталістична фабрика ставить ці розряди робітничого населення в особливо тяжке становище [4].

В період розкладу феодально-кріпосницької системи жіноча і дитяча праця в промисловості була як вільнонайманою, так і примусовою (кріпосні підприємства, кабальні робітниці). Жінки і діти часто експлуатувалися на непосильних роботах і взагалі були поставлені в найтяжчі умови. Законодавство в царській Росії про жіночу і дитячу працю в до-

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 136, 141, 142, 158, 159; «Киевские губернские ведомости», 1858, № 39, часть неофициальная; М. Домонтович, Черниговская губерния, стор. 260.

[2] ЖМГИ, 1849, ч. XXXII, від. II, стор. 50; Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, стор. 340, 342.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 2, спр. 1770, арк. 116, 120, 126, 136, 141, 142, 158—169.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 471.

реформений період було майже відсутнє. Використовуючи жіночу і дитячу працю як джерело дешевої і покірної робочої сили, підприємці, крім того, використовували її як засіб тиску на зменшення заробітної плати всіх робітників взагалі.

Численні факти свідчать про широке застосування в другій половині XVIII ст.— першій половині XIX ст. жіночої та дитячої праці на суконних і полотняних підприємствах України. Так, на Батуринській, Глушківській, Ряшківській, Дунаєвецькій, Миньковецькій суконних, Топальській парусинно-полотняній, Корецькій полотняній «фабриках» жінки і діти становили значну частину робочої сили. Праця понад 200 дітей — хлопчиків віком від 12 до 16 років і дівчаток 10-ти і більше років — експлуатувалася на Глушківській суконній мануфактурі [1].

На Катеринославській казенній суконній мануфактурі 1797 р. налічувалось 819 робітників, у тому числі 378 жінок і 115 дітей. Більше ніж половину робітників становили жінки на Катеринославській панчішній мануфактурі [2].

20—30% жінок, а часом і більше працювало на головних суконних фабриках поміщиків Київщини [3]. Дівчатка 8 і більше років були головною робочою силою на суконній фабриці Папкова (Катеринославщина) [4]. Жінки і малолітні були переважною частиною робітників на суконній фабриці поміщика Струкова (с. Вищетарасівське, Катеринославського повіту) [5].

На Херсонських вовномийнях працювало до 3000 робітників, переважну більшість яких становили жінки, підлітки і діти [6].

Чимало жінок і дітей працювало в цукровій пормисловості України. В 1848—1849 рр. серед робітників цукрової промисловості було 16712 чоловік і 10879 жінок [7]. У 1858—1859 рр. на цукрових заводах працювало 30032 чоловіки, 15205 жінок, 6524 підлітки. Отже, жінки становили 29,3% загальної кількості робітників, а підлітки 12,6% [8]. Характерно, що питома вага жіночої праці в цукровій промисловості України була більша, ніж у цукровій промисловості всієї Росії.

Третину, а інколи й більше становили робітниці на паперових мануфактурах і фабриках. Наприклад, на паперовій фабриці купців Личкових (містечко Ковшилівка, Радомишльського повіту) в 1841 р. працювало 320 чоловіків і 124 жінки.

---

[1] П. Е. Матвиевский, Бунтари Глушковской мануфактуры, Курськ, 1949, стор. 25.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Мануфактур-колегії, оп. 16, спр. 40, арк. 14; оп. 3, спр. 508, арк. 36, 68.

[3] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 122, 135, 137, 142.

[4] В. Ю. Гессен, Труд детей и подростков в России, т. 1, М—Л., 1927, стор. 34.

[5] В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб., 1862, стор. 206.

[6] А. Шмидт, Херсонская губерния, СПб., 1863, ч. II, стор. 398, 401, 403.

[7] Сведения о свеклосахарной промышленности в России, СПб., 1852, стор. 84—85, 92 — 93, 102 — 105, 110 — 111, 114 — 115.

[8] К. Воблый, Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. I, М., 1928, стор. 247.

На мідярнях, каретних підприємствах, механічних і ливарних заводах значну кількість становили підлітки. Так, у Харкові на мідярні купця І. Рижова в 1858 р. налічувалось 12 робітників і 25 учнів, каретному підприємстві купця Седлецького — 15 робітників і 17 учнів. На механічно-ливарному заводі Є. К. Фалька в Одесі в 1859 р. із 106 чоловік 25 були учні і хлопчики. На чавуноливарному заводі Дехтярьових у Києві працювали учні з Полтавської, Чернігівської і Київської губерній. В 1845 р. їх було 20 на 147 робітників і майстрів [1].

Часто учнівство було звичайною формою експлуатації дитячої праці. В. І. Ленін, розглядаючи питання про підготовку спеціалістів-майстрів на мануфактурах, підкреслював, що «...природним супутником мануфактури є *учнівство*. Відомо, що в загальній обстановці товарного господарства і капіталізму це явище веде до найгірших видів особистої залежності й експлуатації» [2].

Під виглядом учнів на Межигірській фабриці експлуатувалась праця дітей до 16 років. Згідно з відомістю за 1800 р., там знаходилось в «дійсній роботі» 203 душі, з яких 54 були малолітніми [3].

У Києві в 40-х роках шевці вищого розряду мали від 10 до 15 учнів, середнього — до 5 і нижчого — до 3 учнів. Господарі лише годували і одягали своїх учнів, які працювали на них по 5—6 років. У майстернях київських кравців вищого розряду працювало до 8 хлопчиків-учнів, середнього — 4 і нижчого — 3 учні, в меблярів було по 14, в столярів — до 4 і в каретників — по 8 учнів [4].

В учні йшли діти міщан, державних і поміщицьких селян. Особливо важко було дітям кріпаків, яких віддавав «у науку» до майстрів поміщик. Їх становище було не кращим від кабальних робітників.

Підсумовуючи сказане вище про чисельність і склад робітників на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., необхідно підкреслити, що не всі вони були ще в повному розумінні промисловими робітниками, промисловим пролетаріатом. Серед тогочасних робітників було багато селян, які тимчасово, строково чи сезонно працювали на промислових підприємствах. Нерідко поміщики або міняли селян, встановивши черговість їх, що відбували панщину на підприємствах, або відпускали влітку на збирання врожаю, припиняючи роботу на підприємствах. На казенних підприємствах — як-от на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці або Луганському заводі селяни відбували повинності на підприємстві і працювали в сільському господарстві.

---

[1] ХОДА, ф. Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора, 2 ст., оп. 193, спр. 179, арк. 6, 49; ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 70, арк. 56, 59; Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 183, 184.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 367.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 8, 15, 418, 527, 581, 1226.

[4] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 239, 241, 243—246, 251.

Серед робітників України були зовсім безземельні і такі, що мали садиби, садиби з городами чи сінокосами і, нарешті, садиби й орну землю. Зв'язок робітника з землею — характерне явище для перших стадій розвитку капіталізму в промисловості. «Мануфактурний робітник,— пише Ф. Енгельс,— живе майже завжди на селі і перебуває в більш або менш патріархальних відносинах з своїм поміщиком або роботодавцем» [1].

Безземельні робітники, працюючи тільки на промисловому підприємстві, досконало оволодівали виробничим процесом і ставали найбільш кваліфікованою робочою силою. Чим більше робітник був зв'язаний з землею, тим нижчою була його промислова кваліфікація.

Окремі групи робітників називались сезонниками тому, що вони додатково займались ще сільським господарством, або в зв'язку з тим, що підприємство працювало тільки певний сезон. До них слід віднести насамперед робітників цукроварень, вовномийок, селітроварень і цегелень.

До складу робітників входив цілий ряд груп і підгруп, що свідчило про складність характеру взаємовідносин, в які вступали робітники з підприємцями. Так, в одну з основних груп робітників — вільнонайманих — входили особисто вільні робітники, позбавлені засобів виробництва, державні селяни, що протягом року чи сезону працювали на промислових підприємствах і, нарешті, відпущені для заробітків поміщицькі селяни-оброчники. Звичайно, останні були вільними тільки щодо підприємців. Другу основну групу робітників-кріпосних становили селяни-кріпаки, насильно перетворені в робітників, кабальні, посесійні та приписні робітники.

Але, незважаючи на всю строкатість відносин між робітниками і підприємцями в дореформений період, уже тоді утворилась значна група робітників, для яких праця на промислових підприємствах була основним заняттям, яке передавалося з покоління в покоління. В. І. Ленін відзначав: «Але вся ця строкатість форм залежності тільки прикриває ту основну рису мануфактури, що тут уже розкол між представниками праці і капіталу виявляється в усій силі. До моменту звільнення селян цей розкол у найбільших центрах нашої мануфактури був уже закріплений наступністю кількох поколінь» [2].

Поступовий перехід від мануфактури до великої машинної індустрії, що почався задовго до реформи 1861 р., супроводжувався зміною в класовій структурі суспільства. Велике машинне виробництво руйнувало дрібну промисловість на селі, середньовічне ремесло в місті, відривало від землі зубожілих селян-робітників, знищувало рештки патріархальних відносин між підприємцями-майстрами і робітниками. Таким чином зароджувалися два антагоністичні класи капіталістичного суспільства — промислова буржуазія і промисловий пролетаріат. Вже в дореформений період почали різко виявлятись суперечності між представниками праці і капіталу, підприємцями-гнобителями і робітниками-пригнобленими.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 315.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 374.

УМОВИ ПРАЦІ Й ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ

У період феодалізму всі групи і підгрупи тогочасних робітників були експлуатованим, пригнобленим, позбавленим елементарних політичних, а в більшості випадків і людських прав прошарком суспільства. Царський уряд, виражаючи інтереси підприємців, видав у дореформений період ряд регламентів, правил, циркулярів та указів, у яких ішла мова не про права, а про обов'язки робітників і покарання їх за «непослух».

Ще в «Регламенті суконним і каразейним фабрикам» 1741 р. відзначалось, між іншим, що за «непослух», «грубі і зухвалі слова» майстрових і робітників слід карати залежно від провини побиттям або вираховуванням частини зароблених грошей (своєрідна форма штрафу) доти, поки стануть слухняними. Якщо хто-небудь підніме руку на фабричну адміністрацію, тому загрожувалось в присутності всіх «фабричників» «побити жорстоко кошками і посадити на хліб і воду» [1]. Хоч цей регламент і не набув пізніше сили закону, але він свідчить про свавілля підприємців, які могли навіть за сказане їм неприємне слово карати робітників канчуками.

Підприємці домагались поширення царського указу 1760 р., що дозволяв поміщикам відправляти своїх непокірних селян-кріпаків у Сибір на поселення, і на своїх залежних та напівзалежних робітників. І їх настирливі домагання увінчались успіхом — в 1763 р. царський уряд дозволив засилати з санкції мануфактур-колегії посесійних робітників у Сибір [2].

Відсутність будь-якого законодавства, що гарантувало б права робітників, давала поміщикам можливість чинити насильства і здирства навіть над вільнонайманими робітниками, а інколи й закріпачувати їх. Так, поміщики Суразького повіту перетворювали в своїх кріпаків особисто незалежних рудників-ковалів і тих робітників, що працювали у них. В липні 1782 р. група рудників-ковалів звернулась до Новгород-Сіверського намісницького правління з скаргою на поміщиків, які силою змушували їх виконувати панщину [3].

24 травня 1835 р. в інтересах підприємців-експлуататорів було схвалено «Положення про відносини між хазяїнами фабричних закладів і робочими людьми, що поступають на них за наймом». В цьому положенні говорилось, що всі особи податкового стану можуть наймthemись на промислові підприємства відповідно до строку паспорта. До закінчення строку договору робітник не мав права не тільки залишати роботу, а й вимагати прибавки до обумовленої плати. Начальство, що видало паспорт, або власник робітника не мали також права вимагати повернення його до

[1] ПСЗ, т. XI, № 8440; В. Семевский, Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, СПб., 1903, стор. 548.
[2] Там же, стор. 478.
[3] ЦДІА УРСР, ф. Суразького повітового суду, спр. 3, арк. 3—4.

закінчення строку. Підприємцю дозволялось і до закінчення строку звільнити робітника, якщо останній не виконує своїх обов'язків або погано поводиться. Правда, він повинен попередити робітника про передчасне звільнення з роботи за два тижні.

Це положення спочатку було введено тільки на промислових підприємствах Петербурга і Москви, а згодом воно поширилось на підприємство більшості промислових губерній, зокрема на посад Клинці Чернігівської губернії і цукрові заводи Київської та Подільської губерній. Воно було видано з метою забезпечення промисловості найманою робочою силою і свідчило про зростаючу економічну силу буржуазії, з якою змушений був рахуватись царський уряд.

Після введення «Положення» від 24 травня 1835 р. підприємці часто передавали право звільняти робітників з роботи своїм адміністраторам. В одному з пунктів контракту, підписаного між графинею С. О. Бобринською та іноземцем-технологом К. Х. Ванделем 20 травня 1857 р., говориться: «...п. Ванделю надається право звільняти службовців і робітників при рафінадному заводі; за винятком тих старших помічників, які будуть мати особливі контракти з графинею Бобринською» [1].

Органи царської влади, боячись зростаючих робітничих виступів, вживали жорстоких заходів до тих робітників, які в тій або іншій мірі порушували «спокій». В «Уложенні про покарання», виданому в 1845 р., були значно посилені міри покарання за участь у робітничому русі.

Сваволя хазяїна тяжіла навіть над особистим життям робітників. Він під загрозою штрафів змушував робітників відвідувати церкву, штрафував за «лихослів'я», регламентував їх відлучку з жител тощо. Сини і дочки селян, приписаних до Києво-Межигірської фаянсової фабрики, не мали права без дозволу адміністрації навіть одружуватись [2]. Власники ряду промислових підприємств обмежували робітників цілою системою кабальних умов. Так, у багатьох договорах, складених між майстрами і Смілянською головною конторою, відзначалось, що коли перші виявляться «невиправними», то граф Бобринський звільнить їх з роботи і вони не матимуть права наймати ся ближче як за 500 верстов від Черкаського повіту, де знаходяться заводи графа Бобринського [3].

Поміщики-підприємці разом з своїми посіпаками чинили над робітниками-кріпаками свій суд і розправу. У 1823 р. на Машинській суконній мануфактурі [4] наглядач так побив двох дівчат, що вони незабаром померли, а побитий ткач Остапчук декілька днів не міг піднятись. На Хабненському цегельному заводі, що належав княгині Радзивілл, у травні 1833 р. наглядач жорстоко побив селянина-робітника Марка Сірошу. Через кілька днів робітник помер.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 5, арк. 36.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Києво-Межигірської фаянсової фабрики, спр. 279.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 3, арк. 91, 92, 93, 108.

[4] Знаходилася в с. Машево, Новгород-Сіверського повіту, на Чернігівщині.

Позаекономічний примус повністю поширювався і на кабальних робітників. Поміщики Полтавської та Чернігівської губерній, наприклад, дуже часто продавали своїх кріпаків поміщикам-цукрозаводчикам Київської губернії.

Власники підприємств, де працювали кабальні робітники, мали не тільки необмежене право експлуатувати, а й карати їх за власним розсудом. Про це прямо зазначалося в угодах між поміщицькими економіями, які продавали своїх селян, і поміщиками-підприємцями, що експлуатували їх. Так, в угоді від 10 грудня 1846 р., укладеній між конторою Бобринських і Кругловською економією, підкреслювалось, що «селяни Кругловської економії, ставши до роботи на заводах, повинні цілком і беззаперечно підкорятись головному заводському начальству або особам, під керівництво яких будуть віддані. За непокору, грубість й інші вчинки та невиконання покладених на них обов'язків заводське начальство для виправлення їх користується тими ж поліцейськими правами, як і їх власник» [1].

У міському ремеслі та сільських промислах робітники залежали від власників майстерень. «Ремісницьке положення» 1785 р. встановлювало, що розмір заробітної плати підмайстрів визначається на сходці майстрів; що підмайстрам забороняється ночувати не вдома, а також водити учнів на недозволені зібрання. Пізніше ремісничі статути вимагали від підмайстрів беззаперечної покори майстрам, шанування майстрів та їх родин. Наведені факти свідчать, по-перше, про безправне становище всіх груп робітників і, по-друге, що над кріпосними та кабальними робітниками, як і над селянами-кріпаками, тяжів жахливий позаекономічний примус. Робітники казенних підприємств своїм правовим становищем в значній мірі наближались до робітників-кріпаків.

* *
*

Майже повна відсутність законодавства про робітників і їх працю спричинялась до того, що власники промислових підприємств встановлювали тривалий і виснажливий робочий день. «...У капіталіста,— говорить К. Маркс,— ненаситна жадоба додаткової праці проявляється в прагненні до безмірного подовження робочого дня, а у боярина простіше: у безпосередній гонитві за панщинними днями» [2]. Намагаючись якомога більше витиснути з «даровоі» робочої сили, кріпосники-підприємці жорстоко карали робітників, не випускали їх протягом доби з підприємств. Свавільні штрафи, а часто й фізичні покарання були також звичайними засобами, які застосовувались до робітників на купецьких і казенних підприємствах за «ледарство», «прогули» і «спізнення».

Органи влади офіціально встановлювали на підприємствах 13—14- і, навіть 15-годинний робочий день. Так, особлива комісія в 1741 р. виро-

[1] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 79.
[2] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 236.

била для суконних і каразейних підприємств спеціальні «работные регулы», згідно з якими на них робочий день тривав 14 годин.

Проте і це не було межею тривалості робочого дня. Коли в 1798 р. суконна фабрика, заснована Потьомкіним в містечку Дубровне, переходила в казну з переведенням її в Катеринослав, мануфактур-колегія встановила на ній 15-годинний робочий день [1]. На поміщицьких підприємствах взагалі не було будь-якої регламентації тривалості робочого дня. В тогочасних матеріалах про це або зовсім нічого не говорилось, або відзначалось лаконічно — «від сходу до заходу сонця».

Дуже виснажливим був робочий день на цукрових заводах. Навіть при двозмінній праці він дорівнював 12-ти годинам. Взагалі 12-годинний робочий день цукрозаводчики, як і інші підприємці, вважали за цілком нормальне явище. Харківський цукрозаводчик Скалон у своєму звіті комітету цукроварів повідомляв 1841 р., що у нього робітники працюють «як майже на всіх заводах», у дві зміни, по 12 год. [2]

Нерідко підприємці позбавляли робітників і вихідних днів. Агенти цукрозаводчиків Бобринських, вербуючи в 1856 р. на роботу в цукроварні козаків с. Зорине (Золотоніський повіт), обумовлювали в угоді, що останні не можуть відмовлятись від праці в неділю та свята [3].

Власник Київського шкіряного заводу купець Серебрянніков встановив для своїх робітників робочий день від 4-ї години ранку до заходу сонця. Часу для відпочинку не відводилось, а тільки для їжі. На Київському стеариновому заводі, що належав купцеві Фінке, робітники працювали з 6-ї години ранку до 7-ї години вечора. Ще довшим був робочий день на металообробному заводі бр. Дехтярьових. Влітку він починався о 4-й годині ранку, а закінчувався о 8-й годині вечора, взимку з 6-ї години ранку до 9-ї години вечора [4].

Нестерпно виснажливим був робочий день на Шосткинському військовому пороховому заводі. В 1829 р. під час інспекторського огляду майстрові заявили, що «їх виводять дуже рано на роботу, не дозволяють брати з собою хліба і не відпускають обідать; що після виходу з фабрики їх зразу ж посилають на інші роботи, що на роботах жорстоко б'ють і що при всьому цьому вони ніколи не одержують зароблених грошей» [5].

На кам'яновугільних шахтах Донбасу робочий день нерідко досягав 15-ти годин. І це під землею, при роботі зігнувшись або лежачи, при чадній олійній лампочці.

Слід відзначити, що 13—14-годинний робочий день не тільки на промислових підприємствах, а й у майстернях кустарно-ремісницького типу.

---

[1] В. Гессен, История законодательства о труде рабочей молодежи в России, Л., 1927, стор. 37.

[2] «Журнал сельского хозяйства», 1841, № 1, стор. 60.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1377, арк. 16.

[4] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 155, 168, 265.

[5] Столетие Шосткинского порохового завода (1771—1871), СПб., 1871, стор. 62.

По 13—14 і 15 годин працювали не тільки робітники, а й діти та підлітки. Навіть царський сановник, міністр фінансів Канкрін у 1835 р. змушений був вимагати, щоб дітей «не виснажували на занадто тривалій денній роботі» [1]. Він рекомендував, щоб самі хазяї «в міру зручності» турбувались про малолітніх і неповнолітніх робітників.

Посилення експлуатації робітників йшло і по лінії збільшення денних норм. На підприємствах з кріпацькою працею це призводило до збільшення кількості днів панщини, бо невиконану норму поміщик-підприємець переносив на наступний день, але без зарахування в дні панщини. Робітники Глушківської мануфактури, доведені до відчаю надмірною експлуатацією, заявили в 1797 р. своїм визискувачам: «Ми з сил своїх вибились і ваших завдань виконати не можем». У 1823 р. власник Машівської мануфактури граф С. Уваров збільшив на 50% норми виробітку, довівши таким чином робочий день до 21 години на добу. Це викликало рішучий протест робітників.

Наведені вище факти переконливо свідчать, що в кріпосну епоху тривалий і виснажливий робочий день був майже на всіх промислових підприємствах, незалежно від їх приналежності. Тривалість робочого дня тоді не була узаконена. Якщо ж органи царської влади і визначали її для окремих підприємств і галузей промисловості, то становила вона не менше 13—14 і навіть 15 годин.

За каторжну працю робітникам платили так мало, що їм важко було підтримувати своє злиденне життя. Жінки одержували $^2/_3$—$^1/_2$, а діти $^1/_3$—$^1/_4$ заробітної плати робітника. На поміщицьких підприємствах основна частина робітників була з селян-кріпаків, які працювали або в рахунок панщини, або за відрядну, значно меншу, ніж на всіх інших підприємствах, плату.

Форми і види її в дореформений період були дуже різноманітні: річна, сезонна, місячна, поденна, погодинна й відрядна. Остання, за висловом К. Маркса, «є не що інше, як перетворена форма почасової плати» [2]. Часто на одному і тому ж підприємстві сполучалась погодинна і відрядна плата. Поширення погодинної заробітної плати було зв'язано з тим, що підприємці, не зустрічаючи організованого опору з боку робітників, збільшували додаткову вартість шляхом продовження робочого дня. Підприємці платили робітникам нерідко не тільки грошима, а й харчовими продуктами, одягом, взуттям, фабрично-заводськими виробами і навіть наданням у користування орної землі та сінокосів. Таким чином, вони експлуатували робітників не тільки як продавців робочої сили, а й як споживачів.

Наявність різних за своїм характером, приналежністю і виробництвом продукції промислових підприємств поглиблювала різницю у розмірі заробітної плати. К. Маркс, розглядаючи поєднання простої і складної праці на мануфактурі, звертав увагу на те, що робітники мануфак-

[1] М. Туган-Барановский, Русская фабрика в ее прошлом и настоящем, М., 1938, стор. 168.

[2] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 548.

тур «потребують дуже відмінних ступенів освіти і мають через це дуже відмінну вартість. Таким чином, мануфактура розвиває ієрархію робочих сил, якій відповідає шкала заробітних плат» [1].

Спинимось коротко на формах, видах і розмірах заробітної плати робітників України останніх десятиліть XVIII ст.— першої половини XIX ст.

Збереглися деякі дані про заробітну плату майстрів і робітників гут Чернігівщини за 1781 р. Наприклад, на Блешнівській гуті (Новозибківський повіт) одні з них одержували третю частину виробленого скла, інші по 10 коп. на тиждень; на Воронівській гуті того ж повіту — по 50 коп. від кожної копи виробленого скла [2].

На деяких руднях робітники і майстри одержували натурально-грошову плату. При цьому нерідко частину її становила певна кількість заліза. Так, на рудні біля с. Єльні (Мглинський повіт) рудники-димарі одержували на день по 12 коп., а ковалі — четверту частину добутого заліза [3].

На чавуноливарних і міделлавильних заводах Харківської губернії в кінці 40-х років робітникам платили на рік від 40 до 200 крб. [4] Така ж приблизно була заробітна плата на чавуноливарному механічному заводі бр. Дехтярьових у Києві. Робітники там наймалися на рік, місяць і поденно. Майстри одержували на рік по 250 крб., підмайстри — від 100 до 200 крб., робітники — від 34 до 75 крб., поденники в літній час — від 30 до 35 коп., а в зимовий — від 20 до 25 коп. ср.[5] Останні змушені були половину і більше зароблених грошей витрачати на своє особисте утримання. Згідно з бухгалтерськими записами за 1842 р., окремі робітники тут одержували на місяць, враховуючи хазяйські харчі: столяр і коваль — 6—10 крб., молотобоєць — 3—5 крб., токар — 3—12 крб., чорноріб — 2 крб. 50 коп.[6]

Ще нижчою була заробітна плата робітників на машинобудівних заводах у Полтавській та Чернігівській губерніях. Так, на заводі сільськогосподарського машинобудування, що належав Ріхтеру (Ромни), робітники на початку 50-х років одержували на місяць до 4 крб. ср., а на заводах Чернігівщини — по 4 крб. ср. на заводських харчах і по 6 крб.— на власних. Жінки заробляли ще менше — від 3 до 6 крб. ср. на власних харчах [7].

---

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 352.

[2] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, К., 1926, стор. 39, 41, 42, 47.

[3] Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 253.

[4] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XII. ч. 1, Харьковская губерния, СПб., 1850, стор. 200. Цікаво навести торгові ціни на жито й пшеницю в Харківському повіті 1845 р. За четверть жита зимова ціна складала 1 крб. 30 коп., весняна — 1 крб. 20 коп., літня — 1 крб. 50 коп. і осіння — 1 крб. 60 коп., а за четверть пшениці — відповідно 2 крб. 50 коп., 3 крб. 25 коп., 3 крб. 40 коп., 3 крб. 60 коп. (Там же, табл. № 14).

[5] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 184; КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 5.

[6] ЦДІА УРСР, ф. Чавуноливарного механічного заводу бр. Дехтярьових, спр. 4, арк. 1, 5, 35, 40.

[7] ЖМГИ, 1852, ч. XVII, від. II, стор. 47.

До розміру заробітної плати на металообробних заводах наближались заробітки робітників шкіряних, миловарних і свічкових підприємств. На шкіряному заводі купця Серебряннікова у Києві в 40-х роках майстри одержували на рік від 130 до 250 крб. ср., 16 робітників — від 80 до 110 крб.; 18 робітників — від 50 до 75 крб. і 26 робітників — від 35 до 49 крб. Крім того, на заводі було 10—15 поденників, які одержували по 30 коп. на день. Якщо ж наймались поденниці, то їм платили по 15 коп. на власних харчах [1].

Значно нижчою була заробітна плата на цукрових заводах. Вона частково мала натуральний характер — робітники, що приходили з інших місцевостей, наймались на хазяйських харчах. За підрахунками Д. Журавського, в Київській губернії 40-х років робітники на цукроварнях одержували від 13 до 30 коп., а біля парової машини — 60 коп. ср. на день [2]. Взагалі ж на цукроварнях працювали в більшості кріпаки, кабальні робітники, розмір заробітної плати яких повністю залежав від волі їх власника — поміщика.

Приблизно такою ж, як на цукроварнях, була заробітна плата вільнонайманих робітників на гуральнях і суконних фабриках, а також в ремісничих майстернях.

Слід відзначити, що коли ціни на продукти харчування зростали, то заробітна плата робітників дуже повільно або майже зовсім не збільшувалася. До того ж номінальна заробітна плата, що фігурувала в тогочасних документах, була далекою від тієї суми грошей, яку одержував робітник на руки. Підприємці докладали всіх зусиль, щоб гірко зароблені робітниками гроші знову поверталися в кишеню хазяїв. Для цього вони пускали в хід і кабальне грошове авансування, і видачу з своїх лавок за завищеними цінами продуктів харчування, і свавільні штрафи та обрахунки. В. І. Ленін, розглядаючи класову суть штрафів, підкреслював, що вони є кара, а не відшкодування за збитки; що до 1886 р. у Росії не було ніяких законів про штрафи і фабриканти брали їх за що хотіли і скільки хотіли, наживаючи на цьому величезні прибутки [3].

Адміністрація смілянських цукрових заводів, щоб привласнити заробітну плату робітників, навмисно заплутувала облік вироблених робітниками днів. У1849 р. група державних селян, яка протягом довгого часу працювала на заводі, поскаржилась окружному начальнику, що 15-м із них не доплачено по 12 крб. асиг., а 2-м — по 10 крб. асиг.[4]

На Луганському заводі, в шахтах та рудниках Донбасу заробітна плата вільнонайманих робітників дуже різко хиталась залежно від пори року. Весною і особливо літом, коли робітники займалися польовими роботами, заробітна плата підвищувалась. Пізно восени і взимку, коли сюди приходило багато людей в пошуках роботи, вона різко падала.

[1] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 154.
[2] Там же, стор. 301, 302.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 19, 21.
[4] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1346, арк. 1.

Ще тяжче жилося приписним і панщинним робітникам. Насильно приписані до мануфактур, фабрик та заводів і перетворені в постійних робітників, державні селяни змушені були задовольнятися тією заробітною платою, яку визначали органи царської влади. Як правило, для кожного підприємства вона визначалася окремо. Робітників всіляко обдирали й підрядчики, постачаючи недоброякісні харчові продукти, до того ж за завищеними проти ринку цінами. При цьому вони спілкувались з адміністрацією мануфактури. Інколи адміністрація замість грошей видавала в рахунок заробітної плати вироби по завищених цінах.

Робітники-селяни, що працювали на казенних підприємствах, постійно перебували під наглядом адміністрації і поліції. Тому вони мало чим відрізнялись від робітників-кріпаків. На поміщицьких підприємствах панував позаекономічний примус. Власник самочинно переводив селян на фабрику, чи повертав на панщину в сільське господарство, сам установлював розмір поденної або відрядної плати, провіанту і наділу землі.

Проте в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин поміщики все частіше практикували на своїх підприємствах видачу робітникам-кріпакам окладної і особливо відрядної плати. Ця плата мала різні види: грошима, натурою і виробами. Вид і розмір винагороди цілком залежали від поміщика-підприємця.

Введення подоби заробітної плати на поміщицьких підприємствах свідчило про невідповідність кріпосної праці капіталістичному виробництву, що невпинно розвивалось. Вже в останні десятиліття XVIII ст. в документальних матеріалах часто говориться про грошову і натуральну винагороду, яку давали своїм кріпакам поміщики-підприємці. Так було на Топальській, Глушківській, Ряшківській та інших мануфактурах. У 80-х роках XVIII ст. на Топальській полотняній мануфактурі робітник одержував за кусок виробленої парусини 73—75 коп., а в середньому по 4 коп. за день на своїх харчах [1]. При цьому всі робітники не мали орної землі і майже 75% — робочої худоби.

Практикувалася заробітна плата кріпакам також на поміщицьких гутах, поташнях і руднях. Відомо, наприклад, що в 1771 р. на Блешківській гуті К. Розумовського два майстри одержували 26 крб. на рік, робітники — третю частину виробленого скла, шурувальники печі і дроворуби — по 10 коп. на тиждень [2].

У першій половині XIX ст. винагорода робітникам-кріпакам найчастіше виплачувалась на суконних фабриках і частково на цукрових заводах. З відомостей про київські суконні фабрики 40-х років ми довідуємось, наприклад, що на Таганчанській фабриці, яка належала поміщику Г. Понятовському, існувала відрядна і окладна плата від 8 до 39 крб. на рік при виробленні норм.

---

[1] Описание Новгород-Северского наместничества, стор. 294; К. А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 14.

[2] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, стор. 41—42.

На поміщицьких цукроварнях Київського, Черкаського і Чигиринського повітів робітникам-кріпакам платили від 3 до 5 крб. на місяць, в Липовецькому, Бердичівському і Звенигородському — 3 крб. 50 коп. на місяць, а на рік — 12 крб. ср. та 6 четвертей різного хліба на харчування. Граф Бобринський, купуючи і поселяючи кріпаків біля цукрових заводів, давав їм городи, а за працю на заводі видавав місячний пайок і грошову плату залежно від виду роботи [1]. Введення поміщиками деякої подоби заробітної плати на промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці.

Значна частина робітників, що працювала в цукровій промисловості, була кабальною. Поміщик-цукрозаводчик Бобринський, наприклад, наймав багато селян, складаючи угоди з поміщиками Київської, Полтавської, Чернігівської, Могилівської, Мінської та Смоленської губерній. Постійно проводилась контрактація робочої сили на заводи Бобринського і з складу державних селян — «неплатників податків». Коли заробіток селян-кріпаків забирав поміщик, то заробіток державних селян йшов на сплату податкової недоїмки.

Голоду, холоду і цілковитого виснаження зазнавали закабалені робітники, йдучи в далекі місця на заробітки. Систематично порушуючи контракти, поміщики Бобринські позбавляли закабалених робітників жалюгідного сніданку, зухвало замінювали дорогі харчові продукти дешевшими. Такі операції давали їм інколи можливість «зекономити» на кожному робітнику по 1 крб. 50 коп.[2] У деяких угодах з поміщиками Смілянська контора диктувала таку зухвалу умову: «жалування і видача пайка (селянам — *ред.*) на час хвороби припиняється» [3].

В той час, коли цукрозаводчики витискували останні сили з закабалених робітників, поміщики-власники докладали всіх зусиль, щоб якомога більше одержати грошей. Вони домагаються, щоб роздягненим і роззутим робітникам адміністрація заводу не видавала в рахунок заробітної плати одягу і взуття, а також не виплачувала навіть зароблених у святкові дні грошей [4].

Підприємці та їх адміністрація часто вдавались до обдурювання, навмисно зменшували кількість вироблених кабальними робітниками днів. Ташанська економія князя М. П. Голіцина, наприклад, у своєму листі від 16 березня 1845 р. писала Смілянській головній конторі, що її селяни, які працювали на заводах Бобринського, скаржились на заводську адміністрацію, яка не записала їм багато вироблених днів [5].

Інколи поміщики здавали в оренду свої промислові підприємства разом з робітниками, селянами-кріпаками, що працювали на них, купцям, які, згідно з тогочасним царським законодавством, не мали навіть

---

[1] Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 81, 82.
[2] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 2444, арк. 114, спр. 2196, т. 2, арк. 145.
[3] ЦДІА УРСР, ф. Смілянської головної контори цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1377, арк. 46.
[4] Там же, спр. 2143, арк. 8; спр. 2149, арк. 197.
[5] Там же, спр. 2173, арк. 9; спр. 2149, арк. 55—56.

права користуватись кріпосною працею. Становище таких робітників нічим не відрізнялось від становища тих, які здавались поміщиками підприємцям-поміщикам. Орендар, до якого переходила від поміщика влада над робітниками, думав насамперед про те, щоб найбільше одержати прибутку від них за строк оренди.

Про нестерпне становище відданих в кабалу до купця робітників переконливо свідчить скарга дівчат-кріпачок с. Обарова Ровенського повіту, що працювали на суконній фабриці князя Четвертинського. Робітниці, серед яких багато було малолітніх, не одержували будь-якої винагороди за свою працю і змушені були самі себе утримувати. Влітку їх відпускали на два тижні з фабрики для роботи в поміщицькому маєтку [1]. Ця скарга розглядалась протягом 1848—1852 рр. в земському і повітовому судах, але дівчата-кріпачки так і не домоглись полегшення свого становища.

Підсумовуючи огляд даних про заробітну плату робітників на промислових підприємствах України кінця XVIII — першої половини XIX ст., слід, по-перше, відзначити відсутність будь-якого загального законодавства, що в тій чи іншій мірі регулювало б оплату праці і, по-друге, надзвичайну різноманітність форм і характеру заробітної плати. В залежності від домовленості з підприємцем і строку найму робітникам визначалась плата погодинно-поденна, місячна, сезонна, річна і відрядна (поштучна). При цьому враховувалось, на своїх чи хазяйських харчах буде працювати робітник.

Заробітна плата робітників у той період часто мала натурально-грошовий характер. Це було зв'язано, з одного боку, з недорозвинутістю капіталістичних відносин і, з другого — з прагненням підприємців закабалити робітників та привласнити якомога більше зароблених ними грошей. Штрафи, обрахунки, заплутування обліку вироблених днів, влаштування біля промислових підприємств шинків, невиплата зароблених грошей — до таких та інших заходів вдавались підприємці з метою повернення в свою кишеню частини зароблених робітниками грошей.

Заробітна плата номінально збільшувалась, але вона дуже відставала від зростання цін на харчові продукти та предмети першої необхідності. Фактично реальна заробітна плата залишалася без змін. У порівнянні з іншими галузями промисловості вищий рівень заробітної плати був на машинобудівних заводах та вугільних шахтах. На рівень заробітної плати мала великий вплив пора року, потреба в робочій силі, наявність робітників, що пропонували свої руки. За всіх умов жінки і діти одержували значно нижчу заробітну плату, ніж чоловіки.

Співіснування нової, договірної, і старої, кабальної, форм заробітної плати свідчить про переплетіння в тогочасній промисловості капіталістичних і феодально-кріпосницьких відносин. Відсутність заробітної плати на багатьох поміщицьких підприємствах, самовільне визначення підприємцями-кріпосниками своїм працівникам-кріпакам мізерної платні,

[1] Житомирський обласний державний архів, ф. Новоград-Волинського повітового суду, спр. № 281, арк. 1. (Далі — ЖОДА).

Зовнішній вигляд напівземлянки, в якій жили шахтарі.

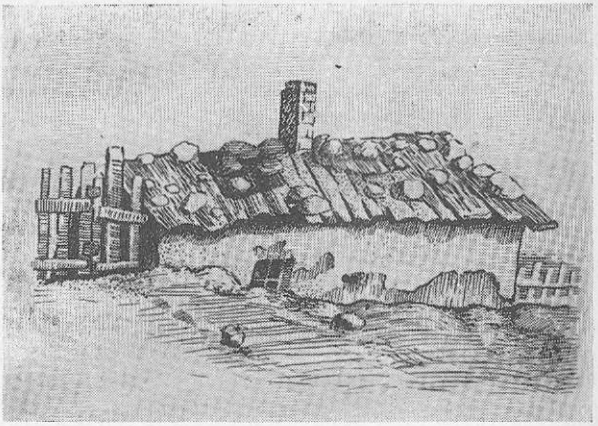

значно нижчої від заробітної плати вільнонайманих робітників, встановлення непосильних відрядних робіт, привласнення поміщиками заробітної плати кабальних робітників, насильне приписування урядом селян до казенних підприємств з виплатою їм мізерної грошової чи натурально-грошової плати, примусові відробітки неспроможних платників податку,— все це було зв'язане з переважаючою тоді феодально-кріпосницькою системою господарства, яка гальмувала дальший розвиток продуктивних сил, перешкоджала зміцненню прогресивного на той час капіталістичного способу виробництва.

Робітники жили й працювали в приміщеннях, які не відповідали елементарним вимогам санітарії та гігієни. На підприємствах не було техніки безпеки. Як при побудові житлових приміщень для робітників, так і при влаштуванні промислових підприємств підприємців цікавило лише одне — одержати найбільший прибуток. Санітарні умови праці і заходи по техніці безпеки не були предметом турбот ні підприємців, ні органів царської влади. «Економія суспільних засобів виробництва,— пише К. Маркс,— яка вперше швидко, як у теплиці, вирощується при фабричній системі, разом з тим перетворюється в руках капіталу в систематичне грабування всіх умов, необхідних для життя робітника під час праці: простору, повітря, світла, а також усіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя або шкідливих для здоров'я умов процесу виробництва,— про пристрої ж для зручності робітника нема чого й казати» [1].

Основна частина вільнонайманих робітників жила в приміщеннях, що знаходились безпосередньо при мануфактурах, фабриках і заводах. Це давало можливість підприємцям ізолювати робітників від навколишнього населення, а також тримати їх під пильним поліцейським наглядом. На Катеринославській казенній суконній мануфактурі, на-

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 427—428.

приклад, крім спеціального наглядача, знаходився поліцейський прапорщик, який мав «наглядати за поведінкою фабричних і за збереженням порядку».

При великих заводах, де працювало значне число не місцевих робітників, житлом служили казарми. Яскраве уявлення про них може дати опис І. Нечуя-Левицького казарми Стеблівської цукроварні у повісті «Микола Джеря»: «Між білими, чистими німецькими домиками, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти». Ще гіршими були казарми Черкаської цукроварні. «Казарми,— відзначає письменник,— довгі без міри, були ще поганіші, ніж на Стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свиношниках: там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч».

Дуже тяжкими були умови праці на бахмутських і торських соляних заводах. Взимку робітники працювали на рвучкому пронизливому вітрі і в такому тумані (створювався від охолодження пари), що нічого не можна було розібрати. Характерно, що коней, які приводили в рух росолопіддймальну машину, міняли протягом доби 3 рази, а люди в шкідливих умовах змушені були працювати беззмінно понад 12 годин. Шкідливий вплив мали на організм робітника сірчастий водень і хлор, що виділялись під час кипіння розчину. В результаті таких умов у солеварів туберкульоз став професійною хворобою і рідко хто з них доживав до старості [1].

Задуха влітку, а морози взимку дошкуляли шахтарям, які працювали під землею при тьмяному освітленні, в атмосфері, насиченій вологою, вугільним пилом, газами і випари людського поту, при постійній небезпеці вибухів і обвалів. У тяжких умовах доводилось працювати бадійникам при відливі води.

Не легше було працювати і робітникам цукроварень. Офіційний орган промисловців і купців — «Журнал мануфактур и торговли» в 1853 р. писав, що «нерідко заводи складались з темних і тісних приміщень, в яких так переплутано всередині розміщення пристроїв, що воно перешкоджало працювати. Заводи позбавлені двох важливих умов успішного виробництва — чистоти і світла, від чого утворювались закиси і бродіння в соках» [2].

У зв'язку з відсутністю техніки безпеки на цукрових заводах робітники часто калічились і гинули. Газета «Подольские губернские ведомости» в № 48 за 1846 р. повідомляла, що один робітник «знаходячись на роботі в цукровому заводі, по необачності упав у діжку, наповнену гарячою буряковою рідиною, і обпікся так сильно, що незабаром по-

[1] К. А. Пажитнов, Положение рабочего класса в России, т. I, стор. 173; ЦДІА УРСР, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 44, арк. 163.

[2] «Журнал мануфактур и торговли», 1853, № 1, стор. 145.

мер». 4 липня 1846 р. в містечку Грудка на цукровому заводі поміщика Гейсмара впала димохідна труба, вбивши 6 і поранивши 17 робітників [1].

На Шосткинському заводі сталися значні вибухи пороху в 1804, 1810, 1830 рр. Багато робітників при цьому було убито і багато дістали травми.

Скалічені робітники, а також сім'ї загиблих були приречені на жебрацьке існування. Системи державних пенсій тоді не було зовсім. Інколи практикувалась пенсійна допомога, але вона була дуже мізерною. Наприклад, вдовам майстрових Києво-Межигірської фаянсової фабрики, «...що залишилися з малолітніми дітьми в бідному становищі», видавалась з пенсійного заводського капіталу щомісячна допомога в розмірі 50 коп. ср. до вступу дітей на фабрику [2].

Тяжке матеріальне становище і політичне безправ'я робітників знайшло яскраве відбиття в народній пісні «Хто в заводі не бував». Характерно, що тут розповідь ведеться безпосередньо від скривджених робітників.

Хто в заводі не бував,
Той горечка не видав,
Ми в заводі побували,
Много горя повидали:
Нам і голод, нам і холод,
Нам і хліба не дають! [3]

* *
*

Робітник, занедужавши на фабриці чи на заводі, в більшості випадків не міг сподіватись на медичну допомогу. Яскравою ілюстрацією цього можуть бути такі цифри. Згідно із звітами губернаторів в Слобідськоукраїнській губернії 1828 р. було всього 20 штатних лікарів і 20 вільнопрактикуючих, а в Полтавській 1829 р.— 23 штатних і 24 вільнопрактикуючих та відставних. Через 20 років в Полтавській губернії один лікар припадав на 21628 осіб, а один фельдшер — на 15710 осіб. У Київській губернії 1859 р. налічувалось 125 лікарів, з яких тільки 32 перебували на службі. З них 9 жили у Києві, а 23 в повітових містах [4]. Не кращою була справа з лікарським контингентом і в інших губерніях.

Лікарень було дуже мало і до того ж вони мали невелику кількість місць, що не дозволяла подавати допомогу навіть тим робітникам, здоров'я яких було в критичному стані. Серед робітників Шосткин-

[1] Хм. ОДА, ф. Канцелярії подільського губернатора, оп. 1, спр. 1888, арк. 1—3.
[2] ЦДІА УРСР, ф. Києво-Мижигірської фаянсової фабрики, спр. 2313, арк. 33.
[3] Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955, стор. 276. Хоч запис цієї пісні зроблено в 90-х роках XIX ст., але зміст дає підставу віднести її до робітничих пісень першої половини XIX ст.
[4] ЦДІА СРСР, ф. Центрального статистичного комітету, спр. 42, арк. 101; спр. 13, арк. 41, 47; Н. Маркевич, О народонаселении Полтавской губернии, К., 1855, табл. 53; КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, спр. 52, арк. 20.

ського заводу, наприклад, часто хворіло до 250 чоловік, а в лазареті було всього 100 місць[1]. Хворі робітники залишались напризволяще. В жодному з тогочасних повітових міст не було більше однієї лікарні, причому з незначною кількістю ліжок. Багато хворих розміщувались прямо на підлозі.

Мізерна кількість лікарів і лікарень, недостача, а то й повна відсутність необхідного медичного інструменту та медикаментів, висока плата за лікування, бездушне ставлення до хворих робітників з боку підприємців, підрядчиків і наглядачів, відсутність законів про охорону здоров'я робітників, усе це яскраво характеризує «турботи» панівних класів про трудящих, за рахунок експлуатації яких вони проводили своє розкішне, паразитичне життя.

Робітники та їх сім'ї жили в безпросвітній темряві, переважна більшість їх була зовсім неписьменною. Панівні класи та органи їх влади всіляко насаджували в селах і містах церкви, шинки, тримали в жалюгідному стані й ті нечисленні школи, які існували. Доступ у середню школу для дітей робітників був закритий. Все це робилося для того, щоб перетворити робітників у покірних рабів. Але марні були потуги експлуататорів. Робітники і селяни, не мирячись з своїм рабським становищем, вели рішучу боротьбу проти визиску й сваволі, за поліпшення умов життя, за визволення з-під нестерпного феодально-кріпосницького гніту.

ПЕРШІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО ГНІТУ

Боротьба робітників проти капіталістів-хазяїв почалася на Україні, як і в Росії, тоді, коли тут з'явилися промислові підприємства. Вона була одним з важливіших моментів у процесі формування промислового пролетаріату.

Праця на мануфактурних підприємствах, фабриках і заводах не тільки прищеплювала технічні навики робітникам, але й розширювала їх кругозір, сприяла формуванню у них класової свідомості, почуттів класової солідарності. Навіть робітники з селян-кріпаків під впливом середовища з несміливих, відсталих і затурканих поступово перетворювалися в досвідчених фабричних робітників. Звичайно, боротьба робітників, які ще були тісно зв'язані з селянством і прошарками ремісницького населення, була стихійною і неорганізованою. Проте в ній уже нерідко звучали мотиви пролетарських вимог (підвищення заробітної плати, зменшення робочого дня, поліпшення умов праці і т. д.). У робітників була вища, ніж у селян, свідомість і організованість, хоч дійсної класової свідомості і організованості їм тоді ще бракувало.

Виступи тогочасних робітників набирали різних форм: подання скарг, втечі, руйнування промислових підприємств, відмови виконувати роботу тощо. В окремих випадках робітники ламали машини, підпа-

[1] Столетие Шосткинского порохового завода (1771 — 1871), стор. 68.

ювали промислові підприємства, били фабричну адміністрацію. В. І. Ленін, характеризуючи початкові форми робітничого руху, писав: «Був час, коли ворожість робітників проти капіталу виявлялася тільки в невиразному відчуванні ненависті проти своїх експлуататорів, у невиразному усвідомленні свого гніту і рабства та в бажанні *помститися* над капіталістами. Боротьба виявлялася тоді в окремих повстаннях робітників, які руйнували будинки, ламали машини, били фабричне начальство і т. п. Це була *перша*, початкова форма робітничого руху, і вона була необхідна тому, що ненависть до капіталіста завжди і скрізь була першим поштовхом до пробудження в робітниках прагнення захистити себе» [1].

Страйк — одна з основних форм пізнішої боротьби робітничого класу — в період феодалізму мав певні своєрідності і пережив значну еволюцію. Якщо робітники спочатку залишали роботу, щоб звернути увагу підприємця на своє нестерпне становище і легальним шляхом вийти з нього, то згодом вони влаштовували страйки насамперед для того, аби добитися поліпшення умов своєї праці. «Спочатку робітники,— відзначав В. І. Ленін,— часто не розуміють навіть, чого вони добиваються, не усвідомлюють, *навіщо* вони це роблять: вони просто ламають машини, руйнують фабрики. Вони хочуть тільки дати відчути фабрикантам своє обурення, вони пробують свої спільні сили, щоб вийти з нестерпного становища, не знаючи ще, через що саме їх становище таке безнадійне і до чого вони повинні прагнути» [2].

Царський уряд, оберігаючи інтереси власників промислових підприємств, включив до «Карного положення» 1845 р. спеціальні статті, в яких визначалась кара робітників за участь у страйку. Так, у ст. 1791 говорилось, що на випадок «явної непокори фабричних і заводських людей власникові або управляючому заводом, зробленої цілою артіллю або натовпом, винуваті піддаються покаранням, визначеним за повстання проти властей, урядом установлених». Робітникам загрожувало в даному разі побиття канчуком і заслання на 15—20 років на каторжні роботи. Ст. 1792 встановлювала кару за участь у страйку (арешт і ув'язнення).

Найчастіше причинами виступів робітників були: насильне закріпачення і перетворення в робітників-кріпаків, жорстоке ставлення власника й адміністрації підприємства, нестерпні умови праці, надто тривалий і виснажливий робочий день, мізерна заробітна плата, надмірні норми, погане харчування. Найгостріша боротьба спостерігалась на тих підприємствах, де працювали кріпосні або кабальні робітники, тобто там, де застосовувався позаекономічний примус.

Однією з найпоширеніших форм боротьби робітників того часу було подання в урядові установи скарг. Вона нерозривно зв'язана з іншими формами і нерідко була початком значних робітничих виступів. Скарги відігравали певну роль у зростанні свідомості робітників. Незмінна від-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 94.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 280.

мова урядових установ у задоволенні справедливих прохань робітників поступово розкривала їм очі, розвіювала віру в «справедливість» царських урядовців.

У 1784 р. доведені до відчаю жорстокими утисками та знущанням робітники гуральні Судієнка написали скаргу на ім'я малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева-Задунайського, в якій відзначалось, що вони «з давніх часів містечка Вороніжа міщани і корінні державні люди... Після скасування ратуші, яка була там, знаходяться зараз на рангу глухівського коменданта Простоквашина». Останній вдався до своєрідної форми експлуатації своїх «підданих»: віддав їх на «відкуп різним панам». Зокрема, Судієнку він законтрактував у жовтні 1782 р. робітників, яких піддавали жорстокій експлуатації та утискам. Робітники скаржились, що прикажчики Судієнка «немилосердно пригнічують їх у винокурні і багатьох з них покалічили побиттям» [1].

Неодноразово зверталися з скаргами-протестами в державні установи і до окремих урядовців робітники Катеринославської суконної мануфактури. Так, ще в 1790 р., коли мануфактура була в містечку Дубравні, вони скаржились в Оршанський земський суд, що підрядчики дають їм за завищеними цінами недоброякісні продукти харчування. Не діждавши задоволення своєї скарги, через деякий час робітники подали нову скаргу могилівському губернатору, але і від нього «ніякого рішення не одержали». Вони безуспішно скаржились на своє жалюгідне, жебрацьке існування і правителеві Катеринославського намісництва Й. І. Хорвату. Кінчилось все тим, що директор мануфактури наказав побити робітників, пригрозивши, «щоб надалі на нього нікому не скаржились, а якщо будуть скаржитись, то знову таку кару одержать».

Ці та подібні скарги свідчать про наївну віру робітників у те, що нібито органи царської влади та окремі царські урядовці можуть стати на їх захист.

Дуже поширеною формою боротьби робітників у період посиленого розкладу феодально-кріпосницької системи господарства були втечі. Робітники втікали як групами, так і поодинці. Втечі робітників спостерігалися на всіх промислових підприємствах, що застосовували підневільну працю. Втікши з ненависного кріпосного підприємства, робітники переходили в інші міста, повіти чи навіть губернії, де сподівались знайти працю за вільним наймом. Чимало робітників-втікачів йшло в Новоросію, де постійно відчувалась гостра потреба в робочих руках. Робітники-втікачі, як і селяни-втікачі, поповнювали собою також численні ряди бурлаків. Втечі робітників, будучи масовою формою протесту, викликали в середовищі панівних класів велике занепокоєння. Особливо небезпечними для кріпосників були втечі тоді, коли вони поєднувались з іншими формами боротьби.

У серпні 1768 р. з казенних будов у Глухові втекло 4 теслярі, 4 різноробочі і 6 цегельників. З канцелярії Румянцева було розіслано в со-

[1] ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева-Задунайського, спр. 896, арк. 2 — 3.

тенні правління суворе розпорядження: піймати втікачів і прислати під посиленою вартою в Глухів для покарання, «щоб іншим не було спокуси втікати» [1].

Втечі робітників мали місце також на бахмутських і торських соляних заводах. Тільки за червень 1762 р. з одних бахмутських заводів втекло понад 20 робітників. У 1763 р. протягом лютого — листопада число втікачів досягло там понад 100 чоловік. Особливо багато втекло робітників з селян, присланих з Белгородської губернії [2].

Адміністрація заводів і місцеві органи влади вживали жорстоких заходів, щоб припинити втечі, але даремно. Наглядачі за робітниками буквально засипали контори заводів скаргами про втечі селян. Наприклад, в рапорті від 14 травня 1764 р. прапорщик Ф. Шарапов повідомив Бахмутську заводську соляну контору, що «робочі люди Рильського повіту села Чаплі — Ілля Вертельський, села Обухівки — Антон Горбачов невідомо куди втекли». 4 травня того ж року каптенармус М. Федоров повідомив, що «Путивльського повіту слободи Мартинівки робочі люди Дем'ян Бурдючов та Іван Маслов з казенного волового двору» невідомо куди втекли. 8 і 13 червня із заводу втекло по 3 робітники, 3 липня — 2 робітники, 17 і 21 липня — по одному робітнику[3].

Робітники втікали з селітроварних, суконних, горілчаних та інших поміщицьких і казенних промислових підприємств. 1761 р. із селітроварного заводу К. Гаєвського втекло одночасно 13 робітників. Понад 20 робітників утекло в 1768 р. із селітроварних заводів М. Милорадовича [4]. Із Дубравинської мануфактури в травні — вересні 1794 р., під час перебазування її в Катеринослав, втекло 16 робітниць і 4 хлопчики, а 4 чоловіки і 1 жінка втекли перед цим [5].

21 грудня 1767 р. управляючий Глушківською мануфактурою М. Мельников у своєму повідомленні Сумській провінціальній канцелярії писав, що в «1767 р. з багатьох сіл втекло в різні місця підданих малоросіян не мале число». В 1793 р. з цієї мануфактури втекло 7 сімей, а в наступному 1794 р.— велика група приписних селян, з яких в м. Білопіллі затримано 14 чоловіків і 7 жінок. Під час допиту втікачі заявили, що «змовившись, всі вони забрали всі свої пожитки і на власних конях, ніким не підговорені, а тільки від надмірного і нестерпного використання їх... на роботі, від якої не тільки опинились вони в жахливому стані, але й терплять таке горе з жінками і дітьми, що й щоденного харчування позбулися» [6].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Другої Малоросійської колегії, спр. 3267, арк. 69, 73, 83.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 33, арк. 251; спр. 35, арк. 24, 251, 1013, 1015, 1021, 1028, 1034, 1040, 1045 та ін.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Бахмутської заводської соляної контори, спр. 41, арк. 482, 483, 488, 491, 492, 493, 494.

[4] ЦДІА УРСР, ф. Переяславської полкової канцелярії, спр. 37, арк. 54, 63; ЦДІА УРСР, ф. Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, спр. 401, арк. 4.

[5] ЦДІАЛ УРСР, ф. Мануфактур-колегії, оп. 3, спр. 420, арк. 57.

[6] ЦДІА УРСР, ф. Харківського намісницького правління, спр. 2108, арк. 106.

Зменшення в зв'язку з утечами числа робітників змусило власника Глушківської мануфактури скоротити виробництво сукна. А це призвело до того, що із 500 тис. аршин сукна, які повинна була здавати мануфактура, вироблялося тільки до 100 тис. аршин, а решта купувалася адміністрацією в різних підприємців [1].

Погіршення до крайніх меж становища робітників Глушківської мануфактури [2] викликало в грудні 1797 р. повстання [3], що набрало особливого розмаху в січні наступного року. Спочатку робітники сподівались на захист і справедливе вирішення їх справи в Суджанському нижньому земському суді. Але, як і можна було чекати, там на скаргу робітників не було звернуто ніякої уваги. Без будь-яких наслідків залишилась їх скарга, подана і в Курське губернське правління (с. Глушково було відмежоване з Слобідськоукраїнської в Курську губернію) 27 вересня 1797 р. Переконавшись у марності сподівань на задоволення своїх вимог, робітники виступили проти своїх гнобителів та їх прислужників.

Безпосереднім приводом до виступу був арешт писаря Слюсарєва, який за дорученням робітників писав скарги. Дізнавшися про його арешт, робітники і приписані до мануфактури селяни силою проникли в будинок управління і, побивши управителя, змусили дати розпорядження про негайне звільнення Слюсарєва. Звільнившись з-під арешту, він очолив рух і за дорученням робітників прийняв на себе управління мануфактурою. Повсталі встановили на мануфактурі і в приписаних до неї селах свої порядки [4].

Повстання глушківських робітників зробило великий вплив на навколишні села як приписані до мануфактури, так і поміщицькі. Курський губернатор С. Бурнашев у своєму донесенні від 2 лютого 1798 р. писав Павлу I, що «мешканці приписаних до тієї фабрики сіл, що входять в Суджанську округу, явно виявили непослух комісару і тим відкрили свою участь в заколоті, не піддаючись ніяким умовлянням священиків. Слюсарєв, роз'їжджаючи по селах, наказує народу не слухати нікого і, озброївшись, іти в Глушково». Особливо значного розмаху набрав рух у селах Суханівці, Веселому, Вишнівці і Комарівці. Число учасників повстання досягло 9 тис.[5]

Повстання робітників і приписних селян Глушківської мануфактури викликали велику тривогу в представників царської влади. Вони кинули на придушення його значні військові сили. Курський губернатор доповідав 2 лютого 1798 р. Павлу I, що командир Чернігівського кірасирського полку, розквартированого в Курську, фон Ессен, «підкоряючи озброєною рукою непокірних жителів двох сіл, що лежали на його шляху, і, зв'язавши з них 163 чол.», вирушив у с. Глушково, де зібралось

[1] ЦДІА УРСР, ф. Харківського намісницького правління, спр. 2761, арк. 8.
[2] Досить сказати, що робітники більше двох років не одержували будь-якої винагороди. («Красный архив», 1938, № 6/91, стор. 203).
[3] Докладно про нього див. у кн.: П. Е. Матвиевский, Бунтари Глушковской мануфактуры, Курськ, 1949.
[4] «Красный архив», 1938, № 6/91, стор. 201, 209.
[5] Там же, стор. 210, 213, 216.

до 3000 повстанців. Побоюючись рішучого опору і розгортання повстання, урядовці наказали підтягти до с. Глушкова два чугуївські козацькі полки. Під час придушення повстання було заарештовано 722 учасники. 49-ох (серед них і Слюсарєва) було виділено в окрему групу. Їх чекала найтяжча кара. Царські сановники домагались, щоб всі повстанці, а «особливо зачинщики, одержали найжорстокішу кару» [1].

П. Слюсарєва, як головного призвідця, було засуджено до 200 ударів канчуком, вирізання ніздрів і заслання на каторжні роботи в Нерчинськ. До побиття канчуком і заслання на каторжні роботи в Сибір були засуджені й спільники Слюсарєва. Решту засуджених було побито канчуками і батогами. Щоб залякати інших, карали повстанців на місцях в присутності всіх жителів [2].

Повстання робітників на Глушківській мануфактурі — один із значніших робітничих виступів другої половини XVIII ст. В ньому яскраво виявились сильні і слабкі сторони виступів робітників у період кріпосництва. Спочатку робітники і приписані до мануфактури селяни домагались тільки полегшення умов життя. Найголовнішими їх вимогами були: а) виплата належної грошової винагороди, б) зменшення грошових та натуральних поборів, в) полегшення фабричної панщини. В ході повстання вони починали розуміти, що треба діяти спільно і виступати не тільки проти своїх безпосередніх гнобителів, а й сусідніх дворян. Незважаючи на жорстоку розправу, робітники Глушківської мануфактури продовжували боротьбу і в наступні роки.

Можна назвати ще виступи друкарів Києво-Печерської лаври, робітників Писарівської та Машівської суконних мануфактур. Вільнонаймані робітники друкарні Києво-Печерської лаври подали в 1805 р. монахам вимогу про підвищення заробітної плати, яка протягом 18 років залишалась на одному рівні, хоч ціни на продукти за цей час дуже зросли. У відповідь на відмову монахів задовольнити цю справедливу вимогу, друкарі застрайкували. Після безуспішних спроб знайти інших робітників, монахи змушені були виконати вимогу страйкарів [3].

Заворушення на Писарівській суконній мануфактурі Хорвата (Вовчанський повіт Слобідськоукраїнської губернії) у квітні 1817 р. було викликане нестерпними умовами життя і праці робітників. Про те, які нелюдські порядки існували на цій мануфактурі, свідчить скарга селян с. Писарівки слобідськоукраїнському губернатору В. Г. Муратову: «Жах і відчай дорослих,— писали вони,— спонукали і в наступному спонукатимуть втечі, а малолітні від жаху і мук впадали у хворобу і, не переносячи її, передчасно вмирали і вмирати змушені в лікарнях, другі ж, вирвавшись з рук мучителів, кидаються в річку і тонуть. Треті зробилися божевільними, а четверті жіночої статі, будучи вагітними, від побоїв народжують достроково мертвих дітей і самі раптово помирають» [4].

[1] «Красный архив», 1938, № 6/91, стор. 210, 213, 216.
[2] Там же, стор. 216, 217.
[3] Ф. Ястребов, Україна в першій половині XIX ст. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 71.
[4] Рабочее движение в России в XIX веке, т. I, ч. 1, изд. 2-е, М., стор. 451.

У відповідь на знущання експлуататорів робітники мануфактури відмовились виконувати повинності, а коли їх силою заганяли на роботу — псували матеріал. У середині квітня 1817 р. вони, як повідомляв слобідськоукраїнський губернатор петербурзькому генерал-губернатору, «вийшли з покори і вчинили буйство над фабричним майстром і економічним писарем». До Писарівки почали сходитись селяни навколишніх сіл. Адміністрація змушена була усунути майстра-наглядача німця Якубіса і писаря Канивченка, які особливо жорстоко знущались з робітників [1].

Систематичне голодування, тривалий робочий день, кулачна розправа, непосильні норми виробітку сукна призвели до заворушення в 1823 р. робітників Машівської суконної мануфактури графа Уварова, яке було придушено військовою силою.

Восени 1858 р. відбувся виступ селян-робітників, які працювали на цукроварні та бурякових плантаціях поміщика-підприємця Куколь-Ямпольського (Сумський повіт). Спочатку від виконання панщинних робіт відмовились кріпаки-місячники, яких налічувалось в маєтку до 300 чоловік, а потім до них приєднались і тяглі селяни. Призвідцями руху, як зазначалось в офіціальних документах, були дворові жінки. Місцеві органи влади, зазнавши невдачі у придушенні руху поліцейськими засобами, направили в маєток ескадрон гусар, який жорстокими репресіями «втихомирив» непокірних.

Однією з форм протесту робітників і селян, приписаних до промислових підприємств, були, які і раніше, втечі. Вони тривали протягом 60-ти років XIX ст., тобто до скасування підневільної, кріпосної праці на промислових підприємствах.

Щоб припинити втечі, підприємці і адміністратори вживали різноманітних заходів. Утікачів карали різками, а особливо неслухняних направляли в робочі будинки, а також засилали в Сибір.

Робітники втікали не тільки з казенних підприємств, а й з військових заводів, незважаючи на посилені караули, пильний і повсякчасний нагляд офіцерів і всілякі перешкоди (обнесення заводів високою огорожею, ровом тощо). Так, у січні 1821 р. втекла ціла група робітників з заводу «Арсенал».

Втечі були поширеною формою боротьби також серед кріпосних та кабальних робітників. Підприємці, складаючи контракти з поміщиками на кабальних робітників, обумовлювали, що замість тих, які втечуть, поміщик найме або пришле з маєтку інших. Одночасно з цим робились відповідні відрахування з заробітної плати. Так, в договорах Головної контори смілянських цукрових заводів гр. Бобринських з поміщиками Новозибківського повіту, укладених у травні 1856 р., говорилось: «Якщо хто з робітників і напівробітників... втече, то контора має право оштрафувати вирахунком за кожний день по 20 коп.» [2]. До нас дійшла велика

[1] Рабочее движение в России в XIX веке, т. I, ч. 1, изд. 2-е, стор. 452, 453, 459, 460.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Головної контори смілянських цукрових заводів гр. Бобринських, спр. 1377, арк. 80.

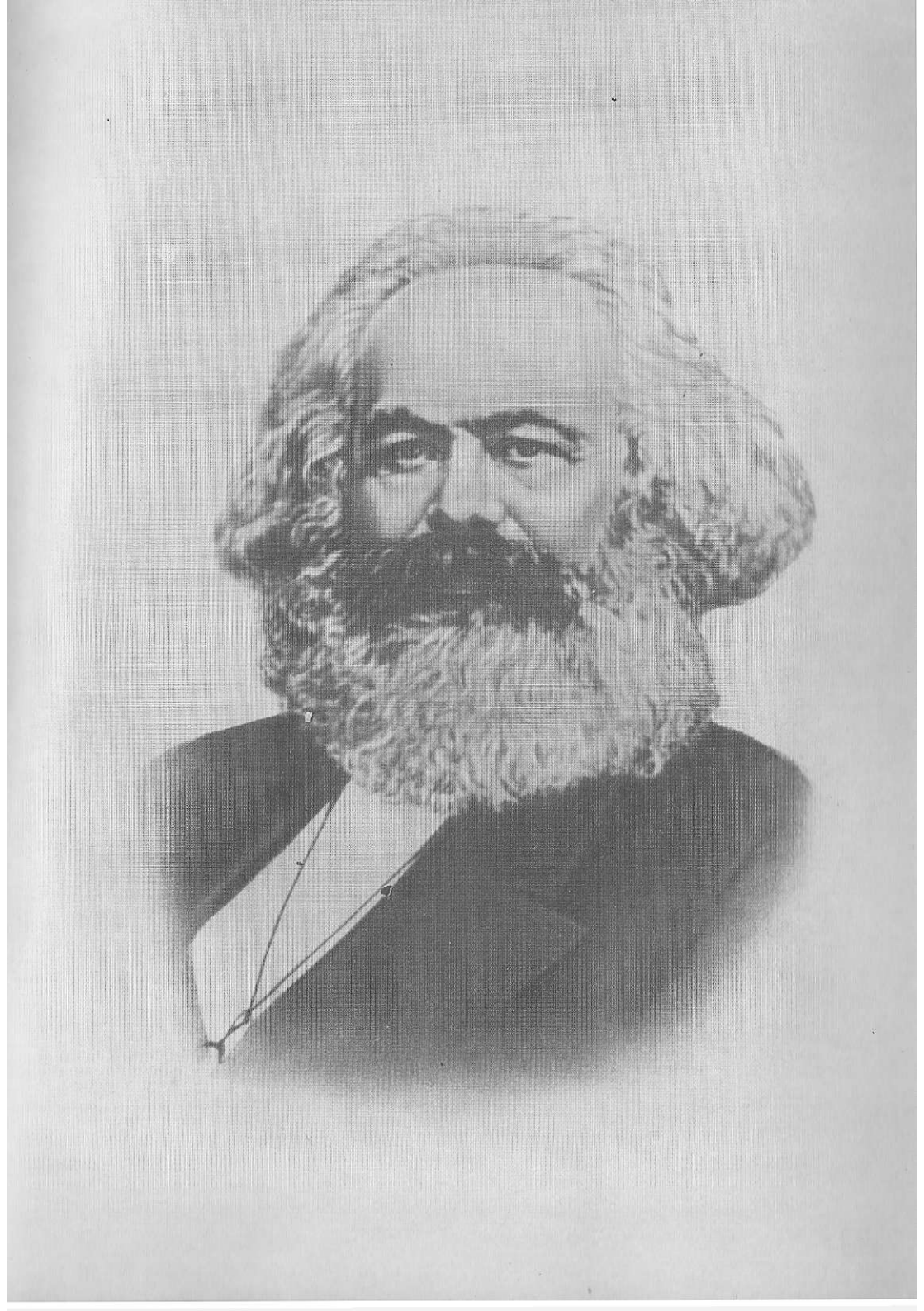

кількість документальних даних про масові втечі кабальних робітників із смілянських заводів графів Бобринських. Робітники-кріпаки, щоб звільнитись від панщини на поміщицьких промислових підприємствах, влаштовували їх підпали. В жовтні 1825 р. Київська палата карного суду розглядала справу про 18-річного кріпака Микиту Пастушенка, який два рази підпалював гуральню свого поміщика в с. Попівці Уманського повіту.

Інколи підпали ненависних кріпакам поміщицьких промислових підприємств здійснювали діти. Так, у листопаді 1842 р. взяті в поміщицький двір напівсироти — тринадцятилітній Захар і дев'ятилітній Гнат Жовтюки намагались підпалити суконну мануфактуру [1].

Закінчуючи огляд боротьби робітників України в кінці XVIII — першій половині XIX ст., слід відзначити, що в умовах, коли пролетаріат ще не виділився із загальної маси кріпосного селянства і не сформувався як клас, ця боротьба була стихійною, слабо організованою, недостатньо наступальною, позбавленою політичних вимог. Боротьбі тогочасних робітників були властиві всі ті слабкі сторони, якими характеризується селянський рух, якщо ним не керував робітничий клас.

Але, як відзначав В. І. Ленін, «...стихійний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як *зародкову форму свідомості*» [2]. Уже те, що робітники протестували проти свого нестерпного становища, проти сваволі експлуататорів, висували певні вимоги, виявляли рішучість і мужність в боротьбі, свідчить про перші прояви класової свідомості. В. І. Ленін, характеризуючи виступи робітників першої половини XIX ст., писав: «І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості: робітники втрачали споконвічну віру в непорушність порядків, які давили їх, починали... не скажу розуміти, а почувати необхідність колективної відсічі, і рішуче поривали з рабською покірністю перед начальством» [3].

У боротьбі проти соціального гніту брали участь усі групи робітників, а також жінки. Найенергійніше боролися робітники-кріпаки, що перебували в найгіршому становищі. Із загальної маси робітників виділялись ватажки, які, незважаючи на жорстокі репресії царизму, вели за собою інших, мужньо відстоювали інтереси робітничих мас.

Виступи робітників на Україні, як і в усій Росії, хоч і якими слабкими вони не були, мали велике суспільне значення. Незважаючи на те, що ці рухи не приводили часто до істотних змін на промислових підприємствах, вони разом з селянськими повстаннями розхитували підвалини феодально-кріпосницької системи, прискорювали скасування кріпосного права, готували умови для свідомих класових битв промислового пролетаріату, що розгорнулись в пореформений період. У ході цієї боротьби в робітників виховувались почуття колективізму і класової солідарності.

---

[1] ЖОДА, ф. Новоград-Волинського земського суду, спр. 228.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.
[3] Там же.

РОЗДІЛ III

ЗАВЕРШЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ. СТАНОВЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

РОЗВИТОК ВЕЛИКОЇ МАШИННОЇ ІНДУСТРІЇ — МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ПРОМИСЛОВОГО ПРОЛЕТАРІАТУ

Становлення робітничого класу відбувається в період зародження та розвитку вищої форми капіталістичної промисловості — фабричного виробництва, коли застосовуються машини, парові двигуни, тобто завершується промисловий переворот.

В. І. Ленін підкреслював найбезпосередніший зв'язок і наступність всіх трьох стадій розвитку капіталізму в російській промисловості. «Факти цілком ясно показують, що основна тенденція дрібного товарного виробництва полягає в розвитку капіталізму, зокрема — в утворенні мануфактури, а мануфактура на наших очах з величезною швидкістю переростає у велику машинну індустрію» [1].

Вища форма капіталістичної промисловості — фабрика почала свій розвиток в Росії ще в 30-х і, особливо, 40-х роках XIX ст.

Після скасування кріпацтва в Росії, в тому числі і на Україні, капіталістична фабрика стала розвиватися ще швидше.

«...Після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття» [2].

В своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін наводить дані про зростання великих промислових підприємств з числом робітників не менше 16 чол. і зазначає, що таких закладів (крім гірничих) «в Європейській Росії в 1866 р. було maximum 2,5—3 тисячі, в 1879 р. їх було близько 4,5 тисячі, в 1890 р.— близько 6 тисяч, в 1894/95 р.— близько 6,4 тисячі, в 1903 р.— близько 9 тисяч... **число фабрик у Росії в пореформену епоху збільшується і до того ж збільшується досить швидко»** [3].

Інтенсивно відбувався розвиток промислового капіталізму і на Україні. Якщо в 1879 р. тут було 867 фабрик і заводів з кількістю робітників не менше 16 чол. на кожному підприємстві, а сума виробництва їх становила 103 283 тис. крб., то в 1890 р. число таких підприємств на Ук-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 467.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 402.

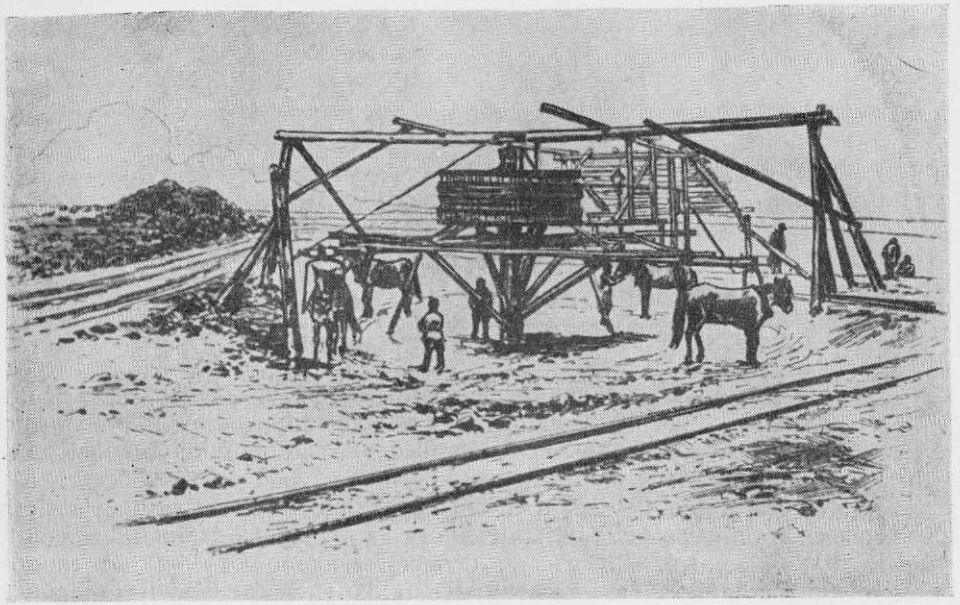

Кінний барабан для підйому з шахти вагонеток з рудою.

раїні збільшилось до 1038, а сума виробництва зросла до 218205 тис. крб. [1] Найшвидше зростали промислові підприємства в губерніях степової України. За ними йшли Київська та Харківська губернії.

Наявність величезних запасів кам'яного вугілля, швидка колонізація Півдня України створили тут всі необхідні умови для розвитку кам'яновугільної промисловості. Окремі розробки вугілля, переважно в Бахмутському і Слов'яно-Сербському повітах, почалися ще в 20-х роках XIX ст., але посувались вони дуже повільно навіть і в перше десятиріччя після реформи. За ці роки видобуток вугілля в Донбасі зріс лише на 3-4 млн. пудів. Але вже в 1871—1879 рр. збільшився з 20,4 до 76,5 млн. пудів.

Прогресу кам'яновугільної та металургійної промисловості сприяло залізничне будівництво. Гірничий інженер О. П. Кеппен писав: «Донецька залізниця, яка була відкрита в 1878 році і яка охопила своїми вітками велику площу Донецького басейну, збудила великі надії на майбутнє. Чекаючи посиленого вивозу вугілля, старі копальні збільшили свою продуктивність, виникло велике число нових копалень...» [2]

---

[1] П. Орлов, Указатель фабрик и заводов России, вид. 1, СПб., 1881; вид. 2, СПб., 1887; вид. 3, СПб., 1894.

[2] Историко-статистический обзор промышленности России. Группа IV. Горная и соляная промышленность, СПб., 1882, стор. 33.

За 1861—1870 рр. на Україні було споруджено 2191 *км* залізничної колії, тобто в середньому за рік будувалося по 219,1 *км*. У 1871—1880 рр.— 2693 *км*, тобто по 269,3 *км* за рік [1].

Дальший розвиток країни вимагав спорудження металургійних заводів на Півдні України.

Металургійна промисловість Уралу, яка довгі роки була головною базою загальноросійської металургії, вже не змогла задовольняти зростаючих потреб країни, особливо Півдня Росії. Існуючий Луганський ливарний завод ледве животів і, нарешті, в 1886 р. припинив роботу. Спроба налагодити плавку керченських руд на Керченському заводі в 1830—1851 рр. закінчилась невдачею [2].

В 1862 р. розпочалась виплавка чавуну на Петровському заводі, який було засновано чотири роки тому в Бахмутському повіті. Але незабаром він припинив свою діяльність через дефект горна, який так і не було полагоджено [3]. Не впорався з виплавкою чавуну і Лисичанський завод, збудований в 1870 р.[4]

Проте, незважаючи на ці невдачі, перші кроки чавуноливарної справи на Півдні мали велике значення для дальшого розвитку металургійної промисловості. У зв'язку з появою перших заводів почались розвідки залізних руд, що привело до відкриття значних родовищ. На цих перших заводах готувались необхідні робітничі кадри, нагромаджувався технічний досвід, що в значній мірі створювало необхідні умови для розвитку гірничозаводської справи.

Царський уряд не зміг організувати на Півдні Росії металургійного виробництва, а тому став на шлях заохочення і підтримки приватних кампаній та окремих осіб, надаючи їм довгострокові кредити і значні території з корисними копалинами.

Цими пільгами насамперед скористався англійський підданий Джон Юз. На гроші російської держави він побудував у 1869 р. на березі р. Кальміуса в Бахмутському повіті Катеринославської губернії металургійний завод, який дав першу плавку чавуну в 1871 р.

Одночасно з заснуванням Юзівського підприємства почалося будівництво державного Лисичанського заводу. Недалеко від селища Сулина, що знаходилося на території теперішньої Ростовської області, російський заводчик Пастухов власним коштом побудував завод, де виплавка чавуну провадилась не на коксі, а на антрациті. До 1887 р. на Півдні працювали лише два металургійних заводи — Юза і Пастухова [5].

Невеликі чавуноливарні підприємства кустарного типу були на Волині. Вони задовольняли переважно місцеві потреби. У 1874 р. на них

---

[1] И. К. Вологодцев, Особенности развития городов Украины. Держвидав «Господарство України», 1930, стор. 143.

[2] Металлургические заводы Юга России, Харків, 1923, стор. 2.

[3] Историко-статистический обзор промышленности России, группа IV. Горная и соляная промышленность, стор. 80.

[4] П. И. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I, Харків, 1915, стор. 413, 419.

[5] Е. И. Рогозин, Железо и уголь на Юге России, СПб., 1895, стор. 9.

було виплавлено 444 288 пудів чавуну, а в 1880 р. їх продуктивність знизилась до 181 305 пудів чавуну [1]. В зв'язку з бурхливим розвитком гірничої промисловості Півдня їх роль поступово зменшувалась і згодом волинські заводи припинили своє існування.

Значно посилили свою діяльність приватні заводи на Півдні Росії, продукція яких зростала з року в рік. У 1871 р. ними було виплавлено 34 472 пуди чавуну, в 1875 р.— 622 518, в 1877 р.— 1 483 695, в 1880 р.— до 1 089 438 пудів чавуну [2].

1882 р. заводи західної та південної Росії дали 200 4794 пудів чавуну, з них у Катеринославській губернії було вироблено 1787 тис. пудів, тобто 89% [3].

Виробництво заліза і сталі зросло з 162 667 пудів у 1873 р. до 1 231 400 пудів у 1879 р.[4]

У 1879 р. на Півдні було вироблено 914 174 пуди заліза і 317 226 пудів сталі [5].

В 1873—1876 рр. російську промисловість охопила криза, яка привела до істотного скорочення виробництва. Видобуток вугілля на Донбасі знизився з 37 620 тис. пудів у 1873 р. до 34 989 тис. у 1874 р., виплавка чавуну на Півдні Росії зменшилась за цей же час з 504 630 до 495 850 пудів.

Після деякого пожвавлення в другій половині 70-х років на початку 1880 р. вибухнула нова криза, яка тривала до 1886 р. Лише з середини 80-х років XIX ст. в зв'язку з розробкою залізної руди в Кривому Розі і залізничним сполученням між Криворіжжям і Донбасом було закладено міцну основу для розвитку гірничої та металургійної промисловості на Півдні Росії.

Після збудування в 1884 р. Катеринінської залізниці, яка з'єднала Донецький басейн з Кривим Рогом, були створені сприятливі умови для прискореного розвитку гірничої та металургійної промисловості в цьому районі.

Швидкий розвиток залізничного будівництва в Росії викликався потребою залучення нових ринків, які знаходились переважно на окраїнах імперії.

Нові залізниці вимагали багато мінерального палива, чавуну та заліза. Це штовхало на дальший розвиток металургії та гірничодобувної промисловості, особливо на Півдні України. «Будування гігантських залізниць, розширення світового ринку і зростання торгівлі — все це викликало несподіване пожвавлення промисловості, зростання нових підприємств, шалену гонитву за ринком для збуту, гонитву за зиском, за-

---

[1] Историко-статистический обзор промышленности в России. Группа IV, Горная и соляная промышленность, стор. VIII.

[2] Там же.

[3] Л. А. Карпинский, Горнозаводская производительность России в 1882 г., ч. 1, СПб., 1884, стор. 25.

[4] Историко-статистический обзор промышленности в России, группа IV. Горная и соляная промышленность, стор. VIII — IX.

[5] Горнозаводская промышленность России в 1879 г., СПб., стор. 8—10.

снування нових товариств, залучення до виробництва маси нових капіталів, складених почасти і з невеликих заощаджень дрібних капіталістів» [1].

З розвитком залізничного транспорту, особливо після відкриття Катеринінської залізниці, почалося швидке збільшення видобутку залізної руди в Кривому Розі. За 1882—1900 рр. видобуток залізної руди в цьому басейні зріс з одного мільйона до 156 205 тис. пудів.

Значна частина цієї руди вивозилася за кордон.

Швидке зростання видобутку кам'яного вугілля та залізної руди заклали міцний фундамент для розвитку металургійної промисловості на Півдні України, на основі якої в 70—80-х і особливо в 90-х роках тут створюється велика машинна індустрія.

Перехід мануфактури до вищої стадії промислового капіталістичного розвитку — машинної індустрії означав великий технічний прогрес у виробництві. Особливо швидко зростають ті галузі промисловості, які виготовляють засоби виробництва. «Пореформена епоха,— писав В. І. Ленін,— різко відмінна в цьому відношенні від попередніх епох російської історії. Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата. Нема ні одної галузі народного господарства, підпорядкованої капіталістичному виробництву, в якій не спостерігалося б такого ж повного перетворення техніки» [2].

В цьому процесі перетворення Росії в капіталістичну країну велику роль відіграв розвиток кам'яновугільної та залізорудної промисловості, що дуже швидко зростали на Півдні України. Головним гірничопромисловим центром цього району став Катеринослав, який опинився у винятково вигідному географічному та економічному становищі.

В зв'язку з розвитком металургійної промисловості на Півдні України почало швидко зростати видобування нікопольської марганцевої руди. Так, у 1895 р. було видобуто 2287 тис. пудів руди, а у 1899 р.— 5915 тис. пудів [3].

У Катеринославі та на його околицях почали виникати заводи, які виплавляли залізо, чавун, сталь і виробляли різні металеві вироби. Зростанню фабрично-заводської промисловості на Півдні України сприяла і тарифна політика російського уряду, який в 1887 р. ввів високі мита на закордонні товари, в тому числі на залізо та вугілля.

1885 р. товариство Брянського заводу в м. Бєжіца Орловської губернії закладає чавуноливарний завод на Дніпрі біля Катеринослава, який одержав назву Олександрівського (тепер завод ім. Петровського). Уже в перший рік своєї діяльності (1887) він дав 316 075 пудів чавуну, а в 1890 р. на ньому було виплавлено 3 105 843 пуди заліза і 850 839 пудів сталі [4].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 72—73.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 515.

[3] Статистическое бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России. Марганцевая промышленность в 1901 г., Харків, 1902, табл. 9.

[4] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 45.

Товариство Варшавського сталеплавильного заводу після об'єднання з бельгійським товариством Кокеріль переносить свою діяльність на Південь України. Воно стало називатися Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство. В 1889 р. недалеко від Катеринослава, в с. Кам'янському, цим же товариством був побудований новий металургійний завод з двома доменними печами, а в 1893 р. була задута третя й четверта печі [1].

В 1892 р. вступив у дію металургійний завод французького акціонерного товариства у с. Гданцевка на Криворіжжі.

Донецьке товариство залізоробного та сталеплавильного виробництва (засноване в 1891 р.) збудувало в 1894 р. біля ст. Дружковка Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці завод, який вступив у дію 1895 р. Через два роки він випускав 3 687 652 пуди чавуну і 4 191 653 пуди сталі [2].

В 1895 р. Донецько-Юр'ївське металургійне товариство почало будувати на ст. Юр'ївка в Павлоградському повіті чавуноливарний завод, який одержав назву Донецько-Юр'ївського (тепер ім. Ворошилова). Перша домна цього заводу була пущена в дію у травні 1896 р., а наступного року завод виробив 4 860 046 пудів чавуну [3]. Крім цього, в 1890 р. на Україні діяло 109 машинобудівних підприємств (включаючи й дрібні) з 7550 робітниками.

Промисловому піднесенню 90-х років сприяло посилене залізничне будівництво. За 1881—1890 рр. на Україні було споруджено 1093 *км* залізниць, а з 1890 по 1895 рр. побудовано ще 1141 *км* залізничної колії. В 1900 р. залізнична сітка на Україні зросла до 8417 верстов [4]. Довжина всіх залізниць Росії на цей період дорівнювала понад 48 тис. *км*.[5]

В другій половині 90-х років минулого століття на Україні стали до ладу великі металургійні та машинобудівні заводи. В 1895 р. було закладено Харківський паровозобудівний завод, а в наступному році — Луганський машинобудівний завод. Ці два заводи в 1900 р. випустили 233 паровози, що становило 23,2% загальноросійського випуску [6]. В Катеринославі з'являються сталеливарні, трубопрокатні та машинобудівні заводи.

Широкого розвитку набуло металічне виробництво і в інших місцевостях України. Засновується залізоробний завод біля ст. Костянтинівка Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, а також машинобудівний в Горлівці, вагонобудівний у Дружківці. Виникають заводи в Миколаєві, Одесі, Сумах, Луганську та інших містах Півдня України. Наприкінці

---

[1] И. Гливиц, Железная промышленность в России, СПб., 1911, стор. 19.
[2] Б. Ф. Брандт, Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны, ч. II., СПб., 1899, стор. 56.
[3] Там же, стор. 58.
[4] И. К. Вологодцев, назв. праця, стор. 143.
[5] Россия в конце XIX века, СПб., 1900, стор. 694.
[6] Д. П. Ильинский, В. П. Иваницкий, Очерк русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности, М., 1929, стор. 90.

XIX ст. на Півдні України вже було 17 великих металургійних заводів з 29 діючими доменними печами та з 12 печами, які тільки-но почали будуватися [1].

Зростання металургії та металообробної промисловості ще більше посилило попит на мінеральне паливо Донбасу. За 10 років з 1887 по 1897 р. вивіз донецького вугілля для нових металургійних заводів зріс в 510 разів.

У зв'язку з посиленим розвитком промисловості на Україну проникає іноземний капітал. «До Південної Росії,— писав В. І. Ленін,— цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи» [2].

Україна приваблювала іноземних капіталістів високими прибутками, які вони одержували внаслідок жорстокої експлуатації робітників. Досить швидко зростав іноземний капітал у промисловості Катеринославської губернії. За 1890—1900 рр. він зріс там більше як вдвоє. Так, якщо за 1880—1894 рр. в Катеринославській губернії виникли 22 іноземних компанії з основним капіталом в 62,9 млн. крб., то в 1899 р. всі металургійні, а також великі заводи, зайняті обробкою металів, належали 34 іноземним акціонерним товариствам з основним капіталом 130 млн. крб. [3]

Іноземний капітал проникав і в інші галузі промисловості. З 26 цегельних заводів, побудованих в Катеринославській губернії в 90-х роках XIX ст., 10 належало іноземним акціонерним товариствам з капіталом в 6770 тис. крб.[4]

Порівняно швидко розвивалася й гірнича промисловість Півдня України. За темпами росту вона випередила стару гірничозаводську базу Росії — Урал. «Головною причиною застою Уралу,— писав В. І. Ленін,— було кріпосне право; гірнопромисловці були і поміщиками і заводчиками, будували своє панування не на капіталі і конкуренції, а на монополії і на своєму власницькому праві» [5].

Подібне становище було і в металургійній промисловості. Так, якщо середня потужність одного з 104 уральських заводів становила 170 000 пудів на рік, то середній випуск сталі 8-и Південно-Російських заводів дорівнював 2 281 800 пудів за 1896 р. [6] Отже, Україна стала основним районом Росії по виплавці чавуну та видобутку кам'яного вугілля. На її долю на початку XX ст. припадало 53,1% всього виробництва чавуну в Росії. З видобутих у 1897 р. на Донбасі 414 730 тис. пудів вугілля на Катеринославську губернію припадало 237 749 тис. пудів, або 57% [7].

---

[1] Б. Ф. Брандт, назв. праця, стор. 61.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 420.

[3] Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г., отдел II, Екатеринослав, 1900, стор. 10.

[4] Там же, стор. 11.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 417.

[6] «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1897, № 40, стор. 7.

[7] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 420; Горнозаводская промышленность Юга России за 1900—1915 гг., стор. 220—221.

У другій половині XIX ст. порівняно швидко розвивається сільськогосподарське машинобудування. Розвиток капіталізму в землеробстві викликав великий попит на сільськогосподарські машини.

Для ілюстрації виробництва, довозу з-за кордону і застосування сільськогосподарських машин та знарядь в Росії наведемо таблицю 1 [1].

Таблиця 1

Рік	Виробництво с.-г. машин					Привіз з-за кордону с.-г. машин	Використання або застосування с.-г. машин
	У Царстві Польському	У 3-х Прибалтійських губерніях	У 4-х південних степових губерніях	У решті губерній Європейської Росії	Всього в 50-ти губерніях Європейської Росії та в Царстві Польському		
1876	646	415	280	988	2329	1628	3957
1879	1088	433	557	1752	3830	4000	7830
1890	498	217	2360	1971	5046	2519	7565
1894	381	314	6183	2567	9445	5194	14639

Наведені дані показують збільшення застосування с.-г. машин за вказані роки в $3^1/_2$ раза. Воно відбувалося переважно за рахунок вітчизняного машинобудування, яке зросло більше ніж у 4 рази. Ця таблиця показує також швидкі темпи виробництва сільськогосподарських машин в 90-х роках XIX ст. на Півдні України, зокрема в таких губерніях, як Катеринославська, Херсонська і Таврійська, де застосування цих машин за 18 років зросло у 22 рази.

Україна посідала значне місце у виробництві с.-г. машин. Так, у 1890 р. в Європейській Росії та Царстві Польському було випущено машин на суму 5046 тис. крб., з них на Україні — на суму 2570 тис., тобто понад половину. Найбільше їх випускали сільськогосподарські заводи Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Вони виробили с.-г. машин на суму 2062 тис. крб., що становить 40% загальноросійського виробництва, та 80% машин, що випускалися заводами, розташованими в українських губерніях. Всього на Україні в 1890 р. діяло 70 заводів сільськогосподарського машинобудування [2].

Серед них були вже досить великі підприємства фабрично-заводського типу. В Харкові, наприклад, діяли заводи Гельферіх-Саде (заснований в 1878 р.) і Мільгозе (заснований в 1873 р.). В м. Бердянську Таврійської губернії виник в 1884 р. завод Д. Грієвза, який виробив в 1895 р. 4464 жатки і вважався на той час найбільшим заводом у Європі. В Херсонській губернії слід відзначити два підприємства: завод купця Гана в Одесі та завод Ельворті в Єлисаветграді, який виник в 1874 р. В 1898 р. в Києві був заснований завод «Фільверта і Деніна», який випускав сівалки.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 182.
[2] П. Орлов, назв. праця, вид. 3, стор. 60.

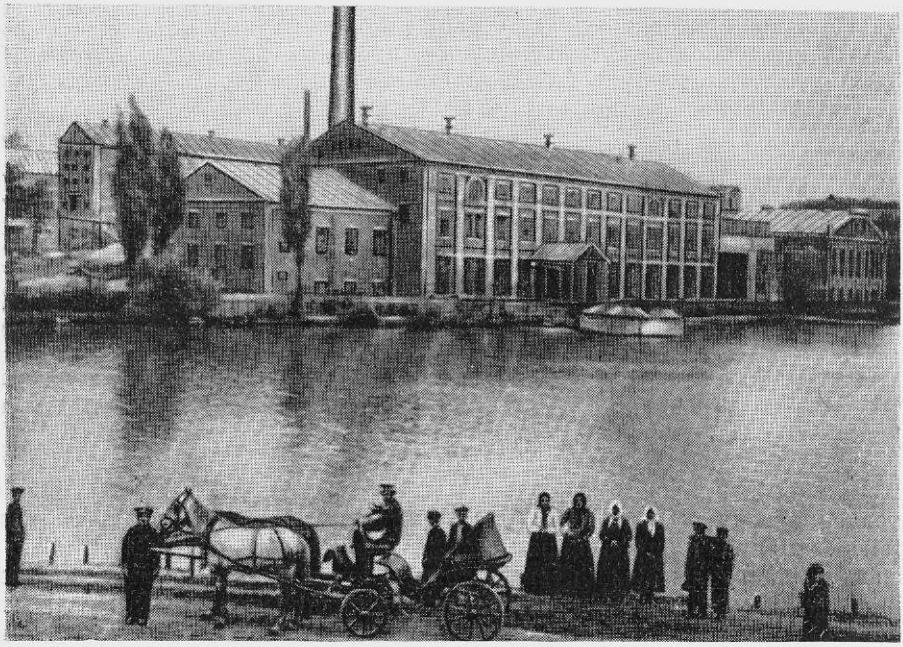

Цукровий завод у м. Шполі Київської губернії. Кінець XIX ст.

Крім підприємств сільськогосподарського машинобудування, на Україні створювались й інші машинобудівні заводи, які обслуговували цукрову промисловість, транспорт, винокуріння та ін.

За даними 1897 р., в одному лише Києві налічувалось 26 машинобудівних, металообробних і механічних фабрик та заводів [1].

У 1890 р. в українських губерніях діяв 21 завод, де підготовлялися і ремонтувалися машини для промисловості, 4 залізничні майстерні та 14 заводів мішаного типу.

Водночас із зростанням гірничозаводської та металообробної промисловості на Україні продовжували швидко розвиватися й інші галузі, такі як харчова, лісопильна, швейна та ін.

Про зростання цукрової промисловості на Україні та про її питому вагу у всеросійському виробництві дає уявлення таблиця 2 [2].

Наведені дані свідчать про зростання виробництва цукру на Україні в другій половині XIX ст. та про те, що Україна була основним районом його виробництва в Росії.

Характерною рисою в розвитку цукрової промисловості в пореформений період було посилення концентрації виробництва, яка відбува-

[1] Памятная книжка Киевской губернии на 1897 г., К., 1898, стор. 70—71.

[2] К. Г. Воблий, Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості, т. II, К., 1930, стор. 65.

лася на основі високорозвинутої капіталістичної техніки. Число заводів за вказаний період навіть зменшилось, проте виробництво цукру значно збільшилось. Багато цукрових підприємств також перетворювалось у заклади фабрично-заводського типу.

Таблиця 2

Виробничий рік	Україна		Вся Російська імперія	
	число діючих заводів	вироблено цукру, в пудах	число діючих заводів	вироблено цукру, в пудах
1862—63	188	1 613 850	299	1 939 000
1872—73	147	5 509 433	198	6 315 221
1882—83	165	12 186 104	197	13 871 458
1890—91	153	20 701 307	182	24 290 726

Більшість цукрових заводів в 80-х роках XIX ст. перейшла від виготовлення соку з цукрових буряків за допомогою преса до способу дифузії. Технічний прогрес вплинув на продуктивність праці. Так, коли на початку 60-х років середній виробіток цукру на одного робітника становив 33 пуди, то в середині 80-х років він збільшився до 310, а в 1900 р.— до 461 [1].

Більшість цукрових заводів на Україні була зосереджена на Правобережжі і частково на Лівобережжі. Заводи Правобережної України на кінець XIX ст. давали 72% всього видобутку цукру на Україні.

На початку 80-х років XIX ст. цукрова промисловість України мала порівняно високий рівень концентрації.

Наприклад, цукрові заводи Правобережжя за розмірами продукції в 1883/84-му році розподілялись так (табл. 3) [2].

Ці дані свідчать про те, що цукрові заводи Правобережної України з продукцією на суму понад 500 тис. крб. становили 28,2% всіх заводів і давали 40,4% всієї продукції.

Таблиця 3

Розміри суми виробництва одного заводу	Кількість заводів	у %	Сума виробництва	у %
До 200 тис. карбованців	8	7,1	1183	2,3
Від 200 до 500 тис. крб.	73	64,6	29116	57,3
Від 500 до 1 млн. крб.	30	26,5	19345	38
Понад 1 млн. крб.	2	1,7	1238	2,4
Разом	113	100	50893	100

[1] П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX — XX вв., М., 1950, стор. 194.

[2] П. Орлов, назв. праця, вид. 3, стор. 596 — 605.

Поряд з цукровою значне місце займала винокурна промисловість на Україні, яка з кожним роком збільшувала випуск своєї продукції. В 1879 р. винокурні підприємства України дали продукції на 65 431 тис. крб., а в 1890 р. уже на 74 178 тис. крб.

Розвивалася на Україні і тютюнова промисловість. Поряд з дрібними підприємствами, які переважали своєю кількістю, були й досить великі фабрики, як, приміром, братів Коген в Києві, Зарицького — в Черкасах, Римаренка — в Ромнах, Дурунче — в Полтаві. Деякі з них мали по декілька сот робітників.

Промислові підприємства України далеко не рівномірно розташовувались по окремих губерніях.

Так, кам'яновугільна промисловість в основному була зосереджена на Катеринославщині, в Бахмутському та Слов'яно-Сербському повітах.

Більшість металургійних заводів діяла в південній частині степової України, на Катеринославщині, Херсонщині, у Таврії та на Харківщині. В основному це були підприємства по видобутку і обробці чавуну, сталі, заліза і т. п.

Таким чином, Правобережжя було основним районом харчової промисловості, а степова Україна — базою гірничозаводського виробництва.

Промисловий капіталістичний розвиток зумовив швидке зростання міст, населення яких збільшувалось удвоє швидше, ніж все інше населення. Так, з 1863 до 1897 р. сільське населення України збільшилось на 48,5%, а міське — на 97,0%.

Особливо швидко зростало населення великих індустріальних і торгових центрів. Найбільше це помітно в Катеринославській губернії, де інтенсивно розвивалась гірнича та гірничозаводська промисловість.

На Україні в 1897 р. було 4 міста, в яких налічувалось понад 100 тис. чоловік; 7 міст по 50 тис. чоловік і 16 міст мали від 20 до 50 тис. чоловік [1].

Число міст, які мали 50 і більше тисяч жителів, з 1858 по 1897 р. зросло з 3-х до 11-ти, тобто майже в 4 рази [2]. На такі міста, як Київ, Катеринослав, Одеса і Харків, у 1897 р. припадало 35% всього міського населення. Якщо ж взяти міста з населенням 50 тис. і більше, то вони мали в 1897 р. більше ніж половину населення всіх міст України.

Про розвиток міст різних категорій (за кількістю населення) дає уявлення табл. 4 [3].

Як бачимо, одночасно із зростанням великих міст зменшувалась кількість дрібних. Число міст, які налічували до 10 тис. жителів, зменшилось на 20 одиниць. Їх вага в міському населенні була невелика. Ці міста мали всього 12,1% міського населення.

Крім того, на Україні була певна кількість містечок і пригородів, які, хоч і не вважалися містами, але за своїм значенням з повним правом могли бути віднесені до їх категорії. Такі містечка, як Біла Церква

---

[1] И. К. Вологодцев, назв. праця, стор. 16.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 117.

Київської губернії, Тульчин Подільської губернії, Носівка Чернігівської губернії, Полонне Волинської губернії та Петриківка Катеринославської губернії мали від 10 до 20 тис. жителів. Населення містечок за другу половину XIX ст. зросло з 1203,3 до 2063,9 тис. жителів.

Таблиця 4

Групи міст за кількістю жителів	Число міст в 1858 р.	Число міст в 1897 р.	Зміни + —
Понад 100 тис.	1	4	+3
Від 50 до 100 тис. . . .	2	7	+5
Від 20 до 50 тис. . . .	6	16	+10
Від 10 до 20 тис. . . .	25	38	+13
Від 5 до 10 тис.	51	39	—12
Менше 5 тис.	28	10	—8

Особливо за ці роки зросло населення містечок Таврійської, Катеринославської та Херсонської губерній, тобто тих, де швидко розвивалась фабрично-заводська промисловість.

Оцінюючи зміни, що відбулися в складі місцевого населення, В. І. Ленін писав: «Отже, величезне зростання великих індустріальних центрів і утворення цілого ряду нових центрів є один з найхарактерніших симптомів пореформеної епохи» [1].

Зростання містечок в пореформений період свідчило і про зростання фабрично-заводських підприємств поза містами. Населення містечок України в другій половині XIX ст. збільшилось майже в 2 рази, з 1340,4 до 2202,4 тис. чоловік [2].

За даними Погожева, в 1900 р. поза містами на Україні було розташовано 1439 фабрично-заводських підприємств. У містах їх налічувалось значно менше, всього 1163. Серед великих сільських фабричних центрів, де знаходились крупні гірничі та металургійні заводи, В. І. Ленін відзначав Юзівку.

Цукрова промисловість зосереджувалась головно в селах та містечках. «Цукрові заводи,— писав В. І. Ленін,— розташовані по селах і містечках південно-західних губерній, становлять також не мало сільських фабричних центрів; для прикладу ми взяли один з найбільших — містечко Смілу в Київській губернії» [3]. З факту розташування більшості фабрично-заводських підприємств поза містами В. І. Ленін зробив дуже важливий висновок, який полягає в тому, «що *індустріальне* населення в Росії значно перевищує своїми розмірами *міське* населення» [4]. Все це свідчило про те, що велика машинна індустрія швидко змінювала суспільно-економічні відносини як в місті, так і на селі.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 482.
[2] И. К. Вологодцев, назв. праця, стор. 100, 124.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 448.
[4] Там же, стор. 450.

Фабрично-заводська промисловість відрізнялась від попередніх форм промисловості більшою технічною оснащеністю, застосуванням у виробництві даних науки, прискореним технічним прогресом. Велика машинна індустрія витісняє дрібні заклади. З її розвитком створюються великі ринки, швидко зростає резервна армія праці. Процес відокремлення промисловості від землеробства, який розпочався ще за часів мануфактури, завершується в період промислового перевороту. «Велика машинна індустрія,— писав В. І. Ленін,— докінчує це перетворення, відокремлює остаточно промисловість від землеробства, створює, як ми бачили, особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб як матеріальних, так і духовних» [1].

Таким чином, сучасний робітничий клас сформувався в результаті становлення фабричного виробництва, процес якого завершився на Україні у 80—90-х роках XIX ст. Особливості промислового розвитку України — бурхливе зростання видобутку вугілля, виплавки чавуну та сталі, велика питома вага цукрової промисловості — зумовили і певну своєрідність процесу формування робітничого класу України.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НА УКРАЇНІ

Основним ядром промислового пролетаріату, який сформувався, були робітничі кадри, що склались ще в попередні стадії розвитку капіталізму. За словами В. І. Леніна, вже на час реформи 1861 р. існували цілі покоління, які працювали на мануфактурних підприємствах. Про значення цих кадрів в промисловому розвитку В. І. Ленін писав: «Велика машинна індустрія не могла б так швидко розвинутися в пореформений період, якби позаду неї не стояла довга епоха підготовки робітників мануфактурою» [2].

На фабриках та заводах вже існувало багато потомствених робітників, які давно порвали зв'язок з селом. На Україні формування кадрів таких робітників було найбільш помітно в харчовій промисловості, зокрема в цукровій, де промисловий переворот почався ще до селянської реформи. За рахунок цих робітників та їх сімей і поповнювався в певній мірі склад робітничого класу.

Молоді ж галузі промисловості, такі як металургійна та кам'яновугільна, майже не мали старшого покоління робітників. Робітничі колективи виникли тут в результаті природного розвитку, а прийшли в основному з російських губерній, тому тут майже до 80—90-х років не було сталих місцевих кадрів металістів та металургів.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 471.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 369.

Найбільш масовим джерелом формування робітничого класу України було селянство. «Звільнення селян,— писав В. І. Ленін,— знищило нерухомість населення і поставило селян в такі умови, що вони не могли вже годуватися з тих клаптиків землі, які залишилися у них. Маса народу кинулась шукати заробітку, йдучи на фабрики, на будування залізниць» [1].

На Україні швидко відбувався процес класової диференціації селянства. «Мало-помалу,— читаємо в Земському збірнику Чернігівської губернії,— тут виробляються два вже тепер типових представники малоросійського народу: це «багатир» — той же великоруський куркуль і «підсусідок» — безземельний пролетаріат, який не має власного кутка і тиняється від одного домовласника до іншого «у сусідах» [2].

Аналізуючи дані земської статистики другої пол. XIX ст. по Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах, В. І. Ленін показав розклад селянства на два полюси: куркульство і бідноту.

Так, у Дніпровському повіті Таврійської губернії бідноті, що становила близько 40% всіх дворів, належало тільки 12,4% всієї землі, в той час як у заможного селянства її скупчилось вже 46,4% [3].

В Костянтиноградському, Хорольському та Пирятинському повітах Полтавської губернії 31001 двір, або 40,8%, не мали посіву або засівали до 3-х десятин. В них було тільки 36 040 десятин, або 9,9% загальної площі посіву [4].

В Полтавській губернії процент господарств з посівом до 1 десятини за 1882—1900 рр. зріс з 4,5 до 7,7, з посівом від 1 до 3 дес.— з 22,9 до 26,8.

Швидкий розклад селянства і зростання сільського пролетаріату підтверджують і дані військового кінного перепису про розподіл коней між селянськими дворами [5]. У таких губерніях як Київська, Подільська, Полтавська більш як половина дворів була безкінними. В Харківській, Волинській, Херсонській губерніях безкінних господарств було близько 40%. Значна кількість однокінних господарств була в Харківській (31,7%), Полтавській (26,2%), Чернігівській (21,9%) губерніях.

Значний процент господарств з трьома та більше кіньми був у Волинській, Чернігівській та південних губерніях.

Статистичні дані свідчать про зростання безкінних господарств на Правобережжі й Лівобережжі України та про зменшення господарств з двома кіньми. В південних степових губерніях спостерігаємо зростання числа багатокінних господарств.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 81.

[2] Цит. за кн.: Ф. Е. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955, стор. 56

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 58.

[4] Там же, стор. 97.

[5] Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Российской империи, ч. 1, СПб., 1903, стор. 205, 209.

В. І. Ленін відносив безкінні та однокінні господарства до злиденних, бідняцьких. «І все це населення,— писав він,— паупери, злидарі, наділені мізерними клаптиками землі, з яких не можна жити, на яких можна тільки вмирати голодною смертю» [1]. До представників сільського пролетаріату треба залічити, на думку В. І. Леніна, не менш як половину всього числа селянських дворів, що відповідає приблизно $^4/_{10}$ населення [2].

Ці бідняцькі господарства не могли існувати без продажу робочої сили. Сільська біднота змушена була йти шукати собі заробітку.

Тому велика маса селянського населення в кінці XIX ст. «зайняла вже цілком певне місце в загальній системі капіталістичного виробництва, а саме, місце сільськогосподарських і промислових найманих робітників» [3].

Оскільки знайти роботу в сільському господарстві було важко, значна частина цього спролетаризованого селянства потрапляла на фабрики й заводи.

Про те, що на заробітки йшли переважно селяни-бідняки, свідчать такі факти. В Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії із 50% бідняцьких та середняцьких дворів 68,2% було таких, власники яких заробляли на стороні, а на 20% дворів вищої групи, тобто заможного селянства — припадало лише 12,6% дворів, власники яких займались заробітчанством [4]. Ці відхожі промисли знаменували, як писав В. І. Ленін, «перетворення селянина в пролетаря» [5].

Така ж картина спостерігалася і в Катеринославському повіті, де на промисли йшли переважно безземельні і малоземельні селяни.

У Полтавській губернії господарства селян-власників, які мали землі від 1 до 9 дес., відпускали робітників на дальні заробітки від 17 до 7%, а господарства, що мали землі від 9 до 25 дес.,— лише від 4 до 2% [6].

Заможна частина селянства промислами взагалі мало займалась, а далекими заробітками вона цікавилась ще менше. Відхожий промисел заможної частини селянства істотно відрізнявся від промислів бідної групи села. Заможне селянство прагнуло використати промисли для розширення свого господарства. Тому ці «промисли» являли собою перетворення зовсім незначної кількості селянства в буржуазію.

Навпаки, селянська біднота вдавалася до заробітчанства з нужди. Отже збільшення числа робітників, зайнятих промислами, свідчить про відрив селянства від своїх клаптиків землі, про перетворення маси розореного селянства в промисловий пролетаріат.

Про величезне переміщення селян в пошуках праці за наймом може дати уяву кількість виданих відпускних квитків та паспортних бланків.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 57.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 144.
[3] Там же, стор. 145.
[4] Там же, стор. 102, 104.
[5] Там же, стор. 110.
[6] Б. Н. Книпович, К вопросу о дифференциации русского крестьянства, СПб., 1912, стор. 31, 47.

Всього по 50 губерніях Європейської Росії за 1860—1870 рр. було видано 12 912 тис., а за 1891—1900 рр.— 71 366,2 тис. квитків. В українських губерніях за відповідні роки зареєстровано 1169,1 тис. і 11 903,7 тис. квитків та бланків [1].

Видача паспортів вказує на величезну кількість спролетаризованого селянства, що йшла в пошуках роботи. Цікаво відзначити процент відходу населення на заробітки. За даними подвірних переписів, в Золотоніському повіті 80—90-х років XIX ст. Полтавської губернії 22% всіх господарств жили відхожим промислом, причому 19% усього населення йшло на далекі заробітки [2]. В Борзненському, Чернігівському та Новозибківському повітах Чернігівської губернії відхожим промислом займалася майже третина всіх господарств. В Чигиринському, Черкаському, Каховському та Звенигородському повітах Київської губернії число відхожих робітників дорівнювало 4,6% всього населення.

Значна частина робітників знаходила роботу в різних галузях промисловості. За даними про видачу паспортів, щорічно на 1000 душ населення обох статей неземлеробських робітників виходило з Полтавської та Чернігівської губерній в 1881—1890 рр.—22,3, а в 1891—1900 рр.—41,3. В ці ж роки з південно-західних губерній виходило відповідно 18,1 та 33,6 [3]. Розорені селяни йшли на заробітки в капіталізовані поміщицькі економії, на плантації цукрових буряків, потрапляли в найми до куркулів або ж вирушали в міста на фабрики та заводи.

М. Коцюбинський в повісті «Фата Моргана» намалював яскраву картину того, «як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та йдуть чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірій безвісті».

Головними районами, куди стікалися сільськогосподарські робітники, були Бессарабська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська, Донська, Самарська, Саратовська та Оренбурзька губернії. Особливо багато сільськогосподарських робітників йшло на Південь України — в Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії.

«На півдні і південному сході утворилось багато робітничих ринків, де збираються тисячі робітників і куди з'їжджаються наймачі. Такі ринки приурочуються часто до міст, промислових центрів, торговельних селищ, до ярмарків. Промисловий характер центрів особливо приваблює робітників, які охоче наймаються і на неземлеробські роботи» [4]. Такими робочими ринками, наприклад, в Київській губернії були містечка Шпола, Сміла (великі центри цукрової промисловості) та м. Біла Церква. В Херсонській губернії — села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, де, як

[1] Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., стор. 222 — 227.

[2] Н. И. Тезяков, Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии, Херсон, 1896, стор. 18.

[3] Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., ч. III, стор. 222.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 202.

вказував Ленін, по неділях збиралось понад 9 тис. робітників; залізничні станції — Знаменка, Долинська; міста — Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса, Кривий Ріг, Катеринослав. У Таврійській губернії особливо відзначався робітничий ринок у Каховці, де збиралось до 40 000 робітників [1].

В 3-х південних губерніях України діяло понад 50 великих та малих робітничих ринків. Найбільше їх виникло в Херсонській губернії — близько 30. За Херсонською іде Катеринославська губернія, де було 16 робітничих ринків. У Таврійській їх було 4 [2]. Коротко спинимося на характеристиці основних робітничих ринків.

В Олександрійському повіті значним ринком була залізнична станція Знам'янка. Вона була немовби вхідними воротами в Херсонську губернію. Тут в 1895 р. протягом двох весняних місяців було зареєстровано 12 954 робітники [3].

В Єлисаветградському повіті найбільш значними ринками робітничої сили були Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Новоукраїнка, Казанка. У місті Єлисаветграді в період з 1892 до 1900 р. було зареєстровано понад 61 тис. заробітчан [4], в Бобринці (1893—1900 рр.) — 48,7 тис. [5] У м. Вознесенську за ті ж роки — близько 44,3 тис. чоловік. За один лише 1899 р. сюди прийшло 9 тис. чоловік.

В м. Казанку та с. Новоукраїнку йшло також багато робітників. З 1893 по 1898 р. на цих ринках було зареєстровано по 14 тис. чоловік.

В Ананьївському повіті значна кількість робітників приходила на ринки в Голту-Богопіль, с. Бірзулу, Мостове, Березівку. Серед них за кількістю заробітчан перше місце зайняло містечко Мостове. Тут в 1894—1895 рр. та 1897 р. було зареєстровано понад 9 тис. чоловік. За ним йшла Голта-Богопіль, куди в 1895 р. прийшло близько 9 тис. робітників. У Березівку приходило в 90-х роках минулого століття від 5 до 7 тис. робітників. У Бірзулі в 1894 р. було зареєстровано 4,1 тис. чоловік. В наступні роки число заробітчан в ньому зменшилось.

Робітничими ринками в Тираспольському повіті служили Одеса, залізнична станція Роздільна, поселення Петроверівка та містечко Янівка. Одеса була ринком для найму робочої сили не лише для сільського господарства, а й для фабрик та заводів. Сюди в другій половині 90-х років XIX ст. приходило щорічно від 3,7 тис. до 4,6 тис. робітників.

Слід відзначити, що коли у всіх раніше вказаних пунктах число заробітчан йшло на спад, то в Одесі до початку XX ст. воно залишилося без змін, а в містечку Янівці навіть збільшилось з 311 робітників в 1894 р. до 1444 чоловік в 1897 р.

---

[1] Відомості взято з праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», Твори, т. 3, стор. 205—206.

[2] Підрахунки зроблено на основі праць: Н. В. Шаховской, Земледельческий отход крестьян, СПб., 1903; Н. И. Тезяков, Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии, Херсон, 1896.

[3] Н. И. Тезяков, назв. праця, стор. 48.

[4] Н. В. Шаховской, назв. праця, стор. 136.

[5] Там же.

На території Херсонського повіту створились такі ринки найму робітників, як Херсон, Миколаїв, Новий Буг, Кривий Ріг, Берислав. Місто Херсон було одним з головних робітничих ринків, куди сходились тисячі робітників. Тільки за 8 днів, з 15 травня по 23 травня 1893 р., під час ярмарку було зареєстровано 5442 заробітчани [1].

Майже однакове число заробітчан приходило в Миколаїв, Новий Буг та Кривий Ріг. У Миколаєві щорічно реєструвалось від 3,2 тис. до 5,5 тис. чоловік. У Новому Бузі лише 1897 р. було прийшлого населення 6,6 тис. чоловік. Кривий Ріг служив ринком як для найму робітників на сільськогосподарські роботи, так і на місцеві рудні [2]. В середньому в Кривому Розі реєструвалося щорічно від 3,4 тис. до 5,9 тис. робітників. Лише в 1898 р. було зареєстровано значно більше — 10 тис. чоловік. До названих міст за розмірами приходу робітників наближається і Берислав.

Одним з головних ринків найму робітників в Катеринославській губернії було с. Саксагань, Верхньодніпровського повіту. «За словами місцевих жителів,— писав дослідник відхожого промислу М. Шаховській,— у врожайні роки протягом літа перебуває в Саксагані від 10 до 15 тисяч робітників, причому одночасно збирається від 3 до 5 тисяч чоловік» [3].

На шляху масового руху робітників Дніпром та суходолом у Катеринославську губернію знаходиться м. Верхнє-Дніпровськ. Тут у 1899 р. було зареєстровано 2,5 тис. робітників. Велика кількість їх збиралася в с. Перещокіно Новомосковського повіту, де в 1900 р. було зареєстровано 1648 чоловік, а в самому Новомосковську — 1788 заробітчан.

Значним місцевим ринком найму та перехідним пунктом по шляху робітників в інші місцевості було с. Магдалинівка. В ньому з 28 травня по 15 червня 1900 р. було зареєстровано 2879 чоловік [4].

Місцевим ринком найму служило і селище Лозова Павлоградського повіту. Тут робітники наймались не лише в поміщицькі господарства, але також і на цегельні заводи та на залізницю, яка будувалась. За два роки (1899—1900) в Мостовому було зареєстровано 1822 заробітчани.

Іншим місцем ринку цього ж району було с. Славгород, в якому в 1900 р. було 3582 заробітчанина.

Таким же за кількістю робітників був ринок найму в Бахмуті, біля ст. Гришино.

По кілька тисяч заробітчан сходилось в Маріуполь, Олександрівськ, Нікополь. В 1900 р. було зареєстровано 1347 робітників в м. Гуляй-Полі, Олександрівського повіту.

В невеликому с. Олександрівці Катеринославського повіту (з давніх давен ця місцевість звалася Захарин Трактир) на час жнив одночасно збиралося близько 2 тис. чоловік.

Головним ринком найму сільськогосподарських робітників в Таврійській губернії була Каховка. Вона служила пунктом найму для всієї

---

[1] Н. В. Шаховской, назв. праця, стор. 142.
[2] Там же, стор. 148 — 149.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 147—159.

Таврійської та інших степових губерній. Сюди сходилось до 40 000 душ. З 3 по 9 травня 1895 р., тобто за шість днів, там було зареєстровано 19 519 заробітчан [1]. За місцем виходу вони розподілялись так: з Полтавської губернії — 11 987 чол., або 61,4%, з Київської — 3131 чол., або 15,6%, з Чернігівської — 2325 чол., або 11,9%, з Херсонської — 1504 чол., або 7,8%, з Орловської — 350 чол., або 1,8%, з Курської — 81 чол., або 0,5%, з Могилівської — 51 чол., або 0,4%, та з інших губерній — 90 чол., або 0,6%.

Треба відзначити, що розподіл прийшлих робітників у Каховці за місцем виходу характерний для всіх пунктів найму трьох південних українських губерній. Переважну більшість заробітчан давали Полтавська, Київська та Чернігівська губернії. На робітничих ринках Катеринославської губернії, що межували з Харківською, значне місце займали робітники, вихідці з Харківської губернії.

Лише в 16 пунктах найголовніших робітничих ринків у 1895 р. було зареєстровано понад 100 тис. заробітчан [2].

За підрахунками дослідника С. О. Короленка, лишок робочих рук (не рахуючи тих, що працювали на фабрично-заводських та кустарних промислах, а також на обробці технічних культур) в губерніях України становив: в Харківській — 129 715 чол., в Полтавській — 258 082, Київській — 281 065, Подільській — 115 940, Волинській — 111 312, Чернігівській — 172 379 чол.

Разом по губерніях це становило 1068,4 тис. чол. [3] Ця цифра лишку робітників, які йшли з сіл на заробітки, приблизно підтверджується і кількістю виданих паспортів та квитків в 1891 р. Так, в Подільській губернії було видано 108 285, в Київській — 191 490, Полтавській — 173 020, Чернігівській — 134 140, Харківській — 157 280 паспортів [4].

Разом по п'яти губерніях — 764 215 чол. По цих п'яти губерніях, згідно з даними С. О. Короленка, було 957,1 тис. робітників.

«Незважаючи на те,— писав Ленін,— що прийоми розрахунків пана С. Короленка далеко не завжди задовільні, його загальні висновки... слід вважати приблизно вірними, а число бродячих робітників не тільки не перебільшеним, а скоріше навіть відстаючим від дійсності» [5].

В районах приходу робочої сили недостачу робітників С. О. Короленко обчислював в 2173 тис. чол. [6] Лише для обробітку землі, за даними департаменту землеробства та сільської промисловості, в 70—80-х роках XIX ст. в Таврійську губернію приходило 268 445, в Катеринославську — 107 695, у Херсонську — 514 843 чол. Проте ця цифра з кожним роком

---

[1] Дані взято з названих праць М. В. Шаховського і М. І. Тезякова.

[2] Знам'янка, ст. Долинська, Бобринець, Вознесенськ, Новоукраїнка, Єлисаветград, Казанка, Голта-Богопіль, Бірзула, Мостове, Березівка, Янівка, Херсон, Миколаїв, Кривий Ріг, Каховка.

[3] Н. Шаховской, Сельскохозяйственные отхожие промыслы, М., 1896, стор. 23.

[4] Н. В. Шаховской, назв. праця, стор. 24.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 198.

[6] Там же.

зменшувалась в зв'язку з швидким заселенням Півдня, а також із застосуванням сільськогосподарських машин. За повідомленням головного місцевого начальства, в 1893 р. в Таврійську губернію приходило 100 тис., Херсонську — 125 тис. та в Катеринославську — 63 тис. чол.

Частина цих робітників належала до неземлеробських робітників. Вони наймалися на фабрики і заводи, шахти і рудні, поповнюючи лави робітничого класу.

Таке поєднання землеробської та неземлеробської праці, створене капіталізмом в широких розмірах, писав В. І. Ленін, «можливе тільки в епоху останньої, найвищої стадії капіталізму — великої машинної індустрії, яка підриває значення майстерності, «рукомесла», полегшує перехід від одного заняття до іншого і нівелює форми наймання» [1].

В далекі південні степи йшла на заробітки головним чином селянська біднота. Серед заробітчан найбільше було колишніх поміщицьких селян, а також державних козаків та ін.

З таблиці 5 видно групування робітників, які прийшли на заробітки, за станово-економічними ознаками. Наведені дані переконливо свідчать про те, що класова диференціація відбувалась серед усіх станово-соціальних груп населення. В залежності від того, де переважала та або інша група населення, вона і визначала рівень відходу по кожній губернії.

Таблиця 5

	Київська, %	Полтавська, %	Херсонська, %	Чернігівська, %	Подільська, %	Волинська, %	Орловська, %	Курська, %
Селяни колишніх поміщиків	76,9	33,6	21,7	42,7	15,6	14,6	22,1	59,9
» державні	14,2	12,6	42,5	26,3	5,2	3,1	24,8	17,8
Козаки	0,06	20,0	0,2	16,5	—	—	—	—
Міщани	0,8	1,5	4,6	0,8	0,7	19,5	1,6	—
Інші стани	0,2	—	0,03	0,1	—	—	—	—
Не позначено	7,8	22,3	31,0	13,6	78,6	62,8	14,4	22,4

Для того щоб показати, які групи селян найбільше йшли на заробітки, візьмемо дані Березівського ринку за 1894 р. Там було зареєстровано 5703 робітники, з них 5251 чоловік прийшов з Київської губернії.

Майже половина цих робітників (46,5%) мали наділи на ревізьку душу до $3^1/_2$ дес., 24,5% мали наділи від 4 до 5 дес., 26% — від 5 до 7 і лише 3% понад 7 дес. [2]

На кожному мізерному наділі сиділо по 2—4, а інколи по 5—7 хазяїв. Все це свідчить про швидкий темп обезземелення селян і зростання сільського пролетаріату. Про відхід на заробітки в південні губернії

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 203.
[2] Н. И. Тезяков, назв. праця, стор. 76.

сільського пролетаріату та селянської бідноти свідчать і дані забезпечення їх худобою. 2 тис. робітників, записаних в Березівці, зовсім не мали худоби. 1140 чоловік, що прибули в Березівку, втратили худобу в останні голодні роки. 1050 робітників мали деяку худобину.

Земський санітарний лікар П. Ф. Кудрявцев, за даними реєстрації 1895 р., в Каховці вказував, що причини відходу сільських робітників на заробітки «полягають часто в їх безвихідному становищі» [1]. Згідно з цими даними, з 19571 чоловіка 1647, або 8,6%, вже при виході з дому не мали ніякого запасу провізії та грошей. 201 чоловік (в дійсності було значно більше) перебивався «христовим іменем», тобто жебракуванням. У 631 чоловіка був лише один хліб. Ці категорії становили значний процент усіх робітників.

Інший дослідник робітничого питання кінця XIX ст. О. Ярошко на основі даних Чернігівського земства писав: «звичайно у селянина, який збирається в дорогу, виходили до квітня всі запаси. Отже, потрібні на дорогу гроші треба було позичити, а можна їх позичити лише у куркулів та глитаїв, які знають, коли можна притиснути селянина і дійсно притискують в повному розумінні цього слова, беручи з нього 120% і більше річних. Більшості ж доводилося продавати речі першої необхідності, щоб рушити з місця» [2].

Південні губернії України в кінці XIX ст. були ще недосить заселені. Тут на 1 кв. версту припадало 37 чоловік, тоді як на Україні в середньому проживало 57 чоловік на 1 кв. версті [3]. Водночас на Півдні швидко розвивалась капіталістична промисловість. В поміщицьких господарствах також переважали капіталістичні елементи — все це й викликало величезний попит на робочі руки.

Капіталістична система була переважаючою в поміщицьких господарствах Херсонської, Катеринославської, Таврійської, а також в 3-х південно-західних губерніях [4]; Полтавська та Харківська належали до тих губерній, де була мішана система, і лише в Чернігівській панувала ще відробіткова система.

Поміщицькі господарства України, особливо на Півдні, перетворюючись в капіталістичні фабрики зерна, потребували тисяч вільнонайманих робітників.

Великий попит на робочі руки в промисловості та сільському господарстві Півдня України був причиною того, що там були відносно кращі умови найму, ніж в інших губерніях. Ось чому широка хвиля робітників пішла «з найбільш заселених місцевостей у найменш заселені місцевос-

---

[1] Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губ., и санитарный надзор за ними в 1895 г., Херсон, 1896, стор. 54.

[2] А. Ярошко, Рабочий вопрос на юге Украины. Его прошедшее, настоящее и будущее, М., 1894, стор. 9.

[3] Статистика Украины, ч. 1, серия III; Статистика промышленности и труда, вып. 1; Занятия населения Украины по данным первой всероссийской переписи 1897 г., Харків, 1922, стор. 52.

[4] Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 160.

ті, що колонізуються; — з місцевостей, в яких найсильніше було розвинене кріпацтво, в місцевості, де воно було найслабіше;— з місцевостей з найбільшим розвитком відробітків у місцевості слабого розвитку відробітків і високого розвитку капіталізму» [1].

Далі В. І. Ленін вказує, що переміщення робітників свідчило не лише про прагнення населення рівномірніше розподілятися по всій Росії, але й прагнення робітників піти туди, де незрівнянно вища заробітна плата.

Але, незважаючи на це, умови найму заробітчан і тут, на Півдні, були дуже важкими. Пройшовши тисячі кілометрів, робітникам доводилося довго перебувати під відкритим небом на робітничих пунктах, доки вони знаходили роботу. Про важке становище заробітчан свідчать умови найму в Каховці. «На території десятка десятин піщаного грунту навколо ярмарка розташовуються покотом табори прийшлого люду, чекаючи випадкових наймачів. На наступний день перебування натовп людей блукає з запаленими від пилу очима, прислухаючись до цін, що встановилися і відомостей про врожай трав та хліба, що чекають робітників. Ці базарні чутки безглуздо коливають попит на робочі руки і врешті решт приводять до того, що пропонування перевищує число споживачів, і тисячі народу бредуть з Каховки на свій страх в Курма-Кемельчі та інші пункти найму» [2].

Не всі заробітчани знаходили собі роботу. Багато з них, не змігши влаштуватися, змушені були повертатися додому. «Як не прикро було залишати за собою так багато марно втрачених днів, як не соромно повертатися додому з порожніми руками,— писав завідуючий Бірзуловським лікувально-продовольчим пунктом,— проте багато робітників йдуть додому, виходивши всі базари, розпустивши всі свої копійки і втративши будь-яку надію де-небудь найнятися» [3].

Яскравим прикладом зростання сільського пролетаріату є число новаків, тобто тих, хто перший раз прийшов наймthemся, а про процес складання постійних кадрів говорить великий процент тих, хто повторно йшов шукати собі роботу.

Для підтвердження цього наведемо дані про робітників, що прийшли в Херсонську губернію у 1894 р.

Сюди в перший раз прийшло 10 967 чол., а повторно 35 399 чол. У процентному відношенні це становить 21,6 та 78,4. Водночас, як і в попередньому році, заробітчани становили 23 367 чол., з них вперше — 41,1 %, повторно — 59,9 % [4].

Ці дані переконливо свідчать про значне зростання кількості постійних робітників, які з року в рік наймитували.

Якщо в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях велике місце займали повторні робітники, то серед тих, хто прийшов уперше,

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 197—198.
[2] Н. В. Шаховской, назв. праця, стор. 154.
[3] «Врачебная хроника Херсонской губ.», 1895, № 12, цит. за Кудрявцевим, назв. праця, стор. 75.
[4] Н. И. Тезяков, назв. праця, стор. 79.

було багато з Волинської, Курської, Херсонської, Подільської, Могильовської та Орловської губерній. Все це говорить «про гігантський процес перетворення дрібних землеробів у сільських пролетарів» [1], які й були головним джерелом поповнення робітничого класу України.

Велика частина цих робітників йшла на шахти та металургійні заводи України.

«...На шахтах бідні домогосподарі та збіднілий люд,— говорилося в одному з статистичних збірників,— знаходять заробітки на прожиток. Гірничий промисел займає тут (у Катеринославській губ.— *Ред.*) 51,3% всіх робочих рук, відірваних зовсім і тимчасово відірваних від землеробства» [2].

Формування робітничого класу йшло не лише за рахунок спролетаризованого селянства, але й за рахунок розорення ремісників. У результаті конкуренції і концентрації промисловості вони розорялися і змушені були йти працювати на фабрики й заводи, тобто перетворювались в пролетарів.

Більшість кустарів порвала або мала незначний зв'язок з землею. Так, з 6853 обслідуваних кустарів Полтавської губернії не мало зовсім землі 27,1%, до одної дес.—24,1%, до трьох дес.—21,3%, до шести дес.—15,6%, понад шість-вісім дес.—5%, на решту не було відомостей [3].

Величезна маса ремісників повністю залежала від скупників. У Полтавській губернії 2027 кустарів з 6853 збували їм свою продукцію. Поступово скупник не лише реалізує на ринку вироби кустаря, а починає і розраховуватися з ним сирими матеріалами, потрібними для ремісника. «Відрізавши дрібного промисловця від ринку готових виробів, скупник відрізує його тепер від ринку сировини і тим остаточно підкорює собі кустаря. Від цієї форми,— говорить В. І. Ленін,— лишається вже один тільки крок до тієї вищої форми торговельного капіталу, коли скупник просто роздає матеріал «кустарям» на вироблення за певну плату. Кустар стає de facto найманим робітником, що працює у себе вдома на капіталіста; торговельний капітал скупщика переходить тут у промисловий капітал. Створюється капіталістична робота дома» [4]. Масове її застосування починається в пореформений період, під час розвитку капіталістичної фабрики.

Про підкорення кустарів скупникам у своєму звіті за 1900 р. старший фабричний інспектор Київської губернії говорить: «Через те, що значні суми грошей витрачаються на паливо... кустар змушений завжди брати наперед. Крім того, безземельним та малоземельним доводиться

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 199.

[2] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губ., т. II, Бахмутский уезд. сост. стат. отделением Екатеринославской губернской земской управы, Екатеринослав, 1886, стор. 204.

[3] Д. Ярошевич, Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг., Полтава, 1901, стор. 128—129; «Вестник Европы», 1902, июль; Д. Ярошевич, Кустарный промысел в Полтавской губернии, стор. 6.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 315.

завжди жити на засоби, що добуваються за рахунок майбутнього заробітку, частина якого одержується не раніше середини літа, а друга — восени. При таких умовах ремісник неминуче кредитується, де може, сплачуючи, звичайно, при цьому великі проценти по забору» [1].

Розорена частина ремісників Київської губернії змушена була йти на цукрові заводи. Те саме спостерігалося і в інших губерніях.

В. І. Ленін, роблячи висновки з вивчення матеріалів про селянські промисли, писав: «Розширення, розвиток, поліпшення дрібних селянських промислів не може відбуватися в даній суспільно-господарській атмосфері інакше, як виділяючи меншість дрібних капіталістів, з одного боку, а з другого — більшість найманих робітників або таких «самостійних кустарів», яким живеться ще тяжче і гірше, ніж найманим робітникам» [2].

Велика промисловість, що розвивалася, витісняла дрібних господарів, кустарів, ремісників, «перетворюючи їх у найманих робітників» [3].

Швидке зростання фабрик і заводів розоряло дрібних кустарів, перетворюючи їх у неімущих робітників, які змушені були йти в міста, фабричні і промислові села та містечка.

Таким чином, в процесі капіталістичного розвитку все більша частина сільського населення остаточно відривається від села і йде в міста, фабричні і промислові села, утворюючи, як зазначав В. І. Ленін, окремий клас людей, що не мають ніякої власності, клас найманих робітників — пролетарів, що живуть тільки з продажу своєї робочої сили.

КІЛЬКІСНЕ ЗРОСТАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ, ЙОГО СТРУКТУРА ТА СКЛАДАННЯ ПОСТІЙНИХ КАДРІВ

У процесі розвитку основних галузей промисловості, в другій половині XIX ст. швидко збільшувався клас фабрично-заводських робітників. Це видно з таких даних (табл. 6) [4].

Наведені дані показують, що середнє число робітників за час після реформи до кінця XIX ст. по 50 губерніях Європейської Росії більше ніж подвоїлося. За цей же період кількість робітників на Україні зросла з 142 574 до 258 131 чол.

Швидко зростала кількість робітничого класу Катеринославщини, куди входила більша частина Донбасу та Криворіжжя. Число робітників збільшилось там з 1861 по 1900 р. з 5,2 тис. до 101 тис. чоловік, тобто майже в 20 разів [5].

Про зростання кількості робітників в кам'яновугільній промисловості Донбасу свідчать такі дані. Якщо у 1892 р. тут було 958 штолень і шахт,

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 210, арк. 33.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 302 — 303.
[3] Там же, стор. 81.
[4] Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии..., стор. 218.
[5] Там же.

де працювало 25 926 робітників, то у 1900 р. їх нараховувалось тільки 880, а число робітників зросло до 82 919 чоловік, тобто втричі [1].

Це говорить не лише про кількість зростання робітників Донбасу, але й про їх концентрацію на великих шахтах.

Таблиця 6

Число зайнятих у промисловості робітників у середньому за рік

Губернії	з 1861 по 1870	з 1871 по 1880	з 1881 по 1890	з 1891 по 1900
Харківська	19595	19700	21644	30519
Волинська	6181	8759	13035	17415
Київська	45751	39127	39651	47427
Подільська	14932	18256	24376	27294
Полтавська	11491	5917	6552	9221
Чернігівська	25932	14901	14721	16589
Катеринославська	5239	8733	23820	64266
Таврійська	6882	8624	11049	16679
Херсонська	6581	6374	15595	28721
Всього	142574	130391	170442	258131
Всього по 50 губерніях Європейської Росії	797649	945547	1160771	1637595

Таке збільшення ми бачимо і на Криворіжжі. Число робітників, зайнятих там видобутком залізної руди, з кожним роком збільшувалось. Якщо в 1883 р. на руднях Криворіжжя працювали 100 робітників, то вже в 1887 р. їх було 1300. За 10 років число рудокопів Криворіжжя збільшилось більше ніж вдвоє, і в 1897 р. їх було вже 2642 чол. Найбільше зростання числа робітників спостерігається в останні роки XIX ст. В 1898 р. на руднях Криворіжжя працювало 5530, а в 1899 р.— 6480 чол. [2] У 1900 р. на 79 руднях Криворіжжя працювало 7240 робітників [3].

Насправді їх там було значно більше. До офіціальних статистичних даних не ввійшли робітники, зайняті різними допоміжними роботами: грабарі, візники, вантажники і т. д. Газета «Южный Край» повідомляла, що в Кривому Розі в 1897 р. було зайнято від 15 до 18 тис. робітників [4].

---

[1] Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России... за відповідні роки.

[2] Дані взято із «Статистического сборника о горнозаводской промышленности России» за відповідні роки.

[3] Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г., Харків, 1901, стор. 23.

[4] «Южный Край», 1897.

У 80—90-х роках минулого століття швидко збільшувалось число робітників на нових металургійних заводах. Так, на заводі Новоросійського Товариства (Юза) кількість робітників з 1882 по 1889 р. збільшилась з 2400 до 11000 чол. Зростання числа робітників на Олександрівському заводі теж було досить значним. Гірників у 1887 р. тут було 489 і допоміжних робітників — 740, у 1900 р. відповідно — 6224 і 917 [1].

Такими ж темпами зростала кількість робітників і на інших металургійних заводах — Дніпровському, Донецько-Юр'ївському, Дружківському.

Великі робітничі колективи виросли на маріупольських заводах. На заводі Нікополь-Маріупольського товариства в 1899 р. працювало 2426 чол. В тому ж році завод Товариства «Русский Провиданс» мав 2978 чол.

Про швидкий ріст робітників гірничої промисловості Півдня Росії свідчать такі дані (табл. 7).

Таблиця 7

Роки	Всього робітників	З них			
		на руднях	на залізоробних заводах	на кам'яновугільних шахтах	на видобуванні солі
1886	46681	844	5112	19044	11638
1890	68980	2146	13552	25195	11927
1895	83784	2956	16097	32595	17211
1897	110621	3991	32292	46179	10919

Наведені вище дані свідчать, що за 1886—1897 рр. в гірничій промисловості Півдня та південно-західної Росії кількість робітників зросла з 46 681 до 110 621 чол., тобто більше ніж вдвоє. Особливо швидко йшло зростання робітників на руднях та заводах, а також на кам'яновугільних шахтах.

По окремих районах України цукрові заводи і зайняті на них робітники розподілялись так: на Правобережній Україні було 126 заводів з 50 573 робітниками, на Лівобережжі — 41 завод з 15 625 робітниками. В степовій частині діяло 3 заводи з 1540 робітниками [2]. В 1862 р. на Україні в цукровій промисловості було зайнято 38 961 чол. Через 10 років кількість робітників на цукрових заводах України збільшилась до 61 498 чол. [3] В той же період за кількістю зайнятих робітни-

[1] Металлургические заводы на территории СССР с XVII ст. до 1917 г., т. I, Л., 1937, стор. 51.

[2] Статистика производств, облагаемых акцизом, и гербовых знаков за 1897 и 1898 гг., СПб., 1900, стор. 363 — 364.

[3] К. Г. Воблий, Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. II, стор. 131.

ків цукрова промисловість посідала на Україні перше місце. В 1890 р. на 152 цукрових заводах України працювало 58 030 робітників [1].

В 1897 р. на Україні нараховувалось 170 цукрових заводів, на яких працювало 67 738 робітників. Отже, кількість робітників зростала і в цукровій промисловості.

Наведені дані свідчать також про формування в основних галузях промисловості України робітничих кадрів.

Найповніші відомості про загальну кількість зайнятих на промислових підприємствах України робітників наприкінці XIX ст. дає перший всеросійський перепис 1897 р. Він показав, що в Росії на цей час понад 9 млн. чол. жило за рахунок продажу своєї робочої сили.

За родом занять вони розподілялись так [2]:

	Число робітників тис.	Число членів їх сімей тис.
У промисловості	2598	3149
На транспорті і в торгівлі . .	627	816
У сільському господарстві . .	2727	4083
Чорноробів та наймитів	3208	2270
Разом	9156	10318

На українські губернії з цієї загальної кількості пролетарів у Росії (9156 тис.) припадає 1480 тис. чол., або 17%.

За родом занять пролетаріат України розподілявся так: в промисловості, торгівлі, на транспорті було зайнято 425 тис. чол., в сільському господарстві, лісоводстві, місцевих промислах, рибальстві та полюванні — 425 тис.; і поденників, чорноробів та наймитів було 582 тисячі [3].

Лише на промислових підприємствах України працювало майже 387 тис. робітників. Але, якщо взяти до уваги, що перепис 1897 р. відбувався в січні місяці, коли в таких галузях промисловості, як гірничозаводська, цукрова, число робітників дуже скорочувалось, то природно, число промислових робітників в даному перепису було неповним. Наприклад, відомості про харчову промисловість, взяті з «Статистики производств, облагаемых акцизом, и гербовых знаков» за 1897 р., показують що в харчовій промисловості робітників було не 52 тис., як значиться в перепису, а 115 тис. чол., тобто на 63 тис. більше. В гірничій галузі, за статистичними даними гірничої промисловості Росії, було не 30,5 тис., а 49,7 тис. чол., тобто на 19,2 тис. більше.

Значно повнішими, ніж перепис 1897 р., є дані «Материалов Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населе-

[1] С. А. Короленко, Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях, СПб., 1892, стор. 59.

[2] Н. Рубакин, Россия в цифрах, СПб., 1912, стор. 173.

[3] Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г., т. I, 1906, Приложение стор. 1 — 9.

ния среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Российской империи». За даними цього джерела в 1900 р. по всій європейській частині Росії було 14 155 тис. пролетарів, які займалися місцевими та сторонніми промислами. Одна частина з них ще не порвала остаточно зв'язку із землею, а друга вже цілком відірвалась від землі і пішла на фабрики або на інші заробітки [1].

Весь цей пролетаріат за родами занять розподілявся так: у фабрично-заводській промисловості було 1900 тис. чол., або 14%; в сільському господарстві — 3771 тис., або 26,6%; в ремісничому, кустарному та інших промислах — 4619 тис., або 32,7%.

У цих галузях господарства було зайнято 10 290 тис . чол., які становили 73,3% всього пролетаріату. Крім того, 3776 тис. чол., або 26,7%, займалися відхожими промислами.

На Україну з 14 155 тис. пролетарів всієї Росії припадало 2448 тис. чол. В окремих губерніях за характером занять пролетаріат України розподілявся так (табл. 8).

Таблиця 8

Губернії	В місцевих галузях в 1900 р.				Відхожих промислах	Разом
	В промисловості*	Землеробстві	Куст. ремісн. та ін.	Разом		
Харківська	42860	74378	80991	198229	80682	278911
Волинська	19536	99600	60436	179572	25513	205085
Київська	56258	100900	69256	226414	56332	282746
Подільська	28520	107100	82946	218566	23816	242312
Полтавська	10590	110590	161432	282612	58184	340746
Чернігівська	17888	116256	85520	219664	61876	281540
Катеринославська	100988	106675	107875	315538	32784	348322
Таврійська	17520	90843	42751	150934	17544	168478
Херсонська	33264	169055	62558	264877	35329	300000
Разом по 9 губерніях	327424	975397	753585	2056406	392060	2448466
По Європейській Росії	1990305	3770576	4618839	10379720	3775557	14155277

* Сюди увійшли всі робітники, зайняті на місцевих фабриках і заводах, незалежно від того, місцеві вони чи прибулі.

Дані таблиці показують, що в 1900 р. на Україні в промисловості було зайнято 327 424 робітники, або 13,4% всіх пролетарів; в землеробстві — 975 397 чол., або 39,8%; в ремісничій та кустарній промисловості — 753 585 чол., що становить 30,7%, а решта — 391 980, або 16,1% займалась відхожими промислами.

Якщо припустити, що половина з тих, хто йшов на заробітки, працювала в сільському господарстві, то число сільськогосподарських робіт-

[1] Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии.., ч. I, стор. 216.

ників на Україні становитиме 1171 тис. чол., або близько 22% всього сільськогосподарського пролетаріату Росії. Переважна більшість сільськогосподарських робітників України працювала на Півдні. Тут на кінець XIX ст. чисельність сільськогосподарського пролетаріату становила близько 900 тис. чоловік [1].

Найбільше промислового пролетаріату було зосереджено в Катеринославській губернії (100 988); за нею йшла Київська губернія (56258), а потім Харківська (42860) та Херсонська (33264).

Матеріали комісії 1901 р., порівняно з даними перепису 1897 р., дають відомості про вдвоє більшу кількість пролетарів у землеробстві та набагато більше в кустарній промисловості, ремеслі та ін. Ця обставина пояснюється не лише природним зростанням кількості пролетарів за 1898—1900 рр., але й точнішими даними про кількість робітників, вміщених в «Матеріалах» за 1900 р.

Вся ця маса промислових і сільськогосподарських робітників була різного віку, складалася з чоловіків, жінок, підлітків, мала неоднакову освіту.

Статистичні дані, одержані на основі перепису 1897 р., дають нам не лише уявлення про кількість робітників на Україні на кінець XIX ст., а й інші необхідні відомості: стать, вік, письменність тощо. Так, за даними першого всеросійського перепису 1897 р. з 425 413 робітників України чоловіків було 388 994 і жінок — 36 419, або відповідно близько 91,6 і 8,4%. Найбільше жінок працювало на обробці волокнистих речовин, виготовленні одягу та в харчовій промисловості.

Серед робітників України дітей віком до 12 років було: хлопчиків 4512, дівчат 1080; 13—14 років — хлопчиків 14 763, дівчат 3201 та 15—16 — хлопчиків 28 421, дівчат 5811 чоловік. Всього юнаків до 16 років — 47 696, дівчат — 10 092. Разом 57 778 чоловік. Таким чином, діти становили близько 13,5% всіх робітників [2].

Праця дітей застосовувалася не лише в легкій та харчовій промисловості, але навіть на шахтах Донбасу. Про це свідчить доповідна записка окружного інженера 2-ої округи західної частини Донецького басейну, яку він надіслав 1884 р. в гірничий департамент. В записці вказувалося, що на 17 руднях працювало 115 підлітків від 11 до 16 років. Лише на одній Кам'янській рудні Олексіївської гірничопромислової округи працювало 67 малолітніх робітників [3].

Застосування машин посилило використання дешевої жіночої та дитячої праці і в сільському господарстві. В 1894 р., за статистичними даними, в Херсонській губернії було зареєстровано 18,2% жінок (10 239 з 56 464), в 1895 р.—25,6% (13 474 з 48 753). Дітей в 1893 р. було — 0,7% (від 10 до 14 років), в 1895 р.—1,69% (від 7 до 14 років).

---

[1] О. І. Лугова, Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму, К., 1965, стор. 122.

[2] Статистика Украины, ч. 2, серия XIV, вып. 2; Численность и состояние рабочих Украины по данным переписи 1897 г., стор. 130.

[3] ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 65, спр. 217, арк. 32, 36, 39.

Серед місцевих робітників економій Єлисаветградського повіту діти становили 10,6% [1].

Незважаючи на існуючий закон, який забороняв застосовувати дитячу працю більше 8 годин, а також в нічний час капіталісти примушували дітей працювати і в нічні зміни й не менше 12 годин на добу.

За письменністю робітники України розподілялися так: з 425 413 всіх робітників було письменних чоловіків — 204 173 і жінок — 11 951. В цілому письменні становили 48,4%. Слід відзначити, що у великих містах процент письменних робітників був вищий. В Києві він становив 62,3, в Харкові — 62,6, в Одесі — 59% [2].

Таким чином, рівень освіти міських робітників був набагато вищим. У великих фабрично-заводських центрах зосереджувалися найпередовіші елементи робітничого класу.

Важливо відзначити, що в процесі розвитку промисловості, як в усій Росії, так і на Україні, поступово почали складатися постійні кадри робітників. Уже у 80 роках XIX ст. у кам'яновугільній промисловості Донбасу значна частина робітників працювала постійно. Наприклад, у Бахмутському повіті на 33 великих шахтах було зайнято кам'яновугільним промислом 5150 чол. З них 2067 чол. (40,1%) жили на шахтах постійно і 3083 (59,9%) приходили на роботу тимчасово [3].

За господарчим станом та місцем постійного проживання робітники разом з сім'ями розподілялися так: (табл. 9).

Таблиця 9

	Постійні						При землеробстві					
	Місцеві			Прибулі			Місцеві			Прибулі		
	сімей	працюючих	душ	сімей	працюючих	душ	сімей	працюючих	душ	сімей	працюючих	душ
Робітники, що постійно проживали на шахтах . .	—	—	—	1870*	2067	3820*	—	—	—	—	—	—
Робітники, що тимчасово відходили на рудникові роботи	426	563	2030	52	73	230	1639	2431	11225	15	16	77
	З цієї кількості робітників Місцеві Прибулих											
Безгосподарні . .	643	830	2839	—	—	—	—	—	—	1655	1873	3241
При землеробстві	1639	2431	11225	—	—	—	—	—	—	15	16	77
Разом . .	2332	3261	14064	—	—	—	—	—	—	1670	1889	3318

* В тому числі було 267 сімей, серед яких 809 душ з місцевих селян, які жили поза місцем прописки.

[1] Н. И. Тезяков, назв. праця, стор. 194.
[2] Всі дані взято з кн.: «Статистика Украины», серия III, вып. 2, стор. 131.
[3] «Юридический Вестник», 1890, т. VI, кн. 3, стор. 448.

З цих даних видно, що переважно прибулі робітники постійно проживали на шахтах, а місцеві — тимчасово. Безгосподарних вуглекопів на шахтах було більше (52,5%), ніж тих, що мали господарства (47,5%). До того ж, серед безгосподарних, що працювали на шахтах постійно, більшу частину становили прибулі з інших губерній (36,4%), ніж місцеві (16,1%). Серед безгосподарних робітників, які не відірвалися від землеробства, було більше місцевих (63,3%), ніж прийшлих (36,7%) [1].

Про формування постійних кадрів робітників вуглекопів говорять і дані шахт Слав'яно-Сербського повіту. Робітники цих шахт за тривалістю часу, проведеного на шахтах, розподілялися так [2]:

Тих, що працюють			перший рік	—268 чол.	—21 %
»	»	»	від 1 до 5 років	—520 »	—42 %
»	»	»	від 5 до 10 років	—275 »	—22 %
»	»	»	понад 10 років	—186 »	—15 %

З кожним досятиліттям число постійних робітників на шахтах Донбасу збільшується. На XXIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що вже наприкінці 90-х років XIX ст. на руднях Донецького басейну було близько 70% всієї кількості постійних робітників, яка весь час збільшувалась.

Якщо в кам'яновугільній промисловості постійні кадри робітників сформувалися уже в 80—90-х роках минулого століття, то в криворізькій залізорудній промисловості вони тільки почали складатися. На руднях Криворіжжя працювали переважно селяни. Вони дивилися на роботу в руднях як на додаткову, тимчасову.

Економічний журнал за 1887 р. вказував на відсутність постійних робітників серед цих селян [3].

В збірнику Херсонського земства зазначалася велика плинність робітників Криворіжжя. В ньому повідомлялось про те, що «величезна більшість живе на руднях лише короткий час і дивиться на свою роботу, як на відхожий промисел, ...через це всі рудокопи живуть на руднях на становищі неодружених; таких робітників, які б жили на руднях з своїми дружинами та дітьми, дуже мало» [4].

Відсутність складної техніки на руднях Криворіжжя давала змогу підприємцям обходитися без достатньої кількості постійних кадрів робітників. Складніша техніка вимагала появи постійних робітників, добре обізнаних з машинами.

На Криворізьких руднях парові машини почали з'являтися лише з кінця 80-х років XIX ст. На 40 руднях Криворіжжя в 1887—1889 рр. було дві парові машини, з 1890 по 1896 р. їх кількість збільшилася до 10. Особливо швидко стали застосовуватися парові машини в кінці XIX

[1] «Юридический Вестник», 1890, т. VI, кн. 3, стор. 448.
[2] Там же, стор. 453.
[3] «Экономический журнал», 1887, № 7, стор. 79.
[4] «Журнал Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова», 1907, № 8, стор. 754.

та на початку XX ст. В 1897 р. на вказаних руднях Криворіжжя було вже 13 парових машин, в 1898 р.—48, в 1900—55 [1]. В зв'язку із застосуванням парових машин, виникла потреба в постійних кваліфікованих робітниках. Внаслідок цього на початку XX ст. на руднях Криворіжжя почали досить швидко складатися постійні кадри робітників.

Формування постійних кадрів робітників в цукровій промисловості відбувалось значно повільніше, ніж у металургійній та кам'яновугільній промисловості, внаслідок сезонного характеру цукрового виробництва. Серед робітників цукрових заводів багато працювало місцевих селян, які ще не зовсім порвали з землеробством. Проте і в цукровій промисловості на кінець XIX ст. склалися постійні кадри робітників. За відомостями фабричного інспектора Київської округи, які він заготовував під час відвідування заводів в так звані «Путевые журналы», на кінець 80-х років XIX ст. на окремих цукрових заводах цілий рік працювало близько третини робітників. Так, на Корнинському цукрово-пісковому заводі Сквирського повіту Київської губернії в 1886 р. в період цукроваріння (вересень — грудень) працювало близько 400 робітників. «Після виробництва і переварки,— писав фабричний інспектор,— крім службовців та майстрових при різних ремонтних роботах буває від 50 до 120 душ чорноробів» [2]. Далеко не всі робітники після припинення дії заводу поверталися додому. Деякі з них, чекаючи наступного сезону цукроваріння, йшли на інші роботи. Ось що писала з цього приводу головна контора Смілянських заводів у департамент торгівлі та мануфактур: «Після закінчення дії заводів місцеві робітники шукають інші заняття, а в літній час з снопа жнуть хліб; деякі ж робітники з інших губерній відправляються на батьківщину» [3].

Про кадри постійних фабрично-заводських робітників, що сформувалися на кінець XIX ст., у своєму звіті за 1899 р. харківський губернатор говорив: «Робітничий клас у великих центрах перестав уже бути прибулим елементом, яким він був тут раніше, коли роботи в містах були для селянина лише одним з видів відхожого промислу, тимчасовим заняттям, після закінчення якого він повертався в село, де і були зосереджені його найголовніші життєві інтереси. Теперішній фабричний робітник в більшості випадків порвав зв'язок з селом, цьому в певній мірі сприяють також поступове подрібнення селянських наділів та мала прибутковість сільського господарства» [4].

Остаточний відрив селянина від землі і перетворення сільського пролетаря у фабричного робітника знаменує вищу стадію капіталізму в промисловості. «Саме велика машинна індустрія,— писав В. І. Ленін,— ро-

---

[1] Дані взято з матеріалів збірників: «Горнозаводская промышленность России» і «Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов за 1900 г.», стор. 24.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 575, «Путевой журнал», № 1, арк. 69.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Главной конторы Смелянских заводов гр. Бобринских, спр. 356, арк. 18.

[4] ЦДІАЛ СРСР, Всеподданнейший отчет Харьковского губернатора за 1889 г., стор. 4.

бить певний і рішучий переворот в умовах життя промислового населення, відокремлюючи його остаточно від землеробства і від зв'язаних з цим останнім вікових традицій патріархального життя» [1].

Металургійна промисловість України, яка була вищою стадією капіталістичної промисловості, не могла існувати без постійних кадрів робітників. З самого початку її існування в ній склались і постійні кадри металургів. Так, в 1892 р. у недавно заснованих Олександрівському та Кам'янському заводах постійних робітників було вже 44%, а на старішому Новоросійському заводі — 50% [2].

Показником формування постійних кадрів робітників на металургійних заводах є великий процент сімейних робітників. Вони в кінці XIX ст. на металургійних заводах становили 44%, а на Новоросійському — 55% [3].

Таким чином, велика машинна індустрія остаточно відриває робітника від землі і перетворює його в «особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних» [4].

На Україні, як і в Росії, утворилась висока концентрація робітників на промислових підприємствах. В. І. Ленін на основі критичного аналізу даних офіціальної статистики вказував, що в 1879 р. було 4,4% фабрик та заводів з кількістю робітників понад 100 чоловік, які зосереджували 66,8% фабрично-заводських робітників і 54,8% всієї суми виробництва. В 1890 р. таких великих підприємств було 6,7%; вони охоплювали 71,1% всіх фабрично-заводських робітників і 57,2% всієї суми виробництва. До 1894—1895 рр. число таких фабрик і заводів зросло на 10,1%, вони зосередили вже 74% всіх фабрично-заводських робітників і давали 70,8% всієї продукції [5].

Особливо швидко йшов процес концентрації робітників в металургійній та кам'яновугільній промисловості Півдня України. Так, в 1899 р. на 8 металургійних заводах Катеринославської губернії було зосереджено 35 528 робітників, які становили 53% всіх робітників губернії [6].

У 1890 р. в Донбасі в 37 найбільших шахтах (з 269), які мали не менше 100 робітників кожна, було зосереджено $^3/_5$ всієї кількості робітників і 70% всього видобутку.

Концентрація виробництва та робітників посилилась і в цукровій промисловості Правобережної України (табл. 10) [7].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 466.
[2] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 120.
[3] Там же, стор. 114.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 471.
[5] Там же, стор. 448—451.
[6] Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г., Екатеринослав, 1900, отдел II, стор. 2 — 5.
[7] Дані взято з кн.: П. Орлов, Указатель фабрик и заводов России, изд. I, стор. 544—549 та 551—553; ЦДІА УРСР, ф.575, спр. 73; Отчет окружного инспектора за 1899 г. Таблиця запозичена з дисертації Н. П. Калюжко «Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в II пол. XIX ст.», стор. 140.

Таблиця 10

Групи заводів залежно від кількості зайнятих у них робітників	Кількість заводів		Кількість робітників			
	1879 р.*	1899 р.	1879 р.*	1899 р.	в % до загальної кількості	
					1879 р.	1899 р.
до 200 чол.	22	3	3003	450	8,2	1,5
від 200 до 500 чол. . . .	72	93	25514	32869	70,1	49,0
від 500 до 1000 чол. . . .	12	41	7562	27635	21,7	42,0
понад 1000 чол.	—	3	—	4971	—	7,5
Разом	106	140	36079	65825	100	100

* Відомості не повні.

За період з 1879 по 1899 р. кількість заводів з числом робітників до 200 чоловік скоротилась, а число більших заводів в той же час зросло. В 1899 р. майже половина цукрових заводів Правобережжя мала не менше 500 робітників кожний.

Але крім робітничих колективів, що працювали на великих заводах і фабриках, на Україні була значна кількість ремісничого пролетаріату, зв'язаного з дрібним виробництвом. Найпередовішим, найбільш надійним був пролетаріат великих промислових підприємств. Вони швидко розвивались політично, легко піддавались організації, а тому й були найбільш революційною частиною робітничого класу.

Концентрація пролетаріату стала однією з передумов високої революційної активності робітничого класу Росії, в тому числі і України.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

Своєрідність формування робітничого класу на Україні полягала в тому, що цей процес ішов не лише за рахунок місцевого населення, але також і за рахунок прибулих робітників, головним чином, з Центральної Росії. «Україна притягає,— писав В. І. Ленін,— з Великоросії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста» [1].

Ленін підкреслював прогресивність факту єднання великоруського та українського пролетаріату. «Чим вільнішою стане Україна і Великоросія, тим **ширшим і швидшим** буде розвиток капіталізму, який тоді ще сильніше притягатиме робітників *усіх* націй з *усіх* областей держави і з усіх сусідніх держав (якби Росія виявилась сусідньою державою щодо України) робітничу масу в міста, на рудники, на заводи» [2].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.
[2] Там же, стор. 14—15.

Вже на початку 70-х років XIX ст. на шахтах Донбасу працювали місцеві й прибулі робітники. «До видобування вугілля,— писав член ради міністрів державного майна В. Іславін, який відвідав шахти Донбасу в 1874 р.,— залучені місцеві жителі, що здавна займаються цим промислом. На багатьох руднях наймаються робітники з Лисичанського та Луганського заводів, наприклад, на Корсунській рудні до 100, стільки ж на Петровському, на Макіївському до 300 чоловік. До них приходять люди з інших губерній, переважно з Воронізької, Тульської, Орловської і Тамбовської, деяка частина з Смоленської, Харківської, Калузької, Пензенської та Чернігівської губерній» [1].

«Южно-Русский горный листок», повідомляючи про рішення VI з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, вказував, «що з усіх 16 000 робітників, які перебувають в Донецькому басейні на гірничих роботах, $^{7}/_{8}$ становлять робітники прибулі».

Гірники Бахмутського повіту, що жили на шахтах постійно, за місцем приходу розподілялися так: жителів Бахмутського повіту було 66 сімей, 1503 душі (39,35%), жителів інших повітів Катеринославської губернії — 48 сімей, 147 душ (3,85%), жителів інших губерній — 1065 сімей, 1983 душі (51,91%), іноземців — 27 сімей, 76 душ (1,99%), не вказано місця приписки — 64 сімей, 111 душ (2,90%) [2].

Таку саму картину спостерігаємо і в інших повітах Донбасу.

Було багато прибулих робітників і на руднях Криворіжжя, хоч спочатку тут переважали місцеві робітники. «Контингент робітників на руднях,— писав «Горнозаводской листок» в 1890 р. про рудокопів Криворіжжя,— поповнюється місцевим землеробським населенням та робітниками, які приходять тимчасово з Центральної Росії, проте переважає в значній мірі перший елемент».

На руднях Новоросійського товариства, розташованого недалеко від Кривого Рога, робітники за місцем виходу розподілялися так: з Чернігівської губернії — 35,1%, Орловської — 27,2%, Київської — 12,8%, Могильовської — 10,3%, Курської — 6,4%, з інших губерній — 8,2% [3].

Про поповнення прибулими робітниками залізорудної промисловості Криворіжжя говорять відомості, які стосуються кількох рудень в другій половині XIX ст. Вони охоплюють 2520 робітників-рудокопів. Вихідці з Київської губернії становлять 53,2%, Чернігівської — 15,1, Харківської — 13,1, Могилівської — 8,6, Орловської — 3,1, Полтавської — 2,2, Калузької — 1,8, Курської — 1,7, з решти губерній — 1,2% [4].

---

[1] В. Иславин, Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого кряжа, СПб., 1885, стор. 44.

[2] «Юридический вестник», 1890, т. VI, кн. 3, стор. 450.

[3] «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», 1904, № 3; сб. «История горнорабочих СССР», т. II.

[4] И. А. Лиссер, Горнорабочие на железных рудниках Криворожского района; «Журнал общества русских врачей в память Н. И. Пирогова», 1907, № 8; В. А. Мехмандров, Заболеваемость горнорабочих на Юге России; «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», 1905, № 3; Цит. за кн.: А. Г. Рашин. Формирование промышленного пролетариата в России, М., 1940, стор. 343.

Ці дані показують, що 84,3% робітників були уродженцями українських губерній. Отже, криворізькі рудні комплектувалися робочою силою за рахунок прибулого населення, переважно з українських губерній.

В металургійній галузі промисловості України переважали прибулі робітники з Центральної Росії. Так, згідно з земським переписом 1884 р., в заводському селищі при заводі Юза проживало 5494 душі. З них місцеві жителі становили 21,6%, прибулі з центральних губерній Росії — 24%, з південних та південно-західних губерній — близько 20% [1]. Економіст Є. І. Рогозін вказував, що на Юзівському заводі 46,7% робітників були вихідцями з південних та південно-західних губерній, 48,6% — з центральних, північно-західних та прибалтійських і 4,7% становили іноземці [2].

На Дніпровському заводі в 1894 р. працювало 3625 робітників. З них прибуло з великоруських губерній — 55%, польських — 27%, українських — 15%. Решта були іноземці [3].

В цей же час на Олександрівському заводі в Катеринославі налічувалось 3756 робітників. Більшість з них прийшло з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської і лише частина з Вітебської губернії. За національним складом робітники Олександрівського заводу в 1897 р. розподілялися так: робітників-росіян було 67, українців — 30, поляків — 2, євреїв — 0,3, інших національностей — 0,7% [4].

На основі матрикулярних книг Харківського паровозобудівного заводу у 1896—1900 рр. робітників, що народились на Україні, нараховувалось 51,5%, у Росії —47,6%, робітників із зарубіжних держав —0,9% [5].

Все це свідчить про те, що робітники паровозобудівного заводу комплектувалися майже в однаковій мірі за рахунок вихідців з українських та російських губерній.

Згідно з підрахунками за іменним списком робітників Генерального товариства Макіївських сталеливарних заводів, за період з 1898 р. по 1906 р. було прийнято на роботу 744 чоловіки. Всі вони за місцем виходу розподілялися так: з Курської губернії — 278, Донецької губернії та Війська Донського — 177, Нижньоновгородської — 97, Орловської —34, з Катеринославської — 46, Харківської — 30, Київської — 8, Чернігівської — 14, Полтавської — 3, Таврійської — 2, Херсонської — 4 та 51 з інших губерній [6].

Про перевагу прибулих робітників в Катеринославській губернії, де була головним чином розташована кам'яновугільна та металургійна промисловість, повідомляв Катеринославський губернатор у своїй доповідній записці департаменту поліції. «Склад робітників,— писав він,— майже

---

[1] П. И. Фомин, назв праця, т. I, стор. 449.
[2] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 374.
[3] Там же, стор. 37.
[4] Сторінки історії заводів, Харків, 1934, стор. 42.
[5] История Харьковского паровозостроительного завода. Сб. документов и материалов, Харків, 1956, стор. 23.
[6] Донецький обласний архів, ф. 29, в. 1, спр. 5 (Далі — Дон. ОДА).

поголовно прибулий, особливо в кам'яновугільних копальнях... Головний контингент робітників дають губернії Орловська, Курська, Чернігівська, Рязанська, Костромська, частково Воронезька, а також білоруські — Мінська та Могильовська» [1].

Промисловість України, отже, у великій мірі поповнювалась робітниками також за рахунок інших національностей.

За переписом 1897 р. робітники й наймити в найбільш промислових губерніях (за місцем народження) розподілялися так [2]:

Таблиця 11

Губернії, в яких перебували робітники та наймити під час перепису	Всього переписано робітників та наймитів (в тис.)	З них уродженців інших губерній та іноземних держав (в % до загальної кількості)
Катеринославська	179,6	54,7
Херсонська	237,1	45,4
Харківська	137,8	25,3
Київська	226,6	23,4
Чернігівська	128,4	19,8
Волинська	133,9	17,1
Подільська	139,0	10,2
Полтавська	159,5	8,0

Цікаві відомості дає перепис 1897 р. про склад промислового населення України за мовою. Це питання має для нас тим більше значення, що мова є однією з характерних ознак нації.

На основі цих даних ми можемо говорити про національний склад промислового населення України.

Спочатку розглянемо ту галузь промисловості, яка в перепису називається «добыча руд и копи». В шести українських губерніях — Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській — працювало 30 892 чол. З них росіян — 19 182, або 63,1%, українців — 9069, або 29,8%.

В металообробній промисловості у названих губерніях було зайнято 82 736 чоловік, з них росіян — 32 360, або 39,1%, українців —26 526, або 32,0%. Решта робітників були інших національностей.

Слід відзначити, що в Полтавській, Київській та Харківській губерніях промислове населення, зайняте видобутком руд та обробкою мета-

[1] Центральний державний історичний архів СРСР у Москві, ф. 102, спр. 4, арк. 18, 1898, арк. 7. (Далі — ЦДІА СРСР).

[2] Відомості взято з кн.: «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 октября 1897 г.», 1905, т. I, табл. II, стор. 18—28.

лів, було переважно українським. У Катеринославській, Таврійській, а по обробці металів і в Херсонській губернії — переважно російським.

На будівельних роботах у перелічених губерніях працювало 79 955 чоловік, з них росіян — 37 870, або 47,3%, українців — 29 399, або 36,7%.

Майже половина населення, яке було зайняте на будівництві, знаходилась в Київській, Полтавській та Харківській губерніях. Це були переважно українці.

Подібна картина складу промислового населення спостерігається і в деревообробній галузі. Там працювало 54 279 чол., з них росіян — 18 315, або 33,7%, українців — 20 841, або 38,3%. Отже, в цій галузі переважали українські робітники.

Більшість місцевих робітників-українців була і в харчовій промисловості.

В цій галузі працювало 22 379 робітників-росіян і 23 927 робітників-українців, або в процентах відповідно 30,3 і 32,4. Решта робітників була інших національностей [1].

Підприємства харчової промисловості розташовувались переважно в Київській, Подільській та частково Полтавській губерніях. Як видно з наведених даних, у цій галузі промисловості в Полтавській, Київській та Харківській губерніях переважало українське населення.

На підприємствах по обробці текстильних виробів та пошиттю одягу працювало 179 580 чоловік, з них росіян — 34 519, або 19,2%, і українців — 78 402, або 43,0%. В цій галузі працювало також багато робітників інших національностей — євреїв, поляків та ін.

Разом по губерніях — Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській, у всіх галузях промисловості було зайнято 554 364 чол., з них росіян — 185 019, або 33,4%, українців — 204 261, або 36,9% (табл. 12) [2].

Таблиця 12

Губернії	Всього чоловік	За мовою			
		росіян		українців	
		кількість	%	кількість	%
Київська	126489	25752	20,4	47840	37,5
Полтавська	65414	4316	0,7	48758	74,5
Харківська	83476	27621	33,1	51263	61,4
Херсонська	117429	48652	41,4	20697	17,6
Катеринославська . . .	106111	53442	50,4	29590	27,9
Таврійська	55445	25236	45,5	6773	12,2

[1] Всі цифри взято із погубернських даних «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.».

[2] Таблицю складено на основі перепису 1897 р.

Ми розглянули лише шість губерній України. Що ж до таких губерній, як Волинська, Подільська та Чернігівська, там у всіх галузях промисловості працювало 199 090 чоловік, з них українців — 86 326, або 43,3%.

Наведені вище дані дозволяють нам зробити висновок, що робітничий клас України формувався в переважній більшості за рахунок двох братніх народів — російського і українського, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» [1].

Крім того, до складу робітничого класу України вливалось спролетаризоване єврейське населення, особливо на Правобережжі, частково поляки та представники інших народів.

Отже, процес формування робітничого класу України мав свої особливості в окремих районах і навіть в різних галузях промисловості. Так, в металургійній та кам'яновугільній промисловості, розташованій на Катеринославщині, переважали прибулі робітники. У харчовій промисловості Правобережної України в основному переважали робітники місцевого походження.

Металургійна та кам'яновугільна галузі промисловості, що інтенсивно розвивалися на Україні, не могли забезпечити собі кваліфікованої робочої сили з місцевих робітників через їх малочисельність. Тому гірничопромисловці привозили частину робітників із заводів Росії і приймали прибулих робітників, а також спролетаризоване селянство з російських губерній.

Харчова промисловість, навпаки, розвивалась поступово, головним чином на основі місцевих капіталів; вона не вимагала тривалої підготовки для кваліфікації робочої сили, тому склад робітників в цій галузі промисловості був переважно місцевим.

Візьмемо, наприклад, цукрову промисловість. В ній здебільшого переважали місцеві робітники. Це переконливо підтверджують записки фабричного інспектора в «Путевых журналах». В одній з дорожніх заміток про рафінадний та цукро-пісочний заводи графа Потоцького в Шепетівці записано: «Всі робітники як на цьому заводі, так і на рафінадному з Шепетівки або з околиці на відстані не далі 4-х верстов» [2].

Те ж саме записав фабричний інспектор і про цукровий завод кн. Лопухіної в с. Набутові, Канівського повіту: «Всі робітники місцеві, з навколишніх сіл» [3].

На цукрові заводи Правобережжя йшли робітники з Лівобережної України. Так, на Мартинівському цукровому заводі Канівського повіту працювало 200 чол. місцевих робітників і 120 з Полтавської губернії [4].

Хоч і незначна кількість, проте були на цукрових заводах України і робітники, які приходили з великоруських та білоруських губерній.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 575, Путевой журнал, № 1, арк. 57.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 575, Путевой журнал, № 4, арк. 5.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 575, Путевой журнал, № 3, арк. 96.

Наприклад, на цукровому заводі в Тальному Уманського повіту працювало 370 місцевих робітників і близько 200 чол. прийшли з Смоленської та Могильовської губерній [1].

Таким чином, у цукровій промисловості України робітники були переважно місцевого походження.

Капіталізм, який розвивався, руйнував національну замкнутість і сприяв тому, що йшов «розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.» [2].

Одночасно з цим створювалась інтернаціональна єдність робітничого класу всіх національностей. Українські робітники з самого початку свого існування були тісно зв'язані з російським робітничим класом. Прийшовши на Україну, робітники й селяни Великоросії зливались з робітниками і селянами України. Так утворювався робітничий клас України. Так у процесі формування робітничого класу України встановлювався нерозривний зв'язок і союз українського і російського пролетаріату.

Робітники і селяни Центральної Росії вливались у промисловість України, знайомились з життям та становищем українських трудящих, а останні довідувались про життя і становище російських робітників. Обмінюючись життєвим досвідом, робітники починали розуміти, що винні в їх тяжкому, політично безправному житті не лише окремі місцеві капіталісти або царські чиновники, а вся капіталістична система, царизм, який посилював капіталістичний гніт. Робітники, незалежно від їх національності, починали усвідомлювати необхідність спільної боротьби з царизмом і всією капіталістичною системою.

Працюючи пліч-о-пліч з російськими товаришами, українські робітники знайомились з російською прогресивною культурою, з вищим досягненням російської та світової культури і науки — ленінізмом.

Для розвитку політичної свідомості українських робітників величезне значення мав вплив революційного марксизму, поширення на Україні праць Леніна.

В. І. Ленін надавав великого значення знайомству українського робітника з російською прогресивною культурою. Він писав, що треба «всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріпляти, цього вимагають корінні інтереси і українського *і* великоруського робітничого руху» [3].

В свою чергу російський пролетаріат знайомився з прогресивною українською культурою, з творами кращих, передових її діячів — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.

Подібно до того, як російські пролетарії приходили на фабрики й заводи України, українські робітники потрапляли на капіталістичні під-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 575, Путевой журнал, № 2, арк. 12.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 11.
[3] Там же, стор. 15—16.

приємства Росії і там почували себе рівноправними членами єдиної робітничої сім'ї. Так зароджувалось почуття духовної єдності робітників всіх націй, насамперед їх класових інтересів — в боротьбі з капіталістами. Спільність класових інтересів і пролетарська солідарність об'єднували робітників усіх національностей, насамперед українських та російських.

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Становище промислових робітників визначається цілим рядом факторів, найголовнішими з яких є: умови праці на виробництві, тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, житлово-побутові умови, наявність жіночої і дитячої праці на промислових підприємствах, стан медичного забезпечення і політичні права робітників.

Ф. Енгельс, характеризуючи становище робітничого класу в буржуазному суспільстві, підкреслював, що воно «є дійсною основою і вихідним пунктом всіх соціальних рухів сучасності, бо воно являє собою найбільш гострий і відкритий прояв наших сучасних соціальних лих» [1].

Будуючи нові фабрики і заводи в пореформений період або переустатковуючи старі промислові підприємства, капіталісти найменше турбувалися про створення нормальних умов для праці й побуту робітників. Наявність величезної резервної армії робочої сили в країні, що постійно поповнювалася після реформи за рахунок селянства, яке розорялося, давала змогу підприємцям забезпечувати безперебійну роботу фабрик та заводів, рудників і шахт постійною робочою силою і одержувати при цьому великі прибутки з своїх підприємств. «Капітал,— писав В. І. Ленін,— стаючи чимраз більшим, сильніше давив на робітників, перетворюючи їх у злидарів, примушуючи віддавати весь свій час фабриці, заганяючи на роботу жінок і дітей робітників» [2].

Умови праці робітників на промислових підприємствах України були не тільки важкими, але й дуже небезпечними для здоров'я і навіть для життя. Це насамперед стосується такої важливої галузі промисловості, як кам'яновугільна. Не зважаючи на те, що Донецький басейн вже в 70-х роках став важливішою вугільною базою країни, капіталісти мало дбали про технічне устаткування шахт; вугілля в басейні видобувалося в основному вручну.

Становище шахтарів було настільки тяжким, що навіть урядові кола змушені були час від часу вказувати на зловживання власників шахт. Прохідники майже весь час працювали по пояс у воді. Обсушитись і переодягтись було ніде, і шахтарі після довгої та виснажливої роботи змушені були в мокрому одязі взимку бігти до своїх землянок.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, К., 1958, стор. 228.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 83.

Не в кращих умовах працювали вибійники та саночники. Вибійник працював навпочіпки, а то й лежачи, скорчившись на мокрому камені, тому що крізь пласти вугілля просочувалась вода. Саночнику, повзучи вузькими ходами шахти, доводилось відвозити важкі санки з вугіллям до головного відкотного штреку. У зв'язку з відсутністю вентиляційних пристроїв шахтарі дихали вугільним пилом, що дуже шкідливо впливало на їх організм.

Аналогічна картина спостерігалась на металургійних заводах Катеринославщини, де також найбільш трудомісткі роботи виконувалися вручну. Скрізь переважала важка фізична праця. За свідченням старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії, навіть завантаження домен і мартенів відбувалося вручну. Ось що писав з цього приводу царський чиновник — фабричний інспектор С. Аксьонов: «По характеру ці підприємства мабуть чи не найважчі в розумінні праці робітників». Всі операції по прокатці виробів проводяться з розжареним залізом, причому весь час робітникам доводиться «маніпулювати, майже не випускаючи з кліщів ці червоні болванки, листи і труби. В холодну пору року прокатними відділами цих заводів служать звичайні величезні сараї, відкриті в багатьох місцях для протягів, які дуже небезпечні для здоров'я робітників, оскільки вони під час роботи залишаються в одних лише сорочках і безперервно попадають з огненної температури печей або станів у холоднечу крижаного вітру, який дме через ворота або в відкриті дахові люки...» [1] Важкі умови праці на металургійних заводах, як і на шахтах Донбасу, призводили до того, що робітник у 35—40 років зовсім втрачав здоров'я і не міг продовжувати роботу в цеху чи забої.

Дуже важко доводилося робітникам і на будівництві залізниць, де основними знаряддями були лопата, кирка й лом. Виснажлива праця робітників поєднувалась тут з поганими побутовими умовами та жорстокою експлуатацією їх численними підрядчиками. Слід відзначити, що в жодній галузі промисловості на Україні не була так розвинута система кабального підрядного найму робітників, як на будівництві залізниць. Справа доходила до того, що одна й та ж робота здавалась четвертому, а то й п'ятому підрядчику, і останній вже від себе наймав робітників.

Наймаючи робітників у селах, підрядчики докладали всіх сил до того, щоб домовитись про найнижчу ціну. Контракти в більшості випадків укладались старостами і писарями волосних правлінь без участі робітників. Зміст договорів в основному зводився до того, що робітники цілком віддавались в руки підрядчика і зовсім не були гарантовані від жорстокої експлуатації та знущань.

В особливо тяжкому становищі перебували робітники, яких відправляли на будівництво сільські громади за недоїмки. Вони, як правило, не знали про умови свого найму.

---

[1] С. Аксенов, Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899 — 1900 году, в кн.: «Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 г.», Катеринослав, 1902, стор. 139.

Не легшими були умови і в цукровій промисловості. Власники цукрових заводів, користуючись тим, що це виробництво в переважній більшості мало сезонний характер, створювали рабські умови праці для робітників. Дуже виснажувала на цукрових заводах висока температура, яка коливалась від 30 до 40 і навіть до 70°. Працювали робітники, стоячи по коліна в гарячому жомі. Одяг їхній був наскрізь мокрим від бурякового соку. Після закінчення зміни вони змушені були в зимову холоднечу повертатись мокрими в казарми, бо на заводах не було сушилок. На більшості заводів не було лазень.

Дуже важкою була праця на тютюнових і махорочних фабриках Києва, Харкова та інших міст. Приміщення були дуже тісними, без вентиляційних пристроїв, а деякі містилися у вогких і темних підвалах з гасовим освітленням. Робітники змушені були дихати повітрям, отруєним їдким тютюновим пилом, в результаті чого часто хворіли на сухоти, запалення очей тощо [1]. Серед робітників тютюнової промисловості працювало більше половини жінок і дітей.

Про своє важке становище робітники писали в нелегальну соціал-демократичну пресу того часу. Так, газета «Вперед» — орган Київського комітету РСДРП — вмістила лист робітника київської міської електростанції, в якому повідомлялося про нестерпні умови праці. Робітники понад 12 годин перебували у приміщенні без вентиляції, при температурі 35° С. Автор листа зазначав, що після такої роботи вони виходили з електростанції зовсім розбитими [2]. Як зазначав К. Маркс, робітник більшу частину свого життя віддає процесові виробництва, а тому й умови на виробництві значною мірою є також умовами його життєвого процесу, умовами його життя [3].

В Росії майже до кінця XIX ст. не було законів, якими регулювалася б тривалість робочого дня. Відсутність відповідного законодавства призводила до того, що робітників примушували працювати на фабриках і заводах понад 12 годин на добу. Навіть діти працювали в дві зміни — вдень і вночі, по 12 годин кожної зміни. Взагалі в другій половині XIX ст., і зокрема в 90-х роках, на промислових підприємствах України капіталісти широко запроваджували жіночу і дитячу працю. А в таких галузях промисловості, як тютюнова, шерстомийна, парусоткацька, сірникова та інших, жінки і діти становили навіть переважну частину робочої сили.

Встановлені раніше порядки на довгий час збереглися і після реформи. На нових підприємствах, які виникали після реформи, також була двозмінна робота по 12 годин на добу, а на тих, що працювали в одну зміну, власники здовжували робочий день до 14—15 годин, а часто і значно більше. «...При своєму безмежному сліпому прагненні, при своїй

---

[1] ХОДА, ф. Харківського губернського правління (лікарське відділення), 1889, спр. 311, арк. 1, 6.

[2] «Вперед», № 4, січень, 1899 р.

[3] К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 90.

вовчій жадності до додаткової праці капітал,— підкреслював К. Маркс,— ламає не тільки моральні, але й чисто фізичні максимальні межі робочого дня» [1].

На шахтах Донбасу робітники працювали в основному в дві зміни по 12 годин кожна. Перша зміна, як правило, починала роботу о 6-й годині ранку і закінчувала о 6-й годині вечора. Проте навіть за цієї умови капіталісти збільшували робочий день на 2—3 години. Так, у Бахмутському повіті на великих для того часу шахтах французької компанії, де було зайнято понад 1500 робітників, робочий день становив 15 годин на добу. З повідомлення управляючого шахтами французької компанії в Бахмутському повіті катеринославському губернатору видно, що шахтарі працювали на шахтах з 6 годин ранку до 9 годин вечора [2].

Ще більшим був робочий день на шахтах, що працювали в одну зміну. Як зазначали катеринославські земські статистики, на Мар'їнському руднику Губоніна (Слов'яно-Сербський повіт) на початку 80-х років вибійники працювали навіть по 20 годин на добу, з 6-ї години ранку і до 2-ї години ночі [3]. Багато часу доводилося витрачати робітникам на підіймання з шахт після закінчення зміни. Затримка шахтарів після закінчення роботи набрала такого масового характеру, що навіть Бахмутський повітовий справник змушений був визнати, що «робітникам, які виконали свої роботи, тобто закінчили до 6 години ранку, або вечора, доводиться досить довго, часто по кілька годин, стояти біля стовбура шахти, чекаючи підйомної машини, яка піднімає вугілля» [4].

Більшу половину доби працювали робітники і на спорудженні залізниць, де панували необмежена влада інженерів — довірених різних компаній і особливо підрядчиків, які жорстоко експлуатували робітників.

Робочий день робітників, зайнятих на будівництві залізниць, тривав мінімум 15—17 годин на добу. На будівництві Києво-Брестської залізниці підрядчики під час укладання договорів з робітниками взагалі не визначали тривалості робочого дня. У договорі підрядчика Кузнецова, наприклад, записано, що «робітники умовлялись працювати день від сходу до заходу, дружно і в міру сил» [5]. Подібне становище робітників було на будівництві Києво-Курської, Лозово-Севастопольської та інших залізниць, де тривалість робочого дня становила не менше 15 годин тяжкої виснажливої праці.

Слід відзначити, що в 70-х роках в урядових колах були деякі спроби врегулювати робочий день. Для цього 1876 р. була створена комісія графа Баранова, але її діяльність ніяких практичних результатів не дала.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, К., 1963, стор. 255.

[2] Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 176. (Далі — ДОДА).

[3] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии, вып. III, Екатеринослав, 1886, стор. 374.

[4] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур, 1898—1905, спр. 47, арк. 28.

[5] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1871, спр. 169, арк. 28.

Порівняно в кращих умовах перебували робітники залізничних майстерень, хоч і тут робочий день був також тривалим. Так, робітники Київських залізничних майстерень у 80-х роках XIX ст. працювали в середньому 11—11,5 години на добу [1]. В Полтавських майстернях робочий день починався о 6 годині ранку і закінчувався о 5 годині 30 хвилин вечора [2]. В Катеринославських залізничних майстернях він тривав 12 годин [3].

Велику групу робітників залізничного транспорту становили такі категорії, як стрілочники, зчіплювачі вагонів, складачі поїздів та ін. До початку 90-х років XIX ст. їх робочий день залежав від волі начальства кожної залізниці. Вони працювали безперервно 24 години із зміною через одну добу.

Лише часті аварії на транспорті змусили Міністерство шляхів в одному з документів 1889 р. відзначити, що ненормальні умови праці робітників служби руху і тяги загрожують рухові поїздів. У 1891 р. міністерство заборонило робітникам цих служб працювати безперервно 24 години на добу, але на практиці цього наказу рідко дотримувались. Лише в середині 90-х років для вказаних професій був установлений 12-годинний рабочий день [4]. Проте це був ще далеко не той робочий день, якого добивались робітники.

Тільки революційна боротьба робітників Росії, і в тому числі України, примусила царський уряд 2 червня 1897 р. видати закон про введення у промисловості робочого дня тривалістю 11,5 години на добу, що для багатьох підприємств, зокрема великих, було значним кроком назад, оскільки робітники їх ще раніше добилися 10—11-годинного робочого дня. Закон з такою великою тривалістю робочого дня був виданий на догоду найреакційнішій частині російської буржуазії.

Проте навіть цей закон, який поширювався лише на промислових робітників (приблизно 2,1 млн. із 10 млн. чоловік, що працювали по найму), фактично, не виконувався, оскільки, відповідно до роз'яснень міністра фінансів від 5 січня і 24 лютого 1898 р., він не завжди був обов'язковим для виконання. Крім цього, власники підприємств швидко знайшли спосіб обходити закон шляхом збільшення робочих днів, змін, а також понаднормових робочих годин.

Таким чином, лише в Київській фабричній окрузі в 1899 р. 56,5% робітників працювали по 208,9 понаднормової години замість 120, які допускав закон, а необов'язкові понаднормові роботи доходили навіть до 294,9 години [5]. «Попередньою умовою,— підкреслював К. Маркс,—

---

[1] «Киевлянин», 7.IV 1879 р., «Голос», 31.III 1879 р.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1891, спр. 66, ч. 15, арк. 8.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 5 діловодство, 1899, спр. 11, ч. 16. літ. «Е», арк. 4.

[4] С. Трегубов, Опыт изучения в санитарном отношении быта железнодорожных служащих в пределах Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги, Харків, 1904, стор. 23, 27.

[5] А. Микулин, Нужды рабочих, К., 1905, стор. 69.

без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників і їх визволення приречені на невдачу, є *обмеження робочого дня*» [1].

Оцінюючи значення нового закону, В. І. Ленін зазначав, що він є, з одного боку, вимушеною поступкою царського уряду, яку відвоювали об'єднані і свідомі робітники, а з другого боку, він «необхідно і неминуче **дав новий поштовх** російському робітничому рухові» [2].

Важкі умови праці робітників дуже впливали на зростання промислового травматизму. В кам'яновугільній промисловості нещасні випадки в більшості виникали в результаті незадовільного устаткування шахт. Робітників-шахтарів на кожному кроці підстерігала смерть. Численні документи свідчать про те, що робітники гинули від несправних шахтних підйомників, про погане обладнання яких писав і журнал «Южно-русский горный листок» [3].

Багато робітників гинуло також від завалів, вибухів газів, затоплення шахт водою, пожеж тощо.

Жадоба капіталістів до наживи, ігнорування ними правил охорони праці і техніки безпеки приводило до того, що на шахтах Донбасу все частіше почали виникати аварії і катастрофи. Так, у 1891 р. на шахтах Риковського стався вибух гримучого газу, у зв'язку з чим 28 робітників загинуло під землею, 28 померло на поверхні, а 63 були дуже обпечені [4]. Великої сили вибух газу був у 1898 р. на шахті «Іван». За офіціальними даними, тут загинуло 75 робітників, а за неофіціальними — 150 [5]. Обстеження показало, що причиною вибухів була недостатня вентиляція шахт.

Причиною зростання травматизму на промислових підприємствах був також тривалий робочий день. Підраховано, що у вугільній промисловості, де робота тривала як мінімум 12 годин на добу, в перші чотири години траплялось 14,3% нещасних випадків, у наступні 4—42,85% і така ж кількість в останні години [6]. Найбільше нещасних випадків траплялось із вибійниками, саночниками і кріпильниками [7]. Ф. Енгельс, характеризуючи умови праці шахтарів Англії, так писав про вугільну промисловість: «навіть у тих промислових закладах, де панує найбезсоромніша експлуатація, ми не побачимо такого загального і такого крайнього виснаження» [8]. Цю характеристику цілком можна поширити і на умови праці шахтарів Донбасу.

Наскільки важкі й небезпечні для життя були умови праці шахтарів Донбасу видно з того, що в 1885—1887 рр. у Росії на 10 000 робітни-

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 16, стор. 191.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 267.
[3] «Южно-русский горный листок», 1881, № 7, т. III, стор. 103.
[4] «Горнозаводской листок», 1891, № 2, стор. 897.
[5] Л. Либерман, Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь, М., 1929, стор. 30.
[6] «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», СПб., 1905, № 1, стор. 8.
[7] Там же.
[8] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 447.

ків гірничої промисловості припадало вбитих 5,3 чол., а в Донбасі — 18,3, або в 3,4 раза більше. Як показують далеко не повні статистичні підрахунки, лише в 70-х роках XIX ст. на шахтах і рудниках Донбасу було вбито 199 чол. і покалічено 158; у наступному десятилітті загинуло 355 чол. і покалічено 119. Нарешті, у 90-х роках кількість вбитих становила 950 чол. і покалічених — 2423, а всього 3929 робітників [1].

Ці дані свідчать, що травматизм невпинно зростав і що лише у Донбасі від нещасних випадків щороку гинуло значно більше робітників, ніж в інших вугільних басейнах.

Погана організація охорони праці і техніки безпеки була також і на металургійних підприємствах. І тут це спричинялось до великої кількості нещасних випадків. На Олександрівському заводі тільки в 1898 р. дістали травми 97 чол., з яких померло 23 [2]. Документи Харківського архіву свідчать, що на паровозобудівному заводі в Харкові 1898 р. сталося 142 нещасних випадки, з яких 4 закінчилися смертю [3]. За даними статистики, на металургійних заводах України в 1893 р. налічувалось 15 тис. робітників, а в 1899 р. число їх зросло до 49 тис., або в 3,2 раза. За той же час кількість нещасних випадків зросла з 49 до 617, тобто більше ніж у 12 раз [4].

Таким чином, намагання капіталістів одержати якнайбільші прибутки призводило до того, що зростання нещасних випадків у декілька раз перевищувало збільшення числа робітників.

З розвитком залізничного транспорту та інтенсивності руху на залізницях посилюється і зростання травматизму серед залізничників. Особливо багато жертв викликали аварії поїздів, причиною яких у багатьох випадках був непомірно великий робочий день робітників, зокрема паровозних бригад. Так, 10 серпня 1877 р. на лінії Бахмач — Конотоп зіткнулися пасажирський і вантажний поїзди, внаслідок чого було вбито й покалічено до 50 чол. При розслідуванні причин катастрофи з'ясувалось, що в дорозі заснула паровозна бригада, в тому числі і машиніст, який не мав відпочинку кілька днів підряд [5]. За статистичними даними, загальна кількість вбитих і покалічених залізничних робітників з 1882 по 1895 р. збільшилась на 65%. Найбільша кількість нещасних випадків припадала на Південно-Західну залізницю [6], де лише з січня по серпень 1886 р. трапився 91 нещасний випадок, внаслідок чого померло 47 чол. і було покалічено 44 чол. [7]

---

[1] «Вісник Академії наук УРСР», 1959, № 2, стор. 32.

[2] Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1898 заводском году, СПб., 1900, стор. 138 (підрахунки автора.— *О. П.*).

[3] ХОДА, ф. Харківського заводу Російського машинобудівного і механічного товариства, 1898, спр. 145 і 254.

[4] Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1904—1907 гг., Харків, 1909, стор. 64, 65.

[5] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1876, спр. 8, арк. 77.

[6] Статистический сборник Министерства путей сообщения, вып. 46, 1895, табл. XI.

[7] «Киевлянин», 7. VIII 1886 р.

Немало страждали від травматизму і робітники цукрових заводів та гуралень. Наскільки тут частими були нещасні випадки, видно з прикладу Саливонківського заводу, на якому лише з 17 по 21 грудня 1883 р. було покалічено 8 робітників, з яких троє померло [1]. Інженер технолог М. Толпигін писав, що на одному цукровому заводі в Харківській губернії в 90-х роках протягом сезону трапилось 66 нещасних випадків [2]. Медичний інспектор Подільської губернії К. Сулима прийшов до висновку, що протягом одного сезону роботи цукрових заводів на кожну тисячу робітників припадало 30 чол. вбитих і поранених [3].

По всіх галузях промисловості України в 70-х роках було вбито на підприємствах або померло від ран 510 і покалічено 582 чол., у наступному десятилітті загинуло 840 і покалічено 1501. В 90-х роках число вбитих становило 1897 чол., а число покалічених виросло до колосальної цифри — 14 815. В цілому за 70—90-ті роки вбитих налічується 3247 робітників і покалічених — 16 898 [4]. Наведені дані переконливо свідчать про невпинне зростання травматизму на промислових підприємствах України в другій половині XIX ст. Гонитва капіталістів за високими прибутками, ігнорування ними охорони праці й техніки безпеки коштували життя і здоров'я не одній сотні й тисячі робітників України. Покалічені робітники і їх сім'ї майже ніякої допомоги від власників підприємств не одержували, а страхування в Росії до початку XX ст. взагалі було відсутнє, тому вони залишалися в дуже важкому, а часом і в безвихідному становищі.

З умовами праці і тривалістю робочого дня тісно зв'язаний рівень заробітної плати робітників на капіталістичних підприємствах. В. І. Ленін підкреслював, що «низька плата і довгий робочий день завжди йдуть поряд і одне без одного неможливе» [5]. Капіталісти, використовуючи кон'юнктуру на ринку праці, особливо в роки криз і депресій у промисловості, систематично знижували заробітну плату, збільшували робочий день і посилювали інтенсивність праці на виробництві.

Рівень заробітної плати робітників на капіталістичних підприємствах України був неоднаковим. Часто за виконання однієї і тієї ж роботи робітники одержували різну заробітну плату. Це залежало не лише від різних галузей промисловості, а й від способу найму робітників (безпосередньо власниками підприємств чи підрядчиками), від системи оплати праці — поденної, місячної чи відрядної.

Особливо велика різниця в оплаті праці робітників спостерігалась у вугільній промисловості України. В перші пореформні роки робітники наймалися на шахти переважно в індивідуальному порядку. Але вже в 70-х і особливо у 80-х роках між власниками шахт і робітниками

---

[1] «Киевские губернские ведомости». 16.II 1884 р.

[2] М. А. Толпыгин, Перечень о бывших несчастных случаях в сахарных заводах со служащими и рабочими, К., 1894, стор. 42.

[3] К. П. Сулима, Несчастные случаи с рабочими в свеклосахарных заводах и меры предупреждения их (материалы к фабричной гигиене), СПб., 1894, стор. 42.

[4] «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 73.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 247.

з'явився посередник — підрядчик. Про те, як це невигідно було для робітників, свідчить хоча б такий факт. На шахті Малкіна біля с. Павлівки, Слов'яно-Сербського повіту контора платила підрядчикові по 11 крб. за кубічний сажень вугілля. Всього за місяць підрядчик одержав 1000 крб., а виплатив за роботу 710 крб. Отже, за рік підрядчик привласнив понад 3000 крб., які належали робітникам [1]. Ось чому робітники промислових підприємств у своїх виступах проти капіталістів, особливо у 70—80-х роках, насамперед вимагали усунення підрядчиків і взагалі підрядного способу найму робітників.

При іншій системі оплати праці робітників, коли наймала сама контора (наприклад, на шахтах Новоросійського товариства в Юзівці), вибійники і саночники одержували в середньому по 25—30 крб. на місяць.

Зарплата робітників, які піднімали вугілля на поверхню, не перевищувала 18 крб. на місяць. Цей мізерний заробіток ледве забезпечував робітникам і їх сім'ям напівголодне існування. На поверхні шахти вугілля очищали сортувальники — переважно діти та жінки. Платили їм 30—40, а дорослим чоловікам — 70—80 коп. на день [2]. Власники шахт широко використовували цю дешеву жіночу й дитячу працю.

Низький рівень заробітної плати робітників вугільної промисловості яскраво ілюструється даними, які відносяться до середини 80-х років: вибійники в середньому одержували 20,9 крб. на місяць, кріпильники і бутчики — 19, саночники — 16,4, сортувальники — 13,2 крб. Лише незначна група майстрових, яка становила 7—8% загальної кількості робітників, одержувала від 24 до 32 крб. на місяць [3]. На зменшення зарплати впливали тимчасові припинення роботи шахт через обвали, затоплення водою, а також численні штрафи, відрахування по хворобах тощо. При визначенні розміру зарплати підприємцями завжди використовувалась кон'юнктура ринку праці. Щоб затримати влітку робітників, їм підвищували оплату на 5—10 коп. на день, а зимою відповідно зменшували.

Майже на всіх шахтах порушувались строки виплати грошей робітникам. Так, на Голубовському руднику Уманського біля ст. Мар'ївка за договором зарплату мали видавати щомісяця, а насправді восьми артілям у складі 186 чол. не платили грошей від 2 до 6 місяців, заборгувавши 202 тис. крб. [4]

Внаслідок страйкової боротьби робітників царський уряд змушений був видати закон від 3 липня 1886 р. про регулярну видачу заробітної плати [5], але власники шахт вживали багато способів, щоб обійти його. Наприклад, на багатьох рудниках приймали на роботу без паспортів, але робили застереження, що перші місяці замість зарплати робітник

---

[1] Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. III, стор. 372.

[2] Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. II, стор. 314.

[3] Там же, стор. 317—318.

[4] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии; вып. III, стор. 375.

[5] Полное собрание законов Российской империи, 1888, т. VI, № 3769.

буде одержувати товари в крамниці. Якщо робітник вимагав заплатити гроші, контора заявляла в поліцію і безпаспортного робітника висилали по етапу, а зароблені ним гроші залишались власникові.

В 90-х роках частими були факти не лише затримки заробітної плати, але й привласнення її. Так, у вересні 1890 р. власник Варваро-Борисівського рудника Піотровський, заборгувавши 200 робітникам 18 224 крб., втік з рудника [1]. Те саме зробив в липні того ж року власник рудника Слов'яно-Сербського повіту Завадський, який заборгував 276 робітникам 42 142 крб.[2]

На багатьох рудниках, особливо руднику Алчевського в Слов'яно-Сербському повіті, навіть у 90-х роках існувала ще така кабальна форма оплати праці робітників, як розрахунок «талонами», що приймалися місцевими торговцями лише зі знижкою 20% вартості [3]. Робітник втрачав при цьому 20% заробітку. Це змушений був визнати навіть буржуазний економіст Є. Рогозін [4].

Важким тягарем для робітників були також численні штрафи. В. І. Ленін писав, що фабриканти могли брати штрафи, за що хотіли і скільки хотіли; часто штрафи накладалися «на розсуд» хазяїна без зазначення причини. Вони досягали іноді половини заробітку [5].

На шахтах Донбасу капіталісти широко користувалися штрафами як погрозою. Наприклад, у розрахунковій книжці робітників французької компанії з 11 пунктів у 9 була погроза штрафами розміром від $^3/_4$ денного заробітку до 3 крб.[6] Тільки у 1887 р. тут було стягнуто штрафів з робітників на суму 5135 крб. 12 коп.[7] Штрафували робітників десятники, штейгери, інженери, власники підприємств і підрядчики.

Несвоєчасна видача грошей, нескінченні штрафи знижували життєвий рівень робітників. Вони потрапляли в кабалу до підприємців, їх крамниць, і змушені були купувати там продукти за підвищеними цінами, до того ж здебільшого недоброякісні.

Різницю цін у лавках підприємців і в найближчих крамницях або на ринку яскраво видно з таких даних: у 1886 р. в лавці підрядчика Гінзбурга на Голубовському руднику пуд пшеничної муки коштував 1 крб. 45 коп., а на базарі поблизу рудника — 1 крб. 20 коп. і відповідно пуд житньої муки 1 крб. 15 коп. і 75 коп., пуд крупи 1 крб. 80 коп. і 1 крб. 50 коп., пуд пшона 2 крб. і 1 крб. 75 коп., пуд солі 40 коп. і 20 коп., фунт масла — 20 коп. і 18 коп.[8] Відомі також факти, коли у деяких

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1890, спр. 58, ч. 24. арк. 25.

[2] Там же, спр. 196, арк. 1, 3.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, спр. 152, ч. II, арк. 117.

[4] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 104.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 21.

[6] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1885, спр. 34, ч. 6, арк. 27-а.

[7] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 141. (Далі — ДОДА.)

[8] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии, вып. 3, 1886, стор. 376.

крамницях, зокрема на шахті Крамарова, робітники виявили в діжці замість солонини собаче м'ясо [1]. Таким чином, заводські лавки приносили великі прибутки їх власникам і водночас були зручним засобом закабалення робітників.

Піднесення промисловості в 90-х роках не принесло робітникам особливого поліпшення їх становища. Навпаки, ряд прикладів свідчить про те, що капіталісти почали посилений наступ на життєвий рівень пролетаріату, знижуючи насамперед заробітну плату. Так, на Альбертівській шахті раніше платили при відрядній роботі 2,5 крб. за кубічний сажень, а з 1895 р.— лише 2,1 крб.[2], на Горлівському руднику, де було зайнято до 2000 шахтарів, усім знизили зарплату на 5 коп. на день[3].

Що ж до середнього рівня заробітної плати шахтарів Донецького басейну, то він, за підрахунками окружного гірничого інженера Є. Таскіна, в кінці XIX ст. був таким: вибійники, які працювали під землею, на відрядній роботі одержували від 1 крб. 20 коп. до 1 крб. 60 коп., іноді до 2 крб. на день; вагонники, ремонтні робітники та інші — 80 коп.— 1 крб. 20 коп., а ті, що працювали на поверхні взимку — в середньому від 60 до 80 коп. на день, а влітку — від 75 коп. до 1 крб. на день [4]. Звичайно, при цьому треба мати на увазі, що, крім згаданих, багато робітників інших кваліфікацій одержували значно нижчу заробітну плату.

З наведених даних видно, що заробітна плата переважної більшості робітників в середньому становила, навіть виходячи з даних гірничої інспекції, від 14 до 25 крб. на місяць.

Разом з тим спостерігаємо зростання цін протягом другої половини XIX ст. на головні продукти харчування. Ось конкретні дані про зростання середньорічних цін на базарі при Луганському заводі за період з 1860 до кінця 1890-х років. За 1860—1899 роки ціна на пуд житньої муки зросла на 81%; пуд пшеничної муки відповідно на 73%; ціна на м'ясо за цей час збільшилась у 2—$2^1/_2$ раза[5]. Отже, ціни на продукти підвищились в середньому на 70—250%. Причому, як свідчать численні факти, це явище було характерне для всіх губерній України. Звичайно, що при такому колосальному зростанні цін важко говорити про поліпшення економічного становища основної маси робітників у кінці XIX ст.

Рівень заробітної плати робітників залізорудної промисловості Кривого Рога в ряді місць був ще нижчим, ніж на шахтах Донбасу. Особливо це стосувалось підприємств, які належали іноземним власникам. На рудниках Французької компанії в 1884 р. вона коливалась від 70 коп.

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1887, спр. 9, ч. 21, арк. 59.

[2] Там же, 2 діловодство, 1895, спр. 26, ч. 12, арк. 6.

[3] Там же, 3 діловодство, 1896, спр. 606, ч. 3, арк. 14.

[4] Там же, 1892, спр. 124, ч. 4, арк. 139.

[5] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии, вып. 3, стор. 41—44; В. Павлович, Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния, СПб., 1862, стор. 238—239; Экстренный съезд горнопромышленников Юга России, Харків, 1900, Доклады, стор. 11; С. И. Потолов, Рабочие Донбасса в XIX веке, М. — Л., 1963, стор. 55, 164.

до 1,2 крб. на день [1], а на рудниках Новоросійського товариства була ще меншою і дорівнювала 10 крб. на місяць [2].

Особливо позначилась на рівні заробітної плати промислова криза 80-х років — багато підприємств закрилося, безробіття стало повсюдним явищем. У цей час була знижена плата на заводі в Юзівці, де основна маса робітників одержувала не більше 12—25 крб., а іноді заробітна плата становила 8—6 і навіть 4 крб. на місяць [3].

У 90-х роках заробітна плата кваліфікованих робітників на деяких металургійних заводах була досить висока. Зокрема, на Брянському заводі в Катеринославі середній заробіток всіх робітників, за даними буржуазного економіста Є. Рогозіна, становив 34 крб. 60 коп. на місяць, а майстрові (кваліфіковані робітники) одержували від 30 до 90 крб. на місяць, чорноробу взимку 70 коп., а літом від 80 коп. до 1 крб. на день [4]. Приблизно такий же рівень заробітної плати був і на Гданцівському металургійному заводі [5]. Проте зростання заробітної плати набагато відставало від продуктивності праці, що яскраво видно із даних по Південно-Дніпровському заводу. В 1889—1890 рр. середній річний виробіток одного робітника дорівнював 1669 крб., а в 1894—1895 рр.—2724 крб. на рік. За цей же час середній річний заробіток штатного робітника виріс з 1 крб. 77 коп. до 1 крб. 85 коп. на день, а поденного так і залишився на рівні 1 крб. 9 коп. на день [6]. К. Маркс підкреслював, що «рука в руку із зростанням продуктивності праці йде... здешевлення робітника, а, значить, зростання норми додаткової вартості, навіть в тому разі, коли реальна заробітна плата підвищується» [7]. Характерно, що саме на цьому заводі власники одержували в 90-х роках найвищі дивіденди. Насправді ж заробітна плата робітників металургійних заводів була значно нижчою. Зокрема, на Юр'ївському металургійному заводі, як повідомляв у 1897 р. в департамент поліції жандармський офіцер, робітники одержували 75 коп. на день [8]. А взагалі в 90-х роках фактичний середній заробіток їх дорівнював 16—23 крб., кваліфікованих робітників — 24—30 крб. і лише іноземних робітників — від 40 і вище крб. на місяць.

Надзвичайно мізерною була оплата праці у робітників залізничного транспорту, особливо зайнятих на спорудженні залізниць. Наприклад, на одній з дільниць на будівництві Києво-Брестської залізниці робітники першої категорії одержували 9 крб. на місяць, другої — 6 і третьої — 3 крб. Тих, хто не виконував норми, переводили до нижчої категорії. Норми виробітку були такими, що робітників дуже часто переводили в

---

[1] «Одесские новости», 3.X 1884 р.
[2] «Одесские новости», 4.X 1884 р.
[3] Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. II, стор. 243.
[4] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 44.
[5] Там же, стор 30.
[6] Б. Ф. Брандт, назв. праця, стор. 99.
[7] К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1953, стор. 605.
[8] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1897, спр. 15, ч. 24, арк. 12.

нижчі категорії. У зв'язку з заворушеннями серед робітників на будівництві цієї залізниці волинський губернатор у повідомленні генерал-губернаторові від 7 червня 1871 р. писав, що визначені підрядчиком відрядні роботи дуже важко виконати. Якою важкою була ця праця, свідчить такий факт: в 1871 р. у підрядчика Кузнецова один робітник під час роботи на залізничній лінії в рабоні Ковеля впав на тачку і тут же раптово помер. Лікар констатував смерть від виснаження непосильною працею [1].

Низькою була заробітна плата робітників і службовців залізниць, які безпосередньо були зв'язані з рухом поїздів. Прикладом цього можуть служити дані про середньомісячний заробіток працівників однієї з центральних залізниць на Україні — Харківсько-Миколаївської в 90-х роках XIX ст. Переїзні сторожі одержували тут 4 крб. 40 коп. на місяць, колійні сторожі — 10 крб. 60 коп., стрілочники — 15 крб. 30 коп., опалювачі вагонів і кондуктори-чистильники — 16 крб., поїзні мастильники — 16 крб. 20 коп., кондукторські бригади — 20 крб., складачі і зчіплювачі — 23 крб., телеграфісти — 26 крб., паровозні бригади — 30 крб. 70 коп., кочегари депо, оглядачі і ревізійні слюсарі — 31 крб. 60 коп., начальники станцій, їх помічники і оглядачі поїздів — 39 крб. [2] На інших залізницях середній рівень заробітної плати був трохи нижчий.

Так само, як і в інших галузях, на залізничних робітників накладались численні штрафи. Кореспондент «Киевлянина» писав, що по одній лише службі експлуатації на Південно-Західній залізниці сума всіх штрафів за один місяць становила 2435 крб. Машиністів, наприклад, штрафували за перевитрату вугілля, причому штраф стягували по 24 коп. за пуд, в той час як Південно-Західній залізниці він коштував лише 19 коп.[3]

Ще нижчою була заробітна плата робітників на цукрових заводах України. Хоча в різних губерніях і на окремих заводах спостерігалося деяке коливання в заробітній платі, але воно було незначним. У середньому по Україні чоловіки одержували від 5 до 6 крб. на місяць, жінки 3—4 крб., а підлітки 2—3,5 крб. на заводських харчах [4]. На своїх харчах чоловіки одержували від 8 до 15 крб., а жінки — 6—8 крб. на місяць[5]. Причому характерно, що майже за півстоліття рівень заробітної плати робітників цукрових заводів майже не змінився.

Про рівень заробітної плати робітників у багатьох інших галузях промисловості України свідчать дані фабричних інспекторів. Зокрема, в Чернігівській губернії 1899 р. середній річний заробіток робітника дорів-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1871, спр. 169, арк. 5.

[2] Дані взято з кн.: Н. Островский, О работе и отдыхе железнодорожных служащих, деятельность коих связана непосредственно с движением поездов, Харків., 1896, стор. 51.

[3] «Киевлянин», 23.IX 1880 р.

[4] ЦДІА УРСР, ф. Старшого фабричного інспектора Київської губернії, 1894—1896, спр. 8, арк. 36.

[5] ХОДА, ф. Харківського губернського правління, 1893—1894, спр. 374, арк. 25.

нював 84 крб. на рік, або 7 крб. на місяць [1], а в Харківській губернії в 1900 р. — відповідно 170 і 11,6 крб. [2]

Аналіз даних про заробітну плату робітників України за другу половину XIX ст. показує, що в переважній більшості галузей промисловості для основної маси робітників вона була низькою. Лише в металургійній промисловості, розвиток якої відбувався дуже швидко і в широкому масштабі, підприємці, з метою забезпечення заводів робочою силою і, зокрема, кваліфікованими робітниками, встановлювали вищу заробітну плату. Частково підвищилася в кінці XIX ст. заробітна плата гірників Донецького басейну. Взагалі ж протягом 70—90-х років рівень її підвищився приблизно на 10—15%, а на деяких виробництвах — до 25%. Проте були й такі галузі, як цукрова промисловість, у якій рівень заробітної плати робітників протягом усього періоду зберігся на одному рівні. А на залізничному транспорті заробітна плата робітників у 90-х роках навіть дещо знизилася. Це явище спостерігалося й на залізницях усієї країни [3].

Звичайно, що відзначене вище незначне підвищення номінальної заробітної плати робітників в окремих галузях промисловості в кінці XIX ст. не могло помітно вплинути на поліпшення становища робітників, оскільки навіть у цьому випадку зростання заробітної плати значно відставало від зростання цін на найважливіші продукти харчування.

Про заробітки робітників у пореформений період В. І. Ленін писав, що хоча вони подекуди й збільшились після звільнення селян, то дуже не набагато і не надовго, бо маса голодного народу з села збивала ціни, а продукти дорожчали так, що навіть при збільшеній платі робітники одержували все менше засобів до життя [4].

Важке матеріальне становище робітників посилювалось жахливими житловими умовами, які згубно відбивалися на всьому побуті робітників та їх здоров'ї. За всю історію існування капіталістичного суспільства житлова проблема для робітників так і не була розв'язана. Це змушені були визнати навіть буржуазні економісти, зокрема П. Фомін, який писав у 1915 р., що житло для робітників «і до цього часу є болючим питанням у житті Донецького басейну» [5].

Надзвичайно поганими були житлові умови робітників-шахтарів. «Приміщення, в яких у той час жили шахтарі,— писав у своїх спогадах інженер А. Ауербах,— справді були жахливі: у хорошого поміщика худоба була в кращих умовах, ніж нещасні шахтарі, які жили в землянках. Землянки ці — звичайні ями, викопані в землі і накриті земляним дахом» [6].

---

[1] Статистические сведения о заведениях фабрично-заводской промышленности Черниговской губернии за 1899 год, Чернигов, 1900, стор. 4.

[2] ХОДА, ф. Окружного фабричного інспектора Харківської фабричної округи, 1900—1901, оп. 812, спр. 64, арк. 23.

[3] С. Г. Струмилин, Очерки советской экономики, М.—Л., 1927, стор. 204.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 83.

[5] П. И. Фомин, назв. праця, стор. 344.

[6] А. А. Ауэрбах, Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России, «Русская старина», декабрь, 1909, стор. 557.

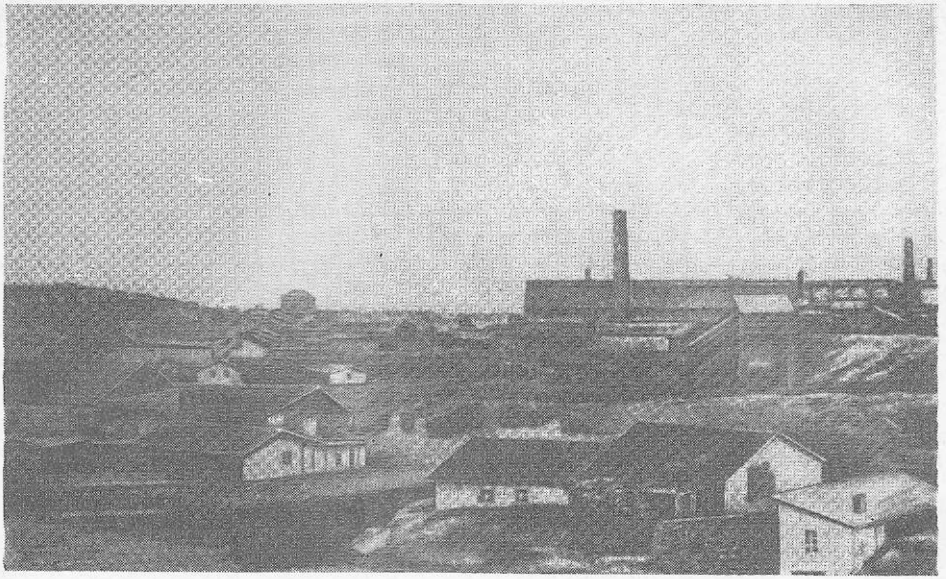

Робітниче селище Собачівка біля Юзівського заводу. 80-і роки XIX ст.

Проте, як зазначав далі автор спогадів, навіть і цих «огидних приміщень було мало, і часто на одних і тих же місцях вночі спала денна зміна, а вдень — нічна» [1].

Ці робітничі селища, які в Донбасі так і називалися «собачівками», були зовсім занедбані у гігієнічному відношенні — низькі, тісні, брудні. Під час дощу вода потрапляла всередину землянки, і тому стіни та долівка завжди були мокрими. «Ми в більшості з них не могли бути більше двох-трьох хвилин,— писали катеринославські земські статистики,— настільки неприємне і важке там повітря навіть при відкритих дверях» [2].

Надзвичайно мізерними були розміри таких жител. На Голубівському руднику, наприклад, у землянці 10 сажнів довжини і 7 ширини влітку жило 18 робітників, а взимку — 60. В іншій землянці шириною 7,5 аршини і довжиною 3 аршини жило 20 робітників [3].

На багатьох шахтах і рудниках Донбасу (особливо в 70—80-х роках) майже зовсім не було лазень. Велика скупченість, бруд, відсутність води сприяли поширенню різних епідемій — холери, чуми, черевного тифу тощо.

---

[1] А. А. Ауэрбах, Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России, «Русская старина», декабрь, 1909, стор. 557.

[2] Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии, вип. II, стор. 323.

[3] Там же, вип. III, стор. 382.

Незважаючи на те, що XVIII з'їзд гірничопромисловців, який відбувся у 1893 р., заборонив власникам шахт будувати для робітників землянки, за офіціальними даними у 90-х роках близько 40% шахтарів Донбасу продовжувало в них жити [1]. Навіть Є. Рогозін після огляду робітничих квартир у 90-х роках писав, що «житла робітників будувалися на зразок звіриних лігв, у які увійти мені було не тільки морально важко, а й навіть боязко» [2].

Такі самі жахливі житлові умови були й у робітників, які працювали на рудниках Криворіжжя. Вогкість, тіснота, бруд і велика кількість паразитів — риси, що характеризують основну масу робітничих жител на рудниках Кривого Рога [3].

Особливо гостро стала проблема житла в другій половині 80-х років XIX ст. у зв'язку з широким розвитком металургійної промисловості на Півдні Росії. Будуючи нові заводи, капіталісти мало турбувалися про створення житлово-побутових умов для робітників. Навіть на такому відносно давно побудованому заводі, як Юзівський, робітники містилися в «балаганах» і «каютах», що мало чим відрізнялися від звичайних землянок.

За свідченням гірничого інженера Іордана, який оглядав у 1892 р. рейкопрокатний і механічний завод Брянського Товариства, житла для робітників не відповідали найелементарнішим вимогам гігієни і санітарії. Це були огидні приміщення з нарами в два яруси; тут же містилися і кухні, де робітники обідали, скрізь було тісно і брудно. Їх без перебільшення можна порівняти лише з приміщеннями для домашніх тварин [4]. На Дебальцівському механічному заводі робітники жили в холодних і вогких «мазанках» і за це малопридатне житло з них вираховували по 7 крб. на місяць. На деяких заводах взагалі не було житлових приміщень. Зокрема, багато робітників Краматорського металургійного заводу через відсутність жител змушені були копати собі землянки, в які набивалося по 20—30 чоловік [5].

Не в кращих житлових умовах перебували і залізничники. Бараки для робітників, які працювали на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці, були збудовані в землі, без вікон. Вони, як написано в акті, складеному 30 січня 1873 р. Олександрівським повітовим комітетом громадського здоров'я, нагадували вівчарні, тільки в менших розмірах. Деякі бараки зовсім не мали печей. Солома на земляних нарах потерта, повітря важке, температура в січні досягала лише 5° тепла. В бараках було багато хворих [6]. Такі ж приміщення для робітників були і на Киє-

---

[1] Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России, т. I, Х., 1894 р., стор. 18.

[2] Е. И. Рогозин, назв. праця, стор. 103.

[3] «Известия горных инженеров», 1900, № 4, стор. 45.

[4] К. А. Пажитнов, назв. праця, т. 2, стор. 99.

[5] Н. Древетняк, Прошлое и настоящее завода, К., 1950, стор. 24.

[6] ООДА, ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248-б, зв'яз. 1762, 1873, Харків, спр. 337, арк. 7.

во-Балтській та Києво-Курській залізницях. Ці факти переконливо свідчать, що залізничні будівельні компанії зовсім не вживали заходів до створення нормальних умов для робітників.

Про житлові умови залізничників Києва міська санітарна комісія писала у 1878 р., що житло для чергових кондукторів — це холодний темний погріб з мокрими стінами. Кондуктори заявляли, що після кількох годин перебування в цьому приміщенні у них з'являється шум в голові і біль у вухах, а в багатьох притупляється слух. Казарма стрілочників майже повністю знаходилась в землі, вікна були без скла, рами погнили. Такими ж були казарми і ремонтних робітників [1]. В особливо важкому становищі перебували поденні робітники майстерень.

Робітники України, які були зайняті в цукровій промисловості, жили головним чином в перенаселених казармах і бараках, збудованих ще до реформи.

В казармі Моєвського цукрового заводу, де були влаштовані нари в два яруси, могло вміститись не більше 500 чоловік, а власники заводу в сезон виробництва вселяли туди до 750 робітників [2]. За свідченням окружного інспектора Харківської фабричної округи, на багатьох цукрових заводах в казармах влаштовували нари навіть в три яруси [3].

Але часто навіть і таким житлом власники підприємств не забезпечували робітників. На багатьох підприємствах вони змушені були спати в тих же приміщеннях, де працювали.

Особливо важкими були житлові умови робітників у містах. У Харкові в булочній Савельєва, як свідчить про це рапорт лікаря від 5 квітня 1879 р., там, де готують тісто і роблять хліб, влаштовані нари, завалені брудним одягом, на яких сплять робітники [4]. В Києві на всіх підприємствах міста, як відзначала санітарна комісія, житла робітників не відповідають найелементарнішим нормам. Наприклад, власник Копельгоф тримав своїх робітників у льоху, де зберігалися різні фарби — миш'якові, свинцеві та ін. У друкарні Мілевського 15 робітників-підлітків жили у підвалі, де варили фарби [5]. Робітники багатьох булочних спали на тих же столах і полицях, де складали хліб та булки [6].

Велика кількість робітників, зайнятих на поденній праці, влаштовувалась в нічліжних будинках, де, як правило, ліжок не було, а спали просто на підлозі. В Одесі багато чорноробів ночували просто на вулиці, в порожніх бочках [7]. Наймати ж для себе квартиру в місті робітники не могли через високу ціну. Найменша квартирна плата в Києві 1883 р.

---

[1] «Киевлянин», 16.XI 1878 р.

[2] Хм. ОДА, ф. Подільського губернатора (таємна частина), 1879, спр. 5778, арк. 262.

[3] В. В. Святловский, Жилище фабричного рабочего в Малороссии и в Привислянском крае, Чернигов, 1889, стор. 4.

[4] ХОДА, ф. Харківського губернського правління (лікарське відділення), оп. 67, 1880—1881, спр. 218, арк. 2.

[5] «Киевлянин», 10.X 1878 р.

[6] «Киевлянин», 6.V 1886 р.

[7] «Одесский вестник», 9.VIII 1874 р.

коливалась від 100 до 200 крб. на рік, або відповідно 8,3 і 16,6 крб. на місяць [1]. Таких грошей робітник, зрозуміло, платити не міг.

Ці надзвичайно важкі в санітарно-гігієнічному відношенні умови побуту робітників призводили до великої кількості різних захворювань.

У зв'язку з розвитком промисловості і концентрацією у певних районах значної кількості робітників місцева адміністрація, боячись виникнення епідемій, ставила питання про відкриття лікарень при великих підприємствах. Зважаючи на це, царський уряд змушений був видати в 1866 р. закон про медичну допомогу робітникам на фабриках і заводах. Законом передбачалось, що на промислових підприємствах, де працює понад 100 робітників, мала бути лікарня з розрахунку одне ліжко на сотню робітників; на підприємствах з меншою кількістю робітників — приймальні палати і фельдшер. Проте цей закон не виконувався, а хворих робітників підприємці просто звільняли. На промислових підприємствах, особливо на шахтах і рудниках Донбасу, взагалі до 90-х років рідко де були лікарні і постійні лікарі при них. Плата за лікування була дуже високою — місяць перебування в лікарні коштував 7—8 крб.

Відсутність медичної допомоги робітникам під час захворювань і особливо при нещасних випадках відбивалась на їх здоров'ї. Часто навіть хворі на тиф змушені були по кілька днів залишатись серед здорових робітників. Все це призводило до частого виникнення різних епідемічних захворювань. Коли в 1892 р. у Юзівці виникла епідемія холери, то санітарно-профілактичні заходи і медична допомога виявилися настільки неефективними, що смертність досягала тут 46,4% [2]. Характерно, що навіть витрати, пов'язані з епідемією, капіталісти перекладали на самих робітників. Під час епідемії на заводі Юза, наприклад, відраховували частину зарплати робітників на будівництво холерних бараків та їх обладнання [3]. Ці дії адміністрації викликали у робітників велике обурення, яке під час епідемії вилилося у відкриті виступи шахтарів всього Юзівського району. Налякане виступами робітників, гірниче присутствіє Південної Росії видало в 1893 р. обов'язкову постанову про медичну допомогу робітникам на гірничих заводах і промислах. І хоч кількість лікарень на початку XX ст. порівняно зросла, вони були дуже в занедбаному стані. Приміщення лікарень не відповідали призначенню, кімнати були невеликі, погано освітлені. Навіть комісія Міністерства державних маєтностей, яка обстежувала у 1900 р. становище шахтарів Донбасу, змушена була зазначити в своїх висновках, що «лікарні не зовсім відповідають вимогам закону» [4].

Незадовільним було медичне обслуговування робітників і на будівництві залізниць. На Лозово-Севастопольській залізниці, наприклад, ли-

---

[1] КОДА, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 3, 1883, спр. 31, арк. 2.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1892, спр. 124, ч. 8, арк. 144.

[3] Там же. ч. 25, арк. 140.

[4] Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России, т. I, Харків, 1901, стор. 3.

ше на ділянці між Олександрівськом і р. Конкою працювало 6 тис. робітників, з яких 400 померло від хвороб та морозів, а решта майже вся перехворіла на тиф та гарячку [1]. В лазареті з 56 хворими не було ні матраців, ні подушок, ні ліжок, ні халатів, ні навіть підстилок із соломи [2]. На залізничному вузлі в Конотопі з кількістю робітників і службовців до 7 тис. була лише одна приймальна палата на десять ліжок, а число хворих, які потребували лікування (по обліку лікарсько-санітарної служби), щороку доходило до 12 тис. чоловік [3].

На залізницях України було всього 13 лікарень, у яких налічувалося 398 ліжок. У лікарнях і на дільницях працювало 45 лікарів. Зокрема, на такій великій залізниці, як Південно-Західна (близько 4 тис. верстов), було лише три залізничні лікарні [4].

Важке економічне становище робітничого класу доповнювалося його політичним безправ'ям. Робітники України, як і трудящі маси всієї Росії, зараховувалися в розряд податного стану, вони зобов'язані були платити різні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. Трудящі всієї країни, в тому числі і робітники, були позбавлені права брати участь в управлінні державою. Вся влада в країні належала царю, він одноособово видавав закони, призначав міністрів, членів державної ради, присвоював військові звання, нагороджував орденами та ін. Царське самодержавство було самодержавством чиновників. «...Ні російські робітники, ні весь російський народ,— відзначав В. І. Ленін у 1903 р.,— не мають досі свободи розпоряджатися своїми *загальнонародними* справами. Народ весь, цілком, лишається таким же кріпаком у чиновників, як селяни були кріпаками у поміщиків. Російський народ не має права вибирати чиновників, не має права обирати виборних людей, які б складали закони для всієї держави. Російський народ не має навіть права організовувати сходки для обговорення *державних* справ»[5].

На Україні також була заборонена й жорстоко придушувалася всяка громадсько-політична і культурно-освітня діяльність робітничого класу. Як і весь народ, робітники були позбавлені свободи слова, права влаштовувати збори, не мали змоги друкувати книги та газети.

Робітникам заборонялося об'єднуватися в професійні організації, створювати спілки для захисту своїх прав. Внаслідок цього на Україні в другій половині XIX ст. не було організовано жодної профспілкової організації. Навіть робітничі каси, які на початку свого виникнення створювалися з чисто економічною метою, і ті існували нелегально.

Царський уряд заборонив також створювати каси серед службовців установ та прикажчиків магазинів. Два роки розглядався в управлінні Київського генерал-губернатора статут каси прикажчиків магазинів м. Проскурова (тепер м. Хмельницького), і нарешті в 1882 р. було пові-

---

[1] «Русские ведомости», № 42, 1873 р.
[2] «Одесский вестник», 6.III 1873 р.
[3] В. Бабко, В годы подполья, К., 1950, стор. 10.
[4] С. Трегубов, назв. праця, стор. 167, 175.
[5] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 321—322.

домлено подільського губернатора, що Міністерство внутрішніх справ не знайшло можливим у сучасний момент дозволити існування такої каси [1].

Особливо боявся царський уряд поширення друкованого слова серед народу. Навіть книги, які дозволялися царською цензурою, важко було дістати, і не лише в невеликих населених пунктах, але й у великих містах. Для того, щоб відкрити приватну бібліотеку, потрібно було пройти крізь цілий ряд перепон місцевого, в масштабі губернії, значення. І зовсім ще не вирішував справи дозвіл міністерства освіти на відкриття бібліотеки. Потрібна ще була згода міністерства внутрішніх справ, яку не так легко було дістати. Царський уряд тримав народ у темряві, щоб його легше було пригнічувати.

Загальне політичне безправ'я народу особливо негативно відбивалося на становищі робітників, які фактично були беззахисними перед капіталістичними хижаками. Останні не тільки жорстоко експлуатували робітників, але й нерідко позбавляли їх особистої свободи в неробочий час, зокрема, це траплялось на цукрових заводах. Як свідчить цілий ряд документів, навіть у 70-х роках власники підприємств поводилися з своїми робітниками, як з кріпаками до реформи: тримали їх замкнутими на території заводів. Так, найняті в 1871 р. на роботу на Смілянський цукровий завод, селяни з Дубенської волості Масальського повіту Смоленської губернії через деякий час змушені були залишити завод через важкі умови праці і самоуправство заводських службовців. У заяві на ім'я мирового посередника вони скаржилися на жорстоке поводження з ними і побої довірених Бобринських. Далі селяни писали, що «вони позбавлені були можливості шукати захисту в судовому порядку, тому що завод обнесений щільною огорожею і вихід з нього був під суворою вартою» [2].

Багато великих промислових підприємств навіть у кінці 90-х років були своєрідними фортецями, в яких тримали робітників. Ось що розповідав на судовому процесі захисник робітників Брянського металургійного заводу, яких судили за участь у страйку в 1898 р.: «Міцна висока стіна, відгороджена канавою; по стінах будки вартових на однаковій відстані одна від одної. На вартових якийсь особливий одяг. Відблиск кинджалів. Несподівані постріли» [3]. Всі ці факти свідчать, що запроваджений поліцейський режим для робітників фабрик і заводів мало чим відрізнявся від умов, у яких тримали злочинців у місцях ув'язнення.

Робітники позбавлені були права організовувати страйки і демонстрації, добиватися поліпшення свого становища. З метою посилення боротьби проти страйкарів і особливо їх керівників, царський уряд надав у 1870 р. особливі права губернаторам висилати керівників страйків в адміністративному порядку, без суда і слідства у віддалені губернії

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора 1883 (поліцейська частина), спр. 78, арк. 13.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Головної контори Смілянських цукрових заводів гр. Бобринських, 1872, спр. 228, арк. 64.

[3] О. О. Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962, стор. 259.

Росії [1]. Проте царському урядові цей захід здався недостатнім і його вирішили посилити в законодавчому порядку. Тому в 1874 р. був виданий закон, згідно з яким винних у «підбурюванні до організації страйків» карали ув'язненням від чотирьох до восьми місяців, а учасників страйків від двох до чотирьох місяців [2]. Шляхом жорстоких репресій царський уряд намагався затримати робітничий рух, який розвивався в Росії, задушити виступи робітників, залякати їх засланням до Сибіру та в'язницею. В. І. Ленін у статті «Про страйки» зазначав, що «тільки в Росії залишалися дикі закони проти страйків» [3].

Фабричне законодавство, яке мало на меті обмежити до певної міри сваволю підприємців, дуже мало впливало на поліпшення становища робітників. Власники фабрик, заводів швидко знайшли багато шляхів обходити закони в Росії. Нагляд за виконанням цих законів покладався на фабричну інспекцію, яка була утворена в 1882 р., але в умовах самодержавної Росії, при повному безправ'ї народу, вона, як це визнав і сам міністр фінансів Ф. Вишнеградський, виконувала чисто поліцейські функції і являла собою не що інше, як «готові кадри спеціальної фабричної поліції» [4].

Фабричні інспектори майже завжди були на боці фабрикантів, захищали їх інтереси і діяли в повній згоді з ними. Але робітники, будучи політично безправними, не могли впливати на дії інспекції, а скарги на фабричних інспекторів теж не досягали своєї мети.

В Росії до XX ст. збереглася така огидна форма розправи з трудящими, як покарання різками. Робітників били за участь у страйках і заворушеннях, за відмову приступити до роботи на підприємстві. Цілий ряд документальних даних свідчить про жорстоку розправу з робітниками шляхом пороття їх різками на підприємствах і публічно на площах. За далеко не повними даними, лише у 80-х — першій половині 90-х років на Україні було покарано різками 780 робітників за участь у боротьбі проти жорстокої експлуатації капіталістів [5].

Особливо жорстоко розправлявся царизм з робітниками та інтелігенцією, членами революційних соціал-демократичних організацій Росії. Царський уряд постійно переслідував соціал-демократів за їхню діяльність. Жандарми та поліція наповнювали в'язниці учасниками революційного підпілля, висилали їх у віддалені губернії та Сибір. Так, департамент поліції у березні 1898 р. лише протягом однієї ночі зробив величезну кількість обшуків, внаслідок яких було заарештовано у великих містах 500 соціал-демократів [6], з них тільки в Києві 175 чоловік.

---

[1] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. I, М., 1950, стор. 243.

[2] Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XIX, отделение первое, СПб., 1876, стор. 853.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 281.

[4] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1885, спр. 34, ч. 5, арк. 15, 17, 244.

[5] О. А. Парасунько, Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90 годы XIX в), К., 1963, стор. 402.

[6] Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг., К., 1963, стор. 62.

Жандарми та поліція жорстоко переслідували робітників за читання соціал-демократичної літератури та прокламацій. Як зазначалося в листівці Київського робітничого комітету, протягом першого півріччя 1897 р. в Києві жандарми заарештували близько 30 робітників «сподіваючись в'язницею добитися від них показання відносно розповсюджувачів листків» [1]. Шукаючи «крамоли», жандарми,— писали в своїй листівці катеринославські соціал-демократи,— «грубо вриваються до нас у квартири, хапають людей тільки за те, що знаходять в них соціал-демократичні книжки, і кидають до в'язниці, позбавляють повітря й світла, поводяться з кожним заарештованим найобурливішим способом. Ці негідники застосовують усі методи для того, щоб вбити всяку людську гідність... поводяться дуже грубо, примушують стояти навитяжку під час допитів, а іноді вдаються навіть до побоїв» [2].

Відзначаючи важке становище робітників, В. І. Ленін вказував, що «на російському робітничому класі лежить подвійний гніт: його оббирають і грабують капіталісти та поміщики, а щоб він не міг боротися проти них, його зв'язує по руках і по ногах поліція, затикаючи йому рота, переслідуючи всяку спробу відстояти права народу. Всякий страйк проти капіталіста веде до того, що на робітників напускають військо і поліцію. Всяка економічна боротьба неминуче перетворюється в політичну, і соціал-демократія повинна нерозривно зв'язати і ту і другу в *єдину класову боротьбу пролетаріату*. Першою і головною метою такої боротьби повинно бути завоювання політичних прав, *завоювання політичної свободи*» [3].

Робітничий клас, як і всі трудящі України, терпів також і жорстокий національний гніт. Царське самодержавство, здійснюючи реакційну національну політику щодо народів, які населяли окраїни Росії, презирливо іменувало їх «інородцями», забороняло національну мову і переслідувало розвиток національної культури.

Царський уряд не визнавав існування української мови і культури українського народу. Циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. офіціально було заборонено українську мову в школах. Однак такого заходу, на думку царських чиновників, було недостатньо для повного національного пригноблення українського народу. Царський уряд вирішив позбавити його і друкованих творів рідною мовою. В зв'язку з цим у 1876 р. було видано спеціальний урядовий указ, за яким заборонялося українське письменство. Царське самодержавство насильно русифікувало народ. Навчання в школах здійснювалось тільки російською мовою.

Заборонялося друкувати українською мовою наукову і художню літературу, видавати журнали та газети. Були під забороною також спектаклі рідною мовою і навіть виконання пісень. Парадоксально, але факт,

---

[1] Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг., К., 1963, стор. 48.

[2] Там же, стор. 78.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 187.

українські народні пісні заборонялося співати українською мовою, проте дозволялося виконувати їх французькою мовою.

Отже, скорочення шкіл на Україні, гоніння царизму на українську культуру дуже негативно впливало на розвиток письменності. Наприкінці XIX ст. лише 13% населення України було письменним.

Політичне безправ'я, важкі умови праці, тривалий робочий день і низька заробітна плата, грабіжницькі штрафи, відсутність охорони праці і техніки безпеки, масовий травматизм, антисанітарні умови життя робітників,— все це є продуктом капіталістичної системи, яка грунтується на жорстокій експлуатації трудящих і спрямована на забезпечення максимальних прибутків капіталістам. Робітники фабрик і заводів, рудників і залізниць були цілком віддані на волю капіталістів, які, привласнюючи наслідки праці робітників, наживали великі капітали на їх експлуатації.

Становище робітників України, як і Росії, в другій половині XIX ст. визначалося характером розвитку капіталізму. В країні існували кріпосницькі пережитки, які зумовлювали жорстокі форми експлуатації робітників. В. І. Ленін писав, що «в таких країнах, як Росія, робітничий клас терпить не стільки від капіталізму, скільки від недостатнього розвитку капіталізму» [1].

Важке становище робітничого класу було одною з причин посилення його боротьби проти царизму й капіталістичної експлуатації.

РОБІТНИЧИЙ РУХ В 60—90-х РОКАХ

У пореформений період на Україні, як і в Росії, з розвитком промисловості й зростанням чисельності робітничого класу розгортається і його революційна боротьба, яка проявляється у формі заворушень та страйків. Правда, в перші роки після реформи страйки робітників відбувалися дуже рідко. Протест проти експлуатації та важких умов життя виявлявся переважно в масових заворушеннях, самовільному залишенні робіт і переходах на інші підприємства чи будови, або на сільськогосподарські роботи тощо. Найбільше заворушень було серед робітників, що працювали на будівництві залізниць, яке особливо розгорнулося на Україні з другої половини 60-х років.

Відмова будівельної компанії і підрядчиків на будівництві залізничної лінії Київ — Балта урівняти заробіток робітників при виконанні однакової роботи та поліпшити їх житлово-побутові умови була приводом до виникнення масових заворушень у 1867 р., в яких брало участь декілька тисяч робітників. Побоюючись зриву будівництва, підрядчики змушені були задовольнити деякі вимоги робітників, зокрема поліпшити харчування, медичне обслуговування тощо, а будівельна компанія збільшила платню на 5 коп. за день кожному робітникові [2]. Отже, навіть у

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 32.

[2] «Киевлянин», 28.IX 1867 р. і 9.XI 1867 р.; «Московские ведомости», 11.VII 1867 р.

ті часи, коли робітничий рух тільки почав розвиватись в країні, натиск значної маси робітників на експлуататорів приносив певні успіхи.

Крім робітничих заворушень, у 60-х роках XIX ст. на Україні відбувалися також і робітничі страйки, які в порівнянні з заворушеннями були вищим проявом класової боротьби робітників з експлуататорами.

Першим більш-менш значним і організованим виступом робітників проти експлуататорів після реформи 1861 р. був страйк робітників на Грудецькому цукровому заводі Абази в Кам'янецькому повіті, Подільської губернії. Причиною страйку була відмова адміністрації заводу надати робітникам вихідний день у зв'язку з наближенням свята. Домовившись між собою, робітники 7 квітня 1868 р. припинили роботу й залишили завод. Нечуваний досі випадок на заводі вивів з рівноваги заводську адміністрацію. Довірений поміщика Пассек тут же наказав оштрафувати кожного робітника першої зміни на 50 коп. Але й це не злякало робітників. До страйкарів у той же день приєдналась робітники другої зміни. Страйк на заводі продовжувався. Зібравшись наступного дня о 6 годині вечора біля контори заводу, страйкуючі робітники вимагали від директора заводу Лібгарта зняти штраф, накладений на них напередодні Пассеком. Робітники заявили, що в разі відмови, вони взагалі покинуть роботу на заводі [1].

Проте адміністрація заводу відмовилась виконати вимоги робітників і викликала на завод поліцію, яка арештувала 9 квітня ініціаторів страйку — робітників першої зміни Л. Подателя, Ф. Балицького, П. Рибака та інших, а решту намагалася силою примусити приступити до роботи.

Репресивні заходи місцевих органів влади викликали велике обурення робітників. Відмовляючись приступити до роботи, вони чинили опір поліції, вимагали звільнення арештованих. Лише після арешту робітників другої зміни В. Долинського та С. Помоги поліції та адміністрації вдалось припинити страйк робітників 10 квітня [2].

Арештованих робітників звинуватили в тому, що вони відмовлялися від роботи, брали участь у заворушеннях і страйку, а також ставили вимоги перед адміністрацією заводу. Матеріали слідства були направлені в Кам'янецький повітовий суд у квітні 1868 р. Понад півтора року просиділи робітники в тюрмі, поки, нарешті, суд, у кінці грудня 1869 р., розглянув їх справу. Оскільки вони до суду відсиділи більше, ніж передбачено законом покарання, то їм зарахували попереднє ув'язнення [3].

У жовтні 1867 р. в Києві сталася гостра сутичка понад 100 київських підмайстрів з своїми хазяями та ремісничою управою, яка тривала майже два дні. Виступ підмайстрів був придушений поліцією, а керівники його Загородній, Дурасов та Гельвер були віддані до суду [4].

---

[1] Хм. ОДА, ф. Кам'янецького повітового суду, 1869, спр. 1384, арк. 1.
[2] Там же, арк. 2.
[3] Там же, арк. 13.
[4] КОДА, ф. Київського повітового суду, 1867, спр. 1866, арк. 1, 2, 3.

Страйки того часу були стихійними і мали ще чисто економічний характер. Говорячи про страйки цього періоду, В. І. Ленін зазначав, що і «стихійний елемент», по суті, являє собою не що інше, як «початкову форму» класової боротьби. «І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості: робітники втрачали споконвічну віру в непорушність порядків, які давили їх, починали... не скажу розуміти, а почувати необхідність колективної відсічі, і рішуче поривали з рабською покірністю перед начальством. Але це було все ж куди більше проявом одчаю і помсти ніж *боротьбою*».

Дещо ширшого розмаху набрав робітничий рух на Україні, як і в Росії у 70-х роках XIX ст. Виступи робітників тоді відбувалися частіше і з більшим числом учасників. І хоча робітничий рух, як і раніше, залишався стихійним, проте процес класового пробудження робітників, їх солідарність у боротьбі проти експлуататорів проявлялись уже помітніше.

В цьому відношенні досить яскравим був страйк робітників на Невській бавовно-прядильній фабриці в Петербурзі у травні 1870 р. У страйку брало участь понад 800 робітників, які вимагали підвищення заробітної плати [1]. Широкий відгук у пресі на страйк, дискусії про появу «робітничого питання» в Росії були причиною заборони інформації про страйк [2], а страх перед зростаючим опором робітників експлуататорам примусив царський уряд вдатись до розправи з страйкарями за допомогою судових репресій.

Але цей намір властей не дав бажаних результатів. Робітники на суді тримались дружно і стійко, а захисники їх навели стільки жахливих фактів про важкі умови праці і винність у цьому адміністрації, що окружний суд, який розглядав справу страйкарів, фактично виніс виправдувальний вирок [3].

Проте царський уряд вжив певних заходів, спрямованих на придушення страйкового руху. 6 липня 1870 р. міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, згідно з яким губернаторам надавалось право висилати в адміністративному порядку керівників страйків у віддалені губернії Росії. На основі цього циркуляру сотні і тисячі найбільш передових робітників було вислано без суду і слідства [4]. Але, незважаючи на репресії царських властей, страйкова боротьба робітників не припинялася.

На Україні, як і в Росії, під час страйків у 70-х роках робітники висували вимоги переважно економічного характеру.

Починаючи з 1870 р. страйки на Україні поширювались з року в рік. Лише в наступному році відбулося сім страйків, з них чотири — на залізницях. Зокрема, в травні того ж року стійкого характеру набрав страйк на Миколаївській судноверфі. Безпосереднім приводом до виник-

---

[1] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, стор. 238; К. А. Пажитнов, Рабочее движение в России, СПб., 1906, стор. 112.

[2] ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 3 експедиція, 1870, спр. 64, ч. 1, арк. 6.

[3] Там же.

[4] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, стор. 242, 243.

нення страйку було те, що адміністрація верфі оплачувала працю місцевих кваліфікованих робітників поденно — по 85 коп. на день, в той час як робітники, що прибули з Петербурга, одержували за аналогічну роботу майже вдвоє більше — 1 крб. 60 коп. на день. Місцеві робітники домагались підвищення заробітної плати. Страйк тривав три дні; в результаті адміністрація мусила задовольнити вимоги робітників [1].

Вперту і тривалу боротьбу вели робітники, що будували Тираспільсько-Кишинівську залізницю. Причиною страйку було те, що підрядчики Костянтинівський, Єсипов та інші постійно обраховували, штрафували, харчували гнилими продуктами і позбавляли обідньої перерви робітників. Внаслідок цього з 413 чоловік, найнятих весною, наприкінці травня залишилося лише 215, а останні самовільно пішли на польові роботи в Херсонську губернію [2]. Робітники, які продовжували працювати, неодноразово вимагали від підрядчиків поліпшити умови праці й дотримуватись контрактів. Проте вимоги їх не були задоволені, і на початку червня ще 26 чоловік пішли на сільськогосподарські роботи, а 40 чоловік оголосили страйк. У скарзі на ім'я мирового судді робітники писали, що підрядчик Єсипов несвоєчасно видає заробітну плату, постійно штрафує, в тому числі й за дні хвороби, погано харчує та ін. Перевіряючи ці факти, навіть суддя змушений був визнати їх справедливими.

Побоюючись, щоб робітники самовільно не залишили роботу, суддя закликав сторони до примирення. І лише після того як підрядчик пообіцяв списати штрафи, ліквідувати кругову поруку, виплачувати за дощові дні (що й було зафіксовано в протоколі), більшість робітників вийшла на роботу. Частина ж робітників, серед них Антон Платонов, Степан Аксьонов, Захар Михайлов та інші, продовжували страйкувати і підбурювали до цього інших. Робітники вимагали повернення паспортів, а коли їм в цьому відмовили, намагалися піти без документів, але були затримані 13 червня на ст. Паркани [3].

На захист підрядчиків виступила вся адміністрація краю — від судді до генерал-губернатора, які злякались «негативного впливу» страйкарів на інших робітників. Вони умовляли, погрожували страйкарям. Проте ці умовляння й погрози судді та генерал-губернатора не вплинули на робітників, які продовжували вимагати повернення паспортів. За розпорядженням генерал-губернатора найбільш активних страйкарів було притягнуто до судової відповідальності [4].

Репресії царського уряду і його органів на місцях не припинили боротьби робітників, яка поступово розширювалася. В 70-х роках, крім робітників на будівництві залізниць, в страйкову боротьбу втягуються пролетарі інших професій — робітники механічних, чавуноливарних і ма-

[1] «Голос», 10.V 1871 р.

[2] «Исторический архив», т. VII, М., 1951, стор. 190; ООДА, ф. Новоросійського і бессарабського генерал-губернатора 1871, спр. 58 арк. 4.

[3] ООДА, ф. Новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, 1871, спр. 58. арк. 6.

[4] «Исторический архив», т. VII, стор. 194.

Страйки робітників на заводі Юза в 1875 р.

шинобудівних підприємств, пролетарські маси великого промислового району країни — Донецького басейну, а також великий загін робітничого класу цукрової промисловості.

Певним центром робітничого руху в Донбасі з середини 70-х років стало містечко Юзівка з металургійним заводом, навколишніми підприємствами і особливо вугільними шахтами. Перший страйк у Донецькому басейні відбувся в 1874 р. на шахтах при металургійному заводі Новоросійського акціонерного Товариства в Юзівці. На заводі був встановлений нестерпний режим для робітників. Постійні утиски, погані умови праці, низька заробітна плата й обрахунки в заводських крамницях стали основною причиною заворушень шахтарів, під час яких була висунута вимога про підвищення заробітної плати [1]. Але обіцяна Юзом надбавка з березня місяця по 10 коп. на день не була видана в квітні. У відповідь на відмову адміністрації підвищити заробітну плату понад 500 шахтарів припинили роботу в середині квітня й оголосили страйк, під час якого було розгромлено кілька шинків у містечку. Намагання шахтарів залучити до страйку заводських робітників не мало успіху тому,

[1] «Санкт-Петербургские ведомости», 22.V 1875 р.; «Горный журнал», 1875, № 1, стор. 81—82.

що адміністрація напоїла горілкою вальцювальників і вони допомагали їй розганяти шахтарів.

Розповідаючи про страйк, народницька газета «Вперед», яка видавалася в Лондоні, писала, що після побиття шахтарів вальцювальниками, англійці на конях переслідували страйкарів у степу й продовжували розправу [1]. За участь у страйку кілька шахтарів були вислані по етапу в місця постійної приписки. Але поразка страйкарів і жорстока розправа з ними не зломила їх бойового духу. Металурги і шахтарі підприємств Юза потім не раз виступали проти жорстокої експлуатації і примушували адміністрацію йти на певні поступки.

В цей період відбулися два страйки в Одесі: в травні 1875 р. на машинобудівному заводі Белінно-Фендеріха за участю 400 робітників, а в серпні того ж року — на заводі Гульє-Бланшарда. На останній надійшли термінові замовлення, і власник його вирішив виконати їх шляхом продовження робочого дня на дві години без підвищення заробітної плати. Але проти цього рішуче виступили члени заводської групи «Південноросійського союзу робітників», які почали готувати страйк на заводі.

Для кращої організованості робітників група випустила спеціальну листівку, в якій закликала протестувати проти неправильного розрахунку. Поява листівки справила великий вплив на робітників, які почали виявляти своє незадоволення, а наступного дня частина з них зовсім припинила роботу. Загроза загального страйку і зупинки заводу примусили підприємця почати переговори з робітниками і частково виплатити гроші за понаднормові роботи на заводі [2]. Отже, внаслідок активної діяльності членів «Союзу» робітники змогли добитися часткового поліпшення своїх умов.

Вивчення документів, що висвітлюють боротьбу робітників на чавуноливарних і машинобудівних заводах, у залізничних майстернях, показує, що вона проходила організованіше, ніж на інших підприємствах, але й вона була стихійною і мала економічний характер. Страйки в основному були оборонні й лише в ході деяких з них робітники висували вимоги підвищення заробітної плати.

У 70-х роках, як було зазначено вище, в страйкову боротьбу все активніше почали включатися робітники цукрових заводів. На багатьох з них за допомогою місцевого адміністративно-поліцейського апарату, що часто перебував на службі у власників заводів, був створений справжній тюремний режим для робітників. Проте, незважаючи на жорстокі репресії, боротьба робітників проти капіталістів все більше посилювалась. Наприкінці жовтня 1878 р. відбувся страйк на Бабинському цукровому заводі Липовецького повіту, Київської губернії.

Причиною страйку було те, що прикажчик Држевецький 30 жовтня побив артільного старосту робітників, найнятих у Стражському повіті

---

[1] «Вперед», I.VII 1875 р., стор. 373 (Лондон).

[2] М. Н. Сквери, Первая рабочая социалистическая организация в Одессе (1875), Одесса, 1921, стор. 39, 40.

Чернігівської губернії. Коли про це довідались робітники, то не тільки суражці, але й ті, що прийшли з Новозибківського повіту — всього 394 чоловіки відмовились вийти на зміну й зажадали від директора заводу Яхлера видати їм прикажчика для розправи і, крім того, вимагали виплатити 1000 крб. за нанесену образу. Відмова дирекції задовольнити вимоги робітників призвела до зупинки заводу. Адміністрація терміново викликала представників влади. Прибувши на завод, помічник повітового справника та інші примушували робітників приступити до роботи. У відповідь на це робітники подали скаргу представникам влади на службовців заводу, які неодноразово наносили їм побої [1]. Обрана на зборах робітників делегація для переговорів з директором наполягала, щоб адміністрація виконала їх попередню вимогу, інакше робітники не будуть працювати на заводі.

Спроба помічника справника довести робітникам, що домагання їх нездійсненні, що, мовляв, завод уже зазнав збитків, теж не вплинула на страйкарів. Навпаки, вони висунули нові, більш конкретні вимоги: «1. Не мати ніякої претензії до робітників за простій заводу; 2. Щоб ніхто з прикажчиків заводу не насмілювався штовхати і бити робітників; 3. Щоб тих, хто покалічився на заводі, лікували в лікарні без вирахування робочих днів; 4. Щоб тих, хто не може працювати через хворобу або з інших причин, розраховували і відпускали додому до закінчення строку договора» [2].

Хоча нові вимоги мали в основному економічний характер, вони були вже певним кроком уперед у порівнянні з висунутими напередодні.

Разом з цим робітники домагались також, щоб директор видав розписку про те, що він буде виконувати їхні вимоги.

Наступного дня директор заводу змушений був поступитись і видати робітникам розписку, яка була засвідчена помічником справника. Пункт про побої, які були основною причиною страйку, був сформульований так: «Якщо хто з офіціалістів (службовців заводу.— *Ред.*) ударить робітника, то буде позбавлений посади і, крім того, його місячна заробітна плата передається на користь скривдженого» [3]. Своєю стійкістю і наполегливістю робітники домоглись певного успіху.

У 70-х роках XIX ст. відбувались страйки й на інших цукрових заводах України, зокрема на Саливонківському заводі Васильківського повіту Київської губернії в грудні 1876 р., на Загнітковському заводі Ольгопольського повіту Подільської губернії та на багатьох інших. За ці роки відбулося 16 страйків робітників цукрових заводів, але всі вони мали економічний характер. Страйкували також на винокурних і цегельних заводах, а також у різних кустарних майстернях. У боротьбі робітників з експлуататорами формувалась їх класова свідомість і солідарність.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського губернатора (таємна частина), 1878, спр. 5, арк. 36.
[2] Там же, арк. 37.
[3] Там же.

На металообробних та машинобудівних підприємствах робітники страйкували 11 разів. Страйки тут проходили організованіше і успішніше. В харчовій промисловості, переважно на цукрових заводах, відбулося 20 страйків; на будівництві залізниць та в залізничних майстернях — 13. Говорячи про робітників двох останніх груп, слід мати на увазі, що в силу специфіки цих галузей страйки тут проходили менш організовано, а капіталістична експлуатація була особливо жорстокою. В гірничій промисловості відбулося всього 4 страйки. Стільки ж було в останніх галузях промисловості.

Страйковий рух робітників невпинно вів до підвищення організованості в їхній боротьбі.

Всього протягом 1860—1879 рр. на Україні відбулося 52 страйки і 20 заворушень робітників.

Для характеристики розмаху страйкової боротьби в 60—70-х роках важливе значення мають дані про кількість її учасників. На підприємствах, охоплених страйками, працювало 20 854 робітники, а брало участь у страйках 15 609 чоловік, або 75% усього числа робітників, що для того часу є досить значним фактом. У заворушеннях, що відбувались на підприємствах, і особливо на будівництві залізниць, брало участь 18 926 чол. Коли ж до цього додати ще 5800 робітників, які самовільно залишили роботу, то число учасників руху становитиме до 40,3 тис. чол. Деякі з страйків набували такого стійкого характеру, що підприємці і навіть місцеві поліцейські власті не могли з ними впоратись. За участь в страйках робітників звільняли з роботи, висилали додому, сікли різками, заарештовували; за ці ж роки на підприємства 22 рази викликали поліцію і війська.

На розгортання робітничого руху на Україні в 70-х роках XIX ст. певний вплив мала революційна пропаганда різночинної інтелігенції.

Після реформи 1861 р. на Україні, як і в усій Росії, почався новий буржуазно-демократичний період в історії революційного руху. Керівна роль у цьому русі належала революціонерам-різночинцям. Нове покоління борців продовжувало і зміцнювало традиції своїх попередників — В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка та ін. Аналізуючи діяльність «великих діячів тієї епохи», В. І. Ленін писав, що революційну агітацію, яку розпочав Герцен, «підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом» [1]. Революційно-демократичний рух народників особливо розгорнувся з кінця 60-х — початку 70-х років.

Революційне народництво 70-х років було широким суспільним рухом, який охоплював переважно дрібнобуржуазну інтелігенцію — шкільну молодь, учителів, вихідців з середовища дрібних чиновників та ін. Народники були ідеологами селянської демократії. Вони вважали, що Росія не піде по шляху капіталістичного розвитку. Основними носіями

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

соціалістичних ідей, на їх думку, було селянство, а зародком соціалізму — селянська община.

Народники не розуміли історичної ролі пролетаріату. Для них пролетаріат не був тим новим класом, який тільки і міг очолити загальнонародну боротьбу трудящих проти царського самодержавства. Звідси їх віра в можливість селянської соціалістичної революції.

Хоча народники і заперечували самостійні завдання пролетаріату, який ще тільки формувався, проте вони значну увагу приділяли революційній пропаганді серед робітників. В. І. Ленін підкреслював, що палка проповідь народників, не знайшовши відгуку в широких селянських масах, розбудила найбільш передових робітників. Народницька пропаганда сприяла організації робітників та пробудженню в них почуття невдоволення існуючим ладом, формуванню політичної свідомості. В гуртках, які організовували народники, робітники набували не тільки загальних знань, а й знайомилися також з робітничим рухом і різними течіями соціалізму на Заході, з творами Маркса.

Революційно-демократичний рух народників пробудив до свідомого життя перших робітників-революціонерів. З революційних гуртків, якими керували народники 70-х років, вийшла ціла плеяда робітників-революціонерів, таких, як Петро Алексєєв, Степан Халтурін, Віктор Обнорський та багато інших, які з часом самі стали талановитими керівниками і організаторами робітничого руху.

Знамениту промову, виголошену П. Алексєєвим 10 березня 1877 р. на засіданні особливого присутствія правительствуючого сенату, заключні слова якої — «підніметься мускулиста рука мільйонів робочого люду, і ярмо деспотизму, захищене солдатськими штиками, розлетиться в прах!»,— В. І. Ленін назвав великим пророкуванням російського робітника-революціонера [1]. Промова Алексєєва була надрукована народниками окремою листівкою і широко розповсюджувалася в нелегальних гуртках, де її з захопленням читали робітники.

Велику революційну роботу розгорнули народники в 70-х роках на Україні. Найбільшими центрами народницької пропаганди були Київ, Одеса та Харків. Незважаючи на суворі репресії царського уряду, революційні гуртки майже не припиняли своєї діяльності. Народницька пропаганда набрала також значного поширення в таких містах, як Херсон, Миколаїв, Полтава та ін.

Однією з найбільших організацій, яку створили народники на Україні, був «Південноросійський робітничий союз», організований у травні 1880 р. в Києві колишніми чернопередільцями Є. Ковальською та М. Щедріним. Програма «Союзу» не визнавала політичної боротьби пролетаріату, ігнорувала політичне виховання робітників. В ній говорилося лише про необхідність економічного перевороту в країні, від якого, на їх думку, залежатиме і політичний переворот [2]. Основним засобом бо-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 337.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 434.

ротьби робітників проти експлуататорів вважався фабричний терор, завдяки якому можна домогтися поступок економічного характеру. Висувався також і політичний терор.

Після арешту Ковальської та Щедріна в жовтні 1880 р. керівники «Союзу» С. Богомолець, П. Кашінцев та інші змінили програму в бік ще більшого відходу від завдань робітничого класу.

«Союз» об'єднував понад 800 чоловік інтелігенції та робітників промислових підприємств (залізничних майстерень, «Арсеналу») м. Києва. Він підтримував зв'язки з містами — Ростовом, Кременчуком, Одесою та ін. [1]

Характеризуючи революційну діяльність народників, В. І. Ленін писав: «Вони проявили величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Без сумніву, ці жертви полягли не даремно, без сумніву, вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти.

Це вдалося тільки революційній боротьбі пролетаріату» [2]. В. І. Ленін гостро критикував народників за змовницьку тактику, а також за індивідуальний терор, на шлях якого вони стали в другій половині 70-х років XIX ст.

Говорячи про діяльність народників після вбивства 1 березня 1881 р. Олександра II, В. І. Ленін писав: «Революціонери вичерпали себе 1-м березня» [3].

Ведучи революційну пропаганду серед робітників, народники, проте, не вважали їх революційною силою, яка зможе підняти народ на боротьбу з самодержавством. В зв'язку з цим у діяльності їх була певна обмеженість, а пропаганда їх стримувала ідейний розвиток робітників у «рамках селянського утопічного соціалізму» [4].

Пройшовши певну школу політичного виховання в революційних гуртках, передові робітники починали розуміти, що розрізненими стихійними виступами не можна домогтися перемоги, що потрібно об'єднуватися, створювати свої робітничі організації для боротьби проти експлуататорів.

Як уже було сказано, першою політичною робітничою організацією в Росії був одеський «Південноросійський союз робітників» (1875). Одеса вже на початку 70-х років за числом населення і взагалі в економічному відношенні була найбільшим містом на Україні. Велика кількість пароплавів, які заходили в порт Одесу, робили її зручним пунктом для доставки в Росію революційної літератури з-за кордону, а географічне розташування сприяло також встановленню зв'язків з революційними центрами Європи. Завдяки цьому революційна молодь, а також передові робітники Одеси були обізнані з діяльністю I Інтернаціоналу і деякими

[1] Е. Ковальская, Южнорусский рабочий союз, 1880—1881, М., 1926, стор. 37.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 223.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 39.
[4] История КПСС, т. I, М., 1964, стор. 77.

його документами, з героїчною боротьбою Паризьких комунарів. Все це сприяло зростанню політичної свідомості робітників Одеси.

Перший гурток серед робітників Одеси виник в кінці 1872 р. на одному з великих підприємств міста — заводі Бєлліно-Фендеріха. Організаторами його були передові робітники Д. Ізотов і Д. Гренко.

В гурток, який налічував до 20 чоловік, входили також робітники з інших заводів. Спочатку заняття в гуртку провадилось із загальноосвітніх дисциплін, а через деякий час лекції з політичної економії, а також історії робітничого класу почав читати революціонер-інтелігент Є. Й. Заславський — майбутній організатор і керівник «Союзу».

Виходець із дворянської сім'ї Є. Й. Заславський після закінчення гімназії у Воронежі навчався в Петербурзі і там почав вести пропагандистську роботу серед студентів. У 1872 р. Заславський переїхав до Одеси, відкрив друкарню, в якій сам працював складачем. Як революціонер-пропагандист Заславський у своїх лекціях роз'яснював робітникам їх важке становище і закликав до боротьби з капіталістами, щоб «знищити уряд фабрикантів» [1]. Заславський вважав, що промислові робітники є найактивнішими учасниками революційного руху.

Революційна пропаганда провадилась і на інших заводах Одеси. Зокрема, серед робітників ливарного заводу Зебека і фон Валя, на газовому заводі і в залізничних майстернях вів пропаганду в 1872—1874 рр. робітник-революціонер Віктор Обнорський — майбутній організатор і керівник «Північного союзу російських робітників», що виник у Петербурзі в 1878 р. Проте свою активну діяльність в Одесі Обнорський змушений був припинити.

Ховаючись від переслідувань жандармів, навесні 1874 р. він виїхав за кордон. Діяльність Обнорського серед одеських робітників багато їм допомогла у формуванні революційного світогляду.

Важливе значення для згуртування робітників на підприємствах міста мали каси взаємодопомоги, які були створені на початку 1875 р. на ливарно-механічному заводі Гульє-Бланшарда та інших підприємствах. Каси об'єднували найпередовіших робітників фабрик і заводів.

Ініціативу в організації каси на заводі Гульє-Бланшарда виявив передовий робітник Я. Рибицький. При виробленні статуту кас робітники використали книгу Е. Бехера «Рабочий вопрос в его современном значении и средства к его разрешению» і, зокрема, додатки до цієї книги різних статутів товариств, що існували на Заході. Серед них був також і Статут І Інтернаціоналу, з яким познайомилися робітники [2]. Заславський, який був членом каси на заводі Гульє-Бланшарда, остаточно відредагував статут і назвав його «Статутом братерської каси одеських робітників». Обговорення цього статуту відбувалося в робітничих гуртках, яких навесні 1875 р. налічувалося в місті до десяти [3]. В одному з висту-

---

[1] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 122.

[2] М. Н. Сквери, назв. праця, стор. 22.

[3] «Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена», т. 78, Л., 1948, стор. 15.

пів Заславський висловив думку про необхідність заснування робітниками союзу, який він би боротьбу проти царського уряду і про перетворення кас взаємодопомоги в каси союзу [1]. Отже, процес обговорення статуту кас був одночасово виробленням статуту робітничої організації.

Остаточне схвалення робітниками статуту «Південноросійського союзу робітників» відбулося в травні 1875 р. Очолювали «Союз», крім Е. Заславського, найпередовіші робітники, вихованні в одеських робітничих гуртках — І. Рибицький, М. Сквері, П. Силенко, С. і М. Наддачини, Ф. Кравченко, С. Лущенко та ін.

До складу «Союзу» входило 9 гуртків, які об'єднували по 15—20 членів кожний. Керівним органом «Союзу» були збори депутатів, до яких кожний гурток щомісяця обирав свого представника (депутата). На цих зборах обговорювалися найважливіші питання роботи організації, які потім виносились на загальні збори членів «Союзу». Така форма роботи організації сприяла політичному зростанню членів «Союзу», а також його авторитету.

Хоча «Союз» і не мав спеціальної програми, однак основні програмні положення були сформульовані в затвердженому статуті. При складанні статуту автори використали документи I Інтернаціоналу, зокрема написаний К. Марксом «Тимчасовий статут міжнародного товариства робітників» та статут «Міжнародної асоціації робітників Центральної женевської секції». В прийнятому статуті була висловлена ідея політичної свободи і класової солідарності робітників. Основним завданням «Південноросійського союзу», підкреслювалось в статуті, є «пропаганда ідеї звільнення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів... об'єднання робітників Південно-російського краю... для майбутньої боротьби проти встановленого економічного і політичного порядку». В статуті зазначалось, що «Порядок, який нині встановився, не відповідає справжнім вимогам справедливості щодо робітників». «Союз» вважав, що встановити «справедливий порядок» можна тільки «за допомогою насильственого перевороту, який знищить усякі привілеї і переваги і поставить працю основою особистого і суспільного добробуту» [2].

В статуті проголошувалось, що членами організації можуть бути лише робітники, які сприяли боротьбі з панівними класами за своє визволення. Однак у статуті не було чітко визначено ролі і місця робітничого класу як організатора і керівника трудящих у боротьбі проти експлуататорських класів.

У процесі вироблення статуту склався актив «Союзу», який налічував приблизно 50—60 найпередовіших робітників, що вели активну революційну пропаганду. Навколо них об'єднувалося ще 150—200 робітників, які співчували діяльності «Союзу», читали нелегальну літературу тощо [3]. Найпередовіші робітники — члени «Союзу» — були знайомі

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Особливого присутствія правительствуючого сената, 1876, арк. 75, стор. 187.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 104, 105.

[3] М. Н. Сквери, назв. праця, стор. 35.

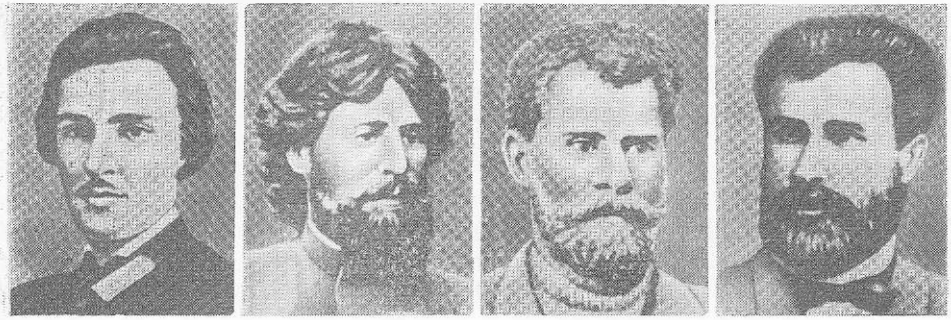

Члени «Південноросійського союзу робітників» Е. Заславський, І. Рибицький, Ф. Кравченко, М. Сквері.

з творами К. Маркса, зокрема з «Капіталом», а також викладом книги Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», надрукованим у періодичній літературі.

Таким чином, визнання одеськими робітниками необхідності політичної боротьби було досить знаменним для того часу. Воно було переконливим свідченням того, що робітники Одеси значно краще розуміли своє завдання і піднялись вище народництва. Це був початок відкритого розриву з ідеологією народництва. Підкреслюючи цей факт, Г. В. Плеханов вказував, що в 70-х роках робітники у своїй програмі висунули вимогу політичної свободи раніше, ніж революційна інтелігенція [1]. В. І. Ленін, характеризуючи діяльність робітничих союзів 70-х років, писав, що «коли в 1875 р. утворився «Південноросійський союз робітників» і в 1878 р. «Північноросійський союз робітників», то ці робітничі організації стояли осторонь від напряму російських соціалістів; ці робітничі організації вимагали політичних прав народові, хотіли вести боротьбу за ці права, а російські соціалісти помилково вважали тоді політичну боротьбу відступом від соціалізму» [2].

Незважаючи на те, що всякий прояв революційної пропаганди в Росії жорстоко переслідувався, діяльність «Південноросійського союзу робітників» набула досить широкого розмаху. «Союз» не обмежував свою роботу тільки серед одеських трудівників. Він мав зв'язки з пролетарями Харкова, Ростова, Миколаєва, Керчі, Таганрога і робив спробу вести також революційну пропаганду серед селян.

«Південноросійський союз робітників» проіснував недовго. В кінці 1875 р. він був розгромлений жандармами і поліцією. Царський уряд жорстоко розправився з членами робітничої організації. 15 чоловік було засуджено на різні строки каторжних робіт, до поселення в Сибір, тюремного ув'язнення, арештантських рот. Але найжорстокіше був покараний керівник «Союзу» Є. О. Заславський — його засудили до 10 років каторги. Через рік він помер у Петербурзькій тюрмі.

---

[1] Г. В. Плеханов, Твори, т. III, стор. 186.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 229—230.

Виникнення і діяльність «Південноросійського союзу робітників» — цієї першої самостійної робітничої організації в Росії — було важливою подією у визвольному русі країни. Воно є свідченням того, що на арену політичної боротьби виступав пролетаріат — могильник капіталізму.

В Росії у 1879—1880 рр. знову склалася революційна ситуація, проте вона не розв'язала і не могла розв'язати основних соціальних і політичних суперечностей, внаслідок яких виникла. Самодержавний уряд на чолі з новим царем Олександром III взяв курс на проведення ще більш жорстокої реакційної політики, придушуючи боротьбу робітників, селян та інших демократичних елементів, яка, незважаючи на реакцію, що наступила, наростала з новою силою, охоплюючи все ширші і ширші маси трудящих країни.

На початку 80-х років робітничий рух розвивався також в умовах кризи, яка привела до різкого скорочення промислового виробництва, припинення роботи значної кількості підприємств, внаслідок чого тисячі робітників опинилися на вулиці. На Україні страйкову боротьбу вели робітники залізничного транспорту (переважно залізничних майстерень), цукрових заводів та ін. Серед цих виступів певне місце займає страйк робітників одного з найбільших підприємств Києва — залізничних майстерень, що відбувся 22 лютого 1880 р. Хоча страйк був не тривалим, проте мав досить гострий характер. Причина страйку — зниження заробітної плати і знущання над робітниками завідуючого майстернями Холодова. Покалічених робітників зовсім звільняли з майстерень. Становище робітників настільки погіршало, що навіть київський губернатор Гессе в повідомленні міністру внутрішніх справ змушений був визнати, що «з призначенням Холодова начальником майстерень їм (робітникам — *Ред.*) почали зменшувати... заробітну плату і дійшли до найнижчої ціни, на яку вони, особливо ті, що мають сім'ї, не можуть існувати» [1].

Чашу терпіння робітників переповнив намір адміністрації звільнити з майстерень 22 лютого ще 200 чоловік. Оскільки робітникам не дозволяли звертатись у контору, то вони доручили модельникові А. Василевському заявити від їх імені Холодову свої претензії під час обходу ним майстерень [2]. Коли Холодов 22 лютого зайшов у цех, то Василевський висловив йому незадоволення робітників майстерень постійним зниженням розцінок і заробітної плати, штрафами, неправильними розрахунками і звільненням робітників. Не вислухавши Василевського, Холодов вилаяв його і вдарив по обличчю [3].

Випадок у модельному цеху викликав глибоке обурення робітників усіх майстерень. Зібравшись (понад 1500 робітників) у вагонному відділенні, вони вимагали звільнення Холодова. «Геть Холодова!» — лунали вигуки в цеху.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1880, спр. 116, арк. 26.

[2] Там же, арк. 7.

[3] Там же, арк. 19.

Через деякий час близько 2 тис. робітників вийшло з майстерень на залізничні колії. На мітингу, який виник стихійно, робітники вимагали поліпшення свого економічного становища.

Події в майстернях викликали занепокоєння місцевих властей. У майстерні терміново прибули начальник служби руху залізниці Бородін і жандарми, які, погрожуючи робітникам, примушували їх приступити до роботи. Залізничники заявили рішучий протест проти знущання і експлуатації адміністрації майстерень. Вислухавши скарги робітників, інженер Бородін пообіцяв створити комісію і розглянути всі скарги.

В повідомленні генерал-губернатору начальник жандармського управління писав 27 лютого, що страйк був задуманий завчасно і намагався причину виникнення його перекласти на робітників-поляків та іноземних підданих, які «намагаються перенести на наш грунт європейське робітниче питання» [1].

Щоб залякати робітників, жандарми провели арешти найактивніших учасників страйку. А. Василевського, І. Осиповича та учня модельного цеху Г. Гліка було вислано в Архангельську та Вологодську губернії. А через кілька днів ще дев'ятьох робітників було звільнено з майстерень за активну участь у страйку [2].

Крім цього, виступи робітників відбувалися в 1880—1882 рр. у залізничних майстернях ст. Олександрівськ (тепер Запоріжжя), в 1884 р. у Полтавських залізничних майстернях та ін.

Але не тільки боротьбою залізничників характеризується робітничий рух у ці роки. Гострого характеру набували часом страйки робітників на цукрових заводах та в інших галузях промисловості. Все частіше виникали страйки, де основними вимогами робітників було підвищення заробітної плати. Зокрема, таку вимогу поставили робітники, які застрайкували 1880 р. на Данилівському рафінадному заводі Харківського повіту. Цікаво, що страйк цей завчасно був підготовлений передовими робітниками Федоровим, Чумаковим та Нікіфоровим. Активну допомогу в організації страйку подали їм робітники заводу Кулаков, Овчинников, Іванов та Нікітін [3].

У страйку брало участь майже 150 робітників. Основні вимоги страйкарів зводились до підвищення заробітної плати та ліквідації штрафів [4]. Для придушення страйку негайно була викликана поліція і жандарми. Опираючись на укладений раніше договір з робітниками, місцеві власті і заводська адміністрація вимагали від них припинити страйк і приступити до роботи. Але робітники резонно заявили, що адміністрація заводу не один раз порушувала його, тому й для них договір не обов'язковий [5]. З метою скорішого придушення страйку, гене-

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1880, спр. 116, арк. 17.

[2] Там же, арк. 30.

[3] ХОДА, ф. Канцелярії тимчасового харківського генерал-губернатора, 1880, спр. 196, арк. 1.

[4] Там же, арк. 11.

[5] Там же, ф. Харківського губернатора, 1880, спр. 5, арк. 2.

рал-губернатор видав розпорядження про арешт і ув'язнення 9 найактивніших учасників страйку. Не домігшись припинення страйку, губернатор наказав звільнити з заводу всіх страйкарів і вислати їх в місця постійної приписки [1]. Крім цього страйку, двічі — в січні і листопаді 1880 р.— виступали робітники Цибулівського заводу Київської губернії та ін. Всього протягом 1880—1884 рр. відбулося 26 страйків і заворушень, в яких взяло участь 9285 чол.[2]

Важливим моментом у боротьбі робітників цього часу був той факт, що на підприємствах все частіше відбувалися повторні страйки; це мало велике значення для пробудження класової свідомості і посилення боротьби пролетаріату.

Значного розвитку досягнув робітничий рух в другій половині 80-х і першій половині 90-х років. Найвизначнішою подією цього часу був знаменитий страйк на Нікольській мануфактурі Морозова в Орєхово-Зуєві в січні 1885 р., який знаменував вступ робітничого руху Росії у вищу фазу його розвитку і мав великий вплив на розвиток страйкової боротьби робітників. Основною причиною страйку було різке зниження розцінок на фабриці і колосальні штрафи, які нерідко доходили до 30%, а іноді і до 50% заробітної плати робітників.

Страйком робітників керували професійний революціонер Петро Онисимович Моїсеєнко, робітник фабрики Василь Єгорович Волков та Лука Іванов (Абраменков). Під час страйку робітники підняли червоний прапор, як символ боротьби робітничого класу за свободу [3].

В страйкові, який тривав кілька днів, взяло участь 8 тис. робітників. Вони не лише вимагали поліпшення свого становища, а відстоювали інтереси всього пролетаріату країни. Такі вимоги, як введення державного регулювання умов найму й розрахунку робітників, видання закону про штрафи, встановлення державного контролю над заробітною платою [4], свідчили про відстоювання загальнокласових інтересів всього пролетаріату.

Спроби властей шляхом умовляння і погроз припинити страйк не мали успіху. На допомогу поліції і жандармам прийшли війська, які придушили страйк силою зброї. Судили 33 чоловік, в тому числі П. Моїсеєнка і В. Волкова [5]. На суді викрилась така жахлива картина фабричних порядків, що суд змушений був оправдати робітників.

В. І. Ленін високо оцінив значення страйку: «Цей величезний страйк,— писав він,— справив дуже велике враження на уряд, який побачив, що робітники, коли вони діють разом, являють собою небезпечну силу, особливо коли маса спільно діючих робітників виставляє прямо свої вимоги» [6].

---

[1] ХОДА, ф. Канцелярії тимчасового харківського генерал-губернатора, 1880, спр. 196, арк. 11.

[2] О. А. Парасунько, назв. праця, стор. 342.

[3] С. П. Шестерин, Пережитое, Иваново, 1940, стор. 220.

[4] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 137.

[5] Н. И. Толоконский, Орехово-Зуевская стачка 1885 г., М., 1956, стор. 112.

[6] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 23.

Страйк робітників Київських залізничних майстерень.
З картини худ. В. Хитрякова.

Царський уряд, наляканий страйком, змушений був піти на деякі поступки. 3 червня 1886 р. був виданий закон, згідно з яким штрафні гроші мусили йти на потреби робітників. У законі зазначалося, що заробітна плата має видаватись не рідше одного разу на місяць, а штрафи не повинні перевищувати третини заробітку. Закон забороняв розплачуватися з робітниками талонами і товарами. Разом з цим закон передбачав суворі покарання для страйкарів [1].

Під впливом робітничого руху в центральних губерніях Росії розвивалась страйкова боротьба пролетаріату України. В цій боротьбі активну участь брали робітники металообробної, машинобудівної, гірничої (переважно кам'яновугільної) промисловості, робітники залізничного транспорту, особливо залізничних майстерень, харчової промисловості, зокрема цукрових заводів, інших дрібніших галузей промисловості та кустарно-ремісницьких підприємств.

Аналізуючи страйки другої половини 80-х років, слід підкреслити, що хоча вони в основному й продовжували залишатися економічними, однак поступово набирали політичного значення. Зокрема, впертий і бурхливий характер носив страйк робітників Олександрівських залізничних майстерень Лозово-Севастопольської залізниці в червні 1885 р., який був викликаний погіршенням умов праці і зниженням заробітної плати. Робітників переводили на підрядний спосіб найму. Причому, робітники залишалися в підпорядкуванні залізничного начальства, але розрахунки з ними мав провадити підрядчик.

Відчуваючи, що новий порядок найму викличе опір робітників, адміністрація спробувала запровадити його спочатку лише в одному вагонному відділенні. Проте робітники швидко розгадали цей маневр і рішуче запротестували [2]. Адміністрація майстерень не здавалась. Тоді найбільш активні робітники — П. Сущенко, Є. Корнієнко, І. Лукашевич, П. Некрасов та інші почали агітацію за проведення страйку [3]. Їхні заклики були успішними. Вранці 19 червня страйкували всі робітники майстерень. Вони вимагали збереження попередніх умов найму [4]. Через деякий час всі 400 страйкарів вийшли на залізничну колію і зупинили пасажирський поїзд [5]. Адміністрація та жандарми не змогли припинити страйк шляхом погроз, бо робітники дружно відстоювали свої інтереси. Виступаючи проти експлуататорів, вони використовували свій досвід боротьби, набутий ними раніше. Саме робітники Олександрівських залізничних майстерень вперше в історії робітничого руху на Україні виступили проти гніту експлуататорів під символом пролетарського єднання — червоним прапором. У повідомленні про хід страйку в майстернях олександрівський справник писав Катеринославському губернаторові, що о

---

[1] Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т. VI, СПб., 1886, № 3769.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 397.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1885, спр. 2, ч. 16, арк. 16.

[4] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1885, спр. 50, арк. 16.

[5] Там же, арк. 21.

третій годині дня 19 червня робітники з'явились на станції з червоними прапорами в руках, вимагаючи приїзду в Олександрівськ начальника залізниці. З цією метою вони зупинили й затримали пасажирський поїзд, який ішов з Севастополя, на 28 хвилин [1]. Пояснюючи пізніше свої дії, зв'язані з зупинкою поїзда, робітники говорили, що цим вони хотіли звернути на себе увагу високого начальства. В зв'язку з цим представники місцевої влади вирішили задушити страйк за допомогою військової сили. На ст. Олександрівськ були викликані 14-та рота Таганрозького полку, 8-а рота Сімферопольського полку і 4-та рота 54-го резервного кадрового батальйону [2]. Однак присутність військ не вплинула на робітників, і страйк продовжувався. Тоді втрутились жандарми і поліція, які за допомогою солдатів почали провадити арешти робітників. Нарешті 21 червня на станцію приїхав начальник залізниці Баталін, а разом з ним ціла свита жандармів та різних чиновників для переговорів. Обрані від робітників депутати знову підтримали вимогу страйкарів — зберегти попередні умови найму. Місія начальника залізниці виявилася безуспішною і адміністрація змушена була поступитися. Страйк закінчився перемогою робітників, проте жандарми та поліція вирвали з їх рядів 11 найбільш активних учасників страйку, які були віддані до суду.

Протестуючи проти розправи над своїми товаришами, понад 250 робітників майстерень у день суду — 16 липня — припинили роботу і пішли до будинку, де відбувалося судове засідання. За вироком суду 7 учасників страйку були ув'язнені строком на 14 днів, а інші виправдані [3]. Страйки і заворушення серед робітників майстерень викликали страх у губернських властей. Вони звернулися до військового командування з проханням розквартирувати в Олександрівську військову частину [4].

У наступному, 1886 р. виникло кілька страйків на різних підприємствах і будовах України, зокрема в Катеринославі, Севастополі, Києві, у Волинській губернії та ін.[5]

Тяжке становище робітників було основною причиною великих заворушень, які відбувалися в містах, а також причиною демонстрацій безробітних. Так, у Бердичеві 19 січня 1887 р. відбулася демонстрація під лозунгом «Хліба й роботи». Хоча демонстрантів і розігнала поліція, проте місцеві органи влади змушені були вжити заходів і подати безробітним допомогу хлібом [6].

Протягом 1887 р. відбулося ще кілька виступів робітників на шахтах Донецького басейну. Зокрема великого розмаху набрав страйк гірників у Бахмутському повіті, на шахтах гірничого і промислового товариства, яке належало французькій компанії. Основною причиною страйку була жорстока експлуатація підприємців і важкі умови праці. Важливо підкреслити, що на виступ шахтарів певний вплив мала боротьба

[1] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1885, спр. 50, арк. 21.
[2] Там же, арк. 242.
[3] Там же, арк. 18.
[4] Там же, арк. 224.
[5] Див. «Стачки 1881—1895 гг.», зб. документів, М., 1930, стор. 20.
[6] ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (таємна частина), 1887, спр. 8, арк. 3.

бельгійського пролетаріату, про яку повідомлялося в пресі. «Тепер вже з'ясувалося,— писав пізніше повітовий справник,— що перед початком заворушень у травні місяці між робітниками було особливо поширене читання газет і зокрема тих номерів, у яких публікувалося про хід справ під час страйку робітників Бельгії» [1]. Із документів видно, що передові робітники, скориставшись досвідом бельгійських робітників, завчасно почали підготовку до страйку на шахтах французької компанії.

Найорганізованіше страйк почався 5 травня на шахті № 19. Понад 400 робітників припинили роботу і висунули вимогу про підвищення заробітної плати. В той же день до них приєдналися гірники шахт № 11 і 18. Число страйкарів становило понад 1500 чол. Організатори страйку подали вимоги керуючому рудником у письмовій формі.

Дружній виступ значної маси робітників викликав занепокоєння у місцевих властей. До Катеринослава полетіли телеграми з проханням терміново вислати військову силу. Водночас на шахти для допомоги французьким капіталістам була направлена поліція. Відмова керуючого рудником Венсанза задовольнити вимоги страйкуючих викликала такий гнів і обурення шахтарів, що він, боячись більш різкого прояву незадоволення з їх боку, «оголосив робітникам, щоб вони йшли працювати, а всі їх умови конторою прийняті» [2]. Проте, як повідомляв жандармський ротмістр Яковлев у департамент поліції, страйкарі не повірили на слово керуючому, і він змушений був підтвердити це в письмовій формі. Розписку на вимогу шахтарів засвідчив поліцейський наглядач. Та й тоді шахтарі не припинили страйку.

На другий день увечері робітники шахти № 11 хотіли вийти на роботу, але ініціатори страйку разом з гірниками шахти № 18 не допустили їх. Цей вчинок шахтарів жандармський офіцер пояснював тим, що робітникам, очевидно, стало відомо про те, що адміністрація рудника не має наміру здійснити свою обіцянку, дану робітникам у перший день страйку, і взагалі збирається звільнити всіх тих, хто вимагає підвищення заробітної плати [3].

Довідавшись про те, що керуючий не збирається виконати свою обіцянку, обурені шахтарі зібралися об 11 годині вечора, взяли кайла, запалили лампи і з розгорнутими прапорами, співаючи пісень, вирушили в Юзівку (тепер м. Донецьк) до металургійного заводу, маючи намір залучити до страйку робітників цього великого промислового підприємства [4]. Під час походу на Юзівку робітники громили по дорозі шинки, наганяючи жах на експлуататорів. Останні з переляку слали в губернський центр термінові телеграми, благаючи про допомогу і захист від бунтарів. Тим часом, поки шахтарі долали в нічний час відстань понад п'ять кілометрів до Юзівки, директор заводу Артур Юз, як висловився губернатор у своєму донесенні в департамент поліції, «за допомогою хитрощів» організував і озброїв загін металургів, ніби для того, щоб відстоя-

[1] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 149.
[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 497.
[3] Там же.
[4] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 30, 169.

ти завод, якому «загрожує розорення» [1] з боку шахтарів. Підійшовши до заводу, страйкарі, несподівано для них, були атаковані поліцією, жандармами та озброєними робітниками, які «з вигуками «ура» і рукопашним боєм накинулися на них. Не чекавши цього нападу, шахтарі відступили від заводу, розсіялись у темряві і повернули до своїх шахт. У повідомленні про цю подію жандармський офіцер не без задоволення писав, що «переможцями вийшли робітники заводу Новоросійського Товариства, хоч і з меншим числом, зате правильно керовані» [2]. За вказівкою властей жандарми і поліція почали репресії проти страйкарів. Уже на ранок 7 травня було заарештовано 40 робітників, та все ж робота на шахтах не відновилась.

На вимогу французьких капіталістів губернатор наказав задушити страйк силою зброї. З цією метою 8 травня в Юзівку прибув віце-губернатор барон Рокасовський з двома батальйонами піхоти, з яких один одразу ж був відправлений на шахти французької компанії. За наказом царського сатрапа того ж дня до шахти № 19 було зігнано під конвоєм 366 шахтарів і закрито в сарай, у якому їх тримали без їжі і води до наступного дня [3]. Водночас поліція та жандарми продовжували кидати за тюремні грати найбільш активних робітників. Були арештовані Іван Котнєв, Микола Федоров, Петро Саламатін, Остап Гребенюк, Семен Жиров та ін.[4] Всього за час страйку було заарештовано 146 робітників, на 55 чоловік з яких було заведено судові справи, а інших етапним порядком вислали у місця постійної приписки [5]. Кількаденний страйк робітників вдалося придушити військовою силою. Шахтарі змушені були приступити до роботи.

Проте і після припинення страйку підприємці та місцева влада не почували себе спокійно. Вони знали, що з виведенням військ з Юзівки робітники знову почнуть боротьбу, знову будуть вимагати поліпшення своїх умов життя. У зв'язку з цим у Юзівці тимчасово залишили дві роти солдатів, хоча капіталісти цього району домагалися постійного розквартирування тут військ [6].

Тривалість страйку, його розмах, вироблення і подання вимог у письмовому вигляді примусило навіть Міністерство внутрішніх справ підійти до його оцінки, як до явища значного в класовій боротьбі пролетаріату. Навіть самі жандарми визнали, що страйк на шахтах французької компанії був поштовхом для виступу робітників на інших підприємствах. Зокрема 8—9 травня на шахтах Успенського застрайкувало 120 гірників [7], на шахті Карпова — 165 робітників [8], які теж домагали-

[1] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 121.
[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 498—499.
[3] Там же, стор. 500.
[4] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 174.
[5] Там же, арк. 42.
[6] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 500.
[7] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1887, спр. 21, ч. 9, арк. 175.
[8] Там же, арк. 145; Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 501.

ся підвищення заробітної плати, застрайкували також 25 травня 230 гірників на шахті Уманського [1], 26 травня — 130 робітників на шахті Риковського [2]. Відбувся цілий ряд заворушень і на інших підприємствах Півдня.

Зважаючи на всі ці події, міністерство внутрішніх справ змушено було дати вказівку Катеринославському губернатору про необхідність задовольнити деякі вимоги робітників на шахтах французької компанії. Власники гірничого і промислового товариства зробили невеликі поступки робітникам [3]. Шахтарі мужньою боротьбою домоглися певних успіхів у боротьбі проти шахтовласників та царської адміністрації.

Боротьба пролетаріату проти капіталістичного гніту і сваволі експлуататорів продовжувалась і наростала. Страйки спалахували то на одному, то на іншому підприємстві. Зокрема, затяжну боротьбу за поліпшення своїх умов вели робітники головних майстерень Курсько-Харківсько-Азовської залізниці в Харкові. 20 серпня оголосили страйк 500 робітників майстерень на знак протесту проти «утисків їх адміністрацією як служби тяги, так і самого правління залізниці», яке, за характеристикою жандармського ротмістра Булацеля, останнім часом поставило собі за мету скоротити штат службовців і заробітну плату [4]. Незважаючи на арешти, залізничники не припиняли своєї боротьби і незабаром знову продемонстрували її з ще більшою силою.

З розвитком металургійної промисловості на Україні з другої половини 80-х років у страйкову боротьбу вступають робітники-металурги. Як повідомляв начальник Катеринославського губернського жандармського управління, тривалий час відбувалися заворушення на металургійному заводі бельгійського товариства «Кокеріль» у Камінському (тепер м. Дніпродзержинськ). Понад дві тисячі робітників вперто домагалися поліпшення свого економічного становища, а також заміни деяких службовців заводу, які особливо зневажливо ставились до робітників. Проте адміністрація відмовлялася задовольняти вимоги робітників. У відповідь на це металурги в березні 1888 р. оголосили страйк. Тоді, за розпорядженням катеринославського губернатора, на завод була направлена рота солдатів, яка силою зброї придушила виступ робітників. Але правління заводу змушене було піти на певні поступки робітникам, частково задовольнити їх вимоги. За рішенням правління було призначено нового директора заводу [5].

Чимало страйків у ці роки виникало й на цукрових заводах. Зокрема у жовтні страйкували робітники Ольховецького заводу Звенигородського повіту Київської губернії [6]. Вони протестували проти видачі їм

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1887, спр. 21, ч. 9, арк. 175.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 512.

[3] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1887, спр. 236, арк. 157.

[4] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 1, стор. 522.

[5] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1889, спр. 43, ч. 13, арк. 3.

[6] ЦДІА УРСР, ф. Київського губернатора (таємна частина), 1888, спр. 538, арк. 3.

недоброякісних продуктів. У цьому ж місяці страйкову боротьбу вели робітники Грушківського цукрового заводу Балтського повіту Подільської губернії, домагаючись видачі їм грошового авансу. Не діждавшись задоволення своїх вимог, 182 робітники пішли з заводу [1].

Низька заробітна плата і важкі умови праці на цукрових заводах України не раз були причиною протестів робітників, які виявлялися в самовільному залишенні роботи. Про це часто повідомляли офіціальні представники властей. Зокрема, начальник подільського губернського жандармського управління полковник Трубніков у «Політичному огляді Подільської губернії» за 1888 р. писав, що «робітники цілими партіями залишали роботу і йшли з заводів» [2]. А газета «Киевлянин» у статті «Поставщики робітників на цукрові заводи» прямо писала, що «втеча робітників з заводу — явище у нас звичайне» [3].

Нерідко виникали страйки і на машинобудівних заводах України. Наприклад, на заводі Белліно-Фендеріха в Одесі заворушення і страйк робітників у котельному цеху тривали досить довгий час. Робітники цього цеху неодноразово скаржились Одеському генерал-губернаторові на майстра-австрійця Карла Дельжіна, який чинив всякі утиски місцевим робітникам, знизив їм до мінімуму заробітну плату, багатьох звільнив з роботи і на їх місце набирав робітників «за небувало низьку ціну» [4]. Проте скільки котельники не скаржилися, місцеві органи влади не реагували на їх заяви. Переконавшись, що скаргами їм не діждатись поліпшення свого становища, понад 130 котельників 13 лютого 1889 р. оголосили страйк. У той же день вони вивезли на тачці головного майстра цеху Підграйчика за ворота заводу і скинули в калюжу.

Страйк котельників і розправа з майстром викликали жорстокі репресії з боку адміністрації заводу. За її розпорядженням цех було закрито, в результаті чого всі робітники опинилися на вулиці. Лише через деякий час був оголошений набір робітників, але відбирали лише тих, хто «виявить повну покірність». Але виступ котельників не пройшов марно, адміністрація заводу змушена була піти на певні поступки. Через деякий час на заводі були видані нові правила про порядок ведення робіт і розрахунків у котельному цеху [5].

З розширенням промислового виробництва частішали і страйки робітників. Інтенсивність страйкового руху особливо переконливо видно на повторних страйках, які відбувалися на фабриках і заводах України. Про це свідчить виступ понад 1,5 тис. робітників 25 березня 1890 р. на згадуваному вище металургійному заводі товариства «Кокеріль» [6], в

---

[1] Хм. ОДА, ф. Подільського губернатора, 1888, спр. 870, арк. 187.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1888, спр. 43, ч. 23, арк. 16.

[3] «Киевлянин», 10.XI 1887 р.

[4] ООДА, ф. Тимчасового Одеського генерал-губернатора, оп. 1, 1889, спр. 2000, арк. 208.

[5] Там же, арк. 212.

[6] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1891, спр. 44, ч. 7, арк. 10.

залізничних майстернях, на цукрових заводах і особливо на шахтах Донецького басейну. Як в кінці 80-х, так і на початку 90-х років боротьба робітників України, особливо на шахтах Донецького басейну, велась за своєчасну видачу заробітної плати. Хоча за законом від 3 червня 1886 р. і передбачалось, що заробітна плата на промислових підприємствах має видаватися кожного місяця, капіталісти вишукували багато різних лазівок для обходу закону. Проте й цей, як зазначав В. І. Ленін, несправедливий для робітників закон [1] був поширений на гірничу промисловість Росії лише в 1892 р., а на деякі губернії України ще пізніше — лише в 1894 р. Звичайно, як цей, так і інші закони, що видавались царським урядом в інтересах експлуататорських класів, не спинили і не могли спинити боротьби робітників проти експлуататорів.

На початку 90-х років промисловий розвиток у країні сповільнився. Проте на Україні, в таких галузях промисловості, як вугільна та металургійна, продовжувалося зростання промислової продукції, а становище робітників погіршало. Причиною цього були неврожаї в 1891 і 1892 рр., що примусило селян та ремісників піти на фабрики і заводи. Неврожай призвів до підвищення цін на хліб та інші продукти харчування. Це значно вплинуло на зниження реальної заробітної плати робітників, проти чого вони повели рішучу боротьбу.

Фронт боротьби робітничого класу України значно розширився в 1892 р. Першими в неї включилися робітники залізничних майстерень м. Харкова. Страйк, у якому брало участь понад 1500 робітників, розпочався 7 лютого. Основною причиною виникнення страйку було введення нових правил і видача нових робітничих книжок у зв'язку з переходом залізниці у відання казни. Залізничники рішуче виступили проти узаконення новими правилами 12-годинного робочого дня, великих штрафів за дрібні провини, а також інших численних пунктів, записаних у цих правилах [2].

Робітники відмовились приймати нові книжки тому, що застосування нових правил, записаних в них, значно погіршило б їх становище. Через своїх уповноважених Буряка, Гудкова, Перенського, Сердюка, Степаненка та інших робітники повернули раніше роздані робітничі книжки начальнику майстерень Дерунову. Останній погрожував робітникам «здерти з них шкіру», чим викликав такий гнів і незадоволення залізничників, що змушений був утікати з майстерень через вікно.

Прибулим на другий день у майстерні губернатору, начальнику залізниці та іншим чиновникам робітники пред'явили вимоги «звільнити з майстерень Дерунова, а також усунути арештантський режим з розрахункових книжок» [3] (робота по 12 годин, великі штрафи тощо.— *Ред.*). Переконавшись, що страйкарі рішуче настроєні захищати свої інтере-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 55.

[2] Бунякин, Первые шаги социал-демократического движения харьковских железнодорожных рабочих, «Летопись революции», 1924, № 1(6), стор. 108.

[3] Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 года, зб. № 3, М., 1905, стор. 35, 36.

си, залізничне начальство пообіцяло зняти Дерунова з посади завідуючого майстернями. Але робітників ця поступка не задовольнила, і вони не припиняли боротьби проти введення нових правил. Розмах страйку наростав з новою силою. В нього втягувались робітники залізничних станцій. На розвиток страйкового руху, зокрема на лінії, певний вплив мали і рукописні листівки, написані членами робітничого гуртка станції Харків, які розповсюджувались у місті, а також на деяких станціях залізниці [1].

Впертий характер страйку і підтримка його залізничниками дороги примусили начальство піти на певні поступки. Робітникам пообіцяли змінити окремі пункти правил, проти яких вони особливо рішуче виступали. Страйк закінчився 12 лютого перемогою залізничників. Він ще раз показав робітникам, що виступ всього робітничого колективу, його наполегливість у боротьбі з експлуататорами може принести певні результати.

Робітничі заворушення й страйкова боротьба відбувалися в цьому році і на інших залізничних підприємствах, на фабриках і заводах, на шахтах і рудниках. Взагалі слід зазначити, що до середини 80-х років страйки серед шахтарів відбувалися не часто. Це пояснюється тим, що робітники кам'яновугільної промисловості були досить розпорошені на степових просторах Донецького краю, віддалені від промислових центрів та великих промислових підприємств. Найбільше виступів шахтарів відбувалося на тих шахтах, які були ближче розташовані до міст або великих промислових підприємств. Взагалі з промислових міст Донбасу найбільше страйків зафіксовано в районі Юзівки і в самому містечку. В ній уже на кінець 80-х років налічувалося понад 20 тис. робітників, які не один раз виступали на боротьбу проти експлуататорів, за поліпшення свого економічного становища. Причому характерно, що шахтарі навколишніх шахт завжди робили спробу залучити до страйку робітників інших промислових підприємств, зокрема робітників металургійного заводу в Юзівці.

Робітники Юзівки страйкували і в 1892 р. Але на відміну від попередніх виступів, боротьба пролетарів цього разу набрала значно ширшого розмаху і носила досить гострий характер. В ній взяли участь робітники металургійного заводу та інших промислових підприємств, а також тисячі шахтарів. Говорячи про причини страйку, начальник Катеринославського губернського жандармського управління Богінський у своєму звіті за 1892 р. визнав, що приводом до виступу робітників «стала експлуатація в широкому розумінні цього слова робітників як шахтовласниками, всіма без винятку, зокрема, французькою компанією, так і торговцями» [2].

У зв'язку з цим міністерство внутрішніх справ, у відповідь на запевнення Катеринославського губернатора Шліппе про повне благополуччя робітників, змушене було вказати на те, що «становище робітників на

[1] Рабочее движение в Харькове, Женева, 1900, стор. 2.
[2] Хрестоматія з історії Української РСР, том II, 1861—1917 рр., К., 1961, стор. 212.

заводі і рудниках в Юзівці і на більшості інших рудників зовсім незадовільне... Експлуатація товариством торговців має надто важкі наслідки для робітників, яким, шляхом обману, продають за високу ціну товари поганої якості, що викликає у них гнів і невдоволення...» [1].

Далі у цьому ж документі зазначалося, що кращі місця, як, наприклад, продавців у крамницях, вагарів, табельників та інші, зайняті виключно англійцями, яким завод створює порівняно кращі умови життя. Вони живуть не лише у зручніших квартирах, але й одержують заробітну плату за однакову роботу вищу, ніж місцеві робітники [2]. Однак юзівський завод не був винятком. Скрізь, де на підприємствах господарювали іноземні капіталісти, спостерігалася дискримінація по відношенню до місцевих робітників.

Особливо напружене становище склалося у липні 1892 р. в районі Юзівки у зв'язку з поширенням епідемії холери, яка косила на заводах і шахтах десятки й сотні робітників та членів їх родин. Непідготовленість до боротьби з епідемією, байдужість підприємців до становища робітників викликали в них ненависть і злобу. Створені наспіх санітарно-поліцейські загони своїми діями та нелюдським ставленням до хворих, з яких рідко хто повертався додому, лише посилювали незадоволення робітників. У зв'язку з цим робітники почали ховати хворих від санітарних загонів [3].

Обурені бездіяльністю місцевих властей, заводської адміністрації та знущанням над хворими, робітники відкрито виявляли незадоволення, вимагаючи поліпшення медичного обслуговування населення. На цій основі 2 серпня сталася сутичка робітників з поліцією під час обходу санітарним загоном квартир. Робітники не дозволили забирати хворих, а коли поліція хотіла заарештувати шахтарів, то зустріла рішучий опір з їхнього боку. Інші робітники поспішили на допомогу своїм товаришам. Заворушення швидко розросталося, а пущені в хід козацькі нагайки тільки підлили масла в огонь. На події в місті швидко відгукнулися металурги та шахтарі навколишніх шахт, які припинили роботу й поспішили в Юзівку. Не злякали робітників і кілька залпів, зроблених козаками. Деяка нестійка частина шахтарів, незважаючи на протести заводських робітників, почала громити лавки й магазини. Внаслідок цього в місті виникли пожежі, чим негайно скористалися різні грабіжники і злодії.

Виступ пролетарів Юзівського району розгорнувся з такою швидкістю і набрав такого масового характеру, що місцеві органи влади навіть при допомозі поліції та козачої сотні не могли з ним справитися. Місцева влада була паралізована, а заводська адміністрація розбіглася. В губернський центр — м. Катеринослав спішно відправлялися телеграми

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1892, спр. 124, ч. 5, арк. 138, 139.

[2] Там же, арк. 139.

[3] Там же, арк. 140.

з проханням терміново прислати війська для придушення виступу робітників.

І не лише губернські, а навіть і центральні органи влади не примусили себе довго чекати. За наказом губернатора в Юзівку було відправлено два батальйони піхоти на чолі з віце-губернатором Шуваловим і три козачі сотні. Міністр внутрішніх справ Дурново надав необмежену свободу дій губернатору для розправи з робітниками. В телеграмі цього сатрапа прямо пропонувалося «піддавати попередньому ув'язненню всіх осіб, яких визнаєте шкідливими для порядку і спокою... Призвідників і учасників заворушень тут же на місці піддавати серйозному тілесному покаранню, незалежно від відповідальності по суду...» [1]. Заворушення робітників не припинялися в місті до пізньої ночі. Ще більшого розмаху набрали вони наступного дня. Робітники звільнили з тюрми понад 150 чоловік, заарештованих у перший день виступу.

Незважаючи на те, що 4 серпня в Юзівку прибули війська і арештували велике число робітників, заворушення не припинилися. Щоб залякати робітників, за вказівкою віце-губернатора була призначена публічна екзекуція 400 арештованих, серед яких були хворі, діти і старі. Але, щоб уникнути нових заворушень, у цю справу змушений був втрутитись прокурор і тільки після цього «серйозному тілесному покаранню було піддано лише 200 робітників» [2].

За допомогою солдатських багнетів було придушено заворушення робітників Юзівки і навколишніх підприємств. За офіціальними даними в заворушеннях брало участь понад 15 тис. робітників 11 найбільших рудників. 23 чоловіка було вбито [3]. А за відомостями соціал-демократичної преси, у заворушеннях брало участь понад 30 тис. чоловік і понад 100 робітників стали жертвами жорстокого терору [4]. На судовому процесі, який відбувся через деякий час, багато учасників заворушення було засуджено на каторжні роботи, до тюремного ув'язнення та в арештантські роти. На знак протесту проти жорстокої розправи над учасниками заворушень понад 50% шахтарів залишили шахти і рудники в районі Юзівки.

Виступ робітників Юзівки знайшов широкий відгук серед робітників і шахтарів інших підприємств краю. Страйки солідарності відбулися на підприємствах Маріуполя, Кам'янського, Луганська, Бахмута, Катеринослава тощо. Шахтарі Донбасу залишали роботу й переходили в інші місця. Внаслідок цього видобуток вугілля знизився на 60 і більше процентів [5], що викликало велике занепокоєння в урядових колах.

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1892, спр. 124, ч. 8-а, арк. 89.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 2, стор. 208.

[3] Там же, стор. 210, 211.

[4] Доклады социал-демократических комитетов Второму съезду РСДРП, М.—Л., 1930, стор. 18; И. Гонимов, Старая Юзовка, 1869—1905, М., 1955, стор. 106.

[5] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1892, спр. 124, ч. 5, арк. 55.

Отже, боротьба робітників за поліпшення свого становища поступово набирала все ширшого розмаху. Лише протягом 1892 р. відбулося 12 страйків і робітничих заворушень на 26 великих промислових підприємствах з досить значним числом робітників.

На початку 90-х років у деяких містах України почали виникати страйки під впливом соціал-демократичної пропаганди. Ними керували найбільш передові робітники, учасники революційного підпілля, що надавало рухові організованішого характеру. Зокрема, в 1893 р. у Києві під впливом агітації місцевих соціал-демократів, якими керував Ю. Д. Мельников, відбувся страйк 150 робітників майстерень Дніпровського пароплавства. Поширені в майстернях листівки закликали робітників до боротьби з підприємцями [1]. В тому ж році під впливом передових робітниць — учасниць революційних гуртків Києва виник страйк у кравецьких майстернях на Подолі. Страйкарі домоглись певного поліпшення умов праці і деякого підвищення заробітної плати [2].

Діяльність соціал-демократів давала свої конкретні результати. Особливо важливою подією в боротьбі робітничого класу України проти гніту царського самодержавства і капіталістичної експлуатації було відзначення робітниками київських залізничних майстерень міжнародного дня солідарності — 1 Травня в 1894 р. Залишивши свої верстати і горна, залізничники вперше організували маївку за містом [3].

Згодом, у жовтні того ж року, робітники залізничних майстерень рішуче виступили проти жорстокого гніту і експлуатації, запроваджених адміністрацією підприємства. Понад дві тисячі залізничників домагалися скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. Говорячи про цей страйк, слід підкреслити великий організуючий вплив соціал-демократичних листівок, які розповсюджували серед робітників члени соціал-демократичної групи — учні київських гімназій А. Луначарський, Д. Неточаєв та ін. Хоча прокламація «Лист до страйкарів» і не містила конкретних вимог, а лише закликала їх до боротьби проти існуючого ладу, за краще життя, все ж поява цієї листівки, за спогадами сучасників, справила велике враження на робітників залізничних майстерень. Страйк тривав цілий тиждень. На допомогу страйкарям співчуваючі інтелігенти організували збір коштів [4].

Як показують статистичні дані, всього протягом 1885—1894 рр. на Україні відбувся 71 страйк і 12 заворушень. У страйках брало участь 19 508 і в заворушеннях — 42 024 робітники, а всього — 61 532 чоловіки.

Боротьба охоплювала все більше підприємств і галузей промисловості. Найбільше страйків налічувалось в кам'яновугільній, металообробній та цукровій промисловості, а також на залізничному транспорті. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років за кількістю виступів на першому

[1] Зб. «Путь революции», 1923, № 1, стор. 130.

[2] П. Бистренко, Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1947, стор. 20.

[3] Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г., зб. № 3, стор. 157.

[4] «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 128.

місці була Катеринославська губернія, в якій відбулося 36 страйків, що становить 50% усіх страйків, що відбулися на Україні.

Статистика страйків показує, що розвиток робітничого руху на Україні, як і в Росії, в період висхідного капіталізму значною мірою залежав від промислової кон'юнктури. Чим швидше зростало промислове виробництво, тим частіше відбувалися виступи робітників. Страйки були більш стійкими, наступальними, робітники частіше добивалися задоволення своїх вимог. І навпаки, коли темпи розвитку уповільнювалися, фронт класової боротьби звужувався. Проте страйковий рух робітників в основі своїй мав висхідну тенденцію, що цілком спростовує хибне твердження одного з лідерів меншовизму Л. Мартова про те, що з промисловим пожвавленням, яке почалося в 1887 р., а також з «виданням ряду фабричних законів і введенням фабричної інспекції», інтенсивність робітничого руху значно ослабла [1].

В результаті розвитку робітничого руху в Росії царський уряд став на шлях посилення репресій, намагаючись цим «вирішити» «робітниче питання», існування якого він не визнавав довгі роки. Пролетаріат своєю боротьбою з кожним днем все наполегливіше заявляв про себе. У відповідь на це царський уряд застосовував проти робітників найжорстокіші репресії — від звільнення з виробництва до заслання, каторги і навіть до розстрілу страйкарів.

У 80-х — на початку 90-х років за розпорядженням царського уряду було піддано жорстоким репресіям 2189 робітників, що становить 3% від загального числа учасників страйкової боротьби на Україні. Крім поліції та жандармів, понад 5,5 тис. озброєних солдатів та козаків брали участь в операціях по придушенню страйків робітників.

Як і в попередні роки, страйкова боротьба робітників у цей період була переважно економічною і носила стихійний характер. Вона не була ще освітлена революційною теорією, бо соціал-демократичний рух, який почав розвиватися в Росії, в тому числі й на Україні, у 80-х роках, існував окремо від робітничого руху, що, як зазначав В. І. Ленін, «викликало слабість і нерозвиненість і того і другого: вчення соціалістів, не злиті з робітничою боротьбою, залишалися тільки утопіями, добрими побажаннями, які не впливали на дійсне життя; робітничий рух залишався дріб'язковим, розпорошеним, не набував політичного значення, не освітлювався передовою наукою свого часу» [2].

В ході боротьби висувалися керівники — найбільш передові пролетарі, що виступали організаторами багатьох робітничих страйків. Вони, за висловом В. І. Леніна, засвоїли лише загальні ідеї економічної боротьби і за ними йшла решта робітників, керуючись інстинктом і безпосереднім найближчим інтересом [3].

Робітничий рух відіграв важливу роль у підготовці умов для створення революційної марксистської партії в Росії.

---

[1] А. Мартов, Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, Петроград, 1923, стор. 23.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 229.

[3] Там же, стор. 261.

Характеризуючи страйки 90-х років, В. І. Ленін підкреслював, що вони дещо відрізнялись від виступів робітників, що відбувалися в перші десятиліття після реформи. «В порівнянні з «бунтами»,— писав В. І. Ленін,— страйки 90-х років можна навіть назвати «свідомими» — до такої міри значний той крок вперед, який зробив за цей час робітничий рух» [1].

З розвитком робітничого руху зростала класова свідомість пролетаріату. Робітники, зазначав В. І. Ленін, починали розуміти, що поліпшити своє становище і визволитися з-під гніту капіталу можна лише в боротьбі з експлуататорами, що інтереси всіх робітників однакові, що для досягнення своєї мети робітникам необхідно домагатися впливу на державні справи [2]. Свідченням посилення класової свідомості пролетарів України є те, що харківські робітники послали вітальний адрес у Париж першому конгресові II Інтернаціоналу (1889 р.). Робітники продемонстрували свою солідарність з делегатами конгресу і висловили волю до боротьби з експлуататорами за соціальне і національне визволення [3].

Велике значення для зростання класової свідомості робітників і розвитку робітничого руху мало поширення ідей марксизму в Росії, в тому числі й на Україні.

В Росії марксистські ідеї почали з'являтися ще з середини 40-х років XIX ст., але коло осіб, які могли ознайомитися з ними, було дуже вузьке. Зокрема, деякі праці Маркса і Енгельса читав В. Бєлінський, а такі праці як «Злиденність філософії», «Становище робітничого класу в Англії» були виявлені під час обшуку в бібліотеці таємного гуртка молоді петрашевців.

Більш посилена увага до праць основоположників наукового комунізму помічається в передових колах Росії у 60-х роках і особливо після виходу в світ 1872 р. у Петербурзі російською мовою першого тома «Капіталу». Видання цієї праці, як відомо, було також першим її перекладом на іноземну мову. «Капітал» Маркса мав велике значення для розвитку передової суспільної думки, для поширення марксизму в Росії. Багато рецензій і відгуків, вміщених на сторінках російських журналів та газет, привертали увагу і викликали великий інтерес у прогресивної інтелігенції та передових робітників країни до цієї геніальної праці.

На Україні, зокрема в Києві, у колах інтелігенції «Капітал» Маркса вивчали ще до перекладу його на російську мову. За свідченням М. Драгоманова, ще в 1870 р. у гуртку студентів Київського університету М. Зібером був зроблений виклад змісту марксового «Капіталу» [4].

Опублікована наступного року в Києві, магістерська дисертація М. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» дістала високу оцінку Маркса. В післямові до другого видання першого тома «Капіталу» К. Маркс писав: «Ще в 1871 році М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 335—336.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 93—94.
[3] «Былое», 1906, № 12, стор. 109.
[4] М. Драгоманов, Автобіографія, К., 1917, стор. 20.

Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта — Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору» [1]. Вивчаючи твори Маркса, Зібер зумів схопити суть його економічного вчення. Він вважав, що відкриті Марксом закони капіталізму прийнятні й до російської дійсності, але революційна сторона марксизму залишилася для Зібера недосяжною.

Після виходу «Капіталу» в російському перекладі його вивчали в гуртках інтелігенції, а пізніше в робітничих гуртках Києва, Харкова та інших міст України. В згаданих гуртках у цей період були відомі й інші твори класиків марксизму, зокрема праця К. Маркса «Громадянська війна у Франції» [2]. Цю літературу читали окремі передові робітники. Так, один з керівників «Південноросійського робітничого союзу» Н. Геккер розповідає, що робітник головних залізничних майстерень у Києві Смітюшенко самостійно вивчав праці К. Маркса [3].

Крім марксистської літератури в робітничих гуртках вивчали й іншу нелегальну літературу, головним чином серед менш підготовлених слухачів. Серед цієї літератури були широко відомі на той час брошури: «Солов'я байками не годують», «Хитра механіка», «Казки про чотирьох братів», «Хто з чого живе» Дікштейна, «Становище робітничого класу в Росії» Флеровського та ін.

З працями Маркса і Енгельса був добре обізнаний український прогресивний учений і громадський та політичний діяч С. А. Подолинський, автор відомої праці «Ремесла і фабрики на Україні». С. Подолинський був особисто знайомий з Марксом і Енгельсом й тривалий час підтримував з ними зв'язок. С. Подолинський — один з перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса на Україні.

Значний вплив мали твори Маркса і Енгельса на великого українського письменника І. Я. Франка, який в 1878 р. написав у м. Львові «Катехізис економічного соціалізму», а згодом переклав на українську мову двадцять четвертий розділ першого тома «Капіталу».

Визначна роль у поширенні марксизму в Росії належить організованій Г. В. Плехановим у 1883 р. в Женеві першій російській марксистській групі «Визволення праці». За час свого існування з 1883 по 1894 р. група видала російською мовою повністю або в уривках понад 20 праць Маркса і Енгельса. Серед них «Злиденність філософії» Маркса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» Енгельса та ряд інших.

Твори Маркса і Енгельса мали досить значне поширення в передових колах української інтелігенції, вони гектографувалися і перевидавалися учасниками революційного підпілля. Так, під час арештів на квар-

---

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 14.

[2] С. Ф. Ковалик, Революционное движение 70-х годов и процесс 193-х, М., 1928, стор. 127.

[3] Зб. «Труд и борьба», кн. 1, стор. 11.

тирі в студента Харківського ветеринарного інституту М. Іордана була виявлена друкарня, багато нелегальної літератури, в тому числі брошура під назвою «Буржуазія і пролетаріат» («Маніфест комуністичної партії»), «Статут Міжнародного товариства робітників», праця Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» та ін.[1] Багато творів Маркса і Енгельса було конфісковано при арешті організаторів підпільного гуртка на київському заводі «Арсенал» І. Аксентовича та М. Мауера в 1886 р.[2] Марксистська література та інші нелегальні видання були виявлені також при арештах учасників революційного підпілля в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, у багатьох містах Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської та інших губерній України[3]. В цей час значна частина революційної молоді України була вже знайома з творами Маркса, Енгельса, Бебеля, Лібкнехта, Плеханова та ін.

Відзначаючи досить швидке поширення марксистської літератури в Росії, Ф. Енгельс у листі до В. Засулич писав у 1884 р.: «Теоретична і критична думка, що майже зовсім зникла з наших німецьких шкіл, як видно, знайшла собі притулок у Росії»[4].

Взагалі ж 80-ті — перша половина 90-х років були часом формування в Росії марксизму як самостійного напрямку суспільної думки. Разом з тим в теоретичній діяльності членів групи «Визволення праці» були і хибні погляди. Вони, зокрема, недооцінювали революційної ролі і місця селянства в революції. Ігноруючи революційну роль селянства, Плеханов у деяких своїх працях заявляв, що пролетаріат мусить орієнтуватись у своїй політиці на ліберальну буржуазію. Члени групи «Визволення праці» уявляли собі майбутню робітничу партію в Росії подібною до соціал-демократичних партій західних країн. Ці помилкові погляди привели згодом членів групи до опортунізму.

Група «Визволення праці» багато зробила для поширення марксизму в Росії, утвердження програмних положень соціал-демократії і викриття утопічних ідей народництва. Проте вона не була ще зв'язана з практикою робітничого руху. «Група «Визволення праці» лише теоретично заснувала соціал-демократію,— зазначав В. І. Ленін,— і зробила перший крок назустріч робітничому рухові»[5]. Проте остаточний ідейний розгром народництва випав на долю В. І. Леніна.

Він першим із російських марксистів висунув і обгрунтував ідею революційного союзу робітничого класу і селянства — суспільної сили, яка може повалити самодержавство, поміщиків і буржуазію, підкресливши

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1884, спр. 18, арк. 17, 30.

[2] Ю. З. Полевой, Зарождение марксизма в России, 1883—1894 гг., М., 1959, стор. 466.

[3] Там же, глава V, § 1, 2; П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958; П. М. Шморгун, Роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні, К., 1958.

[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 363.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 251.

при цьому, що керівна роль у цьому союзі повинна належати робітничому класові, як найбільш послідовному виразникові інтересів усіх трудящих.

Перед російськими соціал-демократами В. І. Ленін поставив завдання створити з розрізнених гуртків і груп марксистську партію, яка внесе організованість і соціалістичну свідомість у робітничий рух, і лише тоді, коли буде створена бойова організація, яка перетворить розрізнену економічну війну робітників у свідому, класову, тільки «...тоді російський **робітник**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, **звалить** абсолютизм і поведе **російський пролетаріат** (поруч з пролетаріатом **усіх країн**) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до переможної* **комуністичної революції»** [1].

На Україні виникнення й розвиток соціал-демократичного руху відноситься на кінець 80-х років. В Києві ще у 1889 р. виник соціал-демократичний гурток, яким керував лікар Є. Абрамович. В гуртку налічувалося до 30 чоловік робітничої молоді, переважно із залізничних майстерень та друкарень. Гуртківці займались самоосвітою та вивченням політичної літератури. Члени гуртка поширювали також нелегальну літературу серед робітників. При гуртку існувала нелегальна бібліотека [2]. Але через рік гурток був розгромлений жандармами.

Проте, вже на початку 1891 р. в Києві виник інший соціал-демократичний гурток, який складався переважно з університетської молоді. Організаторами його були Я. Ляховський та Б. Ейдельман. Гурток називався «Російська група соціал-демократів». Туди входили С. Мержинський, І. Лаврентьєв, І. Чорба, а пізніше — В. Сапежко, В. Крижанівська, Н. Кульчицький та ін.[3] Гуртківці займалися пропагандою соціал-демократичних ідей серед студентської молоді і робили спроби зв'язатися з робітниками.

Значно пожвавилась революційна робота в Києві з приїздом сюди в 1892 р. Ю. Д. Мельникова, одного з найактивніших діячів початкового періоду соціал-демократичного руху на Україні, який перед цим відбував покарання у Петербурзькій тюрмі «Кресты» за революційну роботу в Харкові. Встановивши зв'язки з «Російською групою соціал-демократів», Мельников для кращого керівництва робітничими гуртками на київських підприємствах організував на Лук'янівці школу-майстерню, названу київськими соціал-демократами «Лук'янівським клубом».

Спрямовуючи діяльність групи Ляховського і Ейдельмана на зміцнення зв'язків з робітниками, Мельников одночасно продовжував готувати пропагандистів у школі-майстерні, які, в свою чергу, проводили революційну роботу серед робітників.

Організована Ляховським та Ейдельманом марксистська група здійснювала також видавничу і пропагандистську роботу. В передмові до перевиданої в 1893 р. на російську мову «Ерфуртської програми» Каут-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 269.
[2] Б. Эйдельман, Первый съезд РСДРП, М.—Л., 1926, стор. 12.
[3] И. Н. Мошинский, На путях к Первому съезду РСДРП, М., 1928, стор. 112.

ського говорилося: «Ми, соціал-демократи Росії, прагнемо створити робітничу партію, першим політичним завданням якої буде повалення абсолютизму» [1].

Важливу роботу по поширенню марксистської літератури, особливо серед інтелігенції та робітників Києва, проводив соціал-демократичний гурток студентів університету. Очолювали його К. Рауш, М. Синьов, В. Крижанівська, В. Гусєв та ін. У нелегальній бібліотеці гуртка були «Капітал», «Злиденність філософії» К. Маркса, брошура Енгельса «Соціалізм і Німеччина», «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, ряд брошур Плеханова та ін. Гуртківці гектографували «Маніфест Комуністичної партії» та інші твори [2]. 1895 р. в Києві поширювалася робота В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».

Поширення марксизму і пропаганда київських соціал-демократів сприяли залученню на їх бік кращих представників прогресивної інтелігенції. Зокрема, близькою до них була Леся Українка, яка писала М. Павлику про те, що українська нація не зможе обійтися без соціал-демократичного руху [3].

На основі робітничих гуртків у Києві 1895 р. був створений Робітничий комітет, який існував поряд з «Російською групою соціал-демократів». До комітету входили Ю. Мельников, Б. Ейдельман, А. Поляк та ін. Його завданням було створювати нові гуртки на підприємствах, підбирати пропагандистів для них, поширювати нелегальну літературу і керувати робітничим рухом у місті. У жандармських документах відзначалося, що в Києві 1894 р. число організованих робітників-революціонерів досягло 100 чоловік [4].

Організаторами марксистських гуртків у містах України часто виступали передові робітники — соціал-демократи, вислані сюди з Петербурга, Москви та інших міст Центральної Росії. Зокрема, в Катеринославі з 1889 р. перебував П. В. Точиський, який спрямував роботу існуючого там гуртка на ширший зв'язок з робітниками. В середині 1894 р. був створений соціал-демократичний гурток на Брянському заводі, до якого входили робітники І. Мазанов, А. Смірнов, С. Бєлкін та ін. Спочатку гуртком керував Г. Лейтензон, а через деякий час вислані сюди з Москви під нагляд поліції досвідчені пропагандисти О. Винокуров та Г. Мандельштам. Цей гурток поклав початок соціал-демократичним робітничим гурткам у Катеринославі. В гуртку читалась марксистська література — «Капітал», «Становище робітничого класу в Англії», твори Бебеля, праці революційних демократів — В. Бєлінського, М. Чернишевського та ін. Учасники гуртка й передові робітники відзначили в 1895 р. свято

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. Київського губернського жандармського управління, 1898, спр. 3439, арк. 134.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4 діловодство, 1896, спр. 41, ч. 1, арк. 2, 8, 14.

[3] «Історія Києва», К., 1959, стор. 454.

[4] Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. 2, стор. 540.

1 Травня. В Монастирському лісі на маївці робітники читали надруковані відозви про значення пролетарського свята й боротьби трудящих проти експлуататорів [1].

Активна діяльність гуртка привернула увагу місцевої поліції та жандармів, які в серпні арештували кількох його членів. До слідства було притягнено близько 50 чоловік. Власті жорстоко розправилися з учасниками гуртка. Кілька чоловік було заслано в Сибір, дехто потрапив в інші місцевості під нагляд поліції [2].

У Харкові марксистські гуртки почали виникати лише на початку 90-х років. До цього часу тут, правда, існували вже гуртки, але вони були перехідними від народництва до марксизму. 1888 р. в Центральний гурток, який існував з 1886 р., вступив Ю. Мельников. Він спрямовував його діяльність на розширення зв'язків з робітниками міст Ростова, Білгорода і Таганрога. Але вже 1889 р. гурток був розгромлений, а його учасники репресовані.

Однак, незважаючи на поголовні арешти, революційна робота в Харкові тривала. У 1892 р. там виникла соціал-демократична група, до складу якої входили переважно інтелігенти. Члени групи більше займалися питаннями самоосвіти і не мали постійних зв'язків з промисловими робітниками. Вони, як і марксисти інших міст, різко виступили проти ідеолога народників М. К. Михайловського, що друкував у журналі «Русское богатство» наклепницькі статті проти марксистів та їх поглядів на економічний розвиток Росії [3].

У розвитку соціал-демократичного руху на Україні певне місце належить Одесі. Як і в інших містах, спочатку там виникали гуртки, які займалися самоосвітою, а згодом їх члени знайомилися з нелегальною літературою і працями Маркса, Енгельса, Плеханова та ін.[4]

Слід підкреслити, що в одеських гуртках були живі в пам'яті бойові традиції «Південноросійського робітничого союзу». І це, без сумніву, поряд з іншими причинами позначилося на зростанні робітничих гуртків. У 1894 р. їх налічувалося в місті уже близько десяти. Вони охоплювали понад 200 робітників. У деяких гуртках, хоча й без широкої участі робітників, відзначали вже революційне свято 1 Травня.

Діяльність гуртків, природно, не залишилася поза увагою жандармів і поліції, які на початку 1894 р. приступили до їх ліквідації. Внаслідок цього багато членів гуртків було заарештовано і вислано в різні місцевості країни під нагляд поліції. Лише гуркам матросів та шевців вдалося уникнути розгрому [5].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. КГЖУ, 1895—1896, спр. 3796, стор. 76.

[2] А. П. Винокуров, Воспоминания о партийной работе в Екатеринославе, «Пролетарская революция», 1921, № 1, стор. 165.

[3] «Летопись революции», 1924, № 1(6), стор. 76, 77; «Былое», 1924, № 3, стор. 106, 125.

[4] ЦДІА УРСР, ф. КГЖУ, 1894, спр. 3794, арк. 64, 66.

[5] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 7 діловодство, 1895, спр. 168, арк. 73, 74.

І все ж, незважаючи на арешти, соціал-демократична робота в Одесі не припинялася, виникали нові гуртки, які встановлювали зв'язки з соціал-демократами інших міст, що мало великий вплив на піднесення соціал-демократичної роботи на Півдні України.

Соціал-демократичні гуртки виникли в кінці 90-х років також і в інших містах України. Зокрема, в Херсоні в такому гуртку працював А. Д. Цюрупа, в майбутньому відомий партійний і державний діяч; в Полтаві організатором соціал-демократичного гуртка був О. Г. Шліхтер [1]. Ці гуртки відіграли визначну роль у пропаганді соціал-демократичних ідей серед робітників, у підготовці їх до боротьби проти експлуататорів за своє соціальне й національне визволення.

В. І. Ленін високо цінував заслуги соціал-демократичних гуртків і груп в історії російського революційного руху і підкреслював, що партія могла виникнути лише на основі цих гуртків. «Гуртки, тобто тісні, замкнені, майже завжди на особистій дружбі засновані, згуртування дуже невеликого числа осіб, були необхідним етапом розвитку соціалізму та робітничого руху в Росії. В міру зростання цього руху постало завдання об'єднання цих гуртків, створення міцного зв'язку між ними, встановлення наступництва» [2].

Характеризуючи розвиток соціал-демократичного руху в Росії до 1895 р., В. І. Ленін підкреслював, що «Це був період виникнення і зміцнення теорії й програми соціал-демократії. Число прихильників нового напряму в Росії вимірювалось одиницями. Соціал-демократія існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку» [3].

Лише з другої половини 90-х років XIX ст. суспільно-політичний рух на Україні, як і в Росії, вступив у нову фазу розвитку, фазу пролетарського періоду революційної боротьби, в якій «соціал-демократія появляється на світ божий, як суспільний рух, як піднесення народних мас, як політична партія» [4].

Швидке піднесення страйкової боротьби в Росії, зростання політичної активності робітничого класу та інших демократичних верств населення висунули перед соціал-демократами важливе, бойове завдання — створити революційну марксистську партію, яка спрямувала б розрізнені стихійні виступи робітників на шлях організованої боротьби пролетаріату проти царського самодержавства, капіталістів та поміщиків. Здійснення цього важливого завдання випало на долю В. І. Леніна.

Практичною участю в робітничих гуртках Петербурга, теоретичними виступами в журналах, пристрасним захистом марксизму в дискусіях з народниками Ленін здобув собі повагу серед робітників і авторитет серед марксистів Росії. Його праці «З приводу так званого питання про ринки», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-

---

[1] О. Г. Шліхтер, Вибрані твори, К., 1959, стор. 8.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 84.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 466.
[4] Там же.

демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве» та ін. відіграли велику роль у боротьбі з народництвом, «легальними марксистами» та іншими ворогами марксизму в Росії. В цих працях були обгрунтовані завдання російських марксистів і показаний шлях боротьби робітничого класу як передового борця за краще майбутнє. Під керівництвом В. І. Леніна марксистські організації Росії почали переходити від пропаганди в гуртках до широкої політичної агітації серед робітників.

У листопаді 1895 р. з ініціативи В. І. Леніна всі петербурзькі марксистські гуртки об'єдналися в одну соціал-демократичну організацію «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який, за визначенням В. І. Леніна, був першим серйозним зародком революційної партії в Росії, що опиралася на робітничий рух.

«Союз боротьби» провадив масову агітаційну роботу серед робітників, керував страйковим рухом у Петербурзі, особливо в 1895—1896 рр. Економічну боротьбу робітників він поєднував з політичною боротьбою проти самодержавства. «Союз» перший в історії робітничого руху країни почав на практиці поєднувати теорію наукового соціалізму з робітничим рухом.

Діяльність Петербурзького «Союзу» мала велике значення для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Протягом 1895—1896 рр. близько тридцяти соціал-демократичних організацій різних міст Росії підтримували зв'язок з «Союзом» і були під його впливом.

У другій половині 90-х років значно посилюють свою діяльність соціал-демократи в Києві. Виникають нові марксистські гуртки серед учнівської молоді, а також серед робітників, ширшого розмаху набирає розповсюдження марксистської літератури. Київські соціал-демократи встановлювали зв'язки з соціал-демократами інших міст, зокрема з Петербурзьким «Союзом боротьби».

Цьому особливо сприяв приїзд 1896 р. на Україну (в Полтаву) Н. К. Крупської для переговорів з приводу видання загальноросійської газети та підготовки до скликання з'їзду партії.

Як і в інших містах країни, серед київських соціал-демократів відбувалися палкі дискусії з противниками масової політичної агітації серед робітників. Використовуючи досвід Петербурзького «Союзу боротьби», київські соціал-демократи виступали за проведення широкої агітації в масах. Відповідаючи своїм противникам, Ю. Мельников говорив, що «краще підняти масу на один дюйм, ніж одну людину на другий поверх».

Прибічники масової агітації в кінці 1896 р. створили нову соціал-демократичну групу «Рабочее дело» й почали видавати робітничу газету «Вперед», перший номер якої вийшов 8 грудня 1896 р. Найактивнішу участь у виданні газети брали Б. Ейдельман, М. Вигдорчик, С. Померанець, А. Теслер, В. Крижанівська та ін. Вихід її був великим успіхом київських соціал-демократів.

Враховуючи приклад Петербурзького «Союзу боротьби», а також необхідність об'єднання розрізнених соціал-демократичних гуртків для успішного керівництва всезростаючим робітничим рухом, київські соціал-

демократи в березні 1897 р. на своїй нараді, за участю представника Петербурзького «Союзу боротьби», вирішили організувати Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Створення «Союзу боротьби» мало велике значення для переходу від пропаганди в гуртках до масової політичної агітації серед робітників на фабриках і заводах. «Союз» посилив керівництво соціал-демократичними гуртками, розгорнув широке друкування і розповсюдження листівок. Уже на кінець 1897 р. на 25 підприємствах було розповсюджено понад 6500 листівок, а на березень 1898 р. (починаючи з кінця 1896 р.) було видано близько 40 різних листівок. Газета «Вперед» з третього номера виходила як орган «Союзу». Проте з п'ятого номера її захопили «економісти» й вона змінила свій напрямок. Видання «Союзу» поширювались також у Петербурзі, Москві, Катеринославі, Одесі, Мінську, Харкові, Тулі та інших містах.

Київський «Союз» допомагав передовим робітникам вивчати марксистську теорію. У його бібліотеці в 1898 р. налічувалось понад 1000 книг, серед яких були праці Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова та інша література [1]. 3 серпня 1897 р. в Києві почав виходити другий друкований орган «Рабочая газета». З першого свого номера газета вела пропаганду за об'єднання російських соціал-демократів у єдину соціал-демократичну партію. На I з'їзді партії «Рабочая газета» була затверджена Центральним органом партії. Після з'їзду партії «Союзи боротьби» були перейменовані в комітети РСДРП. У Києві продовжували видаватися листівки, виходила газета «Вперед», які розповсюджувалися серед робітників [2]. У місті був також розповсюджений «Маніфест I з'їзду РСДРП». Через деякий час був створений Київський комітет РСДРП. Про це повідомлялося в його органі — газеті «Вперед», яка вийшла в січні 1899 р. [3]

Поряд з великою роботою, яку провадили київські соціал-демократи серед робітників, вони також приділяли багато уваги розгортанню опозиційного руху, зокрема виступам студентської молоді учбових закладів. Підтримуючи робітничі та опозиційні виступи, спрямовуючи боротьбу проти капіталістів та царського самодержавства, київські соціал-демократи водночас критикували помилкові погляди і дії ліберально-буржуазних та українських буржуазно-націоналістичних організацій.

Київський комітет РСДРП зробив спробу в 1899 р. відновити видання «Рабочей газеты» і запропонував В. І. Леніну, який перебував тоді в засланні, співробітничати в ній. Ленін прийняв запрошення, маючи на увазі перетворити газету в загальноросійський політичний орган. Він сподівався, що марксисти з допомогою газети зможуть успішніше вести боротьбу проти різних опортуністичних елементів. Ленін написав для газети три статті: «Наша програма», «Наше найближче завдання» і «Насущне питання». Проте жорстоке переслідування жандармів не дало можливості здійснити видання газети. Згодом Київський комітет РСДРП

---

[1] П. М. Шморгун, назв. праця, стор. 21.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Прокурора київської судової палати, 1898, спр. 1832, ч. 2, арк. 1.

[3] «Вперед», № 4, січень 1899 р.

потрапив під вплив «економістів» і надрукував опортуністичний документ «Profession de foi», який Ленін гостро розкритикував у статті «З приводу «Profession de foi». Велика заслуга в розгромі «економізму» належить В. І. Леніну.

Як і в першій половині 90-х років, значним центром соціал-демократичної роботи на Україні продовжував залишатись Катеринослав. Після розгрому там соціал-демократичного гуртка для відновлення соціал-демократичної роботи, за рекомендацією В. І. Леніна, сюди прибув на початку 1896 р. Х. І. Лалаянц, який до цього відбував ув'язнення в Петербурзькій тюрмі «Кресты». Слід зазначити, що В. І. Ленін уважно стежив за соціал-демократичною роботою в Катеринославі і вживав заходів до її пожвавлення. З цією метою сюди приїздив у 1895 р. активний діяч Петербурзького «Союзу боротьби» П. Запорожець, який привіз транспорт нелегальної літератури [1].

Незважаючи на ретельний нагляд, який встановили місцеві жандарми за Лалаянцем, йому все ж удалося встановити зв'язки з робітниками заводів та ремісничих підприємств. У цей час у Катеринославі на різних підприємствах працювали вислані сюди за політичну діяльність Н. Воропаєв, К. Норинський, М. Александров, П. Кулябко та інші. Саме з них влітку 1896 р. був створений соціал-демократичний гурток, який пізніше називався «Центральна група». Через деякий час виник робітничий гурток в залізничних майстернях, яким керував К. Дубовець — Дубовиков. Виникали й інші гуртки, зокрема на заводі в Кам'янському. І все ж робота тут проводилася епізодично [2].

Лише з приїздом сюди учасника революційних гуртків у Петербурзі робітника-революціонера, учня В. І. Леніна — І. В. Бабушкіна соціал-демократична робота в Катеринославі та інших містах губернії розгорнулася з небувалою силою. Використовуючи набутий досвід революційної роботи, Бабушкін через деякий час створив революційну групу на Брянському заводі з робітників, висланих сюди з Петербурга та інших міст. До неї увійшли Н. Меркулов, А. Філімонов, К. Томігас, Г. Богданов та ін. З місцевих робітників в роботі гуртка брав участь Г. І. Петровський.

Внаслідок активної діяльності Бабушкіна та керованої ним групи на Брянському заводі був створений соціал-демократичний гурток з місцевих робітників, зокрема до нього увійшли Г. Петровський, Ф. Мазанов, М. Числов та ін. Через деякий час гуртки були організовані на заводах «Гантке», «Шодуар» і Кам'янському.

У грудні 1897 р. соціал-демократичні гуртки об'єднались у Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

Створення «Союзу» мало велике значення для розгортання агітаційної роботи серед робітників. «Союз» випустив кілька листівок-звернень до робітників Брянського заводу, «Гантке», «Езау» та ін. У листівках формулювались вимоги робітників до власників підприємств. «Союз»

---

[1] «Вопросы истории», 1956, № 1, стор. 23.
[2] Рабочее движение в Екатеринославе, стор. 3.

організовував робітників для успішної боротьби з капіталістами. Водночас члени «Союзу» провадили роботу по залученню нових активістів до своєї організації. Члени «Союзу» вивчали праці Маркса і Енгельса — «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії», книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», праці Плеханова та іншу нелегальну літературу.

«Союз» підтримував зв'язки з іншими соціал-демократичними організаціями Петербурга, Києва, Москви, Харкова, Вільно, Мінська та інших міст. Делегат Катеринославського «Союзу» брав участь у роботі I з'їзду РСДРП. Лише з грудня 1897 р. по січень 1899 р. «Союз боротьби», а пізніше комітет РСДРП, випустив 21 листівку, які розповсюджувалися на фабриках і заводах. «Зимою 98 і 99 року,— писав І. В. Бабушкін,— Катеринослав кипів в усіх районах революційною пропагандою та агітацією» [1]. З 1900 р. Катеринославський комітет РСДРП почав видавати газету «Южный рабочий».

В результаті активної діяльності і допомоги «Союзу» виник соціал-демократичний гурток у Юзівці, яким керували Чернов і Яшин, гурток на металургійному заводі в Алчевську, що його очолював К. Є. Ворошилов, і робітничий гурток на заводі «Провіданс» в Маріуполі.

На розвиток соціал-демократичного руху в Одесі значний вплив мав Петербурзький «Союз боротьби». Незважаючи на арешти, проведені тут жандармами, соціал-демократична робота в Одесі не припинялася. Уже в 1896 р. частина гуртків об'єдналася в «Південноросійський робітничий союз». Члени «Союзу» збирали кошти на допомогу страйкарям Петербурга, розповсюджували листівки Петербурзького «Союзу», розповсюджували нелегальну літературу тощо. В бібліотеці «Союзу» був «Маніфест Комуністичної партії», «Варлен перед судом виправної поліції Парижу» та багато іншої літератури. Частину з неї члени «Союзу» привезли з-за кордону. Одеські соціал-демократи розповсюджували літературу та листівки, які вони самі випускали на гектографі. Ними були видані «Статут робітничої каси», листівка «До всіх робітників і робітниць», у яких закликали трудящих об'єднатися для боротьби з експлуататорами.

Члени «Південноросійського робітничого союзу» мали широкі зв'язки з соціал-демократами Києва, Катеринослава та інших міст. Діяльність соціал-демократів в Одесі викликала занепокоєння жандармів і поліції. В січні 1897 р. вони арештували активних учасників революційного підпілля, всього 46 чоловік. Частину з них вислали до Східного Сибіру під нагляд поліції, багатьох інших спіткала така сама доля, з тією лише різницею, що вони були вислані в інші місцевості [2].

Проте суворі репресії не злякали соціал-демократів. Гуртки, які вціліли, продовжували роботу. Але рівень пропаганди та політичної агітації залишався ще низьким тому, що керівники гуртків у теоретичному відношенні були досить слабкі. Одеські соціал-демократи практично не керу-

[1] Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893—1906 гг., М., 1951, стор. 131.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 7 діловодство, 1897, спр. 23, арк. 82, 92, 103.

вали виступами робітників. В Одесі лише в 1900 р. був створений комітет РСДРП.

У такому промисловому місті, як Харків, соціал-демократичний рух у другій половині 90-х років був розвинутий слабо. Соціал-демократична група, яка тут існувала, не була зв'язана з робітниками фабрик і заводів. Тільки в липні 1897 р. вона видала першу листівку «До всіх харківських робітників», у якій говорилося про порушення ними закону від 2 червня 1897 р. Вона закликала до боротьби з фабрикантами і заводчиками. Деякий перелом у роботі групи почався в 1898 р. Члени групи встановлюють ширші зв'язки з робітничими гуртками на підприємствах, проводять збори робітників на околицях міста тощо. Однак робота ця продовжувалася недовго. В серпні 1898 р. жандарми заарештували 19 найактивніших соціал-демократів. Під час арештів було конфісковано багато літератури, зокрема «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Капітал» К. Маркса, «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса, «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Леніна, праці Плеханова та ін.[1] Арешти підштовхнули соціал-демократів і ті почали переносити свою роботу з ремісничих підприємств на великі заводи.

У 1899 р. в місті була розповсюджена листівка, присвячена 1 Травню, а також проведена робітнича маївка за містом. Наприкінці 1899 р. в Харкові було створено комітет РСДРП.

Соціал-демократичний рух, який все ширше розвивався в країні, сприяв виникненню робітничих гуртків і в інших містах. У Миколаєві на основі робітничих гуртків, які існували тут раніше, в середині 1897 р. була створена робітнича організація під назвою «Південноросійський робітничий союз». Організація зростала кількісно досить швидко, і на кінець року налічувала вже 9 гуртків, які об'єднували понад 200 чоловік[2]. Гуртки були на суднобудівних заводах «Адміралтейство», «Франсуа і Делуа», в залізничних майстернях, а також серед робітників ремісничих майстерень.

Керували «Союзом» інтелігенти, але до керівного ядра організації входили робітники І. Мухін, І. Білецький, М. Дорофеєв, Г. Грищенко, В. Кубенос. На лютий 1898 р. «Союз» випустив 10 листівок і три номери газети «Наше дело»[3]. Проте у виданнях «Союзу» не висувалися завдання об'єднати робітників для боротьби з самодержавством. В цьому виявилась теоретична незрілість керівників «Союзу». Після арештів у січні 1898 р. організація фактично припинила своє існування.

У 1896—1897 рр. почали організовуватися робітничі гуртки в Кременчуці. До них входили переважно робітники-ремісники. Гуртки підтримували зв'язки з соціал-демократами Києва, Катеринослава, Одеси та інших міст. Спочатку в гуртках займалися самоосвітою, а через деякий час пропагандою марксизму. Члени гуртка вивчали «Капітал» Маркса,

[1] «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 176, 177.

[2] Доклад о русском социал-демократическом движении Международному социалистическому конгрессу в Париже, Женева, 1901, стор. 35.

[3] «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 57.

читали статтю В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, які стягують з робітників на фабриках і заводах», роботи групи «Визволення праці» та багато іншої літератури [1]. Наприкінці 1897 р. тут була створена соціал-демократична група. Керував нею М. Орлов, учасник київського «Союзу боротьби». Під час арештів у березні 1898 р. соціал-демократична група й робітничі гуртки були розгромлені, а її члени — заарештовані й вислані в різні місцевості Росії під нагляд поліції [2].

В другій половині 90-х років XIX ст. виникли соціал-демократичні групи в деяких містах і повітах Чернігівської губернії. Зокрема, 1898 р. в Чернігові діяла група, яка складалася з 9 чоловік. Але вже восени того ж року члени групи були арештовані за поширення нелегальної літератури. Соціал-демократичні групи існували також у Новозибківському, Суражському та Конотопському повітах [3].

Отже, друга половина 90-х років XIX ст. була періодом дальшого зростання соціал-демократичного руху в Росії, в тому числі й на Україні. В. І. Ленін, визначаючи завдання соціал-демократів, підкреслював, що вони повинні сприяти розвитку й організації робітничого руху в Росії, перетворювати його в організовану боротьбу всього робітничого класу країни за знищення експлуататорських порядків [4].

Намагаючись задушити революційний рух, царський уряд жорстоко розправлявся з революціонерами. Ув'язнення, заслання в Сибір, етапне висилання в інші місцевості під нагляд поліції — ось що чекало борців за народне щастя. Лише протягом п'яти років — з 1896 до 1900 р. самодержавні власті піддали переслідуванню дуже багато соціал-демократів — 8094 чоловіки [5]. Проте навіть ці суворі репресії не зупинили й не могли зупинити соціал-демократичного і робітничого руху, який зростав з кожним днем. В 1898 р. представники петербурзького, московського, київського і катеринославського «Союзів боротьби», групи київської «Рабочей газеты» і Бунду зібралися в Мінську на І з'їзд, який проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії. На з'їзді було обрано Центральний Комітет. За дорученням з'їзду ЦК опублікував маніфест РСДРП, у якому були коротко визначені завдання пролетаріату і його партії. «Заснування цієї партії,— писав В. І. Ленін,— є величезний крок російського робітничого руху в *його злитті* з російським революційним рухом» [6].

Після з'їзду жандарми і поліція провели по всій країні масові арешти соціал-демократів і тим заподіяли великої шкоди соціал-демократичному рухові. РСДРП вступила в смугу гострої кризи, яка виявилася в

---

[1] Полтавський обласний державний архів, ф. Прокурора окружного суду, 1898, спр. 4, арк. 16; спр. 32, арк. 338, 341, 343. (Далі — ПОДА).

[2] ПОДА, ф. Прокурора Полтавського окружного суду, 1898, спр. 3-а, арк. 272, 273.

[3] В. Щербаков, Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині, Харків, 1930, стор. 37.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 267.

[5] Революционное движение в России в докладах министра Муравьева. 1894—1905, СПб., 1907, стор. 71.

[6] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 228.

ідейній і організаційній слабості соціал-демократії. Арешти членів ЦК і слідом за ними масові репресії проти активних соціал-демократів значно послабили діяльність соціал-демократичних організацій і створювали грунт для посилення впливу опортуністичних елементів. Але «партія не перестала існувати, вона тільки заглибилась у себе, щоб зібратися з силами і поставити справу об'єднання всіх російських соціал-демократів на твердий грунт» [1].

Під керівництвом В. І. Леніна революційні соціал-демократи підняли прапор боротьби проти всіх опортуністичних елементів, проти явних і прихованих ворогів марксизму, залишків ліберального народництва, «легального марксизму», опортунізму, «економістів» за створення єдиної соціал-демократичної партії в Росії.

Швидке зростання промисловості в 90-х роках XIX ст., яке супроводжувалося концентрацією виробництва і посиленням експлуатації робітників, створювало об'єктивні передумови для виникнення масового робітничого руху в країні. З середини 90-х років визвольний рух у Росії вступив у новий пролетарський етап свого розвитку, коли на зміну різночинній інтелігенції приходять робітники, а соціал-демократія з ідейної течії перетворюється в активну революційну силу.

В ці роки значно посилився робітничий рух і на Україні. Визначне місце в цій боротьбі посідають робітники металургійної та машинобудівної промисловості. Так, уже в квітні 1896 р. робітники Донецького сталеплавильного заводу висунули вимогу про підвищення заробітної плати. Але оскільки адміністрація відмовилась її задовольнити, то робітники оголосили страйк і припинили роботу. Зібравшись на другий день біля контори заводу, робітники домагались задоволення своїх вимог. В той же день на завод прибула поліція, яка разом з адміністрацією заводу вимагала припинити страйк. Але робітники настоювали на задоволенні своїх вимог і відмовилися вийти на зміну. Лише на третій день — 25 квітня, під загрозою звільнення робітники рейкообробного цеху приступили до роботи [2].

В цьому ж році виник цілий ряд страйків на інших металургійних підприємствах: на заводі «Нікополь» біля Маріуполя, брянському заводі в Катеринославі, машинобудівних заводах Графа в Києві і бельгійського товариства в Харкові та ін. Всі страйки носили в основному економічний характер. Робітники протестували проти збільшення робочого дня, боролися за покращання умов праці тощо.

Гостра боротьба відбувалася між робітниками й адміністрацією машинобудівного заводу Гретера і Криванека в Києві на початку 1897 р. Майстер токарного цеху, відчуваючи підтримку адміністрації, до того знахабнів, що привласнив у лютому значну долю заробітку робітників цеху. Неодноразові обрахунки викликали глибоке незадоволення робітників. Вони дружно застрайкували і поставили вимогу повернути їм належні гроші. Виступ токарів був настільки рішучий, що адміністрація

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 189.
[2] ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1896, спр. 251, арк. 86.

пообіцяла видати гроші негайно. На цьому ж заводі через кілька днів робітники знову вели боротьбу з підприємцями, відстоюючи свого товариша, безпідставно звільненого з заводу. І на цей раз адміністрація змушена була поступитися й відновити на роботі токаря [1].

У 1897 р. відбулося понад 10 страйків робітників металургійної та машинобудівної промисловості України. Як і в попередні роки, робітники боролися проти зниження заробітної плати. Страйки в переважній більшості носили бойовий, наступальний характер, вони виховували робітників, привчали їх до боротьби з експлуататорами.

Безпосереднім приводом до страйку на Петровському металургійному заводі в Катеринославській губернії був обрахунок прокатників, які 22 лютого 1898 р. зажадали від контори доплати. В результаті перевірки, проведеної конторою під натиском робітників, було встановлено, що понад 70 прокатникам замість 1 крб. виплатили по 80 коп., а замість 80 коп.— по 60 коп. на день. Незважаючи на те, що перерахунок робітникам був зроблений, рейкопрокатників це не задовольнило. 23 лютого вони висунули вимогу про підвищення заробітної плати й почали агітацію за страйк серед робітників інших цехів заводу. До страйкарів приєдналися робітники бессемерівського, доменного, механічного та інших цехів. Число страйкуючих на кінець дня становило понад 2 тис. чоловік. Робота була паралізована, завод зупинився.

В ході страйку робітники висунули також і інші вимоги, зокрема: відмінити штрафи, поліпшити житлові умови, звільнити деяких майстрів, поліпшити умови праці та інші. Умовляння робітників представником гірничого нагляду інженером Курнаковим та жандармами припинити страйк не дало бажаних результатів. Виступ продовжувався з новою силою. Тоді власті вирішили придушити страйк військовою силою.

Викликана з Юзівки козача півсотня почала розправу з робітниками. За допомогою зброї власті примусили робітників 26 лютого приступити до роботи. І хоч страйк був придушений, адміністрація змушена була зробити деякі поступки робітникам. Рейкопрокатникам пообіцяли підвищити заробітну плату, звільнити майстра Добора, а всім іншим робітникам покращити побутові умови. Але все ж таки місцеві органи влади жорстоко розправилися з найбільш передовими робітниками. За вказівкою Катеринославського губернатора 42 чоловіки були вислані етапним порядком на місце проживання, а 14 чоловік віддані під нагляд поліції [2].

Великий страйк робітників відбувся на вагонобудівному заводі у Нижньодніпровську, який належав французьким капіталістам. Робітники заводу давно вже виявляли своє незадоволення ігноруванням їх інтересів адміністрацією заводу. 19 березня вагонобудівники висунули вимогу скоротити робочий день по суботах і напередодні свят, збільшити розцінки та ін. Хоча директор заводу де Бук і заявив депутатам від робіт-

---

[1] «Рабочая газета», № 1, 8 серпня 1897 р.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції (особливий відділ), 1898—1900, спр. 4, ч. 18, арк. 17, 31.

ників про те, що адміністрація задовольнить деякі їх вимоги, проте не поспішав це робити. Не діждавшись згоди адміністрації на скорочення робочого дня, робітники почали здійснювати його самі, явочним порядком. Щоб залякати робітників, адміністрація звільнила з роботи обраних ними депутатів.

Цей вчинок дирекції викликав глибоке обурення робітників. Понад 1300 чоловік ранком 28 березня зібралися біля контори, побили поліцейського наглядача, помічника директора Білоножкіна і вивезли його на тачці. На завод була викликана військова команда, яка арештувала 10 найактивніших робітників. Але вагонобудівники не припинили страйку. Дирекція змушена була поступитися. 4 травня було оголошено про скорочення робочого дня по суботах і напередодні свят. Були задоволені також й інші вимоги страйкарів [1].

Значний вплив на робітників мав Нижньодніпровський соціал-демократичний гурток «Начало», організатором якого був І. В. Бабушкін [2].

У зв'язку з посиленням боротьби робітничого класу, зростанням його політичної свідомості та організованості, мусив міняти свою тактику і царський уряд, що особливо видно на зміні функцій фабричної інспекції. Остання раніше користувалася до деякої міри правом виступати в ролі арбітра при виникненні конфліктів між робітниками й підприємцями, а в окремих випадках навіть вимагати від підприємців підвищення заробітної плати робітникам. Але вже після виступу петербурзького пролетаріату в 1895—1896 рр. та посилення діяльності соціал-демократичних організацій функції інспекції були звужені. Відповідно до рішення комітету міністрів від 8 травня 1898 р. на фабричну інспекцію покладались обов'язки лише стежити за «збереженням договірних відносин між робітниками і підприємцями». Фабричним інспекторам заборонялося вимагати від власників фабрик і заводів підвищення заробітної плати робітникам. Інспектори повинні були лише повідомляти місцеві губернські власті про виявлені ними порушення [3]. Іншими постановами уряду було заборонено також і губернаторам натискувати на підприємців, щоб вони підвищували заробітну плату, щоб не порушувати «свободу договору» [4].

Величезний економічний страйк відбувся 1898 р. на Олександрівському заводі брянського товариства в Катеринославі. В ньому брало участь понад 5 тис. робітників. Місцеві органи влади вдались до найжорстокіших репресій проти страйкарів. Понад 500 робітників було вислано етапним порядком, а 73 чоловіки віддані до суду [5]. Страйки відбулися також і на інших заводах: на металургійному заводі в Кам'янському, трубопрокатному заводі «Шодуар», чавуноплавильному заводі в Луган-

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур. Фабрична інспекція. 1898—1905, спр. 47, арк. 1, 2, 10, 25, 37; Рабочее движение в Екатеринославе, стор. 3, 6.

[2] Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893—1900 гг., стор. 140.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур. Фабрична інспекція. 1898—1905, спр. 7, арк. 120.

[4] ООДА, ф. Одеського градоначальника, 1897, спр. 2899, арк. 9.

[5] Рабочее движение в Екатеринославе, стор. 9.

ську, металургійному в Юзівці та ін. Часто робітники домагались скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, житлово-побутових умов.

Боротьба робітників ставала цілеспрямованішою, наполегливішою. Важка індустрія, яка швидко розвивалась, сприяла пробудженню свідомості робітників, їхнє глухе незадоволення все частіше переростало в свідомий протест, дрібні бунти переходили в організовану класову боротьбу [1]. Ця боротьба особливо посилилася в кінці XIX ст., коли розгорнувся соціал-демократичний рух. Великі заводи перетворювалися в основні вогнища цього руху. Навіть Катеринославське жандармське управління змушене було визнати в 1898 р., що соціал-демократична пропаганда «звила собі гніздо на всіх великих заводах губернії, а робітники фабрик заражені соціал-демократичними ідеями» [2].

Боротьба металургів і машинобудівників наростала з неослабною силою. Лише в 1899 р. вони провели 35 страйків, у яких брала участь велика кількість робітників. Слід зазначити, що на багатьох металургійних заводах робітники в другій половині 90-х років своєю наполегливою боротьбою домоглися запровадження 10-годинного робочого дня.

Все це підтверджує висновок В. І. Леніна про те, що металісти на протязі десятиліття, що передувало 1905 р., краще підготувались до авангардних боїв у першій російській буржуазно-демократичній революції, ніж робітники інших галузей промисловості [3].

Намагаючись стримати боротьбу робітничого класу і паралізувати діяльність найактивніших пролетарів, буржуазія і представники місцевих органів влади не задовольнялися вже тільки адміністративними заходами, а почали вдаватися до таких ганебних заходів, як складання й розсилання по підприємствах «чорних списків», в які вносили найбільш передових робітників — керівників страйків. Ці списки використовувалися як засіб залякування малосвідомих робітників та службовців підприємств.

Говорячи про боротьбу металістів і машинобудівників, слід підкреслити, що в другій пол. 90-х років значна частина виступів робітників була спрямована проти жорстокого національного гніту та дискримінації з боку іноземних капіталістів — французів, бельгійців, англійців, німців та ін., які захопили ключові позиції в цих та інших галузях промисловості. Навіть старший фабричний інспектор Катеринославської губернії в кількох своїх повідомленнях у департамент торгівлі і мануфактур змушений був писати про те, що на всіх заводах адміністрація складається з іноземних підданих, більшість яких російською мовою вміє лише лаятись, а розуміється за допомогою міміки. Далі інспектор зазначав, що до місцевих робітників вони ставляться дуже зневажливо, третирують їх і часто б'ють, а коли робітники виявляють незадоволення, то іноземці, не маскуючи свого свавілля, позбавляють робітників відрядного заробіт-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 208—209.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції (особливий відділ), 1898—1901, літ.А, спр. 4, ч. 18, арк. 3; ДОДА, ф. Катеринославського губернатора, 1899, спр. 335, арк. 27.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 358.

ку, переводять у поденні, штрафують і звільняють з роботи [1]. Так, на машинобудівному заводі в Катеринославі майстер цеху німець Гессе до того знахабнів, що навіть вигнав головного інженера (росіянина) з цеху. Останній змушений був залишити завод, хоч вважався кращим спеціалістом на заводі [2]. Директор трубопрокатного заводу Гок (бельгієць) закінчував розгляд питань з робітниками рукоприкладством; директор Нижньодніпровського залізопрокатного заводу Ді — Маттео (бельгієць), як виявилось під час розслідування, завжди бив робітників [3]. А уповноважений Донецького металургійного товариства Бев'є (бельгієць) знахабнів до того, що в січні 1899 р. навіть видав письмове розпорядження, згідно з яким службовцям товариства в його присутності заборонялося розмовляти російською мовою [4]. Це розпорядження було скасовано в лютому на вимогу фабричної інспекції, проте факт появи його свідчить, що іноземні капіталісти досить вільно почували себе в самодержавній країні.

Робітники не могли миритися з таким становищем. Вони рішуче виступали проти жорстокої експлуатації, проти соціального і національного гніту, проти всіх експлуататорів незалежно від їх національності.

Крім металістів та машинобудівників, у другій половині 90-х років у боротьбу втягуються також робітники інших галузей промисловості: шахтарі, залізничники та ін. Страйки робітників цих галузей теж в основному були економічними. Зокрема, впертий характер носив страйк робітників Горлівського рудника, приводом до якого було зниження адміністрацією заробітної плати. Контора рудника відмовилася від традиційного підвищення на літній час заробітної плати. Першими почали протестувати перевізники вугілля. 2 травня 1896 р. 200 шахтарів припинили роботу і пішли в контору домагатися підвищення заробітної плати. Увечері страйкарів підтримала вечірня зміна. Число страйкуючих зросло до 650 чол. Вони знову пішли до контори й вчинили там погром. Тоді в страйк втрутилася поліція й арештувала 20 шахтарів, яких ув'язнили в Бахмутській тюрмі. Поліції та адміністрації шляхом погроз удалося припинити страйк [5].

Причиною виникнення страйків часто була несвоєчасна виплата зароблених грошей. На багатьох шахтах узаконено видавали гроші через півтора — два місяці. Зокрема, великі злидні терпіли шахтарі рудника Губоніна біля ст. Мар'ївка. Управляючий рудником перетворив мізерний заробіток шахтарів у безпроцентний кредит для себе, внаслідок чого заборгував шахтарям 12,5 тис. крб., що призводило до частого голодування робітників та їх сімей. Нарешті терпець їх увірвався, і 1 червня

---

[1] ХОДА, ф. Окружного фабричного інспектора харківської округи, оп. 819, 1899—1900, спр. 2, арк. 20.

[2] Там же.

[3] Там же, арк. 21.

[4] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур. Фабрична інспекція, 1898—1905, спр. 7, арк. 50.

[5] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1896, спр. 606, ч. 3, арк. 13, 14, 18.

1898 р. понад 300 шахтарів припинили роботу і зажадали від управляючого видати їм належні гроші за квітень і травень місяці. Виступ їх дав певні результати. На другий день управляючий видав робітникам 4,5 тис. крб., а останні пообіцяв видати до 10 червня [1].

Боротьба за підвищення заробітної плати в зв'язку з наступом літнього періоду теж була причиною багатьох страйків шахтарів Донецького басейну в ці роки.

Особливо успішно проходили страйки на тих рудниках, де соціал-демократи поширювали листівки з закликом до шахтарів боротися за поліпшення свого становища. Ось що розповідалося в газеті «Южный рабочий» про страйк гірників на Калачевських рудниках у Кривому Розі. 15 червня 1899 р. були розкидані листівки на одному з найбільших тут рудників. У листівках вимагалося підвищення заробітної плати на $^1/_3$, тобто до 21 коп. На наступний день після появи прокламацій робітники застрайкували. У страйку, який тривав три дні, брало участь 600 гірників. Адміністрація мусила задовольнити вимоги гірників після того, як її спроба найняти штрейкбрехерів провалилась [2].

Переважна більшість страйків, які відбулися в кам'яновугільній промисловості Донецького басейну в другій половині XIX ст., припадає на 1899 р. Однією з головних причин цього є те, що з другої половини 1899 року багато підприємств різних галузей промисловості почали відчувати труднощі в зв'язку з наближенням економічної кризи і намагалися вийти з цього становища за рахунок робітників, перекласти на їхні плечі свої збитки.

Внаслідок цього класова боротьба в країні з кожним днем все більше загострювалась. Робітниче питання висувалося на чільне місце і ставало однією з важливих проблем внутрішньої політики царського уряду. Проти робітників усе частіше і частіше почали використовувати збройну силу — армію.

Наполегливою боротьбою проти капіталістичної експлуатації в кінці XIX ст. заявили про себе робітники залізничного транспорту, особливо залізничних майстерень. На кінець століття на Україні нараховувалося понад 20 крупних залізничних вузлів, на яких було зосереджено багато робітників-залізничників. Специфічні умови праці, часті переїзди на далекі відстані, постійні зносини з товаришами по праці в інших містах сприяли піднесенню їх політичної свідомості, активності та поширенню соціал-демократичних ідей. Саме колективи робітників-залізничників активно святкували в ці роки день 1 Травня. Лише в страйках у зв'язку з травневими днями 1897 р. брало участь понад 2 тис. робітників залізничних майстерень Катеринослава, Харкова і Олександрівська (тепер Запоріжжя) [3].

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції (особливий відділ), 1898, спр. 4, ч. 18, арк. 47, 48.

[2] «Южный рабочий», № 1, січень 1900 р.

[3] Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г., зб. № 3, стор. 159.

Важливе значення для піднесення бойового духу залізничних робітників, особливо напередодні першотравневих днів, мала соціал-демократична пропаганда, листівки соціал-демократів, які широко розповсюджувались серед залізничників.

Страйки залізничних робітників відзначалися особливою наполегливістю. Ось один із прикладів. За існуючою традицією на транспорті кожного року 25 червня відзначали день Миколи I — «засновника» залізниць. У зв'язку з цим половину робочого дня робітникам зараховували за цілий. Однак залізничне начальство в Катеринославі оголосило, що 1897 р. робота 25 червня буде тривати цілий день і лише в перерву на обід робітники запрошуються в церкву на подячний молебень. Подібне нововведення дуже обурило робітників, які сподівались відпочити в цей день. У справу втрутились члени Катеринославського комітету РСДРП, які розповсюдили серед залізничників листівку з закликом закінчити роботу 25 червня о 12 годині дня, в церкву не ходити і не являтися на роботу після обіду [1].

Страйк 2000 залізничників тривав до кінця місяця. Його очолили робітники С. Курляков, Д. Іщенко, М. Черненко, М. Михайлов та ін. Комітет РСДРП випустив спеціальну листівку, в якій закликав робітників до стійкої боротьби. Лише 1 липня, коли в майстерні було введено 2 роти піхоти і арештовано 40 найбільш активних робітників, страйк було припинено [2].

В кожному страйкові залізничних робітників, який відбувався в ці роки, в середньому брало участь понад тисячу робітників.

У страйковій боротьбі кінця XIX ст. значну участь брали робітники цукрових заводів України, умови праці й побуту яких були дуже важкими. Робітники цукрових заводів, в силу специфіки цієї галузі промисловості, настільки жорстоко експлуатувалися власниками підприємств та їх різними довіреними, що навіть важко сказати, де ще гніт капіталу був доведений до такого рівня.

Довгу і наполегливу боротьбу вели, наприклад, робітники рафінадного заводу Бродського в м. Одесі. Виступи робітників на цьому заводі відбувалися 1896 р. і в наступних роках. Основна причина їх: несвоєчасна видача заробітної плати, незаконні відрахування, невидача преміальних і дуже важкі умови праці [3]. В страйках брало участь від 50 до 300 робітників.

Основною причиною виступу робітників на Корюківському цукровому заводі Чернігівської губернії було зниження заробітної плати в зв'язку з введенням вихідних днів. Переговори робітників з адміністрацією заводу не дали ніяких результатів. Робітничі делегації, що були послані до поліцмейстера та повітового справника, нічого не домоглися. Переко-

[1] Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893—1906, стор. 156.

[2] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 5 діловодство, 1898—1901, літ. А, спр. 4, ч. 18, арк. 21, 22, 23; т а м ж е, 1899, літ. Б, спр. 11, ч. 16, арк. 296.

[3] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 3 діловодство, 1896—1897, спр. 15, арк. 10; т а м ж е, спр. 606, ч. 3, арк. 229; т а м ж е, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур. Фабрична інспекція, 1898—1905, спр. 45, арк. 34.

навшись в марності своїх надій, робітники вирішили боротися за поліпшення свого становища. 7 січня 1898 р. вони оголосили страйк. Ця подія стривожила губернські власті. Туди негайно прибули прокурор, слідчий і фабричний інспектор, які намагалися припинити страйк. Але ні вмовляння, ні погрози не вплинули на робітників, і підприємці змушені були задовольнити їх вимоги [1].

Страйки і заворушення відбувалися також і на інших цукрових заводах. Але в ці роки на них не було особливо великих виступів робітників. Крім того, значна частина страйків у цукровій промисловості закінчилася поразкою робітників.

Крім названих вище галузей промисловості, в яких відбувалися значні виступи робітників, на Україні в другій половині 90-х років була досить велика кількість інших галузей, в яких теж відбувалася безперервна боротьба праці з капіталом. Особливо це помітно було на цегельних заводах тощо.

Значне місце в загальній боротьбі пролетарів України належить робітникам кустарно-промислових та ремісничих підприємств. Нерідко вони вели довгу і наполегливу боротьбу за поліпшення свого економічного становища. Багато страйків робітників виникало під впливом соціал-демократичних організацій України.

В зв'язку із зростанням робітничого руху і пропаганди та агітації соціал-демократів царський уряд розширював права губернаторів, оголошуючи губернії на становищі посиленої охорони (Київська, Волинська та Катеринославська) для боротьби з соціал-демократичним та робітничим рухом [2].

Продовжуючи душити робітничий і соціал-демократичний рух за допомогою жорстоких репресій та використання військової сили, царський уряд вживав також інших заходів для боротьби з «крамолою», зокрема використовував духовенство. Міністерство фінансів у 1899 р. дозволило священослужителям відвідувати фабрики й заводи для проведення «розмов з робітниками» [3].

Аналізуючи розвиток робітничого руху в країні в кінці XIX ст., В. І. Ленін говорив, що він є результатом розвитку великої промисловості. «Капіталізм,— підкреслював В. І. Ленін,— кожним кроком свого розвитку збільшує число пролетарів, найманих робітників, згуртовує, організовує, освічує їх, готуючи таким чином класову силу, яка неминуче повинна йти до своїх цілей» [4].

Царський уряд докладав усіх зусиль, щоб задушити робітничий рух у Росії. Але його намагання не приносили бажаних результатів. Робітничий рух на Україні все ширшав і ширшав. Так, у 1895 р. відбулося

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур. Фабрична інспекція, 1898—1905, спр. 44, арк. 6.

[2] КОДА, ф. Київського губернатора, 1900, спр. 152, арк. 1—3.

[3] Вінницький обласний державний архів, ф. Товариства Уладівського цукрового заводу, 1900, спр. 34, арк. 40. (Далі — ВОДА).

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 350.

16 страйків і заворушень, у 1896—25, у 1897—42, 1898—58 і 1899—85, а всього за п'ятиліття 212 страйків і 14 заворушень.

В другій половині 90-х років найбільше страйків відбулося в Катеринославській губернії (108), на другому місці була Херсонська губернія (переважно м. Одеса — 38 страйків), Київська губернія (27 страйків).

Багато страйків вибухло в таких великих містах України, як Одеса — 35 страйків, Катеринослав — 33, Київ — 27, Харків — 19.

Щодо галузей промисловості, то найбільше виступів робітників припадає на металообробну і машинобудівну — 76, на гірничу — 27, на залізничний транспорт — 14 і харчову, переважно на цукрові заводи — 11. Велика кількість страйків зареєстрована в інших галузях (крім перерахованих) промисловості — 58 і, нарешті, в кустарно-ремісничих підприємствах і майстернях — 40 страйків. Як видно з цих даних, майже третина (32,5%) страйків припадає на долю металістів і машинобудівників. Коли ж урахувати страйки в гірничій промисловості і на залізничному транспорті, то загальна кількість їх буде 106, або 50%. Отже, переважна участь робітників важкої промисловості у страйках очевидна.

Цей висновок підтверджується також даними про чисельну кількість робітників — учасників страйкової боротьби. Всього в другій пол. 90-х років на Україні страйкувало 120 108 робітників. Серед них металісти і машинобудівники становили 64 742 чол., робітники гірничодобувної промисловості 12 755 чол. і робітники залізничного транспорту 14 792 чол. Разом це складає 92 290 чол., або понад 85% до загального числа учасників страйкової боротьби на Україні. Причому характерно, що переважна більшість страйкарів припадає на гірничорудний і металургійний райони України — 78 366 чол., або 65% всіх робітників, які брали участь у страйках на Україні.

Страйковий рух робітників у другій пол. 90-х років зробив великий крок у своєму розвитку. Хоч в більшості своїй страйки були ще економічними, але, як підкреслював В. І. Ленін,— «всяка економічна боротьба неминуче перетворюється в політичну, і соціал-демократія повинна нерозривно зв'язати і ту і другу **в єдину класову боротьбу пролетаріату.** Першою і головною метою такої боротьби повинно бути завоювання політичних прав, *завоювання політичної свободи*» [1].

В порівнянні з попередніми роками і в складі учасників боротьби відбулися деякі зміни. В останньому десятиріччі XIX ст. у страйковому русі України провідне місце зайняли робітники важкої індустрії і, зокрема, металісти та машинобудівники. Факти також свідчать про те, що і в самому робітничому русі почали відбуватися певні якісні зміни. Поряд з страйками економічними зрідка були вже й страйки, які мали політичний характер. Їх виникнення на Україні пов'язано головним чином з відзначенням міжнародного свята трудящих — 1-го Травня. Робітники, переважно великих залізничних майстерень і деяких металургійних заводів, не тільки відмовлялися працювати в цей день, але й наполегливо домагалися проголошення 1-го Травня неробочим днем. Усе

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 187.

частіше в день 1-го Травня відбувалися робітничі сходки та маївки. Поява політичних страйків — велика заслуга революційної соціал-демократії, яка своєю агітаційною роботою сприяла піднесенню політичної свідомості робітників. У наслідок цього робітничий рух підіймався на вищий щабель свого розвитку.

Критикуючи «економістів», які вважали, що робітники не дозріли ще для політичної боротьби, В. І. Ленін писав: «Російський робітник в масі не тільки дозрів для політичної боротьби, але вже багато раз проявляв свою зрілість і багато раз чинив акти політичної боротьби і притому нерідко чинив їх стихійно» [1]. Робітничий клас країни виступав як велика самостійна суспільна сила. Він готувався до нових класових боїв проти царизму і капіталістичного гноблення. Революційна соціал-демократія вносила соціалістичну свідомість в його ряди.

Робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст. розвивався як невід'ємна і складова частина загальноросійського робітничого руху. В процесі цієї боротьби ще міцніше загартовувалась віковічна дружба українського й російського народів проти царського самодержавства, капіталістів та поміщиків.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 259

РОЗДІЛ IV

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В 1900-1904 РР.

ПРОМИСЛОВІСТЬ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Великі зміни в складі робітничого класу відбулися в кінці XIX та на початку XX ст., коли капіталізм переріс у вищу і останню стадію свого розвитку — імперіалізм.

Однією з особливостей російського імперіалізму була висока концентрація промисловості.

Відомо, що Росія за кількістю робітників на промислових підприємствах в той час вже перегнала таку капіталістичну країну, як США. Так, у Росії на підприємствах з числом робітників понад 500 чол. працювало 54% всіх робітників, а в США на подібних підприємствах тоді працювало близько 33% всіх робітників. Це було однією з причин того, що робітничий клас Росії на початку XX ст. перетворився у величезну революційну силу.

Та незважаючи на порівняно високий ступінь капіталістичного розвитку промисловості, в Росії в епоху імперіалізму було багато залишків кріпосництва, які затримували економічний розвиток країни.

В. І. Ленін вказував, що в Росії «новітньо-капіталістичний імперіалізм оплетений, так би мовити, особливо густою сіткою відносин докапіталістичних» [1].

Характеризуючи особливості економічних та суспільних відносин того часу, В. І. Ленін зазначав, що в Росії були «...найвідсталіше землеволодіння, найдикіше село — найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм» [2].

В промисловість Росії продовжували у великій кількості вливатися іноземні капітали. Царський уряд своєю митною політикою і безпосередньою підтримкою забезпечував іноземним капіталістам високі прибутки і цим заохочував їх і далі вкладати свої капітали в промисловість Росії. Про причини швидкого проникнення іноземного капіталу в Росію В. І. Ленін писав: «...Мито високе,— зиски неосяжні — от іноземний капітал і переселяється *всередину* Росії. Американський трест — спілка мільйонерів-капіталістів — збудував, напр., величезний завод с.-г. машин

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 239.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 390.

під Москвою, в Люберцях. А в Харкові капіталіст Мельгозе, а в Бердянську капіталіст Джон Грієвс будують сільськогосподарські машини...

Але, розуміється, без всебічної допомоги російських капіталістів вони не могли б зовсім діяти в Росії. Рука руку миє» [1].

За період з 1895 по 1902 рік в Росії було відкрито 99 іноземних компаній з основним капіталом в 253 млн. карбованців. У 1903—1905 рр. було відкрито 11 компаній з капіталом 9,5 млн. карбованців.

Особливості російського імперіалізму були властиві й імперіалістичному капіталізмові на Україні, яка входила до складу Росії.

Переростання капіталізму в імперіалізм відбувалося в умовах економічної кризи, неминучість якої В. І. Ленін передбачав ще в 1897 р. «Не треба бути пророком, щоб провістити неминучість краху (більш чи менш крутого), який повинен настати за цим «процвітанням» промисловості. Такий крах розорить масу дрібних хазяйчиків, кине маси робітників у ряди безробітних» [2].

З особливою силою на початку XX ст. виявилась криза в економічному житті України, охопивши найголовніші галузі промисловості: металургійну, кам'яновугільну, залізорудну та інші.

Прослідкуємо, як розвивалося виробництво в цих галузях в перші роки XX ст. (табл. 13) [3].

Таблиця 13

Роки	Видобуток кам'яного вугілля (в млн. пуд.)		Видобуток залізної руди (в млн. пуд.)		Виплавлено чавуну (млн. пуд.)		Вироблено готової продукції (в млн. пуд.)	
	Всього в Росії	в т. ч. на Донбасі	Всього в Росії	в т. ч. на Півдні Росії	Всього в Росії	в т. ч. на Півдні Росії	Всього в Росії	в т. ч. на Півдні Росії
1900	1003,1	671,5	367,17	210,07	176,83	91,55	134,36	59,24
1901	1008,9	664,8	284,7	145,01	172,87	91,71	136,87	62,43
1902	1005,2	654,9	240,19	137,11	156,91	84,15	122,33	57,51
1903	1090,8	707,1	253,19	167,48	149,37	83,45	135,76	68,28
1904	1197,1	798,6	311,86	218,32	180,63	110,87	152,59	72,79
1905	1139,7	765,3	298,56	188,72	165,87	103,09	143,81	68,25
1906	1326,5	819,5	321,06	219,36	164,03	102,00	139,12	63,22
1907	1587,3	1100,2	334,28	243,89	172,15	111,03	146,62	73,14

З таблиці видно, що видобуток кам'яного вугілля на Донбасі дещо скорочувався протягом 1901—1902 рр. У цей час кількість копалень тут зменшилася з 290 до 240, а кількість робітників — з 82 тис. до 76 тис. чол.[4] Значно знизився видобуток залізної руди на Півдні Росії: порівняно з 1900 р. у 1902 р. він становив приблизно 68, а в 1903 р.— 83,7%.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 105—106.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 309.
[3] П. И. Фомин, назв. праця, т. 2, стор. 31.
[4] Статистика Украины, № 3, серия III, вып. 3, стор. 182—191, 288—291.

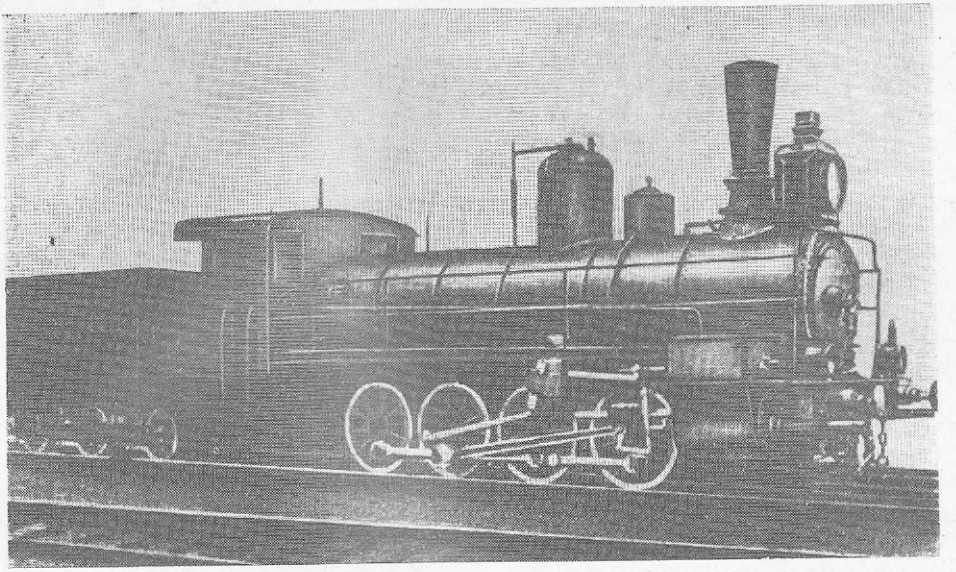

Перший паровоз, збудований на Луганському паровозобудівному заводі.

Криза охопила й інші галузі промисловості України. На Харківському паровозобудівному заводі, наприклад, випуск паровозів зменшився з 185 в 1900 р. до 116 в 1902 р.[1], а на Луганському — з 151 в 1901 р. до 107 в 1903 р. По всій Росії випуск паровозів знизився з 1225 в 1901 р. до 922 в 1903 р.

Значно менших змін зазнало виробництво цукру.

У 1901 р. на Україні був 201 цукровий завод, де працювало 83 449 робітників, а в 1904 р.— 199 заводів з загальною кількістю робітників 84 860 чол. Тільки в 1906 р. кількість цукрових заводів скоротилася до 190, а робітників — до 80 539 чол. [2]

Внаслідок кризи зменшився і видобуток марганцевої руди. Так, в Нікопольському районі у 1900 р. було видобуто 5408 тис. пудів руди, а в 1901 р.— уже 4243 тис., у 1902 р.—3504 тис., у 1903 р.—2092 тис. пудів.

У перші роки XX ст. майже в усіх галузях промисловості відбувається скорочення виробництва.

Фабричні інспектори на запитання міністерства торгівлі і промисловості про стан промислових підприємств 1904 р. вказували на тривання кризи в окремих галузях промисловості. Так, у своєму донесенні

---

[1] Д. П. Ильинский и В. П. Иваницкий, Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности, М., 1929, стор. 90.

[2] Підрахунки зроблено на основі даних статистики виробництва, які обкладались акцизом.

старший фабричний інспектор Волинської губернії доповідав, що внаслідок кризи в скляній промисловості у Волинській губернії припинили роботу два заводи, а деякі скоротили виробіток [1].

У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, відбувалось помітне скорочення роботи на суконних фабриках у м. Дунаївцях, Ушицького повіту [2].

За відомостями старшого фабричного інспектора Полтавської губернії, внаслідок скорочення банками кредиту і неможливості своєчасно враховувати векселі власники промислових підприємств, що працювали головним чином в кредит, почали скорочувати своє виробництво [3].

В Харківській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, спостерігалось деяке скорочення робіт на металообробних підприємствах, в цегельному виробництві і на більшості цукрових заводів [4].

Старший фабричний інспектор Херсонської губернії вказував, що «фабрики Херсонської губернії тепер перебувають в тяжкому стані... Одеські цегельні заводи, на яких кількість робітників іноді перевищувала 2000, цього літа не передбачають працювати через малу кількість споруд, які мають будуватися в місті» [5]. Відбулося деяке скорочення робіт і на ряді підприємств Катеринославської губернії [6].

Тільки в 1903—1904 рр. намітився приріст промислової продукції. Проте в 1905 р. виробництво знову скоротилося внаслідок припинення і зменшення казенних замовлень. Лише з 1907 р. помічається значне зростання продукції в деяких галузях.

Промислова криза розорювала дрібних підприємців. Причому, концентрація промислових підприємств була помітною у всіх галузях виробництва. На Україні вона особливо виявилась в гірничозаводській, металургійній та кам'яновугільній промисловості. Так, у 1900 р. підприємства з річною потужністю понад 10 млн. пудів, які становили 6,2% від всієї їх кількості, зосередили в своїх руках 67,1% видобування кам'яного вугілля в Донбасі.

В металургійній промисловості Півдня України в 1890 р. на один завод припадало 1500 тис. пудів виплавки чавуну, через десять років — 4600 тис. За цей період значно зросла продуктивність кожної діючої домни. В 1890 р. одна домна давала 960 тис. пудів, а в 1900 р. уже 2040 тис. пудів металу [7].

Концентрація посилилась і в сільськогосподарському машинобудуванні. Так, коли в 1901 р. Єлисаветградський завод Ельворті мав

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 299, спр. 3, 1904, арк. 55.
[2] Там же, арк. 61—62.
[3] Там же, арк. 159—160.
[4] Там же, арк. 92—93.
[5] Цит. за кн.: Ф. Е. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, стор. 118.
[6] Там же, стор. 156.
[7] С. Г. Струмилин, Черная металлургия в России и в СССР, М.— Л., 1935, стор. 48.

520 чол. робітників, то в 1907 р. їх було вже 1109, тобто кількість їх зросла більше ніж в 2 рази. За цей же час на харківських заводах Гельферіх-Саде та Мельгозе кількість робітників збільшилась з 571 до 939 чол., а валова продукція з 638 до 1098 тис. карбованців [1].

У цукровій промисловості число заводів з виробництвом до 75 тис. пудів цукру в рік різко скоротилось, але в той же час значно збільшилась кількість великих заводів. В 1906—1907 рр. цукрові заводи з виробництвом понад 250 тис. пудів давали 60% всієї продукції, причому на цих заводах з кожним роком зростало середньорічне виробництво цукру.

Так, на Правобережжі в середньому на 1 завод вироблялось цукру [2]:

в 1901/2 році	—	227	тис. пудів		1904/5 р.	— 190	тис. пудів
1902/3 »		238	»	»	1905/6	181	»
1903/4 »		239	»	»	1906/7	300	»

Внаслідок концентрації цукрового виробництва збільшилась кількість виготовленого цукру на одного заводського робітника. На Правобережній Україні в середньому на одного робітника припадало виробленого цукру в 1902/3 р.— 560 пудів, а в 1906/7 р.— 679 [3].

В зв'язку з посиленням концентрації промисловості зростало й застосування у виробництві парових двигунів та збільшувалась їх потужність.

Найбільш інтенсивно йшов прогрес техніки в кам'яновугільній та металургійній промисловості. Це видно з таких даних [4]:

Роки	Потужність двигунів в НР (в кам'яновугільній промисловості Донбасу)	Потужність двигунів в НР (на металургійних заводах Півдня)
1901	49 102	183 987
1907	98 915	234 359

Таким чином, в кам'яновугільній промисловості Донбасу за 7 років потужність двигунів збільшилась майже вдвічі. Значно зросла механічна сила і в металургійній промисловості.

Висока концентрація промисловості була причиною утворення монополістичних об'єднань, які особливо енергійно почали виникати в період кризи. «Ясно,— писав В. І. Ленін,— що концентрація, на певному ступені її розвитку, сама собою підводить, можна сказати, щільно до монополії. Бо кільком десяткам гігантських підприємств легко прийти до угоди між собою, а з другого боку, утруднення конкуренції, тенденція до монополії

---

[1] Дані взято з кн.: А. Н. Опацкий, Фабрично-заводская промышленность Харьковской губ. и положение рабочих, Харків, 1912; И. А. Дмитриев, Фабрично-заводская промышленность г. Елисаветграда в 1907 г.

[2] Статистика производств, облагаемых акцизом за 1907 г., стор. 157.

[3] Там же, стор. 144.

[4] М. І. Шраг і Р. І. Яновський, Промисловість УРСР. Статистично-економічний порадник, Харків, 1929, стор. 227, 247.

породжується саме великим розміром підприємств»[1]. Монополістичні об'єднання капіталістів (трести, синдикати) зосереджували в своїх руках виробництво або продаж (а іноді і те й інше) будь-якого товару для того, щоб встановити на нього високі ціни.

Першим таким союзом було об'єднання цукрозаводчиків, які ще в 1887 р. на своєму з'їзді в Києві підписали угоду, за якою вони повинні були вивозити за кордон весь лишок цукру по дуже низьких цінах, щоб тримати їх на високому рівні всередині країни[2]. Це капіталістичне об'єднання, писав В. І. Ленін,— «...розуміється, наскрізь пройняте було найреакційнішим і бюрократичним духом, забезпечувало скандально-високі бариші капіталістам, ставило в абсолютно безправне, принижене, забите, рабське становище службовців і робітників»[3].

У 1902 р. капіталісти організували синдикат «Продамет», який об'єднував металургійні заводи України, Польщі, Центральної Росії та Уралу. В 1904 р. виник кам'яновугільний синдикат «Продуголь», що розгорнув енергійну діяльність з 1906 р. і незабаром охопив своїм впливом 60% кам'яновугільної промисловості Донбасу. В 1907 р. з'явився синдикат «Урожай» по збуту сільськогосподарських машин. Пізніше утворився синдикат «Продаруд» та ряд інших монополістичних об'єднань. На початку XX ст. загальна кількість промислових монополій в Росії досягла до 30—40.

Проте монополістичні об'єднання не ліквідовували протиріч всередині монополій і конкуренції між окремими групами монополістів. Вони, навпаки, ще більше їх посилювали.

Концентрація промисловості та капіталів призвела до зрощування банківського капіталу з промисловим, а відтак до утворення фінансового капіталу. Наприкінці XIX ст. декілька найбільших банків країни — «Русский для внешней торговли», «Петербургский международный коммерческий», «Учетный и ссудный» та ін.— тримали в своїх руках 55,7% всіх банківських капіталів Росії. Наприкінці XIX ст. банки контролювали 50% капіталів металургійної промисловості, 60% — вугільної. Керівники найбільших банків були в той же час і керівниками капіталістичних підприємств та монополій. Так, директор «Международного коммерческого банка» Ротштейн був одночасно віце-головою «Никополь-Мариупольского горнопромышленного общества», членом правління паровозобудівного заводу Гартмана та ін. Волзько-Камський банк був зв'язаний через крупного капіталіста Алчевського з «Алексеевским Горнопромышленным Обществом» та Донецько-Юр'євським металургійним товариством.

Іноземний капітал по-хижацькому експлуатував природні ресурси України. Він контролював більшу частину видобутку мінерального палива Донбасу.

Так, в синдикаті «Продуголь» капітал іноземних фірм становив 87%. Підприємства синдикату «Продамет» знаходились в руках трьох фран-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 181.
[2] Г. В. Циперович, Синдикаты и тресты, Пг., 1916, стор. 121—122.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 302.

цузьких, двох німецьких, двох бельгійських і лише п'яти російських банків. Та і в цих російських банках значну роль відігравали іноземні капітали. В Криворізькому басейні залізорудні підприємства, в яких брав участь іноземний капітал, становили в 1913 р. 86%.

Важливі зміни, які сталися в промисловості України на початку XX ст., зробили помітний вплив і на робітничий клас. Концентрація промисловості вела за собою концентрацію робітничого класу на великих підприємствах. Затяжна економічна криза і депресія позначилися на кількісному складі пролетаріату України. Різке загострення протиріч, яке приніс з собою імперіалізм, з особливою силою виявилося у відносинах між працею та капіталом. В ці роки відбуваються не тільки кількісні зміни в складі робітничого класу, але й зростає його політична свідомість.

КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ В СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Внаслідок промислової кризи спостерігалось уповільнення чисельного зросту промислового пролетаріату, а іноді навіть його скорочення. Наведемо дані про чисельний склад робітників в трьох основних галузях промисловості України (табл. 14).

Таблиця 14

Кількість робітників на Україні (чол.)

Роки	Галузі промисловості			Разом взятих
	В кам'яновугільній*	Металургійній	Цукровій	
1901	56208	39353	83449	179010
1902	49435	35181	85852	170468
1903	49716	40384	87379	177479
1904	51326	45368	84860	181554
1905	56291	45375	89486	191152
1906	65393	46966	80539	192898
1907	81839	46799	80316	208954

* Дані по Катеринославській губернії.
Розрахунок зроблений відповідно до процента видобутку кам'яного вугілля в Донбасі.

З таблиці видно, що в кам'яновугільній промисловості порівняно з 1901 р. число робітників у 1902 р. скоротилося приблизно на 12%, у 1903 р.— на 11,5%. Тільки у 1905 р. чисельність робітників у вугільній промисловості досягла рівня 1901 р.

Зменшення кількості робітників відбувалося у 1902 р. на металургійних заводах. В наступні роки тут хоч і спостерігалося збільшення її,

проте вона була дуже незначною. За 7 років (1900—1907 рр.) кількість робітників тут зросла з 42,8 тис. до 46,8 тис., тобто тільки на 4 тис. чол.

Скорочення числа робітників на початку кризи було характерним для всього гірничозаводського Півдня Росії. Соціал-демократичний союз гірників Півдня Росії в своїй доповіді другому з'їзду РСДРП повідомляв, що кількість робітників на гірничозаводському Півдні внаслідок кризи скоротилась на 25%. А це призводило до великого збільшення кількості безробітних.

Про значне зростання безробітних змушений був сказати в своєму звіті голова XXVII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. «Треба припустити,— говорив він,— що загальне скорочення кількості робітників на всіх промислових підприємствах Півдня Росії тепер не менше 28—30 тис. чоловік» [1].

У кореспонденціях газети «Искра» повідомлялось про багато фактів звільнення робітників.

Незважаючи на те, що на фабриках і заводах майже не збільшилась кількість робітників, на початку XX ст. спостерігається швидке зростання міського населення, зокрема мешканців рудникових селищ. Так, в 1905 р. населення всіх рудникових селищ Донбасу за винятком Юзівки та поселень при металургійних заводах, становило 118 417 чол. В 1906 р. воно збільшилось до 186 014 чол.; наступного року ця кількість зросла до 228 048 чол. і в 1908 р. в рудникових селищах проживало вже 256 458 чол. [2]

Таблиця 15

Кількість всіх службовців і робітників за даними 1907 р.

Назва залізниць	Постійн.	Тимчасов.	Поденних*	Разом
Катеринінська	25567	806	26239	54702
Південно-Західна	33081	3959	25589	62629
Південна	31944	811	20710	53465
Разом	90592	5576	72538	170796

* Кількість постійних службовців та робітників визначено за штатним розкладом, що діяв на кінець звітного року; кількість службовців та робітників вирахувано за допомогою ділення на 365 суми, одержаної від перемноження кількості найнятих осіб на кількість днів найму. Кількість поденних робітників вираховувалась за допомогою ділення суми робочих днів на 300.

Зростання міського населення в умовах кризи зумовлювало наявність постійної резервної армії безробітних, що давало змогу капіталістам безперервно забезпечувати свої підприємства дешевою робочою силою.

---

[1] XXVII съезд горнопромышленников Юга России, Труды, т. I, Харків, 1903, стор. 24.

[2] «Общественный врач», 1914, № 2, стор. 271.

Що ж стосується змін чисельного складу робітників в цукровій промисловості України, то за даними вищенаведеної таблиці видно, що тут відбувалося навіть зростання числа робітників, і тільки в 1906—1907 рр. намітився значний спад. В цілому ж кількість робітників трьох основних галузей промисловості України за сім років збільшилась з 179 010 до 208 954 чол., тобто на 29 944 чол. Це зростання відбувалось головним чином за рахунок збільшення робітників в кам'яновугільній і металургійній промисловості.

Крім фабрично-заводських та гірничозаводських робітників існувала ще велика армія залізничного пролетаріату. Для того, щоб мати уяву про кількість робітників на залізницях, візьмемо ті, які в основному охоплювали територію України: Катеринінську, Південно-Західну та Південну залізниці. На жаль, статистичні збірники дають лише загальні відомості про робітників та службовців, хоч цілком зрозуміло, що серед цієї армії залізничників велику частину становив пролетаріат (табл. 15) [1].

Згідно з наведеними у таблиці даними, на всіх залізницях України було 170 796 робітників та службовців. З них 72 538 чол. становили поденники, які здебільшого займались ремонтом та будівництвом залізниць. Крім того, з загальної кількості службовців було 7438 паровозних машиністів та їх помічників, 859 паровозних кочегарів, 10 795 обер-кондукторів, 8924 стрілочники, 2730 зчіплювачів і 12 683 шляхових сторожа. Разом їх було 43 429 робітників [2]. Отже, якщо до загальної кількості робітників і службовців додати й цю категорію робітників, то виявиться, що на залізницях України у 1907 р. працювало приблизно 214 225 чоловік.

Як же розподілявся кількісний склад робітничого класу України по окремих губерніях? Візьмемо статистичні дані по обробній промисловості за 1908 р. Згідно з цими відомостями кількість робітників по окремих губерніях розподілялася так [3]:

Полтавська	—10947 робітників	Катеринославській	—70307 робітників
Харківська	—43722 робітника	Таврійській	—11212 »
Чернігівська	—23247 робітників	Херсонській	—35663 робітника
Разом по Лівобережній Україні	—77916 робітників	Разом по Півдню України	—117182 робітника
Волинській	—22026 робітників	Разом по Україні	—312930 робітників
Київській	—63875 »	По всій імперії	—2168850 »
Подільській	—31881 робітник		
Разом по Правобережній Україні	—117782 робітника		

[1] Статистический сборник Министерства путей сообщения, вип. 102. Железные дороги в 1907 г., СПб., 1910, табл. XII.

[2] Статистический сборник Министерства путей сообщения, вип. 102. Железные дороги в 1907 г., СПб., 1910, табл. XII.

[3] Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 г., СПб., 1912, стор. 8—9.

На промислових підприємствах, які перебували під наглядом фабричної інспекції, в 1908 р. по окремих губерніях України розподіл робітників був таким [1]: в Чернігівській — 23 520, Волинській — 19 829, в Харківській — 37 900, Київській — 65 075, в Полтавській — 9200, Подільській — 30 008 робітників. По Лівобережжю було 70 620, по Правобережжю 114 912, в Катеринославській — 26 653, в Таврійській — 7907, в Херсонській — 32 950 робітників. По Півдню України було 67 510 робітників. Разом по Україні було 253 042 робітники. Разом по Росії було 1 808 109 робітників.

Найбільше фабрично-заводських робітників було зосереджено в Катеринославській, Київській, Харківській та Херсонській губерніях.

Проте якщо врахувати ту обставину, що майже вся гірничозаводська промисловість, яка не підлягала фабрично-заводській інспекції, була розташована на Півдні України, то стане очевидним той факт, що найбільше промислового пролетаріату зосереджувалось в південних губерніях України, головним чином в Катеринославській губернії.

Якщо взяти ті промислові підприємства Півдня України, які були під наглядом фабричної інспекції і робітників, зайнятих на гірничих промислах та заводах, то в 1906 р. разом по трьох південних губерніях України їх було 243 887 робітників [2].

В одній лише Катеринославській губернії, за відомостями губернатора, всіх видів робітників, включаючи й землеробських, нараховувалось на початку XX ст. від 166 до 188 тис. чол. [3] З них на заводах та великих промислових підприємствах працювало понад 60 тисяч чоловік [4]. На першому місці за кількістю робітників в Катеринославській губернії були металургійні заводи та заводи по обробці металів. В них зосереджувалось 76,4% загальної кількості робітників фабрично-заводської промисловості губернії.

Таким чином, на Півдні України, зокрема в Катеринославській губернії, була сконцентрована більша частина робітничого класу України, головним чином металістів та шахтарів.

Крім промислового пролетаріату, на Україні існував великий загін сільськогосподарських робітників. На початку XX ст. головними губерніями, які постачали сільськогосподарських робітників, як і раніше, були Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська та Харківська.

Сільськогосподарські робітники, зареєстровані на пунктах Катеринославської губернії, були вихідцями, головним чином, з Полтавської та Чернігівської губерній. Так, з 8261 робітника, зареєстрованого у травні 1903 р., з Полтавської губернії було — 3225, Чернігівської — 484, Харківської — 219, Катеринославської — 241.

В Херсонську губернію йшли робітники, головним чином, з Київської та Полтавської губерній. За квітень та першу половину травня

---

[1] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр., К., 1962, стор. 53.

[2] Відомості взято з кн.: «Своды отчетов фабричных инспекторов» і «Сборник статей-сведений о горнозаводской промышленности России за 1906 г.».

[3] ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 4, ч. 18, літ. Г, 1898 р., арк. 11.

[4] Там же, арк. 6—9.

1903 р. лікувально-продовольчі пункти Херсонської губернії зареєстрували 2539 прибулих робітників, з них Київська губернія дала 1004 чол., Полтавська 665 [1]. За другу половину травня названі пункти зареєстрували 6377 прибулих робітників: з них Київська губернія дала 3156 чол., Полтавська — 1414 [2].

В Катеринославській та Херсонській губерніях лікувально-продовольчі пункти в перші роки XX ст. зареєстрували: в 1902 р.—47 633, в 1903 р.—64 732 і в 1904 р.—80 943 чол. прибулих робітників. Це далеко неповна картина приходу робітників на Південь України, тому що лікувально-продовольчі пункти не могли охопити своєю реєстрацією усіх прибулих робітників. Крім того, ми не маємо даних про кількість прибулих робітників в Таврійську губернію, особливо на такий великий робітничий ринок як Каховка.

Наведені дані свідчать про те, що робітничі ринки, які склалися на Півдні України наприкінці XIX ст., продовжували функціонувати і на початку XX ст.

Крім того, з'явилися нові ринки в Південно-Західному краї, в Київській губернії, на пристані Бужин, по Дніпру та в містечку Катеринополь, Звенигородського повіту, де зосереджувалося багато робітників. В лікувально-продовольчому пункті містечка Богопіль, Подільської губернії, в 1897 р. було зареєстровано 7898, в 1898 р.—7214 і в 1900 р.—3076 робітників [3].

Капіталізм, що розвивався в сільському господарстві, з кожним роком викидав з села все нових і нових пролетарів. Про це говорять дані про кількість робітників, які вперше вийшли на заробітки. В 1902 р. лікувально-продовольчі пункти Катеринославської губернії зареєстрували з загальної кількості 20 321 чол. 3017 чол. тих, які вийшли на заробітки вперше, а також 1446 жінок, що вперше почали наймитувати (від загального числа 7205 зареєстрованих жінок) [4].

В наступному 1903 році прибулі в Катеринославську губернію робітники розподілялися так: в травні чоловіків було в перший раз 955, повторно — 4821; жінок в перший раз — 507, повторно — 1561 [5]; в червні чоловіків в перший раз — 1753, повторно — 6772, жінок в перший раз — 941, повторно — 2155; в 1904 р. з травня по червень чоловіків в перший раз було зареєстровано 4029, повторно — 16 047; жінок в перший раз — 2296, повторно — 5769 [6]. Всі ці дані яскраво свідчать про поступове перетворення дрібних власників у сільських пролетарів.

---

[1] «Врачебная хроника Херсонской губернии», 1905, № 9—10, стор. 500.
[2] Там же, стор. 601.
[3] Труды созванного по распоряжению начальника края совещания врачебных инспекторов Киевской, Подольской и Волынской губ. по вопросу о лучшей постановке врачебно-санитарного дела в Юго-Западном крае, К., 1901, стор. 35.
[4] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губ.», 1902. № 9, стор. 99.
[5] Там же, 1903, № 5, стор. 862.
[6] Там же, 1904, № 5, стор. 50.

Повторні приходи сільськогосподарських робітників свідчили про формування окремого загону сільськогосподарського пролетаріату, який застосовував свою працю в сільському господарстві.

Величезна армія сільської бідноти, яку викидало село в час промислової кризи і депресії та неврожайні роки, не могла знайти застосування своєї робочої сили в промисловості і сільському господарстві. Створювалась величезна армія безробітних.

ЯКІСНІ ЗМІНИ В СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

На початку XX ст. посилився процес концентрації робітничого класу. Якщо Росія по концентрації робітників на великих підприємствах йшла попереду всіх капіталістичних країн, навіть Німеччини та Америки, то Україна займала перше місце в Російській імперії.

На Україні за даними 1902 р. в дев'яти губерніях діяло 4776 заводів, де працювало 250 222 робітника. На 91 з них (з 500 і більше робітників), що складає 19% всіх заводів, зосереджувалось 110 319 робітників, або 44% всього робітничого складу. Перше місце щодо концентрації пролетаріату займала Катеринославська губернія, де 4,5% великих заводів концентрували у себе 76,3% робітників.

Крім того, Україна мала 27 заводів, де працювало не менше 1000 робітників на кожному. Ці заводи-велетні зосереджували 67 622 чол., тобто 27% робітників всієї України [1]. Такі великі підприємства по обробці металу розміщувались в Катеринославській губернії, де їх було 16 з 52,8 тис. робітників, в Харківській губернії — 3 заводи з 6,4 тис. робітників, в Таврійській та Херсонській — по одному заводу, де працювало 9 тис. чол. [2]

Великі підприємства по видобутку вугілля знаходилися на Катеринославщині. Тут було 22 кам'яновугільних підприємства, в яких працювало 72,3 тис. робітників [3].

Значні заводи по обробці харчових продуктів були розташовані на Київщині — 7 заводів з 10,1, на Поділлі — 4 з 9 та на Харківщині — 2 з 2,8 тис. робітників [4]. Концентрація промисловості і робітників відбувалась і в інших галузях промисловості.

За роки кризи і депресії на Україні значно зросла кількість великих підприємств, які нараховували понад 1000 робітників. В той же час число тих, що мали до 500 робітників, не лише не збільшилось, а навіть зменшилось. Про це свідчать нижченаведені дані про підприємства, які перебували під наглядом фабричної інспекції [5] (табл. 16).

---

[1] А. В. Погожев, назв. праця, Приложения, стор. 10—11.
[2] Там же, стор. 61.
[3] Там же, стор. 62.
[4] Там же.
[5] Там же.

Таблиця 16

Групи за кількістю робітників

Роки	До 20 робітників		Від 21 до 50		Від 51 до 100		Від 101 до 500		Від 501 до 1000		Понад 1000		Разом	
	установ	робітників	установ	робітників	установ	робітників	установ	робітників	установ	робітників	установ	робітників	установ	робітників
1901	1260	14410	909	26607	353	24448	342	85206	92	61391	17	28415	2973	240557
1902	1243	15145	916	27091	335	23623	347	85446	91	59697	19	30954	2951	241956
1903	1233	15483	857	26836	329	22837	337	89053	77	52827	18	30572	2851	237608
1904	1383	16995	810	26191	314	22109	328	84951	83	57547	19	32284	2987	240077
1905	1372	17092	830	26291	327	22960	321	35238	83	54783	26	41731	2959	240895
1906	1363	16612	837	26952	305	21642	325	85554	86	56912	30	47299	2946	254481
1907	1389	16724	832	26599	333	23422	321	86325	88	59644	28	47545	2991	260359

Якщо взяти промислові підприємства, що мали від 21 до 500 робітників, то згідно з наведеною таблицею на початку XX ст. їх число не лише не зросло, але навіть зменшилося, і, навпаки, кількість фабрик, що нараховували кожна понад 1000 робітників, збільшилась з 17 до 28. На великих підприємствах зосереджувався, головним чином, промисловий пролетаріат. На фабриках та заводах з кількістю робітників понад 500 чол. нараховувалось в 1907 р. 107 289 чол. з 260 359 всіх робітників, що становило понад 40%. А коли взяти підприємства з числом робітників понад 1000 чол., то на них зосереджувалось близько 80% всіх робітників. Висока концентрація пролетаріату сприяла організації робітничого класу, його політичному та ідейному зростанню. Всі ці обставини перетворювали робітничий клас Росії, в тому числі і України, у величезну політичну силу.

Велике значення в цьому відношенні мав технічний прогрес, який в умовах капіталізму хоч і посилював експлуатацію робітників, але разом з тим він сприяв підвищенню культурного рівня, організованості і дисциплінованості робітників. «Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого є буржуазія, що не в силі чинити йому опір, ставить на місце роз'єднання робітників конкуренцією революційне об'єднання їх через асоціацію» [1].

Технічний прогрес в промисловості України не лише обумовлював високу концентрацію та організацію робітничого класу, але також сприяв перетворенню його в найпередовіший клас суспільства.

На початку XX ст. серед робітничого класу України збільшився прошарок постійних робітників. Особливо цей процес був помітним у вугільній та металургійній промисловості.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1959, стор. 48.

Якщо порівняємо число постійно працюючих вуглекопів в 70-х роках XIX ст. і на початку XX ст., то ми побачимо величезну різницю в їх кількості і в процентному відношенні.

В 70-х роках влітку залишалось працювати в шахтах лише $^1/_3$ всіх робітників. На початку XX ст. кількість робітників на Донбасі протягом всього року змінювалась значно менше. Наприклад, в 1901 р. по окремих місяцях кількість робітників Донбасу змінювалась так: січень —86292, лютий — 81519, березень — 70262, квітень — 69086, травень — 72573, червень — 69069, липень — 66140, серпень — 67532, вересень — 69976, жовтень — 73758, листопад— 75253, грудень — 72119 [1].

З наведених даних видно, що кількість робітників в літні місяці зменшилась порівняно з зимовими, проте не настільки, як це було в 70-х роках XIX ст. Якщо тоді на літо залишалось біля 33%, то на поч. XX ст. влітку працювало не менше 83% кількості робітників найбільш високого рівня річного виробництва.

Певний інтерес для висвітлення питання формування постійних робітників в кам'яновугільній промисловості Донбасу має розподіл робітників за місцем проживання. В 1901 р. з 78581 робітника Донбасу в казармах жило 39 348, в сімейних будинках — 28 952, на вільних квартирах 6905 чоловік [2]. Треба гадати, що сімейні жили й працювали на шахтах постійно. Вони становили близько 40%. Безумовно, значна частина тих, що жили в казармах, також були постійними робітниками.

Відбулися значні зміни в складі робітників металургійної промисловості. Ці робітники, як зазначав в доповідній записці катеринославський губернатор, «здебільшого остаточно порвали з землеробством. Спеціалізувались на своїй справі, набувши певні звички... не повертаються на село» [3].

Постійні кваліфіковані робітники були організованішими і в політичному відношенні краще підготовленими, ніж інші верстви промислового пролетаріату. Згадуваний уже катеринославський губернатор змушений був підкреслити, що постійний контингент робітників взагалі інтелігентніший і більш прихильний до всяких заворушень. «...Є деякі промислові установи,— говорив він,— склад робітників яких вже зарекомендував себе особливою прихильністю до протестів, страйків та проявляє постійну готовність до участі в заворушеннях (наприклад, залізничні майстерні в Катеринославі, Костянтинівці та маріупольські заводи, вагонний завод Гартмана в Луганську, трубопрокатний та штампувальний заводи в Катеринославі та інші)».

Новою особливістю робітничого класу України цього періоду було те, що в його складі вже сформувались кадри найпередовішої частини пролетаріату — робітники-металісти. Тому змінилась не лише кількісна, але й якісна сторона складу робітничого класу.

---

[1] Каменноугольная промышленность в 1901 г., Харків, 1902, Приложение, табл. 3, стор. 26—29.

[2] Там же, стор. 207, табл. 21.

[3] Цит. за кн.: Ф. Е. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, стор. 156.

Але існували, звичайно, і менш організовані загони робітників. Незважаючи на дальший процес концентрації цукрової промисловості, робітники цієї галузі виробництва, через його сезонний характер, у більшості випадків зберігали зв'язок з землею. Про це свідчать фабричні інспектори Подільської і Харківської губерній. Так, за їх даними в Подільській губернії у 1905 р. з 29 704 робітників, зайнятих на підприємствах, підлеглих нагляду фабричної інспекції, переважно більшість (24497) належала цукровим заводам, «робота яких тривала від $1^1/_2$ до $2^1/_2$ місяців на рік, в проміжок часу від половини — кінця вересня до початку—середини грудня» [1]. Контингент фабрично-заводських робітників цієї губернії складався переважно з сільського населення, для якого «заробіток в промислових установах є зовсім незначною частиною загального його бюджету...» [2]

В Харківській губернії 47% робітників, або 20 171 з 42 528, зайняті на підприємствах харчової, головним чином, цукрової та винокурної промисловості, в яких вони працюють тимчасово, не пориваючи зв'язок з селом. До цього типу належать і робітники цегельних заводів [3].

Проте дальший процес концентрації виробництва і вдосконалення техніки в даний період сприяв зростанню і на цукрових заводах контингенту постійних робітників, які під час перерви у виробничому процесі були зайняті ремонтом та підготовкою заводів до наступного сезону.

Важливою особливістю складу робітничого класу України на початку XX ст. було і те, що він в більшій мірі, ніж в другій пол. XIX ст., формувався за рахунок сімей фабрично-заводських робітників.

Промисловий пролетаріат, який формувався протягом десятиліть в кам'яновугільній та металургійній галузях промисловості України, поповнювався тепер за рахунок зростання своїх сімей. Про це свідчить виступ інженера Горлівської гірничої округи на XXVIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, де він говорив: «у всякому разі я констатую як факт, що є кілька сімей постійних робітників, які живуть і працюють на одній рудні до 20 років, і тому діти робітників, які виросли на руднях, працюють в копальнях разом з своїми батьками» [4].

Згідно з переписом 1929 р. в металообробній промисловості України робітники, які прийшли на виробництво до 1905 р., за соціальним походженням розподілялися так: діти робітників становили 41,6, діти селян — 53,8, діти службовців — 2,2, діти кустарів — 2,4%.

Ці дані показують, що серед робітників металообробної промисловості України питома вага потомствених пролетарів була вже досить високою. В той же час діти селян становили більше половини всього складу робітників. В кам'яновугільній промисловості Донбасу вихідців з сіл було ще більше, вони становили 64,3% [5].

---

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 1, арк. 88.
[2] Там же, арк. 80.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 1157, 1897—1905 рр., спр. 46, арк. 71.
[4] XXVIII съезд горнопромышленников Юга России. Труды, т. I, Харків, 1904, стор. 12—13.
[5] Доклады к научной сессии, посвященной истории рабочего класса России в

Отже, поповнення робітничого класу України йшло в значній мірі за рахунок спролетаризованого селянства, яке і тепер залишалося одним з важливих резервів поповнення промислового пролетаріату.

Характерною особливістю сільських пролетарів, які змушені були йти на заробітки, було те, що вони не могли порвати зв'язку з землею. Общинне землекористування не давало права продавати свої наділи. Тому вони, як вказував В. І. Ленін, являли собою «за своїм становищем у загальному ладі народного господарства, *наймитів і поденників* (ширше: найманих робітників) *з наділом*» [1].

В умовах імперіалізму та промислової кризи продовжувався процес розорення дрібного кустарного виробництва. Посилилась класова диференціація серед кустарів. Так, кролевецькі кустарі Чернігівської губернії поділялися на три категорії: перша, причому найменш чисельна, мала чимало землі і займалась ткацтвом лише взимку; друга, що володіла дуже незначною кількістю землі і займалась ткацтвом постійно, яке було необхідною підтримкою для неї, і третя група — безземельна. Для цієї групи кустарний промисел був єдиним засобом до існування. Кустарі першої категорії купували матеріал на наявні гроші, продавали виготовлені тканини безпосередньо споживачу на базарах або розносили по хатах, що було незрівнянно вигідніше.

Друга, а тим більше третя категорії ткачів знаходилися в повній залежності від місцевих торговців, які давали їм роботу. У них вони перебували в постійному боргу: при невеликому заробітку ткачам завжди доводилося забирати платню наперед і потім відробляти [2].

Великий прошарок кустарів шевських підприємств зовсім не мав землі. Посилилась класова диференціація і серед ремісників, значна частина яких не витримувала конкуренції з великим виробництвом, розорювалася, підпадала під владу купців та капіталістів.

Ремісники скаржились на засилля купців, які прибирали до своїх рук ремісниче виробництво, виштовхуючи розорену частину ремісників в ряди пролетаріату. «В шевському та кравецькому ремеслах,— говорив майстер Дишко на першому Всеросійському ремісничому з'їзді в 1900 р.,— найбільше зло полягає в тому, що купці псують нам справу» [3].

Другий майстер з Харкова говорив: «У нас є такі купці, які самі майстерень не мають, проте на вивісках у них написано, що вони приймають замовлення на ті предмети, якими торгують. Це явище ненормальне і підриває ремісникам їх роботу» [4].

период капитализма, Ростов-на-Дону (октябрь, 1963 г.); Л. М. Иванов, О преемственности фабрично-заводского труда в России в конце XIX и начале XX вв., стор. 34, 39.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 96.

[2] Кустарная промышленность России. Разные промыслы, т. I, СПб., 1913, стор. 539—540.

[3] Труды Всероссийского съезда по ремесленной промышленности, т. II, 1900, стор. 330.

[4] Цит. за кн.: К. А. Пажитнов, Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма, 1952, стор. 151.

Розорення ремісників в умовах імперіалізму відбувалося повсюдно. «Ремісничі робітники,— доповідав старший фабричний інспектор Херсонської губернії в квітні 1905 р.,— збуджені і дуже незадоволені своїм безправним становищем» [1].

Та частина кустарів та ремісників, яка розорювалася, вливалася в ряди пролетаріату. Так, за даними перепису 1897 р. в Харківській губернії було зареєстровано 65 306 кустарів, тобто 2,7% всього населення або 5,3% дорослого населення. За період з 1897 по 1912 рр. кількість кустарів зменшилась майже вдвічі. Одночасно збільшилась за цей час кількість фабрично-заводських робітників. «Дані останнього часу,— писали робітники до Харківської губернської земської управи,— говорять про те, що в теперішній час співвідношення між чисельністю кустарів та фабрично-заводських робітників, порівнюючи з даними 1897 року,— помітно зменшилось, до того ж змінилось не на користь збільшення числа осіб, зайнятих кустарною промисловістю, а саме: кількість кустарів зменшилась в 2—2½ раза проти тієї кількості, яка була зареєстрована 15 років тому. Цифра робітників, зайнятих на фабриках та заводах, навпаки, збільшилась, і до того ж значно збільшилась, майже на 90% проти тієї незначної кількості, яка була визначена в 1897 році.

На основі наведених цифр можна з певністю твердити, що велика частина тієї робочої сили, яка тепер віддана фабрично-заводському виробництву, складається з осіб, які займалися раніше кустарними промислами» [2].

Процес зменшення кустарів йшов і в інших губерніях. Так, 1900 р. в Чернігівській губернії було 85 520 кустарів та ремісників, а в 1911 р. їх нараховувалось лише 49 970 чоловік [3]. За цими ж даними 1900 р. в Київській губернії кустарів і ремісників нараховувалось 161 432, а в 1912 р. ця цифра зменшилась до 30 506; в Катеринославській губ. 1900 р. нараховувалось 107 875 кустарів і ремісників, в 1908 р.— їх уже було лише 6612; в Херсонській губ. 1900 р. кустарів і ремісників було 62 558, а в 1904 р. їх нараховувалось лише 20 250 чол.

Ці дані свідчать про розорення більшості кустарів і про перетворення їх в пролетаріат.

В промисловість України продовжували вливатися не лише місцеві, а й прибулі робітники. На жаль, у нас немає даних про національний склад промислового пролетаріату, проте ми все ж таки можемо встановити склад пролетаріату в окремих галузях за місцем його походження.

Якщо ми візьмемо склад пролетаріату кам'яновугільної промисловості Донбасу за 1901 р., то побачимо, що робітники кам'яновугільної промисловості Донбасу за місцем народження були на 26,7% вихідцями

---

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 1, 1905—1906, арк. 98.

[2] Кустарные промыслы в Харьковской губ. по данным исследования 1912 г., Харків, 1913, стор. 3.

[3] Кустарная промышленность и производство кустарных изделий. Составил А. А. Рыбников, М., 1913, стор. 16—17.

з українських губерній та на 73,3% — з Великоросії та інших місцевостей Росії. Велику частину робітників становили вихідці з Катеринославської та Харківської губерній.

Подібний розподіл робітників за місцем їх народження був і в металургійній промисловості. Кадри робітників-металістів, що склалися в промислових центрах Росії, вливались і в металургійну промисловість України. Робітничі кадри металургійних заводів України формувались переважно за рахунок прибулих робітників.

Більшість прибулих робітників була зосереджена на цегельних заводах. Старший фабричний інспектор Київської губернії в своєму донесенні від 26 квітня 1904 р. вказував, що в цегельному виробництві були робітники, «всі прибулі з Могилівської та суміжних з нею губерній» [1].

Зовсім іншою була справа в цукровій промисловості. Тут працювали переважно місцеві селяни. В Харківській губернії в цукровій промисловості, за повідомленням фабричного інспектора, було «близько половини прибулих, а решта — місцеві селяни» [2].

Наведемо зведені дані за 1902 р. про кількість прибулих робітників на всіх промислових підприємствах по окремих губерніях України [3] (табл. 17).

Таблиця 17

Заводи, на яких працювало від 6 до 1000 і більше чоловік

Губернії	Кількість заводів	Загальна кількість робітників	% прибулих робітників до загальної кількості робітників
Волинська	416	16968	20,7
Київська	430	50328	27,9
Подільська	334	27948	28,7
Полтавська	320	9352	36,4
Харківська	289	36844	43,4
Чернігівська	353	18254	43,9
Херсонська	428	23604	46,7
Таврійська	176	10898	60,1
Катеринославська . .	250	78892	82,8
Разом	2996	273098	43,4

Як видно з таблиці, зовсім незначна частина прибулих робітників припадала на малоземельні губернії Правобережної України (від 20 до 28%). За Правобережжям іде Лівобережжя (від 36 до 43%), де також було багато спролетаризованого селянства, яке поповнювало ряди ро-

[1] ЦДІА СРСР, ф. 299, спр. 3, арк. 166—167.

[2] Там же.

[3] А. В. Погожев, Учет численности и состава рабочих в России, СПб., 1906, стор. 94—95.

бітників цих губерній. Найбільше прибулих робітників припадає на промислові підприємства Південної України (від 46 до 82%). Лише в Катеринославській губернії, де були зосереджені, головним чином, кам'яновугільна та металургійна промисловість, процент прибулих робітників становив 82,8%.

Звичайно, не слід думати, що всі ці робітники приходили сюди з міст, розташованих далеко за межами України. «Під прибулими,— заявляє дослідник робітничого класу А. В. Погожев,— розумілись частково уродженці інших губерній та повітів, частково — більш або менш віддалених волостей даного повіту» [1]. Отже, до числа прибулих можуть відноситися і робітники суміжних українських губерній, і навіть окремих волостей тієї губернії, на якій знаходилось те або інше підприємство.

Вищенаведені факти свідчать, що кожна галузь промисловості мала свої особливості. Кам'яновугільна та металургійна промисловості Півдня України комплектувались в основному прибулими робітниками; в цукровій промисловості, яка знаходилася головним чином на Правобережній Україні, працювали переважно місцеві робітники.

За віковим складом робітники підприємств, які були під наглядом фабричної інспекції, на початку XX ст. розподілялися так: (див. табл. 18) [2].

Таблиця 18

Віковий склад робітників, що були під наглядом фабрично-заводської інспекції

Роки	Установ	малолітніх		підлітків		дорослих		Разом		Разом об. ст.
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1901	2966	2199	1893	12250	5210	195806	24598	210255	31701	241956
1902	2942	1953	1654	12049	5885	192031	25343	206033	33382	239415
1903	2981	1711	1315	13634	6116	190484	26048	205829	33479	239318
1904	2937	1545	852	15686	6742	187879	27373	205110	34967	240077
1905	2959	1360	752	14731	6879	195710	28713	211801	36249	248095
1906	2946	1469	755	14005	7522	199639	31091	215113	39368	254481
1907	2991	1564	939	13804	7642	202642	33768	218010	41349	260359

Як бачимо з таблиці, питома вага дорослих чоловіків за сім років поч. XX ст. залишилася майже без змін, становлячи близько 93%. В той же час процент дорослих жінок збільшився з 77 до 80%. В 1907 р. малолітніх та підлітків обох статей було близько 10%.

За 1900—1907 рр. відбулися значні зміни в складі робітничого класу України і за статевими ознаками. З таблиці видно, що на промислових підприємствах, які підлягали нагляду фабричної інспекції, кіль-

[1] А. В. Погожев, назв. праця, стор. 92.

[2] Статистика Украины, № 18, серия III, т. I, вып. 8, Труд на Украине по данным сводов отчетов фабричных инспекторов, стор. 2.

кість жінок збільшилась. Якщо в 1902 р. жінок нараховувалося 31 701, то в 1907 р. їх кількість зросла до 42 349 осіб. Зростання жіночого складу робітничого класу відбулося за рахунок підлітків і дорослих. Число підлітків за вказаний період збільшилось з 5210 до 7672, а дорослих з 24 598 до 33 768 осіб.

Процент жінок-робітниць на підприємствах, підлеглих нагляду фабричної інспекції, за 1901—1907 рр. збільшився з 13 до 16.

Таким чином, на початку XX ст. робітничий клас України за своїм кількісним складом посів одне з провідних місць серед російського пролетаріату. Серед пролетаріату України зросли постійні кадри робітників, які зосереджувались на великих капіталістичних підприємствах. Найпередовіша частина промислового пролетаріату — металісти — знаходилась у великих промислових центрах України: Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Одесі та Києві. Пролетаріат вугільної промисловості зосередився головним чином на Донбасі. Тому промислові центри ставали головними осередками революційного руху.

Незважаючи на те, що металісти та вугільники порівняно з іншими категоріями посідали порівняно менше місце, проте вони відігравали вирішальну роль в розвитку революційного руху.

Новою особливістю процесу формування кадрів пролетаріату в цей час було те, що він в більшій мірі, ніж раніше, поповнювався за рахунок підростаючого покоління кадрових робітників. В складі пролетаріату України збільшилась кількість місцевих робітників, продовжувала зростати кількість жінок і підлітків.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ

Робітничий клас України, як і всієї Росії, з самого початку свого існування зазнавав жорстокого капіталістичного та царського гніту.

Особливо посилилася експлуатація робітничого класу в період імперіалізму. «Імперіалізм несе робітничому класові нечуване загострення класової боротьби, злиднів, безробіття, дорожнечі, гніту трестів, мілітаризму, політичну реакцію, яка підводить голову в усіх, навіть найвільніших країнах» [1]. Експлуатація робітників набула найжорстокіших і нелюдських форм.

Незважаючи на виданий царським урядом закон від 2 червня 1897 р., який обмежував робочий день до $11^1/_2$ годин, він, як і раніше, був нескінченно довгим, і закон цей існував лише на папері.

Навіть офіціальна статистика фабричної інспекції говорить про порушення закону про тривалість робочого дня. Згідно з даними фабричної інспекції, в багатьох галузях промисловості Харківської губернії був

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 303.

12-годинний робочий день. Проте ці офіційні дані дають далеко не повне уявлення про тривалість робочого дня на підприємствах Харківської губернії. В дійсності робочий день збільшувався до 12—16 годин. Так, наприклад, в тютюновому виробництві він тривав до 14 годин, а на сірникових, ткацьких та інших іноді до 18 годин.

Старший фабричний інспектор Херсонської губернії в своїх донесеннях Київському окружному інспектору писав про те, що «кочегари знаходяться в промисловому закладі $14^1/_2$ годин, а після свят до $15^1/_2$ годин» [1].

Особливо жорстокої експлуатації зазнавали ремісники, які перебували в повній залежності від власників майстерень. Це змушений був констатувати, наприклад, фабричний інспектор Херсонської губернії. Він писав: «Життя вимагало втручання фабричної інспекції і в це середовище, де відносини між майстрами, підмайстрами та учнями загострились до крайніх меж... де примушують працювати по 15 і 16 годин на добу, де на підставі закону учень може бути підданий покаранню різками за скаргою майстра за неповагу до нього або до його родини» [2].

За даними старшого фабричного інспектора Волинської губернії на 11 цукрових заводах для певних груп робітників було допущено відхилення від норм тривалості робочого часу. «Крім вказаних робіт,— писав він,— в цукробуряковому виробництві допущено відхилення для гуралів та кочегарів на скляному, винокурному, лісопильному та деяких інших підприємствах. Відхилення полягає в тому, що робітники названих професій працюють $12^1/_2$ та 13 годин на добу» [3].

В Подільській губернії відхилення були допущені на 22 заводах [4].

Подібні відомості подавали старші фабричні інспектори усіх губерній. Це свідчить про те, що закон, який встановлював тривалість робочого часу на промислових підприємствах $11^1/_2$ годин, майже скрізь порушувався в бік збільшення робочого дня. Порушувались навіть закони про охорону жіночої та дитячої праці. Так, старший фабричний інспектор Волинської губернії в своєму поясненні до звіту за 1905 р. писав: «Пільгами для підлітків та жінок щодо праці вночі жодна фабрика не користувалася» [5].

На підприємствах Катеринославської губернії, де зосереджені були головним чином металургійна та кам'яновугільна галузі промисловості, за офіційними даними робочий день тривав в середньому близько 10—12 годин.

В дійсності робітникам доводилось працювати значно більше. Так, в розрахунковій книзі робітника доменного цеху Дніпровського заводу в третьому параграфі робочим часом для робіт усіх категорій вважалася одна зміна в 12 годин, а в шостому параграфі цієї книги гово-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 76, арк. 78.

[2] Отчет Одесского комиссара торговли и мануфактур за 1901 г., Одесса, 1902, Приложение, розділ 17, стор. 56.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 212, арк. 8.

[4] Там же, арк. 48.

[5] Там же, спр. 412, арк. 5.

рилося інше: «В день перезмінки робітники працюють без виходу з заводу при двозмінній роботі вісімнадцять годин» [1]. За повідомленням слов'яносербського повітового справника Нащокіна катеринославському губернаторові, «на металургійному заводі Алмазного товариства, який будується... роботи виконувались від сходу до заходу сонця» [2].

На більшості залізних рудень Криворіжжя рудокопи працювали від 4 годин ранку до $7^1/_2$ годин вечора з двогодинною перервою на обід, тобто $13^1/_2$ годин [3]. Робітники-шахтарі працювали в тяжких умовах $11^1/_2$—12 годин.

Працюючи 10—16, а іноді більше годин на капіталістичних підприємствах, робітники одержували мізерну заробітну плату.

Уявлення про середньорічну зарплату робітників на підприємствах, підлеглих нагляду фабричної інспекції, дає таблиця 19 [4].

Таблиця 19

Округ та губернії	Середньорічне утримання робітників (в крб.)			
	1901	1902	1903	1904
Київський округ	127,23	131,35	154,19	141,75
Волинська	137,40	130,15	136,23	140,17
Київська	105,35	102,26	129,66	111,01
Подільська	67,00	75,38	82,84	70,10
Таврійська	250,65	253,64	290,75	312,83
Херсонська	265,76	285,83	285,27	291,18
Чернігівська	97,15	93,08	97,07	98,32
Харківський округ	191,68	194,15	211,09	225,75
Катеринославський	323,23	292,92	327,61	337,38
Харківська	108,55	210,78	206,22	213,09

Ці дані свідчать не лише про низьку зарплату робітників, а й про те, що вона була далеко не однаковою у всіх губерніях. Найнижча заробітна плата існувала в Подільській та Чернігівській губерніях, де промисловість була мало розвинена. Порівняно високою заробітна плата робітників була в південних та Харківській губерніях, тобто там, де була найбільш розвинута промисловість.

З таблиці видно також і те, що заробітна плата протягом 4 років майже не змінювалась. В окремі роки вона трохи збільшувалась або ж спадала, проте в основі своїй залишалася незмінною.

---

[1] Завод Дзержинского (1889—1939), Днепродзержинск, 1939, стор. 19.

[2] Луганський обласний державний архів, ф. 2, зв. 1, спр. 9, 1899, арк. 3. (Далі — Луг. ОДА).

[3] К. А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 69.

[4] Таблицю складено на основі зведених звітів фабричних інспекторів за 1901—1905 рр.

Робота в дореволюційній шахті (саночник).

В зв'язку з кризою на деяких заводах робітникам не було гарантовано повного навантаження, і тому вони одержували мізерну заробітну плату. Старший фабричний інспектор Київської фабричної округи в своєму донесенні на початку квітня 1905 р. говорив про те, що «на деяких заводах робітникам гарантовано лише 12 днів роботи на місяць, що становить при середньому денному заробітку по губернії 1 крб. 50 коп. всього 18 карбованців на місяць. Очевидно, на таку суму робітник не спроможний прохарчувати себе і сім'ю, тому доводиться недоїдати, жити в холоді та волозі, одягатися в шмаття і т. д.» [1]

На цукрових заводах в 1904—1905 рр. чоловіки в середньому одержували 19,7 крб., жінки — 7,1 та підлітки — 6,9 крб. на місяць. Робітники ж цукрових заводів на хазяйських харчах одержували зовсім мізерну суму. «Умови найму,— писав Н. Н. Рашевський,— приблизно такі: жалування 6—7 карбованців, іноді 8 карбованців на місяць... Жінки та підлітки від 4 до 5 карбованців. Робітникам, від яких вимагають спеціального знання або ж старшим при роботі, так званим «старостам», платять відповідно більше. На рафінадних заводах зимники з вересня по березень одержують 7—8 карбованців, літники з березня до кінця виробництва — 8—9 карбованців на хазяйських харчах» [2].

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 1, 1905—1906, арк. 60—63.

[2] Н. Н. Рашевский, О положении рабочих на сахарных заводах, К., 1907, стор. 5.

В умовах економічної кризи капіталісти, користуючись масовим безробіттям, знизили розцінки і цим ще більше зменшили і без того вже злиденну заробітну плату робітників. Так, в Катеринославській губернії в зв'язку з кризою та зменшенням кількості робітників заробітна плата скоротилась на 30—35%, а місцями і більше [1].

Про погіршення становища робітників у зв'язку з кризою повідомляв і начальник Харківського жандармського управління: «Зниження розцінок та звільнення деяких робітників, яке відбулося восени минулого року,— писав він,— за скороченням робіт на харківських заводах паровозобудівного та Балтського товариства, викликало велике незадоволення серед робітників цих заводів» [2].

Вкрай низькою була заробітна плата чорноробів. Згідно даних старшого фабричного інспектора київської фабричної округи середня поденна плата чорноробам промислових підприємств в 1904—1906 рр. була такою (табл. 20) [3].

Таблиця 20

Губернії	Середня оплата в копійках					
	Для дорослих—17 років і більше		Для підлітків від 15 до 17 років		Для малолітніх від 12 до 15 років	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Волинська	80	50	40	40	30	30
Київська	105	105	75	60	45	33
Подільська	45	30	30	30	20	20
Полтавська						
а) для мм. Полтава та Кременчук	70	40	40	30	30	25
б) для решти повітових міст	60	30	30	22	20	12
в) для мм. Прилуки та Ромни	65	35	35	25	25	20
г) для повітів губернії . .	50	35	25	20	15	12
Таврійська	75	60	50	40	30	30
Херсонська (без Миколаєва та Одеси)	70	60	40	40	30	30
Для Миколаєва	100	75	50	50	30	30
Для Одеси	120	100	100	70	60	45
Чернігівська						
а) Борзенський, Глухівський, Конотопський, Козелецький, Ніжинський та Остерський повіти	65	40	40	35	22	17
б) для решти губерній . .	60	35	35	30	20	15
За рр. 1904—1906 по всіх губерніях	60	35	35	30	20	15

[1] ЦДІА СРСР, ф. 299, 1904, спр. 3, арк. 156.
[2] Там же, ф. 102, спр. 4, ч. 40, літ. А, 1898, арк. 1.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 354, арк. 19.

З нижченаведених даних видно, що при надзвичайно низькій зарплаті дорослих чорноробів, для підлітків вона була ще в два рази меншою, а для малолітніх становила 1/3 заробітку дорослого робітника.

Становище робітників погіршувалося ще й тим, що ціни на найголовніші предмети споживання не лише не знижувались, а навпаки продовжували зростати, зменшуючи тим самим реальну заробітну плату. Так, коли взяти середньорічні ціни на товари кінця XIX ст. за 100, то вони зросли у 1902 р. до 110,2, а у 1904 році — 111. Особливо швидко зростали ціни на продукти харчування, зокрема на хлібні продукти вони у 1902 р. становили 112,8, а на м'ясо, масло 121,8 [1].

Про збільшення цін на найголовніші продукти яскраво свідчать дані по окремих містах і губерніях. Ось кілька цифр, які наочно показують зміну цін за цей період.

Так, за п'ять років (1903—1907 рр.) по місту Києву та Київській губернії ціни на хліб зросли майже в 1,6 раза, на гречану крупу — 1,7, на пшоняну крупу майже в 1,3, пшеничне борошно — 1,5 раза. Як видно з цих даних, найбільше підвищились ціни на хліб та крупу, тобто на продукти, які найбільше споживалися робітниками.

Така сама картина спостерігалася в ці роки і в Одесі, де ціна на пуд житнього борошна за вказаний період підвищилася в 1,6 раза, пуд гречаної крупи — 2,4, пуд борошна житнього майже в 1,7 раза. В цьому ж місті значно зросли ціни на м'ясо, масло, картоплю та паливо.

Ціни неухильно зростали на харчові продукти також в усіх інших промислових центрах України. Робітникам часто доводилось купувати втридороги продукти у крамницях, влаштованих при заводах і фабриках. Підприємці докладали всіх зусиль, щоб робітникам якомога менше виплатити тяжко зароблених ними грошей.

Все це спричиняло погіршення умов життя робітників. До того ж їх обраховували в конторах. Капіталісти широко застосовували різноманітні штрафи, побори і вирахунки з заробітної плати робітників. Часто це складало більшу частину мізерного заробітку робітника.

В. І. Ленін, роз'яснюючи закон про штрафи, вказував, що штраф не є плата хазяїну за збиток, який нанесли йому робітники. «Штраф,— писав В. І. Ленін,— накладається іноді в таких випадках, коли ніяких збитків хазяїнові не було: напр., штраф за куріння тютюну. Штраф є кара, а не відшкодування за збитки» [2].

На київській корсетній фабриці, наприклад, штрафували за неявку на роботу на 25 коп., за те, що робітниця під час роботи їла бублик,— 25 коп., за те, що без причини вийде в коридор,— 25 коп. і т. ін.[3] Про те, що штрафи були масовим явищем, говорять дані звітів фаб-

---

[1] Див. О. О. Нестеренко, «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и в начале XX ст.», М., 1954, стор. 175.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 19.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 212, № 466, 1900, арк. 61.

ричних інспекторів. Кількість випадків накладання штрафу і сума стягнених грошей в окремі роки розподілялись так [1] (табл. 22).

Таблиця 22

Губернії	1901		1902		1903		1904		1905	
	Число випадків накладання штрафу	Стягнена сума крб.	Число випадків накладення штрафу	Стягнена сума крб.	Число випадків накладення штрафу	Стягнена сума крб.	Число випадків накладення штрафу	Стягнена сума крб.	Число випадків накладення штрафу	Стягнена сума крб.
Волинська	1860	781	2582	666	2908	820	1946	656	851	328
Київська	7878	3048	7421	2533	6959	2298	7375	2438	4470	1469
Подільська	2967	1577	2033	899	1635	688	1933	823	780	289
Полтавська	707	307	663	256	784	366	593	238	267	97
Таврійська	1166	475	605	288	1428	619	2567	719	1140	320
Херсонська	15510	5505	17306	4868	16079	4338	20008	5511	12036	2871
Чернігівська . . .	2398	780	2335	709	2324	802	2656	908	1052	339
Катеринославська .	15678	10417	14969	9244	12357	8040	15185	8361	6782	3792
Харківська	17603	8157	17683	7904	18206	6666	25253	9545	21270	6658
Разом . . .	65767	31047	65597	27367	62680	24637	77516	29199	48648	16163

Таким чином, кількість випадків накладання штрафів на підприємствах України найбільшою була в 1904 р. (77 517), а найвища сума штрафів протягом зазначених років була стягнена з робітників в 1901 р. (31 000 крб.). Тільки революційна боротьба робітників в 1905 р. різко знизила число випадків штрафування. Мізерну заробітну плату робітника капіталісти обкрадали ще й тим, що несвоєчасно виплачували її. Вони змушували робітників брати в борг в заводських лавках необхідні продукти дуже низької якості по цінах, які значно перевищували риночні.

На фабриках і заводах була відсутня охорона праці. Робітникам доводилося працювати й жити в нестерпних антисанітарних умовах. Ось що писала газета «Южный рабочий» про становище робітників Донбасу в 1900 р. «На великих шахтах і заводах не існує навіть найпростіших дешевих засобів, які б запобігали нещасним випадкам з людьми. Та й навіщо витрачатися, коли на місце одного убитого знайдеться десятеро вільних рук, а за ці устаткування треба платити гроші».

Тільки на підприємствах України, які підлягали нагляду фабричної інспекції в 1901—1906 рр., фабричними інспекторами зареєстровано в 1901 р. 5443 нещасних випадки, у 1902 р.— 6454, у 1903 р.— 7442, у 1904 р.— 11 188 і в 1905 р.— 11 457. Отже, з кожним роком кількість нещасних випадків збільшувалась: з 1901 по 1905 р. вона майже подвоїлась.

[1] Таблицю складено на основі зведених звітів фабричних інспекторів.

Наслідком значної частини нещасних випадків була смерть або тяжке каліцтво. Слід сказати, що наведені дані про нещасні випадки далеко неповні. Про це досить переконливо свідчить циркуляр окружного фабричного інспектора київської округи старшим фабричним інспекторам губерній, в якому зверталася увага інспекції округи на неповноту відомостей про нещасні випадки з робітниками [1].

Окружний інспектор вказував, що 33% цукрових заводів (43 з 144) по окрузі відомостей за 1901 р. зовсім не дали, а 25% заводів, з числа тих, що подали відомості, прислали лише по одній заяві з кожного заводу, причому відомості стосувались головним чином смертельних випадків і тяжких каліцтв [2]. «Те ж саме можна сказати,— пише далі окружний інспектор,— і відносно заводів з рафінадним відділенням, з 14 заводів 4 подали по одній заяві, а два по 38 та 58 заяв» [3].

Олександрівський рафінадний завод в Одесі подав 647 заяв про нещасні випадки на тисячу робітників, а решта 7 заводів подали в середньому по 60 заяв на тисячу робітників. Цю велику різницю окружний інспектор пояснював тим, що решта заводів дали заяви про далеко неповну кількість нещасних випадків на своїх підприємствах.

Найбільше нещасних випадків припадало на виробництва по обробці металів. Якщо в 1905 р. на підприємствах Катеринославської губернії було загалом близько 5 тисяч нещасних випадків, то з них 3600 припадало на підприємства по обробці металів [4].

Приблизно те ж саме було і на підприємствах Харківської губернії. З усіх 1739 нещасних випадків на підприємства по обробці металів в 1905 р. припадало 1156 [5].

Робітників, які стали каліками, капіталісти просто звільняли з роботи без всякого забезпечення. Заяви з проханням видати допомогу за каліцтво, яке трапилось на виробництві, або залишались нерозібраними, або на них одержано негативні відповіді.

Наприклад, робітник Н. Н. Болотський Київського маслоробного заводу бр. Лур'є скаржився на те, що «заводоуправління не хоче видавати йому допомогу за каліцтво, яке трапилося на заводі» [6]. Робітник Черкаського цукрового заводу А. Ф. Скакун скаржився на заводоуправління, яке не хотіло після хвороби прийняти його знову на завод, незважаючи на те, що він там працював 40 років [7].

В своєму проханні на ім'я міністра землеробства та державного майна робітник Н. А. Уваров розповідав, що він працював 22 роки в шахтах товариства Південно-російської кам'яновугільної промисловості, які знаходилися в Горлівці Бахмутського повіту, і під час роботи набув хворобу — ревматизм в ногах. Його в 1900 р. перевели працювати на по-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 292, арк. 203.
[2] Там же.
[3] Там же.
[4] ХОДА, ф. 384, спр. 1113, арк. 20.
[5] Там же, арк. 43—44.
[6] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 1098, арк. 1—2.
[7] Там же, арк. 10.

верхню, а через рік звільнили по скороченню без будь-якого забезпечення. Незважаючи на прохання, усі йому відмовляли в допомозі [1].

Заводське управління і фабричні інспектори вигадували всілякі причини відмови робітникам в одержанні допомоги. Вони часто відмовляли їм на тій підставі, що дане підприємство не входило у відання фабричної інспекції [2]. Лікарі, які були на службі у капіталістів, нерідко навіть при серйозних каліцтвах не визнавали робітників хворими [3].

Таким чином, підприємці не несли ніякої відповідальності за одержані робітниками каліцтва на їх підприємствах.

Фабрична інспекція була безсилою допомогти робітникам, і більшість їхніх скарг залишалася незадоволеною.

Ось один з характерних записів окружного фабричного інспектора: «Прохачу роз'яснено, що фабричний інспектор не має можливості примусити фабриканта видати винагороду, а тому обмежився вказівкою, щоб потерпілий звернувся до суду» [4].

Ще гіршою була справа з охороною праці і вентиляцією на шахтах та руднях. Через відсутність вентиляції в гірничих підприємствах часто траплялися вибухи, обвали шахт, внаслідок чого було багато смертельних випадків і ще більше різних каліцтв. Кількість нещасних випадків в гірничій та гірничозаводській промисловості показана в 23 таблиці [5].

Таблиця 23

Динаміка росту нещасних і смертельних випадків в гірничозаводській промисловості

		Роки							
		1904		1905		1906		1907	
		По всій Росії	На Півдні	По всій Росії	На Півдні	По всій Росії	На Півдні	По всій Росії	На Півдні
Кількість зайнятих робітників		487119	160670	582408	159613	643441	180415	496947	206247
Число нещасних випадків	Разом	66567	31340	61509	34990	72055	35940	63145	36554
	На 1000 робітників	136,6	195,1	103,9	219,2	112,0	199,2	127,1	177,2
Число смертельних випадків	Разом	488	271	674	379	603	285	605	383
	На 1000 робітників	1,00	1,69	1,16	2,37	0,93	1,58	1,22	1,86

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 37, оп. 65, спр. 2919, арк. 1—2.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 1098, арк. 19.
[3] Там же, арк. 25—26.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 414, арк. 2.
[5] П. И. Фомин, назв. праця, т. II, стор. 182.

Впадає в око порівняно великий процент нещасних випадків в південній гірничозаводській промисловості порівняно з усією гірничозаводською промисловістю Росії. До того ж кількість нещасних випадків і смертельних наслідків з кожним роком збільшувалась.

Проте ця офіціальна статистика далеко неповно відображає кількість нещасних випадків в гірничозаводській промисловості. Це навіть визнавали самі спеціалісти гірничої справи. Так, гірничий інженер Н. Ф. фон Дітмар в своїй доповіді на XXVIII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії говорив, що в кам'яновугільній промисловості Донбасу 1900 р. зареєстровано 216 смертельних випадків і 588 каліцтв, у 1902 р. відповідно — 199 і 3348. «Велика порівняно кількість,— говорив Дітмар,— нещасних випадків по графі каліцтва в 1902 р. сталася внаслідок введення в Харково-Полтавській гірничій окрузі точнішої реєстрації. Коли б у всіх гірничих округах дотримувалися такої точності, то цифра каліцтв, мабуть, збільшилася б приблизно до 10—12 тисяч» [1].

Працюючи від 12 до 16 годин на добу в дуже тяжких умовах, одержуючи мізерну заробітну плату, робітники до того ж ще й жили в нелюдських умовах. Наприклад, робітники цукрових заводів жили в казармах, збудованих ще в 30—50-х роках XIX ст. З того часу заводи перебудувались, набагато збільшили свою продукцію, а більшість казарм залишилась старими. В них вселяли робітників в 2—3 рази більше, ніж дозволялося за нормою.

«Всі прибулі робітники, контрактові та вільнонаймані,— писав Н. Н. Рашевський,— живуть в казармах. Казарми ці на переважній більшості заводів дуже далекі від того, щоб вважатися придатними для людського житла. Звичайно це довгі, низькі, одноповерхові будівлі, схожі на сараї, в яких розміщується по кілька сот людей. Оскільки виробництво з року в рік збільшується, то зростає й кількість робітників, а до побудови нових казарм приступають лише в крайніх випадках, тому тіснота в цих приміщеннях жахлива. Ні про який кубічний вміст повітря тут не може бути й мови, та й навряд чи можна назвати повітрям те, чим дихають робітники в казармі. Це густа суміш людських випаровувань, прілого взуття, махоркового диму та запахів їжі. Постіллю для робітників служили мішки, набиті соломою, на яких без будь-якої дезинфекції спали позмінно робітники» [2].

Як правило, нар або ліжок завжди не вистачало для всіх робітників, тому одна й та ж постіль служила для кількох робітників. «Ці постелі, як і вся казарма, кишать паразитами: воші та клопи є великим лихом, з яким змучені робітники перестають вже боротися, таргани та мухи в незліченній кількості наповнюють їдальні та кухні і є рясною приправою до їжі. Ніяких меблів в спальнях не передбачено — ані столів, ані лав, та й ніде було б їх поставити» [3].

[1] Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России, т. I, Харків, 1904, стор. 4.

[2] Н. Н. Рашевский, О положении рабочих на сахарных заводах, К., 1917. стор. 7.

[3] Там же, стор. 8.

Загальний вигляд старих житлових будинків шахтарів у Горлівці.

Ще в більш тяжких умовах жили робітники гірничозаводської промисловості Донбасу. У шахтарів навіть не було окремого житла, вони містилися разом чоловік по 300—500 в задушливих та тісних балаганах [1].

Через відсутність належних санітарних умов робітники часто хворіли. Медична допомога робітникам організована була надто погано. Ніхто не турбувався про влаштування лікарень для робітників, і тому при заводах їх було далеко недостатньо.

Постійних лікарів при заводах було дуже мало. В Харківській губернії, наприклад, працювало лише кілька лікарів при цукрових заводах.

Лікарні, які існували при заводах, були погано обладнані, містилися в непридатних приміщеннях, не мали достатньої кількості ліжок та білизни. Наведемо опис однієї з рудничних лікарень Криворіжжя: «...Будівля глинобитна, майже в рівень з землею, низькі кімнати слабо освітлені, примітивна кватиркова вентиляція, глухий та темний коридор — з цього коридору вхід у дві палати, які сполучаються між собою... сіни холодні... в цьому ж будинку є кімната з холодною цементною підлогою... для прийому тих хто приходить. В палатах огидне затхле повітря... Водопроводу в лікарні нема, що утруднює робити ванни хворим. А між тим

[1] «Южный рабочий», 1900, № 1.

всіх, хто потрапляє в лікарню, потрібно обмити кілька разів, інакше неможливо змити фарби з поверхні їх тіла і особливо з голови» [1].

Через безправне становище і матеріальні нестатки трудящі були позбавлені належної медичної допомоги.

Таким чином, розглянуті нами дані та факти про становище робітничого класу показують, що при неймовірній швидкості зростання багатства в капіталістичному суспільстві в період імперіалізму одночасно йшов процес зубожіння робітничих мас. «*Порівняна* частка робітників,— писав В. І. Ленін,— у капіталістичному суспільстві, яке швидко багатіє, стає все меншою, бо все швидше багатіють мільйонери» [2].

На поч. XX ст., в зв'язку з кризою спостерігається і абсолютне зубожіння робітників. В цей час помітно зменшилась навіть їх номінальна заробітна плата. Реальна заробітна плата робітників падала в зв'язку з тим, що ціни на продукти, одяг, паливо та квартири зростали швидше за номінальну зарплату.

Абсолютне зубожіння робітників зросло ще й тому, що збільшилась резервна армія безробітних — цей постійний та неминучий супутник капіталізму. Вона впливала на матеріальне становище робітників, зайнятих у виробництві, тим, що частина їх заробітної плати йшла на утримання безробітних, число яких значно зросло на поч. XX ст.

ПОЛІТИЧНЕ БЕЗПРАВ'Я РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Імперіалізм знаменував собою нечуване зростання експлуатації робітничого класу. Об'єднавшись в союзи, капіталісти організованіше, ніж раніше, повели наступ на робітничий клас, збільшуючи свої прибутки за рахунок найжорстокішої експлуатації робітників, які були позбавлені будь-яких політичних прав.

У царській Росії народ не брав ніякої участі в державному управлінні. Цар своєю одноосібною, самодержавною владою видавав усі закони і призначав усіх чиновників. Але сам цар не міг обійтись без допомоги дворян, багатих поміщиків та купців. «Тому,— вказував В. І. Ленін,— Росією управляє «купка найбагатших і найзнатніших чиновників» [3].

Російський народ залишався рабом чиновників. Як селяни при кріпосному праві не мали громадянської свободи, так російський народ не мав політичної свободи. «Політична свобода,— писав В. І. Ленін,— означає свободу народу розпоряджатися своїми загальнонародними, державними справами. Політична свобода означає право народу обирати своїх

---

[1] «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», 1905, № 3, стор. 28—29.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 388.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 322—323.

гласних (депутатів) до Державної думи (парламенту). Всі закони повинні обговорюватися і видаватися, всі податки і податі призначатися тільки цією обраною самим народом Державною думою (парламентом). Політична свобода означає право народу самому вибирати собі всіх чиновників, організовувати всякі сходки для обговорення всіх державних справ, видавати, без усяких дозволів, які завгодно книги й газети» [1].

Народ був позбавлений найелементарніших політичних прав — свободи слова й друку, зборів та союзів. Царські чиновники брали з службовців спеціальні підписки, в яких вони зобов'язувалися не вступати ні в які політичні партії або союзи. Ось одна з таких підписок:

«Ми, нижчепідписані особи службового персоналу Чернігівського реального училища, даємо власноручну підписку в тому, що 5 цього вересня директором реального училища нам об'явлено й прийнято нами до виконання циркулярну пропозицію пана попечителя Київської учбової округи від 3 листопада 1906 р. про заборону службовим особам брати участь в політичних партіях, товариствах та союзах» [2].

Царські сатрапи без будь-якого суду кидали до в'язниць кращих представників трудового народу. Ленінська «Искра» на своїх сторінках наводила багато фактів поліцейського свавілля над трудящими.

В першому номері «Искры» була вміщена кореспонденція з Харкова, в якій розповідалося про повальні арешти в усіх містах країни.

В прокламації «До всіх харківських робітників» харківський місцевий комітет РСДРП ще раз звертав увагу на безправ'я російського народу, яке було виражене з особливою силою в переслідуваннях за святкування 1 травня 1900 р. в Харкові. «Лише у нас,— говорилося в прокламації,— ще залишилась варварська влада царя-деспота. Лише у нас царський трон ще покоїться на поневоленні голодного народу, в якому руйнується всіляке пробудження свідомості. Лише у нас можливе ув'язнення десятків і сотень інтелігентів та робітників за найменші прагнення до свободи» [3].

Царські слуги і прикажчики буржуазії провадили масові екзекуції. Незважаючи на те, що існував закон 1903 р., який відміняв тілесне покарання, робітників безкарно продовжували бити. На прохорівських руднях в Донбасі сотня козаків учинила побоїще над шахтарями, які намагалися протестувати проти зниження і без того низької заробітної плати. «Козаки, які під'їхали,— повідомлялось в кореспонденції в газету «Искра»,— кинулись на натовп жінок та дітей і почали шмагати їх нагаями. Робітники побігли на допомогу сім'ям. В цей час прибули робітники з інших шахт, з № 27 та Міщенського; почалась бійка» [4].

Під час переїзду козаків з 10-ї на 27-му шахту, їм трапився натовп щойно прийнятих робітників, які тільки що одержали в прийомній

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 322.

[2] ЦДІА УРСР, ф. Керуючого Київською учбовою округою, 1 діловодство, № 44, 1908, арк. 41, 42.

[3] «Искра», № 2, вип. 1, Л., 1925, стор. 40.

[4] Там же, стор. 39.

свідоцтво про придатність до роботи. Командир загону накинувся на натовп з криком: «Ви бунтувати, шахраї!» — і почалася екзекуція. Коли з'ясувалось, що ці робітники в страйку не брали участі, а щойно найнялися на роботу, начальник козаків сказав: «Це вам, сучі діти, хай буде аванс». Такі розправи над робітниками відбувалися дуже часто і повсюдно.

Наприкінці 1901 р. царські чиновники вчинили розправу над робітниками Черкаського цукро-рафінадного заводу. Як повідомлялось в газеті «Искра», «беззбройних робітників розігнали по казармах, а потім випускали поодинці в контору, звідки вони проходили крізь ланцюг солдатів. На паспортах робітників було зроблено відмітку червоним чорнилом, що вони не мають права виїзду з своєї губернії і взагалі не можуть бути прийняті на жодний завод. Потім їх під воєнним конвоєм окремим пароплавом відправили в Могилівську та Смоленську губернії, а 30 чоловік було кинуто у в'язницю» [1].

Царська адміністрація тероризувала всю країну. З усіх кінців Росії йшли кореспонденції в газету «Искра» про поліцейські наскоки на робітничий клас, трудове селянство, прогресивну частину інтелігенції. В місті Полтаві, повідомлялось в газеті «Искра», напередодні 1 Травня 1901 р. «на головній вулиці міста була випущена ціла зграя жандармів, городовим були дані відповідні інструкції, а місцями можна було помітити зворушливу трійку, що складалася з городового, жандарма та «цивільного». В той же час на Подолі, місцевості, населеній робітниками-залізничниками, кожну ніч по черзі чергували чотири жандарми, переодягнені в цивільний одяг, які ходили по всіх напрямках...» [2]

Робітникам заборонялося не лише влаштовувати свої збори, їм не дозволяли навіть колективно проводити свій відпочинок. Як тільки деінебудь з'являлася група робітників, поліція приймала їх за незаконні збори і негайно розганяла. До якого свавілля доходила поліція свідчить кореспонденція з Києва, надрукована в газеті «Искра», про напад поліції 29 червня 1902 р. на групу невинних людей. В ясний суботній день 29 червня в Голосіївському саду за околицею м. Києва (Димиївкою) було схоплено близько 100 чоловік робітників і кілька інтелігентів.

Поліція прийняла групу людей, що гуляла в лісі, за якесь зборище і приступила до своєї справи. «Коли з'явилась в лісі поліція з солдатами, жителі міста, які мирно гуляли в лісі, почали розбігатися в різні боки, поліція почала стріляти, деякі жінки та чоловіки, які бігли біля них, зупинились і дали поліції змогу оточити себе. Арештованих обшукали, і ті з них, у кого знайдено було що-небудь нелегальне, затримані і посаджені до Лук'янівської в'язниці (14 чоловік). Нічого й говорити, що багато з городян, які гуляли в лісі й були спіймані поліцією, незважаючи на заяву про свою непричетність до якогось невідомого їм «зборища», не-

[1] «Искра», № 13, вип. II, 1925, стор. 109.
[2] «Искра», № 9, вип. II, 1926, стор. 28—29.

зважаючи на відсутність доказів, були заарештовані, обшукані і провели не одну тривожну ніч в огидних умовах наших участків» [1].

В містах жандарми систематично робили облави і обшуки серед населення. Для того, щоб залякати населення, по вулицях міст ходили з барабанним боєм роти солдатів. Наприклад, в м. Єлисаветграді, в ніч з 15 на 16 лютого поліція провела обшуки і арешти, які тривали чотири дні. Пізніше газета «Искра» повідомляла, що місто Єлисаветград буквально тероризоване.

Внаслідок масових арештів тюрми були переповнені політичними в'язнями. За щомісячними звітами «Київського Червоного Хреста» в Києві 1901 р. у в'язницях знаходилось 285 політичних в'язнів. Вони просиділи загалом 14 335 днів. З них — 131 чоловік інтелігенти і 154 робітники [2].

Становище політичних в'язнів було виключно важким. В одній з кореспонденцій в газету «Искра» повідомлялось, що в одеській тюрмі сидить біля ста робітників без грошей, без необхідного одягу. Сім'ї голодують. Заарештовані робітники одержують в тюрмі лише раз на день борщ (м'ясо дають через день). Борщ настільки поганий, що робітники не можуть його їсти, їх нудить.

Відомості про обурливі насилля, яким піддавались політичні в'язні, йшли з різних місць. «Нема жодної можливості,— повідомляла газета «Искра»,— вміщувати в газеті всі описи диких беззаконних дій царських холопів» [3].

Політичних в'язнів у тюрмах нещадно били. В Херсонській тюрмі за протест проти побиття заарештованого в тюрму були введені війська, які відкрили вогонь по заарештованих, внаслідок чого було вбито кілька чоловік і поранено ще більше. Того ж дня під час вечірньої прогулянки усіх арештантів, хто гуляв по двору, загнали в камери, а потім викликали 90 чоловік у виправне відділення. Їм сказали, що з ними нібито хоче поговорити губернатор, який прибув в тюрму. Як тільки вони ввійшли, їх оточила рота козаків, яка сховалася в наглядацькій, і повела в арештантську роту, де в'язням було оголошено, що за згодою віце-губернатора і прокурора вони будуть покарані різками по 90 ударів кожному. Але після огляду військового лікаря декому було зменшено кількість ударів до 50—75. Лише троє при покаранні не втратили свідомості. Наступного ранку всіх відправили етапом в різні кінці Росії: Архангельськ, Харків, Самару [4].

Поліцейський гніт ставав усе важчим. Жандарми і поліція в містах, земські начальники та урядники в селах жорстоко переслідували трудящих. Найжорстокіших поліцейських переслідувань зазнавав робітни-

---

[1] «Искра», № 24, вип. IV, 1927, стор. 13.
[2] «Искра», № 9, вип. II, 1926, стор. 43—44.
[3] «Искра», № 28, вип. IV, 1927, стор. 99—100.
[4] «Искра», № 38, вип. VI, 1928, стор. 18.

чий клас. В. І. Ленін в статті «Віддача в солдати 183-х студентів» писав: «Робітничий клас постійно терпить незмірно більше гноблення і наругу від того поліцейського самовладдя, з яким так різко зіткнулися тепер студенти» [1].

Робітники були віддані на повну сваволю адміністрації заводів. Газета «Искра», констатуючи рабське становище робітників Одеси, писала: «Обурливі умови панують на фабриці Вальтуха (500 робітників), ставлення звіряче, особливо відзначається завідуючий фабрикою Атливаник, один з стовпів місцевих сіоністів, і майстри — Ройтман та Табачников (колишній поліцейський наглядач)» [2].

Подібне становище робітників було на всіх капіталістичних підприємствах.

Царське законодавство було цілком на боці пануючих класів. На капіталістичних підприємствах, за проханням фабрикантів та заводчиків, було створено спеціальний штат поліцейського нагляду, який утримувався за рахунок підприємств і обстоював інтереси капіталістів.

Фабричні інспектори були підкорені міністерству фінансів, яке перетворювало їх в прислужників фабрикантів, примушувало їх доносити поліції про страйки та заворушення, переслідувати робітників за звільнення з фабрики, навіть тоді, коли їх не переслідував фабрикант. Одним словом, фабричні інспектори були перетворені в поліцейських служителів або фабричних урядників. Це досить яскраво показано в листівці Одеського комітету РСДРП, яку випущено в серпні 1903 р. з приводу вимог робітників каретної майстерні Вагнера.

Ось що говориться в ній: «І вони такі ж самі нероби, як і наші хазяї, що живуть нашою працею, нашим потом. Ми самі бачили їх спільність між собою, ми бачили, як інспектор на наш виклик, замість того, щоб прийти до нас подивитись майстерню й розпитати нас про наше життя, заходив до хазяїна, щоб разом з ним випити і поговорити по душі. Лише наслухавшись розповідей хазяїна, з'явився інспектор у нас і... мовчав. Навіщо йому розпитувати робітників, коли він вже розпитав хазяїна. Чи можна взагалі робітникам сподіватися від фабричного інспектора іншого ставлення? Ні в якому разі. Інспектор це чиновник від уряду, і тому він виконує його волю» [3].

У робітників не було ніяких засобів вплинути на фабричну інспекцію, та їх і не могло бути, поки робітники не користувались правами вільно збиратися, об'єднуватися в союзи, видавати свої робітничі газети. «При відсутності цих прав,— писав В. І. Ленін,— ніякий нагляд чиновників за фабрикантами не може бути і ніколи не буде серйозним і дійсним. Але самого нагляду недосить для того, щоб закон виконувався. Для цього ще треба встановити суворі кари за невиконання закону. Інакше яка ж користь буде від того, що фабричний інспектор укаже фабрикан-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 380.
[2] «Искра», № 25, вип. IV, 1902, стор. 37.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 221, арк. 11.

тові на неправильність його дій? Фабрикант не зверне уваги на це і робитиме по-старому» [1].

На початку XX ст. уся Росія була поділена на шість фабричних округ. На чолі округи стояв окружний фабричний інспектор, який мав в своєму розпорядженні лише одного фабричного інспектора. В кожній губернії працював старший фабричний інспектор та ще 2—3, дуже рідко 4—5, дільничих інспекторів. На початку 1901 р. по всій Росії було 205 дільничних інспекторів.

Цьому зовсім невеликому штату фабричних інспекторів треба було обслуговувати 18 275 промислових підприємств, підлеглих нагляду фабричної інспекції, в яких працювало 1711 тис. робітників [2].

Промислові підприємства України, підлеглі нагляду фабричної інспекції, обслуговували дві округи: Київську та Харківську. До Київської округи входили губернії: Волинська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська та Чернігівська. Крім того, київському окружному фабричному інспектору були підлеглі Бессарабська, Мінська та Могилівська губернії.

В Харківську округу входило одинадцять губерній. З них лише дві українські: Харківська та Катеринославська.

Крім окружного фабричного інспектора та фабричного інспектора, який був в його розпорядженні, в Київській окрузі було ще 38 дільничних інспектори. Вони, звичайно, не могли хоча б скільки-небудь задовільно обслужити 3075 підприємств та 190,9 тис. робітників, які у них працювали. Те ж саме спостерігалось в Харківській та інших округах.

Наявність фабричної інспекції не поліпшила становища робітничого класу, про що свідчать багаточисленні скарги робітників. Так, на Україні в 1901 р. робітники подали 3384 скарги, в 1902 р.— 2245, в 1903 р.— 2402, в 1904 р.— 2315, в 1905 р.— 3499 скарг [3]. Вони або взагалі не розглядалися, або часто залишалися без будь-яких наслідків. Як правило, більшість робітничих скарг визнавалась безпідставними. Якщо ж скарги і визнавались обгрунтованими, то вони майже ніколи не задовольнялися тому, що фабричні інспектори були не в змозі примусити капіталістів задовольнити справедливі вимоги робітників.

Робітничий клас України зазнавав також тяжкого національного гніту.

Щоб відвернути робітників усіх націй від спільної боротьби, царський уряд, його чиновники, поміщики і буржуазія розпалювали між ними національну ворожнечу.

Робітників України експлуатували не лише українська та російська буржуазія, вони також піддавались жорстокій експлуатації з боку іноземної буржуазії. Іноземці-капіталісти з презирством ставилися до всього російського, брутально поводилися з російськими робітниками. Це змушені були визнати навіть царські чиновники і прислужники капіталістів.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 261.

[2] Всі ці дані взято з кн.: «Своды отчетов фабричных инспекторов за 1901 г.», стор. 23.

[3] Там же.

Так, старший фабричний інспектор Катеринославської губернії в своєму донесенні департаменту торгівлі і мануфактури від 2 квітня 1900 р. вказував, що директори заводів, їх помічники, майстри-іноземці «ненавидять або зневажають російських робітників і часто не визнають за ними навіть людських прав» [1].

Майже всі майстри-іноземці зовсім не знали російської мови і спілкувалися з робітниками з допомогою міміки. «Вони,— писав той самий старший фабричний інспектор Катеринославської губернії,— зовсім не культурні, брутальні, в більшості випадків аморальні, очевидно, найгірші представники іноземних майстрових, вони занадто безцеремонні разом з директорами своїми у ставленні до російських робітників, знущаються з них всіляко, лають і часто б'ють; у випадках протестів з боку окремих осіб ці майстри негайно і зовсім не маскуючи навіть свого свавілля, застосовують той або інший каральний засіб: позбавляють робітника відрядного заробітку; переписавши, наприклад, минулою датою робітника з «акордних» в поденні, штрафують як і коли їм забажається, звільняють з роботи безумовно всіх тих робітників, які звертаються з скаргами до фабричного інспектора, і т. д.»

Іноземні капіталісти не терпіли ніякого втручання з боку фабричної інспекції. Так, директор Нижньодніпровського залізопрокатного заводу італієць «не допускає,— писав фабричний інспектор,— зовсім ніякого втручання інспекції в справи його робітників і дотримується такого переконання, що він «може бити робітників і лаяти», режим на його заводі тяжкий для робітників, а фактів неправильних дій з боку адміністрації також багато» [2]. На початку 1905 р. старший фабричний інспектор Катеринославської губернії також змушений був відзначити, що в губернії на чолі іноземних підприємств стоять іноземці, які надто далекі від того, щоб виявляти будь-які «філантропії» щодо російського робітника... «вони буквально знущаються з них» [3].

Старший фабричний інспектор Херсонської губернії, при явному співчутті іноземцям, в своєму донесенні окружному фабричному інспектору Київської округи змушений був визнати, що «деяке властиве майже всім іноземцям зарозуміле ставлення до росіян могло в певній мірі загострити сутички і взаємні непорозуміння, які часті взагалі в заводському житті» [4].

В цьому ж донесенні він вказував, що в Одесі в зв'язку з брутальним ставленням майстрів і завідуючих-іноземців до російських робітників було 19 скарг, в Миколаєві — 6 [5].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 243, арк. 2, або ЦДІА СРСР, ф. 299, спр. 47, 1898—1905, арк. 136—139.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 243, арк. 4, або ЦДІА СРСР, ф. 299, спр. 47, арк. 4.

[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 1, 1905—1906, арк. 60—63.

[4] ЦДІА УРСР, ф. окружного фабричного інспектора Київської округи, спр. 243, арк. 7.

[5] Там же, арк. 6.

Всі наведені факти свідчать про те, що іноземні капіталісти по-хижацькому експлуатували природні багатства України, жорстоко пригнічували робітників.

Отже, робітничий клас України терпів не лише соціально-економічний гніт, а й усі жахи поліцейського режиму російського самодержавства. Український пролетаріат, як і всеросійський, зазнавав подвійного гніту; його обдирали і грабували «капіталісти та поміщики, а щоб він не міг боротися проти них,— писав В. І. Ленін,— його зв'язує по руках і по ногах поліція, затикаючи йому рота, переслідуючи всяку спробу відстояти права народу. Всякий страйк проти капіталіста веде до того, що на робітників напускають військо і поліцію» [1].

Однак, незважаючи на жорстоку експлуатацію і політичне безправ'я, пролетаріат України, як і робітничий клас всієї Росії, був поставлений в «особливо вигідні умови щодо свого визволення: він нічим не зв'язаний уже з старим, цілком побудованим на експлуатації, суспільством; самі умови його праці й обстановка життя організують його, змушують мислити, дають можливість виступити на арену політичної боротьби» [2].

Українські робітники в період імперіалізму ще рішучіше, ніж в XIX ст., стали на шлях активної боротьби проти царизму та капіталістичної експлуатації.

ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ. УСВІДОМЛЕННЯ ПРОЛЕТАРІАТОМ СВОЇХ КЛАСОВИХ ЗАВДАНЬ

В період перерастання капіталізму в імперіалізм центр світового робітничого руху перемістився в Росію.

Початок XX ст. став важливим поворотним моментом в історії революційної боротьби російського пролетаріату. Російська революційна соціал-демократія під керівництвом Леніна несла соціалістичну свідомість в ряди робітничого класу і цим надавала стихійному робітничому рухові соціал-демократичного характеру.

Разом з робітничим класом Росії на революційну боротьбу піднялась його складова частина — пролетаріат України.

Величезне значення для політичного зростання робітничого класу мав приїзд на Україну учнів Леніна І. В. Бабушкіна, І. Х. Лалаянца, В. А. Шелгунова та інших. Вони провели велику роботу по створенню соціал-демократичних організацій на Україні і пробудженню соціалістичної свідомості в рядах робітничого класу.

На Україні працювали активні агенти газети «Искра», які несли ленінські ідеї в ряди робітничого класу України. Все це мало величезне значення для політичного виховання українського пролетаріату. Робітничий рух ставав більш організованим.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 187.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 167.

Першотравнева демонстрація в Харкові.

Під керівництвом Харківського комітету РСДРП 1900 р. в Харкові готувалась першотравнева демонстрація. Харківські соціал-демократи розповсюджували брошури і листівки, заздалегідь складали план загальної демонстрації на Кінній площі. 1 травня в Харкові відбулася велика політична демонстрація. Робітники з червоними прапорами вийшли на вулицю, вимагаючи восьмигодинного робочого дня і політичних свобод.

Підводячи підсумки харківської маївки, В. І. Ленін підкреслював зростання свідомості робітників.

Пожвавлення робітничого руху в зв'язку з першотравневими днями було відзначено і в інших містах. Так, в Києві, за містом, 16 квітня відбулась сходка робітників та ремісників, яка закінчилася демонстрацією з червоними прапорами [1].

В травні 1900 р. відбулися страйки на рудниках та шахтах Донбасу. 15 травня застрайкувало 500 робітників Успенського рудника у Слов'янському повіті, вимагаючи збільшення зарплати. На другий день на Успенському руднику не працювали ще дві шахти.

1 травня сотні робітників чорноморського заводу м. Миколаєва відзначили страйком міжнародне свято трудящих. Робітники Катеринослава

[1] Зб. документів «Первое мая в царской России», М., 1939, стор. 36.

в цей день організували маніфестацію. Перші маївки відкрили шлях до політичної боротьби і політичних демонстрацій.

Коли В. І. Ленін одержав брошуру «Травневі дні в Харкові», складену Харківським комітетом РСДРП, він запропонував видати її окремо, для того, щоб легше було її друкувати. В своїй передмові до цієї брошури В. І. Ленін вказав, що потрібно подбати про те, щоб святкування Першого травня в наступному році охопило по можливості більше робітничих центрів і пройшло на вищому рівні.

Початок першого року XX ст. позначився ще більшим посиленням робітничого руху. 17 січня 1901 р. застрайкували 86 робітників машинобудівельного заводу Гретера і Криванека в Києві на знак протесту проти зниження розцінок і скорочення робіт.

За закликом Київського комітету РСДРП 11 березня 1901 р. відбулась демонстрація на вулицях Києва, яка пройшла, як вказувала «Искра», блискуче: «Побажаємо, щоб організовані товариші в інших місцях виявили таку саму революційну енергію і розуміння тактики, яка відповідала б дійсним інтересам російського пролетаріату».

19 лютого 1901 р. в Харкові відбулась демонстрація студентів. На допомогу студентам прийшли робітники. В результаті демонстрація пройшла виключно організовано.

В Харкові 1 травня ввечері молодь, яка зібралася в університетському саду і чоловік 30 робітників співали «Дубинушку», а потім стали проголошувати лозунги: «8-годинний робочий день!», «Хай живе 1 Травня!», «Геть самодержавство!» [1] Після цього демонстранти пройшли по Сумській вулиці вниз до площі і тут з вигуками «Геть самодержавство!» простояли з чверть години. Незабаром з'явилася поліція і розігнала демонстрантів.

Найбільш гостро на Україні у грудні 1901 р. йшла боротьба робітників в Катеринославі. Тут відбулася велика політична демонстрація, під час якої робітники несли червоні прапори, співали революційних пісень, виголошували гасла: «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе соціал-демократія!».

В 1902 р. робітничий рух ще більше посилився. Страйки та демонстрації робітників відбувалися в лютому 1902 р. в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах.

За закликом революційних соціал-демократів у головних промислових центрах України в лютому 1902 р. проходили масові демонстрації.

Київський комітет РСДРП в своїй прокламації від 1 лютого 1902 р. «До всіх київських робітниць та робітників» звертався до робітників з закликом організувати під звуки революційних пісень і з червоними прапорами демонстрацію на Хрещатику.

На цей заклик відгукнулися робітники і студенти. 2 лютого на Хрещатику зібралося близько 200 робітників і студентів. Незабаром демонстранти підняли червоний прапор з написом «Свобода», потім з'явились ще два червоних прапори. Поліція і городові розігнали демонстра-

[1] «Искра», № 5, вип. 1, Л., 1925, стор. 103—104

цію. Але вона не припинилась. Через деякий час на розі Хрещатика і Фундуклеївської зібралась група демонстрантів, які пішли по ній вгору з співами революційних пісень і вигуками «Геть самодержавство!» З Фундуклеївської демонстранти повернули на Володимирську і біля Прорізної були зустрінуті поліцією і побиті нагаями [1].

На другий день демонстрація відновилась. Почалася вона о другій годині дня і продовжувалася до пізньої ночі. Група з 200—300 робітників з вигуками «Геть поліцію!», «Геть нагаї!» пройшла по всьому Хрещатику від думи до Фундуклеївської. Поліція хапала і заарештовувала учасників демонстрації. Всього за ці дні було заарештовано близько 200 чоловік [2].

Великі демонстрації відбулися в Катеринославі. Місцевий комітет РСДРП в своїй прокламації від 16 лютого «К рабочим и работницам г. Екатеринослава» закликав робітників вийти в неділю 17 лютого на демонстрацію [3].

Ніякі поліцейські перепони не залякали катеринославських робітників. Коли по головному проспекту міста проходили війська і поліція, з'явились дружно зімкнуті ряди заводських робітників та ремісників, які розгорнули червоний прапор з написом «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!» [4]. На демонстрантів напала поліція і розігнала їх. В той же час інша група робітників з розгорнутими прапорами, з співами «Марсельєзи» рушила від Нового театру і пройшла безперешкодно п'ять кварталів. Її супроводив натовп співчуваючих. Одночасно відбулася третя демонстрація на Троїцькому базарі.

23 лютого відбулася демонстрація робітників з червоними прапорами в Одесі на Катеринославській площі.

Піднесення робітничого руху відчувалося і в інших містах України. Так, в газеті «Искра» в кореспонденції з Кременчука повідомлялось: «Останнім часом серед місцевих робітників як ремесла, так і фабрик помітне піднесення революційного духу і розгортання політичної свідомості, рух мало-помалу починає охоплювати широкі кола фабричних і заводських робітників» [5].

Численні демонстрації робітників відбувалися і в травневі дні 1902 р. Незважаючи на масові арешти і втручання жандармів, 5 і 6 травня відбулася демонстрація в Катеринославі. На проспекті проти театру зібралося кілька сот робітників, які підняли червоний прапор з написом: «Перше травня! Геть самодержавство!» і рушили по вулиці з співами революційних пісень. Дощ, який йшов весь час, заважав зібратися численній публіці, дуже багато робітників спізнилося на демонстрацію, проте, незважаючи на це, вона мала грізний вигляд. Одночасно частина демонстрантів зібралася коло в'язниці і проспівала там революційні пісні [6].

---

[1] «Искра», № 17, вип. III, Л., 1926, стор. 20—25.
[2] Там же.
[3] Искровские организации на Украине. К., 1950, стор. 128—129.
[4] «Искра», № 19, вип. IV, Л., 1926, стор. 35.
[5] «Искра», № 21, вип. III, Л., 1926, стор. 112—113.
[6] Искровские организации на Украине, стор. 135.

В умовах жорстокого поліцейського переслідування відсвяткували свято 1 Травня і робітники Харківського паровозобудівного заводу. В цей день група майстрів паровозобудівного цеху в кількості близько 200 чоловік припинила роботу і закликала всіх товаришів наслідувати їх приклад [1].

Революційні соціал-демократи Одеси закликали робітників кинути роботу і в день Першого травня вийти на демонстрацію. На цей заклик відгукнулися широкі кола робітників. Увечері 1 травня величезна маса народу заповнила алеї бульвару. Близько 8-ї години вечора залунали вигуки: «Геть самодержавство!» Втрутилась поліція, почались арешти. Було заарештовано майже 40 чоловік [2].

Масові вуличні демонстрації мали велике значення для політичного пробудження робітничого класу. Вони залучали до політичної боротьби нові верстви пролетарів. Спочатку частина робітників виступала в ролі «цікавих», а потім ставала активним учасником робітничих демонстрацій.

У зв'язку з страйком робітників в Ростові-на-Дону (листопад 1902 р.) відбулися виступи робітників і в інших місцях Росії, в тому числі й на Україні. Наприкінці 1902 р. відбувся страйк на шахтах біля Кривого Рога, а також на цукрових заводах Бродського в Одесі і на Олександрівському заводі Чигиринського повіту Київської області.

Особливістю демонстрацій цього періоду було те, що в них почали переважати робітники. Якщо раніше ініціаторами демонстрацій була революційна частина студентства, то тепер став робітничий клас, який очолювала революційна соціал-демократія. Він виступав на чолі всіх трудящих в боротьбі проти самодержавства і капіталізму.

Одночасно з політичними демонстраціями в 1902 р. відбувся ряд страйків економічного характеру в Одесі, Херсоні та інших містах.

У зв'язку з формуванням та ростом робітничого класу змінювалося й селянство, яке під впливом революційної пропаганди і робітничого руху починає виступати все активніше. Про це, наприклад, свідчить доповідна записка поміщика Хижнякова київському губернатору, в якій він, пояснюючи причини страйку робітників в його Краснослобідській економії, писав: «В 12 верстах від мого маєтку знаходиться містечко Макаров — один з центрів поширення пропаганди анархістів та соціал-демократів. Селянство навколишніх сіл та селищ чує звідти: «Геть самодержавство! Геть існуючий порядок!» [3].

Проте у сільських пролетарів не було ще міцного союзу з робітничим класом. Селянство не висувало ясних і конкретних політичних вимог, його рух був значною мірою стихійним, а тому царський уряд порівняно легко його придушував.

Виступи робітників та селян зробили свій вплив і на передове студентство та трудову інтелігенцію.

---

[1] Зб. документів «Первое мая в царской России», стор. 84.
[2] Там же.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 272, 1904, спр. 244, арк. 6.

Перед революційними соціал-демократами В. І. Ленін ставив завдання виробити з практиків соціал-демократів «таких політичних вождів, які вміли б керувати всіма проявами цієї всебічної боротьби, вміли в потрібну хвилину «продиктувати позитивну програму дій» і студентам, що хвилюються, і невдоволеним земцям, і обуреним сектантам, і скривдженим народним учителям, і ін.» [1]

Для того, щоб робітничий клас виконав роль передового борця в боротьбі з абсолютизмом, йому треба було організуватися в самостійну політичну партію, яка очолила б передовий загін трудящих — робітничий клас і повела його вперед, незважаючи ні на які зради з боку тимчасових союзників і його непослідовних попутників.

У створенні такої партії, як і в політичному пробудженні робітничого класу та в організації революційної боротьби проти царизму, вирішальну роль відігравала ленінська «Искра», перший номер якої вийшов 11(24)

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

ИСКРА

„Изъ искры возгорится пламя".
Отвѣтъ декабристовъ Пушкину

№ 1. ДЕКАБРЬ 1900 ГОДА. № 1.

НАСУЩНЫЯ ЗАДАЧИ НАШЕГО ДВИЖЕНІЯ

ВИЛЬГЕЛЬМЪ ЛЮБКНЕХТЪ

Перший номер ленінської газети «Искра».

грудня 1900 р. «Искра» величезну увагу приділяла політичному вихованню робітничого класу. Широко висвітлюючи робітничий рух, його зростання по всій країні, «Искра» пропагувала серед робітничих мас ідею гегемонії пролетаріату в революційній боротьбі трудящих проти поміщицького та капіталістичного гніту. В. І. Ленін виступав як справжній вождь робітничого класу, відстоював і розвивав ідею диктатури пролетаріату, гегемонії робітничого класу в революційному русі Росії.

Ідеї В. І. Леніна ставали надбанням всього робітничого класу Росії. Вони оволодівали і робітничим класом України. Ленінська «Искра», поширюючись на Україні, була могутнім засобом політичного виховання робітничого класу.

Висвітлюючи робітничий рух в найбільших пролетарських центрах Росії: Москві, Петербурзі, Баку та інших, ленінська «Искра» допомагала робітничому класу України засвоїти передовий досвід революційної боротьби найбільш свідомих робітників усієї Росії.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 385.

Комітети РСДРП, керовані В. І. Леніним, виховували робітників усіх націй в інтернаціональному дусі, закликали їх до спільної боротьби проти спільного ворога — царського самодержавства і капіталістичного гніту. Російська соціал-демократична партія під своїм прапором збирала не лише російських пролетарів, а й робітників усіх національностей Росії, в тому числі й України.

Навколо «Искры» згуртувалися професіонали-революціонери, які пізніше утворили основне ядро більшовицької партії. Ці революціонери, керовані Леніним, були агентами «Искры», вони мали зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями і пропагували ленінські ідеї в робітничих масах.

Такі видатні агенти «Искры», як Бауман, Р. Землячка, М. Литвинов, М. Лалаянц, І. Бабушкін, Ф. Ленгник, П. Красиков, М. Цхакая, Д. Ульянов, брати Л. та П. Цюрупа та ін., тривалий час працювали на Україні. Тут вони поширювали «Искру» і ленінські праці, організовували для цього спеціальні «іскровські» друкарні, де передруковувалась «Искра» і видавались праці В. І. Леніна.

Іскровські друкарні в Кишиневі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Конотопі та інших містах передруковували окремі номери «Искры», ленінські праці і прокламації місцевих соціал-демократичних комітетів.

«Искра» приділяла багато уваги робітничому руху на Україні. Досить сказати, що в 51 номері «Искры» було надруковано різних статей, кореспонденцій, листів, заміток і хронікальних повідомлень про Україну загальною кількістю близько 500.

Ленінську «Искру» жадібно читали передові робітники України. «Велика була наша радість, коли ми одержали «Искру»,— писали в своїх спогадах робітники.— «Искра» розповідала нам про сьогоднішній день, про події та справи, яких ми були очевидцями, ясно, сміливо і сильно».

Про велику популярність «Искры» серед робітників України писала в одному з своїх листів Н. К. Крупська. «Потім був лист з Юза. Пишуть, що попит (в Києві, Харкові, Катеринославі) на літературу величезний. Робітники і читають і розуміють «Искру». Це пише людина, яка твердила раніше, що «Искра» недоступна робітникам» [1].

«Искра», висвітлюючи становище робітників і їх боротьбу з капіталістами, підводила своїх читачів до висновку про необхідність політичної боротьби, до думки, що лише пролетаріат є гегемоном революції, яка назрівала. Ленін надавав великого значення широкому висвітленню в газеті «Искра» життя робітників. В листі до Харківського комітету РСДРП Володимир Ілліч в січні 1902 р. просив надіслати до «Искры» більше повідомлень про життя робітників, підкреслюючи, що вони необхідні «... якщо тільки ми дійсно хочемо створити живий зв'язок закордонної редакції з місцевими працівниками і зробити «Искру» повним відбиттям усього нашого робітничого руху і в його цілому і в його особливостях.

---

[1] Социал-демократическое движение в России. Материалы, т. I, М., 1928, стор. 26.

Тому дуже просимо продовжувати в тому ж дусі, давати хоч іноді і прямі картинки бесід з робітниками (про що говорять у гуртку? які скарги? недоуміння, запити? теми бесід? та ін.)» [1].

В цьому ж листі Ленін цікавився «Чи читається в гуртках робітників «Искра» з поясненням статей? Які статті більш охоче читаються і які пояснення потрібні?» [2].

Газета «Искра» та праця В. І. Леніна «Що робити?», яка незабаром після виходу в світ з'явилась і на Україні, зробили свій вплив і на передові загони робітників України. Економізм був повністю розгромлений і соціал-демократичні організації переходили на ленінські позиції.

Перемога революційної лінії ленінської «Искры» серед соціал-демократичних організацій дала можливість скликати II з'їзд РСДРП. Головне завдання II з'їзду полягало в тому, щоб завершити створення партії на тих принципіальних та організаційних засадах, які відстоювала «Искра». В червні 1903 р. в Брюселі відкрився II з'їзд РСДРП, але через переслідування бельгійської поліції він змушений був перенести свою роботу в Лондон. Всього на з'їзді було присутніх 43 делегати від 26 організацій [3].

Від соціал-демократичних організацій України на II з'їзді було присутніх 12 делегатів, з яких лише 5 приєднались до більшовиків [4]. Від Одеського комітету на з'їзді делегатом була Р. С. Землячка, від Київського комітету обидва делегати П. А. Красиков та С. І. Степанов йшли за Леніним. Делегати Катеринославського комітету також по всіх питаннях голосували разом з більшовиками [5].

Історичне значення II з'їзду партії полягає у тому, що на ньому була завершена титанічна робота революційних соціал-демократів Росії на чолі з В. І. Леніним по створенню Російської соціал-демократичної робітничої партії. З'їзд закріпив перемогу ленінсько-іскровського напрямку в РСДРП, поклав початок існуванню партії більшовиків, прийняв програму і статут партії. «Приймаючи першу програму на II з'їзді в 1903 р.,— говориться в Програмі, прийнятій на XXII з'їзді КПРС,— більшовицька партія закликала робітничий клас, всіх трудящих Росії на боротьбу за скинення царизму, а потім — буржуазного ладу і встановлення диктатури пролетаріату».

Рішення з'їзду мали величезне історичне значення для розвитку робітничого руху. Прийнята на з'їзді програма партії чітко сформулювала завдання робітничого класу. II з'їзд РСДРП став поворотним пунктом в світовому робітничому русі. Його програмні документи озброїли робітничий клас на дальшу боротьбу проти самодержавства та капіталістичного гніту.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 108.
[2] Там же, стор. 108.
[3] Протоколы II съезда РСДРП. Рабочее изд-во «Прибой». Л., 1924, стор. 365, 366.
[4] Там же, стор. 365—366; 387—388.
[5] Там же.

В період роботи II з'їзду партії на Півдні Росії розгорнувся загальний страйк робітників.

Страйк розпочався в перших числах червня в Баку. Незабаром він охопив Закавказзя і перекинувся на Україну, де його очолили комітети РСДРП, що визнали ленінську «Искру» своїм керівним органом. Агенти «Искры» та іскровські комітети відіграли велику роль в політичному вихованні робітничого класу України, в підготовці загального страйку. Активними діячами іскровських комітетів на Україні були: Д. І. Ульянов — в Одесі; Р. С. Землячка — в Одесі та Катеринославі, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгник, О. Г. Шліхтер — в Києві; О. Д. Цюрупа — в Харкові, М. О. Скрипник — в Києві та Харкові; Г. І. Петровський — в Катеринославі та Донбасі.

Страйк 1903 р. на Україні першими почали робітники-залізничники Одеси. 1 червня застрайкували робітники котельного цеху залізничних майстерень, вимагаючи поновити на роботі незаконно звільненого робітника. «Коли цього не виконали,— повідомляла одеська охранка в департамент поліції,— то, сьогодні, один по одному припинили роботи всі цехи; вимагають ще звільнити брутальних майстрів, збільшити розцінки. Всього страйкувало близько двох тисяч» [1].

Начальник Південно-Західної залізниці Немешаєв брехливими обіцянками і частковими поступками умовив робітників припинити страйк, який пішов на спад, і частина робітників 3 липня приступила до роботи. Немешаєву допомагали створені в Одесі зубатовські фальшиві робітничі організації під назвою «Незалежні». «Але минуло кілька днів,— писала «Искра»,— і настрій маси змінився. Вона відчула себе обдуреною. По руках ходив написаний самими робітниками аркуш з закликом: «Геть брехню, геть дрібні вимоги, хочемо більшого!» [2].

Страйк робітників набирав з кожним днем все ширшого розмаху. 16 липня о 2-й годині дня страйкуючі робітники Дальницького району в кількості 7—8 тисяч чол. зібралися в Рубовому саду. Наступного дня страйковий рух охопив всі підприємства міста. Робітники пішли в Рубів сад. По дорозі страйкарі співали «Марсельєзу» та інші пісні [3].

В той час в Одесі, крім загального міського комітету РСДРП, існували районні — Дальницький, Пересипський та Міський. На чолі загальноміського комітету стояв твердий іскровець К. Левицький. До складу Дальницького району входили І. Авдєєв, Г. Бланкевич, І. Кристаловський, Ф. Голубков. В Одесі працював сміливий та стійкий революціонер Е. Матлахов [4].

Групи страйкарів, очолювані соціал-демократами, розійшлися по всьому місту, припиняючи роботу по всіх підприємствах, включаючи й найдрібніші майстерні. Кількість страйкарів збільшилась до 40—50 тис. чол. Тільки з 19 липня загальний страйк одеських робітників почав спадати. Проте страйковий рух робітників на окремих заводах тривав до кін-

[1] Зб. документів «Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г.», М., 1938, стор. 79.
[2] «Искра», № 56, 1903, вип. VII, стор. 44.
[3] Там же, стор. 45.
[4] З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 39, 43.

ця липня. Лише найжорстокіші заходи поліції та фабрикантів примусили робітників остаточно припинити страйк.

Незабаром почався страйк в Києві. Місцевий комітет РСДРП в своїй прокламації від 17 липня 1903 р. закликав робітників Києва підтримати своїх одеських товаришів. Як видно з телеграми київського охоронного відділення в департамент поліції, туди прибув одеський делегат. В той час в Київському комітеті РСДРП працювали О. Г. Шліхтер та В. В. Вакар.

В момент найвищого піднесення страйку в Одесі, 17 липня, Київський комітет на своєму засіданні накреслив план організації страйку в Києві. Було вирішено розпочати його 21 липня. Ініціаторами повинні були виступити робітники київських залізничних майстерень. Київський комітет РСДРП провів збори з найбільш організованими робітниками залізничних майстерень, де були накреслені вимоги робітників. 21 липня з'явилась прокламація Київського комітету РСДРП «До боротьби! До всіх залізничників м. Києва», в якій говорилось: «Товариші! Кидайте негайно роботу! Наші одеські та бакинські товариші чекають нашої підтримки. Дружно приєднуйтесь до них і виставимо наші вимоги» [1].

Цього ж дня, о 8 год. 30 хвилин, залунав тривожний гудок — сигнал, за яким робітники залізничних майстерень, припинили роботу. О 2 годині дня до залізничників приєдналися робітники Південноросійського заводу.

Київський комітет випустив другу прокламацію «До всіх робітників міста Києва», в якій пропонував всім робітникам міста приєднатися до страйку. 21 липня страйкувало 4 тис. чол. [2]

Наступного дня припинили роботу робітники чавуноливарного заводу, Дніпровського машинобудівного, Млашевського та К°, машинобудівного та чавуноливарного заводу Шиманського, тютюнової фабрики Когена та найбільшого заводу в Києві — Гретера і Криванека.

23 липня до страйкарів приєдналися робітники заводу «Арсенал», заводу ковкого чавуну Неєдли та Унгермана, фабрики механічних сівалок та ін. Страйк почав набирати загального характеру [3]. Рано-вранці робітники зібралися у дворі залізничних майстерень. Перед робітниками виступив представник Київського комітету РСДРП.

Після цього до 3 тис. страйкарів припинили рух поїздів біля вокзалу. Генерал-губернатор, який прибув на місце подій, наказав розігнати страйкарів. Коли ж робітники почали захищатися, за наказом того ж генерал-губернатора, солдати відкрили вогонь, в результаті чого було кілька робітників вбито і багато поранено. Серед вбитих були робітники майстерень Південно-Західних залізниць: П. О. Ніколенко, М. О. Флюсов, Т. С. Ковальов та робітник Південноросійського машинобудівного заводу С. М. Бевза.

Наступного дня страйкували всі робітники-трамвайники, булочники, ремісники, робітники тютюнової фабрики, всіх заводів та порту. До страй-

[1] Зб. документів «Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г.», стор. 129.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 4, ч. 14, арк. Д, 1898, Л-79.
[3] «Искра», № 47, вип. VII, 1929, стор. 73—74.

карів приєдналися робітники-будівельники: теслярі, каменярі, штукатури. Страйк продовжувався до 1 серпня.

Липневий страйк робітників у Києві мав величезне значення для політичного виховання робітничого класу. Робітники все більше переконувалися, що лише шляхом боротьби проти самодержавства можна покращити своє становище.

Одночасно з страйком в Києві почався виступ робітників у м. Миколаєві. Миколаївський комітет РСДРП закликав робітників підтримати страйкарів Одеси та Києва. Першими припинили роботу робітники котельної майстерні суднобудівного заводу. З вигуками «Хай живе страйк!» робітники кинулись до інших цехів. Незабаром завод повністю припинив роботу.

Пізніше до страйкарів приєдналися робітники Чорноморського заводу. Потім з червоними прапорами і з співами всі рушили в місто, підійшли до спиртоочищувального заводу, дружним натиском відтіснили солдатів і звільнили робітників, яких не випускала звідти охорона.

Заворушення продовжувались і наступного дня. Декілька тисяч робітників зібралося на площі перед французьким суднобудівним заводом, а звідти, співаючи революційних пісень, пройшли до очисного складу і розійшлися.

На третій день на площі біля французького суднобудівного заводу перед робітниками виступив представник комітету РСДРП, який закликав до посилення політичної боротьби. У відповідь на заклик промовця «Геть самодержавство!» пролунало могутнє «Ура!». Робітники вимагали зменшення робочого дня до 8 годин та збільшення заробітної плати на $^1/_3$. Після того вони пішли в порт, але були розігнані поліцією та військом. Миколаївський комітет РСДРП, підводячи підсумки липневого виступу, в своїй прокламації вказував на те, що, хоч вимоги робітників і залишились незадоволеними, страйк мав велике революціонізуюче значення.

Два страйки відбулися в м. Єлисаветграді. Перший з них почався 10 липня і продовжувався 5 днів. 11 липня вже страйкували всі заводи, за винятком заводу сільськогосподарських машин Ельворті. Всього страйкувало 800 чоловік [1].

У знак солідарності застрайкували і робітники Катеринослава. В прокламації, яку випустив Катеринославський комітет РСДРП, говорилося: «Наслідуємо приклад наших товаришів в інших містах. Кинемо роботу і не почнемо її доти, доки нам не підуть на поступки. Тепер мовчати — це ганебне боягузство, тепер працювати — зрада робітничому класу» [2]. Для керівництва страйком був створений страйковий комітет на чолі з видатним революціонером, більшовиком В. П. Ногіним [3].

---

[1] «Искра», № 45, вип. VII, стор. 22.

[2] Зб. документів «Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г.», стор. 194.

[3] История Екатеринославской социал-демократической организации 1889—1903 гг., стор. 365; М. Б. Перельман, Катеринославський загальний страйк 1903 р., стор. 37, 150—153.

Як і передбачалось комітетом, страйк почався 7 серпня в залізничних майстернях. Загальними вимогами робітників був 8-годинний робочий день, збільшення розцінок, підвищення заробітної плати та ін. З самого початку страйк набрав політичного характеру. 8 серпня комітет РСДРП зібрав багатотисячну сходку робітників на Чечелівці — в одному з районів Катеринослава, на якій поширювались прокламації і виступали оратори, що розповідали про тяжкі умови праці, про безпросвітне життя робітників, про надмірну експлуатацію і закликали до боротьби за кращу долю.

Потім 3—4-тисячна маса рушила в місто для того, щоб зупинити роботи на всіх заводах і організувати разом з усіма робітниками демонстрацію. Незабаром кількість демонстрантів збільшилась до 6—7 тис. чол. Військо і поліція жорстоко розправилися з цією мирною демонстрацією. 10 чол. було вбито і 17 поранено [1].

Свою солідарність з страйкуючими виявили робітники Олександрівки, Бахмута, Бердичева, Конотопа, Сімферополя, Севастополя, Керчі та інших міст. Таким чином, на території величезного району вперше за час боротьби проти самодержавства робітники застосували могутню зброю політичної боротьби — масовий страйк.

Майже одночасно страйкувало понад 200 тис. робітників України та Закавказзя. Ці страйки відрізнялися від попередніх виступів робітничого класу тим, що майже скрізь політичною боротьбою робітників почали керувати соціал-демократичні комітети. Під час страйків, що переважно мали організований і стійкий характер, робітники висували вимоги, які виробляли місцеві соціал-демократичні комітети іскровського напрямку. Крім 8-годинного робочого дня та збільшення зарплати, вони вимагали політичної свободи для народу і знищення самодержавства. В Києві, Катеринославі та ряді інших міст відбулися збройні сутички робітників з царськими військами та поліцією, були вбиті та поранені. В ряді міст пройшли демонстрації. В. І. Ленін, оцінюючи виступи пролетаріату в 1903 р., писав: «Знов страйки зливаються з політичною демонстрацією, але на ще більш широкому базисі. Страйки охоплюють цілий район, в них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Почувається, що ми напередодні барикад...» [2]

Під впливом соціал-демократичної агітації робітники все більше і більше відверталися від зубатовських організацій «поліцейського соціалізму» і все рішучіше ставали під прапор революційної соціал-демократії.

Загальний страйк знищив зубатовські організації в Одесі, а також наніс нищівного удару по спробах насадити їх в Катеринославі, Києві та інших містах. Тому В. І. Ленін писав: «...уся ця зубатовська епопея скінчилася жалюгідним крахом, зробивши багато більше на користь со-

---

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сб. документов и материалов в двух томах, т. I, К., 1955, стор. 374—376.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 116.

ціал-демократії, ніж на користь самодержавства: одеські події не лишили й тіні сумніву щодо цього» [1].

Загальний страйк на Півдні Росії показав, що економісти не мали майже ніякого впливу на пролетаріат. Робітники на власному досвіді переконалися в тому, що не можна домогтися поліпшення економічних умов без політичної боротьби. В ході страйку з'ясувалося, що есери, так само як і економісти, не змогли підкорити своєму впливові робітничі маси. Спроби есерів спровокувати робітників в Києві та інших містах на терористичні виступи повністю провалилися.

В загальному страйку Півдня Росії яскраво виявилась революційна зрілість робітничого класу України. Він дружно відгукнувся на заклик робітників Закавказзя, виявивши високу класову солідарність з закавказьким пролетаріатом, що піднявся на боротьбу. Виступи робітників України та Закавказзя показали спільність їх класових інтересів. В боротьбі проти самодержавства зростала і загартовувалась дружба між робітниками всіх народів Росії.

Цьому сприяло також викриття соціал-демократичними комітетами під керівництвом В. І. Леніна намагань буржуазних націоналістів роз'єднати пролетарські маси різних національностей. Так, В. І. Ленін високо оцінив прокламацію «До єврейських робітників міста Катеринослава», в якій Катеринославський комітет роз'яснив єврейським робітникам «соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму» [2]. Одночасно комітети РСДРП провели успішну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів.

Після спаду загального страйку царизм всіма засобами прагнув не допустити нового руху робітників. Але царський уряд також розумів, що одних репресивних заходів недостатньо для того, щоб запобігти революційним виступам пролетаріату. Не виправдалися і надії, які покладав царизм на зубатовські організації. Тому він став на шлях демагогічних обіцянок робітникам провести ряд реформ нібито для покращання становища робітників. До числа таких заходів уряду слід віднести проект закону про товариства взаємодопомоги робітників, закони про винагороду робітникам, які постраждали від каліцтв, та про фабричних старост.

Більшовики викривали ці та їм подібні урядові заходи, скеровані на обман робітників. В. І. Ленін виступив з статтею в газеті «Искра» «Ера реформ», в якій показав соціальні коріння політики царського уряду щодо робітничого питання. Він писав: «Пролетаріат, що пробуджується до свідомо-класового життя, виступив уже досить давно, як справжній, як головний, як єдино-непримиренний ворог нашого поліцейського самодержавства. А з таким ворогом, як передовий суспільний клас, не можна боротися одним насильством, хоча б і найбільш нещадним, найбільш організованим, найбільш всебічним насильством. Такий ворог примушує зважати на себе і йти на поступки, завжди нещирі, завжди половинчаті,

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 457.
[2] Там же, стор. 286.

часто зовсім фальшиві й позірні, звичайно обставлювані рядом більшменш тонко прикритих пасток, але все-таки поступки, реформи, що становлять цілу еру» [1].

Революційні соціал-демократичні організації наприкінці 1903 р. випустили ряд листівок та прокламацій, в яких викривали класовий характер подібних реформ царського уряду. Одеський комітет РСДРП в своїй листівці «Агітація проти агітації», виданій в жовтні 1903 р., писав: «Бачачи, що один батіг та нагай справі не допоможуть, цар та його уряд починають розмовляти з своїми вірнопідданими. Слабоумний цар та його міністри, губернатори і навіть прості урядники проголошують промови та прагнуть переконати робітничий народ не боротися за кращу долю, не домагатися людських прав, а покластися у всьому на царя та милість його міністрів, а за непокору владі погрожують новими побоями, новими розстрілами» [2].

В. І. Ленін давав поради комітетам РСДРП, яку позицію їм зайняти відносно урядових заходів щодо робітничого класу. Коли Одеський комітет РСДРП зайняв неправильну позицію в справі виборів фабричних старост та виступив з їх бойкотом, В. І. Ленін роз'яснював суть цього закону і вказував на ті завдання, які повинні стояти перед соціал-демократами в дні виборів. «Суть нового закону полягає в тому,— писав В. І. Ленін,— що робітники за певних умов можуть одержати право представництва в їх відносинах з підприємцями, право деякої зародкової організації. Обставлені ці права неймовірною кількістю поліцейських дозволів, обмежень та утисків» [3].

Тому В. І. Ленін вважав правильним не відмовлятися від виборів старост, а вести неухильну боротьбу проти їх фальсифікації, проти спроб шпигунства і використання виборів для широкої політичної пропаганди.

Одеська організація, керуючись ленінськими вказівками, зайняла правильну тактику щодо виборів фабричних старост.

Соціал-демократична пропаганда відігравала велику роль у підготовці пролетаріату до нових боїв проти самодержавства. В лавах робітничого класу зростало обурення антинародною політикою царського уряду. Соціал-демократичні організації, які ідейно та організаційно зросли за час страйку, озброївшись рішеннями II з'їзду РСДРП, не лише не послабили, а ще більше посилили роботу серед робітників. Вони продовжували видавати листівки та прокламації, закликаючи робітників готуватися до нової боротьби. Одеська організація, звітуючись за свою діяльність за період вересень — жовтень 1903 р., вказувала, що «кількість робітників, які приєдналися до комітету, цікавились його діяльністю, читали соціал-демократичну літературу, зростає з кожним днем» [4].

У своїх прокламаціях комітети РСДРП закликали робітників продовжувати боротьбу проти самодержавства та капіталістичного гніту. Так,

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 452.
[2] Там же, стор. 453.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 1440, 1903, арк. 13-а.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 290, арк. 380.

листівка Одеського комітету РСДРП «До робітників та робітниць м. Одеси» викривала брехливі обіцянки царського уряду, закликала робітників стати на бік соціал-демократії, «під червоний прапор боротьби проти уряду та капіталістів» [1]. Далі там говорилося про те, що революція неминуча і що вона наближається. «Будемо ж скоріше, товариші, готуватися до цього величного моменту, будемо активніше вербувати собі все більше й більше прибічників, будемо роз'яснювати всі наші великі завдання — завоювання республіки та соціалізму, будемо згуртовуватися в міцну, сильну організацію, здатну стати на чолі трудящої маси і повести її на штурм вже розхитаної царської твердині» [2].

Листівку, що викривала брехливі обіцянки царських чиновників, випустив в серпні 1903 р. і Київський комітет РСДРП. В ній говорилося: «Не кидайте ж і ви розпочатої боротьби. Доведіть свою свідомість і розуміння своїх інтересів. Не вірте брехливим промовам царських наймитів. Будьте ж громадянами, а не рабами» [3].

Під впливом соціал-демократичної агітації робітники продовжували вести революційну боротьбу. Проте робітничий рух після загального страйку був недостатньо організованим. Страйки робітників, які виникали, мали переважно економічний характер. Крім того, страйковий рух був розрізненим. Поодинокі страйки, що виникали на окремих підприємствах, швидко припинялись. Робітничий рух кінця 1903 р.— початку 1904 р. відрізнявся від періоду загального страйку 1903 р. не лише тим, що він не мав масового характеру, але й тим, що в цей час майже були відсутні виступи робітників у великих промислових центрах. І все ж, незважаючи на це, «...робітничий рух став постійним явищем нашого життя...» [4].

Окремі виступи робітників в кінці 1903 р. та на початку 1904 р. були передвісниками зростаючої сили робітничого класу для вирішальної сутички з царизмом.

Згодом почали помічатись ознаки деякої активізації робітничого руху на Україні. Так, 25 серпня на околиці Одеси відбулася політична демонстрація з приводу відправки до Сибіру з одеської тюрми політичних в'язнів. В ній брали участь близько 150 робітників залізничних майстерень, а також з інших заводів [5].

18 серпня робітники палітурної майстерні Дмитра Чернухи в Києві припинили роботу і пред'явили своєму хазяїну такі вимоги: 9-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, ввічливе ставлення майстрів, попередження про розрахунок за два тижні, поліпшення гігієнічних умов [6].

2 вересня 900 робітників майстерень Південно-Західної залізниці на ст. Бобринська припинили роботу. Вони приходили до майстерні, але пра-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 419, 1903, спр. 201, арк. 69.
[2] Там же, ф. 274, 1903, спр. 350, арк. 207.
[3] Там же, ф. 419, 1903, спр. 201, арк. 69.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 14.
[5] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1903, спр. 377, арк. 1.
[6] ЦДІА УРСР, ф. 271, 1903, спр. 327, арк. 1.

цювати не починали і лише вели бесіди з начальником майстерень, причому трималися зовсім спокійно [1]. І лише після того, як адміністрація пообіцяла збільшити заробітну плату, робітники приступили до роботи.

Тривалішим був страйк робітників фабрики землеробських машин та знарядь на ст. Біла Церква. Він виник в зв'язку з відмовою збільшити робітникам заробітну плату на 20% і продовжувався з 5 до 17 вересня. В ньому брало участь 116 чоловік. Страйк закінчився поразкою, і робітники змушені були приступити до роботи на старих умовах [2].

На цукровому заводі Бродського в Бердичівському повіті 70 робітників в ніч на 17 вересня припинили роботи через погане ставлення до них. Робітники відмовились працювати, поки не приїде фабричний інспектор і не розгляне їх претензії [3]. Наступного дня він прибув і умовив робітників приступити до роботи.

Як повідомляв київський губернатор, «робітничих рухів, крім липневих безладь, спостерігалось протягом минулого року 10 випадків: в Бердичеві — 4, Черкасах — 1, м. Смілі, Черкаського повіту — 1, в м. Фастові і м. Білій Церкві, Васильківського повіту — 2 та в м. Богуславі, Канівського повіту — 1» [4].

17 вересня спалахнув страйк на Юзівському заводі. Страйкували робітники дрібносортного та механічного цехів. Всього припинило роботу до 200 чоловік. Страйк був викликаний загрозою заводоуправління знизити розцінки [5].

Одночасно з економічними страйками у вересні відбувалися виступи політичного характеру. Так, робітники залізничних майстерень м. Одеси запротестували проти арешту 50 робітників — учасників липневого страйку. 23 жовтня 1903 р. рано-вранці, повідомлялось в листівці Одеського комітету РСДРП, «кілька цехів, в тім числі близько 600 чол., припинили роботи, вимагаючи негайно звільнити заарештованих» [6].

Відсутність належної організованості серед робітників, а головне дії поліції та військ примусили робітників поновити роботу. Листівка Одеського комітету РСДРП, яка була випущена з приводу цієї події, закликала до організованої боротьби всіх робітників проти гніту царизму і капіталістичної експлуатації. «Дальший розвиток свідомості, стійка організація всіх наших сил, солідарність всіх робітників, до яких би цехів вони не належали,— ось до чого ми повинні прагнути, ось у чому запорука успіху нашої боротьби» [7].

В робітничому селищі Юзівка протягом вересня відбувалися сходки, на яких бувало по 50—60 робітників. На них виголошувались промови політичного характеру. Ось як розповідається про одну з них в газеті

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 271, 1903, спр. 328, арк. 2—3.
[2] Там же, ф. 574, 1903, спр. 65, арк. 56, 21.
[3] Там же, ф. 271, 1903, спр. 349, арк. 1.
[4] Там же, ф. 272, 1903, спр. 176, арк. 10—11.
[5] «Искра», № 50, вип. VII, стор. 166.
[6] ЦДІА УРСР, ф. 419, 1903—1905, спр. 3357, арк. 85.
[7] ЦДІА УРСР, ф. 419, 1903—1905, спр. 3957, арк. 85

«Искра». На сходці, в якій взяло участь до 80 чоловік, виголошувались промови на різні теми: про робітничий рух в Росії, про мілітаризм, як тримати себе на допитах, про антисемітизм, про Російську соціал-демократичну робітничу партію. Над промовцями майорів червоний прапор з написами: «Російська Соціал-демократична робітнича партія!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе восьмигодинний робочий день!», «Хай живе соціалізм!». Сходка тривала чотири години і пройшла надзвичайно жваво. На закінчення була прийнята резолюція, яка викривала криваву політику царизму і закликала робітників до боротьби проти самодержавства [1].

В жовтні—грудні 1903 р. робітничий страйковий рух на Україні майже припинився. Відбулося лише кілька незначних за розміром страйків. Так, 7 листопада 1903 р. страйкували робітники глазурного відділу порцеляно-фаянсового заводу в Кам'яному Броді (Новоград-Волинського повіту), де працювало понад 600 чол. До них приєдналися робітники інших цехів. Всього страйкувало 516 чоловік. Учасники страйку вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення розцінок, збільшення поденної плати, ліквідації понаднормової роботи і встановлення подвійної плати за нічну роботу.

Страйки тривали майже до кінця листопада, і фабрикант змушений був задовольнити ряд вимог робітників.

В цей же час була припинена робота на Острозькій тютюново-паперовій фабриці. Робітники вимагали ввести 8-годинний робочий день, збільшити заробітну плату і ввічливого ставлення до них.

30 листопада оголосили страйк робітники столярних майстерень в Черкасах. Страйкарі домагались зменшення робочого дня з 16—17 до 12 годин, деякі робітники домагалися збільшення платні [2].

З 20 по 23 грудня 1903 р. відбулися страйки робітників на Південноросійському заводі в селі Кам'янському.

1904 рік ознаменувався дальшим поглибленням класових протиріч всередині країни. Відчуваючи наближення революції, царський уряд посилював репресії, продовжував арештовувати та кидати в тюрми найбільш свідому частину робітників. Київський губернатор, посилаючись на зростання революційного руху в Бердичеві, Черкасах, Смілі та Умані, клопотав перед департаментом поліції «про призначення у згадані міста, на постійне перебування. чинів корпусу жандармів» [3].

Царські власті всіляко намагалися придушити революційних рух. В ніч на 2 січня 1904 р. в Києві відбулися масові арешти. Тоді ж були заарештовані брат Леніна Дмитро Ульянов та його дружина, сестри Леніна Марія Іллінічна та Анна Іллінічна, які жили в Києві [4]. В листі без підпису з Києва від 16 січня 1904 р. у Вітебськ повідомлялось: «У

---

[1] «Искра», № 50, вип. VII, стор. 165.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 272, 1903, спр. 616, арк. 177.
[3] Там же, ф. 277, 1904, спр. 65, арк. 40.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1904, спр. 544, арк. 42—46.

Києві повний розгром. Не залишилось майже ні душі. Весь К. взятий, за виключенням однієї людини, Дмитро теж взятий» [1].

В іншому листі, теж без підпису, з Києва від 16 січня 1904 р. в м. Томашпіль, Подільської губернії, було написано: «Тут у нас повний розгром... 48 чоловік, всіх інтелігентів, взято... Всі явки провалені... Така ж доля спіткала Ростов та Харків» [2].

Подібні події відбувалися по всіх містах.

В той же час робітничий клас нагромаджував сили та готувався до нових боїв проти самодержавства. Соціал-демократичні комітети несли соціалістичну свідомість в ряди робітничого класу, готували його до боротьби проти царизму та капіталістичного гніту. Вони випускали листівки, в яких таврували ганьбою політику царського уряду та закликали робітників готуватися до революційної боротьби. Одеський комітет РСДРП в січні видав листівку «Неряд у Росії та соціал-демократія», в якій закликав «всіх робітників, незалежно від національності, ставати під прапор Російської соціал-демократичної робітничої партії» [3]. Прокламації та листівки поширювались серед робітників.

В своєму повідомленні київський губернатор, говорячи про розвиток революційної пропаганди в губернії, підкреслював, «що, крім м. Києва як місцевого центру пропаганди, поширення прокламацій спостерігається останнім часом і в повітових містах: Умані, Черкасах та особливо в Бердичеві» [4]. Соціал-демократичні прокламації поширювались в м. Катеринославі, на Донбасі та в інших містах [5].

На початку 1904 р. начальник чернігівського ГЖУ повідомляв, що «серед робітників конотопських майстерень помітне деяке бродіння, ходять чутки, що влітку знову повторяться страйки по заздалегідь складеному плану і що нібито робітники запасаються зброєю» [6].

Особливо багато було видано прокламацій, присвячених дню Першого травня. В квітні 1904 р. В. І. Ленін написав проект листівки «Перше травня», де викладалась мета боротьби робітничого класу, підводились підсумки робітничого руху в Росії та давалась характеристика біжучого моменту. «...Росія,— писав В. І. Ленін,— переживає тепер такі події, коли це пробудження робітничих мас неминуче має піти ще швидше і в ширших розмірах, коли нам треба напружити всі сили для згуртування лав пролетаріату, для підготовки його до ще рішучішої боротьби» [7].

В кінці листівки В. І. Ленін закликав «...з подесятиреною енергією готуватися до близької рішучої боротьби! Хай міцніше з'єднуються лави соціал-демократів — пролетарів! Хай ширше і ширше лунає їх проповідь! Хай сміливіше піднімається агітація за робітничі вимоги!» [8].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1904, спр. 544, арк. 101.
[2] Там же.
[3] Там же, ф. 386, 1904, спр. 413, арк. 21.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 272, 1903, спр. 176, арк. 10—11.
[5] ДОДА, ф. 3, спр. 50, арк. 57, 95.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, спр. 4, ч. 27, арк. 1.
[7] В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 174.
[8] В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 175.

Комітети РСДРП в своїх першотравневих листівках розгорнули агітацію і пропаганду проти царизму, його імперіалістичної політики, за інтереси робітничого класу. Особливо поширювалась серед робітників першотравнева листівка ЦК РСДРП. Миколаївський комітет РСДРП в своїй листівці вказував, що «повалення самодержавства та завоювання політичної свободи повинно бути найближчим завданням всіх свідомих робітників Росії» [1]. Він закликав всіх робітників дружно кинути роботу та вийти на вулицю в день Першого травня.

Деякі соціал-демократичні організації готували першотравневі демонстрації. 5 травня робітники заводу Езау в Катеринославі близько 2-ої години дня припинили працю і заявили дирекції заводу, що перед великими святами, як і по суботах, роботу треба закінчувати о 2-й годині дня [2].

Одеська організація готувалась також до проведення демонстрації робітників на ознаменування річниці загального страйку на Півдні Росії. З цією метою в Одесі відбулися сходки соціал-демократів. 6 червня на березі моря відбулася сходка робітників — соціал-демократів на чолі з членами комітету, на якій були присутні близько 150 чол. На ній було вирішено організувати в Одесі в липні 1904 р. загальний страйк та демонстрацію на відзнаку річниці липневого страйку 1903 р.

В 1904 р. почались хвилювання серед робітників Одеського порту. Ініціаторами виступів проти низької зарплати, і взагалі за поліпшення життєвих умов були робітники-грузини. В донесенні пристава портової поліцейської дільниці м. Одеси начальникові одеського охоронного відділу повідомлялось, що «5-го квітня години о 6 ранку на Практичну гавань з'явилось до 300 робітників-грузинів, які бажали припинити роботу по навантаженню та розвантаженню пароплавів; вжитими мною заходами робітників всіх усунуто і роботи знову розпочалися на старих умовах» [3].

Серед робітників Одеського порту політичну агітацію вели грузинські робітники, які були заслані сюди з Кавказу за революційну діяльність. В одній із заяв підрядчика агента Одеського Товариства пароплавства та торгівлі повідомлялось, що в Одесі з'явилися чотири особи грузин та імертин в районі Портової дільниці, яких заслано сюди адміністративним порядком з Кавказу за агітаційну пропаганду серед робітників. Вони продовжують майже щоденно пропаганду серед робітників про те, що не треба працювати для товариства багатіїв та підрядчиків, які є експлуататорами їх праці [4].

В червні 1904 р. робітники заводу Товариства утилізаційних та кісткообробних заводів в селищах району Нижньодніпровська вимагали зменшення робочого дня на 1 годину. Коли адміністрація заводу цю вимогу робітників відхилила, 18 червня 30 робітників застрайкували. Решта робітників, близько 90 чоловік, продовжувала роботу [5].

[1] ЦДІА УРСР, Науково-довідковий відділ. Листівка Миколаївського комітету.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, спр. 4, ч. 17, арк. 22 зв.
[3] Там же, арк. 4—4 зв.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 386, 1904, спр. 165, арк. 31.
[5] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, спр. 4, ч. 17, арк. 4—4 зв.

Заворушення серед робітників помічалися й на інших фабриках та заводах, зокрема на Миколаївському французькому суднобудівному заводі, який нараховував близько 3000 робітників [1].

Робітники рудні, що біля станції «Жовті Води», не одержавши добової плати, спалили контору, зруйнували електричну машину і перерізали дроти [2].

Ці заворушення були ліквідовані поліцією та військами [3].

Вождь робітничого класу В. І. Ленін, передбачаючи наближення революції, закликав соціал-демократичні організації «подесятиряти агітацію в масах» з метою організації робітничого класу і підготовки його до вирішальних боїв проти самодержавства.

Російсько-японська війна ще більше загострила класові протиріччя всередині країни. Трудящі маси виступали проти цієї імперіалістичної війни, розв'язаної царизмом. Вони розуміли всю її шкідливість і знали, що весь тягар, зв'язаний з нею, ляже на їх плечі. Робітники на своїх зборах схвалювали резолюції з протестами проти російсько-японської війни. Така резолюція була схвалена, наприклад, на зборах 286 робітників м. Одеси. Весь час лунали вигуки: «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе Російська та міжнародна соціал-демократія!» [4].

Наприкінці серпня 1904 р. відбулися збори робітників в м. Харкові, які також пройшли під лозунгами: «Геть війну!», «Геть самодержавство!», «Хай живе Російська соціал-демократична робітнича партія!» [5].

Але найсильніше виявилось обурення російсько-японською війною у виступах запасних. В жовтні 1904 року прокотилася хвиля виступів запасних в Київській губернії, особливо в Канівському повіті, де були розгромлені магазини, винні лавки [6]. Заворушення запасних відбулися і в Києві, головним чином на вокзалі [7].

В Одесі 30 жовтня новобранці в кількості понад 200 чоловік, вийшовши на вулицю, почали кричати «Ура!» та свистіти..., причому, невідомо ким були розкидані прокламації «До новобранців» [8].

В зв'язку з мобілізацією, бродіння в народних масах настільки посилилося, що почало загрожувати панівним класам.

Одночасно з виступом запасних виникли хвилювання у військових частинах царської армії. За повідомленням командира 134-го піхотного Феодосійського полку, розквартированого в м. Катеринославі, 21 грудня 1904 р. серед солдатів запасного батальйону почались заворушення. Коли командир полку прибув в казарму батальйону, «багато з названих нижчих чинів, оточивши його, у дуже різкій формі почали пред'являти всілякі скарги, інші ж, піднімаючи гамір, ходили по верхніх нарах і го-

[1] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, спр. 4, ч. 19, арк. 14.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, ч. 17, спр. 4, арк. 7.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1904, ч. 17, спр. 4, арк. 6.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1904, спр. 414, арк. 426.
[5] Там же, ф. 304, 1904, спр. 49-а, арк. 411.
[6] Там же, ф. 272, 1904, спр. 225, арк. 23.
[7] Там же, арк. 202.
[8] Там же, ф. 386, 1904, спр. 777, арк. 1.

лосно кричали про те, що їх не можна бити, і що коли їх будуть бити, то вони всіх переб'ють» [1].

Діяльність революційної соціал-демократії та пожвавлення робітничого руху помітно посилилися і в період так званої земської кампанії, яка, як писав В. І. Ленін, була відкрита «з милостивого дозволу поліції» [2]. На це царський уряд змушений був піти внаслідок наростаючої боротьби робітничого класу. «Під революційним натиском *пролетаріату* уряд дозволив *лібералам* поговорити про свободу!» [3].

Царський міністр внутрішніх справ Святополк-Мирський, загравачи з лібералами, дозволив скликати Земські збори, провів незначні пом'якшення цензури і т. д. Земці-ліберали на своїх з'їздах, зборах та банкетах виносили резолюції, в яких дякували цареві за деякі поступки. Меншовики представляли земців як захисників народу, сіяли в масах ілюзії, що нібито вони виражають загальнонародні інтереси і зможуть підтримати вимоги пролетаріату.

Більшовики викривали класову суть лібералів і опортуністичні прагнення меншовиків, доводили, що надії на підтримку лібералами політичних вимог пролетаріату,— це утопія. В. І. Ленін, критикуючи занадто обмежений характер ліберального руху, вимагав від революційних соціал-демократів зміцнювати «...в революційному пролетаріаті тверде переконання в тому, що й теперішній «визвольний рух у суспільстві» неодмінно і неминуче буде такою ж мильною бульбашкою, як попередні, якщо не втрутиться сила робітничих мас, здатних і готових на повстання» [4].

Одеські більшовики в своїй резолюції підкреслювали, що «навіть найрадикальніші елементи російської ліберальної партії не можуть цілком послідовно і щиро підтримувати російський пролетаріат в його революційній боротьбі з самодержавством» [5].

Позицію В. І. Леніна підтримували і київські більшовики, про що говорилося в одній з кореспонденцій до газети «Вперед» [6].

Більшовики підкреслювали, що, використовуючи хитання царського уряду, треба пропагувати серед робітничого класу ідею збройного повстання і довести, що на рішучу боротьбу проти царизму здатний виступити лише робітничий клас. «Пролетаріат повинен,— писав Ленін,— підтримати конституційний рух буржуазії, сколихнути і згуртувати навколо себе якомога ширші верстви експлуатованих народних мас, зібрати всі свої сили і підняти повстання в момент найбільшого урядового одчаю, в момент найбільшого народного заворушення» [7].

Тому В. І. Ленін вказував на те, що робітникам треба брати участь в земських зборах, використовуючи їх для пропаганди своїх соціал-демократичних поглядів.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 347, 1905, спр. 427, арк. 4—5.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 460.
[3] Там же, стор. 462.
[4] Там же, стор. 461.
[5] «Пролетарська революція», 1925, № 6, стор. 32—33.
[6] «Вперед», № 1, вип. 1, М., 1924, стор. 16.
[7] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 10.

Більшовики зуміли в окремих випадках використати в своїх інтересах земський ліберальний рух, який розгорнувся 1904 р. на Україні в Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах. Так, коли 6 листопада 1904 р. відбулося засідання Харківського юридичного товариства, то соціал-демократи запросили робітників на це засідання і перетворили його у вуличну демонстрацію. Ось як описує цю подію В. І. Ленін: «В Харкові комітет організує участь робітників в зборах юридичного товариства; на збори попадає понад 200 пролетарів: почасти робітники соромилися йти на парадні збори, почасти «мужиків не пускали». Ліберальний голова кидається навтіки після першої революційної промови. Виголошується промова соціал-демократа, летять прокламації, співають марсельєзу, виходять на вулицю з юрбою до 500 робітників, ідуть з червоним прапором і робітничими піснями. Під самий кінець частина побита і заарештована» [1].

Те ж саме відбулося і в Одесі. На засідання товариства охорони народного здоров'я, що відбулося 18 листопада 1904 р., зібралося близько 1500 чоловік. Коли доповідачі, говорячи про медицину, виставляли вимоги свободи слова, совісті, зборів, в натовпі лунали голоси «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе Російська соціал-демократична робітнича партія!»

В залі засідання панувало велике збудження. Говорити було неможливо. В цей момент пролунав заклик **всім іти на вулицю**: «На вулицю! На демонстрацію!»,— підхопила маса чийсь заклик. «Зректись старого світу!» — пролунали слова робітничої «Марсельєзи» і всі, як один, попрямували до виходу. Оторопіла поліція мовчки розступилася. А на площі вже стояла рота солдатів і ціла група кіннотників. Однак натовп безперешкодно пройшов по Дерибасовській вулиці і мирно розійшовся, схвилювавши все місто величною демонстрацією» [2].

Трохи пізніше в Одесі відбулася друга демонстрація. 20 грудня в приміщенні окружного суду була прочитана доповідь «Про сорокаріччя судових статутів». Коли головуючий після доповіді закрив засідання, на трибуну піднявся один товариш і запропонував продовжувати зібрання, але вже не як засідання Одеського юридичного товариства, а як народні збори одеських громадян [3].

Після виступу промовця була ухвалена резолюція, яка складалася з 3-х пунктів: 1. Висловити недовір'я царському урядові. 2. Вимагати скликання Установчих зборів, вибраних таємним голосуванням на основі загального рівного і прямого виборчого права. 3. Для забезпечення мирного політичного і культурного розвитку Росії збори вимагають негайного припинення воєнних дій [4].

Після ухвали резолюції один з робітників повідомив, що відбувається демонстрація біля будинку «Благородного собрания» і запропонував

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 14.
[2] «Вперед», № 2, вип. 1, М., 1924, арк. 30.
[3] Там же, стор. 31.
[4] «Вперед», № 2, вип. 1, М., 1924, стор. 31.

всім іти туди. Учасники зборів вишикувалися в одну колону і рушили до будинку «Благородного собрания», в якому засідали ліберали. Ось як описує дальші події кореспондент газети «Вперед».

«На банкеті, який відбувався в «Благородном собрании», виступив один робітник і проголосив промову від імені пролетаріату, який зібрався внизу на демонстрацію. В різких виразах таврував він половинчатість лібералізму, який шукає милості уряду замість того, щоб боротися проти нього, і виставив вимоги соціал-демократії, запрошуючи лібералів приєднатися до них. Промова ця зробила велике враження. Ліберали були страшенно скандалізовані і багато з них — в тому числі «освобожденцы» — кричали «Геть!», «Досить!» Між тим на вулиці зібралося близько 5000 чоловік, які з вигуками «Геть самодержавство!», з революційними піснями і червоним прапором рушили по Херсонській вулиці.

В той же час близько 1000 робітників, студентів та курсисток зібралися на Соборній площі і з вигуками «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Геть поліцію!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе РСДРП!», «Хай живе соціальна революція!» попрямували по Преображенській вулиці. Незважаючи на те, що була 11 година ночі, кількість демонстрантів збільшувалася. Вони несли червоний прапор з написом «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Хай живуть Установчі збори!» Біля Олександрівського проспекту на демонстрантів налетіли козаки і розігнали їх. Під час цієї демонстрації близько 50 чоловік було заарештовано і 26 поранено» [1].

В. І. Ленін в статті «Про хороші демонстрації пролетарів та погані міркування деяких інтелігентів» дав докладне висвітлення одеських демонстрацій: «Одеса. 1-а демонстрація. На зборах близько 2000 чол., з них *маса* робітників. Ряд революційних промов (с.-д. і с.-р.), грім оплесків, революційні вигуки, прокламації. Похід по вулицях з революційними піснями. Розійшлись без побоїща.

Одеса. 2-а демонстрація. Збори в кілька тисяч. Такі ж грандіозні народні революційні збори і похід по вулицях, як попередні. Побоїще. Маса поранених, деякі тяжко. Одна робітниця вмирає. 60 арештів. Такий фактичний бік справи. Такі демонстрації російських пролетарів» [2].

В. І. Ленін, назвавши участь пролетаріату в революційному русі великою і дуже важливою новиною [3], дав класичну оцінку виступам робітників в період ліберально-земської кампанії: «Ліберальні збори перетворюються, під напором робітників і радикальної молоді, у відкриті народні збори й вуличні демонстрації. В широких колах пролетаріату, серед міської і сільської бідноти явно посилюється глухе заворушення... Пролетаріат немовби стримує себе, зосереджено вдивляючись в навколишню обстановку, збираючи свої сили і вирішуючи питання, прийшов чи не прийшов ще момент рішучої боротьби за свободу» [4].

---

[1] «Вперед», № 2, вип. 1, М., 1924, стор. 31.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 14.
[3] Там же, стор. 13.
[4] Там же, стор. 5.

Показником швидкого зростання революційної активності робітничого класу на початку XX ст. був розмах страйкового руху. За п'ять років (1900—1904 рр.) на підприємствах Росії, підлеглих фабричній інспекції, відбулося 1030 страйків, в яких брало участь 210 тис. робітників.

Найбільшого розмаху страйковий рух в Росії за останнє десятиліття досяг в 1903 р. Тоді відбулося 550 страйків, в яких брало участь 96 832 чол., тобто 5,1% усіх робітників.

Страйковий рух на Україні на початку XX ст. теж став у багато разів інтенсивнішим, ніж був за останні пять років XIX ст. Якщо в 1895—1899 рр. на підприємствах України, що підлягали фабричній інспекції, відбулося 65 страйків, то за наступне десятиріччя їх кількість збільшилась до 241, а число страйкуючих зросло з 6 до 39 тис. чол.

На 1900—1904 рр. припадало 78,7% всіх страйків, що відбувалися на Україні за десятиліття (1894—1904 рр.), та 86,6% всіх страйкарів промислових підприємств, що підлягали нагляду фабричної інспекції. Найбільша хвиля страйкового руху на Україні прокотилася в 1903 р. Того року відбулося 155 страйків, в яких брали участь 26 683 робітники, що становило 64% всіх страйків останнього п'ятиліття та 68% страйкарів. Найменше відбулося страйків в 1904 р. Це був рік підготовки революції, коли робітничий клас накопичував свої сили.

За п'ятиліття на підприємствах, які підлягали нагляду фабричної інспекції, в Київській губернії нараховувалось 79 страйків і 7863 страйкарі, в Херсонській — 69 страйків і 14 073 страйкарі, в Катеринославській — 33 страйки і 7313 страйкарів та Харківській — 15 страйків та 6927 страйкарів. Безумовно, ці відомості далеко неповні, вони не охоплюють гірничозаводської промисловості, залізничників та казенних підприємств.

Якщо ж врахувати всі види промислових підприємств, то число страйкарів за 1900—1904 рр. на Україні збільшиться до 120 тис. чол. Лише в 1903 р. на Україні брало участь в страйковому русі близько 100 тис. чол.

На початку XX ст. промислові округи (Харківська та Київська) стають ареною жорстокої класової боротьби пролетаріату. На Харківську округу припадає 35% всіх страйків та 27% страйкуючих робітників всієї Росії, а на Київську — відповідно 23 та 27%. На Харківську та Київську промислові округи за 1900—1904 рр. припадає 57% всіх страйків та 44% всіх страйкуючих. Найбільшого розмаху страйковий рух в Харківській та Київській промислових округах досяг в 1903 р., в якому на Харківську округу припадає 45% страйків і 32% страйкуючих, а на Київську — 24% страйків та страйкуючих робітників. В Харківській та Київській округах в 1903 р. відбулося 69% всіх страйків, в яких взяли участь 56% всіх страйкуючих робітників. В 1900—1904 рр. найширше розгорнувся страйковий рух в Київській, Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях.

Зростання страйкової боротьби українського пролетаріату свідчить про його зрослу політичну свідомість і революційну активність, про усвідомлення ним своїх класових завдань. Робітничий клас України, як і всієї Росії, вже підготував себе до ролі гегемона в наступній революції.

РОЗДІЛ V

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ. РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ НА УКРАЇНІ

У 1905 р. спалахнуло грізне полум'я першої російської революції в Росії. За своїм соціальним характером вона була буржуазно-демократичною, тому що її метою було повалення царизму і встановлення демократичної республіки, 8-годинного робочого дня, конфіскація величезного дворянського землеволодіння.

Проте, на відміну від буржуазних революцій кінця XVIII ст., російська революція почалась в умовах імперіалізму. Буржуазія, боячись революції, переходила в табір реакції. Гегемоном революційного руху виступив пролетаріат, очолюваний більшовицькою партією, яка ясно й чітко формулювала його класові завдання.

Усім ходом історичного розвитку робітничий клас Росії був підготовлений до ролі вождя революції 1905—1907 рр. Він пройшов велику школу революційної боротьби і на початку XX ст. був уже великою політичною силою.

Надійним союзником робітничого класу виступало багатомільйонне селянство, доведене віковим гнітом кріпосництва до найжахливішого становища. Кріпосницькі пережитки та свавілля поміщиків на селі штовхали селянство на революційний шлях. Все це зумовило спільний виступ робітників та селян в революції 1905—1907 рр., яка була першою народною революцією епохи імперіалізму.

Оскільки першочерговими завданнями революції були ліквідація кріпосницьких залишків на селі та докорінна зміна умов життя селянства, В. І. Ленін назвав її селянською, буржуазно-демократичною революцією. Така назва, підкреслював він, зовсім не принижувала її завдання і не применшувала її значення. Боротьба робітничого класу могла розгорнутися ширше лише тоді, якби були знищені в країні залишки кріпосництва і царизм. В цій боротьбі пролетаріат повинен був ще більше зміцніти як самостійний клас та забезпечити собі найкращі умови боротьби за соціалізм.

Пролетаріат та селянство були більше, ніж буржуазія, зацікавлені в ліквідації залишків кріпосництва, бо вони від них зазнавали найбільшого лиха. Тому в революції головну роль повинні були відігравати народні маси — робітники та селяни.

Революція 1905 р. була разом з тим і пролетарською не лише тому, що пролетаріат був керівною силою, авангардом руху, але і тому, що страйк, цей пролетарський засіб боротьби, став головним методом розкачування мас в умовах вирішальних подій, які наростали.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. Страшна звістка про криваві злодіяння царя блискавкою облетіла всю країну. Під керівництвом більшовиків стали виникати робітничі демонстрації протесту. Скрізь, куди доходили звістки про січневий розстріл в Петербурзі,— в Москві, Закавказзі, Польщі, на Україні, в Фінляндії та на Уралі,— робітники виступали проти царя. Події 9 січня пробудили до політичного життя величезні народні маси.

На захист петербурзьких пролетарів виступив і робітничий клас України, що був складовою і невід'ємною частиною всього робітничого класу Росії. Комітети РСДРП видали ряд прокламацій, в яких закликали робітників підтримати своїх петербурзьких товаришів.

Особливо активну діяльність розгорнули більшовики. На цей час на Україні вже склалися досить міцні більшовицькі організації. В Києві і Харкові після II з'їзду партії, коли меншовики захопили комітети РСДРП в свої руки, прихильники ленінської тактики організували групи «Вперед», що назвали себе так за назвою газети, яка видавалася В. І. Леніним з січня 1905 р. Засновником харківської групи «Вперед» був відомий революціонер Артем (Ф. А. Сергєєв). Активними учасниками її були Д. М. Бассалиго, М. М. Кабаненко, М. К. Муранов, О. Г. Скороход. В київській групі працювали більшовики О. Г. Шліхтер, Г. М. Кржижанівський, М. П. Козеренко, Л. М. Скорняков.

У Миколаєві та Одесі комітети РСДРП були більшовицькими. В Одеському комітеті РСДРП працювали В. В. Воровський, Л. М. Кніпович, С. І. Гусєв, Р. С. Землячка. Катеринославський комітет до кінця січня 1905 р. був також більшовицьким. В його діяльності активну участь брали більшовики С. І. Гопнер, Б. М. Волін, Ю. Кулябко, В. Маковський, А. Іловайський та ін. Тільки на початку лютого, після арешту більшовиків, його захопили меншовики. В Луганську працювала міцна більшовицька організація, якою керував К. Є. Ворошилов.

12 січня Одеський комітет РСДРП випустив прокламацію, в якій закликав робітників Одеси припинити роботу на всіх фабриках та заводах і дружно підтримати пролетаріат Росії в його боротьбі [1]. Одночасно з Одеським комітетом РСДРП випустив листівку Катеринославський комітет РСДРП, в якій закликав робітників на боротьбу за інтереси всього російського пролетаріату [2]. До солідарності з петербурзькими робітниками закликала і прокламація Миколаївського комітету РСДРП. В ній говорилося: «Товариші! Ми повинні приєднатися до петербурзьких товаришів! Коли ллється кров наших братів-робітників, тільки підлий боягуз може мирно працювати! Геть роботу! Хай живе загальний страйк!» [3].

[1] Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 39, 41.

[2] Там же, стор. 44—45.

[3] Там же, стор. 43.

У відповідь на заклик комітетів РСДРП почали страйкувати робітники фабрик і заводів України. В перших лавах революційного руху йшли металісти.

12 січня о 2-ій годині дня почався страйк на машинобудівному Південноросійському заводі в Києві (тепер завод «Ленінська кузня»). Робітники висунули вимоги загальнополітичного характеру, поліпшення санітарних умов праці, усунення майстрів котельного і механічного цехів, а також вимагали припинення війни з Японією [1].

В цей же день почався страйк на заводі акціонерного товариства Гретера і Криванека (тепер завод «Більшовик»).

Незважаючи на найсуворіші заходи, вжиті губернатором, страйковий рух набирав все більшого розмаху. Незабаром всі промислові райони України були охоплені могутнім робітничим рухом. 12 січня увечері припинили роботу деякі цехи Дніпровського заводу, розташованого біля Катеринослава, в селі Кам'янському. Серед робітників поширювались прокламації з закликом підтримати страйкуючих робітників Кавказу та Петербурга. Робітники Дніпровського заводу випустили звернення «До петербурзьких робітників», в якому гаряче вітали петербурзький пролетаріат і висловлювали з ним свою солідарність. «Передовим загоном великого руху,— говорилося в ньому,— є ви, робітники петербурзьких заводів. Ви встали вже на захист знехтуваних прав російського пролетаріату. Ваш голос знову могутньо лунає по всій Росії. Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього вигуку «Хай живе народна революція!...» [2]

19 січня почався страйк в Катеринославських головних паровозних майстернях Катеринінської залізниці. В цей день в Катеринославі страйками було охоплено 22 підприємства, в яких взяли участь близько 12 тис. чол. Страйки, що почалися в Катеринославі, поширились на весь гірничопромисловий район губернії. Але вони відбувалися у різний час на окремих фабриках та заводах і не переросли у загальний страйк. Робітники подавали адміністрації свої вимоги, що стосувались здебільшого поліпшення їх економічного становища.

Однак не завжди січневі страйки робітників Катеринослава носили лише економічний характер. Робітники страйкували на знак солідарності з робітниками Петербурга та інших міст. Вони підтримували загальнополітичні вимоги робітників Росії: «Заворушення серед робітників заводів Катеринославської губернії,— повідомляв старший фабричний інспектор,— почались безпосередньо слідом за подіями 9 січня ц. р. в С.-Петербурзі і стали немовби відгуком останніх» [3].

У Харкові, незважаючи на проведені арешти, 17 січня на паровозобудівному заводі відбувся багатолюдний мітинг протесту проти кривавої розправи над робітниками Петербурга. Тут же на мітингу харківські

---

[1] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів, стор. 9—10.

[2] «Вперед», 14.I 1905 р.

[3] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь — март 1905 г., М., 1955, стор. 442.

К. Є. Ворошилов.

робітники зібрали гроші для допомоги петербурзьким робітникам. Харківський паровозобудівний завод на початку 1905 р. став центром масового страйкового руху в Харкові.

Петербурзькі події 9 січня знайшли широкий відгук серед робітників Півдня України — в містах Одесі, Миколаєві, Херсоні та ін. В Одесі, незважаючи на жорстокі репресії, 13 січня на вулиці були розклеєні гасла «Геть самодержавство!», «Товариші, час озброюватися!» і вимоги восьмигодинного робочого дня.

Протягом січня по всій Росії страйкувало 440 тис. чол., тобто більше, ніж за все попереднє десятиліття. В цьому пробудженні широких верств робітників до політичного життя і полягало історичне значення подій 9 січня 1905 р.

Страйковий рух робітників не припинився і в лютому. В цей час найтривалішими були страйки у Харкові на ХПЗ, в паровозовагонних майстернях та на заводі Гельферіх-Саде, де вони продовжувались з 5 по 17 лютого. Особливо гострого політичного характеру набрав повторний страйк на ХПЗ, що розпочався 10 лютого. На заводі відбулись мітинги;

виступаючі вимагали припинення війни і закликали до загального страйку. Мітинги організовувались спільно з страйкуючими робітниками інших заводів, зокрема з робітниками заводу Гельферіх-Саде [1].

На всьому робітничому русі особливо відчувався вплив великих пролетарських центрів.

На початку лютого застрайкували робітники найбільших металургійних заводів Донбасу. Особливо організовано і політично гостро проходили страйки на заводі Гартмана в Луганську, де працював слюсарем та вів революційну роботу К. Є. Ворошилов. За планом більшовицької організації Луганська до страйку гартманців повинні були приєднатися також інші заводи міста. 16 лютого робітники машинобудівного заводу Гартмана припинили роботу, зібрались на заводському дворі, де відбувся багатолюдний мітинг. На ньому з великою промовою виступив К. Є. Ворошилов. Він закликав луганський пролетаріат до солідарності з усім робітничим класом Росії, до організованих виступів всіх робітників.

Боротьба луганського пролетаріату, яка велась під керівництвом більшовиків, продемонструвала величезну силу організованих виступів. Лютневий страйк пролетарів Луганська показав робітничому класу, що лише більшовики є дійсними організаторами боротьби проти капіталістичного гніту та поліцейського безправ'я.

Незважаючи на те, що меншовики переважали в Київському комітеті РСДРП, в Києві помітно зростав більшовицький вплив на робітничі маси. «Маси вкрай невдоволені комітетом за його безладдя під час страйкового руху»,— писав кореспондент Києва в газету «Вперед» [2].

В результаті зростаючого більшовицького впливу на робітників, посилювався інтерес широких мас трудящих до політичного життя. Організовано і стійко проходили страйки службовців-залізничників в Києві під керівництвом більшовиків О. Г. Шліхтера, Г. М. Кржижанівського та інших. Запекла страйкова боротьба продовжувалась в Одесі. Керівниками її були більшовицькі організації. Одеські більшовики видали окремою прокламацією статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії» і поширювали її серед робітників.

Активно виступав пролетаріат Миколаєва. Тут з особливою гостротою проходив страйк на суднобудівному заводі. Спочатку 12 лютого припинили роботу робітники механічної майстерні. До них почали приєднуватися робітники інших майстерень, а 14 лютого близько 12-ої години дня робітники суднобудівного заводу зупинили мотори і залишили цехи. На другий день 2400 робітників зібралися біля заводських воріт. Натовп нагадував розбурхане грізне море. Робітники рішуче вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 30—50%, скасування штрафів, усунення існуючого складу адміністрації, скликання Установчих зборів, забезпечення свободи особи і т. ін. [3]

Всі ці вимоги через уповноважених були передані директору заводу, а тим часом до одержання відповіді робітники згодилися продовжувати

[1] «Вперед», 21.II 1905 р.
[2] Там же.
[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, 1905—1906, оп. 20, спр. 1, арк. 96.

роботу. Коли ж 23-го лютого стало відомо, що вимоги робітників відхилені, страйк розпочався з новою силою. Незважаючи на звільнення адміністрацією найактивніших робітників, страйкарі трималися стійко, настрій у всіх був піднесений. 28 лютого на заводському дворі знову відбувся мітинг. Робітники вирішили не ставати до роботи, поки не будуть задоволені їхні вимоги. Тут же розпочалось збирання грошей для страйкуючих.

На заклик подати матеріальну допомогу страйкуючим суднобудівникам відгукнулася вся робітнича маса міста. Робітники сусіднього чорноморського заводу асигнували на користь страйкарів весь свій денний заробіток [1]. Підтриманий робітниками міста, страйк тривав до середини березня [2].

Лютневі виступи мали активний наступальний характер. Часто страйки, що вибухали на економічній основі, швидко набирали гостро політичного характеру.

Всього на Україні в лютому в страйковій боротьбі брало участь понад 71 тис. робітників. Порівняно з січнем страйки мали триваліший характер. Якщо в січні на Україні було 13 підприємств, в яких страйки тривали більше 5 днів, то в лютому таких підприємств нараховувалось близько 30. В січні лише на 3 підприємствах страйки продовжувались більше 10 днів, а в лютому — на 7.

У березні розмах страйкового руху трохи зменшився. Протягом березня на Україні відбулося 30 страйків. Попереду йшли Катеринославська та Херсонська губернії. У перші десять днів березня страйкували робітники кількох шахт Рутченківського гірничопромислового товариства. Тільки через жорстокі поліцейські утиски і наявність військ на шахтах страйк не набрав загального характеру.

Запеклий характер мали виступи робітників у Юзівці. Припинивши роботу на фабриках і шахтах, робітники зажадали збільшення заробітної плати і скорочення робочого дня. Підприємці закрили завод Юза і близько 12 тис. робітників звільнили з роботи [3].

У Катеринославі найбільшого розмаху набрала страйкова боротьба у головних залізничних майстернях. Страйкуючі робітники подали адміністрації вимоги про збільшення розцінок, гарантування свободи страйків, скасування в майстернях поліцейського нагляду і про зняття з роботи ненависних майстрів і монтерів. Тільки під загрозою закриття залізничних майстерень і звільнення робітники змушені були припинити страйк і стати до роботи.

Протягом всієї першої половини березня в Миколаєві відбувалися заворушення робітників на заводах: суднобудівному, чорноморському, Уманського та інших. Кореспондент з Миколаєва писав в газету «Вперед»: «В нас день у день відбуваються страйки. Час гарячий, літератури не вистачає, щоб задовольнити всіх робітників» [4].

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1905, спр. 4, ч. 19, арк. 92.
[2] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, 1905—1906, оп. 20, спр. 1, арк. 96.
[3] Там же, арк. 20.
[4] «Вперед», 15.IV 1905 р.

Таким чином, січнево-березневі страйки 1905 р. на Україні, що почалися під впливом петербурзьких подій, набрали масового характеру. В січні—березні по всій Росії страйкувало 810 тис. робітників [1]. Значне місце в страйковому русі в першому кварталі 1905 р. зайняв пролетаріат України. В цей період на Україні, за далеко неповними даними, страйкувало близько 170 тис. чол., тобто більше $^1/_5$ усіх страйкарів Росії [2].

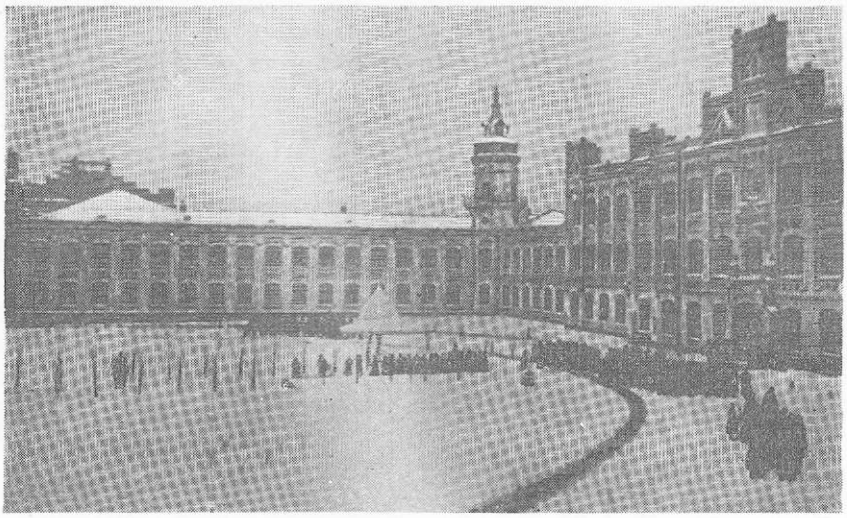

Війська біля Київського політехнічного інституту.

Дружний відгук пролетаріату України на петербурзькі події свідчить про високу класову солідарність українських та російських робітників.

Найрішучіше боролися проти капіталістичної експлуатації робітники-металісти. Вони виступали як передовий загін робітничого класу. Їх страйкова боротьба відзначалась великою організованістю та дисциплінованістю. Слідом за металістами йшли залізничники та робітники друкарень.

Страйкова боротьба робітників дала певні наслідки. Капіталісти в багатьох випадках змушені були йти на поступки — збільшувати зарплату та зменшувати робочий день.

Страйковий рух першої чверті 1905 р. характеризувався поєднанням економічних і політичних вимог робітників. Це сприяло дійсно широкому, справді масовому рухові.

Революція поставила перед партією робітничого класу завдання виробити таку тактику, яка б забезпечила гегемонію пролетаріату в революції, її успішний розвиток та перемогу. Для того, щоб накреслити таку

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 473.
[2] Ф. Є. Лось, Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955, стор. 132.

тактику та вирішити ряд важливих невідкладних питань, більшовики під керівництвом Леніна повели боротьбу за скликання III з'їзду РСДРП, активну участь в якій взяли більшовицькі організації України. З'їзд відбувся в квітні 1905 р. в Лондоні.

Одеська організація обрала своїм делегатом на III з'їзд В. І. Леніна. Представником від більшовицької організації Миколаєва був В. В. Воровський. З'їзд мав величезне значення в житті нашої партії і народу, в історії міжнародного робітничого руху. Він розглянув корінні питання революції, дав марксистсько-ленінське визначення її характеру та рушійних сил, озброїв партію революційним стратегічним планом і тактичною лінією, що докорінно відрізнялася від опортуністичних настанов меншовиків, які вважали гегемоном в ній не пролетаріат, а буржуазію.

Рішення з'їзду і робота В. І. Леніна «Дві тактики...» мали велике історичне значення для розвитку революційного руху. Накреслена з'їздом тактика пролетарської партії в буржуазно-демократичній революції теоретично озброїла більшовицькі організації України, відкрила перед ними чітку перспективу неминучості переростання буржуазної революції в соціалістичну.

Більшовицькі організації України готувались до святкування Першого травня. Вони передруковували та поширювали першотравневу листівку Бюро комітетів більшості та редакції «Вперед», яка закликала робітників готуватися до збройного повстання і загального страйку Першого травня.

В листівці «Перше травня», написаній В. І. Леніним, говорилося про те, що в Росії в цьому році святкування Першого травня буде проходити в умовах зростання революції. Листівка закликала робітників усіх націй готуватися до збройного повстання проти самодержавства. «До зброї, робітники і селяни! Улаштовуйте таємні сходки, створюйте дружини, запасайтесь якою тільки можете зброєю, посилайте довірених людей радитися з Російською соціал-демократичною робітничою партією! Хай перше травня цього року буде для нас святом народного повстання,— давайте ж готуватися до нього, чекати сигналу до рішучого нападу на тирана. Геть царський уряд!» [1]— говорилося в листівці.

Прокламація «Перше травня» була передрукована рядом місцевих соціал-демократичних комітетів і поширювалась серед робітників.

Більшовицькі організації одночасно з поширенням ленінської листівки «Перше травня» видавали та розповсюджували свої першотравневі листівки. Харківська група «Вперед» в своїй прокламації до всіх пролетарів м. Харкова кинула заклик: «Дружно залишимо роботу в цей день, приєднаймося до торжества пролетаріату всього світу і згуртуймося навколо Червоного прапора революційної соціал-демократії, нехай на прапорі нашому будуть накреслені лозунги, які закликатимуть до боротьби з самодержавством та капіталізмом» [2].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 307.

[2] Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 125.

В кінці квітня 1905 р. була видана прокламація Катеринославським комітетом РСДРП більшості [1], яка закликала в день Першого травня до організації бойових дружин та до їх озброєння.

В листівці «Перше травня» більшовики Луганська писали, що лише «збройним повстанням повинен завоювати російський народ своє право» [2].

В квітні 1905 р. більшовицькі організації провели масовки та збори робітників, на яких представники місцевих комітетів РСДРП обговорювали питання підготовки до святкування Першого травня. Миколаївська більшовицька організація за квітень провела 11 масовок (на кожній було від 25 до 150 присутніх), 25 літучок, 6 зборів гуртка ремісничого району, 5 зборів заводських організаторів, 2 рази відбувалися збори пропагандистів та 1 раз — агітаторів [3].

Літучки та масові збори провела і Луганська організація РСДРП. На них більшовики Луганська закликали готуватися до збройного повстання [4]. Більшовики Миколаєва готувались відзначити Перше травня збройною демонстрацією [5].

За повідомленням кореспондента газети «Пролетарий», в Харкові першотравнева агітація почалась 14 квітня, коли на робітничих зборах обговорювався порядок святкування, а також питання про збройне повстання та демонстрації [6].

Особливо багатолюдними і бурхливими були збори робітників в їдальні паровозобудівного заводу. Тут зібралось близько 1000 робітників при наявності місць лише на 700 чоловік [7]. Робітники на своїх зборах прийняли резолюцію про характер святкування Першого травня, в якій пропонувалось відзначити це свято одноденним політичним страйком та якомога більшою кількістю зборів [8].

Більшовицька агітація надала пролетарському Першотравню могутнього революційного розмаху. В Харкові, Катеринославі, Миколаєві та інших містах відбулись робітничі демонстрації. У травневих страйках по всій Росії брало участь більше 200 тис. чол., а на Україні 50 тис. чол.

Велике значення в розвитку революційного руху влітку 1905 р. мав страйк іваново-вознесенських робітників. Він почався наприкінці травня і продовжувався до початку серпня. В ньому брало участь близько 70 тис. чол. В процесі страйку іваново-вознесенські робітники створили одну з перших Рад робітничих депутатів Росії. Одночасно з російським пролетаріатом посилили боротьбу і робітники України. В червні робітничим рухом були охоплені Київ, Катеринослав, Миколаїв, Харків. Особливо напружену страйкову боротьбу вели в цей час робітники Одеси. 13 червня припинили роботу всі заводи Пересипу, в місті проходили масові демон-

---

[1] Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 115—118.

[2] Там же, стор. 126.

[3] «Пролетарий», 27.V 1905 р.

[4] Там же.

[5] Там же.

[6] Там же, 9.VI 1905 р.

[7] Там же.

[8] Там же.

П. Матюшенко.

страції, які супроводжувалися сутичками з козаками. Робітники почали будувати барикади.

Під впливом робітничого руху на революційну боротьбу піднялося й селянство, що виступило проти кріпосницьких аграрних порядків на селі, за знищення поміщицького землеволодіння. Зачинателями селянського руху були «відхідники», тобто селяни, що йшли на заробітки в промислові міста. На фабриках і заводах вони проходили школу політичного виховання. Повернувшись у свої села, «відхідники» розповідали про події в містах, роз'яснювали селянам значення політичної боротьби і закликали їх до повстання проти поміщиків і уряду. Це відзначала в свій час газета «Вперед»: «Ватажками повстань вважають тепер деяких робітників з місцевих селян» [1].

Влітку 1905 р. на Україні селянським рухом були охоплені всі губернії, близько 46% повітів. Рух селянства, що почався під впливом революційних виступів робітничого класу, свідчив про те, що в ході революції почав складатися союз робітничого класу і селянства.

Під впливом пролетарських масових страйків у містах похитнулась найміцніша і остання опора царизму — армія. На броненосці Чорноморського флоту «Потемкин Таврический» спалахнуло повстання. Над «Потемкиным» вперше в історії російського флоту було піднято червоний прапор. Повсталі матроси обрали судовий комітет на чолі з П. Матюшенком. Увечері 14 травня повсталий броненосець «Потемкин» прибув в Одесу, де відбувався загальний страйк робітників. Довідавшись про події на броненосці, вони тисячами йшли в порт. Вітали революційних матросів робітники-більшовики Одеси А. В. Трофимов, брати Григорій і Федір Ачканови. Біля палатки в порту, куди привезли тіло убитого під час повстання матроса-більшовика Г. М. Вакуленчука, була організована трибуна. На неї один за одним піднімалися промовці. Вони закликали до боротьби з царизмом. Одним з них був активний революціонер Михайло Томас.

Похорон Вакуленчука вилився в загальну демонстрацію проти самодержавства. Події на «Потемкине» мали величезне революціонізуюче значення. «Повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця

[1] «Вперед», 29/16/.III 1905 р.

«Потемкин» ознаменували,— писав В. І. Ленін,— новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства» [1].

На заклик більшовиків робітники ряду міст України виступили на підтримку повсталих матросів. В Києві, Катеринославі, Харкові, Миколаєві в червні страйкували десятки тисяч робітників. В одному лише Катеринославі нараховувалось понад 10 тис. страйкуючих. «Весь південь Росії,— писав В. І. Ленін,— хвилюється так, як ніколи» [2].

Страйковий рух не припинився і в липні. Він поширювався на глибоку провінцію, охоплюючи раніш відсталі верстви робітників, сприяючи їх політичному зростанню. На Україні в цей час страйки відбувались не тільки на Кам'янському заводі Дніпровського товариства, на заводі Гельферіх-Саде в Харкові тощо, але й на фабриках і заводах Житомира, на лісопильних заводах Кременчука, на суконно-прядильних фабриках Чернігівської губернії.

Всього за липень 1905 р., за наявними даними, на Україні в страйках брало участь не менше 20 тис. чол.

Незважаючи на деякий спад революційної хвилі, страйки мали наступальний характер. Страйкуючі робітники вимагали зменшення робочого дня, в більшості випадків встановлення 8-годинного робочого дня та поліпшення матеріального становища. Більша частина вимог, висунутих робітниками під час страйку, була задоволена.

Влітку страйковий рух робітників пішов на спад. В серпні кількість страйкарів на Україні зменшилась до 5—6 тис. чол. За своїм характером страйковий рух в серпні схожий на липневі страйки робітників. Вони вибухали здебільшого на дрібних підприємствах і мали чисто економічний характер. Але, крім економічних, робітники висували і політичні вимоги, здебільшого зв'язані з урядовим законом про Державну думу.

Царський уряд, наляканий загальним піднесенням революційного руху в Росії, зрозумів, що одними репресійними заходами подолати революцію неможливо і почав переходити до політики лавірування та поступок. В серпні 1905 р. цар обіцяв скликати Державну думу, яка, за проектом міністра внутрішніх справ Булигіна, повинна була мати лише

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 508.
[2] Там же, стор. 521.

дорадчі права. Виборчий закон позбавляв права участі у виборах весь міський робітничий клас, всю селянську бідноту. «З точки зору інтересів народу,— говорив В. І. Ленін,— Державна дума — найзухваліше знущання з «народного представництва» [1]. Щоб зірвати цей обман, більшовики вирішили бойкотувати булигінську думу і почали ще енергійніше готувати масове збройне повстання.

Наростання революційної боротьби та визрівання умов для збройного повстання змусили заворушитися ліберальну буржуазію. Вона, боячись революції і разом з тим лякаючи царя нею, шукала угоди з царем та просила невеликих реформ «для народу», щоб «заспокоїти» трудящих, розколоти сили революції, а потім придушити її. «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади»,— писав В. І. Ленін в ці дні про тактику робітничого класу і тактику ліберальної буржуазії [2].

Більшовицькі організації на Україні, керуючись вказівками В. І. Леніна, викривали тактику ліберальної буржуазії, вели посилену агітацію за бойкот булигінської думи. Одеський комітет, розглянувши питання про ставлення до Державної думи, у своїй резолюції відзначив, що скликання Державної думи, оголошене царським міністром на 6 серпня, є не що інше, як спроба царського самодержавства піти на угоду з великою буржуазією та поміщиками з метою придушення революційного пролетаріату та селянства і посилення поліцейсько-чиновницької влади. Тому пролетаріат повинен поставити перед собою завдання не допустити скликання Державної думи. Одеський комітет накреслив таку тактику щодо ставлення до неї: нещадно викривати зраду правого крила буржуазії в народній революції; найенергійнішим шляхом підтримувати бойкот лівого крила буржуазії, перетворивши його в активний бойкот; зосередити агітаційну кампанію навколо гасел: збройне повстання, революційна армія, тимчасовий революційний уряд [3].

Цю резолюцію Одеського комітету РСДРП схвалили всі районні та підрайонні комітети. Так, Дальницький комітет РСДРП, всебічно обговоривши резолюцію Одеського комітету РСДРП про Державну думу, приєднався до неї повністю та висловив надію, що свідомі робітники навіть тієї частини, що відкололася від партії, також знайдуть її єдино можливою для партії пролетаріату.

Широку революційну агітацію в зв'язку з опублікуванням закону про Державну думу розгорнули Катеринославський, Миколаївський та інші комітети РСДРП. В. І. Ленін вказував, що гаслом всієї цієї агітації є підготовка збройного повстання, створення дружин і загонів революційної армії для повалення царської влади та встановлення тимчасового революційного уряду для скликання всенародних Установчих зборів [4].

Під керівництвом більшовицьких організацій проходили збори робітників, які в своїх резолюціях розкривали маневри царського уряду і закликали всіх трудящих бойкотувати булигінську думу. Так, робітники

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 163.
[2] Там же, стор. 140—148.
[3] «Пролетарий», 14.X 1905 р.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 165.

харківських заводів: паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе та млинів прийняли таку резолюцію: «Беручи до уваги, що скликання Державної думи, хоч і є поступкою революційним масам, проте залишає недоторканим віджилий самодержавний лад і не забезпечує зовсім ніяких політичних прав робітничому класові та сільській бідноті, ми, робітники заводів: паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе та млинів, висловлюємо своє обурення з приводу мерзенної спроби уряду залишити політично знедоленими величезні маси народу та заявляємо, що будемо продовжувати свою революційну боротьбу за негайне скликання Установчих зборів, обраних на основі загального прямого і рівного виборчого права з таємною подачею голосів» [1].

Центральний комітет службовців Катерининської залізниці при Катеринославському комітеті більшості РСДРП в своїй прокламації «Чекати чи готуватися» викривав реакційність ліберальної буржуазії, яка хотіла укласти угоду з царизмом за спиною пролетаріату, закликав залізничників підтримати робітничий клас, підкреслюючи, що лише спільною боротьбою пролетаріат досягне перемоги [2].

13 серпня в м. Олександрівську на робітничому мітингу також була прийнята резолюція протесту проти булигінської думи. Резолюція закликала боротися за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права [3].

25 серпня застрайкували робітники тютюнових фабрик та друкарень м. Полтави. «Страйки,— доносив старший фабричний інспектор Полтавської губернії,— мали демонстративний характер; вони продовжувались один день, причому робітники ніяких вимог фабрикантам не ставили. Страйки відбувалися одночасно з вуличними демонстраціями і мали значення протесту робітників з приводу недопущення в Державну думу виборних від робітників» [4].

Всього на Україні за липень—вересень страйкувало близько 30 тис. робітників. По всій Росії за цей період нараховувалось 294 тис. страйкарів, з них з економічних мотивів страйкувало 143 тис. і з політичних — 151 тис. чол.[5]

УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ЖОВТНЕВОМУ СТРАЙКУ ТА ГРУДНЕВОМУ ЗБРОЙНОМУ ПОВСТАННІ

Восени революційний рух в країні розгорівся з новою силою. Його ініціаторами були робітники Москви. 19 вересня в Москві почались страйки друкарів, яких підтримали робітники інших вироб-

[1] «Красный архив», 1940, № 5, стор. 88.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 5, ч. 6, арк. А, т. 3, 1905, арк. 40.
[3] 1905 год на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах, т. I, К., 1955, стор. 182.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 294, арк. 335.
[5] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 473.

ництв. 24 вересня застрайкували робітники тютюнових фабрик, трамвайники, пекарі. В цей же день увечері відбулися великі маніфестації робітників та студентів, а наступного дня революційні мітинги. Відбулися також сутички маніфестантів з поліцією.

Оцінюючи ці події, В. І. Ленін в статті «Політичний страйк та вулична боротьба в Москві» писав: «Революційні події в Москві, це — перша блискавка грози, що освітила нове поле бою» [1].

На початку жовтня робітники та службовці Московсько-Казанської залізниці почали страйкувати. Незабаром страйки охопили всі залізниці країни. 3 жовтня спалахнув масовий страйк в Петербурзі. «Москва і Петербург,— писав В. І. Ленін,— поділили між собою честь революційного пролетарського почину» [2].

До страйкарів приєднувались службовці, учнівська молодь, інтелігенція, адвокати, інженери, лікарі. Страйковий рух почався і у Фінляндії, Прибалтиці, Польщі, Поволжі. Могутнє піднесення революційного робітничого руху відчувалося і на Україні. Особливо могутнім був виступ робітників у Харкові: 5 жовтня застрайкували робітники паровозних та вагонних майстерень, 10 жовтня була припинена робота на всіх заводах. В цей день тисячі харків'ян рушили під червоним прапором до залізничних майстерень, а звідти — до Ващенківської левади на політичний мітинг. Всього пройшло понад 10 тис. чол. З імпровізованих трибун виступали промовці, які закликали продовжувати боротьбу аж до скинення самодержавства. Наступного дня тисячі робітників зібрались на мітинг на площі біля Харківського паровозобудівного заводу. Біля університету виросли барикади, збудовані робітниками та революційним студентством. Робітничі загони на барикадах очолювали більшовики О. Садовський та Д. Бассалига. В місті відбулися сутички робітничих дружин з військами та поліцією.

В Катеринославі страйкували майже всі заводи. 10 жовтня на Павловській вулиці і в робітничому селищі Чечелівка були збудовані барикади; зав'язалась збройна боротьба між робітниками та військами, було убито багато робітників. На похорон убитих, який перетворився в могутню демонстрацію протесту робітничого класу проти царизму, прийшли тисячі трудящих міста. В ці дні на зборах і мітингах все сильніше лунали повні гніву заклики до боротьби з самодержавством.

Страйковий рух охопив робітників Донбасу. Заворушення на деяких заводах і шахтах виливалися у відкриті політичні демонстрації.

В Одесі, незважаючи на воєнний стан, понад 10 тис. робітників зібралися 15-го жовтня на мітинг до університету і заявили про свою солідарність з московським пролетаріатом. Одеський страйк набув масового характеру. 16-го жовтня в місті виникло 11 барикад. В сутичках робітників з солдатами було убито 9 робітників та 50 поранено.

В Києві 10 жовтня припинили роботу службовці та робітники станції Київ-II Московсько-Києво-Воронезької залізниці. Через п'ять днів за-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 308.
[2] Там же, стор. 350.

Мітинг робітників Брянського заводу в Катеринославі.

страйкували робітники машинобудівного заводу Гретера і Криванека та ряду інших заводів. В Київському університеті та політехнічному інституті, починаючи з вересня, майже щоденно відбувалися багатолюдні мітинги.

В середині жовтня Україна, як і вся Росія, була охоплена загальним страйком: жовтневий політичний страйк став всеросійським. В політичних страйках, мітингах, зборах, масовках, демонстраціях брали участь широкі маси робітників. На боротьбу, яку очолював робітничий клас, піднялись мільйони.

Сила царського уряду була паралізована. «Могутня рука пролетаріату, що піднявся в пориві геройської солідарності в усіх кінцях Росії, спинила все промислове, торговельне і державне життя» [1].

Наляканий наростанням революції, цар видав 17 жовтня маніфест, в якому обіцяв народу політичні свободи і скликання законодавчої думи.

Маніфест 17 жовтня був наслідком спільної боротьби трудящих всіх народів Росії. В статті «Перша перемога революції», написаній з приводу маніфесту 17 жовтня, В. І. Ленін говорив: «Революція здобула першу перемогу, коли пролетаріат усіх народів Росії піднявся, як один, і труснув царський трон, від якого такі незліченні лиха перетерпіли всі народи і найбільше трудящі класи всіх народів» [2].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 383.
[2] Там же, стор. 389.

Розцінюючи маніфест як завоювання трудящих, більшовики разом з тим роз'яснювали народові, що царський уряд своїм маніфестом обдурює маси, зробивши деяку поступку, залишається при владі. В. І. Ленін оцінював його як момент певної тимчасової рівноваги сил. «Сили царизму і революції урівноважилися, писали ми тиждень тому, на підставі перших звісток про всеросійський політичний страйк. Царизм уже не в силі придушити революцію. Революція ще не в силі роздавити царизм» [1]. Щоб остаточно повалити самодержавство, революційному пролетаріату треба готуватися до великих боїв.

На Україні про маніфест стало відомо на другий день після його опублікування. В цей і наступний дні в багатьох містах відбулися великі демонстрації. В Катеринославі 19 жовтня колони робітників з співами революційних пісень та червоними прапорами з написами «Геть самодержавство!» попрямували в Літній сад. В Луганську робітники після мітингу рушили до в'язниці з вигуками «Свободу політичним в'язням!». На демонстрації в Одесі робітники несли плакат з написом: «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!». В Києві на другий день після оголошення маніфесту біля університету зібралося близько 10 тис. демонстрантів, які потім пішли до міської думи. Викликані урядом війська стріляли в народ і силою зброї розігнали мітинг.

В жовтні кількість страйкуючих по всій Росії перевищувала півмільйона лише фабричних робітників [2]. На Україні в цей час у страйках брало участь близько 120 тис. чол.

У жовтневому всеросійському страйку робітничий клас виявив свої велетенські сили. В ці дні страйкова боротьба робітників все частіше переростала у збройну боротьбу проти поліції і царських військ.

Пролетаріат завоював усьому російському народові, хоч і на короткий час, свободу друку, зборів, союзів. Він зірвав скликання булигінської думи, вирвав у царя маніфест 17 жовтня і раз назавжди зробив неможливим управління Росією без представницьких установ. В боротьбі за політичні свободи пролетаріат виявив високу політичну зрілість.

В дні жовтневого страйку створювались Ради робітничих депутатів. Слідом за Петербургом, Москвою та Іваново-Вознесенськом Ради були створені в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську, Миколаєві, Юзівці, Єнакієвому, Макіївці, Маріуполі та ряді інших робітничих центрів. Ради робітничих депутатів являли собою збори делегатів від усіх фабрик і заводів. Крім того, на залізничних станціях та окремих заводах створювались розпорядні та бойові комітети. Ці організації, як і депутати Рад, обирались загальними зборами робітників і службовців.

Ради робітничих депутатів були виявом революційної ініціативи робітників, органами боротьби проти царизму, не баченої ще в світі масової політичної організації робітничого класу, прообразом Радянської влади. Виникнення Рад робітничих депутатів свідчило про велике зростання політичної свідомості робітничого класу. На чолі Луганської Ради робітничих депутатів стояв К. Є. Ворошилов, секретарем Катеринославської

[1] В. І. Ленін, Твори, т.9, стор. 384.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 228.

Ради був робітник-більшовик Г. І. Петровський. Головою Алчевської — більшовик Д. К. Паранич.

В деяких Радах (Маріуполь, Юзівка) помічався вплив меншовиків та есерів, які намагалися звузити коло діяльності Рад, скеровуючи їх насамперед на розгляд побутових питань і уникаючи розв'язання політичних завдань пролетаріату.

В цілому, Ради на Україні, як і по всій Росії, відіграли велику роль у розгортанні революції та керівництві нею. Вони користувалися великим авторитетом у трудящого населення, вводили 8-годинний робочий день, готували збройне повстання, організовували допомогу безробітним і т. п. Катеринославська Рада разом з більшовицьким комітетом створила агітаційну колегію, яка вела роботу по підготовці збройного повстання в місті і на селі. Миколаївська Рада організовувала мітинги та лекції, що, як сказано в обвинувальному акті в справі керівників Ради, «закінчувались закликом до збройного повстання проти уряду» [1].

Під час жовтневого страйку 1905 р. в Росії, в тому числі і на Україні, виникали профспілкові організації. 6 листопада відбулися збори київських робітників — столярів, токарів, різьб'ярів, які ухвалили організувати професійну спілку. «Ми вважаємо,— говорилося в резолюції,— за необхідне приступити до негайної організації всіх робітників по дереву (столярі, різьб'ярі, токарі і теслярі) у професійну спілку для захисту їх економічних інтересів. В єднанні — сила, і тільки при тісній згуртованості працівників окремих професій і всього робітничого класу можливий планомірний і справжній захист їх економічних потреб. Поряд з цим ми вважаємо необхідною найширшу освіту робітничого класу і виховання його для свідомого громадського життя і відстоювання його політичних інтересів. І те і друге досягається якнайшвидше при наявності професійних організацій» [2].

На початку листопада в Києві була організована професійна спілка пекарів, що налічувала 200—250 членів. Існувала також спілка друкарів, що об'єднувала не менше 600 чоловік. Всього було організовано 18 спілок. Професійні спілки головну увагу приділяли боротьбі за поліпшення економічного становища робітників. Найпопулярнішою вимогою профспілок було введення 8-годинного робочого дня.

В. І. Ленін ще в праці «Що робити?» підкреслював, що для економічної боротьби треба створити професійні організації робітників і що завдання соціал-демократів — сприяти цим організаціям і активно працювати в них. Більшовики підтримували професійні організації і спрямовували їхню діяльність по революційному шляху. В. І. Ленін у проекті резолюції II з'їзду РСДРП писав: «З'їзд визнає за безумовно необхідне підтримувати і розвивати в усіх випадках усіма заходами економічну боротьбу робітників і їх професійної спілки (переважно загальноросійські), закріплювати з самого початку соціал-демократичний характер економічної боротьби і професійного робітничого руху в Росії» [3].

[1] ЦДІА УРСР, ф. 420, 1909, спр. 822, арк. 6.
[2] «Киевское слово», № 6403, 1905 р.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 417.

Під впливом більшовиків професійні спілки робітників почали усвідомлювати, що без політичної боротьби не можна добитися сталих поліпшень економічних умов життя.

13 листопада на зборах Ради робітничих депутатів Києва було вирішено організувати спілку машинобудівних робітників. Збори ухвалили таку резолюцію: «Загальні збори делегатів київських робітників ухвалили, що спілка машинобудівних робітників, як і вся професійна робітнича спілка, повинна бути не тільки економічною, а й політичною, бо без політичних прав спілка не може боротися за економічне поліпшення свого становища».

Того ж дня на засіданні бюро київської спілки друкарів після розгляду статуту була прийнята резолюція: «Вважаючи, що нормальний розвиток життя спілок можливий лише при широких політичних правах, ми ставимо своєю метою домагатися скликання Установчих зборів на засадах загального, прямого, таємного і рівного голосування і разом з тим вважаємо за необхідне негайне запровадження 8-годинного робочого дня» [1].

Ще інтенсивніше йшла організація профспілок в Одесі. В жовтневі дні в університеті відбувалися засідання різних спілок, де обговорювались і затверджувалися статути і обирались керівні органи. Більшовицька газета «Новая жизнь» в кореспонденції з Одеси повідомляла: «Головні питання, що стоять тепер на черзі,— це організація професійних спілок і утворення Ради робітничих депутатів» [2]. 7 листопада відбулися збори представників друкарень, на яких була утворена профспілка друкарів, що об'єднала близько 1100 членів [3]. Спілка машинобудівних робітників об'єднувала понад 1000 чол. Крім того, існували ще спілки залізничників, прикажчиків, банківських службовців, кравців, електротехніків і т. д.— всього близько 30 спілок.

Професійний рух охопив і робітників Миколаєва. Перша робітнича спілка там виникла на заводі Уманського. Вона об'єднала близько 100 членів [4]. Друга була створена на французькому суднобудівному заводі і об'єднувала близько половини робітників заводу. Спілка влаштовувала лекції для робітників, стежила за роботою їдальні і збирала членські внески. Організувалася професійна спілка і на заводі Адміралтейства. До її складу ввійшло близько 2000 членів. Виникли спілки друкарів також на Чорноморському заводі та ін. Наприкінці 1905 р. у Миколаєві було вже 8 професійних спілок.

У Харкові у вересні і особливо в жовтні виникли спілки металістів, друкарів, службовців торгово-промислових підприємств і кредитних установ, кравців, столярів, робітників тютюнових фабрик і т. д. Всього в Харкові наприкінці 1905 р. було 13 спілок [5]. Всі харківські спілки існу-

---

[1] «Киевские отклики», № 317, 1905 р.

[2] «Новая жизнь», 13.XI 1905 р.

[3] 1905 год. Материалы и документы. Профессиональное движение, М., 1926, стор. 208.

[4] Там же, стор. 213.

[5] «Летопись революции», 1930, № 6, стор. 41.

вали напівлегально, на основі однотипного статуту. Деякі спілки під впливом більшовиків висували вимоги скликання Установчих зборів. Вже наприкінці 1905 р. у Харкові, за прикладом Москви і Петербурга, було організовано Центральне бюро профспілок для загального керівництва всіма професійними організаціями міста.

У Катеринославі профспілки почали виникати в листопаді 1905 р. Ініціативу в їх організації взяла на себе Рада робітничих депутатів. Вона присвятила цьому питанню спеціальне засідання, на якому було заслухано доповідь про роль і значення профспілок, а також виробила статут, який ліг в основу професійних організацій.

В листопаді в Катеринославі існували профспілки друкарів, пекарів і кондитерів, залізничників, слюсарів, трамвайників, водопровідників та ін. Всього наприкінці 1905 р. в Катеринославі було 11 профспілок [1]. Ці профспілки не мали єдиних, однорідних статутів. В одних профспілкових статутах ставилась мета боротися тільки за професійні інтереси, а в інших підкреслювалась необхідність підвищувати класову свідомість членів спілки. Так, статут спілки катеринославських залізничників зобов'язував своїх членів не тільки вести боротьбу за поліпшення матеріального становища, а й займатися політичним вихованням, підвищенням політичної свідомості робітників. Група робітників київських друкарень звернулась до всіх працівників друкарської справи із закликом, щоб їх спілка була не тільки економічною, а й політичною, щоб вона боролася не тільки з капіталістами, а й з самодержавством взагалі [2].

Найчіткіші завдання мали ті професійні організації, що перебували під ідейним впливом більшовиків. Так, західне відділення Всеросійської спілки залізничників, організоване у Києві ще в травні 1905 р. під керівництвом більшовиків, так формулювало свої завдання: «Ми тільки ще вступили в сім'ю борців за політичну свободу і якнайшвидше повинні пройти тяжкий шлях політичного виховання, яким йшов і йде під прапором соціал-демократії пролетаріат. Хай же буде він нашим учителем, будемо брати у нього уроки боротьби, об'єднання, щоб приєднатися до його стрункіх зімкнених бойових колон» [3]. І далі: «...така спілка об'єднає нас в єдину сім'ю. І коли залунає бойовий заклик організованого соціал-демократичного пролетаріату, що покличе на останній штурм напіврозваленої твердині самодержавного уряду, ми кинемо на допомогу йому свої залізничні полки. І тоді на руїнах старого світу піднесемо прапор свободи, і буде збудована нова будівля нового державного ладу» [4].

Більшовики вели непримиренну боротьбу з меншовиками, які штовхали профспілки на шлях нейтралітету, на шлях відриву від партії, від революційно-класових завдань. Більшовики прагнули виховати робітників — членів профспілок — у дусі класової боротьби, як могильників капіталізму і будівників нового, соціалістичного ладу. Більшовики боролися за найтісніше зближення професійних спілок з пролетарською партією.

[1] «Летопись революции», 1930, № 6, стор. 41.
[2] «Киевское слово», № 6405, 1905 р.
[3] «Киевская газета», № 311, 1905 р.
[4] Там же.

Професійний рух на Україні в 1905 р. тісно переплітався з революційним рухом. Він відіграв велику роль в організації робітничого класу України. Професійні організації під керівництвом більшовиків провели велику роботу по політичному вихованню широких верств робітників. Через професійні організації посилився вплив більшовиків на весь робітничий клас. Швидко зростаючі профспілкові організації в період піднесення революції 1905 р. були показником політичної активності робітничого класу і його політичної зрілості.

Революційна боротьба робітників після всеросійського жовтневого страйку не припинялася. Продовжуючи боротьбу проти царизму, робітники вимагали разом з тим згуртованості, об'єднання в єдиній партії пролетаріату.

Більшовики підтримували ці вимоги робітників. Під тиском пролетаріату меншовики змушені були піти на об'єднання. На місцях почали створюватися об'єднані партійні організації. Ще в жовтні, наприклад, виник об'єднаний комітет РСДРП в Миколаєві, а на початку листопада — в Одесі. Незабаром процес об'єднання розпочався в низових організаціях м. Києва. В цей же час виникла Федеративна Рада харківських комітетів і об'єднаний Катеринославський комітет РСДРП.

Серед робітничих мас Харкова Федеративна Рада користувалася настільки великим впливом, що робітники її називали своїм «урядом» [1].

Об'єднані партійні організації мали свої друковані органи. В Харкові, наприклад, виходила газета «Известия Федеративного Совета харьковских комитетов РСДРП».

Однак, незважаючи на об'єднання, внутріпартійна боротьба між більшовиками та меншовиками тривала. Вона точилася в редакціях газет, в Радах робітничих депутатів та інших організаціях. Більшовики були за таке об'єднання, при якому б не затушковувались незгоди між більшовиками та меншовиками з принципових питань.

Більшовицькі організації України, керуючись вказівками В. І. Леніна, продовжували боротьбу за розвиток революційного руху на Україні. Після всеросійського жовтневого страйку виступи робітників, хоч і з меншою силою, продовжувались і в листопаді 1905 р. Відбувалися страйки робітників на фабриках та рудниках Донбасу. В другій половині листопада страйками були охоплені Харків та Катеринослав, страйкував ряд підприємств Миколаєва, припинили роботу залізничники Києва, великий страйк відбувся на металургійному заводі в Макіївці.

Виступи робітників вплинули і на розгортання селянського руху, який восени 1905 р. набув гостро політичного характеру. Він охопив більше третини повітів всієї Росії. В ряді губерній (Саратовська, Тамбовська, Чернігівська, Тифліська та ін.) відбулися селянські повстання.

В кінці 1905 р. селянські заворушення на Україні відбулися в 34 повітах, що становило понад одну третину всіх повітів України. Загострилась класова боротьба між селянською біднотою та куркулями.

[1] ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 2540, т. 10, арк. 69.

В міру зростання революції куркульство все більше поверталося в бік контрреволюції, виступало проти революційної боротьби селян, допомагаючи поліції та військам.

Посилення революційного руху в країні мало вплив і на армію. Почались виступи солдат та матросів в окремих військових частинах.

18 листопада в Києві повстала саперна бригада. Солдати на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським рушили вулицями міста, щоб з'єднатися з іншими військовими частинами. Повсталі сапери підійшли до Південноросійського заводу і звідти разом з робітниками заводу, які до них приєдналися, попрямували на Галицьку площу. Але там їх оточили вірні царській владі війська і силою зброї придушили повстання.

В листопаді виступили також моряки Севастополя, солдати Харківського гарнізону. Особливо значним був виступ 23 листопада. До повсталих солдатів приєдналися робітники. Число учасників досягло майже 15 тис. чол.

За роки першої російської революції в частинах Київської військової округи було дев'ять збройних демонстрацій. Революційні виступи в армії і флоті свідчили про загальнонародний характер першої російської революції. На бік робітничого класу почала переходити армія, без чого неможлива була переможна боротьба проти самодержавства.

Царський уряд вживав всіляких заходів для придушення революції. Однак, незважаючи на репресії, вона йшла на піднесення, назрівало збройне повстання. Його готували більшовицькі організації, керовані В. І. Леніним, який повернувся з-за кордону в Росію. Більшовицькі організації одержали від Центрального Комітету, обраного на III з'їзді, необхідні вказівки про свою дальшу роботу.

Робітничий клас Москви першим підняв прапор повстання проти царизму. Політичний страйк, що розпочався 7 грудня, через два дні переріс в збройне повстання. Дев'ять днів робітники Москви вели героїчну боротьбу. Червона Пресня стала центром, де боролись кращі бойові дружини. В. І. Ленін назвав робітників Червоної Пресні «передовим загоном Всесвітньої робітничої революції». «Незабутній героїзм московських робітників,— писав В. І. Ленін,— дав зразок боротьби всім трудящим масам Росії» [1].

Слідом за пролетаріатом Москви піднялись робітники інших міст. Героїчну боротьбу московських пролетарів підтримав робітничий клас України. Застрайкували робітники Харкова, Одеси, Миколаєва, Києва, Катеринослава та інших міст. А в таких містах, як Харків, Горлівка, Олександрівськ (тепер Запоріжжя), страйки переросли в збройне повстання.

Одним з найгероїчніших виступів робітничого класу України в грудневі дні 1905 р. була боротьба робітників на Катеринінській залізниці та в Донбасі, де були зосереджені найчисленніші і найсвідоміші загони робітничого класу.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 478.

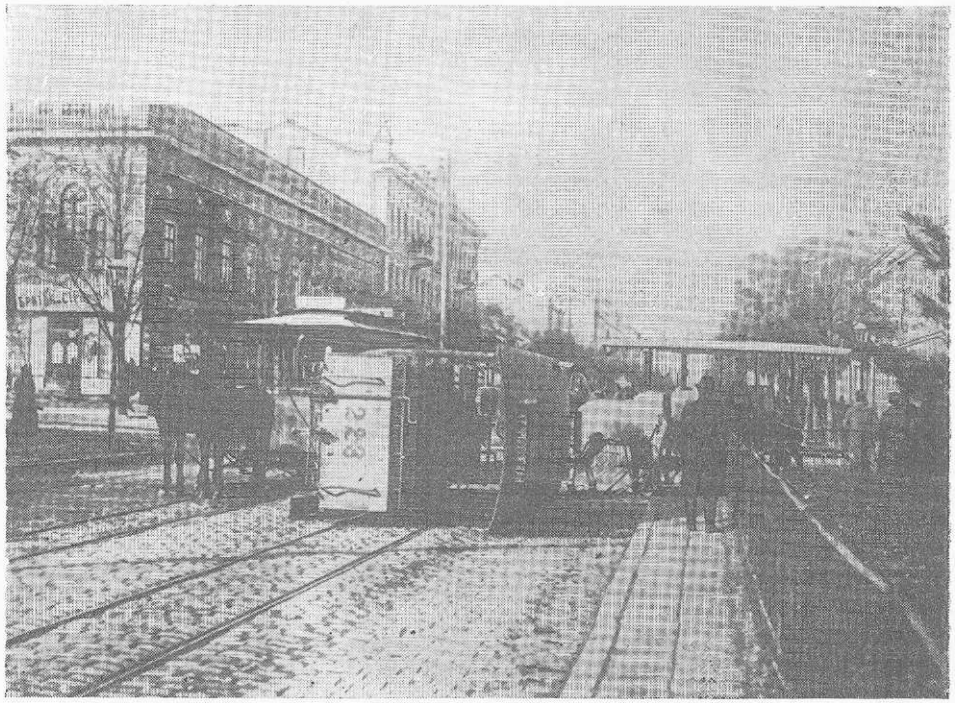

Барикади на Південній вулиці в Одесі. Жовтень, 1905 р.

У підготовці збройного повстання на Україні велику допомогу подали представники Московської Ради та більшовицького комітету. В ніч на 8 грудня в Катеринослав прибула група московських товаришів, яка проводила роботу серед робітників [1].

Одночасно представники від залізничників Катеринослава виїхали до Москви. Постійні зв'язки більшовиків Катеринослава з Москвою сприяли посиленню підготовки до збройного повстання.

О 8-й годині ранку 8 грудня на Брянському заводі було дано тривожний гудок, на який відгукнулися й інші заводи. Такий самий гудок було дано через годину в катеринославських головних залізничних майстернях. Робітники залишили роботу. В Катеринославі почався страйк [2].

Для керівництва страйком, за згодою місцевих організацій, був створений бойовий страйковий комітет (БСК), в якому головну роль відігравали більшовики. До його складу входили Г. Петровський, О. Фабричний, І. Шевченко, І. Захаренко. БСК почав діяти від імені Ради робітничих депутатів як орган революційної влади. Він давав розпорядження всім підприємствам і організаціям міста, видавав свій бюлетень, в якому дру-

[1] ДОДА, ф. 3, спр. 78, арк. 308.

[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах, т. I, стор. 564.

кувались його розпорядження та постанови. Всього до 26 грудня вийшло вісім номерів бюлетеня, в яких висвітлювався хід революційної боротьби по всій Росії, а також в Катеринославі та його околицях.

Бойовий страйковий комітет з самого початку своєї діяльності велику увагу приділяв створенню місцевої робітничої самооборони на заводах та виготовленню зброї. Фабрика по виготовленню бомб знаходилась на 5-й Чечелівській вулиці, в будинку № 4 [1].

Місцева влада була неспроможна придушити зростаючий робітничий рух. В момент революційного піднесення від БСК вимагалось рішучих дій, але він внаслідок опортуністичної тактики меншовиків, що входили до його складу, зайняв вичікувальну позицію. Все це дало змогу контрреволюції зібрати свої сили і почати наступ на революційний рух.

11 грудня, за наказом губернатора, війська зайняли станцію Катеринослав і центральну частину міста, змусивши розпорядчий комітет залишити вокзал і перенести свою діяльність в робітничий район — Чечелівку.

Таким чином, політичний страйк в Катеринославі, що розпочався 8 грудня, привів до встановлення влади революційними організаціями в робітничих околицях міста (Чечелівка, Кайдаки, Амур-Нижньодніпровськ, Дніпровський завод в с. Кам'янському). Робітничий район Чечелівка перетворився в «республіку», де функціонували Ради робітничих депутатів і БСК.

Боротьба робітників Катеринослава та Катеринінської залізниці зробила свій вплив на розвиток робітничого руху в інших містах України. До повстання енергійно готувались робітники Харкова. На розширеному засіданні Федеративної Ради більшовицького та меншовицького комітетів РСДРП, створеної ще на початку листопада 1905 р., більшовики наполягали на тому, щоб негайно підняти збройне повстання харківських робітників. Готуючи його, більшовики вели рішучу боротьбу проти меншовиків, які твердили, що робітники ще не дозріли для збройної боротьби проти царизму. Замість підготовки до повстання меншовики відкрили дискусію про те, чи доцільно його починати. Меншовики домоглися того, що Федеративна Рада на другому засіданні вирішила відкласти збройне повстання на два-три дні до з'ясування питання про настрої у військових частинах.

Тим часом через провокатора, члена меншовицького комітету, охоронному відділенню стали відомі усі строки і дані про хід підготовки повстання. Проте більшовики ще енергійніше взялися за справу. 9—10 грудня в їдальні заводу Гельферіх-Саде під керівництвом відомого діяча харківського більшовицького комітету Артема відбулося засідання військового бойового більшовицького штабу. Крім Артема, до складу штабу входили більшовики А. Корнєєв, П. Спесивцев, Д. Бассалиго, В. Васильєв. На заводах і фабриках відбувалися мітинги, створювалися бойові дружини, заготовлялась зброя. На чолі бойових дружин стояв більшовик Д. М. Бассалиго. Особливо активну участь в підготовці повстання брали робітники заводів Гельферіх-Саде та ХПЗ.

---

[1] ДОДА, ф. 3, спр. 87, арк. 163.

Члени бойового страйкового комітету, що керував грудневим збройним повстанням в Катеринославі: Г. Петровський, І. Захаренко, А. Фабричний, І. Шевченко.

Згідно з виробленим більшовиками планом, загальний страйк харківських пролетарів, оголошений на 12 грудня, мав перерости у збройне повстання. Всі робітники мусили з'явитися на свої заводи якомога краще озброєними і за сигнальним гудком одна група робітників мала зібратися на заводі Гельферіх-Саде, а друга рушити на вокзал і захопити його. Після цього повсталі робітники повинні були пробратися в центр міста, оволодіти районом університету і створити там свій революційний уряд. На випадок, коли б війська не пропустили в місто робітників, пунктом збору призначався вокзал; якщо б і вокзал опинився в руках урядових військ, то укріпленням повинно було служити будь-яке місце [1].

Федеративна Рада з ініціативи більшовиків випустила прокламацію «До всіх громадян», в якій закликала трудящих стати на бік повсталого пролетаріату [2].

Генерал-губернатор Харкова, знаючи про підготовку повстання, заздалегідь розставив у місті свої військові сили. Бойові дружини, що зібралися на заводі Гельферіх-Саде, були з усіх боків оточені військом і поліцією. Робітникам було запропоновано негайно залишити завод, але частина з них, очолювана більшовиками, вирішила захищатися. Війська почали обстрілювати завод з трьох боків залпами з рушниць та артилерії. Повсталі робітники не могли діяти ні бомбами, ні рушницями, ні револьверами тому, що війська знаходилися в прикритті. Незабаром передні стіни заводу були майже повністю зруйновані. Серед повсталих були вбиті та поранені.

На виручку бойовим дружинам, оточеним на заводі, рушили з червоними прапорами і революційними піснями близько трьох тисяч робітників ХПЗ. На чолі колони йшов Артем. На Кінній площі війська зустріли робітників багнетами. Зав'язалась збройна сутичка між робітниками і солдатами. Робітники, не маючи достатньої кількості зброї, змушені були відступити, залишивши на площі багато убитих та поранених. На допомогу робітникам заводу Гельферіх-Саде вийшли і робітники залізничних майстерень, але їх зустріли біля вокзалу дві роти піхоти і примусили

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов в двух томах, т. I, стор. 573.

[2] Там же, стор. 574.

зупинитись. Повстання в Харкові було придушене на самому початку.

Великого розмаху досяг в ці дні робітничий рух в Києві. Робітнича околиця Шулявка стала центром революційної боротьби в місті. Тут розгорнула свою діяльність Рада робітничих депутатів, яка в грудневі дні стала перетворюватися в зародок нової революційної влади.

Головою Ради робітничих депутатів був робітник заводу Гретера і Криванека Ф. П. Алексєєв, який користувався великим авторитетом серед робітників. Як тільки була одержана телеграма від залізничної конференції в Москві про оголошення політичного страйку, комітет Московсько-Києво-Воронезької залізниці ухвалив оголосити з 12-ої години ночі 8 грудня по всій лінії політичний страйк [1].

Артем (Ф. А. Сергєєв).

9 грудня на Південному машинобудівному заводі відбулися сходки робітників, на яких виступали агітатори з закликом підтримати страйк залізничників [2].

Незважаючи на посилення царських репресій, масові арешти, 12 грудня застрайкували найбільші заводи Києва. Страйки київських робітників набрали загального характеру. Робітниче передмістя Києва — Шулявка — перетворилось у своєрідну місцеву республіку. Все населення Шулявки зверталось до Ради робітничих депутатів з найрізноманітнішими питаннями як до органу влади. Шулявська «республіка» стала бойовою фортецею, куди поліція та жандарми боялися показуватися.

Проте Рада робітничих депутатів не змогла перетворити загальний політичний страйк у збройне повстання. Цьому перешкодили меншовики, що були у Раді, та меншовицький комітет РСДРП, який своєю опортуністичною тактикою зірвав збройне повстання. Боротьба робітників Києва не набрала загальноміського характеру і зосередилась, головним чином, на робітничій околиці Шулявки. До того ж виступи робітників Шулявки не мали досить організованого характеру. Установки меншовиків на мирний характер страйку дали можливість місцевим властям зібрати надійні воєнні сили і перейти в наступ.

---

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов в двух томах, т. I, стор. 649—650.

[2] Там же.

15 грудня розпочались масові обшуки та арешти. Робітничий рух в Києві був придушений.

До збройного повстання готувались і більшовики Одеси. В місті йшла організація бойових дружин. 7 грудня 1905 р. на засіданні Одеської Ради робітничих депутатів відбулося обговорення питання про підготовку до загального страйку. Через два дні виконком Ради ухвалив заготовити листівки з закликом до робітників про оголошення страйку, організувати центральний і районний штаби та встановити між ними зв'язок, а також підготувати відозву до солдатів [1].

8 грудня виконавчий комітет Ради розіслав по всіх фабриках та заводах агітаторів з листівками. Того ж дня на окремих фабриках робітники почали припиняти роботу, а 11 грудня застрайкували майже всі фабрики та заводи. 13 грудня страйк в Одесі набрав загального характеру.

Більшовики Одеси боролися за перетворення страйку у збройне повстання, а меншовики, навпаки, недооцінювали бойового настрою робітників і пропонували обмежитися лише мирним страйком. Оскільки більшість у виконкомі Ради була в руках меншовиків, вона висловилась за продовження мирного страйку і, нарешті, спеціальною листівкою оголосила про припинення страйку 18 грудня. Так загальний страйк не переріс у збройне повстання. Робітничі маси чекали вказівок про активні бойові дії, але меншовицька частина Одеської Ради робітничих депутатів плелася в хвості подій.

Енергійно готувалися до збройного повстання і більшовики Миколаєва. Вони збирали гроші, купували та готували холодну зброю на фабриках та заводах. Величезну роль в цьому відіграла Рада робітничих депутатів, яка на своїх засіданнях обмірковувала питання підготовки і проведення збройного повстання. Було організовано з робітників численний загін народної міліції. При Раді був створений штаб, який об'єднував усі загони і керував ними. Народна міліція Миколаєва мала певну організацію та додержувалась суворої дисципліни [2]. Вона вела боротьбу проти хуліганів та погромників, організовувала нічну охорону. В кожному кварталі виділялось від 10 до 40 озброєних міліціонерів [3].

Крім народної міліції, при Миколаївському більшовицькому комітеті були створені ще й бойові дружини, організатором яких був член більшовицького комітету І. А. Чигрин [4].

За закликом більшовиків Миколаєва 10 грудня почався страйк робітників і службовців залізниці, а через три дні він перетворився у загальний страйк.

Закликаючи робітників до загального політичного страйку, більшовики вважали, що необхідними умовами успіху в революційній боротьбі є перетворення його у збройне повстання.

---

[1] «Известия Совета рабочих депутатов г. Одессы», 25.XII 1905 р.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 357, 1905, спр. 141, арк. 327.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 367, 1905, спр. 141, арк. 323.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 359, 1906, спр. 9, арк. 13.

З часу оголошення загального політичного страйку охорона міста перейшла до рук народної міліції та загонів самоохорони.

18 грудня в передмісті Слободка під охороною бойових дружин відбувся 5-тисячний мітинг, який вилився у збройну демонстрацію. Але і тут, як і в Одесі, опортуністична діяльність миколаївських меншовиків зірвала збройне повстання. Меншовики, що засіли в Раді робітничих депутатів, дотримуючись оборонної тактики, дали змогу царським властям перейти в наступ і придушити революційний рух у Миколаєві.

Найзапеклішою була боротьба робітників у робітничому передмісті Слободка, яке стало фортецею більшовиків. Незважаючи на припинення загального політичного страйку та посилення поліцейських репресій, в районі Слободки продовжувала діяти бойова дружина до початку 1906 р.[1]

В грудні 1905 р. відбулися політичні страйки в Конотопі, Шостці, Полтаві та інших містах.

Найбільше збройне повстання робітничого класу України відбулося в Донбасі. 9—11 грудня під керівництвом Рад робітничих депутатів в Єнакієвому, Горлівці, Гришино, Ясинуватій, Луганську майже щодня проходили мітинги робітників.

Ради робітничих депутатів під керівництвом більшовицької організації розгорнули широку діяльність по створенню бойових дружин. Організаторами і керівниками бойових дружин у Донбасі були Т. Л. Бондарєв, А. С. Гречнєв, І. А. Кротько, І. П. Мазанов. Революційна боротьба робітничого класу неминуче вела до сутички з царськими військами.

Перша збройна сутичка бойових дружин з царськими військами відбулася на станції Ясинувата, куди уряд послав роту солдат Балаклійського полку. На допомогу робітникам станції Ясинувата з Авдіївки, Гришино і Дебальцево прибули бойові дружини. Між солдатами та дружинниками зав'язався бій, в результаті якого командира роти було убито, а солдати роззброєні.

Події на станції Ясинувата незабаром стали відомі усьому Донбасу і викликали велике піднесення революційних настроїв серед робітників. 14 грудня на станції Авдіївка сталася сутичка робітничої бойової дружини з загоном драгунів. Останні змушені були відступити.

Тоді ж робітники Олександрівська, виступивши з зброєю в руках проти царського війська, почали будувати барикади. Вони мужньо відстоювали кожну укріплену позицію. Але робітничі дружини були слабо озброєні і тому несли великі втрати. З 3 тис. робітників, службовців і селян лише 300—500 мали зброю. Після 4-годинного бою робітники, втративши 50 чоловік убитими і близько 200 чоловік пораненими, змушені були відступити.

Вирішальні бої робітничих дружин з військами відбулися в Горлівці, що стала центром збройного повстання робітників Донбасу. В авангарді революційної боротьби горлівського пролетаріату йшли робітники-металісти.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 357, спр. 141, арк. 356.

9 грудня в Горлівці почався загальний страйк, під час якого майже щодня відбувалися мітинги робітників, на яких були присутні, крім робітників, і селяни навколишніх сіл.

16 грудня делегація робітників машинобудівного заводу вела переговори з директором про умови роботи. В цей час на завод була викликана рота солдатів, яким було наказано арештувати керівників делегації і розігнати робітників, що зібралися. Коли останні виходили з заводу, солдати та поліція відкрили по них вогонь з рушниць. Дії поліції викликали величезне обурення серед робітників. Горлівський бойовий страйковий комітет звернувся до всіх робітничих дружин Донбасу з закликом допомогти горлівським робітникам дати відсіч нахабним діям царських військ і поліції. По всій лінії Катеринінської залізниці і по містах Донбасу була розіслана така телеграма: «Ми всі без зброї, вимагаємо негайної допомоги з усіх боків». На заклик горлівських робітників відгукнувся майже весь Донбас. Небувале революційне піднесення охопило донецьких пролетарів. Робітники, залізничники, шахтарі, металісти спішно діставали зброю і готувались виїхати на допомогу горлівцям.

На ранок 17 грудня в Горлівці зібралось близько 4 тис. робітників, озброєних, хто чим міг: гвинтівками, револьверами, мисливськими рушницями та піками. Однак, як виявилось, вогнепальної зброї у робітників було дуже мало. Всі дружинники були поділені на три загони. Одним керував більшовик А. Гречнєв, другим — П. Гуртовий, третім — вчитель П. Дейнега.

Рано-вранці 17 грудня наступаючі збройні загони робітників оточили військову казарму і почали вести обстріл. Запеклий бій тривав дві години. Царські війська не витримали рішучого наступу робітників і змушені були відступати. Скориставшись з тактичної помилки робітників, які не оточили казарму з усіх боків, царські війська вийшли з оточення і, під прикриттям сильної завірюхи, сховались в степу. Тут до них приєднався загін козаків, що був надісланий на допомогу військам. Одержавши підкріплення, війська зайшли в тил робітничим дружинам і напали на вокзал — найменш укріплене місце робітничої оборони. Робітнича дружина, що знаходилася на вокзалі, майже не мала вогнепальної зброї і тому не могла дати відсічі сильному натиску добре озброєних царських військ. Оточивши станцію, царські війська перейшли в штикову атаку. Опір погано озброєних робітників став безцільним.

За офіційним повідомленням царських чиновників, в Горлівці було убито близько 300 дружинників і обеззброєно 500.

Після придушення горлівського повстання Ради робітничих депутатів і більшовицькі організації Донбасу не припинили боротьби. Вони закликали робітників діставати зброю і готуватися до нових боїв проти царського уряду.

Розправившись з повсталими робітниками в Москві, царський уряд кинув військо на придушення робітничого руху в Донбасі. В Катеринославську губернію був посланий з необмеженими правами генерал-губернатор Сандерський, якому було наказано найжорстокішими засобами придушити повстання. Протягом 20—24 грудня робітничий рух на Катери-

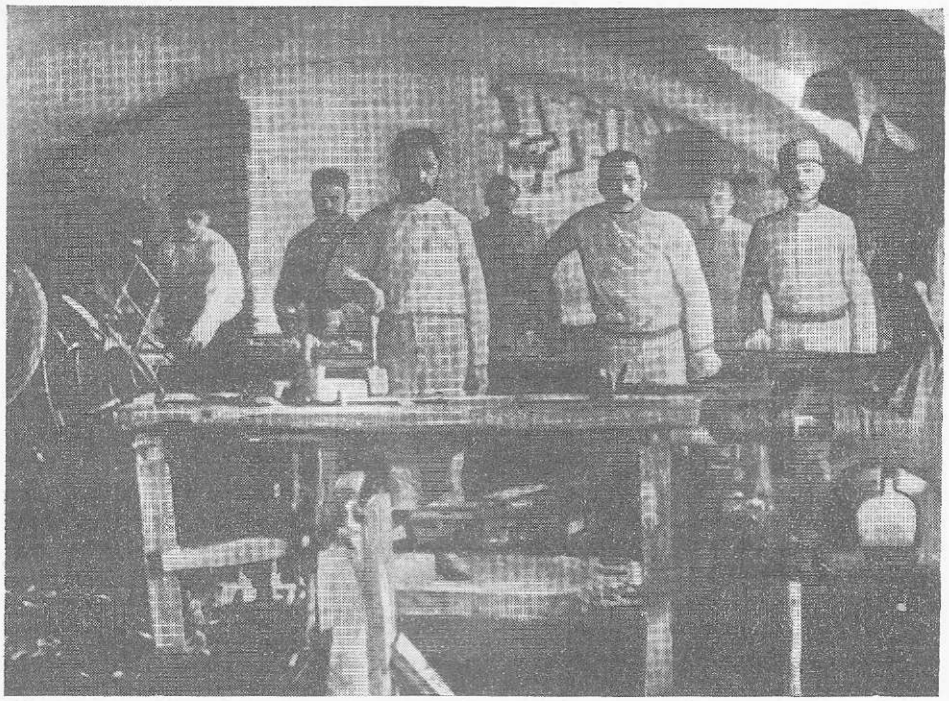

Група горлівських робітників, засуджених до каторжних робіт за участь у грудневому збройному повстанні 1905 р.

нинській залізниці був придушений. Лише в передмістях Катеринослава влада продовжувала залишатися в руках робітників.

В цій ситуації більшовицькі організації ухвалили відступати якомога організованіше, щоб зберегти бойовий загін робітничого класу для майбутніх вирішальних битв проти царизму. Більшовики Катеринослава на засіданні Ради робітничих депутатів, яке відбулося 22 грудня з участю представника Московської Ради, висловились за припинення політичного страйку.

Скориставшись припиненням боротьби робітників, царські власті захопили 28 грудня робітничі передмістя Катеринослава. Таким чином, грудневе збройне повстання на Україні, яке було складовою частиною збройної боротьби робітничого класу всієї Росії, зазнало поразки.

Збройне повстання пролетаріату Донбасу не мало єдиного керівного центра і спільного плану боротьби. Воно перетворилося в повстання окремих районів, які були недостатньо зв'язані між собою.

Більшовики мало уваги приділяли озброєнню робітників. Відсутність потрібної кількості зброї була однією з причин поразки повстання. На Україні, як і в усій Росії, було створено мало загонів озброєних ро-

бітників, які повинні були відіграти керівну роль у повстанні. Це також послужило причиною поразки грудневого збройного виступу.

Робітники додержувалися тактики оборони, а не нападу, що полегшило урядові розправу з ними. В. І. Ленін в статті «Уроки московського повстання» писав про причини поразки грудневого повстання: «Ми, керівники с.-д. пролетаріату, виявилися в грудні схожими на того полководця, який так безглуздо розташував свої полки, що більша частина його війська не брала активної участі в бою. Робітничі маси шукали і не знаходили директив щодо активних масових дій» [1]. Пасивна тактика повсталих робітників привела до того, що губернські власті Катеринослава змогли при наявності невеликої кількості військових сил утримати центральну частину міста в своїх руках. Відсутність наступальної тактики у повсталих робітників дала можливість урядові зібрати необхідні військові частини і придушити повстання.

Відіграло певну роль і те, що далеко не всі робітники розуміли, що єдиний шлях до перемоги над ворогом — це збройне повстання. Чимало з них вірило меншовикам, які не поділяли тактики більшовиків щодо збройного повстання. Своєю опортуністичною тактикою меншовики об'єктивно допомогли царизмові придушити загальний страйк у Катеринославі, захопити частину страйкуючої Катеринінської залізниці, якою уряд перекинув додаткові війська для придушення повстання у Донбасі.

У збройній боротьбі робітничого класу брало участь і селянство. Під впливом грудневих подій селянський рух наприкінці 1905 р. набув великого розмаху. Але він був ще надто розпорошений, неорганізований, не мав наступального характеру. Селянство не зуміло своєчасно об'єднатися з пролетаріатом, і в цьому також полягала одна з головних причин грудневого відступу. Недостатня політична свідомість і організованість селянства вплинула на армію, яка здебільшого складалася з селян. Значна частина солдатів у 1905 р. допомагала царизму придушувати революційний рух.

Але, незважаючи на поразку, грудневе збройне повстання показало високу політичну свідомість і організованість робітничого класу. Воно укріпило класову солідарність російських, українських робітників та робітників інших національностей. Грудневі події збагатили робітничий клас досвідом політичної боротьби і підготували його до нових боїв проти самодержавства і буржуазії. «...Робітнича партія,— говорив В. І. Ленін,— бачить у безпосередньо-революційній боротьбі мас, у жовтневій і грудневій боротьбі 1905 року, найбільші рухи пролетаріату після Комуни, що тільки в розвитку таких форм боротьби лежить запорука грядущих успіхів революції» [2].

В ході збройного повстання пролетаріат довів можливість завоювання влади народом і показав на прикладі, як це робиться.

Одним з проявів росту політичної свідомості робітничого класу України в грудневі дні 1905 р. була широка хвиля страйкового руху. На

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 143.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 46.

Повстання в Горлівці 1905 р.
З картини худ. К. Крилова.

Україні в той час страйкувало близько 96 тис. чол. Найбільших розмірів страйковий рух набрав у Катеринославській губернії, де в грудні в страйках брало участь 62 тис. чол. За Катеринославською губернією йшла Харківська, де страйкувало понад 16 тис. чол. В Херсонській губернії нараховувалось близько 10 тис. чол. страйкуючих.

В останньому кварталі 1905 р. була найбільша кількість страйків і страйкарів. Так, якщо в першому кварталі 1905 р. на Україні страйкувало 170 тис. чол., в другому — 83 тис., в третьому кварталі — 13 тис., то за жовтень—грудень в страйках брало участь 203 тис. чол.

В 1905 р. страйковий рух на Україні охопив 554 промислових підприємства з 2842, що перебували під наглядом фабричної інспекції; в них страйкувало 86 тис. чол., або 37% всіх робітників. Якщо приєднати сюди шахтарів та залізничників, а також врахувати повторні страйки, то загальна кількість страйкуючих робітників на Україні в 1905 р. складатиме понад 500 тис. чол.

Найрішучіше боролися робітники-металісти. Вони виступили як передовий загін робітничого класу. Їх страйкова боротьба відзначалась високою організованістю та дисциплінованістю. Слідом за металістами йшли залізничники. Так, в грудневі дні страйкував весь 50-тисячний колектив робітників і службовців Катеринінської залізниці.

Страйковий рух характеризувався тісним поєднанням економічних та політичних вимог робітників. Ця обставина сприяла дійсно широкому, дійсно масовому рухові.

Аналіз страйкового руху 1905 р. показує, що там, де революційною боротьбою керували більшовики, страйковий рух набирав гострішого характеру, він був політично цілеспрямованішим і стійкішим.

Крім суб'єктивних причин, що визначали характер страйків, були й об'єктивні причини. Найстійкіші страйки відбувалися на великих заводах та фабриках. На цих підприємствах робітничий клас краще піддавався організації та швидше зростав політично. Тому там страйкова боротьба мала організованіший і триваліший характер.

РОБІТНИЧИЙ РУХ В ПЕРІОД СПАДУ РЕВОЛЮЦІЇ

Після поразки грудневого збройного повстання революція вступила в другий період, пішла на спад. Однак робітники і революційні селяни відступали повільно, з боями, намагаючись відстояти свої завоювання.

Більшовицькі організації, які діяли на Україні, закликали пролетаріат до нових боїв. В. І. Ленін у статті «Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії», написаній на початку 1906 р., вказував: «...Ми не маємо підстав знімати з черги питання про повстання. Ми не повинні перебудовувати заново партійну тактику з точки зору умов даного моменту реакції... Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати знайомство з ними, готувати на-

полегливо і терпеливо нові бойові сили, навчати і загартовувати їх на ряді партизанських бойових виступів. Новий вибух, може, і не настане ще весною, але він іде, він, напевно, не дуже далекий. Ми повинні зустріти його озброєними, організованими, по-військовому здатними до рішучих наступальних дій» [1].

Більшовики вважали, що народна революція, незважаючи на поразку грудневого повстання, продовжує розвиватися, бо сили, які її породили, ще діють. Вони викривали меншовицьку тактику відмови від збройного повстання як ворожу інтересам робітничого класу. Більшовицькі організації на Україні почали підготовку робітників до нових виступів. В газеті «Известия Федеративного Совета харьковских комитетов РСДРП» від 24 грудня 1905 р. говорилось: «Нас чекає новий бій, який остаточно вирішить долю політичної боротьби... Пролетаріат не складе зброї, не припинить боротьби, поки не зруйнує царського самодержавства, не залишить від нього каменя на камені...» [2].

Одеський об'єднаний комітет РСДРП в листівці «Безробіття» закликав робітничий клас продовжувати боротьбу до повної перемоги: «Будемо готуватися до нової битви, будемо збирати і об'єднувати сили для продовження революційної боротьби до остаточної перемоги» [3].

Більшовицькі організації закликали пролетаріат України разом з усім робітничим класом Росії відзначити роковини кривавої неділі. Вони випустили багато листівок і прокламацій, присвячених роковинам січневих подій. Харківські більшовики напередодні Дев'ятого січня 1906 р. від імені Федеративної Ради РСДРП випустили листівки «До всіх робітників і робітниць м. Харкова» та «Роковини Дев'ятого січня 1905 р.», в яких закликали відзначити річницю початку першої російської революції одноденним страйком. Рада робітничих депутатів Одеси і об'єднаний комітет РСДРП у своєму зверненні до робітників, робітниць і громадян міста, присвяченому роковинам січневих подій, пропонували всьому населенню Одеси відзначити цю дату одноденним загальним страйком. У цьому зверненні говорилось: «Робітники і робітниці! Громадяни і громадянки! Розясніюйте несвідомим товаришам значення того, що відбулося Дев'ятого січня 1905 р. в Петербурзі. Підбадьорюйте малодушних. Записуйте імена тих, які демонстративно порушують загальнонаціональний траур. Рада робітничих депутатів їх опублікує. Нехай історія разом з світлими іменами бійців, які заклали фундамент російської свободи, запише і темні імена народних зрадників, що не побажали вшанувати пам'ять борців» [4].

Випущена Дев'ятого січня Одеським об'єднаним комітетом РСДРП «Летюча листівка» закликала «готуватися до нового вибуху революції, щоб гідно продовжити так блискуче розпочате. Будемо множити наші революційні батальйони... і нехай інше місто революції довершить справу,

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 93.

[2] «Известия Федеративного Совета харьковских комитетов РСДРП», 24. XII 1905 р.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 385, 1905, спр. 1884, арк. 9.

[4] «Известия Совета рабочих депутатов г. Одессы», 9.I 1906 р.

розпочату мучениками 9 січня і продовжену січневими борцями» [1]. Ця листівка поширювалась серед робітників Одеси. Так, на заводі землеробських знарядь Гена робітники вивісили її на стіні в слюсарній майстерні [2].

В ніч на 9 січня в Чернігові було розклеєно прокламацію місцевої групи РСДРП «До робітників усіх країн з приводу роковин Дев'ятого січня» [3].

Робітничий клас України відзначив роковини кривавої неділі одноденними страйками та мітингами. 9 січня 1906 р. в Харкові страйкували робітники паровозобудівного заводу, заводу Гельферіх-Саде та інших підприємств. На заводах відбулися великі мітинги, на яких майоріли червоні прапори і лунали революційні пісні.

Того ж дня в Києві припинили роботу робітники Південноросійського заводу, заводів Неєдли, Фільверта і Дедіна, розташованих на Шулявці, на заводах Шиманського і Млошевського на Глибочиці [4], робітники тютюнової фабрики братів Коген, друкарні Яковлева і деяких інших дрібних підприємств. «Опитами з'ясовано,— доносив пристав Лук'янівської дільниці начальнику губернського жандармського управління,—що серед усіх робітників міста заздалегідь було вирішено 9 січня в пам'ять відомих петербурзьких подій цього дня відзначити страйком, а 10 січня приступити до роботи. Робітники всіх заводів, згідно з виробленим заздалегідь планом, о сьомій годині приступили до роботи, а близько дев'яти спокійно розійшлись по домівках» [5].

Дальше розгортання революційної боротьби в країні настійно вимагало об'єднання всіх зусиль партії, що зміцнило б її авторитет в робітничому класі, згуртувало б сили для успішної боротьби за перемогу революції. З цією метою в м. Стокгольмі у квітні 1906 р. відбувся IV з'їзд РСДРП. Більшовики з'явилися на з'їзд з своєю платформою з усіх найважливіших питань революції. Вони закликали до підготовки нового революційного натиску на самодержавство. Головною формою боротьби визнавалось збройне повстання широких народних мас.

На з'їзді з доповіддю «Про сучасний момент і класові завдання пролетаріату» виступив В. І. Ленін. Він відстоював ідею гегемонії пролетаріату в революції і викривав опортуністичну тактику меншовиків, які віддавали керівництво революцією в руки буржуазії.

Після закінчення роботи з'їзду делегати-більшовики роз'їхалися в різні кінці країни для роз'яснення робітничим масам більшовицької платформи і організації дальшої боротьби проти самодержавства. На Україні велику роботу серед робітників проводили делегати IV з'їзду К. Є. Ворошилов, Артем (Ф. А. Сергєєв), О. М. Ярославський.

Більшовицькі організації України видали ряд прокламацій, присвячених дню Першого травня. Харківський об'єднаний комітет РСДРП, який почав існувати з початку 1906 р. замість федеративного комітету,

[1] ЦДІА УРСР, ф. 385, 1906, спр. 1903, арк. 2.
[2] Там же, арк. 6.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 6, 1906, спр. 25, ч. 78, арк. 2.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1906, спр. 1026, арк. 46.
[5] Там же.

І. В. Бабушкін.

видав прокламацію «Перше травня» [1], в якій говорилося: «Ми переживаємо революцію. Перший пролом твердині самодержавства вже пробитий нами. Але боротьба ще не закінчилася, ми всі ще стоїмо на полі бою, яке димиться кров'ю, і не повинні складати зброї. Кожний день тепер може стати днем боротьби, днем рішучого наступу робітничого класу». Прокламації надрукували також Миколаївський комітет РСДРП, Одеський об'єднаний комітет РСДРП та ін. [2]

Під впливом більшовицької пропаганди в першотравневі дні посилилися виступи робітничого класу. Широкого розмаху набув першотравневий виступ одеського пролетаріату. Першого травня 1906 р. в Одесі страйкувало 13 945 робітників [3].

Страйковий рух, який почався Першого травня, продовжував ширитися. 9 травня застрайкувало 125 робітників друкарень Південноросійського товариства друкарської справи, а також ряд дрібних друкарень. Наступного дня припинили роботу 100 робітників коркового заводу Арнса, що зажадали скорочення робочого дня і збільшення заробітної плати.

12 травня припинили роботу всі матроси і кочегари пароплавів Російського товариства, що стояли в Одесі [4]. Страйк тривав до 24 травня. Рух пароплавів відновився лише тоді, коли майже всі вимоги страйкуючих були задоволені [5].

25 травня на знак солідарності з робітниками коркового заводу Арнса застрайкувало 260 робітників заводу Енгеля, 260 робітників коркових заводів французького товариства і 400 робітників заводу Юліуса [6]. В цей же день припинили роботу робітники ряду дрібних підприємств. Крім того, в Одесі страйкувало сім фабрик з загальною кількістю робітників близько 1900 чол. Травневі страйки на багатьох підприємствах Одеси тривали довго і здебільшого закінчувалися перемогою робітників.

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, оп. 7, спр. 25, ч. 71, арк. 10.
[2] Там же, спр. 5, ч. 4, арк. 3; оп. 6, спр. 25, ч. 1, арк. 5, 24, 32, 38.
[3] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. І. стор. 405.
[4] Там же, арк. 15.
[5] Там же, арк. 31—32.
[6] Там же, арк. 24.

У Харкові на заводах Гельферіх-Саде, паровозобудівному, в залізничних майстернях, машинобудівному заводі Мельгозе, на канатній фабриці та інших підприємствах Першого травня 1906 р. відбулися багатолюдні мітинги [1]. На початку травня мітинги і масовки проходили майже щоденно [2], 9 травня великий політичний мітинг відбувся на Харківському паровозобудівному заводі, куди зібралося близько 2000 робітників. Він проходив під лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живуть борці революції, прокляття вбивцям їх!». На заводах Харкова почали організовуватися бойові дружини [3].

Широка хвиля страйків і мітингів прокотилась в цей час на шахтах і заводах Донбасу. 1-го травня 1906 р. почався страйк на Ірмінському руднику Ірмінського кам'яновугільного товариства.

21—22 травня 1906 р. робітники донецьких сантурівських заводів Бахмутського повіту і пляшкового заводу зібрались в клубі і співали «Марсельєзу» та інших революційних пісень [4]. 28 травня поблизу с. Петрівське, Білянської волості, робітники Краматорського заводу влаштували мітинг, на якому були присутні понад 1500 робітників та члени їх родин [5].

У місцевостях, розташованих поблизу Катеринінської залізниці, між станціями Дружківка — Микитівка майже щоденно відбувалися мітинги — на пляшковому і рейкопрокатному заводах, на ст. Костянтинівка. Сходки відбувалися з дев'ятої до дванадцятої години ночі. На цих зборах виголошувалися протиурядові промови, які закінчувалися словами «Геть гнилий уряд!». Учасники мітингу розходилися, співаючи «Марсельєзу» [6].

В Олександрівську і Павлограді розповсюджувалася революційна література, яка закликала населення до революційної боротьби [7].

В другій половині травня 1906 р. страйкували робітники Рутченківських рудників Горлівської шахти № 1 та інших шахт. «Починаючи з тієї ж половини травня,— доносив катеринославський губернатор міністру внутрішніх справ,— відбувається в різний час ряд страйків, причому висуваються вимоги суто економічного характеру, які частково задовольняються, частково відхиляються, і робітники стають до роботи; ці страйки майже всі проходять мирно» [8].

В день Першого травня 1906 р. в Києві страйки охопили всю центральну частину міста і Поділ. Застрайкували робітники Південноросійського машинобудівного та заводу Гретера і Криванека [9].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 336, 1906, спр. 239, арк. 13.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1906, спр. 135, арк. 154.
[3] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 383.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, оп. 6, спр. 4, ч. 17, арк. 2.
[5] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 383.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, спр. 4, ч. 17, арк. 3.
[7] Там же, спр. 9, ч. 14, арк. 8.
[8] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 396.
[9] ЦДІА УРСР, ф. 275, 1906, спр. 280, арк. 44.

За повідомленням приставів старокиївської та лук'янівської дільниць м. Києва, 1-го травня 1906 р. припинили роботу 22 підприємства, на яких страйкувало близько 1700 робітників.

Першотравневі страйки відбулися і в Миколаєві.

В. І. Ленін у статті «Нове піднесення», надрукованій в травні 1906 р., писав: «Ми переживаємо початок нового суспільного піднесення. І рух безробітних, і перше травня, і посилення заворушень в селянстві, у військах, і мітинги, і преса, і спілки,— все свідчить про нове піднесення якнайнедвозначніше»[1].

У червні 1906 р. у революційну боротьбу втягнулися робітники нових підприємств. Посилення страйкового руху влітку 1906 р. зумовлювалось погіршенням економічного становища робітничого класу. Особливо широко розгорнувся страйковий рух у Донбасі. 1 червня застрайкували робітники на заводі Олів'є і Нібура в с. Нью-Йорк та на руднику Ауербаха в Бахмутському повіті. Наступного дня припинили роботу вантажники вагонів рудника «Дубова Балка» на Криворіжжі. Страйкарі зажадали підвищення заробітної плати на 30%. 7 червня почалися страйки на Софіївському руднику Петровських заводів в Бахмутському повіті, на Орлово-Оленівському руднику в Слов'яносербському повіті та на руднику Шмакова у Верхньодніпровському повіті. З 2 по 6 червня відбувалися страйки в цехах залізничних майстерень станцій Нижньодніпровськ і Катеринослав[2].

12 червня застрайкували робітники міської електростанції Катеринослава. Адміністрація останньої пішла на ряд поступок, після чого він припинився[3].

10 червня 1906 р. не вийшли на роботу робітники електричного цеху заводу Нікополь-Маріупольського товариства, внаслідок чого припинилась робота всього заводу. Страйкарі поставили вимогу збільшити заробітну плату[4]. Цього ж дня оголосили страйк і поставили ряд економічних вимог 1940 робітників Софіївського кам'яновугільного рудника Російсько-Бельгійського металургійного товариства[5].

«Становище в фабричному гірничозаводському районі, особливо в Бахмутському, Слов'яносербському повітах,— телеграфував катеринославський губернатор міністру внутрішніх справ,— з кожним днем загострюється, відбуваються багатолюдні мітинги, процесії з прапорами, співом революційних пісень; наказам поліції не підкоряються; застосування зброї утруднене, бо попереду юрби виставляють жінок і дітей... Сьогодні в Дружківці, Краматорівці передбачається з'їзд залізничних службовців. На Государево-Байракському руднику внаслідок страйку проводиться

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 341—342.

[2] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 396.

[3] Там же, стор. 18.

[4] Там же, стор. 11.

[5] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 10.

звільнення робітників. Петровські, Дружківські, Сантурівські заводи передбачається закрити; Дідіївські рудники вчора застрайкували» [1].

Багатолюдні мітинги відбулися в Луганську. 15 червня ввечері на площі біля заводу Гартмана почався мітинг, на який зібралося 3000 робітників [2]. Наступного дня близько 3000 робітників заводу Гартмана намагалося влаштувати демонстрацію, але були розігнані військами і поліцією [3].

18 і 19 червня проходили мітинги робітників Олександрівського рудника в Маріупольському повіті. На мітингах майоріли червоні прапори і лунали революційні пісні [4]. 20 червня застрайкували всі сім шахт Рутченківського гірничопромислового товариства в Бахмутському повіті. В страйку взяло участь 4000 робітників. Страйкарі з червоними прапорами зібралися на мітинг. Проте мітинг не відбувся через страшенну зливу [5].

Влітку 1906 р. розгорнувся рух робітників на Краматорському металургійному заводі. 20 червня робітники цього заводу зібралися на мітинг, на якому було ухвалено «активно бойкотувати поліцію», тобто не давати їй переслідувати робітників. «Взагалі,— повідомляв помічник начальника харківського губернського жандармського управління в Ізюмському і Старобільському повітах департаментові поліції,— настрій на Краматорському заводі піднесений; я доповідаю з метою звернути на нього особливу увагу як на центр робітничого руху в Ізюмському повіті» [6].

Готуючись до нового повстання, робітники Донбасу почали озброюватися і створювати бойові робітничі дружини. У своєму повідомленні міністру внутрішніх справ катеринославський губернатор 8 червня 1906 р. писав: «Хоч заводсько-рудничне життя робітників нічим більше не проявляється, проте є відомості, що революційні організації енергійно працюють з метою підготувати збройне повстання; були помічені спроби перенести агітацію з робітничого середовища в селянське, днями мають відбутися мітинги з ходінням на станції та в найближчі села» [7].

Страйковий рух, що широко розгорнувся на Донбасі в червні, продовжувався і в липні 1906 р. 16 липня застрайкували робітники 15 шахт Рутченківських, Вознесенських і Лідіївських кам'яновугільних рудників. У страйку взяло участь 5500 чол. [8]

У Харкові 7 липня припинили роботу робітники харківських паровозних майстерень Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці і зажадали надання їм права скликати збори, збільшення заробітної плати, одержання допомоги під час хвороби і заборони майстрам і підмайстрам

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, спр. 4, ч. 17, арк. 24.
[2] Там же, арк. 19.
[3] Там же, арк. 21.
[4] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 399.
[5] Там же.
[6] Там же, стор. 388.
[7] Там же, стор. 327.
[8] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, спр. 4, ч. 17, арк. 60.

цехів карати робітників за власним розсудом [1]. Усі поставлені вимоги мали переважно економічний характер.

Більшовики Харкова та інших міст готувалися до проведення влітку 1906 р. політичного страйку, який повинен був перерости у збройне повстання. Але через те, що революція йшла на спад, організувати збройне повстання не вдалося. Тому більшовики Харкова провели тільки одноденний політичний страйк, який відбувся 27 липня. Він охопив заводи Гельферіх-Саде, паровозобудівний, Мельгозе, Шапіро та ін. [2]

На одеських підприємствах страйковий рух значних розмірів набув у червні—липні 1906 р. З червня до грудня 1906 р. страйкували робітники джутової фабрики, на якій працювало 1200 робітників [3].

13 липня 1906 р. в Одесі страйкувало 1880 робітників десяти заводів. Вони вимагали, зокрема, 8-годинного робочого дня і збільшення заробітної плати [4]. 29 липня там уже страйкувало 3500 робітників восьми фабрик [5]. Протягом червня—липня страйки в Одесі не припинялися. Закінчуючись на одних підприємствах, вони починались на інших. На початку серпня протягом кількох днів страйкували машиністи і механіки пароплавів Російського товариства пароплавства і торгівлі. Вони приступили до роботи тільки після того, як були задоволені їхні вимоги. За один день 11 серпня в Одесі страйкувало 3 тис. робітників десяти фабрик [6].

«Робітники фабричних підприємств,— повідомляло жандармське управління в департамент поліції,— страйкують по черзі, добиваючись своїх вимог страйками, що вперто продовжуються і підтримуються робітниками нестрайкуючих фабричних закладів» [7].

Менш організовано виступали робітники м. Києва влітку 1906 р. В комітеті РСДРП переважали меншовики, що, безумовно, негативно позначилося на робітничому русі. На київських підприємствах (переважно дрібних) в червні і липні відбулося всього 10 страйків. За ці три місяці в повітах Київської губернії було лише 3 страйки [8].

У червні 1906 р. страйкували робітники Прилук [9], на заводах Ельворті і Шкловського в Єлисаветграді відбулися багатолюдні мітинги [10].

В. І. Ленін надавав великого значення червнево-липневим виступам робітничого класу. В статті «Вагання згори, рішимість знизу», надрукованій в червні 1906 р., В. І. Ленін писав: «Ми переживаємо, як видно з усього, один з найважливіших моментів революції. Нове піднесення широкого і масового руху проти старого порядку намітилось уже давно. Тепер це піднесення наближається до найвищої точки свого розвитку...

---

[1] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. І, стор. 389—390.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1906, спр. 137, арк. 129.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, оп. 7, спр. 4, ч. 19, арк. 12.
[4] Там же, арк. 48.
[5] Там же, арк. 59.
[6] Там же, арк. 62.
[7] ЦДІА УРСР, ф. 385, 1906, спр. 1885, арк. 33.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 356, арк. 93—95.
[9] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, оп. 7, спр. 4, ч. 49, арк. 2.
[10] Там же, арк. 8.

Піднялися дійсно нові верстви — і пролетаріату, навіть такого, який півроку тому поставляв чорносотенців, і, особливо, селянства» [1].

У виступах робітничого класу влітку 1906 р. помітна активізація менш свідомих верств пролетарів різних міст. До робітників промислових підприємств приєднувалися прикажчики, конторщики, ремісники.

Під впливом червнево-липневих страйків 1906 р., які розгорнулися по всій Росії, царський уряд змушений був видати закон від 15 листопада 1906 р. про скорочення робочого дня і встановлення недільного відпочинку для прикажчиків, конторщиків та ремісників. Царський уряд за допомогою цього заходу прагнув внести в табір пролетаріату незгоди, відколоти від нього робітників, розпорошених по дрібних підприємствах,— ця частина робітничого класу була менш свідомою і відсталою, а тому її легше було обдурити. До того ж на той час ця категорія була досить численною, і її ізоляція від робітників, що вели активну боротьбу, ослабила б силу всього пролетаріату. Більше того, вони за своїм класовим становищем стояли ближче до міської дрібної буржуазії і тому могли мати на неї значний вплив. Відколюючи від промислового пролетаріату прикажчиків, конторщиків та ремісників, царський уряд прагнув віддалити від нього і дрібну буржуазію, щоб приректи передову частину пролетаріату на самотність.

Робітничий рух, який широко розгорнувся влітку 1906 р., восени знову пішов на спад. Так, за даними старшого фабричного інспектора, у серпні 1906 р. у Києві відбулося тільки два страйки, а у вересні їх зовсім не було [2]. Страйковий рух робітників у серпні і вересні майже припинився.

В Катеринославі у вересні 1906 р. страйкувало тільки 97 робітників. Таке ж становище було майже на всіх підприємствах.

У жовтні—грудні 1906 р. в зв'язку з роковинами жовтневого загального страйку і грудневого збройного повстання робітничий рух знову активізується. Начальник катеринославського охоронного відділу 11 жовтня 1906 р. повідомляв департамент поліції: «Сьогодні з приводу роковин жовтневих подій застрайкували робітники залізничних майстерень, трубопрокатного Брянського заводу: на заводах вивішувалися траурні прапори, виголошувалися промови» [3].

В річницю з дня похорон жертв жовтневого загального страйку 1905 р.— 14 жовтня 1906 р. більшість робітників Харкова не вийшла на роботу в знак трауру по товаришах, які загинули в боротьбі проти царизму [4]. Цього ж дня страйкували робітники харківського паровозобудівного заводу Гельферіх-Саде, залізничних майстерень та ряду інших підприємств. У листівці «До всіх» повідомлялося: «Загальний страйк був відповіддю на царський розбій. Робітничий клас показав, що він хазяїн на Русі, що він може постояти за себе. Постоїмо ж і ми за себе! З честю

---

[1] В І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 3.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 356, арк. 93—95.
[3] Там же, спр. 41, ч. 7, арк. 75.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1906, оп. 7, спр. 4, ч. 53, арк. 25.

згадаємо минулий рік! На боротьбу! Геть самодержавство! Народові вся влада! Всенародні Установчі збори висловлюють народну волю!» [1]

У Київській губернії в жовтні 1906 р. відбулося п'ять страйків, у яких брало участь понад 2 тис. чол. [2]

Численними страйками робітничий клас України відзначив і роковини грудневого збройного повстання. У Харкові 11 грудня на фабриках і заводах відбулися збори робітників, на яких вони прийняли рішення провести 12 грудня одноденний політичний страйк. Харківський об'єднаний комітет РСДРП в листівці, виданій ним, закликав робітників брати приклад з героїв грудневого збройного повстання і підтримати тих представників партії робітничого класу, які із зброєю в руках боротимуться до повної перемоги над самодержавством. 12 грудня 1906 р. робітники Харкова прийшли на підприємства, проте більшість з них до роботи не стала. На Харківському паровозобудівному заводі роботу було припинено зовсім.

Поліцейській владі м. Харкова ввижалася нова революція. Перелякана місцева влада вирішила навіть знищити гудки на заводах. Харківський тимчасовий генерал-губернатор 13 грудня повідомляв поліцмейстеру, що робітники харківських фабрик і заводів неодноразово користувалися фабричними і заводськими гудками для одночасного проголошення страйку. «Тому, зважаючи на те,— продовжував губернатор,— що в такому великому місті, як Харків, фабричні і заводські гудки ніякого практичного значення мати не можуть, пропоную вашому превосходительству зобов'язати усіх власників фабрик і заводів м. Харкова знищити існуючі на фабриках і заводах гудки» [3].

За даними офіціальної статистики, за весь 1906 р. в Росії нараховувалося 1108 тис. страйкарів, а на Україні за цей час страйковим рухом було охоплено 311 промислових підприємств, на яких страйкувало близько 50 тис. робітників.

За інтенсивністю страйкового руху 1906 р. перше місце посідала Херсонська губернія (56,9%), за нею йшли Полтавська (31,4%), Чернігівська (23,9%) і Катеринославська (23,6%). За кількістю страйкарів після Херсонської губернії (17 275 чол.) йшли Київська (7334 чол.), Харківська (7186 чол.) і Катеринославська (5931 чол.). Ці дані охоплюють далеко не всі підприємства. У 1906 р., крім робітників, що працювали на фабрично-заводських підприємствах, на Україні страйкувало ще близько 42 тис. робітників підприємств, підпорядкованих гірничій інспекції. Вони знаходились головним чином на Донбасі і в Криворіжжі і майже цілком входили до складу Катеринославської губернії. Зважаючи на це, можна сказати, що в 1906 р. за розмахом страйкового руху на першому місці стояла Катеринославська губернія.

В. І. Ленін, аналізуючи статистичні дані про кількість страйків у 1906 р., вказував: «У 1906 році виразно розділяються, загалом і в цілому,

---

[1] ІМЕЛ при ЦК КПРС, ф. нелегальних видань, № 45, 883.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 574, спр. 356, арк. 93—95.
[3] ХОДА, ф. 749, оп. 1, спр. 1809, арк. 34.

перша і друга половини року: в першій — припинення відступу і велике піднесення; в другій — великий спад» [1].

Цікаво зіставити кількість учасників страйків на підприємствах, охоплених страйковим рухом, по всіх губерніях України за 1905 і 1906 рр. (табл. 24).

Таблиця 24

Губернії	Процент учасників страйків на підприємствах, охоплених страйковим рухом, до загальної кількості робітників		
	1905 р.	1906 р.	На скільки зменшився
Київська	17,3	10,9	6,4
Волинська	12,4	3,9	8,5
Подільська	12,2	7,6	4,6
Полтавська	40,6	31,4	9,2
Таврійська	32,9	9,1	23,8
Херсонська	64,1	56,9	7,2
Чернігівська	31,3	23,9	7,4
Катеринославська . .	81,7	23,6	58,1
Харківська	44,2	18,5	25,7

З цієї таблиці видно, що з 1905 по 1906 р. процент робітників, які брали участь у страйках, зменшився повсюдно. Найбільше він знизився в Катеринославській і Харківській губерніях. Але, незважаючи на це, в 1906 р. процент учасників страйків у цих губерніях порівняно з іншими все ж лишався досить високим. Пролетаріат промислових губерній виявив велику революційну енергію і в 1906 р.

Страйковий рух 1906 р. характеризується зменшенням кількості економічних страйків. У цьому році з 1108 тис. страйкарів Росії 650 тис. брали участь у політичних страйках і 458 тис.— в економічних [2]. Порівняно повільне зменшення кількості робітників, що брали участь у політичних страйках, свідчить також про те, що найбільш свідомі, передові верстви робітничого класу стійко боролися проти наступу реакції.

Аналізуючи наслідки страйків, В. І. Ленін зробив такі висновки: «В 1906 році боротьба стає упертіша: випадки компромісу незрівняно рідші; але робітники загалом все ще перемагають: процент страйкарів, що виграли, більший, ніж процент тих, що програли» [3]. Так, у 1906 р. процент числа страйкарів, які домоглися поступок на користь робітників, становив 35,4, процент числа страйкарів, які домовилися з власниками підприємств про взаємні поступки,— 31,1 і, нарешті, процент числа страйкарів, що брали участь у страйках, що закінчилися на користь хазяїв,— 33,5 [4].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 374.
[2] Там же, стор. 367.
[3] Там же, стор. 371.
[4] Там же.

Революційна боротьба робітників України, як і всієї Росії, тривала і в 1907 р. Найактивніше виступив авангард робітничого класу, домагаючись нового піднесення боротьби і припинення відступу, що почався.

Під керівництвом більшовиків у багатьох містах відбулися мітинги і страйки робітників у зв'язку з другими роковинами кривавої неділі. На Харківському паровозобудівному заводі після закінчення роботи пропагандист під партійною кличкою Володимир, надісланий місцевою соціал-демократичною організацією, в своїй промові нагадав робітникам про події Дев'ятого січня 1905 р. і закликав їх не ставати у цей день до роботи [1]. 9 січня робітники Харківського паровозобудівного заводу, чотирьох найбільших друкарень міста і деяких інших заводів до роботи не стали [2]. Вранці 9 січня 1907 р. на Миколаївському суднобудівному заводі була поширена прокламація РСДРП під заголовком «До всіх», в якій місцевий комітет РСДРП закликав робітників припинити роботу і цим вшанувати пам'ять загиблих 9 січня 1905 р. борців [3]. В Катеринославі застрайкували робітники Брянського цвяхового і трубного заводів, а також робітники електростанції та друкарень. В передмістях Катеринослава припинили роботу цинкувальний та інші заводи [4]. Починаючи з 19 січня і майже до середини лютого 1907 р., страйкували робітники Дружківського заводу в Бахмутському повіті [5]. Бойовий настрій панував на рудниках та інших промислових підприємствах гірничозаводського району [6]. За даними начальника херсонського губернського жандармського управління від 25 березня 1907 р., весь Криворізький рудний район був охоплений соціал-демократичною пропагандою, скрізь відбувалися мітинги [7].

Протягом першого кварталу 1907 р. під керівництвом більшовиків уперто боролись луганські пролетарі. У січні—березні 1907 р. відбувалися збори робітників на заводі Гартмана, на яких вони висловлювали протест проти звільнення робітників і зменшення заробітної плати. В Луганську продовжувала існувати бойова дружина, учасники якої систематично навчалися військовій справі.

В січні—лютому 1907 р. відбулися страйки на заводах Волинської губернії. 7 січня застрайкували робітники Янушпільського цукрового заводу. Протягом дев'яти днів страйкували 404 з 475 робітників заводу. Вони вимагали введення 8-годинного робочого дня і збільшення заробітної плати на 30% [8]. 21 лютого 1907 р. страйкували 406 робітників Кам'янобродського фаянсового заводу в Новоград-Волинському повіті [9]. Тривали страйки робітників Одеси. 10 лютого 1907 р. застрайкувало 500 робітни-

---

[1] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 430, 431.
[2] ХОДА, ф. 749, спр. 1881, арк. 29.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 357, 1906, спр. 159, арк. 12.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1907, спр. 18, ч. 11, арк. 3.
[5] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 430, 431.
[6] Там же, стор. 432.
[7] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1907, оп. 8, спр. 180, ч. 11, арк. 6.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 241, арк. 135.
[9] Там же, спр. 59, арк. 139.

ків чаєрозважувальної фабрики Висоцького. Не висунувши ніяких вимог, вони припинили роботу на знак солідарності із страйкуючими робітниками тієї ж фірми в Москві [1]. Найбільшого піднесення робітничий рух досяг у другому кварталі 1907 р.

Робітничий клас України мітингами і страйками відзначив день Першого травня 1907 р. Більшовицькі організації розповсюджували прокламації, організовували мітинги, на яких закликали робітників святкувати пролетарське свято. Начальник південно-східного районного відділу поліції доносив харківському поліцмейстеру: «29 квітня близько десяти годин ранку має зібратися масовка соціал-демократичної організації, фракції більшовиків, на якій член соціал-демократичного комітету виголошуватиме промову і закликатиме до демонстративного святкування Першого травня і підготовки сил для майбутнього революційного повстання» [2].

У Харкові Першого травня 1907 р. відбулися страйки на заводах паровозобудівному, Гельферіх-Саде та Бергенгейма. Сходки, що збиралися за містом, були розігнані поліцією. Одеський комітет РСДРП видав прокламацію «До робітників м. Одеси», присвячену святкуванню дня Першого травня [3]. Першотравневі свята відзначили і робітники Донбасу. Першого травня о шостій годині вечора в Юзівці на центральній шахті і заводі НРО після закінчення денної зміни відбувся мітинг. Робітники зустріли кінну поліцію, що хотіла розігнати мітинг, градом каміння і залпами револьверних пострілів. Відстрілюючись, поліція змушена була відступити. На допомогу поліції прибули загони козаків і піхоти, які почали бити робітників [4]. Тільки силою зброї поліції і козакам вдалося розігнати учасників мітингу.

Одноденним страйком відзначили день Першого травня і робітники Києва. Старший фабричний інспектор доповідав: «У Києві святкують Перше травня робітники усіх механічних заводів і друкарень, двох млинів, тютюнових фабрик і деяких інших підприємств — разом близько 5000 чол.» [5]. Слід відзначити, що робітничий рух у січні — червні 1907 р. не був таким інтенсивним, як два роки тому і активізувався переважно в дні пролетарських свят або в роковини революційних подій. Революція йшла на спад.

У зв'язку з цим перед більшовиками постали нові завдання. Треба було, зокрема, розв'язати питання про ставлення до Державної думи. Якщо під час виборів до I Державної думи більшовики застосовували тактику бойкоту, то, готуючись до виборів II Думи, вони вирішили взяти участь в ній для того, щоб використати її як трибуну для протиурядової агітації. До того ж, треба було чітко визначити свою тактику відносно буржуазних партій і посилити роботу в профспілках. Тому більшовики

[1] ЦДІА УРСР, ф. 385, 1907, спр. 2134, арк. 8.

[2] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 428—429.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1907, спр. 1277, арк. 11.

[4] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів в двох томах, т. I, стор. 436.

[5] ЦДІА УРСР, ф. 575, 1907, спр. 8, арк. 24.

рішуче виступили за скликання нового з'їзду партії і розгорнули величезну підготовчу роботу. В об'єднаних організаціях РСДРП на Україні, як і в усій Росії, йшла жорстока боротьба між більшовиками і меншовиками з питань платформи з'їзду. В перехопленому охоронним відділом листі з Харкова від 6 лютого 1907 р. повідомлялось: «Тепер усі зайняті підготовкою до партійного з'їзду, ведеться дискусія з питань порядку з'їзду» [1]. Робітники дедалі більше переходили на бік більшовиків. У звіті Луганського комітету РСДРП V з'їздові партії говорилось: «На думку самих робітників, з'їздівська кампанія ближче ознайомила їх з питаннями партійного життя і допомогла їм розібратися в незгодах, які є в нашій партії» [2].

V з'їзд РСДРП проходив з 30 квітня по 19 травня 1907 р. Від соціал-демократичних організацій України на ньому були присутні тільки шість більшовиків: від Луганська, Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси. Від луганської організації РСДРП, яка налічувала 1070 членів партії, делегатами на з'їзд було обрано К. Є. Ворошилова і К. М. Самойлову [3].

Одним з основних питань, навколо якого на з'їзді відбувалася гостра боротьба між більшовиками і меншовиками, було питання про ставлення до буржуазних партій. З'їзд дав класову оцінку всім непролетарським партіям — чорносотенцям, октябристам, кадетам, есерам — і чітко сформулював тактику щодо цих партій.

У прийнятій резолюції про профспілки з'їзд засудив меншовицьку пропозицію про «нейтральність» профспілок і схвалив пропозицію більшовиків про те, що партія повинна ідейно і політично керувати профспілками. З'їзд різко засудив намір меншовиків скликати «робітничий з'їзд» як спробу ліквідувати пролетарську партію.

Більшовики схвалили рішення з'їзду. Вони вбачали в них велику перемогу більшовиків у робітничому русі. Так, в одному з перехоплених поліцією листів в Одесу, датованому 24 травня 1907 р., за підписом «Соня», говорилося: «Моє більшовицьке серце сповнене радістю. Сердить мене «болотиста» позиція Бунду. З нетерпінням чекаю резолюції. Адже фактично більшовики перемогли. Особливо радує мене зміна в думській тактиці і в ставленні до опозиційних груп. Дійшло було чорт зна до чого: меншовики, а за ними Бунд погрузли в таке багно, що їм з нього ніколи не вилізти. Чи відома тобі докладно робота з'їзду?» [4].

3 червня 1907 р. царський уряд розпустив II Державну думу. Цей день прийнято в історії називати третьочервневим переворотом. Він відновив самодержавство царя в союзі з Думою чорносотенних поміщиків і торгово-промислових тузів. Урядовий переворот був неминучим результатом спаду революційної енергії мас. В третьому кварталі 1907 р. страйковий рух знову пішов, на спад. Він трохи посилився в останній чверті року. За офіційними статистичними даними, в 1907 р. в Росії страйкувало 740 тис. робітників. На Україні, зокрема, страйкувало 269 підприємств, на яких нараховувалося близько 45 тис. страйкарів.

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1907, спр. 236, арк. 101.
[2] «Пролетарій», 2.V 1907 р., стор. 7—8.
[3] Протоколы пятого съезда РСДРП, М., 1935, стор. 651—654.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 102, 1907, оп. 8, спр. 5, ч. 10, арк. 11.

Найбільший процент страйкарів у 1907 р. був у Херсонській губернії. Характерно, що процент страйкарів тут протягом усіх трьох років революції був значним (у 1905 р.—64,1%; у 1906 р.—56,9%; у 1907 р.—54,4%) і майже однаковим. Друге місце за розмахом страйкового руху в 1907 р. посідає Харківська губернія (22,2% страйкарів). За нею йшли Чернігівська (13,9%), Таврійська (12,8%), Київська (11,4%). Тут треба зазначити, що у 1907 р., крім робітників фабрично-заводських підприємств, страйкували ще 10 тис. гірників Катеринославської губернії.

Цікаво порівняти, як змінився процент страйкуючих робітників у 1907 р. порівняно з минулим, 1906 р., по окремих губерніях (табл. 25) [1].

Таблиця 25

Губернії	Процент страйкарів на підприємствах, що брали участь у страйках, до загальної кількості робітників		
	1906 р.	1907 р.	На скільки зменшився або збільшився
Київська	10,9	11,4	+0,5
Волинська	3,9	7,3	+3,4
Подільська	7,6	6,1	—1,5
Полтавська	31,4	7,6	—23,8
Таврійська	9,1	12,8	+3,7
Херсонська	56,9	54,4	—2,5
Чернігівська	23,9	13,9	—10,0
Катеринославська	23,6	11,3	—12,3
Харківська	18,5	22,2	+3,7

З цієї таблиці видно, що процент учасників страйків у 1907 р. порівняно з 1906 р. в одних губерніях збільшився, а в інших зменшився. Зокрема, в Київській, Волинській, Таврійській і Харківській губерніях кількість страйків помітно збільшилася. У Херсонській губернії, хоч і спостерігалося деяке зменшення числа страйкуючих, проте ще і в 1907 р. процент їх був, як і раніше, досить високим. Наведені факти свідчать про те, що авангард робітничого класу під керівництвом більшовиків прагнув припинити відступ революції, який почався після 1905 р. «Авангард, тобто міські фабрично-заводські робітники,— писав В. І. Ленін,— в 1906 році докладав особливих зусиль, а в 1907 році *ще більших, ніж у 1906 р.*, щоб затримати цей відступ» [2].

У 1907 р. ще більше, ніж у 1906 р., зменшився процент економічних страйків. У Росії 1907 р. в них, за даними офіціальної статистики, брало участь 200 тис. чол., а в політичних страйках — 540 тис. [3]

[1] В. Е. Варзар, Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие (1906—1908), СПб., 1910, стор. 17.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 357.

[3] Там же, стор. 367.

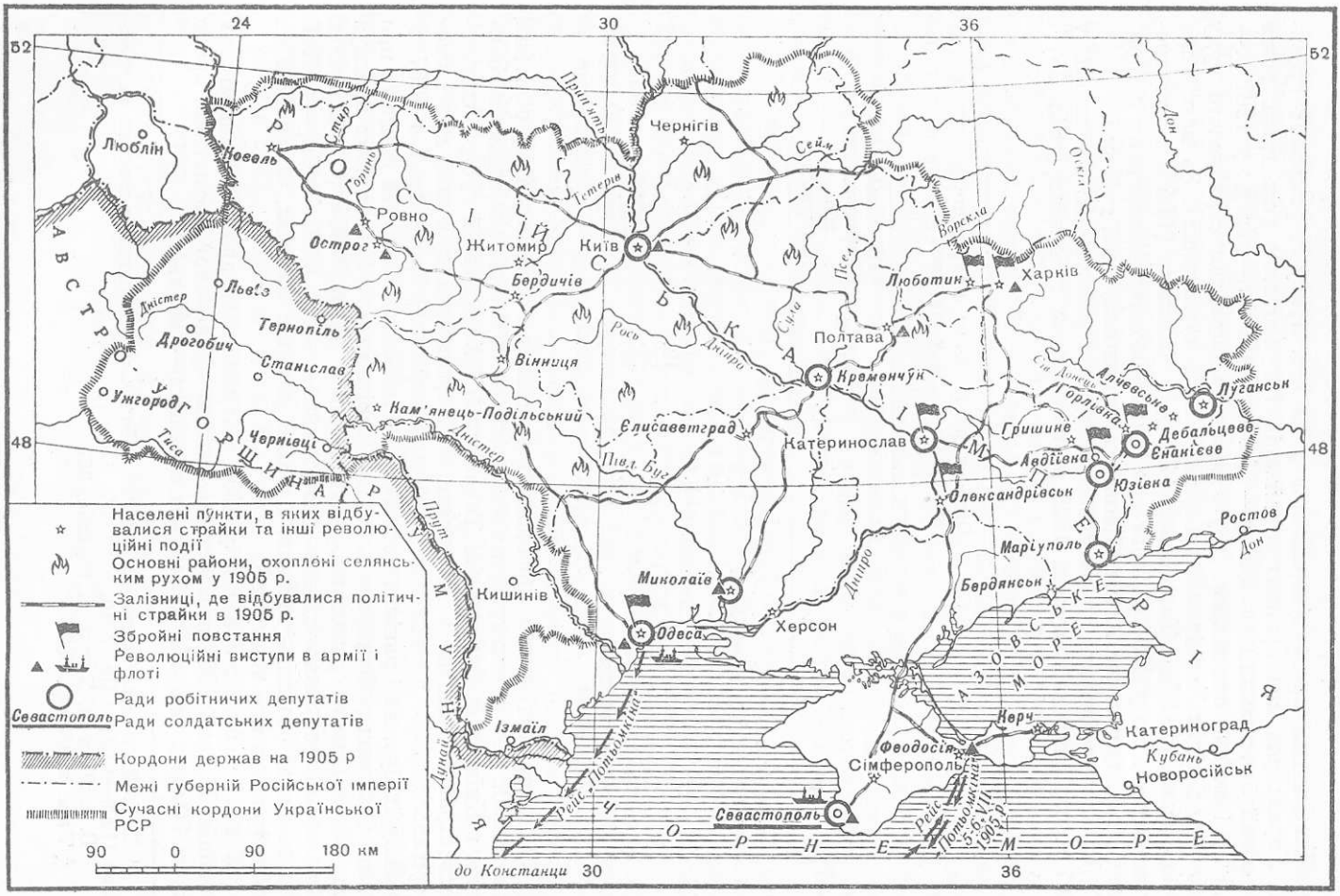

Карта України в роки революції 1905—1907 рр.

«При спаді руху,— писав В. І. Ленін,— число економічних страйкарів зменшується швидше, ніж число політичних. Слабість руху в 1906 і особливо в 1907 р. характеризується, безперечно, відсутністю широкої й міцної бази економічної боротьби. З другого боку, більш повільне зменшення числа політичних страйкарів взагалі і особливо невелике зменшення цього числа з 1906 по 1907 р. вказує, очевидно, на знайоме вже нам явище: передові верстви з найбільшою енергією намагаються припинити відступ і перетворити його в наступ» [1].

Спад робітничого руху у 1907 р. виявився і в тому, що більшість страйків у цьому році закінчувалася не на користь робітників. Так, за даними офіціальної статистики, у 1907 р. по всій Росії процент страйкарів, які перемогли в боротьбі, становив лише 16,2; 26,1% страйків закінчилася компромісом і 57,6% зазнала поразки [2]. Таким чином, починаючи з 1907 р., поразки робітників у боротьбі дедалі частішали.

Робітничий клас України протягом 1906—1907 рр., відступаючи, продовжував разом з усім робітничим класом Росії вести наполегливу революційну боротьбу. Протягом цих двох років до участі в революційній боротьбі залучалися нові верстви, так званий ар'єргард робітничого класу. Передова частина пролетаріату прагнула не тільки припинити відступ, що почався після поразки грудневого збройного повстання, а й, зібравшись з силами, перейти в наступ.

Страйковий рух протягом усього періоду першої російської революції розвивався хвилеподібно. Під час другого періоду революції робітничий клас відступав повільно, з перервами, припиненням відступу. «Якби не було цих припинень, подія 3 червня 1907 року, історично цілком неминуча, оскільки відступи лишалися відступами, сталася б раніше, можливо, на цілий рік, або навіть більш ніж на рік раніше» [3].

ЗАВОЮВАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Перша російська революція в Росії зазнала поразки, що було обумовлено цілим рядом причин. Ще не склався міцний союз робітників і селян, значна частина яких продовжувала вірити в царя. Це дало змогу царизму використати солдатів, здебільшого вихідців з села, для придушення революції. Недостатньо дружно виступали також і робітники. Якщо в 1905 р. передові загони пролетаріату розгорнули героїчну революційну боротьбу, то найвідсталіші верстви — робітники слабо розвинутих промислових губерній, що жили в містечках,— розкачувалися повільніше. В революційну боротьбу вони включилися тільки в 1906 р., але на цей час авангард робітничого класу був вже в значній мірі послабленим.

Крім того, на той час в партії робітничого класу не було необхідної єдності і згуртованості. В той час як більшовики героїчно боролися за

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 367.
[2] Там же, стор. 371.
[3] Там же, стор. 367.

повну перемогу народу над самодержавством, закликали робітників і селян до боротьби не лише проти соціального, але й проти національного гніту, відстоювали рівноправність всіх націй і народів, розкольницька діяльність меншовиків була серйозною перешкодою на шляху до перемоги революції. В лавах контрреволюціонерів виступила і українська ліберальна буржуазія.

Для придушення революції цар одержував фінансову допомогу іноземних імперіалістів. Уклавши мир з Японією, царський уряд звільнив значну військову силу і кинув її проти революційного народу.

Однак, незважаючи на поразку революції, завоювання робітничого класу не пропали. Їх не могла відняти у пролетаріату ніяка реакція.

Перша російська революція була важливим етапом боротьби трудящих Росії за своє соціальне і національне визволення. Вона справила величезний вплив на весь дальший розвиток країни, лишила незгладимий слід у свідомості мас. Великий досвід революційної боротьби робітничого класу, досвід Комуністичної партії в справі керівництва боротьбою мас був з успіхом використаний в наступні роки в боротьбі за повалення самодержавства і встановлення диктатури пролетаріату. Він став надбанням міжнародного робітничого руху. За роки революції робітничий клас і селянство пройшли велику школу політичного виховання, яка дала більше, ніж багато років мирного розвитку.

Робітничий клас у своїй революційній боротьбі досяг великих успіхів як в політичній, так і в економічній галузях. В. І. Ленін писав, що пролетаріат Росії «завоював собі за кілька місяців 1905 року такі поліпшення, яких робітники десятки років марно чекали від «начальства» [1]. Насамперед значно збільшились заробітки робітників за революційні роки. За даними звітів фабричних інспекторів середній заробіток фабрично-заводських робітників в Росії за перші роки XX ст. дорівнював [2]:

в 1901 р.—201 крб.	в 1905 р.—205 крб.
в 1902 р.—202 »	в 1906 р.—231 »
в 1903 р.—208 »	в 1907 р.—241 »
в 1904 р.—213 »	в 1908 р.—242 »

Наведені дані свідчать про те, що робітники своєю революційною боротьбою домоглися збільшення заробітної плати, яка після 1905 р. зразу ж піднялась з 205 до 231 крб. на рік, тобто більше ніж на 10%. Справжня заробітна плата, яку недоодержали робітники в страйкові дні 1905 р., становитиме не менше 215 крб. на кожного робітника. Середній заробіток фабрично-заводського робітника в Росії за п'ятиріччя 1901—1905 рр. дорівнював 206 крб., а за наступне п'ятиріччя — 1906—1910 рр.— 238 крб. «Ясно бачимо,— писав В. І. Ленін,— *разючу* різницю між *дореволюційною і післяреволюційною* епохою» [3].

Ще більш значним є зростання заробітної плати по окремих фабричних округах і губерніях. Так, за даними звітів фабричних інспекторів,

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 260.
[2] Там же, стор. 224.
[3] Там же, стор. 225.

середньорічне утримання робітників по Київській і Харківській округах змінилось таким чином [1]:

Округи	Середньорічне утримання робітників (в крб.)				
	1904	1905	1906	1907	1908
Київська . . .	142	139	154	170	180
Харківська . .	226	210	222	237	257

З таблиці видно як збільшилася заробітна плата робітників після 1905 р. в Київській і Харківській округах. У всіх українських губерніях середньорічне утримання робітників в 1906 р. збільшилось порівняно з 1904—1905 рр. В Київській, Подільській, Чернігівській та Катеринославській губерніях в 1907 р. заробітна плата робітників порівняно з 1906 р. піднялася ще вище. В окремих губерніях заробітна плата збільшувалась до 1908 р. І лише в умовах столипінської реакції, внаслідок спаду страйкового руху, капіталісти почали зменшувати заробітну плату робітникам. «Підвищення заробітної плати за один рік,— писав В. І. Ленін,— дістало такий поштовх, що ніякі подальші зусилля капіталістів (які, як відомо, відбирали всі завоювання п'ятого року одне по одному) не могли звести робітника до колишнього низького рівня життя. П'ятий рік підняв життєвий рівень російського робітника так, як у звичайний час не піднімається цей рівень за кілька десятиріч» [2].

Робітничий клас в революції 1905—1907 рр. домігся не лише збільшення заробітної плати, але і значного скорочення штрафів та зменшення суми штрафних стягнень з робітників. Якщо в 1904 р. кількість випадків штрафування робітників по 9 губерніях становила 77 516, а сума стягнень 29 199 крб., то в 1905 р. вони зменшились відповідно до 48 648 і 16 181 крб., тобто майже вдвоє, а в наступні два роки число штрафів і сума стали ще меншими.

Серйозним завоюванням робітничого класу в революції було також і скорочення робочого дня. За даними старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії, в червні 1906 р. на підприємствах по обробці металів, типолітографіях, на великих заводах встановлений був 10-годинний робочий день, а на текстильних фабриках та млинах він скоротився з 13 до 11,5 годин [3].

В кореспонденції з Катеринослава повідомлялось про значне поліпшення становища робітників на фабриці металевих виробів і листопрокатного заводу «Шла». Так, на початку 1907 р. після дводенного страйку робітники домоглись 8-годинного робочого дня і задоволення дрібніших вимог [4].

[1] Таблиця складена на основі зведених звітів фабричних інспекторів.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 225.
[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 45, арк. 16.
[4] «Звезда», 16.XII 1910 р.

До 1905 р. на київських машинобудівних заводах робочий день тривав 12,5 год.; в середині ж 1906 р. він скоротився до 10 год.[1] На київських тютюнових фабриках робочий день зменшився з 12 до 9—11,5 год., а на винокурених заводах — з 13—15 до 10 год.[2] Та ж газета «Звезда» повідомляла про значне поліпшення економічного становища робітників-прикажчиків м. Києва.

На фабриках та заводах м. Миколаєва в середині 1906 р. був встановлений 9-годинний робочий день, вища заробітна плата, були відмінені штрафи, не рахуючи багатьох дрібних поліпшень: за робітниками було визнано право на самоуправління, причому в заводській їдальні для зборів депутатів-робітників була відведена окрема кімната, що так і називалася «депутатською».

Таке становище продовжувалось до кінця 1907 р. Проте і надалі адміністрація не наважувалася переходити у відкритий наступ, обмежуючись дрібними причіпками[3].

Пролетаріат Херсонської губернії разом з усім робітничим класом Росії також домігся в 1905 р. значного скорочення робочого дня. За повідомленням старшого фабричного інспектора Херсонської губернії робітники на початку 1905 р. мали в середньому 10-годинний робочий день[4]. У відповіді того ж інспектора на запит міністерства торгівлі і промисловості від 9 червня 1906 р. повідомлялось, що на заводах цигаркових гільз тривалість дня дорівнювала 9,5 год., а на чавуноливарних, залізорудних, машинобудівних, вагоноремонтних, суднобудівних підприємствах — 9 год.[5]

Завдяки страйковій боротьбі робітники багатьох цукрових заводів домоглися 8-годинного робочого дня. В середині 1906 р. 8-годинний робочий день був встановлений на 8 цукрорафінадних заводах[6]. 8-годинний робочий день завоювали робітники цукрового заводу с. Старого Переяславського повіту і ряду інших[7].

В результаті революційної боротьби у 1905 р. значно поліпшили своє становище робітники друкарень. За повідомленням старшого фабричного інспектора від 8 травня 1906 р., під впливом страйку 1905 р. 8-годинний робочий день було встановлено в друкарнях м. Полтави; в друкарнях Кременчука прийнято 9-годинний день, а в інших повітах міста — 10-годинний[8]. 8-годинний день завоювали на початку 1905 р. і робітники друкарень м. Миколаєва[9].

В. І. Ленін надавав величезного значення боротьбі робітничого класу за поліпшення свого економічного становища. «Широкі маси експлуатованих не можна було б ніяким способом залучити до революційного руху,

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 20, спр. 45, арк. 70—71.
[2] Там же.
[3] «Звезда», 11.VI 1911 р.
[4] ЦДІАЛ СРСР, ф. 28, оп. 20, спр. 1, 1905—1906, арк. 95.
[5] Там же, спр. 45, арк. 39—40.
[6] Там же, ф. 23, оп. 20, спр. 45, арк. 70—71.
[7] Там же, оп. 24, спр. 1243, арк. 17.
[8] Там же.
[9] «Вперед», 9.V 1905 р.

якби ці маси не бачили перед собою щодня прикладів, як наймані робітники різних галузей промисловості примушували капіталістів до безпосереднього, негайного поліпшення свого становища» [1].

Робітники об'єднувалися в профспілки і своєю організованою боротьбою також сприяли поліпшенню становища робітничого класу. Ось що повідомлялося в кореспонденції з Києва: «Діяльність згаслої ще в 1907 році професійної спілки робітників-металістів виявилася в піднесенні культурного рівня, поліпшенні побутового і економічного становища робітників, зайнятих в ремісничому виробництві...» [2]

Катеринославські робітники за допомогою профспілок організували в 1905 р. фабрично-заводську лікарню і «консультаційне бюро» для огляду потерпілих робітників. Створення цих організацій автор кореспонденції з Катеринослава в газету «Социал-демократ» відносить «до розряду великих завоювань, що були досягнуті катеринославськими робітниками» [3].

Робітничий клас України в революції 1905—1907 рр. домігся також скасування понадурочних робіт, поліпшення санітарних та культурних умов праці. В кореспонденції з Катеринослава говорилося: «Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понадурочних робіт, колективний договір і в хлібопекарів — навіть право штрафувати хазяїв на 100 крб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці і т. п. склало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки і читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для підшуку заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога і дешеві їдальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення» [4].

Таким чином, робітничий клас України, як і весь пролетаріат Росії, своєю революційною боротьбою домігся значного поліпшення економічного становища. Енергійна і дружна страйкова боротьба змусила підприємців збільшити заробітну плату, скоротити тривалість робочого дня, зменшити штрафи і т. п.

В. І. Ленін, оцінюючи економічні завоювання робітничого класу, писав: «Ми бачимо, що жертви, принесені робітниками в страйках 1905 р., окупилися серйозним поліпшенням економічного становища робітників» [5]. Економічні завоювання робітничого класу були настільки значними, що, коли після поразки революції цілий ряд їх було відібрано назад, все ж таки життєвий рівень робітників був вищим, ніж в попередні часи.

Економічні завоювання були тісно зв'язані з політичною боротьбою робітничого класу. Без цього зв'язку неможливим був би широкий революційний рух. Політичні виступи робітничого класу грунтувалися на базі економічної боротьби. «...Безпосереднього і негайного поліпшення свого

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 221.
[2] «Звезда», 5.III 1911 р.
[3] «Социал-демократ», 26/13/.II 1910 р.
[4] Там же.
[5] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 314.

становища, маса трудящих ніколи не погодиться уявляти собі загальний «прогрес» країни. Маса втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі не інакше, як при поліпшенні в економічному становищі працюючого. Інакше справа не може стояти, бо умови життя робітників у «звичайний» час неймовірно тяжкі. Домагаючись поліпшення умов життя, робітничий клас підноситься разом з тим і морально, і розумово, і політично, стає більш здатним здійснювати свої великі визвольні цілі» [1].

Робітничий клас Росії в 1905—1907 рр. розгорнув найрішучішу і найзапекліщу боротьбу проти самодержавства. За інтенсивністю боротьби він зайняв перше місце в міжнародному робітничому русі. Лише в 1905 р. страйкувало близько 3 млн. робітників і службовців [2]. Такого розмаху страйкового руху не знала жодна капіталістична країна. Оцінюючи робітничий рух в період революції, В. І. Ленін писав: «Це говорить про те, що в революційну епоху,— я тверджу це без усякого перебільшення, на підставі найточніших даних російської історії,— пролетаріат **може** розвинути енергію боротьби в **сто раз** більшу, ніж у звичайний спокійний час. Це говорить про те, що людство аж до 1905 року не знало ще, яким великим, яким грандіозним може бути і буде напруження сил пролетаріату, коли справа йде про те, щоб боротися за дійсно великі цілі, боротися дійсно революційно!» [3].

Страйкова боротьба була одним з важливих засобів боротьби пролетаріату. Цю випробувану зброю робітничий клас Росії широко застосовував в наступні роки революційної боротьби. Страйкову боротьбу пролетаріат поєднував з вуличними політичними демонстраціями, які широкою хвилею прокотилися в період жовтневого всеросійського страйку і грудневого збройного повстання. Політичні демонстрації залучали до руху широкі верстви народу, пробуджували їх до активного політичного життя. Цей висунутий російським робітничим класом новий, специфічно пролетарський засіб боротьби став потім надбанням пролетаріату всіх країн.

Політична свідомість робітничого класу значно зросла в революційних боях 1905 р.

У дні революційного піднесення пролетаріат України за прикладом робітників Петербурга та Москви створив масові організації — Ради робітничих депутатів, збори делегатів від усіх фабрик, а також завоював право створювати професійні організації.

Революція 1905—1907 рр. збагатила робітничий клас досвідом підготовки і проведення збройного повстання. У вогні революційної боротьби робітники переконувалися, що повалити царизм можна тільки шляхом збройного повстання. «Грудневою боротьбою пролетаріат залишив народові одну з тих спадщин, які здатні ідейно-політично бути маяком для роботи кількох поколінь» [4]. Цей величезний досвід, здобутий робітничим

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 65.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 264.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 220—221.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 145.

класом, був успішно використаний ним у дальшій боротьбі проти самодержавства та буржуазії. Досвід першої російської революції показав, що пролетаріат спроможний стати вождем загальнодемократичного руху, хоч він і не є більшістю населення країни.

В революції 1905 р. пролетаріат виступав не просто як один з класів буржуазного суспільства, а відігравав роль гегемона, тобто керівника, передового борця, вождя.

Свідченням високої політичної свідомості робітничого класу є також поява у його лавах героїв, що втілили в собі кращі риси пролетаріату. Вони з непохитною вірою в перемогу йшли на штурм самодержавства. Такими видатними представниками робітничого класу України були Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов, Артем (Ф. А. Сергєєв), Г. Ф. Ткаченко-Петренко, М. К. Муранов, Д. М. Бассалига та багато інших. Вийшовши з самої гущі робітників, знаючи їх життя і мрії, під впливом марксистсько-ленінського вчення вони зрозуміли історичну місію робітничого класу. В буремні роки першої російської революції найкращі представники робітничого класу стали його керівниками. Вони брали активну участь в діяльності більшовицьких партійних організацій, в утворенні Рад робітничих депутатів, були застрільниками масового революційного руху робітників.

З робітничим класом, з його боротьбою міцно зв'язали свою долю і найкращі представники прогресивної інтелігенції О. Г. Шліхтер, Г. М. Кржижановський та ін. Вони стали активними учасниками революційних подій того часу.

Революція пробудила до активного політичного життя цілу плеяду діячів, які очолили повстання в армії та флоті (Г. Вакуленчук, П. Матюшенко, Б. Жаданівський), були керівниками революційних подій в численних містах України. Це такі, як М. Томас, П. Стасова в Одесі, Д. Бассалиго в Харкові, Ф. Алексєєв в Києві та багато інших.

Про величезне значення появи в лавах робітничого класу революційних діячів писав В. І. Ленін: «Ні один клас в історії не досягав панування, якщо він не висував своїх політичних вождів, своїх передових представників, здатних організувати рух і керувати ним. І російський робітничий клас показав уже, що він здатний висувати таких людей...» [1]

Багато учасників революції 1905 р., набувши революційного досвіду, взяли активну участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні і в мирному соціалістичному будівництві, стали відомими державними і громадськими діячами Радянської України.

Робітничий клас Росії, в тому числі і України, під керівництвом партії більшовиків завойовував на свій бік революційне селянство. «В 1905 році народився на Русі революційний клас — пролетаріат, який зумів підняти і селянську масу на революційний рух» [2],— писав В. І. Ленін.

В революції 1905—1907 рр. пролетаріат під керівництвом більшовиків

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 336.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 89.

домігся того, що селянство не пішло за кадетами, а стало згуртовуватися навколо пролетаріату, навколо революційних соціал-демократів.

Пролетаріат, керуючись марксистсько-ленінською теорією, зайняв правильну тактику по відношенню до Думи і своєю послідовною боротьбою не лише не дав царизму зв'язатися через Думу з селянством і тим самим ізолювати робітничий клас, а, навпаки, домігся того, що селянство стало повертати в бік пролетаріату, в бік більшовиків. Більшість селянських депутатів при обговоренні аграрного питання в Думі виступила з вимогами конфіскації поміщицьких земель.

Робітничий клас України під керівництвом більшовиків ізолював українське селянство від впливів українських буржуазних націоналістичних партій, які, блокуючись з кадетами, хотіли повернути його на бік ліберальної буржуазії. Великим завоюванням робітничого класу було вже те, що українське селянство разом з усім селянством Росії пішло на союз з робітничим класом в боротьбі проти самодержавства. Більшість селянських депутатів від українських губерній в I та II Думі підтримувала націоналізацію землі.

Незважаючи на слабку організованість і стихійність селянських виступів, в роки революції складався союз робітничого класу та селянства при керівній ролі робітничого класу. «Союз сил міського пролетаріату і трудового селянства...— вказував В. І. Ленін — характеризував увесь перший період російської революції, всі визначні події 1905—1907 років... Цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений. Ці сили були неорганізовані достатньо, були роздрібнені, були позбавлені дійсно керівного центрального керівництва і т. д., але факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробили брешу в старому самодержавстві, безперечний. Не зрозумівши цього факту, не можна нічого зрозуміти в «підсумках» російської революції» [1].

Пролетаріат підняв до боротьби і українську революційно-демократичну інтелігенцію, яка почала виступати проти царизму і захищати інтереси українського народу.

Боротьба робітничого класу активізувала і національно-визвольний рух. «Серед пригноблених народів Росії спалахнув визвольний національний рух. В Росії **більше половини, майже три п'ятих (точно: 57 проц.)** населення зазнає національного гноблення, вони не користуються навіть свободою рідної мови, їх насильственно русифікують» [2].

Борючись проти царизму і капіталістичної експлуатації, робітничий клас України виступив і проти національного гніту. Селянство України, підтримане пролетаріатом, вимагаючи, насамперед, знищення поміщицького землеволодіння, домагалося також загального безкоштовного навчання на рідній мові, права користуватися українською мовою в суді та інших установах. В деяких школах вчителі за власною ініціативою стали викладати українською мовою.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 291.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 229.

Пролетаріат, нанісши удар самодержавству, завоював разом з тим і свободу друку. На Україні з'явились українські газети та журнали. Те, чого українська буржуазія і її партія не змогли домогтися за довгі роки шляхом клопотань і прохань у царизму, пролетаріат завоював своєю революційною боротьбою протягом кількох днів.

Боротьба українського народу за національну рівноправність мала прогресивне значення. Вона була частиною боротьби трудящих України проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту. Разом з тим пролетаріат України не піддався солодким і палким промовам буржуазних націоналістів, які хотіли відокремити робітників України від всеросійського пролетаріату. Пролетаріат України виступав разом з усіма робітниками Росії проти царизму та поміщицько-буржуазного гноблення. На досвіді революційних років робітничий клас України переконався, що тільки в спільній боротьбі робітників всіх націй, очолених російським пролетаріатом, лише під керівництвом більшовиків можна скинути злісного ворога всього народу — самодержавство і домогтися перемоги.

В процесі боротьби робітничий клас України ідейно та організаційно зміцнів, став найбільш свідомим, передовим класом суспільства, і найрішучіше виступав за дійсну свободу всього українського народу.

Робітничий клас Росії в революції 1905—1907 рр. своєю героїчною боротьбою по праву зайняв авангардну роль серед міжнародного революційного пролетаріату. В доповіді про революцію 1905 р. В. І. Ленін говорив: «Ні в якій капіталістичній країні світу, навіть у найпередовіших країнах, як-от Англія, Сполучені Штати Америки, Німеччина, світ не бачив такого грандіозного страйкового руху, як в Росії в 1905 році» [1].

Пролетаріат у 1905—1907 рр. пробудив народ до революційної боротьби і під проводом Комуністичної партії привів його до перемоги Великого Жовтня. «Без трьох років величезних класових битв і революційної енергії російського пролетаріату 1905—1907 років була б неможлива така швидка, в розумінні завершення її *початкового етапу* за кілька днів, друга революція» [2].

Революція 1905—1907 рр. послужила генеральною репетицією Великого Жовтня. На її досвіді вчились мільйони пролетарів усього світу.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 220.
[2] Там же, стор. 275.

РОЗДІЛ VI

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В 1907–1914 РР.

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ

Ступінь розвитку промисловості має великий вплив на формування робітничого класу, на його кількісний і якісний склад. Якщо промисловість не розвивається або занепадає — робітничий клас кількісно зменшується. Подібне явище спостерігаємо в Росії і на Україні під час економічної депресії періоду реакції.

Розглянемо стан основних галузей промисловості в ці роки (табл. 26).

Таблиця 26

Роки	Видобуток кам'яного вугілля в Донбасі (в млн. пудів)	Видобуток залізної руди в Криворізькому басейні (в млн. пудів)	Виплавка чавуну на Півдні Росії (в млн. пудів)
1907	1060,5	228,8	110,4
1908	1114,9	222,5	117,5
1909	1082,7	204,3	122,9
1910	1018,8	235,8	126,4

Як бачимо, за роки реакції помітно скоротився видобуток вугілля в Донбасі і в цілому в Росії. Він дещо підвищився тільки в 1908 р., але в наступні роки знову поступово зменшувався [1]. Подібний стан був і в залізорудній промисловості, що видно з щорічного видобутку залізної руди в Криворізькому басейні. Майже те ж саме спостерігаємо і в розвитку металургії.

Наведені дані свідчать про дуже повільне зростання виплавки чавуну. Кількість діючих чавуноливарних заводів на Півдні Росії за вказані роки не тільки не збільшилась, а навіть зменшилась з 22 до 21.

Подібне становище було і в металообробній промисловості. У звіті за 1907 р. окружний інспектор Харківської округи писав: «Одна з найважливіших галузей промисловості округи — обробка металів — пережила у звітний період ще важчу кризу, ніж у 1906 році» [2].

[1] Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955, стор. 651.

[2] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1907 г., СПб., 1910, стор. IV—V.

За згаданий період катастрофічно впав і видобуток марганцевої руди. Якщо в 1907 р. в Нікопольському районі її було видобуто 16 445 тис., в 1908 р.— 11 015 тис., то в 1909 р.— тільки 4051 тис. пудів. Починаючи з 1910 р., видобуток руди помітно зростає. В цьому році її видобули 10 870 тис., а в 1911 — 12 339 тис. пудів [1].

За цей час кількість діючих цукрових заводів зменшилась на Україні з 190 до 188, проте виробництво цукру рік у рік збільшувалось. За 1901—1911 рр. воно зросло з 49,7 до 71,6 млн. пудів, тобто майже на 1/3 [2]. Таке зростання продукції відбувалось переважно за рахунок підвищення інтенсивності праці і посилення експлуатації робітничого класу.

Подібне явище спостерігалось і в спиртово-горілчаній промисловості. Відчутніше депресія позначилася в тютюновій промисловості.

Внаслідок економічної депресії в роки столипінської реакції на Україні скоротилась кількість фабрично-заводських підприємств. Наприклад, у 1907 р. число підприємств, що підлягали наглядові фабричної інспекції, становило 2991, у 1908 р. воно зменшилося до 2979, у 1909 р.— до 2944 [3]. Це зменшення продовжувалось до початку 1910 р.

Депресія зачепила також і залізничний транспорт. Зменшили виробництво залізничні майстерні, значно скоротилися перевозки вантажів.

За 1907—1910 рр. особливо зменшилися перевозки залізницею кам'яного вугілля і чавуну. Катеринінська залізниця, наприклад, що відігравала основну роль у перевезенні вантажів, найменше була завантажена в 1908 р. Попит на донецьке кам'яне вугілля знизився не тільки на залізницях, а й на промислових підприємствах. За згаданий період особливо зменшився завіз вугілля в Луганськ, Лисичанськ, Авдіївку, Горлівку.

Економічна депресія охопила всі галузі промисловості України, негативно позначилася на всьому економічному житті країни.

З економічного застою промисловість Росії, в тому числі й України, почала виходити тільки в 1910 р.

Промислове піднесення стимулювалося рядом факторів. Насамперед йому сприяло розширення внутрішнього ринку, яке відбувалося внаслідок здійснення столипінської аграрної політики. Попит на промислові товари посилився також в результаті високих врожаїв 1909—1910 рр. Ринок збуту розширювався і за рахунок замовлень, зв'язаних з виконанням урядової програми по переозброєнню армії та флоту, що почалося на початку 1908 р.

Високий врожай сільськогосподарських культур перш за все безпосередньо вплинув на підприємства, тісно зв'язані з сільським господарством: цукрові, крохмальні, горілчані, мукомельні.

Швидко пішла вгору з 1911 р. кам'яновугільна промисловість. Якщо в 1910 р. у всій Росії було видобуто 1526,3 млн. пудів, то вже в наступ-

[1] Статистика Украины, № 3, серия III, вип. 3, Горнозаводская промышленность юга России с 1900—1915 гг., Харків, 1922.

[2] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1962, стор. 15.

[3] Статистика Украины, № 8, серия III, вип. 8. Статистика промышленности, т. 1, стор. 132.

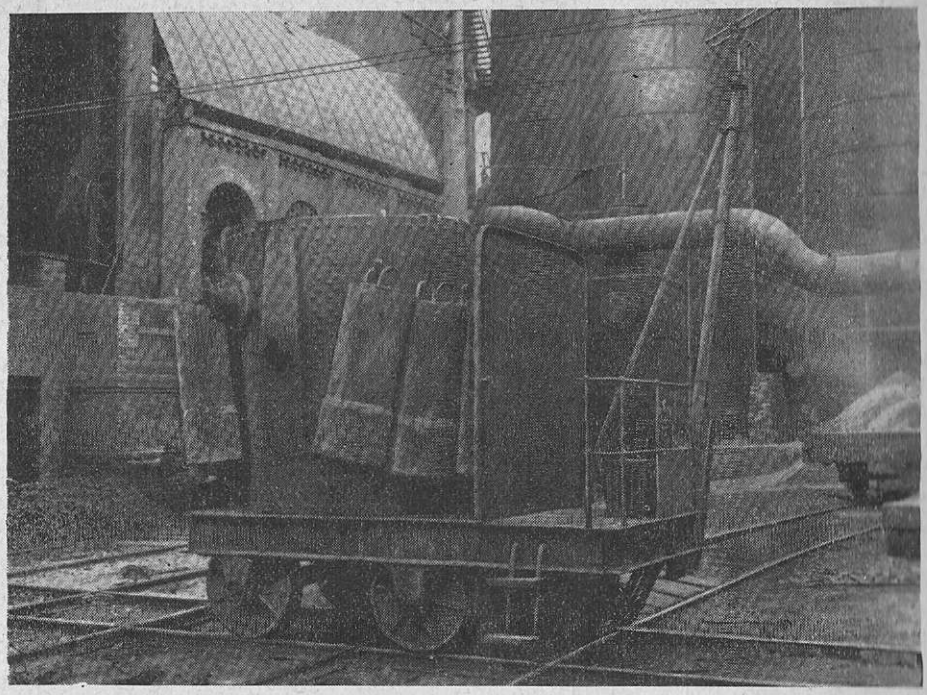

Перший електровоз на металургійному заводі в м. Краматорську 1910 р.

ному році — 1734,7 млн.; в Донбасі за цей же рік видобуток кам'яного вугілля зріс з 1018,8 до 1217,6 млн. пудів, а в 1913 р. відповідно було видобуто 2200,1 і 1560,2 млн. пудів [1].

У 1911—1913 рр. зросла виплавка чавуну і виробництво сортового металу. Так, у 1911 р. на Півдні Росії було виплавлено 147,7 млн. пудів чавуну і 112,7 млн. пудів заліза та сталі, у 1913 р. ця кількість відповідно зросла до 189,7 і 141 млн. пудів [2].

В цілому в Росії виплавка чавуну зросла на 63,6 млн. і на Півдні — на 42 млн. пудів, а виробництво сортового заліза відповідно на 43,8 і на 22,3 млн. пудів. В період нового промислового піднесення на Південь Росії припадало близько 75% виробництва чавуну, майже 63% мартенівського металу та закінченого прокату.

При збільшенні за згаданий період діючих у Криворізькому басейні копалень з 42 до 51 видобуток залізної руди тут у 1913 р. був більший, ніж у 1911, на 102,95 тис. пудів.

Значно підвищився і видобуток марганцевої руди в Нікопольському районі — з 12 339 тис. пудів у 1911 р. до 16 188 тис. пудів у 1913 р.

[1] Г. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, М., 1950, стор. 454, 458.

[2] Г. Д. Бакулев, назв. праця, стор. 138.

З кінця 1910 р. пожвавлюється металообробна промисловість. У своїх звітах фабричні інспектори підкреслювали, що це пожвавлення дедалі збільшувалось, промисловість підвищувала випуск продукції. Старший фабричний інспектор Катеринославської губернії відзначав, що піднесення в металообробній промисловості, що почалось в 1911 р., продовжувалось і в 1912 р.[1]

У 1911 р. внаслідок багатого врожаю цукрових буряків активізувала свою діяльність цукрова промисловість. Якщо у сезонному 1909/10 р. в українських губерніях налічувалося 189 цукрових заводів, то в 1911/12 р. їх було вже 193. На 1914 р. кількість заводів зросла до 199. Виробництво цукру йшло нерівномірно. Найбільше було вироблено в 1911/12 р., найменше — в наступному сезоні, а потім знову почалося помітне збільшення.

Про піднесення промисловості свідчить і зростання підприємств, які підлягали наглядові фабричної інспекції. Якщо в 1911 р. на Україні було 3176 підприємств, то в 1913 р. їх вже стало 3406[2]. Зростання кількості підприємств було помітним в усіх губерніях України.

В цілому фабрично-заводська промисловість України у 1912 р. мала таку структуру (табл. 27)[3].

Таблиця 27

Галузі промисловості	Кількість робітників, %	Валова продукція, %	Галузі промисловості	Кількість робітників, %	Валова продукція, %
Гірнича і гірничо-заводська	48,7	43,9	Хімічна	1,0	1,8
Харчова	27,9	36,2	Паперова	0,9	0,6
Обробка металів і виробництво машин	10,1	10,4	Поліграфічна	0,8	0,3
Видобуток і обробка мінералів	6,7	2,0	Шкіряна	0,4	1,1
Деревообробна	2,1	2,1	Інші	0,1	0,1
Бавовняна	1,3	1,5	Разом	100,0	100,0

Перше місце на Україні, як бачимо, посідала гірнича промисловість, в якій було зайнято 48,7% робітників. Вона давала 43,9% всієї валової продукції. На другому місці була харчова промисловість, вироби якої становили 36,2% валової продукції всієї промисловості. В ній працювало 27,9% робітників. Далі йшла обробка металів і виробництво машин. Тут було зайнято 10,1% робітників, а випуск продукції дорівнював 10,4%. Інші галузі промисловості на Україні були розвинуті дуже слабо.

[1] Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 834, спр. 331, арк. 31.

[2] Дані взято із звітів фабричних інспекторів.

[3] А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и в начале XX в., М., 1954, стор. 226.

Звіти фабрично-заводських інспекторів за 1910—1914 рр. дають чітку картину зростання промислового виробництва як у всій Росії, так і на Україні.

Таким чином, Україна, як і Росія в цілому, зробила певний крок вперед у своєму економічному розвитку. У 1911—1914 рр. набагато збільшилась кількість промислових підприємств і продукції. Але, незважаючи на це, в порівнянні з Західною Європою та США царська Росія, як і раніше, залишалася економічно відсталою країною.

Характерною ознакою відсталості Росії був дуже низький рівень споживання металу. В. І. Ленін в 1913 р. підкреслював, що Росія по виробництву металу на душу населення продовжувала займати одне з останніх місць серед інших капіталістичних країн.

У 1911 р. чавуну на душу населення припадало: в США — 233 *кг*, в Німеччині — 136, в Бельгії — 173, в Англії — 106, а в Росії — лише 25 *кг*. З цієї загальної кількості на сільські райони, де жило в той час $^5/_6$ всього населення Росії, припадало лише близько 4 *кг* заліза на душу населення.

«За піввіку після звільнення селян,— вказував В. І. Ленін,— споживання заліза в Росії зросло вп'ятеро, і все ж Росія лишається неймовірно, небачено відсталою країною, злиденною і напівдикою, устаткованою сучасними знаряддями виробництва вчетверо гірше ніж Англія, вп'ятеро гірше ніж Німеччина, вдесятеро гірше ніж Америка» [1].

Відзначаючи низький рівень виробництва продукції як ознаку відсталості Росії, В. І. Ленін писав: «Росія XX століття, Росія третьочервневої «конституції» *стоїть нижче, ніж рабська Америка*» [2]. Одночасно він вказував на низьку продуктивність праці російського робітника.

Низький рівень розвитку промисловості в Росії зумовлювався насамперед багатьма залишками феодалізму. «Досить і цих небагатьох цифр,— писав В. І. Ленін,— щоб коротко пояснити, що таке *сучасний* капіталізм і що таке середньовічний гніт кріпосництва, який стискає його і обумовлює тяжке становище широких мас селянства» [3].

Як у період економічного застою, так і в період промислового піднесення 1907—1913 рр., у Росії і на Україні посилювався процес концентрації промисловості, тобто зосередження виробництва в руках великих капіталістичних груп та об'єднань. Цей процес можна охарактеризувати на основі даних звітів фабричних інспекторів. Якщо взяти Європейську Росію, то в 1907 р. тут було 66,4% фабрик і заводів, на яких налічувалось до 50 робітників. У 1914 р. їх стало 63,5%. За цей період кількість підприємств, на яких працювало понад 500 робітників, збільшилась з 4,8 до 5,5%.

Характерно, що процент робітників на дрібних підприємствах (до 50 робітників) зменшився з 14,3 в 1901 р. до 10,2% в 1914 р., а на найбільших (понад 1000 робітників) відповідно зріс з 30,9 до 41,4%.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 254.
[2] В. І. Ленін, Твори. т. 18, стор. 536.
[3] Там же.

Коли напередодні першої світової війни на дрібних підприємствах, які в усій імперії становили 80,3%, було зайнято 20,2% робітників, то на великих фабриках і заводах — близько 52,7%. Найбільшою концентрацією робітників характеризувалися Московська і Петербурзька округи. В першій з них на підприємствах, що мали понад 500 робітників, було зосереджено 71,6%, у другій — 52,5%. У Київській окрузі на таких же підприємствах зосереджувалось 34,3%, у Харківській — 40,4% робітників [1].

В. І. Ленін, аналізуючи розвиток російської промисловості цього періоду, прийшов до висновку: «Число дрібних закладів *зменшується*: дрібна буржуазія, дрібні хазяйчики розоряються і гинуть, переходять в ряди службовців, іноді пролетарів.

Число великих підприємств швидко зростає, і ще більше зростає їх частка в усій продукції» [2]. І далі: «Великі фабрики душать дрібні і все більше зосереджують виробництво. Все більші маси робітників збираються в невеликому числі підприємств, але весь зиск від праці об'єднаних мільйонів робітників дістається жменьці мільйонерів» [3].

Процес розорення дрібних і зростання великих підприємств ми бачимо і на прикладі промисловості України. Тут на підприємствах, підпорядкованих фабричній інспекції, сталися такі зміни (табл. 28).

Таблиця 28

Роки	Групи підприємств, що мають робітників					
	до 100		від 100 до 1000		понад 1000	
	Кількість підприємств	Всього робітників	Кількість підприємств	Всього робітників	Кількість підприємств	Всього робітників
1907	2554	66 735	409	146 069	28	47 545
1908	2534	66 000	416	139 762	29	47 280
1909	2480	66 565	432	140 733	37	50 578
1910	2572	69 644	448	144 899	37	59 082
1911	2663	72 955	471	151 320	37	63 289

Наведена таблиця наочно ілюструє, як розорялися внаслідок конкуренції дрібні і зростали великі підприємства на Україні під час економічної депресії. Це особливо помітно в 1908—1909 рр. Порівняно з 1907 р. кількість підприємств, на яких працювало менше 100 робітників, в 1909 р. знизилась з 2554 до 2480. За один лише 1908 р. кількість робітників на дрібних підприємствах зменшилась на 735 чол. В той же час за період 1907—1910 рр. кількість підприємств, на яких працювало понад 1000 чол., збільшилась з 28 до 37, а кількість зайнятих на них робітників — з 47 545 до 59 082 чол.

[1] Всі дані взято із звітів фабричних інспекторів.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 238—239.
[3] Там же, стор. 239.

Група робітників біля доменної печі Юзівського металургійного заводу.

Процес концентрації виробництва продовжувався і в роки промислового піднесення. Кількість підприємств, на яких працювало понад тисячу робітників, ще більше зростає. Вже в 1913 р. налічувалось 41 таке підприємство. Найбільше було середніх і великих підприємств у Київській, Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. На ці губернії припадало 31 велике підприємство із 41.

Починаючи з 1910 р., звіти фабричних інспекторів містять дані про поділ підприємств не тільки за розміром, а й за групами виробництва. Ці дані дають нам уяву про концентрацію виробництва по галузях промисловості.

За відомостями фабричних інспекторів, найбільше пролетаріату зосереджувалось на великих підприємствах текстильної промисловості. Так, у 1910 р. на 159 підприємствах по обробці бавовни, кожне з яких мало понад тисячу робітників, налічувалось 399 675 чол. із загальної кількості 520 347 робітників, зайнятих в цій галузі промисловості всієї Росії. Через три роки кількість таких підприємств зросла до 171, а робітників — до 439 687; загальна ж кількість робітників становила 566 137 чол.

Високою концентрацією робочої сили відзначались підприємства по обробці металів, виробництву машин та інших металевих виробів. У 1910 р. було 70 підприємств з кількістю робітників від 500 до 1000, на яких працювало 47 695 чол. На 44 підприємствах, кожне з яких мало

понад 1000 робітників, зосереджувалось 93 300 чол. Всього на вказаних підприємствах цієї галузі промисловості Росії було зайнято 140 995 чол. із загальної кількості 280 184 робітники.

Підвищилась концентрація і в харчовій промисловості; у 1910 р. тут налічувалось 111 підприємств з кількістю робітників від 500 до 1000 робітників кожне, де було зосереджено 73 687 чол., і 29 підприємств, кожне з яких мало понад 1000 чол., де працювало 42 725 робітників. У 1913 р. кількість підприємств зросла відповідно до 122 і 37, а кількість робітників на них — до 81 915 і 61 706 чол.

Як же йшов процес концентрації в металообробній та машинобудівній промисловості на Україні? У 1910 р. тут було 7 підприємств з кількістю робітників від 500 до 1000 (по два підприємства в Київській, Катеринославській, Херсонській губерніях і одно — в Харківській) та 10 підприємств з кількістю понад 1000 робітників (по два підприємства в Херсонській і Харківській губерніях, одно — в Таврійській і п'ять — в Катеринославській).

У 1913 р. становище дещо змінилося. У Київській губернії підприємств першої групи було два, в Херсонській і Катеринославській — по три, Харківській — одно (всього 9); підприємств другої категорії було в Таврійській — одно, Херсонській три, Катеринославській — п'ять, Харківській — два (всього 11).

З особливою силою процес концентрації відбувався в добувній промисловості України. Видобуток кам'яного вугілля Донбасу дедалі більше зосереджувався в руках великих фірм, які видобували щорічно 10 млн. пудів. Продукція фірм зросла з 45% у 1893 р. до 80% у 1912 р.

Концентрація виробництва відбувалась і в цукровій промисловості, що видно з розподілу цукрових заводів на групи залежно від розмірів їх виробництва (табл. 29) [1].

Таблиця 29

Групи заводів за виробітком цукру (в тис. пудів)	1906—1907 р.	1907—1908 р.	1908—1909 р.	1909—1910 р.	1910—1911 р.	1911—1912 р.	1912—1913 р.	1913—1914 р.
До 75	8	8	7	7	1	3	9	4
75—150	25	45	9	4	7	15	53	38
150—250	78	76	113	105	54	49	98	80
Понад 250	168	147	145	109	214	213	127	172
Всього заводів	279	276	274	225	276	280	287	294

Наведені дані показують, що кількість цукрових заводів потужністю до 75 тис. пудів цукру за сезон весь час, за винятком 1912/13 р., зменшувалась і, нарешті, на сезон 1913/14 р. скоротилась вдвоє. Кількість же

[1] Статистика производств, облагаемых акцизом, за 1914 г., ч. 1, стор. 76.

заводів двох інших груп, що виробляли по 75—150 і 150—250 тис. пудів цукру, зростала, хоч і нерівномірно. Помітно зростала і група заводів потужністю понад 250 тис. пудів. Якщо на початку XX ст. в ній налічувалось тільки 43 заводи, а в 1905/06 р.—87, то в наступному сезоні — 168. На сезон 1913/14 р. в усій цукровій промисловості таких підприємств було вже 172, що становило 59% всієї кількості заводів. Отже, процес концентрації виробництва в цукровій промисловості особливо посилився у 1907—1914 рр.

В міру зростання великих цукрових підприємств збільшувалося і середнє виробництво цукру на один завод. У відповідності з цим дедалі зростав і середній виробіток цукру на одного робітника.

Концентрація підприємств відбувалася і в тютюновій промисловості. Кількість фабрик Росії, які виробляли продукції на суму понад 1 млн. крб., зросла з 7 в 1905 р. до 21 в 1914 р., тобто за 10 років потроїлась. На Україні до цієї категорії належала тютюнова фабрика в Кременчуці.

В. І. Ленін підкреслював, що «кризи — всякого роду, економічні найчастіше, але не самі тільки економічні — в свою чергу у величезних розмірах посилюють тенденцію до концентрації і до монополії» [1].

Наочним підтвердженням ленінських висновків є посилена концентрація промислового виробництва і зміцнення монополій в роки економічної депресії. В 1907—1910 рр. зросла кількість капіталістичних монополій — трестів, синдикатів. В цей період бурхливу діяльність розгорнув синдикат «Продамет». В 1908 р. він примусив металургійні заводи України підвищити ціни на залізо, чавун, сталь.

Синдикат «Продамет» охоплював величезний внутрішній ринок. Його збут порівняно із загальноросійським становив по сортовому залізу 88,08%, по листовому й універсальному залізу 82,41, по балках і швелерах 83,35, по бандажах 74,06, по чавунних трубах і фасонних частинах 43,92, по осях 100%.

Монопольно володіючи основною продукцією металургійної промисловості на внутрішньому ринку, синдикат штучно створював металевий голод і тим самим свавільно підвищував ціни на металеві вироби. Він прагнув підкорити своєму впливові й інші синдикати.

Активізував свою діяльність і синдикат «Продвугілля». Взявши під свій контроль переважну більшість кам'яновугільного видобутку, він забезпечував кращі умови для тих вугільних шахт, що входили до його складу. Так, фірми синдикату з 1906 по 1912 р. збільшили видобуток кам'яного вугілля з 453 до 591,23 млн. пудів, тобто на 30,5%. В цей же час інші великі фірми, що були поза синдикатом, збільшили видобуток тільки з 241,87 до 249,75 млн. пудів, або на 3,3%.

В 1907—1913 рр. в промисловості виник ряд інших об'єднань. До них належать синдикати по продажу залізних труб «Трубопродаж», «Продаруд» (1908 р.) і «Проволока» (1909 р.). Було й чимало невеликих синдикатів, таких як «Продпаровоз», «Продвагон», рейковий, тютюновий, сірниковий та ін.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 192.

Однією з особливостей розвитку промисловості України цього періоду було продовження припливу іноземного капіталу. Якщо в період революції 1905 р., в зв'язку з революційним рухом західноєвропейські капіталісти майже припинили ввіз своїх капіталів у Росію, то в роки реакції і нового революційного піднесення їх приплив значно збільшився. З'являються нові іноземні акціонерні товариства. У 1911 р. з 262 товариств 40 було іноземних. Третина всього акціонерного капіталу належала іноземцям. Напередодні першої світової війни він становив у російській промисловості 1343 млн. крб. З них близько 400 млн. припадало на Україну [1].

Розвиток промисловості, дальша її концентрація, зміцнення позицій монополій — все це позначилося на робітничому класі, впливало на його склад, посилювало його експлуатацію.

Об'єднавшись у союзи (монополії), капіталісти рішуче виступали проти зменшення робочого дня і збільшення заробітної плати. В кореспонденції з Катеринослава говорилось, що завдяки організації капіталістів, у трести і синдикати та протиробітничим угодам, з одного боку, і повному розпорошенню й дезорганізації робітників, з другого, експлуатація робітників досягла крайньої межі. Посиленню експлуатації робітничого класу сприяв дальший приплив іноземного капіталу, який шляхом високих норм визиску діставав величезні прибутки на Україні [2].

КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Загальну картину кількісного складу робітничого класу України подають різні джерела.

Зростання кількості робітників на підприємствах, що підлягали нагляду фабричної інспекції, видно з таких даних [3]:

Роки	В Росії	На Україні	Роки	В Росії	На Україні
1907	1 811 267	260 359	1910	1 951 955	273 675
1908	1 808 709	253 943	1911	2 051 198	287 714
1909	1 831 396	257 176			

Зміни в кількісному складі робітничого класу відбувалися однаково як в Росії в цілому, так і на Україні зокрема. У 1908 р., поряд із зменшенням чисельності робітників у Росії, кількість їх на Україні порівняно з 1907 р. також знизилась на 6,7 тис. чол. Фабрична інспекція пояснювала таке значне скорочення неточним обліком робітників цукрових заводів. Багатьох з тих, що працювали на території заводів, але не були безпосередньо зв'язані з виробництвом, заводоуправління не включали у відомості про робітників. Це були робітники економій, які підвозили цукровий буряк, вивозили жом тощо [4].

---

[1] П. І. Лященко, назв. праця, т. 2, стор. 354.
[2] «Звезда», 10.XII 1911 р.
[3] Дані взято із зведення звітів фабричних інспекторів за вказані роки.
[4] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г., СПб., 1910, стор. 2.

Але головне, звичайно, було не в цьому. Основна причина полягала у значному падінні промислового виробництва у ті роки.

У 1909 р. вже помітне невелике зростання кількості робітників у Росії і на Україні. Через рік воно прискорюється. Якщо в 1910 р. число робітників на Україні порівняно з минулим роком зросло на 16,5 тис., то в 1911 р.— вже на 30,5 тис. чол. Про зростання робітничого класу в роки промислового піднесення свідчать такі дані:

Роки	По всій Росії	На Україні
1912	2 151 191 чоловік	307 612 чоловік
1913	2 319 577 »	332 041 »

Таким чином, в 1912—1913 рр. чисельність робітників інтенсивно збільшувалась. На українські губернії припадало понад 14% всіх робітників Росії, які працювали на підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції.

Найбільшою концентрацією робітничого класу України відзначалися Катеринославська, Харківська і Київська губернії. Цікаво порівняти зростання робітничого класу України по окремих районах за 1908—1913 рр. Так, на Лівобережжі у 1908 р. було 70 620 робітників, а в 1913 р. їх було вже 96 тис. На Правобережжі — відповідно 114 912 і 134 270, на Півдні — відповідно 67 510 і 101 771 робітник. Разом на Україні в 1908 р. було 253 042 і в 1913 р. 332 041 робітник.

Протягом вказаного періоду кількість робітників зросла майже в усіх губерніях і в цілому на Україні збільшилась приблизно на 32% (в тому числі на Лівобережжі зросла на 25 тис. (35%), на Правобережжі — на 20 тис. (16%) і на Півдні — на 34 тис. (50%), а по всій Росії — на 28%).

Кадри робітників найінтенсивніше зростали на Київщині, Харківщині, Катеринославщині та Херсонщині.

Але ці відомості далеко не повні, вони не дають уявлення про робітників, які працювали на шахтах, залізницях, казенних підприємствах, які не підлягали фабричній інспекції. Коли взяти статистику за 1908 р. по всій обробній фабрично-заводській промисловості, то вона покаже трохи інший розподіл робітників по окремих губерніях і районах України:

Полтавська губернія	10 947 робітників
Харківська »	43 722 робітника
Чернігівська »	23 247 робітників
Разом на Лівобережжі	77 916 робітників
Волинська губернія	22 026 робітників
Київська »	63 875 робітників
Подільська »	31 881 робітник
Разом на Правобережжі	117 782 робітника

Катеринославська	губернія	70 307 робітників
Таврійська	»	11 212 »
Херсонська	»	35 663 робітника
Разом на Півдні		117 182 »
Всього на Україні		312 880 робітників
По всій Росії		2 168 850 »

Порівнявши ці дані з попередніми, побачимо значну різницю в кількості робітників економічних районів України в 1908 р. Якщо врахувати підприємства всієї обробної промисловості, то на Лівобережжі їх було більше на 7 тис. і на Правобережжі — на 3 тис., а на Півдні — майже на 50 тис. Таке різке збільшення робітників на Півдні пояснюється тим, що тут була розміщена майже вся кам'яновугільна промисловість.

За відомостями фабричної інспекції, гірничого нагляду та ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії загальна кількість робітників на початок року становила: у 1907 р.— 418 тис.; у 1908 р.— 431; у 1909 р.—449; у 1910 р.—441 тис. чол.

Як бачимо, чисельність робітничого класу у цензовій промисловості України за вказані роки мало змінилася. Зовсім іншу картину спостерігаємо в період нового промислового піднесення. За тими ж даними в наступні роки кількість робітників на Україні зростає так: у 1911 р. їх було 481 тис.; у 1912 р.— 513,4; у 1913 р.— 549,4; у 1914 р.— 631,6 тис. чол.

У 1911—1913 рр. кількість робітників зросла на 68,4 тис., а в 1914 порівняно з попереднім роком — аж на 82,2 тис. чол. За даними промислового перепису 1908 р. на підприємствах цензової промисловості України працювало 15,8% робітників від загальної кількості їх в Росії.

Найбільшими пролетарськими центрами України були міста Катеринослав, Харків, Київ, Одеса, Миколаїв. Саме в них концентрувалися кадрові робітники на порівняно великих промислових підприємствах.

Розподіл робітників по окремих губерніях і економічних районах України ще не розкриває рівня розвитку кожної галузі промисловості стосовно до наявної робочої сили. Тому необхідно дати аналіз складу робітничого класу України по галузях промисловості.

В період реакції і промислового піднесення найбільше робітників було на шахтах Донбасу, а саме: в 1907 р.— 116 913; в 1908—134 325; в 1909—119 475; в 1910—110 170; в 1911—132 486; в 1912—140 728; в 1913—168 440; в 1914 р.—185 823 чол. [1]

Як бачимо, найменше припадає робітників на 1909—1910 рр., тому що промисловість Донбасу переживала глибоку кризу. У короткому звіті про стан кам'яновугільної промисловості Півдня Росії за 1909 р. відзначалося, що в 1909 р. в кам'яновугільній промисловості Донбасу почалася затяжна криза, яка продовжувалась і в 1910 р.[2] З 1911 р. число

[1] М. І. Шраг і Р. І. Яновський, назв. праця, стор. 277.
[2] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г., СПб., 1910, стор. XI.

робітників Донбасу стало швидко зростати. Уже в 1914 р. тут налічувалось 185,8 тис. чол.

Подивимось, яке становище було на металургійних заводах України. У 1907 р. тут працювало 52 тис. робітників на 22 заводах, у 1908 р.—51,9 тис., а в 1909—53,3 тис. робітників. З 1910 по 1912 р. тут діяв 21 завод, кількість робітників на яких зросла за цей час з 59,7 до 78,7 тис. У 1913 р. на 22 діючих заводах налічувалось уже 89,5 тис. робітників [1].

Майже на всіх металургійних заводах кількість робітників у 1907—1909 рр. або залишалась незмінною, або ж зменшувалася. Таке становище не було випадковим.

У зведених звітах фабричних інспекторів за 1909 р. вказувалось на тривалість кризи в металургійній промисловості, особливо в тій її частині, яка залежала від залізничних і казенних замовлень. Тому великі заводи, переважно вагонобудівні і суднобудівні, скоротили виробництво і число зайнятих робітників.

Картина змінюється, починаючи з 1911 р., коли на переважній більшості заводів кількість робітників швидко зростає. За даними фабричної інспекції на підприємствах по обробці металів, виробництву машин, інструментів, знарядь ремесла тощо з 1910 по 1913 р. кількість робітників збільшилася на 20 тис. чол.

Уже в 1911 р. на підприємствах по обробці металів відбулося помітне збільшення робітників. Те ж саме відзначили фабричні інспектори у своїх звітах і за 1912—1913 рр.

Щодо розподілу робітників підприємств по обробці металів України по губерніях, то перше місце займала Катеринославська, на підприємствах якої у 1910 р. зосереджувалось майже 18 тис. робітників. Потім йшла Херсонська губернія, де працювало тоді 12,6 тис., далі — Київська, Таврійська і Харківська, в кожній з яких було майже по 5 тис. чол. Проте незабаром Херсонська губернія швидко висунулась на перше місце. У 1913 р. у цій губернії на підприємствах по обробці металів, виробництву машин тощо налічувалося вже 23 тис. робітників.

Що ж до гірничої промисловості, то справа тут виглядала так. На залізорудних копальнях Криворізького району в 1907 р. було 10,9 тис. робітників, кількість яких у наступні два роки зменшилась до 9,5 тис. чол., а потім почала швидко зростати. У 1911 р. тут було 15,7, в 1912—18,5, в 1913 — 22,5 тис. робітників [2].

На діючих залізорудних копальнях Керченського району в ці роки працювало від 140 до 600 чол. У 1907 р. 2,5 тис. чол. видобувало марганцеву руду в Нікопольському районі. Правда, кількість робітників тут в наступні роки зменшилась майже наполовину. У 1907—1910 рр. близько 2 тис. робітників видобувало сіль.

Значний інтерес являють собою дані про кількість робітників в основних галузях гірничозаводської промисловості Півдня [3] (табл. 30).

[1] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1962, стор. 54.
[2] М. Шраг і Р. Яновський, назв. праця, стор. 235.
[3] Там же, стор. 226.

Таблиця 30

Роки	Кам'яновугільна	Залізорудна	Марганцева	Металургійна	Соляна	Всього
1907	116 913	10 949	2543	52 094	1712	184 211
1908	134 325	9 482	822	51 902	1857	198 388
1909	119 475	9 574	1067	53 341	1810	185 268
1910	110 170	11 707	945	59 779	1852	184 453
1911	132 486	15 751	1253	69 394	2060	220 944
1912	140 728	18 598	1224	78 773	2056	241 379
1913	168 440	22 542	1764	89 510	2616	284 872
1914	185 823	12 723	1325	86 361	2636	288 868

Серед робітників гірничозаводської промисловості найбільше було гірників і металургів — близько 92%. В 1907—1910 рр. кількість цих робітників не збільшувалася, а навпаки, в 1909 р. помітно зменшилася. Вона знову почала зростати з 1910 р. і до 1913 р. включно зросла на 63%.

Багато робітників працювало також в цукровій промисловості України. Уяву про розподіл робітників цукрових заводів, що обкладалися акцизом, по окремих губерніях України дає табл. 31.

Таблиця 31

Губернії	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Волинська	6 290	6 402	6 169	6 323	6 488	6 467	6 561
Київська	33 689	32 858	31 471	32 439	33 269	34 109	34 671
Подільська	22 292	21 699	21 283	20 100	22 183	23 451	21 540
Херсонська	901	900	877	840	1 170	1 230	1 240
Полтавська	2 202	2 150	2 185	2 429	2 663	3 794	3 653
Харківська	11 034	10 544	10 763	10 617	10 857	11 254	12 368
Чернігівська	3 908	3 968	3 601	2 969	3 107	3 416	3 768
Всього на Україні	80 316	78 521	76 349	75 717	79 737	83 721	83 801
Всього у Росії	119 283	116 751	114 369	113 831	117 001	122 484	124 452

Отже, в 1907 р. на цукрових заводах нараховувалося понад 80 тис. робітників, протягом трьох наступних років — понад 76—78 тис. і тільки з 1911 р. кількість їх повільно зростає.

У 1913 р. в цукровій промисловості України було зайнято 83 800 чол. Найбільше робітників працювало на цукрових заводах Київщини (близько 35 тис.), на Поділлі (близько 22 тис.), на Харківщині (більше 12 тис.), далі йшли Волинська, Чернігівська, Полтавська, Херсонська губернії.

Порівняємо чисельність робітників трьох основних галузей промисловості України — кам'яновугільної, металургійної та цукрової (табл. 32).

В роки реакції найбільше скоротилось число робітників у кам'яновугільній, значно — в цукровій і зовсім мало в металургійній промисло-

вості. Інтенсивним скороченням робітників відзначились 1909—1910 рр. Після цього починається кількісне зростання робітничого класу, перш за все в галузі видобутку кам'яного вугілля. За 1907—1913 рр. число робітників згаданих галузей промисловості збільшилося майже на 50%.

Таблиця 32

Кількість робітників у галузях промисловості

Роки	кам'яно-вугільній	металургійній	цукровій	Всього
1907	116 913	52 094	80 316	229 323
1908	134 325	51 902	78 521	264 748
1909	119 475	53 341	76 249	199 065
1910	110 170	59 772	74 714	244 659
1911	132 486	69 394	79 137	281 017
1912	140 728	78 773	83 721	303 222
1913	168 470	89 510	83 801	341 771

Одним із значних загонів робітничого класу України були робітники залізничного транспорту. У 1908 р. в залізничних майстернях на Україні було зайнято 29 тис., або близько 34%, робітників залізничних майстерень всієї Росії. Робітників і службовців залізниць, що знаходилися на території України, було 167 606 чол., а в 1913 р.— лише 157 813 чол.

За період 1907—1913 рр. ми бачимо зменшення загальної кількості робітників та службовців залізниць майже на 10 тис. чол., що відбувалось за рахунок різкого скорочення тимчасових і щоденних працівників. Постійні кадри робітників та службовців транспорту за цей час зросли майже на 6,5 тис. чол. [1]

За професіями число залізничників за вказані роки зменшувалось таким чином: кількість машиністів і кочегарів з 8297 до 6927, начальників поїздів, провідників, кондукторів, зчіплювачів та стрілочників — з 22 449 до 20 548 і сторожів з 12 683 до 11 121 чоловіка. Лише на Катеринінській залізниці ця категорія робітників та службовців за винятком сторожів зросла відповідно з 2032 до 2844 і з 6629 до 7025 [2].

Помітно зростала чисельність робітників на скляних, порцеляно-фаянсових, цегельних, цементних та інших підприємствах. За даними обстеження міністерства торгівлі та промисловості, на Україні в 1908 р. працювало в цих галузях 22 300 робітників проти 20 700 у 1900 р., або більше на 7,2%.

Вже у 1910 р., за даними звітів фабрично-заводських інспекторів, на обробці мінеральних речовин на Україні працювало 27 700; в 1911— 31 200; в 1912 — 35 200 і в 1913 — 39 400 робітників [3].

[1] Статистический сборник Министерства путей сообщения. Вып. 102, Железные дороги в 1907 г., СПб., 1910, табл. XII; Статистический сборник Министерства путей сообщения, вып. 141, Железные дороги в 1913 г., ч. III, СПб., 1917, табл. XII.

[2] Там же.

[3] М. Шраг і Р. Яновський, назв. праця, стор. 299, 301.

Чимало робітників України зосереджувалось в інших галузях — на тартаках, у поліграфічній промисловості, на підприємствах по обробці прядива, джуту тощо. Тут теж помітна тенденція до зростання кількості робітників. На це вказується у звітах фабричних інспекторів. Так, у п'яти губерніях — Волинській, Київській, Херсонській, Чернігівській і Катеринославській — кількість робітників в деревообробній промисловості зросла з 10 тис. у 1910 р. до 13,7 тис. у 1913 р.

На виробництві паперу та в друкарнях Волинської, Київської, Херсонської і Харківської губерній число робітників за вказаний період зросло майже на 1 тис. чол. І, нарешті, в галузі обробки вовни, льону, прядива та джуту, що була розвинена в Чернігівській, Херсонській та Харківській губерніях, кількість робітників за ці роки збільшилась з 10 800 до 11 200 чол.

Для характеристики робітничого класу велике значення має аналіз його за віком і статтю.

Порівняємо склад робітників за віком у 1907 і в 1910 рр. на підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції. За цей час загальна кількість робітників зросла на 13 тис., в тому числі чоловіків з 218 до 227,9 тис., а жінок з 41 до 45,6 тис., малолітніх хлопчиків зменшилась з 1564 до 1437, дівчаток, навпаки, трохи зросла — з 939 до 959 тис. У 1907 р. було 13,8 тис. хлопчиків, у 1910 р. їх стало вже 17,7 тис., а дівчаток відповідно 7,6 і 8 тис. Кількість дорослих чоловіків за ці роки скоротилася з 202,6 тис. до 187,9 тис., а дорослих жінок збільшилась з 33,7 до 36,6 тис. Таким чином, збільшення чисельності робітничого класу в ці роки відбувалося головним чином за рахунок жінок та підлітків. У своєму звіті за 1908 р. старший фабричний інспектор Київської округи писав: «Працею жінок фабриканти замінюють працю підлітків-хлопчиків, а у багатьох випадках і працю дорослих чоловіків. Були спроби поставити жінок ткалями на механічних ткацьких верстатах суконяної фабрики, причому відрядний заробіток їх виявився не менше чоловічого, але ткачі просили хазяїв фабрики не приймати на роботу жінок». Далі зазначалося, що на цукрових, переважно рафінадних заводах спостерігається прагнення замінити чоловічу працю жіночою і дешевшою працею навіть не дорослих жінок, а підлітків [1].

Заміна чоловічої праці дешевшою жіночою спостерігалася і в 1909 р. [2], особливо в роки промислового піднесення. Наприклад, з 1910 по 1914 р. при загальному збільшенні робітників з 273,6 до 333,8 тис. кількість чоловіків зросла з 227,9 до 273,1 тис., а жінок — з 45,6 до 58,6 тис. За 1907—1914 рр. на підприємствах України, що підлягали фабричній інспекції, процент жінок збільшився з 16 до 18, а малолітніх і підлітків з 9 майже до 12.

Зовсім мало робітниць було на металообробних заводах, в середньому не більше 2%, тоді як підлітки і діти складали тут близько 13%. Іншу картину ми бачимо на підприємствах по обробці мінеральних речо-

[1] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г., стор. XII.
[2] Там же за 1909 г., стор. XIII.

вин. У 1910 р. тут працювало 16,2% робітниць-підлітків і 14,5% дітей; у 1911 — відповідно 17,3 і 16,5%; у 1912 р.—17,1 і 28,7% і в 1913 р.—18,7 і 17,4%.

Багато жінок і підлітків було зайнято в цукровій промисловості України. Так, в 1906/7 р. на цукрових підприємствах України було 77 416 робітників, з них 65 717 чоловіків, 10 017 жінок, 1432 підлітки. Таким чином, жінки і підлітки становили 14,7% робітників [1].

У 1909/10 р. ми бачимо вже таку картину: серед 75 717 робітників, чоловіків було 63 826, жінок — 9903 і підлітків — 1988. Жінки і підлітки становили близько 16%.

Через три роки на цукрових заводах України працював 83 801 робітник, в тому числі 69 922 чоловіки, 12 063 жінки і 1816 підлітків. Жінки і підлітки становили майже 17% всієї кількості робітників. Отже, за роки промислової депресії процент жінок і підлітків у цукровій промисловості України зріс з 14 до 16, а за роки промислового піднесення до 17%. Звіти фабрично-заводських інспекторів показують, що в 1910 р. в цій промисловості було зайнято 15,5% жінок і 7,3% підлітків та дітей; в 1911 р.— відповідно 16,2 і 6,4%; в 1912 р. становище майже не змінилось; в 1913 р.—17,8 і 7,1% [2].

У кам'яновугільній промисловості працювали переважно чоловіки. У 1908 р. серед шахтарів вони становили 95,74%; в 1911 р.—96,01; у 1912 р.—96,48 і в 1913 р.—95,85% [3]. Серед них абсолютну більшість становили дорослі, діти і підлітки — в середньому близько 8%. Отже, найменше жінок працювало в металообробній та кам'яновугільній промисловості. Значний прошарок жінок був серед робітників харчової промисловості та підприємств по обробці мінеральних речовин.

Процент дітей та підлітків був майже однаковим у кам'яновугільній та цукровій, порівняно більшим у металообробній промисловості та на підприємствах по обробці мінеральних речовин.

Таким чином, у 1907—1913 рр. в кількісному складі робітничого класу сталися великі зміни. Набагато виріс передовий загін робітничого класу — металісти. Їх чисельність зросла з 59 тис. до 89,5 тис., тобто на 30 тис. чол. При цьому слід пам'ятати, що з 1900 до 1904 р. кількість робітників металургійних заводів на Україні збільшилась тільки на 2,5 тис., тобто з 42,8 до 45,4 тис. чоловіків. Як бачимо, за 1900—1913 рр. чисельність робітників-металургів зросла більше ніж в два рази.

Швидко зростала й кількість шахтарів Донбасу. Якщо в 1900 р. тут працювало 82,9 тис.; у 1907 р.—116,9 тис., то в 1913 р.—168,5 тис. чол., тобто більше ніж в два рази порівняно з початком століття. За 1900—1907 рр. число шахтарів Донбасу зросло на 41%, а за 1907—1913 рр.—

[1] Підрахунки зроблено на підставі статистики виробництв, оподатковуваних акцизом.

[2] М. І. Шраг і Р. І. Яновський, назв. праця, стор. 315.

[3] Каменноугольная промышленность России в 1912 г., вип. II, стор. XXII; Каменноугольная промышленность Южной России, Харьков, 1913, стор. XXIX; Каменноугольная промышленность России в 1913 г., вип. II; Каменноугольная промышленность Южной России, Харьков, 1915, стор. XXXVII.

на 44%. Загальна кількість робітників у гірничозаводській промисловості України за період з 1907 по 1914 р. зросла з 184,2 до 288,9 тис. чол., або на 56%, а за десятиріччя (1904—1914 рр.) більше ніж удвічі. Помітне зростання числа робітників тих підприємств України, які підлягали нагляду фабричної інспекції. Воно збільшилось за 1907—1913 рр. з 260,4 тис. до 332 тис. чол., або на 28%. Це зростання відбувалося головним чином за роки промислового піднесення.

Наведені дані свідчать також і про помітне збільшення серед робітничого класу питомої ваги металургів та шахтарів. У 1901 р. робітники гірничої та гірничозаводської промисловості становили 32% всіх промислових робітників України, а в 1913 р.— вже 48,3%. Зростання передового загону робітничого класу України мало велике позитивне значення для посилення його ролі в боротьбі трудящих проти самодержавства за соціальне і національне визволення.

Крім промислових робітників, на Україні нараховувалось близько 400 тис. будівельників, 157,8 тис. робітників і службовців залізничного транспорту, понад 1,5 млн. сільськогосподарських пролетарів. За роки депресії та промислового піднесення набагато зросла резервна армія безробітних. Цьому сприяло також проведення на селі столипінської аграрної реформи. Чимало спролетаризованих селян змушені були кидати рідні села і йти в міста. Але промисловість не могла поглинути всіх вихідців з села, особливо під час депресії, коли навіть багато кадрових робітників залишалося безробітними.

ЗМІНИ В СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В ЗВ'ЯЗКУ З ПРОВЕДЕННЯМ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Столипінська аграрна реформа була другою після 1861 р. буржуазною реформою. Так само, як і попередня, вона була проведена кріпосниками зверху в інтересах збереження поміщицького землеволодіння та царизму. В той же час аграрне законодавство Столипіна було пройняте буржуазним духом. «Воно,— писав В. І. Ленін,— поза всяким сумнівом, іде по лінії капіталістичної еволюції, полегшує, штовхає вперед цю еволюцію, прискорює експропріацію селянства, розпад общини, створення селянської буржуазії» [1].

Столипінське законодавство давало можливість кожному господареві, що володів на підставі общинного права землею, закріплювати її за собою в особисту приватну власність. Після цього господарі мали право вимагати від сільської громади, щоб вона звела їхні землі в одну ділянку — хутір чи відруб. Так робила здебільшого заможна верхівка села, що мала необхідну тяглову силу, сільськогосподарський реманент тощо.

Селянська біднота опинилася в скрутному становищі: не маючи знарядь виробництва, робочої худоби, вона змушена була закріплену за нею

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 212.

надільну землю продавати за безцінь куркулям, перетворюючись у пролетарів і остаточно пориваючи зв'язки з селом. «Збільшення населення і всезростаюча гострота малоземелля,— відзначалось у короткому огляді господарського податкового стану Катеринославської губернії за 1911 р.,— примушували багатьох селян продавати свої наділи щасливішим односельчанам і шукати собі інших, нових заробітків далеко за межами насиджених довгими роками місць.

Але відсутність спеціальних знань (ремесел і т. п.) приводила до того, що вся ця безземельна маса селян наводнювала найближчі міста, заповнюючи місця нічних сторожів, двірників і т. п., наймаючись на всілякі поденні роботи під час будівельного сезону, на залізницю і т. п.

З року в рік маса таких селянських вихідців, колишніх господарів зростала, збільшуючи собою і без того значний контингент пролетаріату та збиваючи ціни на робочі руки» [1].

Процес обезземелення бідніших селян йшов дуже швидко. Нотаріуси не встигали своєчасно оформляти купчі кріпості. Голова Катеринославського окружного суду 23 листопада 1910 р. давав таке пояснення губернатору, чому старший нотаріус затримував розгляд земельних справ: «Такий довгий термін для розгляду справ пояснюється величезною кількістю поданих старшому нотаріусові вверенного мені окружного суду на затвердження актів. Надходження справ завдяки новому закону про надільні селянські землі з кожним роком зростає. У 1908 році до старшого нотаріуса надійшло 12 115, у 1909 р.—20 836, а до 17 листопада нинішнього 1910 року вже надійшла 21 801 справа. 75% становили справи про продаж селянських надільних земель» [2].

Необхідні відомості про продаж і купівлю надільних земель у зв'язку із столипінською реформою були не тільки в актових книгах. Тодішні газети всіх напрямків вміщували про це на своїх сторінках багато кореспонденцій з різних місць. Викликають інтерес відповіді губернаторів на виступи газет з цього питання. Так, у «Русских ведомостях» повідомлялось, що в північних повітах Таврійської губернії був великий процент селян, які, одержавши надільну землю у приватну власність за указом від 9 листопада 1906 р., продали її. Відповідаючи на це, таврійський губернатор 18 вересня повідомив, що переважна більшість випадків продажу землі була викликана переселенням селян за Урал на державні землі, у Сибір, на Кубань та інші місця. Значна частина селян, продавши свої землі, пішла на заробітки в різні галузі промисловості [3]. Аналогічне становище було і в інших губерніях.

У відповідь на замітку газети «Новая Русь» від 23 грудня 1908 р. Харківський губернатор писав, що згідно з донесенням земського начальника 1-ї дільниці Валківського повіту від 24 січня 1909 р. у Валківській волості закріплені в особисту власність за указом 9 листопада земельні наділи продавались і продаються по 120—170 крб. за наділ

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 310, арк. 5.
[2] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1291, оп. 120, спр. 5, арк. 2.
[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1291, оп. 12, спр. 45, арк. 21.

(1920 кв. сажнів) головним чином ремісникам, які живуть в м. Валки, причому покупцями були односельчани [1].

Даючи відомості про продаж надільної землі, губернатори іноді вказували також на ті причини, які спонукали селян продавати свої земельні ділянки. У відомостях по Катеринославській губернії зазначалося, що багато продавців землі переселялося в інші місцевості, певна частина продавала землю для того, щоб заплатити борги. 235 чоловік після продажу землі пішли працювати в промисловість [2].

Селяни продавали не тільки надільні землі, а й подвірно-спадкові, які згідно з аграрним законодавством також перейшли в особисту приватну власність селян [3].

По всіх губерніях України на 1 липня 1913 р. було продано 744 638 дес. землі, що належала 262 726 господарям.

Надільних земель найбільше було продано на Півдні України, де переважало общинне землеволодіння. Це пояснюється насамперед швидким процесом капіталізації сільського господарства в південних губерніях. Перше місце по продажу подвірних володінь належало Київській, за нею йшли Полтавська і Таврійська губернії.

В Росії на цей час число продавців землі досягло 687,4 тис. господарств, які продали майже 2 486 тис. дес. землі. Багато селян продали всю свою надільну землю, перетворившись у сільських пролетарів. Так, на Україні у 1914 р. весь наділ продали 16 245 і частину наділу — 27 298, разом — 43 543 домогосподарства; 3575 чоловік продали всі землі хутірського та відрубного землеволодіння, 5058 господарств — частину хутора чи відрубу.

Таблиця 33

Губернії	Продано			
	весь наділ	частину наділу	весь хутір чи відруб	частину хутора чи відрубу
Катеринославська . .	953	1363	356	650
Київська	2721	4449	324	510
Полтавська	2576	3688	1188	1477
Таврійська	3268	6659	498	759
Харківська	2675	3040	901	920
Херсонська	3169	7062	372	691
Чернігівська	883	1037	36	51

Про цілковитий і частковий продаж наділів селянами по губерніях в 1914 р. свідчать дані табл. 33.

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1291, оп. 12, спр. 45, арк. 62.
[2] Там же, спр. 11, ч. II, арк. 30.
[3] Там же, оп. 121, спр. 137, арк. 4.

Всю землю продали багато селян Таврійської, Херсонської, Київської, Харківської та Полтавської губерній. Це були здебільшого ті селяни, які давно вже порвали зв'язок з селом і працювали в промисловості, на транспорті, в поміщицьких маєтках, куркульських господарствах тощо. У звіті за 1907 р. таврійський губернатор визнавав, що закріплену землю продавали виключно селяни, які відбилися від землі [1]. Те ж саме зазначав і херсонський губернатор у звіті за 1908 р. «Люди, які на землі вже не сидять, звичайно, продають її справжнім хліборобам» [2].

Отже, робітники, за якими лише формально рахувалися земельні наділи, скористались столипінським аграрним законодавством, щоб остаточно порвати зв'язки з рідними селами. Вони за безцінь продавали свою землю заможним односельчанам.

Оцінюючи столипінську аграрну політику, Харківський комітет РСДРП у своїй прокламації 5 травня 1909 р. писав, що земельний закон Столипіна допоможе багатим селянам наживатися за рахунок сільської бідноти. «Зрозуміло,— говорилося в прокламації,— що бідні селяни не зуміють обробляти свої клапті і будуть змушені продавати або закладати їх заможним односельчанам, цьому не зможуть вже перешкодити переділи, бо земля буде тепер приватною власністю, а не громадською, і почнеться тоді обезземелення мільйонів селян, і сотні тисяч з них покинуть в пошуках роботи село, наводнять міста і будуть збивати заробітну плату у робітників» [3].

В. І. Ленін, підсумовуючи результати столипінської аграрної політики на селі, у статті «Останній клапан» писав: «...Частина цілком зубожілих селян «укріпили» свої наділи в особисту власність і продали їх, перетворившись із пролетарів з наділом в чистих пролетарів...» [4]

Маса сільських робітників, викинута з села столипінською аграрною політикою, створювала великий резерв для поповнення промислового пролетаріату. Процес переходу сільських пролетарів в ряди робітничого класу знайшов відображення в тогочасних документах. Санітарний лікар Н. Л. Конторович у 1912 р. писав: «З пауперизацією села господарська самостійність селянина падає. Звільняється багато робочих рук. Самі гірничопромисловці чекають від закону 9 листопада напливу робітників у Донбас і сподіваються, що внаслідок повної відірваності від землі робітник змушений буде міцно осісти на шахтах» [5].

Не знайшовши заробітку в сільському господарстві, обезземелені селяни шукали його на фабриках, заводах, шахтах. У санітарній хроніці Катеринославської губернії за 1910 р. відзначалось, що восени, після закінчення сільськогосподарських робіт, на шахти йшли маси робітників,

---

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 119.

[2] Там же, спр. 70, арк. 6.

[3] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 262—263.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 216.

[5] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1912, № 5, стор. 453.

головним чином з великоросійських губерній: Могилівської, Орловської, Курської [1].

Згідно з даними Ради з'їздів промисловців за 1907—1908 рр. у Донбасі працювало 80 тис. робітників. Понад 80% з них були вихідцями з середньоросійських губерній, які не жили постійно на рудниках, а змінювалися в середньому не менше 2—2½ раза на рік [2]. Про те ж саме йдеться і в короткому огляді господарського податкового стану Катеринославської губернії за 1908 р.: «Гірничозаводська промисловість, дуже розвинута в деяких повітах губернії (металургійні і залізоробні заводи, кам'яновугільні і соляні копальні, залізорудні копальні, каменоломні і т. п.), обслуговується переважно прибулими робітниками — вихідцями з центральних губерній, де густота населення та малоземелля, яке прийняло гостру форму, женуть населення на фабрики і заводи» [3]. Селяни, що втратили свої клаптики землі, шукали будь-яку роботу, аби не вмерти з голоду. На це вказувалося, зокрема, у звіті про діяльність Нікопольського лікувально-санітарного пункту за 1911 р. Більшість робітників, що прибували сюди, реєструвалася як чорноробочі [4]. Внаслідок величезного напливу робочої сили на шахти Донбасу нерідко організовані для обслуговування сільськогосподарських робітників пункти ставали своєрідними центрами, де концентрувалися вчорашні селяни — робітники, шахтарі.

Чернігівський губернатор у своєму звіті за 1907 р. писав, що внаслідок великого безземелля та малоземелля населення села Літки жило не тільки землеробством, але й відхожими промислами, відсилаючи на шахти Катеринославської губернії багато тисяч робітників [5].

Цікаво відзначити, що внаслідок відходу селян на промисли зростала їх політична свідомість.

Той же чернігівський губернатор підкреслював, що після повернення відхожі робітники займалися в своїх селах політичною пропагандою. «Там,— писав він,— де розвинуті відхожі промисли — це головне зло села, яке щорічно вносило зачатки розкладу в його здорові устої... Особливо погана справа у північній частині губернії, де населення йде на шахти. Шахтарі повертаються додому заражені політичною пропагандою, розбещені, розгнуздані, нікого не визнають, все населення там живе під їх впливом» [6].

В ряди промислового пролетаріату вливалися не тільки прибулі з інших губерній сільськогосподарські робітники, але й місцеві наймити. В пояснювальній записці до звіту податкового інспектора Бахмутського повіту за 1908 р. підкреслювалось, що «Гірничозаводські промисли, найбільш розвинуті в Лисичанській, Камишевахській, Бахмутській, Луган-

---

[1] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1910, № 3-4, стор. 241.

[2] Там же, 1912, № 5, стор. 440.

[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 307, арк. 5.

[4] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1912, № 3-4, стор. 387.

[5] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 78, арк. 13.

[6] Там же, арк. 14.

ській волостях, притягували до себе на роботи широкі маси селянського населення цих волостей» [1]. В результаті цього серед робітничого класу набагато зріс прошарок робітників-українців.

Дослідників давно цікавило питання, скільки сільськогосподарського пролетаріату йшло на роботу в сільське господарство, а скільки — в промисловість.

Відомі буржуазні дослідники селянських відходів С. О. Короленко та М. В. Шаховський вважали, що у 90-х роках XIX ст. близько половини вихідців з села йшло на фабрики, заводи та інші промислові роботи. Але ці дані далеко не точні. До певної міри вони виходили з відомостей про кількість виданих паспортів.

На жаль, немає точних відомостей також про відхожі промисли початку XX ст. Більш-менш повні дані є лише по Київській губернії.

Згідно з щорічними оглядами в Київській губернії, наприклад, було видано паспортів з зазначенням виду робіт (табл. 34).

Таблиця 34

Роки	На польові роботи в губернії										На фабрики та заводи	На службу прислугою	Разом
	Херсонську	Таврійську	Катеринославську	Кубанську	Подільську	Донську	Бессарабську	Полтавську	Інші	Разом			
1906	28 569	10 839	9521	3454	2956	3090	3024	—	—	66 676	49 452	52 689	174 063
1907	30 776	13 258	8968	3946	2759	2556	2539	—	—	73 460	52 482	59 270	191 036
1908	31 915	14 019	10098	3463	2969	3323	3623	—	12 760	82 170	56 493	73 474	216 753
1909	33 144	13 979	8796	3963	4359	3458	3504	—	14 312	85 515	63 087	73 080	226 182
1910	29 652	15 181	9570	4922	2951	4450	2482	1308	11 593	82 609	66 306	73 641	226 854
1911	29 337	14 504	8388	4293	2993	4096	2932	1341	12 798	80 682	59 142	67 851	218 416
1912	25 632	11 726	9453	4133	3341	4985	3245	2046	9272	73 033	58 379	69 620	219 833
1913	27 458	12 613	9079	3489	3531	3291	3712	2781	6021	71 880	63 826	73 001	210 827
1914	23 880	10 948	8412	3203	3026	4040	3148	3919	10 463	71 089	63 570	68 256	

З цієї таблиці видно, що в роки проведення аграрної політики Столипіна відхід пролетаризованого селянства на сільськогосподарські роботи і в промисловість значно зріс. В 1900 р. на заробітки виходило 149 695 чол.; в 1901 р.—154 169 чол.; в 1902 р.—152 674 чол.; в 1903 р.—160 617 чол. і у 1904 р.—177 125 чол. В наступні роки число відхожих робітників значно збільшується. Якщо в 1906 р. Київщина дала їх 174 тис., в 1907 р.—191 тис., в 1908 р.—217 тис., то в 1909 р.— вже 226 тис. В 1911—1914 рр. кількість відхожих робітників з Київщини трохи зменшилась, а саме з 218,4 тис. до 211 тис.

З цієї кількості щороку на польові роботи йшло 67—86 тис. робітників. Далі кількість відхожих робітників, що йшла на сільськогосподарські роботи, спадає і в 1912 р. становить 74 тис. чол.

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 307, арк. 34.

В цей час порівняно з попередніми роками зростала і кількість робітників, що йшли працювати на фабрики, заводи, залізниці. Коли в 1906 р. з сіл Київщини в промисловість пішло 49 тис., у 1907 р.—52 тис., у 1908 р.—56 тис., у 1909—63 тис., то в 1910 р. їх було вже 66 тис.

Дані відходу з Київської губернії свідчать, що і на початку XX ст. на польові роботи і в промисловість йшла майже однакова кількість робітників.

Чимало селян-відхідників ішли в міста й наймалися там прислугою для домашньої роботи. У 1907 р. на Київщині з цією метою паспорти отримало 53 тис.; в 1907 р.—59 тис.; в 1908 і 1910 рр.—73 тис.; в 1914 р.—68 тис. чол. Йшли переважно у великі міста. Наприклад, з Київської губернії пішло у 1913 р. до м. Києва 50 тис., в Одесу — 9 тис., в Херсон і Катеринослав — майже по 2 тис., у Миколаїв і Бердичів — більше як по 1 тис., в Петербург — 497, в Москву — 344 та в інші міста — 6 тис. чол. Найбільше відхідників було з Черкаського повіту — 33 607 чол., з Канівського — 25 928 і Київського — 22 894 чол., з Черкаського повіту щороку йшло на заробітки понад 15% селян [1].

Переважну більшість робочих рук відпускали на сторону бідняцькі й середняцькі господарства, які відчували гостру потребу в побічних заробітках. Показові з цього погляду дані по Київському повіту. Процент господарств, які відпускали членів своїх сімей на сторонні заробітки, був такий: господарства, що мали до трьох дес. землі — 83%; від 3 до 5 дес.—75%, від 5 до 7 дес.—59%; від 7 до 10 дес.—23,6%; від 40 до 70 дес.—17,8% і понад 70 дес.—0 [2].

Про значний відхід селян у міста на роботу прислугою свідчать податкові інспектори й інших губерній. В короткому огляді господарського податкового стану Катеринославської губернії за 1908 р. сказано: «Селяни найближчих до міст поселень йдуть у міста на поденні роботи, нічними сторожами, двірниками і т. п., а жінки — служницями» [3].

В цілому кількість відхідників-заробітчан, які йшли в міста на фабрики, заводи і залізниці та на роботу прислугою, набагато перевищувала кількість тих, хто йшов на польові роботи.

Внаслідок столипінської аграрної реформи в промисловості набагато зменшилась кількість робітників, які ще мали зв'язок з землею. Так, в металообробній промисловості України у 1906—1913 рр. робітників, які були зв'язані з землею, нараховувалось лише 7,7%, а в 1914—1917 рр.—5,8%. Подібний стан ми бачимо і на металургійних підприємствах. З робітників, набраних протягом 1906—1913 рр., лише 21,7% мали землю, а серед найнятих у 1914—1917 рр.— тільки 17,9% [4].

Зменшення контингенту робітників, які підтримували зв'язок з землею, свідчить про те, що серед робітничого класу зростав прошарок кадрових робітників, внаслідок чого ще більше посилювалась його чисто пролетарська основа.

---

[1] Обзор Киевской губернии за 1908 г., К., 1909, стор. 71.
[2] «Хозяйство», 1910, № 45, стор. 2048.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 307, арк. 5.
[4] А. Г. Рашин, Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 576.

Найбільший прошарок кадрових робітників був у металообробній і металургійній галузях промисловості. Так, у 1914—1917 рр. постійні кадри робітників у металообробній промисловості складали 94,3%, а в металургійній 82,1% [1]. У процесі формування постійних кадрів робітничий клас все більше поповнювався за рахунок власного потомства. За соціальним походженням кадри робітників металургійної промисловості України зростали у 1906—1913 рр. за рахунок вихідців з робітничих сімей на 43,8%, селян 52,4%, решта припадала на дітей службовців і кустарів [2]. Переважна більшість потомствених робітників була в металообробній промисловості України. Тут їх питома вага з 1905 по 1914—1917 рр. зросла з 63 до 64,4% [3].

У кам'яновугільній промисловості Донбасу в 1906—1913 рр. серед робітничого класу дітей робітників було 37,9%, селян — 59,5%, решта діти службовців, кустарів і торговців [4].

Отже, протягом 1906—1914 рр. серед робітничого класу зменшувалася частина тих, що мали зв'язок з землею, і зростала питома вага потомствених робітників.

Столипінська аграрна реформа сприяла зростанню сільськогосподарського пролетаріату, який був одним з чисельних загонів робітників найманої праці.

Обезземелені сільські пролетарі були важливим резервом поповнення сільськогосподарського пролетаріату.

До столипінського законодавства селянин без дозволу селянської общини не міг вільно піти з села на заробітки, бо існувала кругова порука. Тепер він не був зв'язаний обов'язками перед общиною, яка швидко руйнувалася. Вийшовши з общини і продавши свій наділ, він міг іти куди завгодно.

Головними районами виходу сільськогосподарських робітників в ці роки на Україні продовжували лишатися Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська та Харківська губернії. У 1907 р. полтавський губернатор у своєму звіті підкреслював, що надлишок населення давно вже не знаходить роботи в місцевому господарстві і щорічно до 50 тис. душ обох статей робочого віку змушені шукати заробітку поза губернією, на землеробських роботах Півдня. В оглядовому звіті Київської губернії за 1913 р. відзначалось, що, згідно кількості виданих паспортів, на польові роботи в інші губернії виходило майже 72 тис. чол.

Про причини, що змушували селян шукати заробітків, переконливо говорить в пояснювальній записці до річного звіту податковий інспектор Лохвицького повіту, Полтавської губернії, за 1908 р. «З найближчого мого особистого спостереження над населенням Лохвицького повіту, між іншим, з'ясувалося, що не менш 1/5 частини козацьких і селянських

[1] А. Г. Рашин, Формирование промышленного пролетариата России, М., 1940, стор. 416.

[2] А. Г. Рашин, Металлисты СССР, т. 1, стор. 140—141.

[3] Л. М. Иванов, Рабочий класс и рабочее движение в России (1861—1917), М., 1961, стор. 123.

[4] Там же, стор. 127.

господарств повіту змушена цілий рік забезпечувати себе купованим хлібом; для 1/3 господарств з посівом менше трьох десятин свого хліба зовсім не вистачає для прохарчування сім'ї і для посіву. Ось чому більшменш значну частину необхідних засобів існування вони змушені шукати на стороні» [1]. Кількість відхідників у цьому ж повіті зросла з 14 тис. у 1907 р. до 16 тис. у 1908 р. [2]

Посилений відхід сільського населення на дальні заробітки свідчив про те, що землеробських рук на селі було набагато більше, ніж їх потрібно було для обробітку наявної площі землі, яка до того ж оброблялася старими знаряддями праці.

Головними районами, куди стікались в основному сільськогосподарські робітники, продовжували лишатись південні губернії: Катеринославська, Херсонська, Таврійська. Вже згадуваний нами податковий інспектор зазначав, що у відхожі промисли з Лохвицького повіту, як правило, селяни йшли саме в ці губернії і менше — в Донську та Кубанську області [3].

Як ми вже бачили вище, з Київської губернії в 1908 р. на польові роботи вийшло 82 170 заробітчан, з них у Херсонську губернію — 31 905, Таврійську — 14 019, Катеринославську — 10 098, Кубанську — 3463, Донську — 3323, Бессарабську — 3623 чол. У 1910 р. лише на 11 пунктах Катеринославської губернії було зареєстровано 22 140 прийшлих робітників [4].

Найбільше прибулих 1910 р. в південні губернії сільськогосподарських робітників було з Полтавщини — 9838, Чернігівщини — 2365, Харківщини — 2390, Катеринославщини — 2072, Курської губернії — 1272 чол. [5] В наступному році тут було зареєстровано 2793 чол., з них з Полтавської губернії — 27,9, Чернігівської — 16,1, Таврійської — 13,1, Катеринославської — 9,5, Київської — 9,1%. Порівняно з 1910 р. Полтавська губернія дала значно менше заробітчан, хоч по відходу сільського населення на заробітки серед інших губерній України вона й надалі залишалася на першому місці [6].

Прибулі на заробітки селяни концентрувалися на робочих ринках Півдня, звідки їх розбирали по поміщицьких маєтках, економіях, великих куркульських господарствах тощо.

На Катеринославщині найбільшими робочими ринками були Лозовський, Славгородський, Верхньодніпровський та Олександрівський, на якому переважали сільськогосподарські робітники.

На Верхньодніпровському і Саксаганському пунктах разом було зареєстровано: в 1908 р.— 1663; в 1909 р.— 3099; в 1910 р.— 4149 і в 1911 р.— 5119 прибулих робітників.

---

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 933, арк. 88.
[2] Там же, арк. 92.
[3] Там же.
[4] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1911, № 7—9, стор. 610.
[5] Там же, стор. 616—617.
[6] Там же, № 3-4. стор. 293.

Головний контингент їх, а саме 53,5% (2742 чол.), становили вихідці з Катеринославської губернії, 38,4% (1967 чол.) — з Полтавської губернії, на третьому місці була Київська губернія, а за нею — Чернігівська [1].

Як і раніше, більшість робітників давали Полтавська та Чернігівська губернії. Але в окремих лікувально-продовольчих пунктах все більше зустрічаються вихідці з Катеринославської губернії. В описі діяльності Верхньодніпровського і Саксаганського лікувально-продовольчих пунктів вказувалось, що раніш перше місце по чисельності серед прибулих займали полтавчани. Тільки з 1910 р. стали переважати катеринославці, хоча кількість робітників з Полтавської губернії все зростала [2].

Все це свідчило про посилення диференціації селянства також і в Катеринославській губернії. Столипінська реформа і тут викинула з сіл багато «зайвих» рук, що шукали роботи.

Аналізуючи стан обліку прибулих робітників, слід пам'ятати, що він був далеко не повним і не відображав дійсного стану на місцях.

Справа в тому, що лікувально-продовольчі пункти не завжди обліковували всіх робітників. Це відзначається майже в усіх звітах про їхню роботу.

В одному із звітів про діяльність Олександрівського пункту, на якому за травень — липень 1912 р. було зареєстровано 2111 чол., говорилося: «Це число, звичайно, не може бути абсолютним показником дійсної кількості робітників, що пройшли через пункт. Безумовно, не менше 10% залишилось незареєстрованих. Часто робітники приходять на пункт дуже пізно і, переночувавши, ще на світанку залишають його. Багато просто ухиляється від реєстрації, гадаючи, що вона зобов'яже їх, можливо, до чого-небудь зовсім для них небажаного» [3].

Крім Катеринославської губернії, великий наплив робітників був також і в Таврійську. В статті «Про санітарний стан Джанкоя» санітарний лікар В. П. Малишев писав: «Справа в тому, що Джанкой є в повному розумінні слова воротями для всього Кримського півострова. Тепер не можна дати точного обліку руху робітників, але, приблизно, на підставі довідок, одержаних мною із станцій, можна сказати, що щорічно через Джанкой проходить близько 25 тис. робітників, які потім розливаються широкою хвилею по всьому Криму, гублячись на соляних промислах, тютюнових плантаціях, в садах, маєтках» [4].

Найбільшим робітничим ринком Таврійської губернії, як і раніше, залишалась Каховка. У 1912 р. сюди прибуло 5647 і в 1913 р. 7885 робітників. Протягом ряду років переважна більшість з них проходила через Каховку в першій половині травня. Тут, як зазначалося в «Короткому звіті про діяльність Каховського лікувально-продовольчого пункту за

[1] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1913, № 1-2, стор. 265.

[2] Там же.

[3] Там же.

[4] «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии», 1912, № 1, стор. 37.

1913 рік» рух робітників відзначався малою тривалістю і великою інтенсивністю [1].

Огляд діяльності Каховського лікувально-продовольчого пункту за ряд років свідчить про спад кількості прибулих робітників. У 1912 р. їх було зареєстровано значно менше, ніж раніше. «Каховський ярмарок,— говорилось у звіті за цей рік,— і ринок найму з кожним роком падає, як і інші аналогічні місця, що взагалі зв'язано з розвитком сільськогосподарської техніки» [2].

За місцем виходу робітники, що прибували на Каховський пункт, в 1912 р. розподілялися так: з Полтавської губернії було 60, з Київської — 30, з Чернігівської — 4, з Херсонської — 4, з інших губерній — 2% [3]. В 1913 р. робітників з Полтавщини уже було зареєстровано 65%. З Київської губернії в 1907—1909 рр. щорічно йшло на заробітки 31—33 тис. чол. [4]

Напередодні першої світової війни, готуючись до міжвідомчої наради з питань відходу робітників на заробітки за кордон і в Росії, головне управління землеробства та землеустрою склало доповідну записку, в якій аналізувались відхожі промисли за кілька десятиліть. Автори записки посилались на праці С. О. Короленка «Вільнонаймана праця і рух сільських робітників», яка була видана департаментом землеробства та сільськогосподарської промисловості у 1892 р., та М. В. Шаховського «Землеробський відхід селян», що вийшла з друку в 1903 р. В них висвітлювався стан відходу та приходу сільськогосподарських робітників наприкінці XIX ст.

У цій доповідній записці підкреслюється, що хоча висновки С. О. Короленка і М. В. Шаховського були побудовані на передбаченнях, вони, в основному, були вірними. За словами авторів записки, С. О. Короленко зіставляв прийняті ним нормальні співвідношення між кількістю сільських мешканців і кількістю придатних земель, а також між площею посіву та кількістю необхідних для обробітку робочих рук. Користуючись цими поземельними даними, він визначив лишок робочого населення в одній групі губерній, потребу на нього в другій, а потім зробив передбачення, що маса робітників, зайва в одному місці, поповнює нестачу їх в другому. За його підрахунками, загальна кількість зайвих робітників, які змушені були шукати заробітків на стороні, досягла наприкінці 80-х років XIX ст. 2272 тис. чол. Приблизно стільки ж, а саме 2070 тис. чол., давали підрахунки, зроблені шляхом обліку паспортів та залізничних квитків, виданих волосними правліннями.

За даними праці С. О. Короленка, південно-східна смуга Росії щорічно потребувала до 2116 тис. робітників. За свідченнями губернаторів, у 1894—1895 рр. у південно-східних губерніях не вистачало 1 149,1 тис. чол. Це розходження в кількості необхідних сільськогосподарських ро-

---

[1] «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии», 1913, № 12, стор. 640.
[2] Там же, № 1, стор. 67.
[3] Там же.
[4] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр., стор. 74.

бітників, можливо, пояснювалось коливанням попиту на робітників у залежності від врожаю або з інших причин. У 90-х роках в середньому щорічно з одних губерній в інші йшло до 2 млн. чол.

У згаданій доповідній записці мова йшла і про те, що за останні десятиріччя хвиля внутрішнього відходу сільськогосподарських робітників дедалі зростала. Тільки з 1907 р. вона почала помітно спадати (табл. 35).

Таблиця 35

Губернії	1904—1906 рр.	1907—1909 рр.	1910—1911 рр.	Разом 1906—1911 рр.
Херсонська	100	82	70	30
Таврійська	100	84	68	32
Катеринославська . .	100	78	62	38
Самарська	100	90	95	5
Оренбурзька	100	102	95	5
Донська область . . .	100	71	59	41

З таблиці видно, що кількість прибулих у південні губернії робітників скоротилася від 30 до 41%, а в Самарську і Оренбурзьку губернії — всього на 5%. В абсолютних цифрах скорочення приходу в зазначені роки сільськогосподарських робітників на Південь досягло 700 тис. чол. Таким чином, якщо наприкінці XIX і поч. XX ст. на Південь йшло понад 2 млн., то за роки столипінської аграрної реформи — не більше 1—1½ млн.

У доповідній записці вказано також і на ті причини, які зумовили зменшення потреб на прибулих в південні губернії робітників. Головною з них було зростання механізації сільськогосподарських робіт, заміна примітивних знарядь праці в землеробстві складною технікою. Це, звичайно, насамперед стосувалося великих поміщицьких маєтків. Так, у звіті Перещокінського пункту за 1910 р. сказано: «Діяльність пункту падає, оскільки попит на робочі руки зменшується, їх замінюють машини» [1].

У звіті Нікопольського лікувально-продовольчого пункту за 1911 р. говориться, що попит на сільськогосподарських робітників не дуже великий. «Як відомо, це явище пояснюється розвитком сільськогосподарської індустрії, внаслідок чого машина витісняє людину з її примітивними знаряддями» [2].

Другою, не менш важливою причиною було зростаюче переселення до Сибіру. Лише за 1907—1911 рр. за Урал пішло 400 тис. селянських сімей, у складі яких налічувалось 2,5 млн. чол. [3]

[1] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1911, № 6, стор. 670.
[2] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1912, № 3-4, стор. 245.
[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 395, спр. 2431, арк. 18.

Треба також мати на увазі і те, що велика частина зайвих робітників, не знайшовши заробітку в Росії, емігрувала за кордон. Податковий інспектор Заславського повіту, Волинської губернії, в звіті за 1908 р. писав: «У відхожі промисли йдуть окремі особи — на літні польові роботи в Херсонську і Бессарабську губернії. Ідуть також на заробітки в міста Кишинів, Одесу, Київ, але головним чином їдуть в Америку,— групами по 5—10 чол. (переважно з сіл Білгородської, Сульжинської та Грицевської волостей) на 2—3 роки, де здебільшого працюють на заводах» [1].

Серед згаданих причин зменшення попиту на робочі руки з інших губерній чи не однією з основних було проведення столипінської аграрної реформи саме в південних губерніях Росії, посилення диференціації на селі.

В короткому огляді господарського податкового стану Катеринославської губернії за 1911 р. сказано: «Безземельні селяни, або ті, що мають незначні наділи, йдуть на сільськогосподарські роботи у приватні маєтки, але цей вид заробітку, як уже вказувалось в попередніх оглядах, з кожним роком втрачав своє минуле значення. Величезні колись поміщицькі маєтки розпродуються тим же селянам або товариствам селян чи здаються в оренду. Нові землевласники вже обходяться у більшості випадків своїми силами. Крім того, попит на робочі руки зменшився тому, що при обробітку землі все більше застосовуються удосконалені сільськогосподарські машини і знаряддя, які витісняють живу робочу силу» [2].

Звичайно, поміщицька земля, як правило, переходила до куркулів, що теж потребували робітників для роботи в своїх господарствах. І тому навряд чи це зменшувало попит на найману робочу силу. На нашу думку, столипінська аграрна реформа зовсім по-іншому вплинула на приплив сільськогосподарських робітників в південні губернії України. Внаслідок її проведення посилилась диференціація серед селянства, кількісно зріс місцевий сільський пролетаріат, який дедалі більше витісняв сторонніх робітників.

Таблиця 36

Райони	Місцеві робітники			Прибулі робітники		
	1882—1891 рр.	1892—1901 рр.	1902—1912 рр.	1882—1891 рр.	1892—1901 рр.	1902—1912 рр.
Новоросійський . . .	20	28	31	80	72	69
Донський	12	16	22	88	84	78
Поволзький	32	35	38	68	65	62
Заволзький	28	18	12	72	82	88
Південно-Східний . .	41	22	8	54	78	92
Сибірський	75	52	20	25	78	80

Про це свідчать зміни у співвідношенні між місцевими і прибулими робітниками (табл. 36) [3].

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 2—5, спр. 212, арк. 42.
[2] Там же, оп. 25, спр. 310, арк. 5.
[3] ЦДІАЛ СРСР, ф. 395, оп. 1, спр. 2621, арк. 55.

Отже, у перших трьох районах кількість місцевих сільських пролетарів збільшилась, внаслідок чого зменшився процент прибулих робітників. В останніх трьох районах, навпаки, зросла кількість сторонніх робітників і зменшився прошарок місцевих.

За роки проведення столипінської реформи зріс попит на працю жінок і підлітків, про що говорилося у звітах лікувально-продовольчих пунктів того часу. У звіті Гуляйпільського пункту за 1910 р., наприклад, зазначалося: «Одночасно спостерігається попит на жінок і підлітків, що цілком підтверджує... думку, що з появою машин у сільському господарстві вже більше не потрібна груба сила» [1].

Досить цікавими є відомості про сімейний стан прибулих робітників. Серед зареєстрованих у 1909 р. на Олександрівському пункті робітників було 56,6% неодружених, 42,2% жонатих і 1,2% вдівців. Серед жінок дівчата складали 82,7, замужні — 16,8, вдови — 0,5% [2]. В числі взятих цим пунктом на облік у 1912 р. 2111 чол. було 1873 дорослих робітників і 13 підлітків чоловічої статі, 214 дорослих робітниць і 11 дітей. У 1911 р. на Грушівському пункті було зареєстровано 1414 чоловіків і 944 жінки; на Алмазному — 2212 робітників, з них 2025 чоловіків, 117 жінок і 70 дітей.

Серед робітників, що йшли на заробітки на Південь, більша частина давно вже не мала зв'язків із своїм селом, господарством і, шукаючи заробітків, весь час блукала з одного місця на друге.

Процес відриву селян від свого господарства, від землі особливо посилився у зв'язку з столипінським аграрним законодавством. Це можна бачити із значного процента серед прибулих робітників тих, хто змушений був уперше покинути своє село. Таких заробітчан лише Гришинський пункт зареєстрував 18,4%.

Як і в попередні роки, серед сільськогосподарських робітників було чимало неписьменних. В числі зареєстрованих у 1909 р. Олександрійським пунктом письменних робітників чоловіків виявилось 31%, а жінок — всього 11% [3]. У відхожі промисли йшла переважно найбідніша, забита і неписьменна частина селянства.

Значна частина сільської бідноти йшла на заробітки на кустарні та ремісничі підприємства.

Перехід надільної і подвірної землі в руки заможної частини селянства, дальше обезземелення селянської бідноти сприяло виникненню на селі різноманітних ремесел, кустарництва.

Одночасно з цим відбувався швидкий процес пролетаризації і серед ремісників та кустарів. Чернігівський губернатор у звіті за 1907 р. повідомляв, що в селі Летки на один селянський двір в середньому припадало 800 кв. сажнів землі. Нестача землі примусила селян шукати заробітків в ремісничій праці.

---

[1] «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», 1910, № 3-4, стор. 239.

[2] Там же, стор. 231.

[3] Там же.

Тут здавна займалися кустарним шевським промислом [1]. Малоземелля і безземелля селян були головною причиною того, що вже у 1907 р. в Чернігівській губернії нараховувалось 32 468 ремісників, з них 10 316 робітників та 4833 учні.

Цікаві факти знаходимо в пояснювальній записці до звіту податкового інспектора Лохвицького повіту, Полтавської губернії, за 1908 р. «Посилений відплив населення Лохвицького повіту на дальні заробітки — говориться в ній,— ясно показує, що землеробських робочих рук у повіті набагато більше, ніж їх потрібно для існуючої наявної при даних засобах площі оброблюваної землі. Звідси велика кількість всіляких майстерових, які навчаються у своїх батьків, переймаючи в них майстерність, що давно поширена в даній місцевості» [2].

Ремесло та всілякі промисли були досить розвиненими на Україні. На Волині, Поділлі та Київщині в 1907 р. працювало 318 620; у 1912 р.—344 091 кустар та ремісник. Значна частина їх зосереджувалася в містах. Так, на Київщині, в 1912 р. з 141 тис. ремісників та кустарів 51 тис. працювала в містах. В містах Подільської губернії працювало до 20%, Волинської — до 23% ремісників.

На Харківщині кількість ремісників зросла з 39 431 у 1907 р. до 59 824 в 1913 р. У цьому році ремісники губернії розподілялися так: майстрів було 26 675, робітників — 20 313 і учнів — 12 836.

НАСТУП КАПІТАЛІСТІВ НА РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Соціально-економічне становище робітничого класу Росії в епоху імперіалізму визначалося дією основного закону сучасного капіталізму. Імперіалізм приніс робітничому класові небачене загострення класової боротьби, нечувані злидні, безмежний гніт капіталістичних монополій і політичну реакцію в усіх сферах життя.

Економічне і політичне становище пролетаріату України в умовах панування монополістичного капіталізму (1907—1914 рр.) було надзвичайно важким. Жорстока експлуатація робітників доповнювалася їх політичним безправ'ям, відсутністю будь-яких буржуазно-демократичних свобод. Придушивши революцію 1905—1907 рр., царизм, поміщики і буржуазія розгорнули наступ на робітничий клас. Вони «шаленно мстили революційним класам, і пролетаріатові насамперед, за революцію — наче поспішаючи скористатися перервою масової боротьби для знищення своїх ворогів» [3].

3 червня 1907 р. царський уряд розпустив II Державну думу і видав новий закон про вибори до III Державної думи. Соціал-демократична фракція II Думи була віддана до суду. Обмежені і до цього виборчі права робітничого класу були урізані новим виборчим законом ще в

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 86, арк. 8.
[2] ЦДІАЛ СРСР, ф. 573, оп. 25, спр. 933, арк. 88—96.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 313.

більшій мірі. Замість 246 виборщиків від 51 губернії, за новим законом робітники обирали лише 150. На Україні в дев'яти губерніях робітники замість 40 виборщиків обирали тільки 25. Набагато були розширені права поміщиків і великої буржуазії — разом вони обирали 64,5% всіх виборщиків, тоді як робітничий клас і селянство — 24,8%. Дрібна буржуазія обирала 14,7%. Вибори були нерівними: робітники обирали одного виборщика від 125 тис. чол., а правлячий клас — від 230 чол. [1]

Законом від 3 червня 1907 р. понад 2 млн. робітників були позбавлені виборчих прав по всій Росії. Право брати участь у виборах мали чоловіки старші 25 років; зовсім до виборів не допускали робітників, які працювали на даному підприємстві менше 6 місяців, і робітників підприємств, де працювало до 50 чол. Виборчих прав зовсім були позбавлені жінки, а також особи, що не знали російської мови (інородці), військовослужбовці та ін.

За визначенням В. І. Леніна, виборчий закон 3 червня був виразом мерзотного злочину проти народу, повним перекрученням волі «не тільки всього народу, але навіть і меншості, яка користується виборчими правами, на догоду жменьки поміщиків і капіталістів» [2].

Робітничий клас мав у Думі зовсім незначну кількість депутатів. Вибори по робітничій курії до III і IV Державних дум проходили в обстановці масового поліцейського терору і насильства, внаслідок чого сотні тисяч виборців-робітників по всій країні були позбавлені можливості брати участь у виборах. Сотні кращих представників робітничого класу, особливо кандидати в уповноважені, були заарештовані і заслані. 1912 р. під час виборів до IV Державної думи в Харківській губернії, в зв'язку з поліцейськими переслідуваннями, в них взяло участь лише 40% робітників, а в Катеринославській губернії робітники 14% підприємств взагалі були не допущені до виборів [3].

За діяльністю робітничих депутатів-більшовиків від України — Г. І. Петровського і М. К. Муранова, після їх обрання до IV Державної думи, був встановлений постійний нагляд поліції і жандармів.

Після третьочервневого перевороту самодержавство з особливою жорстокістю накинулося на робітничий клас і його революційний авангард — РСДРП. Почалися масові арешти більшовиків, звільнення з заводів, заслання революційних робітників, переслідування революційних організацій, дикі бешкети царських жандармів та поліції. Протягом 1907—1910 рр. на Україні не було жодного місцевого комітету РСДРП, який би уникнув поліцейських репресій. Масові арешти спричинилися до різкого скорочення чисельності місцевих партійних організацій. Так, навесні 1907 р. в Київській організації РСДРП було 1235 членів, а наприкінці 1908 р. в ній нараховувалося лише 80, в Харкові партійна організація протягом року зменшилася з 762 членів до 150. Арешти 1907—1909 рр. дуже знесилили Катеринославську організацію РСДРП, яка була

[1] Ф. С. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр., К., 1962, стор. 95.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 101.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 431, 1912, спр. 200, арк. 17—18; спр. 236, арк. 36—37; «Соціал-демократ», 13.I 1913 р.

в свій час керівним центром партійної роботи майже в усьому південному гірничо-металургійному районі України. Кілька разів у 1907—1909 рр. були проведені арешти в партійних організаціях Луганська, Миколаєва, Одеси, Полтави і в Юзівсько-Петровському районі Донбасу.

Однак масові арешти не змогли цілком припинити революційної діяльності РСДРП на Україні. Продовжували діяти в 1908—1909 рр. партійні організації Катеринослава, Києва, Харкова, Миколаєва, Одеси, Алмазно-Юр'ївська і Юзівсько-Петровська, а також вузлове бюро РСДРП в Києві, яке стояло в центрі партійних груп Південно-Західної залізниці. Лише нові репресії наприкінці 1909 та на початку 1910 р. привели до тимчасової перерви в діяльності вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, Харківської, Одеської, Алмазно-Юр'ївської та Юзівсько-Петровської організацій. Решта найміцніших і добре законспірованих партійних організацій — Київська, Катеринославська і Миколаївська — продовжували революційну роботу в глибокому підпіллі, мобілізовували робітничі маси на боротьбу проти царизму.

По всій країні лютували каральні загони і військово-польові суди, які жорстоко розправлялися з робітниками й селянами — учасниками революції 1905—1907 рр. За час з 23 серпня 1906 р. (дата, коли почали діяти військово-польові суди) по 1909 р. військово-польові суди винесли по всій країні 4630 смертних вироків, за якими було розстріляно і повішено 2390 революціонерів [1]. З 1908 до 1912 р. в царських в'язницях перебувало щороку від 160 до 200 тис. в'язнів [2]. Наприкінці 1908 р. в Катеринославі відбувся військовий суд над 131 учасником збройного повстання робітників 1905 р. в Горлівці. Суд визнав винними 92 чол., з яких 8 були засуджені до смертної кари, решта на каторжні роботи. «Безстрашно пішли вони — вісім робітників-героїв — на смерть,— писала більшовицька газета «Пролетарий».— Їх повісили. Але вони живі... Живі в пам'яті пролетарів, у пролетарській боротьбі, яка не припиняється» [3].

Нещадно розправляючись з робітниками й селянами України за їх участь у революції, уряд оголосив стан посиленої охорони з 1907 по 1913 р. в Катеринославській, Київській, Полтавській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях.

Поряд з репресіями проти передового авангарду робітничого класу — РСДРП, уряд повів наступ на масові пролетарські організації — професійні спілки, які виникли під час революції 1905—1907 рр. і відіграли важливу роль в об'єднанні робітників на боротьбу з підприємцями. За час з 1906 по 1910 р. по всій Росії було розпущено за розпорядженням уряду близько 500 професійних організацій і відмовлено в реєстрації більше як 600 профспілкам. Численні раніше на Україні професійні організації були скрізь розгромлені. Найактивніші діячі професійного руху були заслані на каторгу, а майно і кошти профспілок конфісковані.

---

[1] «Красный архив», 1925, т. 8, стор. 242.
[2] «Правда», 16.III 1913 р.
[3] «Пролетарий», 3.X 1909 р.

Робітник — політв'язень, прикутий до тачки. 1907—1910 рр.

В Катеринославі, де в 1907 р. було 80 профспілок, на 1910 р. залишилось тільки 4, у Києві з 13 залишилося тільки 2, у Харкові до 1911 р. збереглося лише 7 профорганізацій. Повністю були ліквідовані профспілки в Донбасі. Діяльність тих нечисленних профспілок, які залишалися після поліцейських погромів, була настільки обмежена, що вони не могли виконувати жодної з своїх функцій. «Профспілці говорять,— писала газета «Правда»,— будь ласка, існуй, але не смій виконувати жодної з тих функцій, які властиві професійній спілці» [1].

Без дозволу влади профспілки не мали права скликати збори, вживати будь-яких організаційних заходів, спрямованих на поліпшення становища своїх членів. Представник поліції, що завжди був присутнім на профспілкових зборах, мав право при найменшій підозрі закрити їх, що часто закінчувалося забороною і самої профспілки.

Робітники-металурги України писали депутату IV Державної думи Г. І. Петровському про своє безправне становище і переслідування їх за найменші спроби створити свої організації: «В той час як капіталісти для більших прибутків вільно об'єднуються, укладають між собою союзи і організуються навіть в чужій країні, ми — російські громадяни — переслідуємося в своїй країні за найменшу спробу організації страйку або об'єднатися в профспілку для поліпшення свого до краю злиденного становища. Коли ми звертаємося до суду і до чиновників, щоб домогтися винагороди за каліцтва, суди і чиновники залишають нас без допомоги

[1] «Правда», 15.I 1913 р.

або навіть виступають проти нас. Якщо ж ми, недосвідчені в судових справах, позбавлені медичної допомоги і всякої підтримки з боку своєї держави, хочемо об'єднатися в профспілку, яка подавала б нам, своїм членам, юридичну та іншу допомогу, нас переслідують як злочинців.

І ми особливо звертаємо увагу всіх на наше становище, бо воно показує, наскільки брехливі наші панівні класи, які оголошують себе патріотами і одночасно позбавляють нас — російських громадян — тієї волі, яку вони охоче надають в Росії іноземним заводчикам» [1].

Урядовим репресіям були піддані не тільки профспілки, а й масові культурно-освітні заклади робітничого класу. В промислових центрах місцева влада закривала робітничі клуби, бібліотеки, різні кооперативні товариства і цим самим позбавляла робітників усякої можливості брати найменшу участь в громадському та культурному житті.

Повного розгрому зазнала робітнича преса. Тільки в 1907 р. в Росії було закрито 100 місцевих робітничих газет. В наступні роки число заборонених профспілкових газет зросло ще більше. В Київській губернії за час з 1905 по 1911 р. було закрито поліцією 7 робітничих газет та журналів. Першими були заборонені такі прогресивні органи, як газета «Киевское слово» і журнал «Южный голос». Редактори обох видань були заарештовані і «відсиджували за свободу друку по кілька років у кріпості» [2]. В 1906 р. з другого номера була заборонена легальна більшовицька газета «Работник», а в 1907 р.— загальнополітичний марксистський журнал «Друг народа».

В 1909 р. почав виходити організований київськими друкарями журнал «Киевский печатник», який видавався на гроші, зібрані робітниками міста, через рік — загальнопрофесійний журнал «Гудок». Але проіснували ці видання дуже мало. Незабаром вони були закриті, а їх редактори і співробітники вислані [3].

В Катеринославській губернії поліція систематично переслідувала газету «Донецкая жизнь», яка часто друкувала матеріали з робітничого життя.

Створена робітниками у 1908 р. нелегальна газета «Одесский рабочий» — орган місцевого комітету РСДРП — проіснувала менше двох місяців і була заборонена поліцією з другого номера [4]. Наприкінці 1909 р. робітники спробували відновити цю газету під назвою «Рабочий». На цей раз вона мала стати органом робітників усього Півдня України, але здійснити цю справу так і не вдалося. У цьому ж році була заборонена також газета «Одесский профессиональный вестник», перший номер якої вийшов у серпні [5]. Під ударами поліції загинула газета «Борьба» — орган Миколаївської організації РСДРП.

Політичне становище робітничого класу в роки столипінської реакції гіршало з кожним роком у зв'язку з національно-колоніальним гні-

[1] «Правда», 29.XI 1912 р.
[2] «Звезда», 20.III 1912 р.
[3] Там же.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1908, спр. 1405, арк. 15.
[5] Там же, 1909, спр. 1545, арк. 38 (зворот).

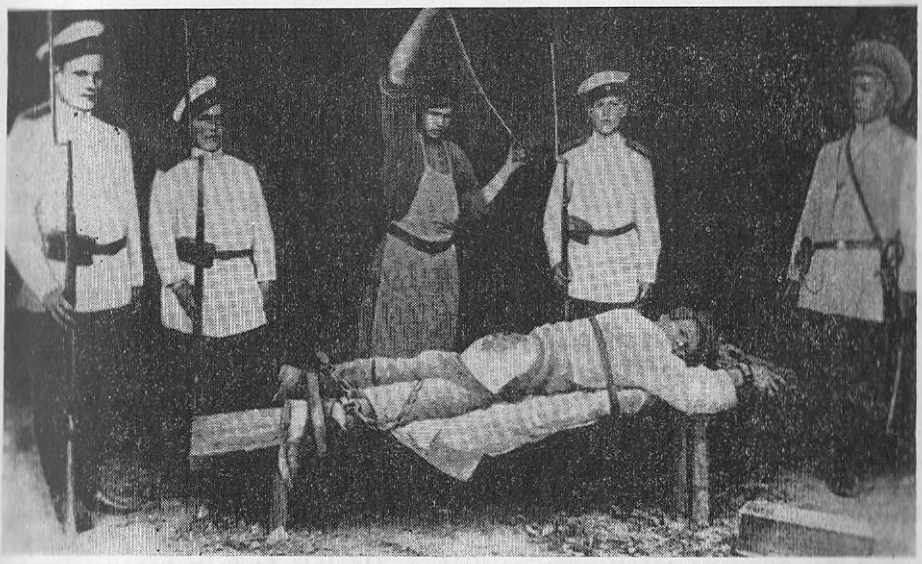

Катування політв'язня різками. 1907—1910 рр.

том. Російський царизм жорстоко пригнічував трудящих неросійської національності, штучно затримував економічний, політичний та культурний розвиток народів Росії, переслідував зростання національної самосвідомості трудящих. Шляхом насильницької затримки культурного розвитку трудящих пригнічених національностей царизм створював умови для їх політичної експлуатації російською та іноземною буржуазією. Поряд з цим урядовий апарат виховував у російського населення презирство і ненависть до неросійських народів, нацьковував один народ на інший аж до організації чорносотенних погромів євреїв та міжнаціональної різанини в Закавказзі. Самодержавство докладало усіх зусиль, щоб підірвати дружбу між трудящими різних національностей. «На протиставленні інтересів різних націй,— писав В. І. Ленін,— на отруєнні свідомості темних і забитих мас побудовані всі розрахунки чорносотенців. Візьміть першу-ліпшу чорносотенну газетку, і ви побачите, що переслідування «інородців», розпалювання взаємного недовір'я між російським селянином, російським міщанином, російським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось хліб, яким живиться вся чорносотенна банда» [1].

Від національної політики самодержавства в найбільшій мірі зазнавали лиха трудящі — робітничий клас та мільйонні маси селянства. Царський уряд постійно переслідував національні інтереси українського народу. Реакційні заходи, прийняті урядом ще в 70-х роках XIX ст., спрямовані на обмеження української культури, зберігали свою силу і на

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 212—213.

початку XX ст. Як і раніше, заборонялося видавати українською мовою газети, журнали, художню літературу. Під час революції 1905 р. ці цензурні утиски були значно послаблені. Але з наступом реакції вони знову посилились. Від значної кількості журналів та газет, що видавалися українською мовою в 1905—1906 рр., залишились поодинокі видання, зовсім благонадійні і лояльні по відношенню до пануючого в країні політичного режиму. Навколо них групувалися українські буржуазно-поміщицькі літератори, які не мали нічого спільного з інтересами робітничого класу та мільйонними масами селянства.

На Україні зовсім не було шкіл з українською мовою викладання. Учням заборонялося розмовляти українською мовою не тільки в школі, але й поза школою. Українська мова була виключена з театральних вистав, концертів, публічних лекцій. Так, 1913 р. під час організації концерту в миргородській гімназії (на Полтавщині) директор попередив учнів, «що коли буде сказане хоча б одне слово на дурному українському діалекті, то не буде жодного учня на концерті» [1].

Переслідуючи українську культуру, уряд заборонив підготовку до святкування сторіччя з дня народження великого поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, яке передова інтелігенція і трудящі маси готувались широко відзначити в 1914 р. Поліції було наказано «присікати» будь-які збори, присвячені пам'яті Шевченка [2]. З цією метою уряд мобілізував усі сили, починаючи від чорносотенних погромників з «Союза русского народа» і кінчаючи реакційним духовенством [3]. В. І. Ленін, характеризуючи реакційну національну політику царизму, писав, що внаслідок її здійснення «мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів» [4].

Царські губернатори на Україні вимагали від уряду запровадження найсуворіших національних обмежень. Найбільше в цій справі «прославилися» київський, подільський і волинський генерал-губернатор Трепов, катеринославський губернатор Якунін, харківський — Катеринич, полтавський — Бегговут, одеський градоначальник Толмачов та ін.

В донесенні міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. полтавський губернатор Бегговут наполягав на негайному звільненні від викладання в усіх школах вчителів-українців. Він рекомендував також виділити спеціальні кошти для субсидування газет в Києві, Харкові, Полтаві і Катеринославі для пропаганди ідей неправомірності прагнень українського народу розвивати свою мову, школу і літературу, тому що, за його словами, «ніколи, ніякого українського народу не було». У поєднанні з діяльністю органів влади на місцях, офіційною школою і церк-

[1] Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов, Л., 1938, стор. 351.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1913, спр. 1035, арк. 2.

[3] П. А. Лавров, Ювілей Т. Г. Шевченка в 1914 р. в Києві. Збірник «Пам'яті Т. Г. Шевченка. 1814—1939 рр.», К., 1939, стор. 175—185.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 196.

вою, ця преса повинна була показувати дуже незначну роль сучасної української мови, як такої, що не має літератури і майбутнього [1].

Політика великодержавного, чорносотенного шовінізму в 1907—1914 рр. викликала серед місцевої української буржуазії та її партій зустрічну хвилю українського буржуазного націоналізму як відповідь на політику уряду. Націоналістичні позиції займала й українська дрібнобуржуазна УСДРП та решткн УСД — Спілки. Вони виступили з проповіддю національної відрубності українських робітників від робітників інших національностей. Націоналістичні тенденції були характерними також серед меншовиків-ліквідаторів та бундівців, які допомагали буржуазії в її боротьбі проти інтернаціональної і класової єдності робітничого класу.

За таких обставин перед партією більшовиків стояло невідкладне завдання послідовно здійснювати ленінську програму в національному питанні, боротися за збереження і зміцнення інтернаціональної єдності робітничого класу, захистити його від згубного впливу націоналізму.

* *
*

Реакційна політика самодержавства доповнювалася наступом капіталістів на економічні інтереси пролетаріату, що в умовах застою промисловості посилило процес його зубожіння. Промислове пожвавлення, яке намітилося в 1907 р., змінилося занепадом і скороченням виробництва в основних галузях промисловості Росії, в тому числі й України.

Користуючись з промислового застою, фабриканти й заводчики в союзі з урядом розгорнули наступ на робітничий клас. В той час як поліція громила масові робітничі організації, капіталісти повели боротьбу проти робітників по лінії збільшення робочого дня, систематичного зниження заробітної плати і масових звільнень з роботи найбільш революційно настроєних робітників. Закон від 2 червня 1897 р., за яким у промисловості був встановлений максимальний 11,5-годинний робочий день, як правило майже не виконувався. В ряді галузей промисловості — металургійній, паливній, металообробній, залізорудній та інших — робочий день у 1908—1913 рр. часто досягав 13,5—16 і більше годин на добу.

Панування іноземного капіталу в найважливіших галузях промисловості України було причиною того, що робітничий клас України терпів потрійний гніт — не тільки від російських та українських, але й від іноземних капіталістів. Ось як про це писали робітники заводів «Нікополь» і «Російський Провіданс» в листі до редакції газети «Правда». «Заводи наші,— писали вони,— належать іноземним капіталістам, російський уряд не тільки не подає нам — робітникам — підтримки в боротьбі проти експлуатації, але прагне, мабуть, зробити нас повними рабами іно-

[1] Секретный донос полтавского губернатора Бегговута министру внутренних дел «Об украинском движении и мерах борьбы с ним», Полтава, 1917, стор. 9.

земного капіталу... Нас, російських громадян, переслідують в нашій же країні» [1]. На Олександрівському металургійному заводі в Катеринославі 15—18-годинний робочий день був нормальним явищем, робітники виробляли не 24 дні протягом місяця, а 39—40, отримуючи заробітну плату тільки за встановлене адміністрацією число днів [2]. На металургійному заводі Юза робочий день тривав 18—20 годин, на Дніпровському заводі в Кам'янському — 14 годин [3] і т. д. В такій галузі промисловості, як залізорудна, тісно пов'язаній з металургійними підприємствами, робочий день був теж більшим за встановлений законом. На рудниках Криворіжжя робота велася протягом 13,5 годин, включаючи двогодинну перерву на обід [4].

Крім довгого виснажливого робочого дня, на більшості підприємств металургійної промисловості та на залізних рудниках була відсутня найелементарніша охорона праці і техніка безпеки, внаслідок чого була велика кількість нещасних випадків. Змучені виснажливою працею робітники часто ставали жертвами капіталістичної експлуатації. Так, приміром, на Кадіївському металургійному заводі внаслідок вибуху в лютому 1913 р. загинули 3 робітники і було покалічено 6 чол. [5], а під час вибуху доменної печі на Юр'ївському заводі в 1914 р. було важко покалічено 10 робітників. Ріст травматизму в металургійній промисловості можна бачити з даних Г. Д. Бакулєва [6], за підрахунками якого протягом трьох років (1910—1912) число травмованих на кожні 100 робітників виросло з 1,95 до 6,38%.

У 1913 р. на металургійних заводах Півдня число потерпілих від нещасних випадків досягло 31,5% від загальної кількості усіх робітників [7]. За відомостями начальника гірничого управління Півдня Росії, у 1913 р. потерпілим в тій чи іншій мірі був кожний другий робітник [8].

Не менш важкою була також праця робітників в кам'яновугільній промисловості України. На багатьох підприємствах Донецького басейну замість нормованого робочого дня існувала так звана урочна праця, тобто виконання робітником встановленої норми видобутку вугілля, яку можна було виконати лише за півтора-два робочих дні. Поряд з цим на деяких шахтах існував 11,5-годинний робочий день, але заробітна плата при цьому була настільки низькою, що шахтар був змушений двічі в будні і в святкові дні спускатися в шахту, щоб заробити прожитковий мінімум. Такий спосіб збільшення робочого дня нібито «добровільно» самими робітниками практикувався на всіх шахтах, які належали французьким капіталістам [9].

[1] «Правда», 29.XI 1912 р.
[2] «Правда», 15.III 1912 р.
[3] «Правда», 12.III 1913 р.
[4] Г. Д. Бакулев, Черная металлургия Юга России, М., 1953, стор. 196.
[5] «Правда», 17.III 1913 р.
[6] Г. Д. Бакулев, назв. праця, стор. 197.
[7] Отчет начальника Горного управления Южной России за 1913 г., СПб., 1913, стор. 49.
[8] Там же.
[9] «Правда», 1.III 1913 р.

Поряд з надмірно довгим робочим днем справжнім лихом робітників кам'яновугільної промисловості була відсутність на шахтах охорони праці. Систематичні аварії, вибухи газу, обвали в шахтах були повсякденним явищем, що призводило з кожним роком до збільшення нещасних випадків. Під час вибуху газу на Риковській шахті, приміром, у 1908 р. загинуло 274 робітники [1], а на шахті «Італьянка» 1 березня 1912 р. загинуло 118 чол. [2] Таких прикладів можна було б навести багато.

Після металургії в кам'яновугільній промисловості Донбасу був найвищий процент покалічених на виробництві робітників. У 1913 р. потерпілі від нещасних випадків шахтарі становили 15,7% усіх робітників-вугледобувників [3].

У фабрично-заводській промисловості тривалість робочого дня була неоднаковою в усіх виробництвах і визначалася в основному законом від 2 червня 1897 р. На окремих виробництвах (галузях) робочий день регулювався приватними угодами між робітниками та фабрикантами, що були укладені в революційні 1905—1906 рр. Однак в міру наступу реакції, починаючи з 1907 р., підприємці систематично порушували ці угоди, що врешті призвело до повного їх знищення. На більшості підприємств, що підлягали наглядові фабричної інспекції, в 1907—1908 рр. був відновлений 11,5—12-годинний робочий день там, де були одна-дві зміни, а на підприємствах, які працювали в три зміни, переважав 8-годинний робочий день [4].

Але навіть ця встановлена тривалість робочого дня систематично порушувалася підприємцями, які в гонитві за прибутками вимагали понаднормованої праці. Так, в металообробній промисловості Харківської губернії в 1909—1910 рр. на одного робітника припадало 103 понаднормових години в місяць, на джутових фабриках — 187, керамічних — 199, на пивоварних заводах — 171, цукрових — 216, цукро-рафінадних — 243 і т. д. [5] Таке ж становище було в Катеринославській, Київській, Полтавській та інших губерніях України [6]. Робочий день, таким чином, тривав 12—14, а то і 18 годин. Так, на багатьох дрібних і середніх металообробних підприємствах м. Катеринослава, в яких офіційно існував 9—10-годинний робочий день, робота починалася о 5-й годині ранку і закінчувалася об 11-й годині вечора з одногодинною перервою на обід, тобто робочий день там фактично тривав 18 годин. Оплата понаднормових годин була звичайною, як за нормальний час. Лише на великих підприємствах з великою кількістю робітників робочий день разом з понаднормовими годинами був меншим і досягав 12—14 годин, іноді менше.

Важке становище робітничого класу України доповнювалося ще й незадовільним медичним обслуговуванням. Навіть на найбільших під-

[1] «Звезда», 11.III 1912 р.
[2] Там же.
[3] Отчет начальника Горного управления Южной России за 1913 г., стор. 73.
[4] А. И. Опацкий, Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочего класса, Харків, 1912, стор. 47.
[5] Там же, стор. 53.
[6] «Звезда», 19.II 1912 р.

приємствах воно здійснювалося дуже часто одним лікарем без достатньої кількості допоміжного медичного персоналу. Травматизм та інші захворювання без достатньої і своєчасної медичної допомоги призводили до масової інвалідності робітників. За відомостями Катеринославського земства, захворювання і травматизм серед робітників гірничої та гірничозаводської промисловості в Бахмутському і Слав'яносербському повітах були в чотири рази більшими, ніж серед місцевого селянського населення [1]. За підрахунками старшого фабричного інспектора Харківської губернії, тільки $^2/_3$ робітників місцевої промисловості користувалося деякою медичною допомогою, а в цілому медичне обслуговування робітників Харківщини було в 1909—1911 рр. таким, як і наприкінці 90-х років [2].

У Києві 80% робітників-металістів були позбавлені будь-якої медичної допомоги [3]. Після поразки революції капіталісти і царський уряд, поряд з наступом на політичні, професійні та культурні організації пролетаріату, повели наступ і на його життєвий рівень. В усіх галузях промисловості, починаючи з 1908 р., одночасно із збільшенням робочого дня систематично знижувалась заробітна плата робітників. Цей наступ став особливо помітним у 1908—1909 рр. В середині 1908 р. розцінки на Харківському паровозобудівному заводі, наприклад, були знижені на 10% [4]. А в 1909/10 виробничому році вони були ще знижені, в результаті чого заробітна плата робітників заводу знизилась до рівня 1903/4 виробничого року. Разом з цим було проведене звільнення найреволюційнішої частини робітників. Сваволя адміністрації заводу щодо робітників була настільки безсоромною, що викликала навіть «заперечення» місцевого губернатора. Останній писав міністрові внутрішніх справ у жовтні 1911 р., що зниження заробітку робітників порівняно з 1905 і 1908 рр. на 20% було необгрунтованим і могло викликати страйк паровозобудівників, а також робітників сусідніх заводів [5].

Зниження заробітної плати відбувалося також на текстильних, деревообробних та харчових підприємствах Харкова.

У 1908 р. зниження розцінок на 20—30% було проведено на всіх великих заводах в Катеринославі, на ряді підприємств Києва. 1909 р. в Катеринославі денні розцінки були зменшені робітникам мукомольної, деревообробної промисловості, а також будівельникам на 50 коп., на Брянському металургійному заводі за кожні 10 просвердлених дірок — на 25 коп., на фабриці «Шла» за кожні 100 оброблених болванок — на 20 коп. Зниження зарплати на 25—40% відбулося у вагонних майстернях Нижньодніпровська і майже наполовину на заводі Російсько-Бельгійського товариства. На 5—10% кілька разів знижувалася зарплата на Миколаївському суднобудівному заводі, поки не була доведена до го-

[1] И. Лященко. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна, «Общественный врач», 1914, № 2, стор. 274.

[2] А. Н. Опацкий, назв. праця, стор. 101.

[3] Нелегальна організація РСДРП в Києві в роки піднесення (1910—1914 рр.), ДВУ, Харків—Київ, 1930, стор. 131.

[4] История Харьковского паровозостроительного завода. Сборник документов и материалов, Харків, 1956, стор. 230.

[5] А. Н. Опацкий, назв. праця, стор. 56—57.

лодного мінімуму [1]. Зниження зарплати на 25% мало місце в Полтавських залізничних майстернях, на 10—50% — на Південній залізниці і на 5 коп. за кожний день — на Катеринінській залізниці [2]. Значно знизилась заробітна плата робітників цукрових заводів.

Зниження заробітної плати тривало аж до 1910 р. включно. Лише в 1911 р., коли стало відчутним пожвавлення в промисловості і робітничий клас почав переходити від оборонних боїв до наступу проти капіталістів, почалося деяке підвищення заробітної плати. Однак в зв'язку з дорожнечею це незначне підвищення заробітної плати не поліпшило суттєво життєвий рівень робітничого класу.

Заробітна плата робітників усіх галузей промисловості України далеко не забезпечувала їм життєвого мінімуму. Так, наприклад, в 1904 р. середній щоденний заробіток робітників Харківського паровозобудівного заводу дорівнював 1 крб. 71 коп. У 1905 р. робітники домоглися підвищення плати на 10% за нормальний робочий день і за понаднормову роботу на 50%. У 1908 р. заробітна плата на цьому заводі, порівнюючи з 1904 р., збільшилася на 25%, але в наступні роки адміністрація заводу шляхом систематичних знижок зменшила розцінки і довела їх у 1911 р. до рівня 1904 р., звівши таким чином нанівець завоювання робітників у 1905—1907 рр. [3]

Як свідчать факти, середньорічна заробітна плата робітників багатьох спеціальностей в Харківській губернії, наприклад, була набагато нижчою від загальних середніх даних по губернії. Так, при середньорічній зарплаті робітників-друкарів в 311 крб. 66 коп. переважна більшість робітників цієї спеціальності одержувала на рік 276 крб., яких явно не вистачало для забезпечення життєвих потреб робітника і його сім'ї [4].

В Катеринославській губернії при середній річній зарплаті в 423 крб. 87 коп. робітники-металісти ледве заробляли в 1912 р. 314 крб. [5] Місячний заробіток робітників залізничних майстерень Південно-Західної залізниці дорівнював 25 крб., а робітників на будівництві залізниці коливався від 16 крб. 80 коп. до 19 крб. 20 коп. [6]

Місячна заробітна плата робітників цукрової промисловості в 1911 р. в цілому по Україні дорівнювала у дорослих чоловіків на своїх харчах 23 крб., у жінок — 8 крб. 60 коп., у юнаків — 8 крб. 90 коп. і в дівчат — 6 крб. [7] В окремих губерніях вона була ще нижчою. Так, в Харківській губернії вона становила у чоловіків 19 крб. 20 коп., а в жінок — 5 крб. 52 коп. На Деміївському цукровому заводі в Києві, де працювало 1800 робітників, 800 чол. заробляли за місяць по 9—10 крб., 600 чол.— по 10—13 крб. і 400 чол.— по 14—15 крб. [8] Такою ж була заробітна плата

[1] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр., стор. 117.
[2] Там же, стор. 118.
[3] ХОДА, ф. 1911, спр. 25, арк. 16.
[4] «Правда», 10.XI 1912 р.
[5] «Звезда», 23.II 1912 р.
[6] «Правда», 26.VI 1912 р.; «Невская звезда», 8.VII 1912 р.
[7] Статистика производств, облагаемых акцизом, ч. I, Пг., 1915, стор. 7.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 575, 1919, спр. 13, арк. 24.

і на Черкаському цукровому заводі. На Межигірських цегельних заводах найкваліфікованіші робітники за відрядну роботу отримували за місяць від 21 крб. 60 коп. до 31 крб. 20 коп., заробіток решти робітників не перевищував 10—12 крб. За свідченнями кореспондента газети «Правда», праця на цих заводах була дуже важкою. Частину цієї злиденної заробітної плати власники заводів утримували з робітників за погані харчі [1].

На тютюнових фабриках Києва заробіток основної маси робітників коливався від 7 крб. 20 коп. до 12 крб. на місяць [2].

В. І. Ленін, аналізуючи матеріали проведеного у 1908 р. міністерством фінансів обстеження фабрик і заводів, писав у статті «Заробітки робітників і прибутки капіталістів в Росії», що при середньорічному заробітку одного робітника в 246 крб. капіталісти одержували від кожного робітника по 252 крб. прибутку на рік. «Звідси виходить,— вказував Ленін,— що робітник *меншу половину* дня працює на себе, а *більшу половину дня* — на капіталіста» [3].

Заробітна плата робітничого класу істотно урізувалась системою штрафів. Штрафування робітників підприємцями було завжди проявом сваволі і справжнього знущання над ними. Користуючись правом штрафувати, капіталісти відбирали у робітників значну частину їх і без того злиденного заробітку. Примушені відступити перед робітничим класом в революційні 1905—1907 рр., підприємці знову пішли в наступ на робітників після придушення революції. В глухі роки реакції штрафування робітників було в руках підприємців сильною зброєю наступу на робітничий клас. Робітників штрафували за невиконання розпоряджень майстра, за відмову працювати понад норму, за найменше порушення встановленого адміністрацією порядку, за невихід на роботу за наказом підприємця в святкові дні, за участь у страйках. Відомі рішення зборів товариства заводчиків та фабрикантів Петербурга від 5 і 10 травня 1912 р. про штрафування робітників за участь у першотравневому страйку поширилися на всі промислові райони країни.

Про кількість оштрафованих робітників фабрично-заводської промисловості і розмір штрафів на Україні в 1905—1913 рр. можна судити з даних табл. 37 [4].

Таблиця показує різке зниження штрафів з 18 коп. в середньому на кожного робітника в 1904 р. до 8 коп. у 1905 р., тобто більш ніж у два рази. За роки реакції штрафи знову виросли майже до розмірів 1904 р., збільшившись у 1910 р. до 17 коп. на одного робітника, і продовжували зростати в роки нового революційного піднесення, перевищивши їх суму в передреволюційний час. Наведені дані свідчать про вплив революції на зменшення штрафів і про їх збільшення після революції.

Штрафи робітників зростали також в гірничій і гірничо-заводській промисловості швидше, ніж чисельність робітників. Так, число робітників в кам'яновугільній промисловості Півдня Росії збільшилося з 1910

[1] «Правда», 25.VIII 1912 р.
[2] «Невская звезда», 27.V 1912 р.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 223.
[4] Дані взято із звітів фабричних інспекторів за відповідні роки.

по 1913 р. на 38,4%, а сума штрафів — на 49%. В металургійній промисловості кількість робітників за ті ж роки збільшилася на 49,6%, а сума штрафів на 166,5% [1].

Таблиця 37

Роки	Кількість підприємств, де штрафували робітників	Кількість робітників, що працювала на цих підприємствах	Кількість випадків штрафування	Сума штрафу		В середньому на 1 робітника припадало штрафу, в коп.
				крб.	коп.	
1904	801	151 001	77 516	29 203	85	18
1905	694	147 004	41 886	12 393	95	8
1906	659	151 795	31 130	11 098	73	7
1910	453	143 112	63 741	25 294	95	17
1913	642	190 719	101 105	42 984	76	22

Середні дані про розміри штрафів різко розходилися з фактичним розміром індивідуального штрафування робітників. Так, на Щербинівському і Миколаївському рудниках, які належали французьким акціонерам, на робітників з заробітком 70—80 коп. на день накладали штрафу 1 крб. [2], на рудникові «Вєтка» — 50 коп., на Дніпровському металургійному заводі в с. Кам'янському за суперечку з майстром штрафували на 1 крб., за вихід з заводу не через ті ворота — 50 коп. і т. д.[3] В друкарні Кульберга в Одесі робітники за протест проти низького заробітку були оштрафовані в 1911 р. кожний на 3 крб.[4] Штраф в 5 крб. накладався в комунальних та інших підприємствах в Катеринославі [5]. На Київській дільниці Південно-Західної залізниці робітників за п'ятихвилинне запізнення на роботу штрафували на 10 коп. при денному заробітку в 1 крб. або переводили на два місяці на роботу з денним заробітком в 50 коп.[6]

В багатьох районах України реальна заробітна плата робітників знижувалася тим, що підприємці примушували робітників купувати в заводських крамницях недоброякісні продукти за високі ціни по ордерах, які видавали замість грошей.

Становище робітничого класу погіршувалося зростаючою з року в рік дорожнечею, що ще в більшій мірі знижувало реальну заробітну плату. Якщо індекс товарних цін за 1900 р. прийняти за 100%, то до 1913 р. їх рівень піднявся до 136,4%, тобто виріс на 36,4%, в той час

[1] И. Л. Балясный, Положение рабочих Екатеринославской губернии накануне первой империалистической войны. «Научные записки Днепропетровского госуниверситета», т. XL, вып. 1, 1951, стор. 48.
[2] «Правда», 1.III 1913 р.
[3] Завод им. Дзержинского (1889—1939), Дніпродзержинськ, 1939, стор. 19.
[4] «Звезда», 26.XI 1911 р.
[5] «Невская звезда», 2.IX 1912 р.
[6] «Правда», 26.VI 1912 р.

як заробітна плата робітників фабрично-заводської промисловості зросла за цей час лише на 20,7% [1]. За даними журналу «Металлист», співвідношення заробітної плати і цін на продукти харчування на початок XX ст. було таким: [2]

	1902—1903 рр.	1906—1909 рр.	1910—1913 рр.
Заробітна плата	100%	115%	120%
Ціни на хліб	100	126	120
Ціни на інші харчові продукти	100	119	122

Наведені дані свідчать про різке відставання заробітної плати від зростання цін на продукти харчування. При заробітній платі в 30 крб. на місяць одинокий робітник-шахтар витрачав на харчування майже 18 крб. і на оплату житла 5 крб. без урахування витрат на одяг та інше; робітник — возчик вугілля при заробітку в 22 крб. витрачав на ці ж потреби всю заробітну плату. Сімейні шахтарі, щоб не померти з голоду, змушені були працювати разом з сім'ями не тільки в урочний час, але й вечорами та в святкові дні.

Одним з факторів, який ще в більшій мірі погіршував становище робітничого класу при капіталізмі, були надмірно важкі житлово-побутові умови робітників. На Україні житлова проблема була найтруднішою для робітників гірничої та гірничо-заводської промисловості. Незважаючи на відносно довгий час, який пройшов з часу виникнення цих галузей, основним типом робітничого житла, як і в 80—90-х роках XIX ст., були землянки, вкриті зверху присипаними землею обаполами, без стелі, з глиняною долівкою і з примітивною піччю посередині, з нарами, на яких разом з дорослими спали діти робітників. Завжди темні, з маленькими вікнами, крізь які ледве проходило проміння денного світла, ці житла були майже не придатними і для худоби. Влітку в них було надто душно, а взимку холодно. Перенаселеність і відсутність санітарного догляду сприяли тому, що землянки були постійним місцем виникнення різних епідемічних захворювань.

Крім землянок, були й інші види жител для робітників — казарми і так звані сімейні будиночки в 1—2 квартири. Однак і вони своїм благоустроєм майже не відрізнялися від землянок: холод, сирість та тіснота були властиві і цим житлам. Особливо важкими були житлові умови донецьких шахтарів. «Це не життя, а безумство,— писав К. Є. Ворошилов про житлові умови донецьких вуглекопів,— я ніколи не міг собі уявити, що люди можуть так жити, що в наш час є такі закутки, де люди так страждають під ярмом капіталу. Тільки в допотопні часи наші предки жили в таких умовах...

В темних і низьких комірках з земляною підлогою туляться разом кілька сімей, бруд і сморід стоїть неможливий. Тут жаби — постійні відвідувачки сім'ї шахтаря — знаходять для себе найкраще місце. Тут же

[1] Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках, СПб., 1914, стор. 74.

[2] И. Лященко, назв. праця, стор. 429.

над плитою, на якій варять їжу,— сушать білизну; тут же під ногами в грязюці плач і крик дітей. І це пекло є місцем відпочинку шахтаря після 13—15-годинного перебування під землею, позбавленого в половині свого життя царства світлих променів сонця» [1].

У 1910 і 1912 рр. Катеринославське земство обстежило житлові умови шахтарів Донбасу. Під час обстеження в 1910 р. 1638 жител було виявлено, що 42,9% з них непридатні для нормального життя, 71% жител не мали стелі, надто холодним було 951 житло, відносно теплими були тільки 442 робітничих житла [2]. Обстеження 1912 р. виявило, що всі 2727 робочих квартир були непридатними для життя: 51,5% з них були холодними, в 38,5% протікали дахи, 42% були сирими, в 30,3% диміли печі, в 29,7% не було стель, в 43,2% була земляна підлога, в 20,4% земляні дахи, 35,8% квартир були напівтемними. Внаслідок таких важких умов життя 55% усіх дітей робітників вмирали, не доживши до 7 р. [3] Такими ж важкими були житлові умови робітників фабрично-заводської промисловості. Непридатними для життя були всі робітничі житла на цукрових заводах і на більшості інших підприємств Харківської губернії [4]. Один з кореспондентів журналу «Общественный врач» М. С. Тарасенко писав про житлові умови робітників на ряді цукрових заводів України: «Скупченість робітників в заводських казармах, придатних лише для худоби, специфічна забрудненість їх в зв'язку з характером буряково-цукрового виробництва сприяє високому захворюванню робітників інфекційними хворобами» [5].

В Києві три чверті робітників фабрично-заводської промисловості жили у вогких підвалах. Більшовицька газета «Правда труда» писала в 1913 р., що в 31% хлібопекарень Києва робітники не користувалися нічними житлами, 61% робітників жили в пекарнях, 26% спали на ящиках в-під тіста [6].

Злиденне існування робітничого класу в період імперіалізму було причиною різкого погіршання здоров'я як дорослих робітників, так і підростаючого покоління. Необмежена капіталістична експлуатація в поєднанні з низькою заробітною платою, відсутністю охорони праці і важкими житловими умовами вела до знесилення робітничого класу, до різних захворювань — як виробничих, так і інфекційних, що призводило до інвалідності і передчасної смерті.

«Яку багату колекцію хвороб створила ця огидна зажерливість буржуазії,— писав Ф. Енгельс.— Жінки, нездатні родити, діти-інваліди, слабосилі чоловіки, покалічені руки й ноги, цілі покоління, приречені на загибель, виснажені і кволі,— і все це тільки для того, щоб набивати кишені буржуазії!.. Не можна не обурюватись, не можна не зненавидіти цей клас, який чваниться своєю гуманністю і самовідданістю, тим-

[1] «Северный Донец», 5.X 1906 р.
[2] «Общественный врач», 1914, № 2, стор. 430—436.
[3] Там же.
[4] А. И. Опацкий, назв. праця, стор. 92.
[5] «Общественный врач», 1913, № 11, стор. 1160.
[6] «Правда труда», 4.IX 1913 р.

часом як його єдине прагнення — будь-якою ціною набити свій гаманець» [1].

Роки після першої російської буржуазно-демократичної революції були періодом зубожіння російського пролетаріату і його складової частини робітничого класу України. В. І. Ленін писав про цей важкий період в житті пролетаріату: «І харчові продукти, і одяг, і паливо, і квартири — все підвищилося в ціні. Робітник убожіє **абсолютно,** тобто стає просто-таки біднішим, ніж раніше, змушений жити гірше, харчуватися скудніше, більше недоїдати, тулитися по підвалах і горищах» [2].

Одним з проявів абсолютного зубожіння робітничого класу було зростання безробіття і матеріальної незабезпеченості — цих двох супутників капіталізму. Безробіття посилилося зразу ж після придушення революції 1905—1907 рр. Урядова статистика не вела обліку збільшення числа безробітних робітників, але дані тодішньої преси, спогади старих робітників та інші джерела містять чимало відомостей про це лихо в житті робітничого класу. Зростання безробіття не було лише наслідком кризисного стану промисловості в 1908—1909 рр. Кількість безробітних пролетарів росла також внаслідок політичної боротьби буржуазії проти робітничого класу. Підприємці масами звільняли робітників — учасників революційного руху, заводили «чорні списки», куди заносили найсвідоміших політично робітників, які брали участь в страйках та інших виступах.

Внаслідок систематичних звільнень підприємцями небажаних робітників в Одесі нараховувалося у 1907 р. 8000 безробітних, в Катеринославі — на одному тільки Брянському заводі — 500 чол., в Миколаєві — 10 000 чол. У 1908—1909 рр. були проведені масові звільнення робітників в усіх промислових центрах України, після чого в Київській губернії нараховувалося у 1909 р. близько 20 тис. безробітних, в Катеринославській — майже 15 тис., в Полтавській — 8 тис., в Подільській — 4 тис.[3]

Злиденне становище шахтарів було в значній мірі наслідком злочинницької діяльності монополістів з «Продвугілля», які шляхом обмеження виробництва добивалися максимальних прибутків, знижуючи в той же час заробітну плату робітників. Тисячі позбавлених роботи, голодних і бездомних шахтарів Горлівського району змушені були жити в приміщенні IV класу залізничної станції Микитівка. «Бруд в цьому приміщенні страшенний,— писав кореспондент газети «Соціал-демократ»,— нічого й думати хоча б про елементарні зручності; дві печі зовсім не обігрівають імпровізованого житла, і мешканці по черзі гріються біля печей. Коли доходять вісті, що в шахту потрібні робітники — безробітні йдуть туди всією масою, даючи можливість адміністрації вибрати кількох чоловіків з сотень» [4]. Таким же було становище безробітних шахтарів в Юзівському промисловому районі. Позбавлені засобів існу-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, вид. 2, стор. 378.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387.
[3] Ф. Є. Лось, Робітничий клас України в 1907—1913 рр., стор. 114—115; Л. М. Клейнбот, История безработицы в России, М., 1926, стор. 201.
[4] «Социал-демократ», 23.IV 1910 р.

вання, безробітні одержували мізерну допомогу від товаришів, які працювали і ділили з ними свої злиденні заробітки.

Безробіття не зменшилося і в роки промислового піднесення. Обмінюючись «чорними списками», підприємці не брали на роботу звільнених за участь у революційному русі. Голод 1911 р. в ряді районів країни викликав приплив на Південь десятків тисяч робітників і ще в більшій мірі погіршив становище безробітних. Тисячі змучених голодом робітників юрмились біля воріт фабрик і заводів в надії одержати будь-яку роботу.

М. М. Швернік, який працював на Україні в 1910—1912 рр., писав: «Зібралося тисячі півтори людей, які прийшли з усіх кінців Росії. Тут і росіяни, і українці, і татари, і греки. Більшість з них ряд місяців ходила по всій Росії в пошуках роботи. Витрачаючи останні сили, густо зарослі, брудні, голодні, хворі, вони чекали тут тижнями... Більшість прийшла сюди з останніми копійками в кишені, харчувалася подачками, залишивши сім'ї в селах і містах...

Лежачи в бур'яні, люди весь час поглядали на прохідні ворота. Раптом звідти виходить майстер-іноземець і вимагає кількох робітників для роботи в доменному цеху. Зразу встають сотні людей і, штовхаючи один одного, наперебій пропонують свої послуги, демонструючи при цьому свою фізичну силу. Майстер відбирає десяток найбільш сильних, швидко ховається з ними за воротями, а решта, опустивши голови, залишається чекати удачі» [1].

Сотні зголоднілих, зневірених, збожеволілих від горя безробітних тинялись навесні 1912 р. вулицями Миколаєва. Щоб не померти від голоду, сім'ї багатьох робітників випрошували милостиню у місцевого населення [2]. Таке ж становище було і в Одесі, де підприємці разом з градоначальником Толмачовим виганяли революційних робітників з заводів, а на їх місця брали чорносотенців з «Союзу істинно руських робітників» [3]. На заводах «Нікополь» і «Російський Провіданс» (Катеринославщина) адміністрація, звільняючи революційних робітників, брала на роботу осіб, старших 25 років, мотивуючи це тим, що молодші робітники — страйкарі і революціонери [4].

Наведені численні дані про глибокий процес відносного і абсолютного зубожіння робітничого класу в період імперіалізму спростовують брехливі твердження апологетів капіталізму — буржуазних економістів та опортуністів з рядів соціал-демократії про те, що при капіталізмі добробут трудящих, хоча й повільно, але поліпшується і тим самим зменшується прірва між багатими й бідними. Відповідаючи цим захисникам капіталізму, В. І. Ленін писав у 1912 р.: «Останнім часом уся фальш таких тверджень розкривається перед масами все більш і більш наочно. Дорожнеча життя росте. Заробітки робітників, **навіть** при найупертішій і *найбільш* вдалій для робітників страйковій боротьбі, ростуть значно

[1] «Правда», жовтень 1937 р.
[2] «Никопольские отголоски», 8.III 1912 р.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 101, IV, 1912, спр. 84, ч. 12, арк. 39—42.
[4] «Правда», 26.III 1913 р.

повільніше, ніж підвищуються необхідні витрати робочої сили. А поруч з цим багатство капіталістів зростає із запаморочною швидкістю» [1].

В умовах існування капіталізму становище робітничого класу з кожним роком ставало все важчим. Боротьба проти політичної реакції царизму та наступу буржуазії була одною з найяскравіших сторінок його історії між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії.

БОРОТЬБА РОБІТНИКІВ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО ГНІТУ

Шалений наступ реакції на робітничий клас в поєднанні з економічною депресією і натиском підприємців призвів до спаду революційного робітничого руху. Робітничий клас відступав поволі, з боями відстоював здобуті в час революції завоювання. Перед робітничим класом і його політичною партією — РСДРП в роки реакції стояла та ж сама політична мета, що й в революції 1905—1907 рр.— повалити царизм, довести до кінця буржуазно-демократичну революцію, перейти до соціалістичної революції. Гасла: демократична республіка, конфіскація поміщицької землі на користь селянства, 8-годинний робочий день, з якими робітничий клас виступав в революції, залишалися в силі і надалі.

В період реакції у надто важкому становищі опинилася революційна партія пролетаріату. Вести революційну роботу серед трудящих в підпіллі в умовах відступу було значно важче, ніж до 1905 р., коли країна йшла назустріч революції. Постійні переслідування і арешти призвели до різкого зменшення партійних організацій, до їх організаційного послаблення. Поряд з цим в партії почався ідейний розбрід. Зневірившись в революції, від партії відійшли дрібнобуржуазні попутники — інтелігенти, а також найменш стійкі робітники.

Поразка революції цілком деморалізувала меншовиків, які відступали в паніці і не вірили в нове революційне піднесення. Відмовившись від революційної програми і тактики партії, в умовах спаду революційного руху і наступу реакції вони виступили за ліквідацію нелегальної пролетарської партії, за пристосування до умов столипінського режиму, тобто за створення легальної «столипінської» робітничої партії. Меншовики зреклись марксистського революційного світогляду і скотилися в багно дрібнобуржуазного опортунізму. Відмовою від революційної програми і тактики партії, від її революційних традицій ліквідатори хотіли домогтися від уряду дозволу на легальне існування.

Спільно з відвертими меншовиками-ліквідаторами проти партії діяли приховані ліквідатори — одзовісти-ультиматисти, які маскували свою антипартійну діяльність «лівою» фразою і штовхали партію на шлях самоізоляції та перетворення її у відірвану від мас сектантську організа-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387.

цію. Одзовісти вимагали відкликання соціал-демократичної фракції з Державної думи і припинення діяльності партії в профспілках та інших легальних організаціях робітничого класу, що неминуче призвело б до відриву партії від трудящих мас і перешкодило б мобілізації сил для нового революційного піднесення.

Партія більшовиків рішуче відмежувалася від меншовиків-ліквідаторів і від одзовістів, які в боротьбі проти партії скотилися до заперечення основ революційного марксизму. Нарада розширеної редакції газети «Пролетарий» в червні 1909 р. засудила одзовізм-ультиматизм, вказавши, що антипартійна діяльність одзовістів завдала «безперечної шкоди робітничому рухові і соціал-демократичній роботі» [1]. Аналіз становища, яке створилося тоді в партії, даний в резолюціях наради і в статтях В. І. Леніна того часу, мав величезне значення для більшовиків України в їх боротьбі за партію робітничого класу в умовах столипінської реакції.

Разом з меншовиками-ліквідаторами проти партії більшовиків вела ворожу роботу меншовицько-націоналістична УСД — Спілка, що переживала після революції процес розкладу. Зблокувавшись з Троцьким, діячі УСД — Спілки в троцькістській газеті «Правда» всіляко лаяли В. І. Леніна та більшовиків і допомагали ліквідаторам руйнувати революційну партію пролетаріату. Конференція УСД — Спілки, що відбулася в квітні 1909 р., була останньою в історії цієї ворожої робітничому класу організації. Після цього УСД — Спілка повністю розпалася і припинила своє існування.

Такою ж відірваною була від робітничого класу України і Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). В роки реакції вона все більше сповзала на шлях буржуазного націоналізму і блокувалася з меншовиками-ліквідаторами проти нелегальної революційної партії пролетаріату. В роки революційного піднесення частина УСДРП спільно з організованим у 1908 р. М. Грушевським, С. Єфремовим і С. Чикаленком буржуазно-націоналістичним блоком — Товариством українських поступовців (ТУП) — стала на шлях проповіді витонченого буржуазного націоналізму і боротьби проти революційного руху.

Керована В. І. Леніним партія більшовиків в роки столипінської реакції була єдиною політичною партією, здатною боротися проти царизму і вести за собою мільйонні маси трудящих. В період реакції вона відступила найбільш організовано і в глибокому підпіллі перебудувала свої лави, не порвала зв'язків з трудящими масами. «З усіх розбитих опозиційних і революційних партій,— писав В. І. Ленін,— більшовики відступили в найбільшому порядку, з найменшими втратами для їх «армії», з найбільшим збереженням ядра її, з найменшими (щодо глибини і невигойності) розколами, з найменшою деморалізацією, з найбільшою здатністю відновити роботу найбільш широко, правильно і енергійно» [2].

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, М., 1954, стор. 204.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 11.

Переслідувані поліцією і жандармами, більшовики у важких умовах підпілля продовжували політичне виховання робітничого класу, готували його до нових боїв за повалення царизму і знищення капіталістичного ладу. Партія більшовиків була впевнена в недовговічності реакції і в неминучості нового революційного піднесення. В. І. Ленін, аналізуючи внутрішнє політичне становище в країні періоду реакції, писав: «Революційна криза на грунті нерозв'язаних буржуазно-демократичних завдань лишається неминучою. Вона назріває знову, ми йдемо знову назустріч їй, йдемо по-новому, **не так**, як раніше, не тим темпом, не в старих тільки формах, але йдемо безперечно» [1].

Революційна боротьба робітничого класу не припинялася ні на хвилину. 1907 р., незважаючи на жорстокий терор, по всій Росії страйкувало 740 тис. робітників. Це було майже в чотири рази менше, ніж у 1905 р., і на 368 тис. менше, ніж у 1906 р.

На Україні в 1907 р. у фабрично-заводській і гірничо-заводській промисловості страйкувало понад 60 тис. робітників. Більшість страйків та їх учасників припадала на першу половину року. У другій половині року, після третьочервневого перевороту, в зв'язку з розгромом політичних і професійних організацій робітничого класу кількість страйків різко зменшується. Боротьба робітників цього періоду мала в більшості випадків оборонний, економічний характер і була спрямована проти наростаючого наступу підприємців. Але обороняючись проти наступу капіталу, робітничий клас України, як і Росії в цілому, продовжував в той же час вести боротьбу проти політичної реакції царизму.

Катеринославська, Київська, Юзовсько-Петрівська, Харківська, Одеська і Миколаївська організації РСДРП в своїх листівках закликали трудящих протестувати проти розгону II Державної думи і суду над думською соціал-демократичною фракцією [2]. 4 червня у відповідь на заклик більшовиків Києва страйкувало в знак протесту проти розгону II Державної думи 400 робітників Південно-Російського машинобудівного заводу (тепер завод «Ленінська кузня»), робітники чавуноливарного заводу Бертрана, лісопильного Роговцева і млина Сніжка.

Суд над соціал-демократичною фракцією викликав в листопаді 1907 р. нову хвилю політичних страйків. В Петербурзі 22 листопада страйкувало 75 тис. робітників, в Москві — 16 тис., Баку — 50 тис., Харкові — 2 тис. паровозобудівників. Відбулися також страйки в Києві, Катеринославі, Одесі, Черкасах та інших містах. У спеціальній листівці — адресі соціал-демократичним депутатам II Державної думи — робітники Києва писали в грудні 1907 р.: «Робітничий клас залишився вірним вам, товариші, бо його справа була вашою справою, бо ваші думські промови і дії були його наказом... Привіт же вам, товариші! Будьте бадьорі і знайте — робітничий клас з вами» [3].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 191.

[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 14, 20, 44, 56, 70, 79.

[3] Там же, стор. 72.

В цілому на Україні в другій половині 1907 р. мали місце 7 політичних страйків (4829 робітників) і 53 економічних, в яких взяли участь 9383 робітники [1].

У 1908—1909 рр., незважаючи на переслідування, робітничий клас України продовжував боротьбу проти реакції. У важких умовах більшовики були єдиною політичною партією, яка керувала його боротьбою. Репресії уряду, хоч і виривали дуже часто видатних революціонерів з рядів більшовицької партії, не могли припинити її революційної роботи в масах. У 1908—1909 рр. діяли великі партійні організації в Києві, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Одесі, в Юзово-Петрівському і Алмазно-Юр'ївському промислових районах Донбасу, вузлове бюро РСДРП на Південно-Західній залізниці (Київ), яке керувало партійною роботою груп РСДРП на великих станціях. Група РСДРП під керівництвом В. А. Селюка працювала в Чернігові. В 1908 р. діяли партійні організації в Бердичеві, Кременчуці, Луганську, Олександрівську, Полтаві, Умані, в 1909 р.— в Бердянську і Попасній.

Працюючи в глибокому підпіллі, більшовики вели серед робітників агітаційну і пропагандистську роботу, випускали листівки, а такі організації, як вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, крім листівок, видавало в 1908 р. нелегальну газету «Железнодорожный пролетарий», Миколаївська організація — газету «Борьба», Одеська — «Одесский рабочий», Севастопольський комітет — газету «Рабочий». За короткий час існування цих газет (усі вони були розгромлені в 1908—1909 рр. поліцією) більшовики опублікували цінні матеріали, які будили свідомість робітників, організовували їх на боротьбу проти реакції. «Самодержавство ще тримається міцно,— писала газета київських більшовиків «Железнодорожный пролетарий»,— добровільно воно не піде, безболісно Росія вперед не рушить, і перед нами лежить революційний шлях боротьби з самодержавством, і попереду всіх по ньому піде пролетаріат» [2].

Більшовики готували робітничий клас до нового революційного піднесення, вказували на його провідну роль в революційній боротьбі. «Нинішній перехідний період, період, безперечно, гострої і затяжної реакції,— писав в одній з листівок Харківський комітет РСДРП,— ми повинні використати на збільшення лав нашої соціалістичної армії, на зміцнення їх, на організацію і розвиток свідомості в широких робітничих масах, щоб нове революційне піднесення не захопило російський пролетаріат зненацька, щоб у ньому робітничий клас Росії не на словах, а на ділі виконав завдання, покладене на нього історією,— бути авангардом російської революції, щоб з цієї нової сутички він уже вийшов не переможеним, а переможцем» [3].

---

[1] М. В. Демченко, Робітничий рух на Україні в період столипінської реакції. Збірник статей: «Робітничий рух на Україні в період імперіалізму», К., 1961, стор. 125.

[2] «Железнодорожный пролетарий», № 2, травень 1908 р.

[3] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 263—264.

Величезне політичне і організаційне значення в справі підготовки робітничого класу України для майбутніх революційних боїв мав центральний орган більшовицької партії — газета «Пролетарий», що виходив за редакцією В. І. Леніна і нелегально розповсюджувався на Україні. На сторінках «Пролетария» В. І. Ленін вчив більшовиків мобілізовувати маси, втягувати в боротьбу проти царизму нові шари робітничого класу. Ленінська газета відіграла значну роль в справі активізації діяльності партійних організацій і розвитку пролетарської боротьби на Україні.

На початку 1908 р. Катеринославський, Одеський, Севастопольський і Харківський комітети РСДРП випустили спеціальні листівки, в яких закликали робітників до політичного страйку в день третьої річниці розстрілу робітників 9 січня 1905 р.[1] Газета Севастопольського комітету РСДРП «Рабочий» опублікувала статтю «Исторический день», в якій говорилося про необхідність самовіддано працювати, «щоб наблизити бурю народного гніву — всенародне збройне повстання, яким ми завоюємо демократичну республіку»[2]. Однак ця важлива дата в історії російського пролетаріату була відзначена політичним страйком тільки в Миколаєві робітниками суднобудівного заводу. В решті промислових центрів України Дев'яте січня було відзначене збором коштів для допомоги арештованим робітникам і траурними мітингами та зборами, присвяченими пам'яті загиблих борців революції.

У квітні 1908 р. Центральний комітет РСДРП видав листівку «1 Мая. Ко всем рабочим». Як передова стаття вона була опублікована 16 квітня 1908 р. в 29-му номері газети «Пролетарий» і досить широко розповсюджена в промислових центрах України. В ній говорилось: «В цей день страйкує і святкує свідомий пролетаріат усього цивілізованого світу. Російський пролетаріат не залишиться позаду. Хай буде дружним, хай буде дійсно загальним наш першотравневий страйк, і хай могутнім підбадьорливим закликом до нової боротьби пронесеться він по всій Росії»[3].

На Україні листівка ЦК була перевидана і розповсюджена Катеринославською організацією РСДРП. На її основі Харківський, Юзово-Петрівський, Луганський, Одеський, Кременчуцький комітети, вузлове бюро Південно-Західної залізниці, а також Звенигородська, Уманська і Керченська групи РСДРП видали свої листівки з закликом до робітників відзначити страйками пролетарське свято Перше травня. Газета «Одесский рабочий» опублікувала статтю «Перше травня».

Святкування Першого травня в 1908 р. співпало з десятою річницею заснування РСДРП, і більшовики України в своїх листівках закликали робітників відзначити цю знаменну дату разом з святкуванням міжнародного дня пролетарської солідарності. Харківський комітет РСДРП

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 96, 97, 98; Робітничий рух на Україні в роки реакції (1907—1910). Сборник документов и материалов, К., 1965, стор. 108.

[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 100—101.

[3] Там же, стор. 136.

писав в своїй листівці: «Товариші, знайте, що рівно десять років тому була заснована наша Російська соціал-демократична робітнича партія, яка весь час неухильно вела боротьбу за інтереси робітників... Товариші робітники міста Харкова! Ознаменуйте тепер цей день загальним одноденним страйком, хай велике пролетарське свято не буде порушене ні стуком верстатів, ні грюкотом коліс, ні гудінням гудків. Нехай з ваших грудей вирветься один клич: Хай живе єднання — бо в організації сила! Хай живе 1 Травня!» [1]

Робітничий клас відзначив свято 1 Травня політичними страйками в ряді найбільших промислових центрів країни — Петербурзі, Москві, Баку, Іваново-Вознесенську, Ризі. На Україні першотравневий політичний страйк відбувся на 7 підприємствах Одеси, в якому взяло участь 1016 робітників [2], в Києві на 4 підприємствах страйкували 219 робітників [3], частковий страйк відбувся також в Харкові. В Донбасі в цей день не працювали робітники макіївських, ясинуватських, іванівських, пастухівських, калачівських, риковських, рутченківських, волинцевських, карпівських і багатьох інших шахт. На пастухівському руднику відбувся великий мітинг і демонстрація робітників з червоними прапорами. На заводі Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства робітники вивісили червоний прапор. Усього в Донбасі в політичних страйках 1 Травня взяло участь понад 50 тис. робітників.

Поряд з політичними страйками робітничий клас у 1908 р., обороняючи завоювання 1905 р., вів уперту економічну боротьбу. Шляхом економічних страйків, які пройшли в Київській, Харківській, Катеринославській, Херсонській губерніях, робітники боролися за збільшення заробітної плати і скорочення робочого дня. В економічних страйках, так само як і в політичних, в авангарді йшли робітники-металісти.

З економічних виступів робітників найбільшими щодо кількості учасників були червневий страйк паровозобудівників в Харкові та серпневий страйк на суднобудівному заводі «Наваль» в Миколаєві.

Страйк 600 робітників збирального і складального цехів ХПЗ був викликаний заявою адміністрації 19 червня про зниження на 10 процентів заробітної плати і тривав 5 днів. Перед загрозою локауту робітники, нічого не домігшись, змушені були відновити роботу [4].

Страйк суднобудівників в Миколаєві почався 4 серпня. Йому передував ряд страйків з обмеженою кількістю робітників: 6 червня страйкувало 450 робітників котельного цеху, 20 червня — 370 робітників, 8 липня — 440, 15 липня — 419, які протестували проти незаконних звільнень, грубого поводження адміністрації, вимагали підвищення заробітної плати тощо. Однак адміністрація продовжувала наступати, що й викликало загальне обурення робітників усього заводу. 4 серпня

[1] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 137.
[2] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 137.
[3] Там же, стор. 137—138.
[4] История Харьковского паровозостроительного завода 1895—1917 гг., стор. 230, 241.

стало відомо, що робітникам механічного цеху знизили розцінки. В той же день вони на знак протесту залишили роботу. В зв'язку з цим більшовицька організація звернулася до всіх робітників з закликом підтримати механічний цех. «Наш страйк оборонний,— говорилося в листівці,— його мета — зберегти наші завоювання в попередній боротьбі, і відповідальність за нього падає на вас, пани капіталісти. Ми ж будемо намагатися всіма силами не дати довести себе до становища вічних тварин, і ми будемо згуртованими і солідарними. Ми знаємо, що в єдності сила, і чим би не закінчився наш страйк, він ще раз підтвердить, що дух боротьби пролетаріату ніколи не вмирає, і скоро настане час, коли він, організований під прапором соціал-демократії, знову перейде в наступ і, навчений досвідом, зможе довести свою боротьбу до кінця» [1].

На заклик організації РСДРП припинили роботу усі 2636 робітників заводу. Обравши на зборах своїх представників від кожного цеху, робітники доручили їм виробити вимоги до адміністрації, які й були вручені керівництву заводу 6 серпня. Відмовивши в задоволенні основних вимог: підвищити розцінки, збільшити заробіток чорноробів, прийняти звільнених робітників і поліпшити охорону праці, дирекція заводу задовольнила кілька другорядних вимог і попередила, що закриє завод, коли страйк буде продовжуватись. 7 серпня робітники змушені були стати до роботи. Незважаючи на те що боротьба миколаївських суднобудівників закінчилася лише частковими поступками підприємців, вона мала певне значення для розвитку боротьби робітників на Півдні [2]. Страйк показав, що тільки дружним виступом всіх робітників, а не окремих груп, можна, якщо не повністю, то частково, примусити підприємців поліпшити становище робітників.

Економічні страйки відбулись на Катеринославщині на заводі Нікополь-Маріупольського товариства, на Лідіївському руднику Південноросійського металургійного товариства, на соляному руднику «Петро Великий», на млині Гофа і в чотирьох друкарнях в Маріупольському повіті, на заводі Гартмана в Луганську; в Херсонській губернії — на корковому і канатному заводах в Одесі, на сірниковій фабриці Асвадурова; в Київській губернії — на цегельнях Булишкіної, Бернера і на меблевій фабриці Кона; на Харківщині — в двох швейних майстернях [3]. Найогутнішим був робітничий рух в Катеринославській губернії, де відбувся 21 страйк, в яких взяло участь 51 797 робітників, що перевищувало кількість учасників страйків в Петербурзькій та Московській губерніях.

Всього на Україні в 1908 р. відбулося 72 страйки, що охопили 61 185 робітників. Політичних страйків було 26, або 36% (51 400 учасників, або 84,1% усіх страйкуючих), в 46 економічних страйках (63,9%) брало участь 9785 чол., або 15,9% усіх страйкарів [4]. Політична боротьба робітничого класу, незважаючи на жорстоку реакцію, переважала в робіт-

[1] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 185.

[2] М. В. Демченко, назв. праця, стор. 129—130.

[3] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 139—173.

[4] М. В. Демченко, назв. праця, стор. 130.

ничому русі. Це свідчило про поступове визрівання нових сил, здатних вести революційну боротьбу проти реакції.

В історії робітничого класу найважчим був 1909 рік. Депресія в промисловості і наступ капіталу поєднувались з політичним терором, що стали причиною ще більшого спаду робітничого руху в країні. По всій Росії в 340 страйках взяли участь лише 64 166 робітників, тобто в 10 разів менше, ніж у 1907 р., і майже втричі менше, ніж у 1908 р. За даними фабричної інспекції, політичні страйки становили в 1902 р. лише 13,2%, тоді як в 1907 р.—76,9% і в 1908 р.—53,9% від усіх страйків, що відбулись в Європейській Росії [1].

В 1909 р. робітничий клас України продовжував вести політичну боротьбу проти столипінського режиму, але в більш важких умовах, і одночасно відстоював свої життєві економічні інтереси від наступу підприємців. Початок року був відзначений листівкою Юзово-Петрівського комітету РСДРП в зв'язку з четвертою річницею розстрілу робітників Дев'ятого січня 1905 р., з закликом до робітників організувати свої сили для боротьби за повалення самодержавства.

Напередодні Першого травня ЦК РСДРП видав за кордоном листівку «1 Мая», яку Одеський комітет РСДРП перевидав і розповсюдив на Україні. Виклавши коротко історію виникнення міжнародного пролетарського свята та історію боротьби російського пролетаріату, ЦК звертався до робітників з закликом всебічно зміцнювати партійні організації, готувати сили для наступних боїв.

Крім листівки ЦК, на Україні були розповсюджені першотравневі листівки, видані в квітні Харківським, Юзово-Петрівським та іншими комітетами РСДРП, в яких більшовики закликали робітників до одноденних страйків та інтернаціональної солідарності з пролетаріатом усього світу.

Першотравневі політичні страйки 1909 р. проходили в умовах посиленого жандармсько-поліцейського терору. Ще за 12 днів до Першого травня міністерство внутрішніх справ розіслало всім губернаторам телеграфний наказ ні в якому разі не допускати першотравневих страйків і демонстрацій, припиняти робітничі виступи «найенергійнішими заходами» [2].

Поліцейські переслідування в значній мірі перешкодили широко відзначити пролетарське свято, і політичних страйків Першого травня було менше, ніж у 1908 р. В Петербурзі страйкувало 20 тис. і в Москві — 10 тис. робітників. В інших містах першотравневі виступи були ще менш масовими. Небагато політичних страйків було і на Україні. В Миколаєві Першого травня, за офіційними даними, страйкувало близько 800 робітників суднобудівного заводу «Наваль» [3], а за більш точними підрахунками — понад 1100 робітників [4], а також робітники заводу сільськогосподарських машин братів Донських. У Криворізькому басейні на руднику Шмако-

[1] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г., СПб., 1912, стор. 93.
[2] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 190.
[3] Там же.
[4] М. В. Демченко, назв. праця, стор. 134.

ва страйкувало 175 шахтарів, які політичні мотиви свого виступу замаскували економічними вимогами підвищення заробітної плати [1]. В Донбасі страйкували робітники Пастухівського, Горшківського, Калачівського, Карпівського і Лідіївського рудників [2]. В Києві — на заводі Гретера і Криванека.

Економічна боротьба робітничого класу була теж значно слабшою в цьому останньому депресивному році. Як не важко було робітникам в умовах дуже значного скорочення виробництва, масового безробіття і політичної реакції, вони продовжували нерівну боротьбу і відстоювали свої завоювання, здобуті в революційні роки. В лютому 1909 р. п'ять днів страйкували, протестуючи проти зниження розцінок 153 робітники заводу Мельгозе, а в червні — чорноробн Харківського паровозобудівного заводу [3]. В Донбасі у квітні місяці страйкували, протестуючи проти штрафів, робітники шахти № 1 Південноросійського товариства в Горлівці, а в червні — незадоволені низьким заробітком 983 шахтарі Ростовського рудника. Обидва страйки закінчились безрезультатно [4]. Потерпіли поразку також 500 доменщиків Петровського металургійного заводу, які після п'ятиденного страйку змушені були відновити роботу на попередніх умовах, а також 30 робітників на млині Дунаєвського в Катеринославі [5]. Компромісом між робітниками та адміністрацією закінчився лише один страйк 500 робітників заводу Товариства російської залізної промисловості в Нижньодніпровську [6].

За підвищення заробітної плати двічі страйкували робітники фабрики цигаркового паперу в Коростишеві, а також Шабенського скляного заводу на Київщині. На останньому виступ був придушений військами [7].

Найбільша кількість економічних страйків 1909 р. відбулася на підприємствах Херсонської губернії, зокрема в м. Одесі на заводах Шполянського, де страйкувало 180 робітників, Шифмана — 170 робітників, адміралтейства РОПІТ (Российское общество пароходства и торговли) — 461 робітник, канатному — 140 робітників. Гостро проходила в листопаді 1909 р. боротьба робітників друкарні Південноросійського товариства друкарської справи. Конфлікт між робітниками та підприємцями виник в зв'язку із звільненням з роботи профспілкового активіста, запровадженням 10-годинного робочого дня, переходом на відрядну і поштучну оплату праці, скасуванням відпусток і медичного обслуговування замість завойованих в 1906 році 8-годинного робочого дня, помісячної оплати праці, відпусток і медичної допомоги. Керувала страйком профспілка друкарів, в правління якої входили більшовики [8].

[1] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 191.
[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 274.
[3] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 179, 194.
[4] Там же, стор. 189, 195.
[5] Там же, стор. 198—199, 205.
[6] Там же, стор. 207.
[7] М. В. Демченко, назв. праця, стор. 134—135.
[8] Робітничий рух на Україні в роки реакції, стор. 220—222.

Депутата-більшовика Г. І. Петровського силою виводять із залу засідань Державної думи.

Виступивши на захист завойованого в час революції, друкарі Південноросійського товариства виражали інтереси усього пролетаріату Одеси. Комітет РСДРП міста видав в зв'язку із страйком листівку «До всіх друкарів», у якій закликав робітників міста підтримати боротьбу страйкуючих. Організована більшовиками матеріальна підтримка страйку допомогла робітникам вистояти і відбити наступ підприємців. Страйк закінчився перемогою робітників. В аналогічному страйку вийшли переможцями також робітники друкарні Шутака.

В цілому боротьба робітничого класу України, незважаючи на окремі успішні страйки, була в 1909 р. слабшою, ніж в 1908 р. В 47 страйках, які пройшли в шести губерніях, взяли участь 9771 чол., в тому числі в 9 політичних страйках — 2225 чол., або 22,7% від числа усіх робітників, які страйкували.

В роки реакції більшовицька партія надавала великого значення роботі в уцілілих від розгрому легальних масових робітничих організаціях — професійних спілках. Одночасно більшовики працювали над відновленням діяльності заборонених профспілок, налагоджували їх зв'язки з партією. У надзвичайно важких умовах поліцейських переслідувань профспілки, як це ми бачимо на прикладі одеських друкарів, керували страйками, відстоювали права робітничого класу. Профспілки металістів Києва, Луганська і Катеринослава, конторників і друкарів Харкова, нелегальні професійні групи Одеси та інших міст в тісному зв'язку з міс-

цевими партійними організаціями проводили велику політичну роботу серед робітників, об'єднували їх для боротьби проти підприємців. Велику роль в керівництві діяльністю уцілілих спілок, в розвитку професійного руху взагалі відіграла центральна більшовицька преса — газети «Социал-демократ» і «Звезда», які систематично, майже в кожному номері, друкували статті і замітки про професійний рух в країні, радили робітникам, як краще організувати роботу профспілок. Газети вчили робітників, що «*тільки розвитком свідомості і об'єднання в професійну спілку вони зможуть домогтися поліпшення свого становища*» [1].

Поряд з профспілками більшовики використовували в роки реакції різні робітничі культурно-освітні товариства, кооперативи і клуби як одну з легальних можливостей для політичної освіти та залучення робітників до активної боротьби проти царизму. Працюючи в легальних робітничих організаціях, більшовики вели складну революційну роботу, вербували найбільш активних передових робітників в партію. В той час як одзовісти виступали проти використання партією легальних можливостей, вимагали відкликання соціал-демократичної фракції з Державної думи і цим допомагали меншовикам-ліквідаторам, що намагались спрямувати боротьбу робітничого класу на шлях реформізму, більшовики всебічно зміцнювали зв'язки партії з масами робітничого класу, готували його до майбутніх революційних боїв.

У боротьбі проти ліквідаторів та одзовістів за партію, за дальший розвиток революційної боротьби пролетаріату виключно велике значення мала V Загальноросійська конференція РСДРП, що відбулась у грудні 1908 р. в Парижі, і розширена нарада редакції більшовицької газети «Пролетарий» в червні 1909 р. На доповідь В. І. Леніна «Про сучасний момент і завдання партії» конференція прийняла резолюцію, в якій засудила ліквідаторство, як агентуру буржуазії в робітничому класі, висунула завдання збереження і зміцнення нелегальної революційної партії, розширення її зв'язків з масами. В резолюції вказувалося на необхідність поліпшення діяльності думської соціал-демократичної фракції, використання партійними організаціями напівлегальних і легальних робітничих організацій та їх зміцнення як опорних пунктів партії серед мас.

Рішенням розширеної наради редакції газети «Пролетарий» одзовізм був засуджений як течія, що не мала нічого спільного з революційною партією пролетаріату.

Партійні організації України схвалили рішення V конференції РСДРП і розширеної наради редакції «Пролетария», повели рішучу боротьбу як проти ліквідаторів, так і проти одзовістів. Значну роботу в справі популяризації цих рішень провели в партійних організаціях України за дорученням ЦК С. І. Гусєв — в Одесі, Миколаєві, Донбасі, Києві — і С. В. Модестов — в Катеринославі. В листі до редакції тимчасовий Миколаївський комітет РСДРП писав в листопаді 1909 р. з приводу рішення розширеної наради редакції «Пролетария»: «Зупиняючись конкретно на тактиці партії по відношенню до Думи, наша група визна-

[1] «Звезда», вып. III, стор. 201. Курсив ред. газ. «Звезда».

ла, що в момент політичного затишшя, який ми переживаємо, було б політичною короткозорістю відмовитися від використання думської трибуни для агітаційних і організаційних цілей партії. Думська діяльність соціал-демократичної фракції настільки ж необхідна і важлива, як і позадумська діяльність партійних організацій» [1].

За використання думської трибуни з метою широкої революційної агітації і пропаганди висловились всі партійні організації України. Надзвичайно чіткою в цьому відношенні була (прийнята в січні 1909 р. за ініціативою полтавських більшовиків) спільна антиодзовістська резолюція Полтавського і Кременчуцького комітетів РСДРП та вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці [2].

В боротьбі проти ліквідаторів, за партію більшовики успішно здійснювали принциповий партійний блок з меншовиками-партійцями на чолі з Г. В. Плехановим, запропонований розширеною нарадою редакції газети «Пролетарий». Блок цей не означав злиття більшовиків з меншовиками, а був спрямований на зміцнення нелегальних організацій РСДРП, на ізоляцію ліквідаторів та їх розгром. Така тактика більшовиків допомагала відходу від меншовиків певної частини робітників. На Україні тактику блоку з меншовиками-партійцями здійснювали більшовики в Київській, Катеринославській, Одеській, Харківській та інших партійних організаціях.

Час з квітня 1909 р. до весни 1910 р. був чи не найважчим у діяльності організацій РСДРП на Україні. Масові арешти спричинилися до тимчасового припинення роботи вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, Харківської, Одеської, Алмазно-Юр'ївської і Юзово-Петрівської партійних організацій. Була дуже послаблена і Луганська організація. Царська охранка періодично вирвала найактивніших членів партії з Катеринославської, Миколаївської та Київської організацій, проте вони існували весь час і не припиняли своєї роботи. Тримаючи майже постійний зв'язок з ЦК партії та В. І. Леніним, більшовики Києва, Катеринослава й Миколаєва зміцнювали свої ряди і допомагали відновлювати діяльність інших партійних організацій.

Використання легальних можливостей роботи в профспілках, кооперативах, культурноосвітніх товариствах, а також участь в легальних з'їздах сприяли поширенню впливу партії і завоюванню на свій бік як робітничих мас, так і кращих представників трудової інтелігенції. На з'їзді фабрично-заводських лікарів, у якому брали участь робітники Києва, Миколаєва і Катеринослава, на кооперативному з'їзді більшовики виступали як представники народу, викладали погляди партії з багатьох питань життя трудящих, викривали антинародну політику уряду. Така діяльність більшовиків знаходила широкий відгук в масах.

Незважаючи на розгул столипінської реакції, діяльність партійних організацій в 1910 р. на Україні поступово жвавішала. На початку січня

---

[1] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 292.

[2] Там же, стор. 234.

Одеський комітет РСДРП видав перший номер газети «Рабочий». В передовій статті «Наші завдання», написаній В. В. Воровським, комітет звернувся з закликом до робітників вступати до партії. В листівці, присвяченій п'ятій річниці розстрілу робітників в Петербурзі Дев'ятого січня 1905 р., одеські більшовики писали: «Заповіти борців 9 Січня ще не виконані, їх справа ще не завершена. Вмираючи, вони залишили вам — усьому російському пролетаріату — велике завдання: домогтись поставлених ними вимог, вирвати у царя-вбивці волю, розчистити широкий шлях для боротьби за визволення робітничого класу від гніту експлуатації» [1].

Юзово-Петрівська організація РСДРП також видала до цієї дати листівку, а 17 січня і 10 лютого виступила в двох листівках з викриттям антинародного характеру внутрішньої політики самодержавства [2]. Активізувалася в цей час діяльність другої донецької організації — Алмазно-Юр'ївського комітету РСДРП.

На початку 1910 р. в країні піднялася нова хвиля політичних і економічних страйків. Почавшись в Центральному промисловому районі Росії, страйковий рух поширився на Південь, зокрема на Україну. Першими стали на шлях боротьби проти підприємців металісти і ткачі Московського району, а за ними металісти Петербурга, Риги та інших міст.

На Україні в п'яту річницю кривавої неділі відбувся політичний страйк 540 робітників Миколаївського суднобудівного заводу. Всіх учасників страйку адміністрація оштрафувала в розмірі одноденного заробітку. Однак повторним страйком проти штрафу вони примусили адміністрацію зменшити його розмір наполовину.

За січневими політичними страйками почались в ряді міст України економічні страйки.

Зростання страйкового руху в країні лякало уряд. Боячись, щоб розрізнені виступи робітників не вилились в політичні страйки Першого травня, департамент поліції ще 16 квітня наказав губернаторам і начальникам охоронних відділів придушувати «найрішучішими заходами» будь-які першотравневі виступи робітників. Одночасно з цим в багатьох промислових районах, в тому числі і на Україні, були заарештовані члени організацій РСДРП. Але, незважаючи на репресії, більшовики організували на Україні видання та розповсюдження першотравневих листівок; в окремих містах відбулись робітничі маївки. Першотравневий листок вийшов у Києві, а в Катеринославі, Юзівці та на Полтавщині більшовики розповсюдили листівку ЦК РСДРП, надіслану туди у вигляді окремого відбитку «Социал-демократа» [3].

Святкування Першого травня в окремих місцях на Україні супроводилося політичними страйками, як це було на Червоногригорівському руднику Катеринославської губернії або в Одесі, де відбулася робітнича маїв-

---

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 315.

[2] Там же, стор. 313.

[3] Первое мая в царской России 1890—1916 гг. Сборник документов и материалов, К., 1928, стор. 312.

ка на Ланжероні [1]. В с. Слобідка, Остерського повіту, на Чернігівщині теж готувалася маївка з участю київських робітників-друкарів, але була зірвана поліцією [2].

Літні місяці 1910 р. були часом дальшого зростання страйкового руху. Робітничий клас Росії і його складова частина — робітники України — не припиняли наступу на політичну реакцію самодержавства. Одночасно із страйками робітників Москви і Саратова, крючників у Рибінську страйкували вантажники Одеського порту, металісти Нижньодніпровська і суднобудівники Миколаєва. В результаті страйку робітники заводу Гантке домоглися збереження попередніх розцінок, а робітники Миколаєва примусили адміністрацію заводу «Наваль» взяти на завод звільнених робітників. Усього на Україні за 10 місяців 1910 р. в 43 страйках брало участь 12 510 робітників, в тому числі в 7 політичних страйках — 3340 робітників.

Особливістю боротьби робітничого класу в 1910 р. було те, що поряд з оборонними страйками робітники переходили в наступ, вимагаючи підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Наступальні страйки в 1910 р. становили 37,4%, тоді як в 1908 р.—23,3%, а в 1909 р.— лише 15,9%.

За весь період реакції (з червня 1907 р. по жовтень 1910 р.) на Україні відбувся 221 страйк, в яких взяло участь 97 684 чол. Політичних страйків за цей час було 44, що охопили 61 794 учасники.

Боротьба робітничого класу останнього року столипінської реакції була більш успішною, порівнюючи з попереднім роком. У 1909 р. перемогою робітників закінчилось 16,3% економічних страйків і компромісом з підприємцями 27,8%, а в 1910 р. робітники виграли 25% усіх страйків, 32% закінчилися компромісом. У страйках цього року брало участь більше робітників, ніж раніше. На один страйк в 1909 р. припадало в середньому 188 робітників, а в 1910 р.—211 чол. [3]

Департамент поліції, стурбований зростаючим революційним рухом в країні, у циркулярі начальникам жандармських управлінь і охоронних відділень від 4 серпня 1910 р. підкреслював, що головною і спрямовуючою силою робітничого руху є більшовицька частина РСДРП. Департамент роз'яснював жандармам, що меншовики в силу своїх слабких зв'язків з масами робітників і втратою серед них авторитету знаходяться «в гіршому партійному становищі», ніж більшовики, а тому і менш небезпечні. Департамент вимагав посилення боротьби з більшовиками, які виступали «за поновлення підпілля як головного важеля російської революції» [4].

Таким чином робітничий клас під керівництвом більшовиків готував сили для нового рішучого наступу на самодержавство.

---

[1] Первое мая в царской России 1890—1916 гг., стор. 312.
[2] Там же.
[3] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 г., стор. LXXV.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1911, спр. 618, арк. 39.

* *
*

У 1910—1911 рр. в Росії склалася нова економічна і політична обстановка. Після кількох років промислового застою в 1910 р. в країні почалося пожвавлення виробництва в основних галузях промисловості. Разом з промисловим пожвавленням почала підніматися й крива робітничого руху.

Починаючи з осені 1910 р., робітничий рух пішов на піднесення. Страйки робітників набрали характеру політичних протестів проти реакції. Аналізуючи розвиток робітничого руху в Росії в 1910 р., В. І. Ленін писав: «З літа цього року починається знов піднесення. Число економічних страйків **зростає** і зростає дуже сильно. Смуга **повного** панування чорносотенної реакції скінчилась. Починається смуга нового піднесення. Пролетаріат, що **відступав** — хоч і з великими перервами — з 1905 по 1909 рік, збирається з силами і починає переходити в **наступ.** Пожвавлення в деяких галузях промисловості зараз же веде до пожвавлення пролетарської боротьби» [1].

Восени 1910 р. в найбільших містах країни пройшли перші політичні демонстрації. Смерть голови I Державної думи С. А. Муромцева, далекого від демократії, була відзначена першими боязкими маніфестаціями протесту проти царизму. Ім'я С. А. Муромцева, зв'язане з діяльністю I Думи, нагадувало масам про революцію 1905 р. «Всі демократи і всі ліберали брали участь і повинні були брати участь в демонстрації з приводу смерті Муромцева, бо в пітьмі режиму чорної Думи така демонстрація дала можливість відкритого і порівняно широкого вияву **протесту** проти самодержавства» [2],— писав В. І. Ленін про причини цієї демонстрації.

Коли ж 7 листопада 1910 р. помер зацькований реакцією великий російський письменник Л. М. Толстой, в ряді великих міст відбулися вуличні політичні демонстрації робітників та студентства. Першими відгукнулися на смерть Толстого робітники Петербурга, а 8 і 9 листопада політичні демонстрації робітників і демократично настроєного студентства, організовані більшовиками, відбулись в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та Херсоні. Київський комітет РСДРП видав в зв'язку з цим спеціальну листівку з характеристикою літературної та громадської діяльності Толстого і його боротьби проти «уряду катів, для якого розстріли і шибениці є одним із засобів управління державою». Листівка закінчувалася закликом до робітників — боротися за повалення «уряду грабіжників» [3]. Багатолюдна дводенна демонстрація робітників, демократично настроєної інтелігенції і студентства (близько 6000 чол.) в Києві була розігнана військами.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 315.
[2] Там же, стор. 276.
[3] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 344.

Велика демонстрація робітників заводів паровозобудівного, Мельгозе, Гельферіх-Саде та інших відбулася 9 листопада в Харкові. Разом з робітниками в ній взяли участь студенти та службовці різних установ.

Та на цьому демонстрації, присвячені пам'яті Толстого, не закінчилися. В двадцятих числах листопада в Петербурзі вони переросли в протести робітників проти смертної кари. На Україні виступи робітників столиці були підтримані в Києві робітниками Південноросійського машинобудівного заводу та заводу Гретера і Криванека. Робітники цих заводів надіслали в соціал-демократичну фракцію III Державної думи лист з вимогою скасування смертної кари [1].

Листопадові страйки і демонстрації, що відбулися в ряді міст Росії проти реакції, були початком «безперечного демократичного піднесення» [2]. Вони показали, що період столипінської реакції не довговічний, а урядові репресії, незважаючи на їх жорстокість, стали звичайними і перестали лякати трудящих. «І ми бачимо тепер,— писав В. І. Ленін в статті «Початок демонстрацій»,— як після трьох років найшаленішого розгулу контрреволюції **народні маси**, найбільш пригноблені, придушені, забиті, залякані усякими переслідуваннями, знов починають підводити голову, знов прокидаються і починають братися до боротьби. Три роки страт, переслідувань, диких розправ знищили десятки тисяч одних «ворогів» самодержавства, замкнувши в тюрми і вислявши на заслання сотні тисяч других, залякали ще сотні і сотні тисяч третіх. Але мільйони і десятки мільйонів тепер уже не ті, чим вони були до революції. Ці мільйони **ніколи** ще в історії Росії не переживали таких повчальних, наочних уроків, такої відкритої боротьби класів. Що в цих мільйонах і десятках мільйонів почалося нове глибоке, глухе заворушення,— це видно з літніх страйків цього року і з недавніх демонстрацій» [3].

В 1911 р. революційна боротьба робітничого класу стала ще більш масовою. Порівнюючи з 1910 р., кількість страйків та їх учасників збільшилася майже втричі. За своїм характером вони були в більшості випадків наступальними. Великі страйки робітників в 1911 р. пройшли в Петербурзі, Москві, Царицині, Саратові, Ревелі (Талліні), Ризі, Києві, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Харкові та інших містах. Боротьба робітничого класу набирала все більш політичного забарвлення: пролетаріат переходив від оборони до наступу проти пануючої в країні третьочервневої політичної системи.

В економічних і політичних страйках 1911 р. по всій Росії взяло участь 105 660 чол. проти 46 623 в 1910 р. За образним виразом В. І. Леніна, 1911 рік був часом повільного переходу «у **наступ** з боку робітничих мас» [4]. Робітничий клас України провів в 1911 р. 54 страйки, в яких взяло участь 15 317 робітників.

Початок 1912 р. був ознаменований рядом виступів робітничого класу в день пам'яті жертв 1905 р. Слідом за цим в Донецькому басейні про-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1910, спр. 2223, арк. 26.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 281.
[3] Там же, стор. 314.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 81.

йшли економічні страйки, початок яким поклала жахлива катастрофа на шахті «Італьянка», де загинуло 168 робітників. Газета «Звезда» писала, що ця трагедія примусила «здригнутися серця багатьох тисяч робітників, чулих до нещастя і горя своїх товаришів» [1]. Найбільшим серед економічних виступів робітників був страйк 1750 шахтарів на Калачівському руднику. Меншими за кількістю учасників були страйки на шахті Товариства південноросійської кам'яновугільної промисловості, на руднику «Ртутна справа» і на кількох залізорудних шахтах Криворізького басейну.

У березні в промислових центрах України прокотилася хвиля руху солідарності з страйкуючими вуглекопами Англії. Найсильнішим цей рух був в Донбасі, де більшовики в ряді місць провели робітничі масовки, присвячені боротьбі англійських шахтарів. На багатьох шахтах і рудниках були зроблені написи: «Товариші! В Англії і Франції страйки, чому ви дрімаєте? Треба страйкувати» [2].

До боротьби шахтарів поступово почали приєднуватися кравці, робітники харчової промисловості та інших професій. Такі страйки на початку весни мали місце в Києві, Катеринославі, Одесі, Херсоні і Миколаєві [3].

4 квітня 1912 р. в далекій сибірській тайзі, на Ленських золотих копальнях, за наказом уряду під час економічного страйку було вбито і поранено понад 500 робітників. Ленський розстріл викликав обурення всього робітничого класу Росії і в той же час прискорив розвиток нового революційного піднесення [4].

Пролетаріат столиці першим виступив на захист робітників Ленських золотих копалень і поклав початок виступам російського пролетаріату. Робітники Балтійського заводу і друкарень Яковлєва та Березіна виступили з гнівним протестом, який підтримав пролетаріат всієї країни. 9 квітня політичні страйки протесту проти Ленського розстрілу пройшли в Києві і Миколаєві, а в наступні дні охопили решту промислових міст та районів України. Київський комітет РСДРП звернувся до робітників з листівкою, в якій писав: «На цей мерзенний акт насильства ми повинні відповісти так, як вже неодноразово відповідали на подібні злочини: залишимо верстати й горни, залишимо фабрики, заводи, майстерні, залишимо на один день роботу і цим висловимо своє обурення. Хай живе одноденний страйк! На боротьбу, товариші!» [5] Робітники Південноросійського машинобудівного заводу на мітингу 9 квітня після промови більшовика Є. Г. Горбачова писали в резолюції протесту: «Прийде день, дорого заплатять вороги за всі заподіяні нам лиха, а цей день вже недалеко». Того ж дня відбувся мітинг робітників Дніпровського механічного заводу Млошевського. «...Це наші груди — груди всього робітничого

[1] «Звезда», 17. IV 1912 р.
[2] ДОДА, ф. 2, 1912, спр. 2474, арк. 45.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 575, 1912, спр. 199, арк. 1.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 11.
[5] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 404.

класу — прострелені в далекій сибірській тайзі»,— писали робітники цього заводу в своїй резолюції протесту [1]. Такі ж резолюції були прийняті на інших заводах. Скрізь робітники вимагали суду над винуватцями розстрілу на Лені. Усього в Києві в 30 страйках протесту взяло участь 6 тис. робітників.

10 квітня за закликом Харківського комітету РСДРП припинили роботу 2227 робітників паровозобудівного заводу. В резолюції протесту, зачитаній більшовиком С. Н. Розсохацьким, робітники заявили: «1) Ми, робітники Харківського паровозобудівного заводу, протестуємо проти звірства, вчиненого над нашими братами — робітниками Ленських копалень, 2) беручи до уваги неодноразові розправи з робітниками..., ми пропонуємо депутатам с.-д. фракції в Державній думі безустанно закликати російський пролетаріат до об'єднання, 3) ми вимагаємо перегляду справи депутатів-другодумців, 4) як вираз нашого протесту ми оголошуємо одноденний страйк» [2]. Страйк паровозобудівників був підтриманий в наступні дні робітниками заводів Мельгозе, Гельферіх-Саде, міського трамваю, численних друкарень та інших підприємств — усього страйкувало понад 5 тис. чоловік.

11—14 квітня страйки протесту охопили понад 5 тис. робітників у Катеринославі, на сантуринських заводах в Бахмутському повіті та інших районах Катеринославщини. В Херсонській губернії в 29 політичних страйках протесту — в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах — взяло участь майже 8 тис. робітників.

Усього на Україні відбулося в квітні 1912 р. 152 політичних страйки протесту проти Ленського розстрілу, в яких взяло участь 32 030 робітників [3]. Вирішальну роль у квітневих виступах відіграли металісти (23 743 учасники), які йшли в авангарді політичної боротьби робітничого класу.

Величезне значення для наростання революційного робітничого руху в країні мали праці В. І. Леніна і більшовицька преса. Такі праці Володимира Ілліча, як «Виборча платформа РСДРП», «Голод», «Політичні партії за п'ять років III Думи», «Селянство і вибори до IV Державної думи» та інші, сприяли політичній освіті робітничого класу і зростанню його революційної свідомості. В. І. Ленін був тісно зв'язаний з Київською, Катеринославською, Миколаївською, Луганською, Харківською, Одеською та іншими організаціями РСДРП. Листи ЦК до організацій РСДРП свідчать про величезну роль В. І. Леніна в керівництві революційною боротьбою робітничого класу України.

Справжнім колективним пропагандистом більшовицьких ідей, агітатором і організатором мас виступила в квітневі дні більшовицька газета «Звезда», яка у великій кількості розповсюджувалася на Україні і була важливим знаряддям партії в боротьбі за маси. В Києві поширювалось 400 примірників «Звезды», в Катеринославі — 750, Харкові — 400,

---

[1] «Звезда», 15.IV 1912 р.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1912, спр. 940, арк. 104—110.
[3] Підрахунки зроблено на підставі архівних джерел.

Одесі — 100, Миколаєві — 300, в Юзівському районі Донбасу — понад 900 примірників. Велику роль «Звезды» в розвитку революційного руху на Україні змушені були визнати навіть царські жандарми, які вимагали негайної її заборони. Начальник катеринославської охранки доносив департаменту поліції, що «Звезда» «тенденційним забарвленням подій і замаскованими закликами до об'єднання робітничого класу вкрай шкідливо впливає на настрій ремісників та фабрично-заводських робітників і безперечно небажана для дальшого поширення» [1]. Але, незважаючи на поліцейські переслідування, робітники читали свою газету.

Політичні виступи в квітні злилися по всій Росії з першотравневими страйками і демонстраціями. Величезний вплив на їх розгортання справила VI загальноросійська Празька конференція РСДРП, історичні рішення якої піднімали пролетарські маси країни на боротьбу за своє визволення.

Напередодні Першого травня на Україні, як і в інших районах Росії, були широко розповсюджені листівки ЦК «За партію!» і «Хай живе 1 Травня!». Вони закликали російський пролетаріат зміцнювати свій бойовий авангард — більшовицьку партію, закликали його до повалення царської монархії. На їх основі місцеві партійні організації видали і розповсюдили свої першотравневі листівки. В день Першого травня в країні страйкувало близько 400 тис. робітників. Характеризуючи розмах революційної боротьби російського пролетаріату, В. І. Ленін писав в статті «Лозунги всеросійської конференції РСДРП в січні 1912 р. і травневий рух»: «Сотні тисяч петербурзького пролетаріату,— а за ними й робітники всіх кінців Росії — пішли на страйк і на вуличні демонстрації не як один з окремих класів буржуазного суспільства, не з «своїми» тільки професійними лозунгами, а як гегемон, що підносить прапор революції *за* весь народ, **від** імені всього народу, **для** пробудження і залучення до боротьби **всіх** класів, кому свобода потрібна, хто здатний добиватися її» [2].

На Україні масовим політичним страйком Першого травня були охоплені всі великі промислові центри. Незважаючи на арешти в багатьох містах керівних діячів партійних організацій і безпартійних передових робітників, робітничий клас провів 52 політичних страйки з більшою кількістю учасників, ніж у квітневі дні. В ряді міст робітники, крім страйків, влаштовували вуличні демонстрації і вивішували червоні прапори з революційними написами. В Костянтинівці (Донбас) в демонстрації взяло участь 1500 чол. Робітники пройшли вулицями міста з червоними прапорами і революційними піснями. Демонстрації відбулися також в Катеринославі та інших містах.

В історії революційного руху в Росії квітнево-травневі страйки були переломними. З цього часу вони продовжували наростати аж до початку першої світової імперіалістичної війни. Пролетаріат, йдучи в авангарді боротьби проти самодержавства, втягував в неї широкі народні маси, вів їх по шляху до нової революції.

---

[1] ДОДА, ф. 2, 1912, спр. 314, арк. 65.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 89.

Поряд з політичною боротьбою пролетаріат Росії вів уперту економічну боротьбу за поліпшення свого життєвого рівня і умов праці. На Україні економічні і змішані страйки мали місце в Миколаєві, Харкові, Костянтинівці, Києві, Одесі, Єлисаветграді та Херсоні. Вони відбувалися одночасно з політичними страйками протесту проти суду над революційними матросами Чорноморського флоту. Переплетення політичної та економічної боротьби пролетаріату надавало рухові великої революційної сили.

Боротьба пролетаріату в 1912 р., порівнюючи з 1905 р., піднялася на вищий ступінь. Якщо сім років тому рух пролетаріату в країні «починався з масових страйків і гапонади», то у 1912 р. боротьба російського пролетаріату розпочалася «з масових страйків і **піднесення республіканського прапора»** [1].

Усього в Росії в політичних та економічних страйках 1912 р. взяло участь 1 069 820 робітників. На Україні відбулося 349 страйків, у яких взяло участь 132 тис. робітників, в тому числі 239 політичних і змішаних страйків (68,7%), які охопили 80,7% усіх робітників, що страйкували в 1912 р. Внаслідок страйків підприємці втратили від простою фабрик і заводів 746 081 робочий день.

Масовий революційний рух робітничого класу активізував революційні виступи в царській армії та флоті. Спроби повстання матросів у Чорноморському і Балтійському військових флотах в 1912 р. свідчили про те, що краща частина «селянського війська» [2] все більше наближалася до революційного пролетаріату і під його керівництвом піднімалася на боротьбу проти самодержавства.

У процесі революційної боротьби пролетаріату народилася заснована В. І. Леніним робітнича газета «Правда», перший номер якої вийшов 22 квітня (5 травня) 1912 р. Оцінюючи роль петербурзьких робітників у підтримці видання «Правды», В. І. Ленін писав: «Поставивши щоденну робітничу газету, петербурзькі робітники здійснили велику,— без перебільшення можна сказати, історичну справу» [3]. «Правда» була загальноросійським легальним органом партії, навколо якого об'єднувалася абсолютна більшість свідомих робітників Росії. В. І. Ленін здійснював постійне керівництво газетою. Активними співробітниками редакції «Правды» були М. М. Батурін, Дем'ян Бєдний, К. С. Єремєєв, Н. К. Крупська, В. М. Молотов, М. К. Муранов, М. С. Ольмінський, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський, М. Г. Полєтаєв, К. М. Самойлова, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін.

«Правда» з перших днів свого існування стала в центрі революційного робітничого руху. Створена на кошти робітників, газета в кожному номері друкувала кореспонденції про хід боротьби робітничого класу, виступала як пропагандист революційного марксизму, вела нещадну боротьбу за партію проти троцькістів, меншовиків-ліквідаторів і буржу-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 89.
[2] Там же, стор. 445.
[3] Там же, стор. 156.

азних націоналістів. Робітничий клас всіма силами підтримував свою газету, створив з своїх грошових внесків «залізний фонд» «Правды», захищав її від репресій уряду. За перше півріччя 1912 р. в 50 містах Росії робітники провели 504 колективних грошових збори на «Правду». На Україні за збором коштів у фонд «Правды» Київ і Катеринослав стояли на другому місці після Петербурзького промислового району. У 1914 р. «Правда» розповсюджувалася на Україні в 121 пункті в кількості майже 5 тис. примірників: в Києві близько 500 примірників, Катеринославі — 675, Одесі — 1000, Харкові — 400, Миколаєві — 350, Юзівці — 150, Луганську — 20 і т. д.

Там, де з'являлася «Правда», виникали нові і зміцнювалися старі більшовицькі організації. Під її впливом у 1913 р. оформились більшовицькі організації на Парамонівському та Берестово-Богодухівському рудниках, у залізничних майстернях станції Конотоп і в ряді інших місць, пожвавилася робота Чернігівської організації РСДРП.

За два роки існування «Правды» на її сторінках було опубліковано 1550 кореспонденцій про життя українських робітників, які з великим інтересом обговорювалися робітниками шахт, заводів і фабрик. «Ми шлемо гарячий привіт нашій дорогій газеті «За Правду»,— писали робітники харківської друкарні «Печатник»,— і бажаємо їй, як справжній і єдиній захисниці пролетарських інтересів, перебороти всі ті перешкоди, які зустрічаються на її такому важкому і тернистому шляху, а також бажаємо їй і надалі йти тим шляхом послідовного марксизму, яким вона йшла до цього часу.

Посилаємо 2 крб. 15 коп. на посилення фонду «За Правду» [1].

Одеські робітники писали в листі до редакції, що «Правда» запалила в їх серцях іскри, які погасли у деяких робітників, «освітила нам дорогу, тобто шлях, яким повинні йти свідомі робітники» [2].

На кошти донецьких робітників «Правда» видала в 1914 р. два номери «Шахтерского листка», що був з ентузіазмом зустрінутий робітниками Донбасу. «Нехай наша рідна газета,— писали робітники в редакцію «Правды»,— освітить шлях свідомості тих, хто, живучи постійно під землею, потребує хоч променя світла і радості» [3]. Йшла підготовка до видання «Правдою» і «Листка українських робітників» на українській мові, але здійснити цю важливу справу не вдалося. Перед початком першої світової імперіалістичної війни «Правда» була заборонена царським урядом.

Дуже важливою подією в громадсько-політичному житті країни у 1912 р. була блискуча перемога більшовицької партії і робітничого класу на виборах до IV Державної думи по робітничій курії. Виборчу кампанію більшовики проводили самостійно на всіх етапах на основі рішень Празької конференції РСДРП і написаної В. І. Леніним «Виборчої платформи РСДРП». Партія більшовиків рішуче виступила проти спроб меншовиків-ліквідаторів нав'язати робітничому класові блок з кадетами і

[1] «За Правду», 20.XI 1913 р.
[2] «Правда», 23.IV 1913 р.
[3] «Путь Правды», 4.V 1914 р.

розгорнула роботу по підготовці до виборів під лозунгами демократичної республіки, 8-годинного робочого дня, конфіскації всієї поміщицької землі на користь селянства.

Виборча кампанія проходила під керівництвом ЦК РСДРП. В Харківській і Катеринославській губерніях, де відбувалися вибори по робітничій курії, місцеві партійні організації керували виборами через створені ними нелегальні органи — виборчу комісію в Харкові і раду уповноважених в Катеринославі. В. І. Ленін подавав велику допомогу більшовицьким організаціям України під час виборчої кампанії. В листі до бюро ЦК РСДРП, посланому через Київський комітет РСДРП від 16 квітня 1912 р., він радив повністю передрукувати і розповсюдити в масах резолюцію Празької конференції про вибори до Думи, видати спеціальним листком звернення до селян з приводу виборів. Вказівки Леніна допомагали більшовикам України розгорнути політичну і організаторську роботу в масах робітничого класу, особливо в Катеринославській та Харківській губерніях, де за виборчим законом робітничий клас мав право обирати до Думи по робітничій курії своїх депутатів.

У виборчій кампанії до IV Державної думи видатна роль належала більшовицькій «Правде». Вона була головною зброєю партії і могутнім засобом політичної освіти мас. Газета організовувала робітничий клас на боротьбу проти ліквідаторів, що виступали в час виборів на Україні в блоці з кадетами і українськими націоналістами, закликала робітників обрати до Думи справжніх представників народу.

Більшовики України під час виборів вели рішучу боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, великодержавних шовіністів і єврейських націоналістів. В ході виборчої кампанії українські націоналісти обливали брудом російських робітників і селян, націьковували на них робітників-українців, закликали останніх голосувати на виборах за кандидатів, «бажаних місцевому українському суспільству», тобто української національній буржуазії. Велика політична робота, проведена в справі політичної освіти трудящих, викриття більшовиками антинародної зрадницької діяльності буржуазних націоналістів усіх мастей сприяли зміцненню інтернаціональної єдності робітничого класу України, посиленню його боротьби за обрання до Думи справжніх представників українського народу — більшовиків. Члени більшовицької партії і співчуваючі їм позапартійні робітники були обрані в уповноважені майже на всіх підприємствах Катеринославської і Харківської губерній. Це визначило склад виборщиків від робітників, які на заключній стадії виборів проголосували за обрання до IV Державної думи більшовиків.

Від України до Думи по робітничій курії були обрані в Катеринославській губернії Г. І. Петровський і в Харківській — М. К. Муранов. Від решти найбільших промислових губерній країни — Петербурзької, Московської, Івано-Вознесенської і Костромської — теж були обрані члени більшовицької партії, що свідчило про велику політичну перемогу більшовицької партії та її органічні зв'язки з робітничим класом. «Вся шестірка куріальних робітників **наша,**— писав В. І. Ленін.— Н і к о л и

Г. І. Петровський. 1913 р.

цього не бувало. Вперше південь взяли» [1]. Вибори до IV Державної думи показали назрівання в країні глибокої революційної кризи, значне **полівіння** демократичних виборців і перегрупування сил на користь революції.

В наказі своєму депутатові М. К. Муранову робітники Харківської губернії вимагали: «Неухильно боротися в Державній думі на грунті тієї політичної платформи, яка була виставлена РСДРП при виборах, а саме на грунті вимог: 1) повної демократизації політичного устрою (програма с.-д. партії); 2) законодавчого введення 8-годинного робочого дня; 3) конфіскації поміщицьких земель на користь селян.

Соціал-демократична фракція повинна підпорядкувати своєму керівництву в боротьбі за ці вимоги і буржуазних демократів (трудівників та інших) і боротися проти впливу на них лібералів.

В галузі партійної роботи по фракції наш депутат повинен підтримувати єдність фракції на основі підпорядкованості партійним установам і підлягання рішенням більшості фракції.

Ми зобов'язуємо нашого депутата постійно підтримувати найтісніший зв'язок з харківськими робітниками» [2].

У своїй діяльності більшовицька фракція IV Державної думи використала думську трибуну для політичної освіти і організації робітничого класу, для підготовки його до нової революції. Під керівництвом ЦК партії депутати-більшовики, одночасно з легальною діяльністю в Думі, вели широку нелегальну позадумську роботу по зміцненню більшовицьких організацій і керівництву революційним рухом. Тісно зв'язані з робітничим класом, депутати-більшовики часто приїздили на фабрики і заводи, виступали перед робітниками з доповідями про роботу соціал-демократичної фракції, роз'яснювали рішення партії, допомагали робітникам України в їх боротьбі за соціальне і національне визволення.

Депутатів-більшовиків вітали робітники ряду промислових центрів України — Катеринослава, Києва, Харкова, Юзівки. Виявляючи їм високе довір'я, робітничий клас вважав їх захисниками своїх інтересів.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 174.

[2] Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 279.

* *
*

У 1913—1914 рр. революційний рух в країні продовжував наростати. В його розвитку велике значення мали рішення двох нарад ЦК партії з партійними працівниками і членами більшовицької фракції Думи: січневої (Краківської) наради 28 грудня 1912 р.—1 січня 1913 р. і Поронінської у вересні 1913 р., які проходили під керівництвом В. І. Леніна. В Поронінській нараді брали участь від Київської організації РСДРП О. Ф. Розмирович, від Катеринославської — Г. І. Петровський і від Харківської — М. К. Муранов. Обидві наради ЦК узагальнили досвід, який здобула партія більшовиків у керівництві революційною боротьбою пролетаріату за час, що пройшов після Празької партійної конференції, і накреслили нові шляхи розвитку робітничого руху, прийняли рішення в найважливіших питаннях дальшої роботи партії.

Наростання робітничого руху в країні, яке почалося в 1913 р. січневими політичними страйками у сьому річницю кривавої неділі, прискорило розвиток революційної кризи в країні, сприяло розвалу державного механізму і загостренню гризні між ліберальною буржуазією та чорносотенними поміщиками в питаннях боротьби проти революції, що наближалася. У січні 1913 р. В. І. Ленін писав, що «*початок* революційного піднесення *незрівнянно вищий* тепер, ніж був перед першою революцією. Отже, прийдешня друга революція виявляє вже тепер *далеко більший* запас революційної енергії в пролетаріаті» [1].

Початок 1913 р. по всій Росії був відзначений політичними страйками 9 Січня. В листівці ЦК, випущеній до цієї дати, говорилось: 9 Січня 1905 року в крові робітників народилась перша революція. Початок 1913 року хай стане передоднем *другої* революції в Росії. Дім Романових, готуючись святкувати в 1913 р. свій 300-річний ювілей, збирається ще надовго влаштуватися на спині Росії. Скажімо ж 9 січня 1913 року цій зграї:

Досить! Геть монархію Романових! Хай живе демократична республіка!»

Листівка ЦК була широко розповсюджена на Україні і сприяла активізації діяльності місцевих організацій РСДРП. Крім великих організацій — Київської, Катеринославської, Миколаївської, Харківської, Юзівської та Луганської, які постійно вели революційну роботу в робітничих масах, в 1913 р. відновили свою діяльність Кременчуцька, Полтавська, Чернігівська, Конотопська і Берестово-Богодухівська організації. «Скрізь в партійні групи... настрій скрізь бойовий і більшовицький»,— писав у газету «Социал-демократ» робітничий кореспондент з Катеринославщини. В партійних організаціях України цього часу працювали видатні партійні працівники: в Київський — О. Ф. Розмирович, М. Ф. Смирнов (Ласточкін), В. Н. Андроніков; в Катеринославській — Г. І. Петровський, В. П. Залежський; в Харківській — М. К. Муранов, С. В. Косіор,

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 420—421.

А. С. Бубнов; на Донецько-Юр'ївському заводі в Донбасі — К. Є. Ворошилов. Більшовицькі організації України мали постійний зв'язок з ЦК партії за кордоном і Російським Бюро ЦК.

Політичний вплив більшовиків на робітничі маси супроводився на Україні, як і скрізь в Росії, розвалом у 1913—1914 рр. меншовицько-ліквідаторських груп, вигнанням їх з професійних та інших масових легальних робітничих організацій. Самі діячі ліквідаторства змушені були визнати, що на всьому Півдні слово «ліквідатор» робітники вважали образою [1]. Розвал ліквідаторських груп свідчив про розпад троцькістського антипартійного серпневого блоку.

Політичні страйки в січні 1913 р. відбулися лише в двох губерніях України — Херсонській на Миколаївському суднобудівному заводі «Наваль», заводі «Руссуд» і на заводі Гуревича в Херсоні; в Харківській губернії — на паровозобудівному заводі. На заводі Гуревича страйк супроводився мітингом, на якому з промовою виступив робітник С. В. Чижов. «Брати! — звернувся він до робітників.— Микола Кривавий збирається святкувати трьохсотрічне благополучне царювання дому Романових, ми ж відсвяткуємо цей день — Дев'ятого січня — не на честь якогось святого, а в пам'ять своїх братів, що йшли до Тамерлана (тобто до Миколи II.— *ред.*) з хрестом, образами і портретом царя. Йшли вони за тим, щоб просити його поліпшити становище робітників, а їх розстріляли. Брати, відсвяткуємо цей день для того, щоб залишився він пам'ятним для нас, робітників. Тамерланова зграя в усі часи її царювання розстрілює, як за вироком суду, так і без суду». Далі Чижов закликає робітників боротися проти національної ворожнечі, за інтернаціональну єдність трудящих: «Прошу вас, брати, не рахуватися з національностями і не говорити: «Ти єврей, а я росіянин, ти поганий, а я чистий». Всі ми повинні вважатися братами, цим ми можемо показати, що завжди підтримуєм один одного» [2].

Більше страйків відбулося 4 квітня в річницю Ленського розстрілу. ЦК РСДРП ще задовго до цієї дати розіслав місцевим партійним організаціям листівку «Річниця Ленської бойні», в якій закликав робітників до політичних виступів. Політичні страйки в цей день відбулися в Києві на Південноросійському машинобудівному заводі, де 750 робітників у дворі заводу провели мітинг і, проспівавши кілька разів «Вічну пам'ять», залишили завод. Не працювали робітники чотирьох друкарень та фабрики сівалок Дедіна і Фільверта, заводу Млошевського, усього в страйку взяло участь 2013 робітників [3].

На Херсонщині 4 квітня страйкували 2090 робітників Миколаївського суднобудівного заводу «Наваль» і 117 робітників рудника Добровольського в Криворізькому басейні. В Харкові, Юзівці та інших промислових центрах в цей день відбувалися робітничі збори, на яких приймалися резолюції з осудженням кривавої розправи самодержавства над лен-

[1] «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 155.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1913, спр. 2071, арк. 10.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 102, 4 діловодство, 1913, спр. 113, арк. 49.

ськими робітниками, проводилися збори коштів у фонд більшовицької преси [1].

У складних обставинах поліцейського терору пролетаріат Росії готувався до свого традиційного свята Першого травня. Але «робітники сміялися з безсилої злоби царської зграї і класу капіталістів,— писав В. І. Ленін,— іронізували над грізними і нікчемними «оголошеннями» градоначальника, писали і пускали по руках — або передавали з уст в уста — сатиричні віршики і добували, наче з-під землі, нові і нові пригорщі маленьких, погано виданих, коротких і простих, але врозумливих «листочків» із закликами до страйку і до демонстрації, з нагадуванням старих, неурізаних, революційних лозунгів соціал-демократії» [2].

В Петербурзі, за підрахунками «Правды», в першотравневому політичному страйку, який супроводився вуличними демонстраціями, взяло участь майже 250 тис. робітників, у Москві — 50 тис. Усього в Росії страйкувало Першого травня близько 400 тис. робітників.

На Україні, крім листівки ЦК, яка була розповсюджена в ряді районів, свої першотравневі відозви до робітників видали Київський і Харківський комітети РСДРП [3]. У Києві, крім страйку, готувалася першотравнева демонстрація на Хрещатику [4]. Однак здійснити її не вдалося в зв'язку з поліцейськими перешкодами; в місті на 16 підприємствах відбулися тільки політичні страйки, в яких взяли участь 2022 робітники. В Катеринославі першотравневі виступи почалися ще 28 квітня маївкою робітників доменного цеху Брянського металургійного заводу. 29—30 квітня більшовики розповсюдили в місті першотравневу листівку ЦК РСДРП. Ранком Першого травня першими покинули роботу 3 тис. робітників мостового, ливарного, механічного, залізопрокатного і будівельного цехів Брянського заводу. Залишивши завод, робітники влаштували демонстрацію на вулицях Брянського селища і біля фабричної Слобідки, але були розігнані поліцією. До брянців приєдналися робітники бетонного заводу Пенцліна і чавуноливарного — Ельгота, механічного цеху трубопрокатного заводу та частина робітників міського трамваю. На дахах трубопрокатного і пічного заводів були вивішені червоні прапори з революційними написами.

Активно виступили Першого травня робітники кам'яновугільної промисловості Донбасу, де в страйках взяли участь 4000 вуглекопів Вознесенського, Трудовського та інших рудників.

Організовано пройшов страйк в Харкові. Закликаючи робітників до боротьби проти царизму, Харківський комітет РСДРП писав у першотравневій листівці: «Нехай по всій Росії пролунають лозунги робітничого класу: «Геть війну!»; «Хай живе народна міліція!»; «Геть романовську монархію!»; «Хай живе демократична республіка!»; «Ми вимагаємо 8-годинного робочого дня!»; «Ми вимагаємо конфіскації усіх поміщицьких

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1913, спр. 1243, арк. 191.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 186.
[3] Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема, стор. 381, 383.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 275, 1913, спр. 845, арк. 65, 75, 104.

земель на користь селян!» [1]. У страйку взяло участь 6896 робітників більшості великих підприємств міста.

Грандіозним був першотравневий страйк робітників Миколаєва, в якому взяло участь 5750 робітників.

По окремих губерніях України першотравневі страйки 1913 р. розподілялися так:

Таблиця 38

Губернії	Кількість страйків	Кількість робітників на підприємствах, що страйкували	З них страйкувало	% страйкарів	Кількість страйкарів за фахом	
					Металістів	Інших
Катеринославська	8	17 341	7556	43,6	3331	4225
Київська	16	2073	2022	97,5	1518	504
Полтавська	1	140	65	46,4	65	—
Харківська	25	6896	6815	98,8	5477	1419
Херсонська	12	9846	7112	70,6	6367	745
Разом	62	36 296	23570	64,9	16758	6893

Найбільша кількість страйків Першого травня відбулася в Харківській губернії, за нею на другому місці була Київщина, далі йшла Херсонська губернія. За кількістю учасників першотравневого страйку перше місце належало Катеринославській губернії, де значно зросла кількість страйкарів-вуглекопів (з 320 чол. в 1912 р. до 4 тис. у 1913 р.). Важливим у робітничому русі було те, що в боротьбу включилися робітники комунальних підприємств міст (трамвайники Харкова, Катеринослава, Кременчука), які раніше стояли осторонь від страйкової боротьби.

Політичний страйк Першого травня 1913 р. проходив у Росії в обстановці зростаючої політичної кризи загальнонаціонального масштабу і тому мав, як вказував В. І. Ленін, революційний характер. Це й відрізняло його від звичайних демонстративних страйків, яких було чимало в різних районах країни. Саме цією особливістю страйкова боротьба Першого травня в Росії відрізнялася від політичного страйку в квітні 1913 р. в Бельгії, де робітники вимагали часткових конституційних реформ. Пролетаріат Росії в травневі дні боровся не за часткові буржуазно-демократичні реформи, а за повну ліквідацію влади самодержавства, за кардинальні революційні перетворення.

Після першотравневих страйків пролетаріат Росії посилив економічну боротьбу, яка проходила значно гостріше, ніж у минулі роки. Причиною цього було зростання дорожнечі і погіршення умов життя і праці робітників. Заробітна плата продовжувала відставати від зростання цін на

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 460—461.

продукти харчування, одяг, житло. За 13 років (з 1900 по 1913 р.) товарні ціни зросли на 36,6%, середньорічна ж заробітна плата робітників Європейської Росії піднялася тільки на 27,5%, а на Україні лише на 20,7% [1].

Поряд з боротьбою за збільшення плати робітники вимагали скорочення робочого дня, ліквідації понадурочних робіт, поліпшення безпеки праці, житлових умов, взагалі людського ставлення до себе з боку підприємців і представників царської влади на місцях.

Дуже часто серед економічних вимог робітники в процесі страйку висували політичні вимоги: усунення небажаних майстрів, звільнення заарештованих робітників соціал-демократів, повернення на роботу звільнених за участь у страйку тощо. Такі страйки відомі як змішані політико-економічні, і їх було чимало в 1913—1914 рр.

Найбільшим змішаним страйком 1913 р. був страйк 14—22 березня на заводі «Наваль» в Миколаєві з приводу знущання над робітниками заводської поліції і важких умов праці. 13 березня на заводі був важко покалічений один з робітників. Присутній при цьому поліцейський наглядач Яговдік замість того, щоб негайно відвезти пораненого до лікарні, почав складати протокол про обставини каліцтва, що викликало протест робітників. Один з них, Петро Наливайко, порадив наглядачеві швидше відправити пораненого до лікарні, за що й був заарештований і до непритомності побитий в поліцейській дільниці наглядачем Яговдіком і приставом Кошарою. У відповідь на це 6 тис. робітників припинили роботу. Поряд з вимогою усунути з заводу пристава і поліцейського наглядача робітники настоювали на виконанні адміністрацією заводу ряду їх економічних вимог.

Боротьбою робітників керувала місцева організація РСДРП. За її порадою робітники звернулися до соціал-демократичної фракції IV Державної думи з проханням внести запит урядові з приводу поліцейських знущань над робітниками. І хоча запит був відкинутий поміщицько-буржуазною більшістю Думи, його текст, опублікований в «Правде», привернув до подій в Миколаєві увагу пролетаріату всієї Росії [2]. «Правда» писала, порівнюючи страйк у Миколаєві з аналогічними подіями на Путіловському заводі в Петербурзі: «Російське життя щоденно приносить нам безліч подібних прикладів, і всі вони перебувають в найбезпосереднішому зв'язку з загальноросійськими порядками, всі вони надзвичайно яскраво характеризують становище широких мас російського народу» [3]. Після восьми днів боротьби страйк закінчився поразкою робітників.

Пройшло чотири місяці, і навалівці знову вступили в боротьбу, висунувши вимогу підвищити розцінки на 50% і поліпшити умови праці. 3 липня припинили роботу 1623 робітники доку. На другий день до них приєдналися робітники чавуноливарної, снарядної, стрілочної, коваль-

[1] Свод товарных цен на русских и иностранных рынках за 1913 год; Своды отчетов фабричных инспекторов за 1900—1913 гг.

[2] «Правда», 26.III 1913 р.

[3] «Правда», 30.III 1913 р.

ської та інших майстерень, а 5 липня число страйкуючих досягло 5570 чол. За ініціативою організації РСДРП на мітингах 5 і 6 липня робітники затвердили список вимог до адміністрації та ухвалили не приступати до роботи, поки вони не будуть задоволені.

Боротьбу робітників заводу «Наваль» підтримали страйком солідарності 2 тис. робітників заводу «Руссуд», які теж висунули вимогу підвищити заробітну плату на 30%. На території обох заводів відбувалися сутички страйкарів з поліцією. Боротьба суднобудівників справила велике враження на робітників інших підприємств Миколаєва, втягувала і їх у страйки за поліпшення свого становища. 4 серпня застрайкувало 3 тис. робітників торгового порту. Більшовицька «Правда» гаряче підтримала боротьбу миколаївських робітників, організувала їм матеріальну допомогу, радила робітникам, як краще мобілізувати свої сили на боротьбу з капіталом.

Страйк майже 11 тис. робітників викликав велике занепокоєння уряду, який боявся, що виконання робіт по будівництву військових кораблів зірветься, а страйк буде підтриманий суднобудівниками в інших містах країни. Для боротьби проти робітників у Миколаїв був відряджений батальйон солдатів Празького піхотного полку і сотня козаків.

Протягом 45 днів боролися навалівці і 36 днів робітники заводу «Руссуд». З допомогою локаута страйк вдалося придушити, а 19 найактивніших робітників було засуджено до різних строків ув'язнення [1].

У Катеринославській губернії найбільш багатолюдні економічні страйки відбувалися в 1913 р. в гірничій та гірничо-заводській промисловості. Більшість їх закінчилася перемогою робітників. Так, дводенний страйк 2144 робітників 17—18 грудня на риковських копальнях, організований Юзівським комітетом РСДРП, закінчився тим, що адміністрація зобов'язалася підвищити розцінки, поліпшити житлові умови робітників, побудувати школу для їх дітей, видати робітникам спецодяг. Успішними були й інші страйки вуглекопів.

У 1913 р. впертими були економічні страйки в Київській та Харківській губерніях. Протягом літа і осені на Київщині страйкувало 5585 робітників фабрично-заводської промисловості і ремісничих майстерень. В інших губерніях — Волинській, Подільській, Полтавській та Чернігівській — страйки, як і в попередні роки, були нечисленними.

Усього в 1913 р. на Україні відбулося 249 страйків, в яких взяли участь 76 955 чол., в тому числі 92 політичних страйки (37%), в яких взяли участь 42 104 чол., або 54,7% усіх робітників, що страйкували в 1913 р. Економічних страйків було 148, або 59,4%, страйкувало 25 097 чол., або 32,6% і 9 змішаних страйків, або 3,6%, в яких взяли участь 9754 чол. (12,7% усіх робітників, що страйкували). Кількісне переважання політичних страйків свідчило про виняткову гостроту політичної боротьби робітничого класу. З 157 економічних і змішаних страйків 81 (51,6%) закінчився перемогою робітників, 38 (24,2%) поразкою, результати реш-

[1] «Трудовая газета» (Миколаїв), 3 і 4.X 1913 р.

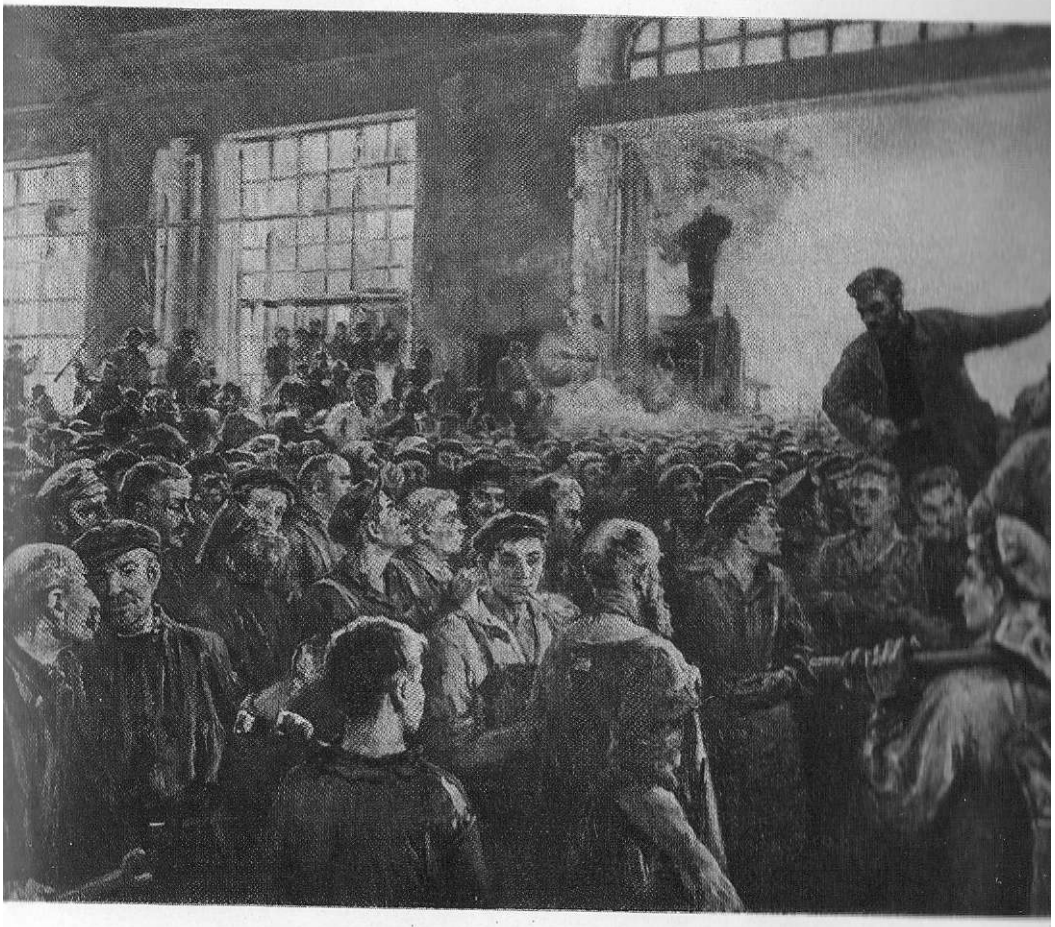

Страйк робітників на Південноросійському заводі в Києві 1914 р. в зв'язку з забороною вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка.
З картини худ К. Крилова.

ти страйків невідомі. Внаслідок боротьби робітничого класу капіталісти втратили від простою підприємств 404 118 робочих днів.

В історії боротьби робітничого класу 1912—1914 рр. велике значення мала страхова кампанія, до проведення якої уряд і буржуазія були змушені вдатися під натиском російського пролетаріату.

Незважаючи на те що страховий закон, який обговорювався в III Державній думі в 1911—1912 рр., не поліпшував становища робітників, передавав у руки підприємців контроль за діяльністю страхових органів і перекладав на робітників більшу частину видатків по страхуванню, партія більшовиків закликала робітників взяти найактивнішу участь у страховій кампанії. В резолюції Празької конференції з цього питання відзначалось, що робітники в зв'язку із страховим законом повинні «використати ті нові організаційні форми, які встановлюються ним (лікарняні каси робітників) для того, щоб вести і в цих організаційних осередках енергійну пропаганду с.-д. ідей і перетворити таким чином і цей закон, задуманий з метою нового закабалення і пригноблення пролетаріату, в знаряддя розвитку його класової свідомості, зміцнення його організованості, посилення його боротьби за повну політичну свободу і соціалізм» [1].

У ході страхової кампанії більшовики повели рішучу боротьбу проти ліквідаторів. Якщо більшовики розглядали страхову кампанію як засіб мобілізації пролетаріату на революційну боротьбу проти самодержавства і капіталістів, то меншовики-ліквідатори відкидали всякий зв'язок між боротьбою за страхування і політичними завданнями робітничого класу. Вихваляючи страхові закони, ліквідатори заявляли, що лікарняні каси та інші страхові органи повинні бути поза всякими зв'язками з партією. В той же час вони намагалися насадити своїх людей в страхових органах і підкорити їх своєму впливу.

Страхову кампанію прагнули використати в своїх інтересах також буржуазні націоналісти, які пропагували єдність робітників із «своєю» національною буржуазією, сіяли ворожнечу між робітниками різних національностей, агітували за створення лікарняних кас за національною ознакою.

Більшовики рішуче виступили проти ворожих спроб розколоти робітників на національні групи і цим послабити єдиний фронт боротьби робітничого класу за використання страхових законів у своїх інтересах. Звертаючись до робітників, газета «Пролетарская правда» писала: «Товариші робітники, час покінчити з національною розбіжністю... В страховій кампанії, як і в загальному пролетарському русі, ми повинні йти рука в руку; лозунг — одна лікарняна каса — повинен об'єднати нас усіх без різниці національностей» [2]. Більшовики закликали робітників до створення великих, об'єднаних лікарняних кас в межах цілого міста або району, радили широко обговорювати на робітничих зборах статути цих кас, обирати із свого середовища уповноважених в ці каси та до складу

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 260.

[2] «Пролетарская правда», 7.XII 1913 р.

їх правлінь, з тим, щоб керівництво страховими органами знаходилося в руках робітників, а не підприємців-капіталістів.

Більшовицька партія вийшла переможцем в боротьбі проти ліквідаторів за ідейний вплив на маси в страховій кампанії 1912—1914 рр. До керівництва місцевими і центральними страховими органами робітничий клас обрав в основному більшовиків та їм співчуваючих позапартійних робітників. Лікарняні каси стали опорними легальними базами революційної роботи партії в масах. Дуже часто робітничі групи лікарняних кас, як це було на заводі «Наваль» в Миколаєві, в Кременчуці, Юзівці та в інших містах, частково або повністю складалися з більшовиків і були нелегальними організаціями партії. В Катеринославі вся робітнича група губернського страхового органу була більшовицькою. Страхова кампанія показала, що робітничий клас України, як і весь російський пролетаріат, об'єднаний єдиним інтернаціональним класовим завданням боротьби за повалення самодержавства і ліквідацію капіталістичної експлуатації, пішов за партією більшовиків.

Перед першою світовою імперіалістичною війною великого значення набуло питання інтернаціональної єдності робітничого класу і боротьба проти буржуазного націоналізму. Російський царизм і буржуазія, готуючись до війни, всіма засобами розпалювали національну ворожнечу між народами. Шалений розгул великодержавного чорносотенного шовінізму і пригнічення народів національних окраїн Росії викликали зустрічну хвилю місцевого націоналізму серед національної буржуазії. Націоналістичні хитання були помітними і серед відсталих верств робітників. Меншовики-ліквідатори, бундівці і троцькісти виступили проти програми більшовицької партії в національному питанні, намагались замінити її програмою «культурно-національної автономії», що по суті вело до розпалювання національної ворожнечі і національного відособлення робітників різних національностей. Дрібнобуржуазна націоналістична УСДРП теж прийняла програму «культурно-національної автономії» і пропагувала відокремлення українських робітників від робітників інших національностей, створення окремих національних робітничих організацій. Все це вело до серйозного ослаблення класової та інтернаціональної єдності робітничого класу.

Перед партією більшовиків, що стояла на чолі керівництва революційною боротьбою робітничого класу, постало невідкладне завдання: відстояти від посягань опортуністів марксистську програму в національному питанні і цим зберегти інтернаціональну єдність робітничого класу, врятувати його від впливу буржуазного націоналізму. Величезна роль в захисті програми партії належала В. І. Леніну, який в ряді статей — «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання» та інших — обґрунтував і розвинув далі програму більшовицької партії в національному питанні, показавши, що національне питання є складовою частиною загального питання про революцію. В. І. Ленін різко критикував українських націоналістів за їх проповідь відокремлення українських робітників від російських і виділення їх в окрему соціал-демократичну

Поліцейський наряд на могилі Т. Шевченка в ювілейні дні 1914 р.

організацію. В той же час більшовики рішуче захищали національні інтереси українського народу, виступали проти переслідувань царизмом української мови і культури. Заборону царським урядом святкування в 1914 р. 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка В. І. Ленін назвав нечуваним порушенням національних прав українського народу.

Велику роботу по інтернаціональному вихованню робітничого класу і всіх трудящих вели більшовицькі організації України. В новорічній листівці 1914 р. Київський комітет РСДРП закликав робітників ще тісніше об'єднатися незалежно від національної приналежності для боротьби проти спроб ворогів робітничого класу роздробити російський пролетаріат. В іншій листівці, виданій до 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, більшовики Києва писали: «Об'єднуючись в широку інтернаціональну сім'ю, робітник бореться проти пригноблення всіх націй. В широкому розмаху боротьби за своє визволення він висував лозунг — воля всім національностям. Соціал-демократія, справжній провідник робітничих ідей, на своїх бойових прапорах написала: «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» [1]. Ідеєю інтернаціональної дружби народів пройняті листівки й інших більшовицьких організацій. В антивоєнній листівці 1914 р. Харківський комітет РСДРП роз'яснював трудящим, що панівні класи «постійно розпалюють ворожнечу і ненависть між народами і при першому ж зручному випадку, під тим або іншим приводом, напитовхують їх один на одного, щоб захопити здобич, поневолити їх і зміцнити своє панування» [2].

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 525.

[2] Там же, стор. 561.

У червні 1914 р. «Трудовая правда» опублікувала «Звернення до українських робітників», у якому закликала їх до інтернаціональної єдності з російським пролетаріатом, до боротьби проти українських і російських буржуазних націоналістів. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських,— вчив В. І. Ленін,— вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови» [1].

Боротьба більшовицької партії проти всіляких проявів великодержавного шовінізму, а також проти місцевого буржуазного націоналізму зміцнила братній союз та інтернаціональну єдність пролетаріату всієї Росії.

* *
*

Найвищого розвитку робітничий рух в Росії досяг у першій половині 1914 р. Характерною особливістю пролетарської боротьби цього часу була перевага політичних страйків над економічними. В рух включалися нові міста і промислові райони, а отже, і свіжі сили робітників, які не брали участі в страйковій боротьбі попередніх років. ЦК РСДРП писав в січневій листівці: «Незадоволення зростає всюди і скрізь. Прокидається демократія. Переповнюються тривогою серця гнобителів. А робітничий клас, як і раніше, йде на чолі руху, не шкодуючи ні сил, ні жертв, щоб визволити, нарешті, нашу країну від ганьби царської монархії» [2].

Річниця 9 Січня в 1914 р. була відзначена значно ширше, ніж у минулі роки. По всій Росії в цей день у політичних страйках і демонстраціях взяло участь 250 тис. робітників. На Україні страйки і демонстрації відбулися в Миколаєві і Катеринославі. Слідом за цим 28 лютого в день народження Т. Г. Шевченка в Києві, Харкові та Одесі пройшли політичні страйки протесту проти політики національного гноблення українського та інших народів царизмом. У Києві крім робітників у дводенній демонстрації взяла участь передова частина студентства та демократичної інтелігенції. В шевченківські дні українські буржуазні націоналісти виступили на боці царського уряду, солідаризувалися з ним в забороні вшанування пам'яті великого поета, знехтували національні інтереси українського народу, пішовши на змову з царизмом і кадетами. М. Грушевський, наприклад, вважав, що перетворювати ім'я Шевченка в лозунг протесту проти царського режиму і всього укладу тодішнього російського життя було б нерозумним [3]. «Такий **є всякий** ліберально-буржуазний націоналізм,— писав В. І. Ленін,— не тільки великоруський (він гірший за всі через його насильницький характер і спорідненість з пп. Пуришкевичами), але й польський, єврейський, український, грузинський і всякий інший» [4].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.
[2] «Социал-демократ», 15.XII 1913 р.
[3] «Літературно-науковий вісник», 1914, № 2, стор. 214.
[4] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 312.

Незабаром після цього по Україні прокотилася нова хвиля політичних страйків солідарності з петербурзькими робітниками в зв'язку з масовими отруєннями в березні на фабриці «Треугольник» та на тютюнових фабриках Богданова і «Лаферм».

Організованим і багатолюдним було святкування в 1914 р. на Україні Першого травня. Готуючись до нього, український пролетаріат проводив одночасно групові збори коштів у фонд більшовицької преси.

Першотравневий політичний страйк 1914 р. пройшов всупереч відчайдушному опорові місцевих органів влади, які намагалися будь-що не допустити робітничих виступів. Незважаючи на це, робітничий клас разом з усім російським пролетаріатом рішуче йшов на штурм ненависного буржуазно-поміщицького ладу. Велику роль у підготовці пролетарських мас до страйку відіграла листівка ЦК РСДРП, яка закликала робітників: «Розповсюджуйте заклики соціалізму і боротьби за волю ширше і ширше в день Першого травня. Влаштовуйте, де тільки можливо, одноденні страйки в цей день або вуличні демонстрації за рішенням місцевих організацій і груп РСДРП. Залучайте нових борців і організуйтесь для майбутніх революційних битв за повалення царської монархії» [1]. Листівка ЦК була поширена в Київській, Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях. Одночасно, за кілька днів до 1 Травня Київська, Харківська, Катеринославська, Кадіївська, Полтавська та Миколаївська організації РСДРП видали і розповсюдили свої листівки, в яких закликали робітників боротися проти царизму і світової війни, що насувалася. По всій Росії в страйку взяло участь майже 500 тис. робітників, більше ніж Першого травня 1905 р.

Першотравневим страйком були охоплені всі великі промислові центри України. Найбільш масовим він був у Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях. Усього в 85 страйках взяло участь 30 778 робітників, більшість яких (23 804 чол., або 77,3%) становили металісти. Порівнюючи з 1913 р., збільшення кількості першотравневих страйків свідчило про загострення політичної боротьби пролетаріату, що йшов під керівництвом більшовицької партії по шляху до нової революції. Це показали і проведені 19—20 травня політичні страйки протесту проти суду над робітниками Обухівського заводу в Петербурзі.

У статті «Про політичне становище» В. І. Ленін писав про боротьбу російського пролетаріату і внутрішнє становище в країні: «Сучасне політичне становище в Росії характеризується ростом страйкового руху взагалі, потім ростом політичних страйків (наприклад, першотравневих) і посиленням «правдистського» напрямку серед робітників...» [2]

Гострішою, ніж у минулі роки, була в першій половині 1914 р. економічна боротьба робітничого класу. На Україні на її розвиток дуже вплинула, як це змушені були визнати представники місцевої влади, економічна боротьба пітерського та московського пролетаріату. Найбільші

---

[1] Памятники агитационной литературы РСДРП, т. VI, вып. 1, М.,— Пг., 1923, стор. 4.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 265.

економічні виступи робітників у першій половині 1914 р. мали місце в Катеринославській губернії, де відбулося 19 страйків. Дводенний страйк 4 тис. робітників Донецько-Юр'ївського металургійного заводу в лютому і квітнево-травневий страйк 9 тис. металургів Петровського заводу мали великий вплив на розгортання руху в усьому Донбасі. Обидва вони були підготовлені місцевими організаціями і пройшли під їх керівництвом. Ряд вимог, висунутих робітниками обох заводів, був задоволений адміністрацією.

У Київській губернії в першій половині 1914 р. відбулося 14 економічних страйків, Харківській — 10, Херсонській — 41 і т. д., усього в восьми губерніях відбулося 90 страйків.

Революційна боротьба російського пролетаріату викликала хитання і незадоволення буржуазії урядом, який не міг придушити революційного руху в країні. «Розпад, вагання, взаємне недовір'я і невдоволення всередині системи 3-ього червня, всередині поміщиків і реакційної буржуазії,— писав В. І. Ленін про гризню між поміщиками і буржуазією.— «Вони» обвинувачують один одного — Пурішкевичі лібералів, ліберали Пурішкевичів — в заохоченні і прискоренні нової революції. Таке становище» [1].

В останні два місяці перед першою світовою війною (у червні — липні 1914 р.) революційна боротьба робітничого класу досягла найвищого розвитку. Загальний страйк бакинських нафтовиків, яким керували більшовики, став найважливішою політичною подією і прикував до себе увагу всього російського пролетаріату. На знак солідарності з бакинцями 3 липня відбувся грандіозний мітинг 12 тис. робітників Путіловського заводу. Поліція стріляла в робітників; двох з них було вбито, 50 поранено і майже 100 заарештовано. У відповідь на криваву розправу поліції 90 тис. робітників за закликом Петербурзького комітету РСДРП залишили роботу. В місті на заводах відбувалися мітинги і демонстрації. 7 липня в столиці страйкувало вже 130 тис. робітників, а через два дні на вулицях з'явились барикади. 11 липня число страйкуючих досягло 200 тис. Масовий політичний страйк петербурзьких робітників продовжувався до 14 липня і був яскравою демонстрацією керованих більшовиками пролетарських мас, що готувалися до повалення самодержавства.

Виступ робітників столиці був підтриманий всім пролетаріатом Росії. Страйк протесту відбувся на 13 підприємствах м. Києва, в якому взяли участь 1011 робітників. «Тільки повним поваленням кривавого ладу ми зможемо припинити насильства над пролетаріатом,— писав Київський комітет РСДРП в листівці з приводу подій в Петербурзі.— Вперед же під прапором Робітничої Соціал-Демократичної партії» [2].

У Харкові політичні страйки протесту і солідарності з робітниками Петербурга та Баку пройшли на багатьох заводах 5, 7, 8 і 9 липня. 7 липня біля залізничного переїзду відбулася демонстрація 3200 робіт-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 266.
[2] Памятники агитационной литературы РСДРП, стор. 197.

ників паровозобудівного заводу, яка супроводилася сутичками з поліцією [1].

В Одесі 1914 р. застрайкували робітники 17 підприємств. Страйк був підготовлений більшовицькою групою, до складу якої входили С. Г. Горбачов, П. К. Тарубаров, В. П. Кулик, В. Д. Вейсман-Вегман та інші більшовики [2].

І. Ф. Смирнов-Ласточкін.

Найбільш бурхливо відбувалися виступи в Миколаєві, де 10 липня припинили роботу 8674 робітники суднобудівного заводу «Наваль». Зібравшись на мітинг, вони прийняли запропоновану більшовиками резолюцію, в якій говорилось: «Ми, робітники Товариства миколаївських заводів і верфей, схвильовані подіями, які відбулися в Петербурзі та в Баку і супроводилися збройними насильствами уряду і поліції, виявляємо своє співчуття потерпілим і оголошуємо дводенний страйк» [3]. Після цього робітники з піснею «Вставай, подымайся, рабочий народ» вирушили в місто. Біля заліничного мосту на них напали війська й поліція і відкрили вогонь. Демонстранти теж зробили у відповідь кілька пострілів. Внаслідок сутички було тяжко поранено кількох робітників. Страйк тривав до 12 липня. В знак солідарності страйкували також робітники заводу «Руссуд». Усього в Херсонській губернії страйкували робітники 30 підприємств.

Політичні страйки російського пролетаріату, в тому числі і робітничого класу України, в липні 1914 р. свідчили, що розвиток революції в країні досяг найвищої межі, коли на чергу дня було поставлено питання про збройне повстання і повалення наскрізь прогнилої монархії Романових. Боротьба пролетаріату була спрямована також і проти міжнародної імперіалістичної буржуазії, яка спільно з російським царизмом і буржуазією гарячково готувала світову війну. Імперіалістична війна, яка почалася 19 липня (1 серпня) 1914 р. тимчасово припинила розвиток революції в Росії.

Революційна боротьба пролетарських мас Росії в перші 7 місяців 1914 р. була значно сильнішою, ніж за відповідний час в 1912 і 1913 рр. Лише в промисловості, підпорядкованій наглядові фабричної інспекції,

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1914, спр. 1437, арк. 85.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 386, 1914, спр. 2168, арк. 84—88.
[3] Там же, спр. 427, арк. 2.

в 1914 р. відбулося 3534 страйки з 1 337 458 учасниками, що значно перевищувало такі ж страйки в 1912 і 1913 рр. Політичних страйків в 1914 р. було в Росії 2401, або 67,9%, і в них взяли участь 985 655 робітників, або 73,8% всіх, що страйкували [1]. За іншими, більш точними, джерелами ця цифра становить 1425 тис. [2]

На Україні в першому півріччі 1914 р. відбувся 301 страйк з 94 416 учасниками, в тому числі 208 політичних страйків, або 70,1%, в яких взяли участь 66 668 чол., або 70,6% усіх робітників, що страйкували. За час страйків промисловці втратили від простою підприємств 274 772 робочих дні. З 90 економічних страйків робітники виграли 37, або 41%, решта закінчилася перемогою підприємців.

Історія робітничого руху в період столипінської реакції 1907—1910 рр. і в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр. показала, що російський пролетаріат і його складова частина — робітничий клас України — був єдиною до кінця революційною силою, здатною повести за собою трудящих на боротьбу за повалення російського самодержавства і знищення капіталістичної експлуатації. Керований своїм передовим авангардом — більшовицькою партією, робітничий клас шляхом впертої боротьби відстояв в роки столипінської реакції частину завоювань революції 1905—1907 рр. і, перегрупувавши свої сили, знову перейшов у наступ проти самодержавства в 1910—1914 рр.

У період столипінської реакції робітничий клас України провів з червня 1907 р. по жовтень 1910 р. 221 страйк з участю в них 97 684 робітників, в тому числі 44 політичних страйки, в яких взяли участь 61 794 чол. [3] В роки нового революційного піднесення (листопад 1910—перша половина 1914 р.) відбулося 958 страйків, в яких взяло участь 322 528 чоловік, в тому числі 520 політичних страйків з участю 186 389 чол., змішаних — 37 з участю 42 321 чол. і економічних — 401 з участю 93 813 робітників [4].

Як показують наведені підрахунки, революційний рух робітників у 1910—1914 рр. був незрівняно вищим, ніж напередодні 1905 р. За розмахом страйкового руху Росія, в тому числі і Україна йшла попереду всіх країн світу. Аналізуючи робітничий рух періоду нового революційного піднесення, В. І. Ленін зробив вірний висновок, що в робітничому класі накопичується величезна революційна енергія, яка приведе до революції. «Прийдешня друга революція виявляє вже тепер,— писав він,— *далеко більший* запас революційної енергії в пролетаріаті» [5].

Політична і економічна боротьба пролетаріату вплинула на розвиток революційного руху серед інших непролетарських верств населення — мільйонних мас селянства і демократичної інтелігенції. Посилився рево-

---

[1] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 год, Пг., 1915, стор. 241—243. Без відомостей по Варшавській фабричній окрузі.

[2] Рабочее движение в годы войны. Сборник документов, М., 1925, стор. 4.

[3] М. В. Демченко, назв. праця, стор. 142.

[4] Підрахунки зроблені на підставі офіційних джерел дореволюційних урядових установ, архіви яких зберігаються в ЦДІА УРСР.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 420—421.

люційний рух селянства, його боротьба за землю проти столипінської аграрної реформи. В 1910 р. на Україні мали місце понад 2434 селянських виступи, в 1911 р.—2 тис. Робітничий і селянський рух спричинився до зростання революційних настроїв в армії, що привело до спроб повстання в Чорноморському і Балтійському військових флотах в 1912 р.

Під безпосереднім впливом робітничих політичних страйків в 1912—1914 рр. посилились антиурядові настрої демократичної частини студентства вищих учбових закладів України, яке разом з робітниками брало участь в квітнево-травневих страйках 1912 р., а також у 1913—1914 рр.

Керований більшовицькою партією, робітничий клас України виступав у 1907—1914 рр. як керівна сила суспільства, гегемон загальнодемократичного руху проти царизму. В тісному братньому союзі з усім пролетаріатом Росії він ішов на чолі всіх трудящих по шляху до нової революції.

РОЗДІЛ VII

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ДРУГОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ

Перша світова війна була підготовлена всім ходом розвитку капіталізму. В. І. Ленін вказував на неминучість війн в епоху капіталізму і особливо в період, коли він переріс в імперіалізм. Розвиток капіталізму в цей період визначався надзвичайною нерівномірністю і стрибкоподібністю. Змінилося співвідношення економічних та політичних сил між імперіалістичними державами, що викликало намагання заново поділити вже поділений світ. Такий перерозподіл можна було здійснити лише шляхом війни.

Безпосередньою причиною війни 1914—1918 рр. було загострення суперечностей між двома ворожими імперіалістичними таборами — Антантою, куди входили Англія, Франція і Росія, з одного боку, союзом Німеччини та Австро-Угорщини, з другого.

Кожна з країн-учасниць цих таборів мала свої причини для участі у війні. Так, царська Росія прагнула захопити чорноморські протоки і цим самим не лише одержати важливу торгову артерію, а й забезпечити свій вплив на Балканах та Близькому Сході. Панівні класи Росії були вкрай невдоволені торговим договором, нав'язаним Німеччиною в 1904 р. Німецькі імперіалісти відкрито говорили про захоплення Прибалтики, Польщі, а австро-угорські — про захоплення частини України.

Проте для здійснення своїх планів російський царизм був погано підготовленим. Низький, порівняно з іншими капіталістичними країнами, рівень розвитку промисловості Росії позначався на її воєнно-економічному потенціалі. В Росії підготовкою до війни ні урядові, ні ділові кола по-справжньому не займалися. Її промисловість як у виробничо-технічному, так і в організаційному відношенні була підготовлена значно гірше, ніж промисловість інших капіталістичних країн, що приймали участь у війні.

Готуючись до війни, царський уряд вважав, що вона буде короткочасною, і армія воюватиме, використовуючи головним чином запаси, заготовлені в мирний час. В ході війни вони будуть поповнюватися шляхом виконання замовлень державними підприємствами, а також за рахунок поставок із-за кордону.

Але перші ж місяці війни показали короткозорість царського уряду, безпідставність його розрахунків. Всі мобілізаційні запаси були витра-

чені протягом перших чотирьох місяців війни. Казенні підприємства виявилися неспроможними задовольнити висунутий війною попит на озброєння і предмети матеріального постачання армії. Найтяжчим періодом у постачанні армії озброєнням та боєприпасами були весна і літо 1915 р., коли Росія їх витратила, а виробництво налагодити не зуміла.

Весною 1915 р. російська армія відступала по всьому фронту. Однією з основних причин відступу була криза її бойового постачання. У зв'язку з відходом військ, залишенням значної частини території і промислових підприємств, звужувалась матеріальна база Росії у війні. Тільки в таких умовах керівні кола царської Росії заговорили про «мобілізацію», тобто про перебудову промисловості на задоволення потреб війни, про втручання держави в економічне життя країни.

В 1915 р. було видно, що війна набрала затяжного характеру.

Уряди країн, що розраховували на короткочасну війну, тепер стали на шлях «регулювання» економіки. В цих країнах відбувався дальший процес зближення і злиття урядових органів з монополістичними об'єднаннями, тобто йшов дальший розвиток імперіалізму. «Капіталізм,— писав В. І. Ленін,— що розвинувся в імперіалізм, тобто в монополістичний капіталізм, перетворився під впливом війни в державно-монополістичний капіталізм» [1].

Втручання держави в економічне життя країни, що є найважливішою особливістю державно-монополістичного капіталізму, відбувалося в інтересах магнатів промислового й фінансового капіталу. Характеризуючи систему державного «регулювання» в період першої світової війни, В. І. Ленін відзначав, що воно має на увазі створити робітникам і частково селянству «*військову каторгу*, а банкірам і капіталістам *рай*» [2].

На шлях «регулювання» економіки вступила і Росія. В травні 1915 р. було утворено особливу нараду по артилерійському постачанню армії на чолі з військовим міністром. У серпні 1915 р. замість неї було утворено чотири наради: по обороні, паливу, перевозках і продовольству. Нарада по обороні очолювала апарат для «регулювання» економіки і мала назву «Особлива нарада для об'єднання заходів по обороні держави». На місцях працювали районні заводські наради. З одинадцяти районних заводських нарад, що діяли в країні на кінець 1915 р., на Україні було чотири: київська, одеська, катеринославська та харківська.

Для координації і «регулювання» промисловості, що працювала для потреб війни, крім урядових органів, були створені також громадські організації буржуазії. Провідна роль серед цих організацій належала воєнно-промисловим комітетам.

Воєнно-промислові комітети створювались майже в кожному місті. Місцеві комітети об'єднувались в обласні, а загальне керівництво ними здійснював Центральний воєнно-промисловий комітет, на чолі якого стояв колишній голова III Державної думи октябрист Гучков.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 346.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 301.

Завданням цих комітетів було всебічно сприяти урядовим і військовим організаціям в справі забезпечення армії і флоту зброєю, боєприпасами та всім необхідним для ведення війни.

Разом з цим буржуазія мріяла про перетворення воєнно-промислових комітетів в єдину організацію по координуванню промисловості всієї країни. Ця організація мала б сконцентрувати в своїх руках все керівництво діяльністю тилу і впливати на політичний курс уряду. Фактично ВПК охопили лише дрібні та середні підприємства. Великі ж підприємства, особливо ті з них, що входили до синдикатів, замовлення одержували безпосередньо від військового відомства, не користуючись посередництвом воєнно-промислових комітетів.

На 1 червня 1916 р. підприємства, що об'єднувалися воєнно-промисловими комітетами, одержали від військового відомства замовлень більше, ніж на 280 млн. крб.[1] Ці замовлення відразу ж викликали серед підприємств та діячів ВПК спекулятивну гарячку й ажіотаж. Спекуляції сприяло безладдя, що було в воєнно-промислових комітетах при розподілі замовлень. Внаслідок цього безладдя, а також відсутності сировини, палива, кваліфікованої робочої сили, утруднень з перевозками тощо підприємства, об'єднані у воєнно-промислові комітети, взятих на себе зобов'язань своєчасно не виконували. Так, Київський обласний ВПК за станом на 20 червня 1916 р. прийняв від військового відомства замовлень на 16 млн. крб., а виконав лише на 1,8 млн. крб.[2] В цілому ВПК виконали замовлень не більше, як на 50%[3].

Незадовільне виконання воєнно-промисловими комітетами замовлень стало причиною скорочення замовлень і обмеження діяльності комітетів.

Справою поліпшення постачання армії почали займатися також Земський союз і Союз міст, які з цією метою організували на паритетних засадах об'єднаний комітет (Земгор). Цей комітет ставив перед собою завдання — мобілізацію промисловості на забезпечення потреб фронту. Він об'єднував переважно дрібну промисловість місцевого значення. Безперечно, Земгор, будучи однією з масових організацій середньої і особливо дрібної буржуазії, відігравав чималу роль в забезпеченні потреб фронту. Проте через відсутність сировини, палива, кваліфікованої робочої сили та інші труднощі воєнного часу він не справився з покладеними на нього завданнями.

Державне «регулювання» промисловості, як і всього господарства, було на службі монополістичних об'єднань. Воно не тільки не послабило конкуренції, анархії виробництва, а, навпаки, ще більше загострило суперечності капіталістичного способу виробництва, створило сприятливі умови для збагачення монополій. Перебудова промисловості для задоволення потреб фронту відбувалася стихійно. Промисловці в погоні за над-

[1] И. Маевский, Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны, М., 1957, стор. 88.

[2] Известия Киевского областного военно-промышленного комитета, 1916, № 3—5, стор. 33.

[3] А. П. Погребинский, Военно-промышленные комитеты, «Исторические записки», 1941, № 11, стор. 167.

прибутками, які давало виконання воєнних замовлень, добровільно оголошували себе «мобілізованими».

Хоча в Росії під час війни значно зросло воєнне виробництво, російська армія протягом всієї війни відчувала гостру нестачу в озброєнні. В країні так і не було створено злагоджене воєнне господарство.

Перша світова війна з її величезним попитом на предмети бойового і матеріального постачання внесла структурні зміни в промислове виробництво країни. З усіх галузей промисловості швидко розвивались лише ті, що повністю працювали для задоволення потреб фронту, а решта залишилась без змін, а то й скорочувала своє виробництво. Так, вже на початку війни скорочували своє виробництво або зовсім припиняли його переважно підприємства пивоварної, винокурної, лісової та будівельної промисловості. Із всієї кількості продукції, що випускалась промисловістю країни в період війни, 75—80% йшло на задоволення потреб фронту і лише 20—25% — на задоволення мирних потреб [1].

Непідготовленість Росії до війни відразу ж позначилась на стані її промисловості. Царський уряд не вжив заходів для забронювання необхідної кількості кваліфікованих робітників за підприємствами. Від призову в армію звільнялися лише робітники та службовці залізничного транспорту. Всі ж інші, незалежно від кваліфікації і місця роботи, підлягали мобілізації. А все це призвело до нестачі робочої сили. Так, вже в липні 1914 р. в кам'яновугільній промисловості Донбасу з 203 тис. робітників, що працювали до початку війни, після першої мобілізації лишилось 137 тис. Кожна наступна мобілізація позначалась на чисельності робітників на підприємствах. Якщо в грудні 1914 р. тут кількість робітників зросла до 204,9 тис., то в липні 1915 р. вона зменшилась до 162,2 тис. чол.[2]

Такі ж зміни в чисельності робітників спостерігались в металургійній та інших галузях промисловості.

Тільки на кінець першого року війни царський уряд зайнявся питанням про надання відстрочок робітникам гірничозаводської, гірничої промисловості та іншим, що виконували замовлення військового відомства. Проте ці заходи не змогли вже вплинути на ті зміни, що відбувалися в складі промислових робітників країни під час першої світової війни. Докладніше про зміни складу промислових робітників України в роки війни мова йде нижче.

Вже в перші місяці війни на стані промисловості позначилася незадовільна робота залізничного транспорту. Слабкою була матеріально-технічна база залізниць країни. Ще до війни не вистачало вантажних вагонів. З початком війни значно зросло навантаження залізниць, а також змінились потоки вантажів. Невдалим було керівництво залізничним транспортом: залізниці країни розподілялись на фронтові і тилові. Все це негативно відбилося на роботі транспорту і вже в другій половині 1914 р. привело залізничне сполучення до повної дезорганізації. З боку правлячих кіл Росії нічого не робилось, щоб забезпечити необхідним залізничним тран-

[1] И. Маевский, Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны, стор. 107.

[2] Народное хозяйство в 1916 г., вып. VII, Пг., 1922, стор. 71.

спортом безперебійну роботу промислових підприємств країни, в тому числі й України.

В умовах війни зросло значення промисловості України, зокрема її важливіших галузей — кам'яновугільної та металургійної, розміщених головним чином в Донбасі.

В цей же час значно посилилась роль Донбасу як основного постачальника кам'яного вугілля. Пояснювалось це рядом причин. По-перше, імпорт вугілля, який до війни становив 16% всього палива, що витрачала країна, під час війни дуже ускладнився. По-друге, з окупацією німецькими імперіалістами Польщі був втрачений Домбровський басейн, який перед війною давав 20% вугілля, що видобувалося в Росії.

Донецький басейн, пристосувавшись до воєнного часу, збільшив видобуток вугілля з 1543,8 млн. пуд. у 1913 р. до 1743,9 млн. пудів у 1916 р., тобто на 13%[1].

Це збільшення видобутку вугілля в Донбасі в період першої світової війни було досягнуто за рахунок значного перевантаження всього технічного обладнання шахт, а також завдяки введенню в експлуатацію дрібних, тимчасових «самооборонських» шахт[2]. Останні, як правило, працювали на недоброякісних пластах, внаслідок чого значна частина видобутого вугілля ішла у відвали[3].

Проте збільшення видобутку вугілля в Донбасі не дало відчутного ефекту в роботі промисловості. Через незадовільну роботу транспорту воно залишилося на шахтах невідвантаженим. У всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу — народне господарство терпіло від нестачі вугілля.

Перша світова війна негативно вплинула на стан залізорудної промисловості України. Напередодні війни на криворізькій і керченській руді працювали металургійні заводи Півдня Росії та Царства Польського. Понад 40 млн. пудів залізної руди щорічно вивозилось за кордон[4].

З початку війни споживачами української руди залишились лише металургійні заводи Півдня Росії. Здавалося б, що з цим завданням залізорудна промисловість могла успішно справлятись. А в дійсності сталося інакше. На рудниках відчувалась гостра потреба в робочій силі вже після перших мобілізацій. Все це привело до зниження видобутку руди. Так, якщо в 1913 р. на Півдні України її було видобуто — 417 млн. пудів, то в 1914 р.— лише 323 млн. пудів, а в 1915 р.— 247 млн. пудів. У 1916 р. видобуток збільшився до 332 млн. пудів[5]; проте довоєнного рівня так і не було досягнуто. Видобутої на Україні руди не вистачало навіть для задоволення потреб місцевих металургійних заводів.

---

[1] Народное хозяйство в 1916 г., вып. VII, Пг., 1922, стор. 65—66.

[2] Шахти, що відкривалися дрібними власниками з метою уникнення призову до армії.

[3] А. Д. Ратнер и В. П. Ренке, Каменноугольная и антрацитная промышленность Донецкого бассейна, вид-во «Донуголь», 1928, стор. 6.

[4] Г. Марцалов, Война и железорудная промышленность Юга России, «Известия ЦВПК», 4. XII 1915 р., стор. 8.

[5] Збірник статистичних відомостей по народному господарству України, К., 1919, стор. 94—95.

Нестача руди, безперечно, не могла не відбитися на роботі металургійної промисловості, значення якої в умовах війни незмірно зросло. Як працювала металургія України під час першої світової війни, видно з таких даних про виробництво чорного металу [1].

Таблиця 39

Роки	Виплавлено чавуну		Вироблено литої болванки		Вироблено прокату	
	млн. пуд.	В % до 1913 р.	млн. пуд.	В % до 1913 р.	млн. пуд.	В % до 1913 р.
1913	189,7	100	166,6	100	141,0	100
1914	186,2	98,0	171,4	102,9	144,2	102,3
1915	167,5	88,2	151,7	91,1	125,7	89,1
1916	176,1	92,7	161,6	97,0	130,3	92,4
1 кварт. 1917 р.	32,6	17,1	29,6	17,7	22,4	15,8

В усіх трьох стадіях повного циклу металургійного виробництва (виплавка чавуну, виробництво напівпродукту — залізних і стальних болванок, прокатка болванок) обсяг скоротився. Хоча в 1916 р. виплавка чавуну дещо збільшилась, проте довоєнний рівень так і не був досягнутий.

Скорочення під час першої світової війни металургійного виробництва заводів України в значній мірі зумовлювалось незадовільним забезпеченням їх кам'яним вугіллям та робочою силою.

Значно збільшився попит на метал, необхідний для виготовлення предметів озброєння. Металургійні заводи України почали виготовляти новий сорт снарядної сталі. Збільшилось виробництво спеціальних видів чавуну і особливо феромарганцю та феросиліцію.

Із предметів озброєння на металургійних заводах України більше всього вироблялось снарядів. Замовлення на них виконували заводи: Нікополь-Маріупольський, Краматорський, Шодуар, «Провіданс», Макіївський та інші. Виробництво запальних стаканів було організовано на катеринославських заводах Шодуар та на Брянському заводі. В цей же час скоротилось виробництво залізничних рейок, що були основним видом продукції у довоєнному асортименті металургійних заводів України. Так, якщо в 1913 р. їх було вироблено 28,1, в 1914 р.— 31,6, то в 1915 р.— 26,6, а в 1916 р.— 18,9 млн. пудів [2]. Потреба в рейках під час війни значно зросла. Проте промисловці керувалися не інтересами країни, а інтересами власної кишені. Тому їх більше приваблювали замовлення на виготовлення боєприпасів, що давали більше прибутків.

[1] Статистический сборник за 1913—1917 гг., вып. 1, М., 1921, стор. 77; Г. Д. Бакулев, Черная металлургия Юга России, М., 1955, стор. 166.

[2] Г. Д. Бакулев, Черная металлургия Юга России, стор. 178.

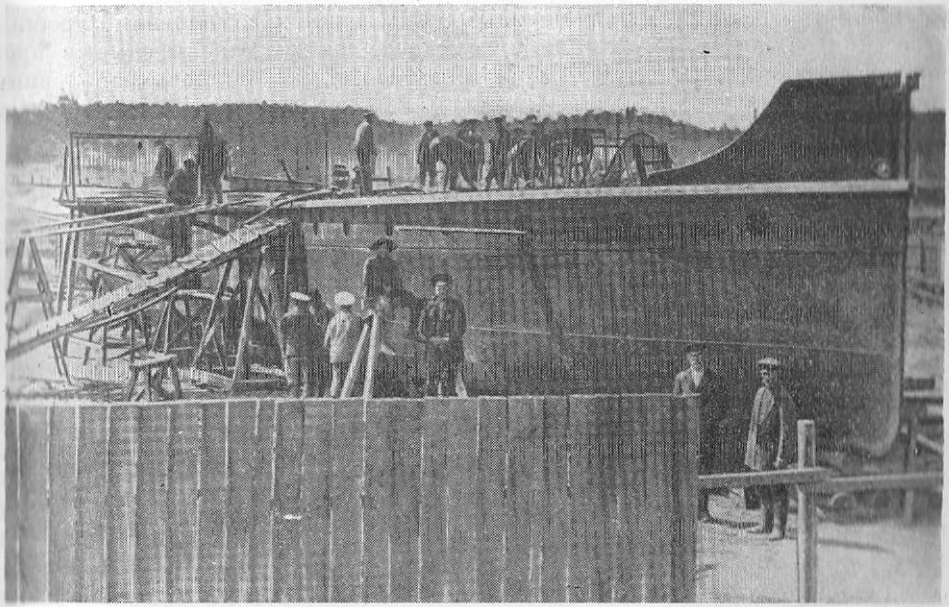

Будівництво пароплава на Південноросійському машинобудівному заводі в м. Києві.

В роки першої світової війни дещо зросла хімічна промисловість країни. Війна вимагала збільшення випуску вибухових та отруйних речовин, а також сірчаної та азотної кислоти, бензолу та інших вихідних матеріалів для виробництва цих речовин. На хімічних підприємствах Донбасу було розширено виробництво бензолу та різних кислот. Коксобензольна промисловість України збільшила виробництво бензолу: сирого з 5,5 у 1913 р. до 1560 тис. пудів у 1918 р., чистого — з 1,8 у 1913 р. до 574 тис. пудів у 1918 р.[1] Все ж заводам країни, що випускали вибухові речовини, не вистачало бензолу.

Під час війни особливого значення набула машинобудівна промисловість. Війна вимагала безперебійного постачання величезних армій всіма необхідними технічними засобами озброєння, які могла дати тільки високорозвинута машинобудівна промисловість. В Росії ж, як відомо, вона була відсталою, знаходилась у залежності від іноземних держав і виявилася неспроможною задовольнити найневідкладніші потреби війни.

Як тільки царський уряд оголосив мобілізацію приватної машинобудівної промисловості, зараховуючи підприємства, що працювали на потреби війни, до розряду привілейованих галузей, власники машинобудівних заводів форсували перебудову своїх підприємств на випуск озброєння. Ця перебудова не вимагала значних витрат. Машинобудівні заводи май-

[1] Г. И. Шигалин, Военная экономика в первую мировую войну, М., 1956, стор. 176.

же повністю переключились на виконання воєнних замовлень. Виробництво ж необхідних, але менше прибуткових на той час предметів промисловості припинилось. Вже до кінця 1914 р. зменшилось наполовину виробництво сільськогосподарських машин, а до вересня 1915 р. на 34-х великих підприємствах країни воно знизилось майже на 80% [1].

Незважаючи на те, що в період війни залізничний транспорт відчував гостру потребу в паровозах, їх випуск скоротився із 654 штук у 1913 р. до 420 в 1917 р. Путиловський завод зменшив випуск паровозів з 68 штук в 1914 р. до 2 в 1916 р., Луганський паровозобудівний завод Гартмана у 1914 р. використав свою виробничу потужність на 57,5%, у 1915 р.— на 62,5%, у 1916 р.— на 66,2%, а в 1917 р.— тільки на 43,7% [2]. Паровозобудівні заводи перейшли на виконання прибуткових замовлень головного артилерійського управління та військово-морського відомства, відсунувши на другий план виробництво паровозів.

Працюючи переважно на задоволення потреб армії, машинобудівна промисловість не змогла виконати своєї основної функції по створенню матеріально-технічної бази для розширення виробництва. Переведення машинобудівної промисловості країни на виконання військових замовлень призводило до руйнування старих налагоджених виробництв, виводило з ладу ряд великих підприємств, які не виробляли воєнну продукцію. Перехід машинобудівних заводів на виготовлення озброєння відбувався стихійно. Промислові ділки одержували на військових поставках величезні прибутки, не вкладаючи коштів для розширення виробництва. Все це робилося з відома царського уряду та його «регулюючих» органів, які цим самим не лише не сприяли створенню злагодженої воєнної економіки, а, навпаки, посилювали анархію виробництва, послаблювали воєнно-економічний потенціал країни.

Жодна з основних галузей промисловості України не втрималась на довоєнному рівні. Однією з причин такого занепаду була нестача палива та сировини. Особливо відчутною для промислових підприємств України вона була наприкінці 1916 — на початку 1917 р., коли з виключною силою проявився загальний розлад народного господарства. Так, дирекція заводу Ельворті (м. Єлисаветград) 13 листопада 1916 р. повідомляла військового міністра: «Доводимо до відома, що за відсутністю антрациту, нафти, дров завод припинив роботи ливарного, гранатного, ковальського і деревообробного відділів, де виготовлялись снаряди, міни та обози» [3]. Аналогічне становище було й на інших підприємствах України.

Але роки війни водночас були роками прискорення процесу дальшої концентрації і централізації виробництва та зростання на цій основі монополістичних об'єднань. В. І. Ленін у своїй праці «Загрожуюча катастро-

---

[1] Е. И. Измайловская, Русское сельскохозяйственное машиностроение, М., 1920, стор. 49.

[2] И. Маевский, Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны, стор. 118.

[3] Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР, ф. 369, оп. 16, спр. 58, арк. 173. (Далі — ЦДВІА СРСР.)

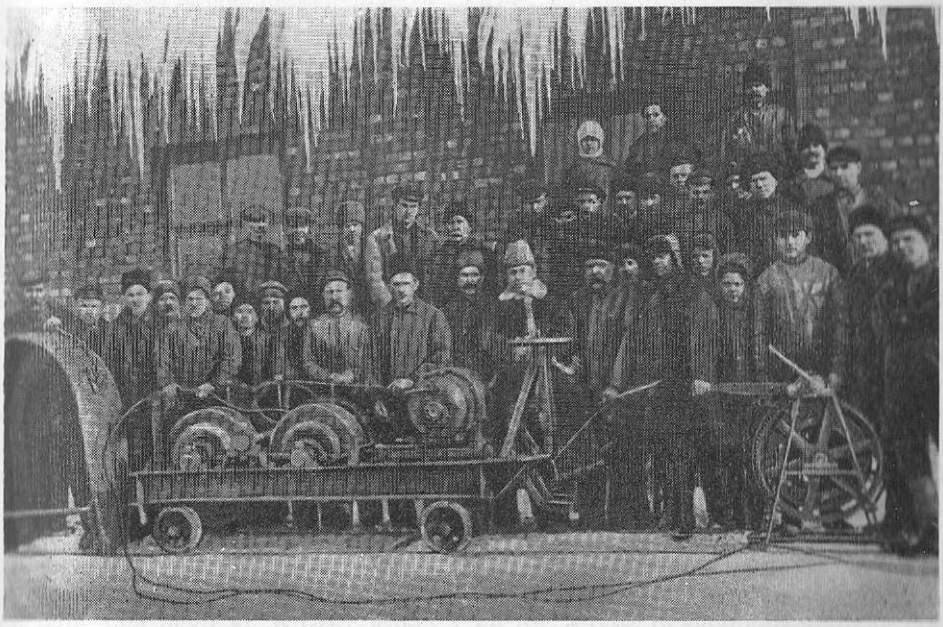

Робітники Юзівського металургійного заводу. 1917 р.

фа і як з нею боротися» відзначав, що війна подесятерила число монополій, збільшила їх роль і значення [1].

Перебудова промисловості на виконання воєнних замовлень сприяла концентрації виробництва, створювала умови для зростання монополістичних об'єднань. Промисловці, щоб забезпечити себе сировиною і паливом, захопити вигідні воєнні замовлення та встановити високі ціни на продукцію своїх підприємств, ставали на шлях об'єднання.

Процес дальшої концентрації виробництва торкнувся всієї промисловості — важкої і легкої. У металургійній промисловості він відбувався за рахунок дальшого розвитку комбінування, тобто організації при металургійних підприємствах металообробного виробництва, та шляхом злиття металургійних підприємств з кам'яновугільними.

Війна прискорила процес перетворення чисто металургійних заводів у змішані — металургійно-металообробні підприємства. Власники металургійних підприємств в гонитві за надприбутками налагоджували виробництво предметів, необхідних фронту.

Шляхом зрощення металургійних підприємств з кам'яновугільними утворювались т. зв. вертикальні комбінати. Так, у 1916 р. Російсько-Бельгійське металургійне товариство, крім Петровського металургійного заводу, мало також Вірівську, Софіївську та інші шахти. Анонімне акційне

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 323.

товариство «Русский провиданс», крім металургійного заводу на ст. Сартана Маріупольського повіту, мало свої шахти, а саме: «Успенська», «Ольга», «Сергій» — Рутченківських копалень[1]. Великі металургійні, металообробні та інші товариства і об'єднання приєднували до себе споріднені або допоміжні за характером виробництва підприємства, перетворювались у величезні комбінати. Так, у 1917 р. Південноросійське Дніпровське металургійне товариство складалось з 12 металургійних, кам'яновугільних, залізорудних та машинобудівних підприємств, де працювало близько 30 тис. робітників [2].

Процес акціонування промисловості країни під час війни відбувався нерівномірно. Так, якщо в 1913 р. в Росії було відкрито 240 акціонерних компаній, в 1914 р. їх нараховувалось 180, а в 1915 р.— лише 138. Зниження темпів створення акціонерних товариств пояснювалось тим, що в перші півтора роки війни промисловість ще погано пристосувалася до нових, незвичайних умов. У 1916 р., коли розгортається воєнне виробництво, акціонування капіталу в промисловості проходить інтенсивніше. Протягом 1916 р. було відкрито 244 компанії [3], а лише за сім з половиною місяців — з 15 березня до 1 жовтня 1917 р.— 416 компаній [4].

Зростання кількості монополістичних об'єднань супроводжувалось дальшою концентрацією робочої сили. Якщо в 1910 р. на піднаглядних фабричній інспекції підприємствах України з кількістю робітників понад 500 чоловік працювало 39,8%, то на 1 січня 1915 р. їх було вже 46,3% [5] всіх робітників, зайнятих на цих підприємствах. За час війни на ряді великих підприємств України кількість робітників значно зросла. Так, якщо на Брянському металургійному заводі в Катеринославі напередодні війни працювало 8 тис. робітників, то в 1916 р. їх було вже 14,8 тис. чол. Протягом цього ж часу кількість робітників збільшилась на Дніпровському металургійному заводі в с. Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ) з 10 до 14,8 тис., на Петровському металургійному заводі в Єнакієвому — з 8,4 до 14 тис., на Харківському паровозобудівному заводі з 3,6 до 6,5 тис. [6]

Процес концентрації і централізації виробництва під час першої світової війни відбувався при активній участі іноземного капіталу, приплив якого в промисловість країни, починаючи з 1916 р., посилився.

На перше січня 1917 р. із всього основного капіталу акціонерної промисловості Росії на долю іноземного капіталу припадало не менше 53, в

---

[1] ДОДА, ф. 9, оп. 1, спр. 3297, арк. 200.

[2] П. В. Волобуев, О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г. (март — октябрь), «Вопросы истории», 1959, № 9, стор. 47.

[3] Народное хозяйство в 1916 г., вып. VIII, стор. 155.

[4] П. В. Волобуев, О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г., стор. 47.

[5] Статистика Украины, № 18, серия III. Статистика промышленности и труда, т. I, вып. 8, Труд на Украине по данным сводов отчетов фабричных инспекторов за 1901—1914 гг., стор. 42, 46, 52—56.

[6] ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 21, спр. 30, арк. 19—20; История Харьковского паровозостроительного завода. Сборник документов, Харків, 1956, стор. 286.

тому числі на долю французького — 32,6, англійського — 22,6, німецького — 19,7, бельгійського — 14,2%[1].

Зростав іноземний капітал і в промисловості України. Якщо в 1913 р. в кам'яновугільній промисловості його було 108,2 млн. крб., в 1915 р., коли Донецький басейн став основним постачальником вугілля для всієї країни, сума іноземного капіталу зросла до 109,5 млн. крб. У 1916—1917 рр. із 159 млн. крб. іноземного капіталу, вкладеного в кам'яновугільну промисловість країни, 118,6 млн. крб., або 74%, припадало на Донецький басейн. Тоді ж із 258,4 млн. крб. іноземного капіталу, вкладеного в чорну металургію, на Україну припадало 200 млн. крб., або майже 80% [2].

Перша світова війна показала величезну невідповідність між рівнем розвитку виробничих сил в царській Росії і тими вимогами, які фронт пред'являв тилу. «Регулювання» промисловості, викликане умовами воєнного часу, втручання держави в господарські процеси неспроможні були хоча б до деякої міри усунути анархію виробництва, характерну капіталістичній економіці. Навпаки, цим були створені ще сприятливіші умови для наживи підприємців на війні. Промисловість України в роки війни переживала процес скорочення виробництва, йшла до занепаду. Викликані першою світовою війною зміни в промисловості країни відбилися на складі промислових робітників, зумовили дальше погіршення матеріального становища робітничого класу.

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Перша світова війна внесла серйозні зміни не лише в розвиток промисловості, а й в значній мірі змінила чисельність та склад робітників промислових підприємств країни. Вже перші мобілізації зменшили кількість робітників. Проте місця мобілізованих незабаром зайняли нові робітники, і середньорічна чисельність їх не тільки досягла довоєнного рівня, а на кінець війни навіть дещо перевищила його. Зміни чисельності робітників промислових підприємств України в період першої світової війни видно з табл. 40 [3].

Всього протягом 1914—1917 рр. кількість робітників на Україні зросла на 263,1 тис. чоловік, або 47,8%. Це насамперед пояснюється зростанням питомої ваги кам'яновугільної та металургійної промисловості в економіці всієї країни, а частково також — евакуацією на Україну ряду підприємств з Прибалтики та Польщі.

Крім промислових робітників, на Україні ще до початку першої світової війни працювало близько 400 тис. робітників-будівельників, близько

[1] П. Оль, Иностранные капиталы в России, Пг., 1922, стор. 9.
[2] Л. Я. Евентов, Иностранные капиталы в русской промышленности, М.—Л., 1931, стор. 47—48.
[3] Україна. Статистичний щорічник за 1928 рік, Харків, 1929, стор. 229.

1,5 млн. сільськогосподарських робітників [1] і понад 167 тис. залізничників [2]. Безперечно, чисельність будівельників та сільськогосподарських робітників в період війни зазнала певних змін. Проте незадовільний стан статистики не дозволяє дати більш-менш повну характеристику цих змін. Є всі підстави вважати, що у зв'язку з скороченням обсягу будівельних робіт в період війни чисельність будівельників зменшилась. Зменшилась також і чисельність сільськогосподарських робітників, які так само, як і будівельники, протягом всієї війни не користувалися відстрочками від мобілізації.

Таблиця 40

Роки	Приріст чисельності робітників за рік		Загальна кількість робітників	
	в тис.	в %	в тис.	в % до 1913 р.
1913	—	—	549,4	100
1914	82,2	14,9	631,6	114,9
1915	—0,2	—0,1	631,4	114,9
1916	3,9	0,6	635,3	115,6
1917	177,2	29,4	812,5	147,8

Війна внесла і помітні кількісні зміни в склад пролетаріату, зайнятого в окремих галузях промисловості українських губерній. Підприємства, що не працювали для потреб війни, закривались або значно скорочували виробництво. Підприємства ж, продукція яких була потрібна для армії, навпаки, розширювали виробництво. Як все це позначилось на чисельності робітників, видно з даних, наведених в табл. 41 [3].

Із таблиці видно, що вже протягом першого року війни в ряді галузей промисловості кількість робітників зменшилась, порівнюючи з 1913 р. Так, у 1915 р. кількість робітників на підприємствах силікатної промисловості скоротилась на 17 638 чол., або на 44,2%, на підприємствах по виробництву паперу, в друкарському виробництві — на 2092 чол., або на 26%, на підприємствах по механічній обробці дерева — на 5607 чол., або на 39%, на підприємствах по обробці льону, конопель — майже на 2000 чол., або на 17%.

За цей же час кількість робітників підприємств, що займалися обробкою металу, виробництвом машин, різних апаратів, збільшилась на 22 494 чол., або на 33,5%. Збільшувалася вона і протягом наступних 1916—1917 рр. Так, в 1917 р. кількість металістів в промислових підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, зросла, порівнюючи з 1913 р., на 48%.

[1] П. А. Лавров, Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957, стор. 6.

[2] Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 65.

[3] Таблиця складена на основі даних «Збірника статистичних відомостей по народному господарству України», К., 1919, стор. 100—101, і «Статистического сборника за 1913—1917 гг.», 1921, стор. 4—35.

Таблиця 41

Галузі промисловості	Кількість робітників			
	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1917 р.
Текстильна	14038	12909	11819	13743
Обробка металів, машинобудування та ін.	67126	69431	89620	98395
Силікатна (в т. ч. кераміка, цегла, черепиця)	39388	38504	21750	28197
Харчова та смакова	168590	170388	170209	183536
Обробка дерева	14677	13415	9070	13451
Паперова та поліграфічна	12807	13083	10715	9508
Обробка матеріалів тваринного походження	2902	2685	4083	4378
Хімічна	10235	9047	10297	16000
Інші галузі	2278	2428	1720	1895
Всього	332041	331890	329283	369103

Війна позначилась і на чисельності одного з провідних загонів пролетаріату України — робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Зменшення кількості шахтарів після першої мобілізації в липні 1914 р. викликало серйозне занепокоєння власників шахт, примусило їх вжити ряд заходів. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії домоглась того, щоб уряд дозволив безплатний проїзд всім тим, хто виявить бажання працювати на шахтах Донбасу. В кам'яновугільній промисловості Донбасу в роки війни відбувалося зростання кількості робітників з 168 440 чол. в 1913 р. до 280 372 чол. в 1917 р., тобто на 66% [1].

Збільшення в роки війни кількості робітників на шахтах Донецького басейну було викликане зростанням в країні попиту на кам'яне вугілля, а також зниженням продуктивності праці шахтарів.

Кількість робітників залізорудної промисловості України в роки війни зменшилась. Якщо в 1913 р. там працювало 24,3 тис. робітників, то в 1917 р.— 22 тис.[2] Це один з показників руйнівного впливу війни на народне господарство країни.

Під час війни найбільш рівномірно зростала чисельність робітників у металургійній промисловості України. В 1913 р. там працювало 89 510 робітників, у 1914 р.— 89 074, у 1915 — 105 984, у 1916 р.— 137 038, у 1917 р.— 142 587 робітників [3].

Перша світова війна внесла деякі зміни і в склад промислових робітників України. Перш за все за рахунок зменшення кількості робітників-чоловіків змінився статевий склад. Так, на підприємствах, що були під

[1] А. Г. Рашин, Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 79.
[2] Збірник статистичних відомостей по народному господарству України, стор. 93.
[3] Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 75.

наглядом фабричної інспекції, чисельність робітників-чоловіків зменшилась з 274 180 у 1913 р. до 273 233 чол. у 1914 р. Взагалі кількість робітників-чоловіків зменшилась з 82% у 1913 р. до 74% у 1916 р.[1]

Зменшення питомої ваги робітників-чоловіків відбувалося за рахунок збільшення кількості робітниць і зайнятих в промисловості підлітків та дітей. За даними фабричної інспекції, кількість робітниць на промислових підприємствах України в роки першої світової війни зростала так: в 1913 р. їх було 57 861, 1914 р.— 58 657, 1915 р.— 73 557 і в 1916 р.— 102 721[2].

Отже, якщо в 1914 р. кількість робітниць зросла, порівнюючи з 1913 р., на 1,2%, то в 1915 р. вона збільшилась, порівнюючи з 1914 р., на 27%. Як видно з наведених даних, використання жіночої праці лише протягом перших трьох років війни зросло на 77%.

Під час першої світової війни жіноча праця почала широко використовуватися в кам'яновугільній промисловості Донбасу та інших галузях, що були під наглядом гірничої інспекції. Так, якщо на шахтах Донбасу в 1913 р. працювало 2,4 тис. жінок, то на 1 вересня 1916 р. кількість їх зросла до 12,4 тис.[3] За період війни питома вага жінок-робітниць збільшилась в кам'яновугільній промисловості від 1,6 до 4,5%, а в залізорудній — від 0,05 до 4,5%[4].

У порівнянні з довоєнним часом на промислових підприємствах значно більше використовувалась праця малолітніх та підлітків. Зокрема на підприємствах, що були під наглядом фабричної інспекції, кількість підлітків та малолітніх зросла з 37 025 чол. в 1913 р. до 56 496 чол. в 1916 р.[5] Значно ширше, ніж у довоєнні роки, використання на підприємствах праці жінок, підлітків та дітей пояснювалось, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з другого — тим, що жіноча та дитяча праця була дешевшою. Все це було наслідком посилення експлуатації робітничого класу і наступу капіталу на працю.

Як уже зазначалося вище, незважаючи на неодноразові мобілізації, загальна кількість промислових робітників України в роки війни зростала. Які ж були джерела та умови цього зростання?

Під час першої світової війни в капіталістичному суспільстві продовжувався процес класового розшарування селянства. Частина селянства, позбавлена засобів виробництва, змушена була залишати село й шукати роботи на фабриках та заводах. Внаслідок дальшого розпаду кустарної промисловості ряди фабрично-заводських пролетарів поповнювалися колишніми кустарями та ремісниками, а також за рахунок потомствених

---

[1] Статистика Украины, № 18, серия III; Статистика промышленности и труда, т. I, вып. 8, стор. 8.

[2] Народное хозяйство в 1916 году, стор. 132—133.

[3] Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, Харків, 1917, стор. 8—9.

[4] Ю. И. Кирьянов, Изменения численности и состава рабочих в каменноугольной промышленности южного района России в годы первой мировой войны (на правах рукописи), М., 1959, стор. 5.

[5] Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 4—35.

Так відбувалась мобілізація в царську армію.

робітників. Але ці основні джерела поповнення робітничого класу не могли цілком задовольнити зростаючого попиту на робочу силу.

Підприємці і, перш за все, ті, що одержували замовлення від військового відомства, вже після перших мобілізацій заявили про значну нестачу на підприємствах робочої сили і особливо кваліфікованих робітників. Це питання кілька разів обговорювалось на з'їздах та нарадах фабрикантів і заводчиків. Безперечно, розмовами про нестачу робочої сили капіталісти прикривали свої прагнення посилити експлуатацію трудящих, щоб якомога більше нажитись на війні.

Царський уряд, йдучи назустріч капіталістам, запровадив з осені 1915 р. відстрочки від призову кваліфікованих робітників тих підприємств, що виконували замовлення військового відомства. Щоб ухилитись від військової служби, на фабрики та заводи йшла міська та сільська дрібна буржуазія, що не могло не впливати на склад фабрично-заводських робітників. В. І. Ленін в статті «Про умови прийому нових членів до партії» писав: «З часу війни фабрично-заводські робітники в Росії стали значно менш пролетарськими за складом, ніж раніше, бо під час війни поступали на заводи ті, хто хотів ухилитися від військової служби» [1].

У роки війни на промислових підприємствах використовувалися мобілізовані на тилові роботи селяни з середньоазіатських національностей. Підприємці були зацікавлені в одержанні таких робітників, бо вони по суті були зобов'язані працювати безплатно, за жалюгідне харчування.

З метою якнайбільшої наживи на поставках для армії капіталісти шукали дешевої робочої сили. Вони привозили робітників з Китаю, Ірану та інших країн Азії. Зокрема в липні 1915 р. царський уряд дозволив вільний ввіз в Росію робітників з Китаю та Ірану. Промисловці посилали в ці країни своїх агентів для вербування робітників. Згідно з кабальними

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 219.

договорами завербовані мусили працювати на підприємстві не менше двох років без жодного заперечення. На гірничих і гірничозаводських підприємствах України працювали робітники-китайці [1].

На численних підприємствах України використовувалася праця біженців із районів, захоплених військами німецьких імперіалістів. Необхідно відзначити, що загальна кількість біженців по всій Росії дорівнювала близько 5 млн. чол., більша частина яких належала до трудящих класів [2]. Царський уряд своїм циркуляром від 1 січня 1916 р. зобов'язував усіх працездатних біженців та членів їх сімей не відмовлятися від роботи, яку їм запропонують.

Досить вигідною для капіталістів робочою силою були військовополонені, бо вони майже нічого не коштували, хоча серед них було багато кваліфікованих робітників. Вже на початку 1915 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії висловилась за те, щоб застосувати працю військовополонених на підприємствах Донбасу. 17 березня 1915 р. Рада міністрів затвердила правила про відпуск військовополонених для роботи на приватних підприємствах [3].

Мобілізації до армії, своєрідність поновлення робочої сили в період війни змінили якісний склад робітників промисловості. Це досить наочно видно з складу робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну, де на 1 вересня 1916 р. працювало [4]:

Всього робітників	237 тис. чол.	100%
в тому числі:		
Військовозобов'язаних, що одержали відстрочку	104,6 тис. чол.	44,5%
Підлітків та дітей	12,4 » »	5,2%
Жінок	17,1 » »	7,3%
Біженців	2,5 » »	1,0%
Військовополонених	47,9 » »	20,0%
Робітників інших категорій . .	52,9 » »	22,0%

Характерною рисою зміни складу робітників кам'яновугільної промисловості була поява серед них біженців, військовополонених та військовозобов'язаних, що одержали відстрочки. Тільки з 1 вересня до кінця 1916 р. кількість військовополонених на шахтах Донбасу зросла з 47,9 тис. до 75 тис. чол., біженців з 2,5 тис. до 4,3 тис. чол., військовозобов'язаних з 104,6 тис. до 129,0 тис. чол. Все це свідчить про зростання в кам'яновугільній промисловості Донбасу кількості робітників, на яких розповсюджувався позаекономічний примус.

Аналогічне становище було і в гірничозаводських підприємствах України, де на 1 вересня 1917 р. військовозобов'язані, біженці та військовополонені становили 61,2%. На окремих металургійних заводах їх було

[1] Труды 40 съезда горнопромышленников Юга России, т. I, Харків, 1916, стор. 11—12.

[2] Материалы по истории профессионального движения в России, М., 1925, стор. 64.

[3] Труды 40 съезда горнопромышленников Юга России, т. I, стор. 8—9.

[4] Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России, т. II, стор. 10.

ще більше. На Донецько-Юр'ївському заводі їх було 78, на Кадіївському — 74, на Маріупольському — 70%[1].

Під час першої світової війни зменшилась кількість кадрових робітників. Напередодні війни вони становили в основних галузях промисловості України більше 84% [2]. Чисельність кадрових робітників, отже, зменшилась. Сумарних даних, що показували б зменшення кількості кадрових робітників по всій Україні або по окремих галузях промисловості, нема. Проте є дані по окремих великих підприємствах, які до деякої міри характеризують це зменшення. Так, на Брянському металургійному заводі в 1915 р. працювало всього 8150 робітників, з яких більше ніж трирічний стаж мали 2774 робітники (34%), а стаж менше 1 року — 4578 чол. (56%). На Дніпровському металургійному заводі в січні 1916 р. із 10 870 робітників стаж до 1 року мали 6870 чоловік (63%) [3]. В жовтні 1915 р. на Харківському паровозобудівному заводі з 6500 робітників лише 2600, тобто 40% кваліфікованих, а решта (3900) робітників раніше на виробництві не працювала [4].

Зниження в роки війни виробничої кваліфікації робітників видно на прикладі змін складу шахтарів Донецького басейну, де питома вага вибійників і всіх підземних робітників за цей час значно зменшилась. Так, якщо в січні 1916 р. вони становили 23% всіх робітників, то в грудні того ж року тільки 20,6% [5]. Таким чином, збільшення у 1916 р. кількості шахтарів в Донбасі відбувалося за рахунок наземних робітників. Це пояснювалося низькою кваліфікацією робочої сили, що прибувала на шахти.

Все це привело до зниження продуктивності праці шахтарів. Так, коли в 1913 р. продуктивність одного шахтаря в середньому за рік дорівнювала 9185 пудів, то вже в 1917 р. вона становила лише 5393 пуди, або 58,7% [6].

Зниження продуктивності праці робітників було викликане подорожчанням продуктів першої необхідності, зниженням реальної заробітної плати, дальшим погіршенням економічного становища робітничого класу.

Зміни в складі промислових робітників у роки війни не могли не впливати на хід революційної боротьби. Вони ускладнювали роботу більшовицьких організацій у боротьбі за маси. Разом з тим залучення в ряди промислових робітників значної частини пролетаризованого селянства, кустарів, ремісників, що розорялись, і членів сімей робітників піднімало їх революційну свідомість, збільшувало армію революційно-демократичних сил, які під керівництвом більшовиків вели рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни, царизму і капіталістів.

---

[1] ХОДА, ф. 616, оп. 1, спр. 190, арк. 6, 12, 21.

[2] А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв., стор. 155.

[3] ДОДА, ф. 9, оп. 2, спр. 3297, арк. 386.

[4] История Харьковского паровозостроительного завода, стор. 283.

[5] Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 189.

[6] Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 78.

ПОГІРШЕННЯ СТАНОВИЩА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

В роки першої світової війни, коли під її впливом монополістичний капіталізм перетворився в державно-монополістичний, нечувано збагатились монополістичні об'єднання буржуазії і різко погіршилось економічне та правове становище пролетаріату.

Вступаючи у війну, царський уряд, як і уряди інших країн, що воювали, посилив воєнно-поліцейські репресії проти робітників. За кілька днів до початку першої світової війни, а також протягом перших місяців війни поліція та жандарми провели масові обшуки в робітничих кварталах. У липні 1914 р. була розгромлена більшовицька газета «Правда», припинено вихід журналу «Вопросы страхования», закрито ряд професійних спілок та інших легальних робітничих організацій Росії, в тому числі й на Україні.

Майже вся Україна була оголошена на воєнному стані, який ще більше ускладнив умови роботи революційних організацій. З початком війни самодержавство посилило національний гніт народів окраїн Росії.

Характеризуючи становище робітників під час війни, суднобудівники Миколаєва в кінці 1915 р. писали: «Безправне, рабське становище робітників до війни після її оголошення стало безпросвітним. Найменші спроби робітників зрозуміти все, що відбувається, придушувалися в самому зародкові, а всі їх намагання організуватися неминуче приводять до в'язниці, заслання і каторги» [1].

Використовуючи воєнні умови, буржуазія рішуче перейшла в наступ на пролетаріат. Прагнучи як можна більше збагатитися на поставках військовому відомству, вона вимагала повної мобілізації робітників, запровадження військових порядків на підприємствах. Петроградське товариство фабрикантів та заводчиків розробило навіть проект постанови уряду про їх введення.

Проте царський уряд відхилив його. Безперечно, це аж ніяк не означало, що він був проти промисловців — самодержавство злякалось сили організованості робітничого класу. В цьому питанні уряд діяв хитріше. Військову дисципліну було вирішено ввести поступово, починаючи з робітників, які одержували відстрочки від мобілізації.

Становище робітників-військовозобов'язаних, які одержали відстрочки від мобілізації, було тяжким. Вони не мали права пред'являти будь-які вимоги адміністрації, відмовлятися від понаднормової роботи, вільно переходити з підприємства на підприємство. За підозріння в «політичній неблагонадійності», за найменше порушення внутрішнього розпорядку робітників посилали на фронт.

Відстрочки робітникам капіталісти використовували як зброю в боротьбі проти них. В органах, що відали відстрочками, місця захопили промисловці. Внесення до списків на одержання відстрочки залежало від

[1] ЦДІА УРСР, ф. 575, спр. 790, арк. 7.

бажання власників підприємств. Всі небажані для підприємців робітники до цих списків не вносились.

Використовуючи війну для наступу на робітничий клас, капіталісти виступили ініціаторами ліквідації робітничого законодавства, яке робітники завоювали в упертій революційній боротьбі протягом десятків років. Прикриваючись потребою в робочій силі, організації фабрикантів та заводчиків домоглися скасування царським урядом обмеження жіночої праці. 9 травня 1915 р. було затверджено положення Ради міністрів, де зазначалося: «До нічних і підземних робіт на кам'яновугільних копальнях Європейської Росії допускаються особи жіночої статі, а також малолітні робітники, які досягли п'ятнадцятирічного віку» [1].

А восени 1915 р. власники підприємств всіх галузей промисловості одержали право використовувати працю жінок та дітей у будь-який час. Були введені також обов'язкові надурочні роботи як для чоловіків, так і для жінок та дітей.

Офіціальні документи дозволяли використання жінок та дітей для роботи під землею і в нічний час, а також введення понаднормових робіт лише на підприємствах, що працювали для потреб війни. Фактично ж цим правом користувалися всі підприємства, тобто від законодавства про охорону праці, особливо жінок і дітей, нічого не залишилось [2].

В період першої світової війни царський уряд посилив боротьбу проти страйкових виступів робітників. Весною 1915 р. міністр внутрішніх справ у циркулярному листі на ім'я губернаторів звернув їх увагу на необхідність найсерйознішого нагляду за робітниками, щоб своєчасно придушувати революційні виступи. Робітників, що мали відстрочки, наказувалось негайно відправляти в діючу армію, а невійськовозобов'язаних арештовувати й висилати [3].

Під час першої світової війни поряд з дальшим обмеженням прав робітників України погіршувалось їх економічне становище — знизилась заробітна плата, збільшився робочий день, стали ще більш нестерпними умови праці тощо. Навіть за даними офіціальної статистики вже в перші місяці війни впала реальна, а в ряді галузей промисловості і номінальна заробітна плата робітників. Якщо на Україні середньорічна заробітна плата робітників підприємств механічної обробки дерева в 1913 р. дорівнювала 207 крб., то в 1914 р.— лише 177 крб. За цей же час вона зменшилась на підприємствах по обробці металів та виготовлення машин з 410 до 397 крб. [4], в гірничій та гірничозаводській промисловості — з 268 до 255 крб. [5]

Зниження в перші роки війни номінальної середньорічної заробітної плати пояснюється скороченням часу роботи підприємств, які не працю-

[1] О. К. Авербах, Законодательные акты, вызванные войной 1914—1915 гг., т. II, Пг., 1915, стор. 255.

[2] И. И. Шелымагин, Законодательство о фабрично-заводском труде. 1900—1917 гг., М., 1953, стор. 50.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1562, арк. 24.

[4] Статистический сборник за 1913—1917 гг., стор. 118—123.

[5] С. Г. Струмилин, Заработная плата и производительность труда в русской промышленности в 1913—1922 гг., М., 1923, стор. 73.

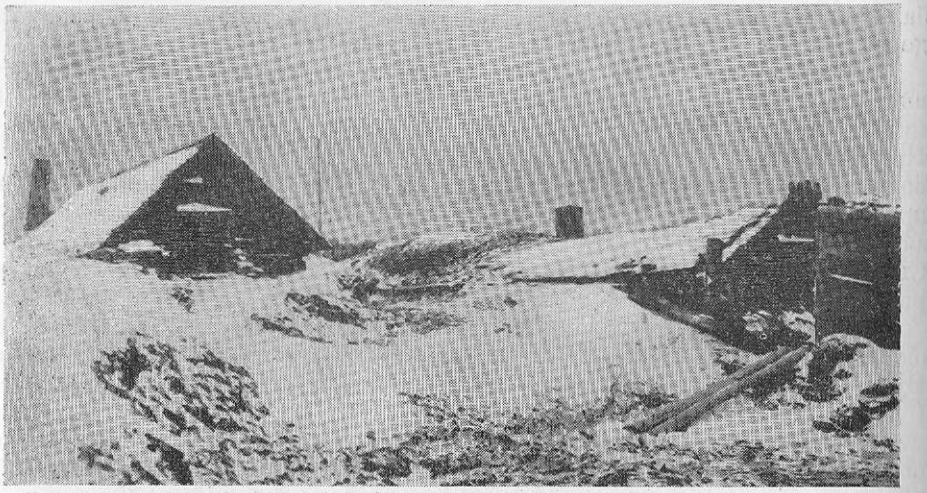

Землянки шахтарів.

вали на задоволення потреб війни, і частково тих, що переходили від випуску мирної продукції до виконання замовлень військового відомства. Але основною причиною зменшення номінальної заробітної плати було зниження на ряді підприємств розцінок. Так, на рудниках і шахтах Донбасу та Криворіжжя вони знизились до 20—50% [1].

Погіршення матеріального становища робітників було таким очевидним, що вже наприкінці 1914 р. воно примусило окремих промисловців дати незначні воєнні надбавки до зарплати. В березні 1915 р. міністерство торгівлі і промисловості зобов'язало власників підприємств ввести воєнні надбавки на дорожнечу. Звичайно, розпорядження міністерства торгівлі і промисловості про ці надбавки не завжди виконувалися промисловцями, а розмір їх встановлювався шляхом боротьби робітників з підприємцями. На Україні, як і по всій країні, він коливався від 6 до 25% заробітної плати.

Воєнну надбавку капіталісти часто використовували як засіб для утисків робітників. Вони її видавали не всім. Робітник, який протягом місяця, хай навіть з поважних причин, мав один прогул, одержував надбавку у половинному розмірі, а якщо більше одного прогулу, то не одержував зовсім. Воєнні надбавки, вирвані з рук капіталістів, дещо збільшували номінальну заробітну плату робітників.

Проте підвищення номінальної заробітної плати у період першої світової війни аж ніяк не було показником поліпшення добробуту робітників, бо воно набагато відставало від невпинного зростання цін на продукти харчування й товари першої необхідності.

[1] Ф. А. Романов, Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и второй русской революции, М., 1949, стор. 63.

Починаючи з кінця XIX ст. з року в рік зростала дорожнеча. В. І. Ленін в статті «Дороговизна жизни и «тяжелая» жизнь капиталистов», написаній у травні 1913 р., відзначав, що так званий показник цін, що визначається при складанні їх на ряд найважливіших продуктів, з 1908 по 1913 р. зріс із 2195 до 2729, тобто на 24%[1]. «Современная дороговизна,— писав В. І. Ленін в цій же статті,— это не что иное, как современная форма (капиталистическая) обнищания, разорения и ограбления трудящихся при неслыханном обогащении горстки капиталистов» [2].

Під час імперіалістичної війни створились ще сприятливіші умови для пограбування трудящих. Вже з кінця 1914 р. зростають ціни на продукти й товари першої необхідності. Це зростання в різних районах країни відбувалося по-різному й часто залежало від стану зв'язку між господарсько-економічними районами країни, який, до речі, вже на початку війни порушився.

Зростання цін на найважливіші продукти споживання видно з таких офіціальних даних [3].

Назва продуктів	Відносні зміни цін в грудні м-ці		
	1913 р.	1914 р.	1915 р.
Пшениця	100	107,9	162,2
Пшеничне борошно . .	100	107,2	150,9
Жито	100	133,6	178,5
Житнє борошно . . .	100	127,0	180,9
Крупа гречана	100	148,6	222,7
Пшоно	100	145,1	200,8
М'ясо	100	94,6	136,7
Масло	100	106,0	195,4
Сіль	100	140,3	242,8
Цукор рафінад . . .	100	115,6	155,6
» пісок	100	107,4	144,9

Про зростання цін на продукти й товари першої необхідності свідчать також відповіді міських дум Київської, Полтавської, Волинської, Подільської та Чернігівської губерній на запитання анкети, розісланої Київським обласним комітетом всеросійського союзу міст. Наприклад, з серпня 1914 р. по липень 1915 р. ціна одного пуда житнього борошна в Бердичеві виросла за цей час у 1,5 раза, в Кременці — майже у 2 рази, в Сквирі — 1,1 раза. За цей же час ціна одного пуда солі піднялась в Радомишлі з 44 до 70 коп., в Кременці — з 60 коп. до 2 крб.[4]

[1] В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 23, стор. 180.
[2] Там же.
[3] «Новый экономист», 1916, № 6, стор. 9.
[4] Анкеты о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской, К., 1919, стор. 10.

Царський уряд, будучи цілком і повністю на боці промисловців і торгівців, робив вигляд, що він бореться з ростом дорожнечі. Основною формою цієї боротьби було введення такс. Для таксування цін при міських управах були створені спеціальні комісії, що складалися з торговців, які, навпаки, були зацікавлені в зростанні цін.

Особливо відчутно погіршилось економічне становище робітників в 1916 р., коли ціни на продукти й товари першої необхідності ще більше зростали. Так, на рудниках Катеринославської гірничої округи в липні 1916 р. проти липня 1914 р. ціни на м'ясо збільшились майже в 3 рази; на сало — понад 4; на цукор — 2; на шахтарські костюми в 4; на чоботи більше, ніж у 3 рази. Таке підвищення цін на головні продукти споживання ставило робітників в дуже скрутне становище [1].

Разом із зростанням цін на продукти й товари першої необхідності значно збільшилась квартплата. В містах, де був трамвайний транспорт, підвищувались ціни на проїзні квитки.

Зростання цін на товари першої необхідності та квартири, яке небачено випереджало зростання номінальної заробітної плати, призвело до значного зниження реального заробітку. Вже наприкінці 1915 р. реальна заробітна плата шахтарів Донбасу (в товарних карбованцях) становила 76,5% її розміру у 1913 р. [2]

Реальна заробітна плата робітників Києва в 1915 р. скоротилась на 25,5%, а в 1916 р. на 45,2%, порівнюючи з 1912 р. [3]

Використовуючи обставини, викликані війною, для наступу на робітничий клас, капіталісти посилюють застосування штрафів. В Катеринославській губернії на підприємствах, де були введені табелі штрафів, в 1915 р. працював 31 951 робітник, з них протягом року було оштрафовано 13 856 чол., тобто був оштрафований майже кожний третій робітник [4]. Тоді ж на підприємствах Харківської губернії, що були під наглядом фабричної інспекції, був оштрафований кожен другий робітник [5].

Під час першої світової війни в гонитві за надприбутками капіталісти збільшували робочий день. Вже напередодні війни вони не дотримувались навіть застарілого закону про 11,5-годинний робочий день, що ще в 1897 р. був вирваний у царського уряду страйковою боротьбою робітників. Підприємці збільшували робочий день як безпосередньо, так і шляхом введення надурочних робіт та збільшення кількості робочих днів. На Харківському заводі Гельферіх-Саде робочий день тривав 15—16 годин, 2—3 години на добу формально вважалися надурочними [6]. На Дніпровському металургійному заводі в с. Кам'янському робочий день робітників усіх

---

[1] ЦДІАЛ, ф. 37, 1916, спр. 487, арк. 46.

[2] Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, стор. 234.

[3] А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв., стор. 293.

[4] Філіал ЦДІА УРСР в Харкові, ф. 834, оп. 1, спр. 368, арк. 7.

[5] Там же, арк. 42.

[6] А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв., стор. 294.

категорій,— як це записано в розрахункових книжках робітників доменного цеху,— вважався з 6 год. ранку до 6 год. вечора і з 6 год. вечора до 6 год. ранку, не виключаючи свят. Офіціально тривалість робочого дня тут визначалась 12 годинами, але фактично вона була значно більшою. Так, навіть в правилах внутрішнього розпорядку заводу зазначалось, що в день переходу змін робітники працюють без виходу із заводу до 18 годин [1].

Збільшення робочого дня, надурочні роботи при відсутності будь-якої охорони праці та техніки безпеки вели до збільшення на підприємствах кількості нещасних випадків. Капіталісти, прагнучи одержати якомога більше прибутків, нічого не робили для охорони праці робітників. Особливо небезпечною за умовами праці й технікою безпеки на той час була вугільна промисловість. В роки війни й без того застаріле технічне обладнання шахт зносилося, а своєчасного ремонту власники не робили. На шахтах не вистачало необхідного устаткування та запасних частин. Все це вело до частого обривання по кілька разів сточених канатів, пожеж, обвалів тощо.

Аналогічне становище з технікою безпеки було також на машинобудівних, цукрових та інших підприємствах. Внаслідок цього каліцтво робітників стало розповсюдженим явищем. Робітники паровозобудівного заводу Гартмана на початку 1916 р. писали: «Калічать робітників не менше, ніж на війні. Недавно вивісили об'яву, в якій говорилося, що у зв'язку з збільшенням нещасних випадків робітники, які одержали три поранення протягом 3-х місяців, переводяться майстрами на іншу роботу, на зовсім низьку оплату або і просто підлягають звільненню» [2].

Про дальше погіршення в роки першої світової війни матеріального становища робітничого класу України свідчило зростання кількості захворювань робітників. Наприклад, на Миколаївському суднобудівному заводі «Наваль» робітники хворіли: протягом січня 1914 р., коли на заводі працювало 8 тис. робітників,— 5692 дні, протягом січня 1915 р., коли на заводі було 11 тис. робітників,— 11 244 дні, а протягом січня 1916 р., коли там нараховувалось понад 13 тис. робітників,— 23 019 днів [3].

Страждали робітники від різних хвороб, серед яких значний процент становили шлункові. Так, в 1915 р. ними хворіли 21,8% всіх хворих на підприємствах Нікополь-Маріупольського гірничого товариства [4].

Все це було наслідком погіршення матеріального становища робітників і майже цілковитої відсутності медичної допомоги. В 1916 р., на Дніпровському металургійному заводі, де працювало 9283 робітники, в заводській лікарні було всього 3 лікарі, яким доводилося щоденно приймати по 450—500 хворих. Кілька шахт Донбасу, де працювали тисячі робітників, обслуговувались одним-двома лікарями або навіть фельдшерами.

---

[1] Завод им. Дзержинского (1889—1939 гг.), Дніпропетровськ, 1939, стор. 19.
[2] «Наш голос», 7.I 1916 р.
[3] Центральний державний військово-морський архів СРСР, ф. 512, спр. 181, арк. 3—34; спр. 13, арк. 2—39; спр. 41, арк. 1—25. (Далі — ЦДВМА СРСР.)
[4] «Вопросы страхования», 1916, № 12, стор. 8.

Поряд з відсутністю елементарної охорони здоров'я, незадовільною медичною допомогою в період війни погіршились житлово-побутові умови робітників промислових підприємств України. Особливо жахливі вони були у шахтарів Донбасу. Довгий час основними житловими приміщеннями на шахтах Донбасу були землянки. З дальшим розвитком вугільної промисловості їх місце зайняли казарми з «каютками» — невеликі сімейні будинки в одну-дві кімнати. Будинки ці були без стель, і зовні і всередині вимазані глиною, з глиняною підлогою. Зимою й восени тут було сиро і холодно. При перенаселенні робітничих районів Донбасу в цих «каютках» мешкало від 5 до 17 чоловік [1].

Шахтовласники, яким належали ці «житла», і до війни відпускали мізерні кошти для їх ремонту, а з початком війни зовсім перестали дбати про них. За роки війни збільшилась чисельність робітників Донбасу, а нових житлових приміщень ніхто не будував.

Ось що писали до журналу «Прикубанские степи» робітники Берестово-Богодухівської шахти в 1916 р. «Казарми всі розкриті, коридори розламані. Як тільки піде дощ, так і повідь» [2]. Живуть шахтарі, писали з Макіївки, «в старих халупах та арештантських бараках. Ще зовні можна прийняти за квартиру,— але всередині — не більше, як довгий коридор, який замінює все: і спальню, і їдальню, і вбиральню. Для повноти картини — в цьому приміщенні дуже холодно» [3].

Імперіалістична війна великим тягарем навалилася на плечі робітничого класу. Вже з початком війни стали рости ціни на продовольчі та промислові товари. Внаслідок зростання дорожнечі різко знизилась реальна заробітна плата робітників, збільшився робочий день. Ще гіршими стали умови праці, зросла кількість нещасних випадків. Все це довершувалося посиленням політичного безправ'я робітників, а на Україні, як і на інших окраїнах Росії, ще й посиленням національного гніту.

РОБІТНИЧИЙ РУХ

Буржуазія Росії, в тому числі й України, будучи зацікавленою в захопленні нових ринків, в одержанні високих прибутків на воєнних поставках, спільно з чорносотенними поміщиками повністю підтримувала імперіалістичну політику царського уряду, всіма способами намагалася приховати від народу імперіалістичний, загарбницький характер війни. Велику допомогу в цій справі їй подавали дрібнобуржуазні партії меншовиків та есерів, які, прикриваючись лозунгами «оборони батьківщини», проповідували відмову від революційної боротьби проти царизму. Ще шкідливішими і небезпечнішими, ніж відкриті соціал-шовіністи, були замасковані слуги буржуазії — центристи, що свій опорту-

[1] Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, стор. 216.

[2] «Прикубанские степи», 1916, № 11, стор. 28.

[3] «Рабочее утро», 4.XII 1915 р.

нізм і зраду робітничому класові маскували псевдореволюційними фразами. Підтримували політику царського уряду і українські буржуазні націоналісти та їх партії.

Лише очолювана В. І. Леніним партія більшовиків, високо тримаючи прапор пролетарської революції, вказала робітничому класу нашої країни і всього світу шлях боротьби проти несправедливої, імперіалістичної війни. Вона розробила послідовну революційно-марксистську платформу «в питаннях війни і миру і героїчно боролася за перетворення її в життя» [1]. В основі цієї платформи лежали ленінські лозунги про перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, про поразку царського уряду у війні та про цілковитий розрив із зрадниками соціалізму з II Інтернаціоналу і створення III Комуністичного Інтернаціоналу.

Керований більшовицькою партією пролетаріат країни поставився до війни негативно. «Єдиним класом в Росії, якому не вдалося прищепити зарази шовінізму,— писав влітку 1915 р. В. І. Ленін,— є пролетаріат. Окремі ексцеси на початку війни торкнулись лише найтемніших верств робітників... Загалом і в цілому робітничий клас Росії виявив себе імунізованим проти шовінізму» [2].

Вже в перші дні загальної мобілізації на Україні відбувся ряд антивоєнних виступів робітників. Ці виступи були результатом великої роботи більшовицьких організацій в масах. «З самого моменту оголошення мобілізації,— писалось в кореспонденції з Харкова в газету «Социал-демократ»,— коли в повітрі стало пахнути димом та кров'ю, передовий авангард наших робітників, сконцентрований в більшовицькій організації, почав діяльно вести агітацію серед запасних. З початком війни були випущені перші листівки» [3].

Більшовицькі організації Києва, Катеринослава, Чернігова [4] також випустили антивоєнні листівки, в яких викрили імперіалістичний загарбницький характер війни та закликали трудящих до боротьби проти війни, самодержавства і капіталістичної експлуатації.

Відзначивши, що війна ведеться в інтересах панівних класів, більшовики Києва писали: «Тільки революція, тільки повалення цього кривавого уряду, конфіскація поміщицьких земель і наділення землею селянства, тільки восьмигодинний робочий день і демократична республіка дадуть можливість Росії розвиватися без кривавих завоювань. Геть самодержавство насильників! Геть війну! Хай живе демократична республіка! Хай живе революція! Хай живе Російська соціал-демократична партія! Хай живе соціалізм!» [5]

Більшовицькі прокламації розповсюджувалися на промислових підприємствах, призивних пунктах, серед солдатів маршових рот, на залізничних станціях. Свій протест проти війни й самодержавства мобілізовані

[1] Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1959, стор. 164.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 278.
[3] «Социал-демократ», 20.XI 1915 р.
[4] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, Сборник документов, К., 1959, стор. 554, 555, 562.
[5] Там же, стор. 563.

робітники висловлювали в формі сутичок з поліцією, чорносотенцями, розгрому крамниць тощо.

На Україні антивоєнні виступи робітників на початку мобілізації мали місце в Катеринославі, а також у ряді міст Донбасу — в Луганську, Бахмуті, Макіївці та на залізничній станції Ясинуватій. У Катеринославі в перший день мобілізації на збірний пункт управління військового начальника зібралось понад 5 тис. мобілізованих робітників міста. Тут було також багато робітників, які й не підлягали мобілізації. Перед робітниками зажадав виступити один з місцевих чорносотенців, маючи намір своїм словом розворушити їх «патріотизм». Але його промова, замість співчуття, на яке він розраховував, викликала хвилю обурення. Присутні оточили промовця, вирвали з рук триколірний прапор і, незважаючи на захист поліції, добре нам'яли йому боки. Він ледве вирвався з оточення.

Поліція відкрила вогонь по робітниках, які переслідували чорносотенця, в результаті чого було одного вбито і шість поранено [1]. «Народ розлютувався ще більше,— як пише в своїх спогадах учасник цих подій В. Кожухін.— В поліцаїв полетіло каміння. Кількох городових збили з коней, роззброїли, решта втекла. Ніхто не заходив на військовий двір. Чути було вигуки: «Геть війну! Хай воює той, хто її задумав» [2].

В антивоєнних виступах в містах Донбасу брали участь по кілька тисяч, а то й по декілька десятків тисяч відкликаних з запасу робітників. Так, в Луганську їх було зосереджено на призовному пункті близько 20 тисяч [3]. Тільки завдяки застосуванню зброї та швидкому відправленню мобілізованих на фронт органам місцевої влади вдалося придушити ці виступи.

Слід, проте, зазначити, що антивоєнні виступи на Україні не набрали масового характеру. Взагалі ж війна дещо загальмувала робітничий рух. «З початком війни царський уряд арештував і заслав тисячі й тисячі передових робітників, членів нашої нелегальної РСДРП,— писав В. І. Ленін влітку 1915 р.— Ця обставина, поряд із запровадженням воєнного стану в країні, закриттям наших газет та ін., затримала рух» [4]. В цілому на Україні, як і по всій країні, затримка робітничого руху продовжувалася десь до осені 1915 р. Проте і в період його загальмування відбувалися робітничі виступи, зокрема вони почастішали з весни 1915 р.

Вже в першій половині 1915 р. інтенсивно йшов процес відновлення і активізації роботи місцевих організацій РСДРП, що зазнали розгромів на початку війни. Створювалися заново підпільні групи, партійні комітети, налагоджувалися їх зв'язки з центральними органами партії та між со-

---

[1] М. Ахун, В. Петров. Царская армия в годы империалистической войны, М., 1929, стор. 9; ДОДА ф. 9, спр. 2532, арк. 330.

[2] Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині), Дніпропетровськ, 1957, стор. 271.

[3] О. К. Кошик, Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку першої світової війни, «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 35.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 279.

бою. На Україні в цей період відновили свою роботу більшовицькі організації Києва, Катеринослава, Харкова, де працювали районні та загальноміські комітети.

Активну участь у роботі більшовицької організації Харкова тоді брали — М. К. Муранов, Я. І. Базанов, М. С. Данилевський, М. Ю. Ляхін, Києва — С. В. Косіор, в більшовицькій організації Катеринослава — В. К. Аверін, Т. Л. Бондарєв, Е. І. Квірінг, Д. З. Лебідь та інші.

В період війни більшовицькі організації України в своїй практичній роботі широко використовували легальні робітничі організації, які збереглися в умовах жорстокого поліцейського терору. До таких організацій відносилися лікарняні каси, професійні спілки, кооперативи та окремі клуби. Ці організації були своєрідними опорними пунктами більшовиків, їх легальними базами для революційної роботи серед широких пролетарських мас. На Україні в 1915 р. було понад 20 професійних спілок, в багатьох з них працювали міцні більшовицькі групи. В правліннях лікарняних кас, в робітничій групі страхової ради, в страхових «присутствіях» в роки першої світової війни також працювало багато більшовиків.

В умовах першої світової війни, коли всяка революційна робота жорстоко переслідувалася, великого значення в розгортанні революційного руху, в роботі більшовиків з масами надавалось налагодженню видання більшовицьких листівок. З початку війни до вересня 1915 р., тобто за період затримки розгортання робітничого руху на Україні, видано 24 листівки [1], з яких 10 листівок — Харківською організацією РСДРП, 7 листівок — Київською, 3 листівки — Катеринославською. Але ці дані не можна вважати вичерпними. Значна частина їх видавалась до революційних свят і містила заклики до посилення революційної боротьби проти війни, царизму і капіталістичної експлуатації.

Долаючи величезні труднощі, більшовики України робили спроби налагодити видання нелегальної робітничої газети. В зв'язку з цим велика робота була проведена Катеринославською організацією РСДРП весною 1915 р. Було створено друкарню, підготовлено матеріал, написано передову статтю для першого номера газети [2]. Проте арешти членів організації на початку липня 1915 р. перешкодили налагодженню видання друкованого органу. Вийшов лише один номер його під назвою «Южная правда» у серпні або вересні 1915 р. (точно встановити дату виходу не вдалося).

З відновленням та активізацією роботи більшовицьких організацій посилювався страйковий рух робітників України, як і всієї країни в цілому. Натхненниками і організаторами цього руху були більшовики. Під їх керівництвом економічні страйки переплітались з політичними.

Навесні 1915 р. в страйкову боротьбу активно включилися шахтарі Донбасу. Наприкінці березня і на початку квітня 1915 р. на Горлівських,

---

[1] Підраховано на основі даних збірника «Большевики в годы империалистической войны 1914 — март 1917 гг.» та архівних документів.

[2] Э. Квиринг, Екатеринослав, декабрь 1914 г.— июнь 1915 г., «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 132.

Вознесенських, Рутченківських та Чулковських рудниках Бахмутського повіту і на Варваропольських, Голубівських та Максимівських Слов'яносербського повіту застрайкувало до 14 тисяч гірників. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, але майже всі ці виступи закінчились безрезультатно.

У відповідь на посилення страйкового руху місцеві власті провели на рудниках масові арешти. Так, 1 квітня було заарештовано 22 шахтарі Вознесенських рудників тільки за те, що під час відвідування шахти губернатором робітники кричали: «На роботу не підемо!» [1] Проте, незважаючи на поразку, виступи шахтарів стали сигналом до страйків металістів. У другій половині квітня 1915 р. застрайкував Макіївський сталеварний завод товариства «Уніон». Понад три тисячі робітників зажадали від адміністрації підвищення заробітної плати на 10—25%, введення півгодинної перерви на сніданок та ін. Страйкуючих підтримали котельники макіївського заводу Фресса та шахтарі ряду заводських шахт. Кількість страйкуючих зросла до 4 тис. чоловік [2]. Металісти страйкували десять днів. Власті стягнули поліцію з усього Макіївського гірничого району. Понад 100 страйкарів було заарештовано і відправлено на фронт. Тільки військовою силою страйк вдалося придушити.

В другій половині квітня 1915 р. більшовики України розпочали діяльну підготовку до першотравневого свята, яке трудящі вперше мали відзначити в умовах війни. В окремих містах України їм вдалося випустити листівки, що закликали робітників до посилення боротьби проти війни, самодержавства та капіталістичної експлуатації. Проте масовий політичний виступ організувати в день Першого травня не вдалося. Часткові страйки в цей день мали місце лише в Харкові (500 чол.) і на будівництві залізниці Мерефа — Херсон. Проведенню страйків в інших місцях України перешкодили поліцейські репресії і арешти напередодні свят.

Травневі економічні страйки на Україні розпочалися виступами робітників харківських друкарень. 3 травня понад 200 робітників друкарні Яковлева висунули вимогу підвищення заробітної плати від 10 до 30%, а також поліпшення умов праці. З аналогічними вимогами виступили і робітники друкарні «Печатник». Задоволення своїх вимог друкарям, проте, домогтися не вдалось.

У Донбасі з вимогами підвищення заробітної плати страйкували робітники Горлівської шахти № 8 і Лідіївського рудника Маріупольської гірничої округи. Частковий кількагодинний страйк відбувся на Петровському заводі в Єнакієвому. Близько 1000 робітників прокатного, електричного та механічного цехів висловлювали цим страйком протест проти запроваджених на заводі нових правил внутрішнього розпорядку і домоглися їх скасування.

Страйкова боротьба на Петровському заводі продовжувалась і в черні. Високі ціни на продукти першої необхідності змушували робітників

[1] Робітничий рух на Україні в період імперіалізму, К., 1961, стор. 203.

[2] Г. Харечко, Накануне Февральской революции в Донбассе, «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 170.

вимагати підвищення заробітної плати. 21 червня припинили роботу робітники мартенівського цеху, через кілька днів до них приєдналися котельний, ливарний, модельний та рейкообробний цехи. Страйкуючі вимагали підвищення заробітної плати на 20%. Коли ж їм було відмовлено в цьому, до страйку приєдналися інші цехи. Тепер вони вже вимагали підвищення заробітної плати не на 20, а на 30%. Місцеві органи влади вжили заходів до придушення страйку. Поліції вдалося виявити організаторів і активних учасників страйку — робітників Я. О. Рябова, О. М. Фатова, І. І. Чайку, І. Я. Колесникова та заарештувати їх [1]. Незважаючи на тяжке матеріальне становище робітників, страйк в окремих цехах тривав до 10 днів і закінчився частковим задоволенням вимог робітників.

Поступове наростання революційного руху пролетаріату спостерігалося влітку 1915 р. по всій країні. Якщо в травні у Росії страйкувало 70 тис. робітників, то в червні — вже 80 тисяч. На Україні, крім червневого страйку робітників Петровського заводу, відбулися також страйки на шахті № 4 Кальміуської гірничої округи, на двох шахтах Горлівської гірничої округи, на кількох підприємствах Київської, Херсонської та Харківської губерній.

Незважаючи на суворий поліцейський режим воєнного часу, робітники, керовані більшовиками, все рішучіше виступали на боротьбу проти війни і капіталістичної експлуатації. Царський уряд жорстоко розправлявся з учасниками страйків. В першій половині червня 1915 р. в Костромі поліція відкрила вогонь по демонстрації робітників-ткачів, внаслідок чого 12 чоловік було вбито і близько 50 поранено. На початку серпня поліція розстріляла мітинг страйкуючих робітників Іваново-Вознесенська, де було вбито 100 і поранено 40 чоловік.

Ця кривава розправа царського уряду з робітниками мала широкий відгук серед пролетарських мас країни. Робітники відповіли на неї страйками протесту. Лише в Петрограді в них взяло участь понад 18 тис. чоловік. На Україні робітники заводу Гартмана в Луганську та Юр'ївського заводу в Слов'яносербському повіті готували страйки протесту, проте поліції вдалося арештувати їх організаторів [2].

Ще вищого піднесення досяг страйковий рух в країні у вересні 1915 р. В авангарді його йшли керовані більшовиками робітники Петрограда. За даними поліції, кількість учасників тут досягла 70 тис. чол. Петроградських робітників підтримав пролетаріат Москви, де, за тими ж даними, у вересні страйкувало близько 63 тис. чол. За даними більшовиків, в цей час страйкувало в Петрограді до 150 тис., а в Москві — до 90 тис. чол. [3]

Політичні страйки в Петрограді та Москві знайшли свій відгук в провінції. В Нижньо-Новгородській і Саратовській губерніях прокотилась хвиля страйків робітників. На Україні в цей час відбулося також кілька економічних страйків у Харківській, Катеринославській та Полтавській

[1] ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3117, арк. 286.
[2] ДОДА, ф. 9, оп. 2, спр. 1295, арк. 110.
[3] И. И. Минц, Революционная борьба пролетариата России в 1914—1916 гг. «Вопросы истории», 1959, № 11, стор. 26.

губерніях. Більшовицькі організації України під впливом подій в Петрограді й Москві активізували свою роботу. В листівках, випущених в цей час, вони закликали робітників наслідувати приклад своїх братів з Петрограда та Москви [1]. Відгукуючись на ці заклики, робітники окремих підприємств готувались до страйкових виступів. Проте місцевим органам влади спільно з промисловцями шляхом застосування репресивних заходів вдалося попередити ці виступи.

Загалом, за період затримки робітничого руху, тобто з серпня 1914 р. по вересень 1915 р., на Україні було 100 страйків, в яких брало участь понад 43 тис. робітників. В авангарді руху йшли робітники Катеринославської та Харківської губерній, переважно шахтарі та металісти. В Катеринославській губернії в 47 страйках брало участь понад 32 тис. чол., в Харківській — в 24 страйках понад 8 тис. чол.

Страйковий і революційний рух робітничого класу України восени 1915 р. набрав уже масового характеру. Всі намагання панівних класів знекровити пролетаріат шляхом відправки значної частини робітників на фронт, підірвати його сили жорстокими репресіями, задушити його кістлявою рукою голоду тощо не дали бажаних наслідків. В. І. Ленін, характеризуючи становище в країні в липні—серпні 1915 р., писав: «В теперішній час в Росії явно росте революційний настрій у масах» [2]. Зростання хвилі «страйкового і революційного руху в пролетаріаті» [3] було важливою складовою частиною подій, які привели до революційної кризи. Найважливішою з них була поразка армій царської монархії на фронтах війни. «Історія,— писав у другій половині вересня 1915 р. В. І. Ленін,— немовби повторюється: знову війна, як і в 1905 р., притому війна, в яку царизм втягнув країну заради виразних і явних завойовницьких, хижацьких і реакційних цілей. Знову поразка у війні і прискорена поразкою революційна криза» [4].

Затримка робітничого руху, викликана жорстокими репресіями на початку війни, мобілізацією значної частини робітників до армії, на кінець першого року війни змінилася революційною кризою, яку прискорила поразка армій царської монархії на фронті. В країні стала складатися безпосередня революційна ситуація.

* *
*

Величезне значення для дальшого розгортання революційного руху мали класичні праці В. І. Леніна, написані ним в 1915—1916 рр. В працях «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» та «Воєнна програма пролетарської революції» він

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 590.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 259.
[3] Там же, стор. 333.
[4] Там же.

довів, що в умовах нерівномірності розвитку імперіалізму соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах, що перемога соціалізму відбудеться спочатку в одній або в кількох країнах. Це геніальне ленінське положення, як і вся розроблена ним теорія соціалістичної революції, розв'язувало ініціативу робітників у боротьбі проти національної буржуазії, за звільнення від соціального гніту.

Керуючись у своїй практичній роботі безсмертним вченням В. І. Леніна, більшовицькі організації України в період з осені 1915 р. по осінь 1916 р. значно активізували свою роботу в масах. Вони активно працювали над дальшим зміцненням своїх рядів, проводили величезну за розмахом і глибоку за змістом роботу серед пролетаріату, готуючи його до наступної революції.

Серед більшовицьких організацій України восени 1915 р. досить діяльно працювала Харківська організація РСДРП. Вона в листопаді 1915 р. провела міську партійну конференцію, яка у відповідності з лінією ЦК РСДРП і вказівками В. І. Леніна прийняла ряд важливих рішень.

У посиленні діяльності партійних організацій України величезне значення мало налагодження зв'язків з центральними органами партії та провідними організаціями країни. Першими ці зв'язки відновили Харківська, Київська та Катеринославська організації. Так, уже в листопаді 1915 р. Харківський Комітет РСДРП доповів міській конференції, що він підтримує зв'язки «безпосередньо з організаціями Петрограда і Москви» [1], а в грудні 1915 р. центральний орган партії «Социал-демократ» писав, що Петербурзький комітет підтримує зв'язок з Харковом, Києвом і Катеринославом [2].

Відновивши зв'язок, місцеві більшовицькі організації України інформували центральні органи партії про свою роботу. Протокол міської конференції Харківської організації РСДРП був відправлений в ЦК РСДРП і надрукований в першому номері «Сборника социал-демократа», що вийшов у жовтні 1916 р. в Женеві [3].

Більшовики України одержували газету «Социал-демократ», а також друкували на її сторінках окремі кореспонденції. В одній із них, надрукованій наприкінці 1915 р., писалося: «В Харкові була розповсюджена в значній кількості відозва до солдатів, влаштовуються масовки з роз'ясненням факторів війни, читаються реферати групові, ведеться агітація на фабриках та заводах» [4].

Одним з важливіших показників дальшого посилення діяльності більшовицьких організацій України була боротьба їх проти воєнно-промислових комітетів, які ставили собі за мету підпорядкувати своєму впливові робітничий клас шляхом створення «робітничих груп» при них.

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 596.
[2] «Социал-демократ», 21.X 1915 р.
[3] «Сборник социал-демократа», 1916, № 3, М., 1934, стор. 146.
[4] «Социал-демократ», 20.XI 1915 р.

Питання про ставлення до воєнно-промислових комітетів для партії було питанням важливого принципового значення. В. І. Ленін відзначав, що для Росії воно таке ж важливе, як, наприклад, для Франції питання про участь соціалістів в уряді імперіалістичної буржуазії в роки війни. «Ми проти участі у воєнно-промислових комітетах, які допомагають вести імперіалістичну, реакційну війну,— писав В. І. Ленін.— Ми за використання виборної кампанії, напр., за участь на першій стадії виборів *тільки* з агітаційними і організаційними цілями»[1]. Таким чином, більшовики були за активний бойкот воєнно-промислових комітетів. Меншовики ж та есери відкрито відстоювали необхідність участі робітників у воєнно-промислових комітетах і цим допомагали царському урядові вести імперіалістичну війну.

Вибори до воєнно-промислових комітетів відбувалися в обстановці жорстокої боротьби більшовиків проти меншовиків. Переважна більшість робітничого класу рішуче відкинула буржуазний лозунг захисту батьківщини в імперіалістичній війні, відмовилась брати участь в шовіністичних організаціях буржуазії. На Україні «робітничі групи» були створені тільки при Київському обласному воєнно-промисловому комітеті та при кількох місцевих комітетах. «Робітнича група» Одеського обласного ВПК, хоч і була обрана, але ніякої роботи не проводила.

На Україні, як і по всій Росії, кампанія виборів до воєнно-промислових комітетів показала незаперечну перемогу більшовиків. Більшовицька тактика активного бойкоту цих комітетів відіграла велику роль у революційному вихованні робітників, які ще тісніше згуртувалися навколо більшовицької партії.

Створені при воєнно-промислових комітетах «робітничі групи» фактично стали легальними центрами меншовизму. Керівництво ними здійснювала «робітнича група» Центрального воєнно-промислового комітету, яку очолював К. Гвоздьов. Як не намагалися «гвоздьовці» виконувати наміри гучкових і коновалових щодо підпорядкування робітників буржуазному впливові, всі їх розрахунки зазнали невдачі.

Використовуючи виборчу кампанію до ВПК в агітаційних і організаційних цілях, всебічно посилюючи свою роботу, більшовицькі організації України, переборюючи значні труднощі, пильно оберігали й постійно підтримували зв'язок з В. І. Леніним, ЦК РСДРП, Бюро ЦК, Петербурзьким, Московським та іншими комітетами країни. Так, на початку 1916 р. з Петроградом зв'язок підтримували: Харківська організація через О. В. Ємельянова (Сурика) [2] і С. Ф. Буздаліна [3], Київська — через М. П. Тарногородського, більшовики Донбасу — через С. І. Лапіна, А. Б. Батова та Р. Б. Борисову [4].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 354.

[2] О. В. Ємельянов-Сурик, Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях, «Летопись революции», 1932, № 3-4, стор. 207.

[3] С. Буздалін, Февральская революция в Харькове, «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 17.

[4] Й. А. Багмут і П. М. Шморгун, Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 66.

Більш регулярне одержання революційної літератури, налагодження особистих контактів керівників місцевих організацій з керівними органами партії, безперечно, впливало на поліпшення внутріпартійного життя місцевих організацій, удосконалення їх роботи в цілому. Так, 1916 р. в Катеринославі працювали три районні комітети. В роботі партійної організації в цей час активну участь брали В. А. Валявко, Т. Л. Бондарєв і С. І. Гопнер, яка весною 1916 р. за дорученням В. І. Леніна приїхала з-за кордону в Росію, та інші. Про роботу більшовицької організації Катеринослава цього часу С. І. Гопнер в своїх спогадах писала: «Я прочитала кілька доповідей в заводському та залізничному районах і збори ці мені вдалися значно численнішими за ті, які я відвідувала в найжахливіші роки реакції, в 1909 і 1910 рр. На збори 1916 р. влітку приходило від 20 до 40—50 чоловік. Ступінь організованості був значний. Квартири, в яких проводилися збори, дуже ретельно охоронялися, провожаті з'являлись вчасно, патрулі розставлялися на далеку відстань... Всі умовні знаки і паролі виявилися непереплутаними, що для досвідченого підпільника є вірною ознакою хорошої організації [1].

З метою посилення керівництва революційною боротьбою трудящих катеринославські більшовики скликали загальноміську конференцію, яка відбулася на початку листопада 1916 р. у селищі Діївка під Катеринославом. В конференції брали участь представники партійних груп Брянського заводу, двох трубних заводів, «Сіріус», Рудського та Дніпровського металургійного заводу. 15 присутніх на конференції делегатів представляли до 350 членів партії.

На конференції були розглянуті такі питання: інтернаціонал і війна; війна і завдання соціал-демократії; доповіді представників про організаційну роботу на місцях; організаційні питання [2]. Обговорення всіх питань порядку денного проходило досить активно; всі ухвали її були витримані в ленінському дусі.

В Харківській організації РСДРП весною 1916 р. відбулися вибори нового складу комітету в зв'язку з закінченням його повноважень. На цей час в Харкові партійна організація в трьох районах нараховувала понад 150 членів партії [3].

В Донецькому басейні, крім Макіївського районного комітету РСДРП, відновили роботу й активно працювали в 1916 р. Луганський комітет, окремі більшовицькі організації в Бахмуті, на шахтах Юзівського вугільного району тощо.

Значну роботу проводив Макіївський районний комітет. В 1916 р. в Макіївці відбулись дві районні партійні конференції, регулярно скликались збори організації. Макіївський комітет об'єднував близько 20 партійних груп, в яких нараховувалось приблизно 400 чол. До складу комітету входили А. Никифоров, А. Батов, Т. Кириленко та Р. Борисова.

---

[1] С. Гопнер, 1916 год в Екатеринославе, «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 138—139.

[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 632—633.

[3] Архів Харківського обкому КП України, ф. 10, спр. 205, арк. 14.

В 1916 р. відновив свою роботу Чернігівський комітет РСДРП, в роботі якого активну участь брала Р. С. Землячка. В цей час в Чернігівській організації працювало до 50 членів партії [1].

Поряд з використанням у своїй практичній роботі легальних робітничих організацій більшовики приділяли велику увагу друкованій пропаганді. Питання створення нелегальної робітничої газети залишалося надзвичайно актуальним. Влітку 1916 р. більшовики Донецького басейну надрукували два номери газети «Правда труда», восени цього ж року Харківська організація РСДРП видала номер газети «Голос социал-демократа».

В передовій статті першого номера «Правды труда», надрукованого на гектографі, говорилось: «Лозунгами сучасного моменту для органу будуть відозви Центрального Комітету РСДРП, надруковані в № 47 газети «Социал-демократ». В цьому ж номері було вміщено статтю В. І. Леніна «Кілька тез», а також статті без підписів «Правда війни», «Річниця ганьби» (до десятиріччя існування Державної думи) тощо. В другому номері газети були надруковані передова під назвою «Наші сили та їх організація», статті «Міжнародна солідарність пролетаріату і боротьба за мир» та «Конференція соціалістів Європи».

Як і в перший рік війни, важливе місце в розповсюдженні революційних ідей серед трудящих посідали листівки. З осені 1915 р. до осені 1916 р. більшовицькі організації випустили понад 20 листівок, в тому числі Харківська — 8, Катеринославська — 6, Київська — 3. На Україні розповсюджувалися листівки Петербурзького, Московського та інших комітетів РСДРП.

Пропагуючи ленінські настанови в питаннях війни, миру і революції, більшовики України вели рішучу боротьбу проти меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, що стояли на позиціях соціал-шовінізму та центризму. Особливої гостроти в період першої світової війни набрала боротьба більшовиків проти українського буржуазного націоналізму. Українські буржуазні націоналісти, що перебували в еміграції, ще на початку війни утворили в Австро-Угорщині «Союз визволення України» (СВУ), який ставив собі за мету відірвати Україну від Росії. Демонструючи свої вірнопідданські почуття, українські буржуазні націоналісти в Росії всіляко допомагали урядові вести імперіалістичну війну.

Гострою зброєю в боротьбі проти буржуазного націоналізму в руках більшовиків України була пропаганда ленінських ідей інтернаціонального об'єднання трудящих України, як і всіх національностей Росії, навколо російського пролетаріату для боротьби за їх соціальне і національне визволення. Про успіх цієї пропаганди серед трудящих мас України яскраво свідчить лист В. І. Леніна до Інесси Арманд, написаний в січні 1917 р. Передаючи зміст розповіді одного солдата, який втік з німецького полону, Ленін писав: «Надзвичайно цікаво було подивитись і послухати. Пробув рік у німецькому полоні (взагалі там тьма страхіть) в таборі з 27 000 чол. **українців**. Німці влаштовують табори за націями і всіма силами відколю-

[1] Ю. Коцюбинский, Черниговская организация большевиков во время войны, «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 185.

ють їх від Росії; українцям підіслали спритних лекторів з Галичини. Результати? Тільки, мовляв, 2000 були за «самостійність» (самостійність в розумінні більше автономії, ніж сепарації) після місячних зусиль агітаторів!! Всі інші, мовляв, впадали в лють при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців.

Факт знаменний! Не вірити не можна. 27 000 — число велике. Рік — строк великий. Умови для галицької пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великоросів брала гору!» [1].

Серед робітничого класу, як і серед усіх трудящих України, буржуазно-націоналістична агітація не користувалась будь-яким успіхом. Український народ завжди високо цінив дружбу з російським народом і боровся за її зміцнення.

Керований більшовиками робітничий клас у період з осені 1915 р. до осені 1916 р. ще з більшою активністю, ніж у минулий період, піднявся на страйкову боротьбу. Особливого розмаху вона набрала в 1916 р. Початок страйковим виступам в цей час на Україні поклали робітники Дніпровського заводу. В ніч на 6 січня припинив роботу мартенівський цех, а 7 січня до страйку приєдналась робітники майже всього заводу — понад 7 тис. чоловік. Керували ним більшовики М. І. Арсеничев, І. М. Бесєдов, А. К. Войцехович, М. П. Новиков та ін. [2] Через уповноважених, обраних на цехових зборах, робітники вимагали підвищення заробітної плати від 30 до 60% та поліпшення постачання продуктами харчування і товарами широкого вжитку.

Місцеві органи влади та адміністрація заводу вживали всіх заходів для припинення страйку. В Кам'янське з Катеринослава були надіслані загін стражників та рота солдатів. 9 січня на завод прибув губернатор, який протягом години умовляв робітників стати до роботи. Коли ж умовляння не допомогли, він вдався до залякування, заявивши, що страйк на воєнному підприємстві є злочином і страйкарі будуть «каратися згідно з законом, який діє в місцевостях, що перебувають на воєнному стані» [3].

Це також не вплинуло на робітників. Вони вимагали від губернатора як від представника влади надання можливості вільно скликати збори і гарантувати учасників страйку від репресивних заходів. Коли ж організатори були заарештовані, то до своїх попередніх вимог робітники додали ще вимогу їх звільнення. 11 січня адміністрація заводу змушена була піти на поступки, і дніпровці приступили до роботи.

В день закінчення страйку на Дніпровському заводі, 11 січня 1916 р., застрайкували робітники миколаївського суднобудівного заводу «Наваль», на якому працювало в цей час близько 14 500 чоловік. 8 січня 1916 р. навалівці, не припиняючи роботи, пред'явили дирекції заводу вимоги: збільшити з 1 січня зарплату кожному робітникові на 3 коп. за годину; гарантувати всім робітникам 100 процентів заробітку; на 50% збільшити заробітну плату чорноробів; не провадити в примусовому порядку відрахувань із заробітної плати на потреби сімей запасних. Навалівці заявили,

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 223.
[2] Борні за Жовтень на Катеринославщині, Дніпропетровськ, 1958, стор. 40, 106.
[3] ДОДА, ф. 9, оп. 2, спр. 3297, арк. 387.

що чекатимуть відповіді адміністрації до 11 січня [1]. Не одержавши її в зазначений строк, вони застрайкували.

Першими припинили роботу робітники механічних та центральних інструментальних майстерень; за їх сигналом залишили верстати й інші. Страйкарі зібралися на подвір'ї заводу, де відбувся масовий мітинг. Настрій у робітників був піднесений. Всі, хто виступав, закликали продовжувати страйк, доки адміністрація не задовольнить всіх вимог робітників. Після мітингу близько 4500 робітників залишили заводське подвір'я і розійшлися по домівках. Наступного дня кількість учасників страйку зросла до 12 тис. чоловік.

Щодня страйкуючі зранку з'являлися на завод. Тут, на заводському подвір'ї, вони обговорювали новини, старости цехів та цехові уповноважені доповідали про результати переговорів з адміністрацією. Із старост цехів та 50 цехових уповноважених створився страйковий комітет. До його складу входили робітники-більшовики О. К. Скороходов, І. А. Чигрин, А. Ф. Радченко, І. М. Гордієнко та ін.

Погрожуючи відправкою страйкуючих на фронт, власті розраховували придушити страйк на самому його початку. На завод з'явився градоначальник Миколаєва віце-адмірал М'язговський. Але, як тільки він почав свою промову, в кількатисячному натовпі пролунали вигуки «По домівках!», і робітники швидко розійшлися. Щодня з заводу звільняли і відправляли на фронт по 40—50 чоловік, але й це не зламало волі страйкарів.

Наприкінці січня, з метою зриву страйку, в Миколаїв прибули представники Центрального воєнно-промислового комітету Козакевич і член «робітничої групи» меншовик Абросимов, який докладав немало зусиль, щоб умовити робітників приступити до роботи. Проте його намагання були марними.

Страйк, що спочатку мав економічний характер, поступово перетворювався на політичний. Робітники вимагали звільнення з-під арешту своїх товаришів. На мітингах робітники відверто говорили про запроданство і бездарність царського уряду, про необхідність посилення боротьби проти війни, самодержавства та капіталістичної експлуатації.

Звістка про страйк суднобудівників Миколаєва, незважаючи на те, що газетам було заборонено друкувати таку інформацію, швидко облетіла всю країну. Робітники промислових районів України подавали всебічну допомогу навалівцям. Так, пролетарі Луганська зібрали й надіслали страйкуючим робітникам 900 крб. [2], шахтарі Макіївського гірничого району — понад 300 крб. [3] Робітники кількох підприємств Харкова зібрали 425 крб. і відрядили до Миколаєва слюсаря складального цеху ХПЗ Д. Н. Веремія, який передав страйкарям гроші та братерський привіт від пролетаріату міста. Сердечно дякуючи, навалівці писали харків'янам: «Зібрані вами, товариші, гроші, ваш братерський привіт, ваша підтримка

[1] «Исторический архив», 1955, № 5, стор. 99—100.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3334, арк. 3.
[3] Там же, спр. 3311, арк. 97.

показала нам, що з робітниками м. Миколаєва йдуть робітники інших міст, що робітничий клас Росії з напруженою увагою слідкує за нашою боротьбою і серце його б'ється в рівень з нашим. Наша перемога буде перемогою всіх робітників Росії, а поразка наша відгукнеться тяжким ударом по всьому робітничому класу. Гаряча подяка вам, товариші, за те, що ви підтримали в нас віру в себе, віру в робітничу солідарність і вселили в наші душі тверду переконаність в кінцеву перемогу» [1].

Висловлювали класову солідарність та подавали посильну братерську допомогу навалівцям робітники Катеринослава, Одеси, Нікополя та ряду міст Донбасу. Підтримані матеріально і морально, суднобудівники Миколаєва продовжували боротьбу, твердо відстоюючи свої вимоги.

Адміністрація та місцеві органи влади робили все для того, щоб придушити страйк. 21 лютого 1916 р. градоначальник Миколаєва скликав спеціальну нараду, на якій розроблявся план остаточного придушення страйку. Згідно з цим планом, вимоги робітників мали бути частково задоволені; в тому випадку, якби цей захід виявився недостатнім, завод вирішено було закрити. 24 лютого завод було закрито, а всіх робітників звільнено.

За наказом військового міністра понад 7 тис. військовозобов'язаних робітників було надіслано в розпорядження військових властей. Мобілізація до армії відбувалася під охороною викликаних в Миколаїв військових частин та посилених загонів поліції.

Новий набір робочої сили провадився з 7 березня. В зв'язку з тим, що в армію було відправлено найбільш кваліфікованих робітників, через що продуктивність заводу різко знизилася, царський уряд змушений був згодом частину мобілізованих повернути на завод [2].

Страйк суднобудівників Миколаєва мав великий відгук серед широких пролетарських мас країни. Під його впливом відбувалися страйкові виступи взимку 1916 р. на ряді промислових підприємств Харкова, окремих шахтах Донбасу, на Павлівському цукровому заводі Харківської губернії та інших містах України.

В Харкові страйкові виступи були на заводі ВЕК, де в лютому близько 2000 робітників вимагали від адміністрації відшкодування збитків, яких вони зазнали під час евакуації з Риги до Харкова, і підвищення заробітної плати. Підготовила цей виступ більшовицька група заводу, до складу якої входили С. І. Покко, К. Й. Кіркіж, А. П. Люль, К. У. Медутіс, К. Ю. Пінне та ін. В лютому 1916 р. кілька годин страйкували 400 робітників трьох цехів заводу Гельферіх-Саде та близько 300 робітників Харківського паровозобудівного заводу. Домігшись часткового або повного задоволення своїх вимог, страйкарі приступили до роботи.

Кілька страйків відбулося взимку на шахтах Донбасу. 23 лютого не вийшла на роботу майже половина робітників шахти № 30 Рутченківських копалень Брянського товариства. Страйкуючі вимагали підвищення заро-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4385, арк. 134.
[2] «Исторический архив», 1955, № 5, стор. 109.

бітної плати. З аналогічною вимогою виступили в лютому й робітники шахти № 32 Рутченково-Чулківських копалень. Обидва страйки закінчились частковою перемогою страйкарів.

Широкого розмаху набрав страйковий рух на Україні навесні 1916 р. В квітні, вдруге в цьому році, застрайкували робітники Дніпровського металургійного заводу. Кілька сотень котельників 1 квітня пред'явили вимогу збільшення заробітної плати і припинили роботу. 4 квітня директор заводу Макомаський звільнив всіх робітників цеху. Звістка про це викликала загальне обурення, і протягом наступних кількох днів до страйку приєднались всі робітники заводу, залишились працювати лише військовополонені. Керовані більшовицькою групою, до якої входили М. І. Арсеничев, І. М. Бесєдов, А. А. Безпалов, Є. Люктюхов та інші, страйкарі вимагали скасування розпорядження про звільнення робітників котельного цеху, упорядкування розрахунків, підвищення заробітної плати та введення 8-годинного робочого дня.

Адміністрація заводу разом з місцевими органами влади намагалася придушити страйк. Вже в перші дні близько 30 робітників котельного цеху було відправлено на фронт, а всього за період страйку адміністрація послала в діючу армію до 300 чоловік. А. А. Безпалов, О. К. Губа, А. К. Войцехович та інші організатори страйку були заарештовані. На територію заводу «для підтримання порядку» були введені загін стражників та рота піхоти. В Кам'янське прибув і перебував тут до закінчення страйку відповідальний працівник міністерства торгівлі і промисловості, фабричний ревізор Котельников. Але страйкарі не здавалися. Тільки локаут дав змогу адміністрації заводу в кінці квітня придушити цей масовий виступ робітників.

Майже місячний страйк 7 тисяч робітників-металістів Дніпровського заводу мав великий революційний вплив на робітників фабрик та заводів Катеринослава. Навіть представники місцевих органів царської влади змушені були визнати, що він «підняв настрій робітників місцевих заводів» [1]. На заводах Гантке і Шодуар відбулися страйки на знак солідарності з дніпровцями, під час яких робітники також вимагали підвищення заробітної плати.

У квітні—травні 1916 р. нова хвиля страйкової боротьби прокотилася по шахтах Донбасу.

В умовах дедалі більшого погіршення економічного становища робітників і посилення їх експлуатації більшовицькі організації Донбасу розгорнули енергійну підготовку до страйку. Особливо старанно готувався до нього Макіївський комітет. На початку квітня він видав листівку, в якій поруч з викриттям грабіжницького характеру імперіалістичної війни були заклики до посилення боротьби проти війни, самодержавства та капіталістів. Закінчувалася листівка такими словами: «Протестуйте проти дорожнечі. Вимагайте підвищення заробітної плати. Піднімайте червоний прапор повстання проти наших катів, вбивць та грабіжників. На вулицю! Краще вмерти вільними, ніж жити рабами! Геть царську монархію!

[1] ДОДА, ф. 9, оп. 2, спр. 3297, арк. 161.

Хай живе демократична республіка в Росії! Хай живе міжнародний пролетаріат! Геть експлуататорів! Хай живе соціальна революція! Хай живе соціалізм!» [1].

Макіївський комітет проводив численні масовки, збори та мітинги. Більшовики старанно готувалися до страйку, використовували всякі легальні можливості зв'язку з широкими пролетарськими масами. Коли членам Фурсівської партійної групи стало відомо, що в середині квітня адміністрація Ртутної та Вугільної копалин скликає збори робітників, щоб примусити їх дати згоду на відрахування з зарплати на користь сімей мобілізованих, група прийняла рішення використати їх для антивоєнної агітації. Після вступної промови директора шахти на зборах виступив робітник С. І. Лапін. Він заявив, що війна ведеться тільки в інтересах імперіалістів і допомагати їм робітники не будуть. «Коли війна йде в інтересах капіталістів, то утримання й допомога «солдаткам» мусять йти виключно з кишені капіталістів, а ми, робітники,— противники війни» [2],— сказав промовець. Після цього виступу більшовики залишили збори, які фактично були зірвані. Рішучий виступ більшовиків проти війни справив велике враження на присутніх.

14 квітня на двох шахтах Брянського кам'яновугільного рудника Луганської гірничої округи, а також на Ірмінському руднику Алмазної гірничої округи шахтарі припинили роботу. 18 квітня застрайкували робітники Петро-Мар'їнських і Варваропольських шахт, Орлово-Олепінського, Кам'янського та Орловського рудників Алмазної гірничої округи, а також Рутченківських шахт товариства «Русский Провиданс», Маріупольської гірничої округи [3]. Всього на цих шахтах страйкувало 21,5 тис. чол. [4]

Всі ці страйки мали економічний характер. Учасники їх вимагали підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці. На переважній більшості шахт робітники примусили шахтовласників задовольнити їх вимоги. Страйки продовжувалися по 2—4 дні.

Важливе місце в страйковому русі в квітні—травні 1916 р. в Донбасі належить шахтарям Горлівсько-Щербинівського району, які продемонстрували високу свідомість та героїзм.

Із шахт цього району першими 14 квітня застрайкували робітники Вірівського рудника, а на другий день їх підтримали шахтарі Софійського рудника. 15 квітня Макіївський комітет скликав нелегальну нараду представників всіх великих шахт району. Її учасники висловилися за негайний початок загального страйку. На другій нараді представників шахт було створено страйковий комітет, до складу якого входили М. М. Голдобін, С. І. Лапін, І. Циганков, І. Юрченко, Матросов та П. О. Мойсеєнко — організатор відомого морозівського страйку, що в цей час працював столяром в Горлівці. Трохи пізніше для допомоги комітету була створена рада по керівництву страйком. Складалася вона з 36 представників шахт

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 608.

[2] «Страйк гірників Горлівсько-Щербинівського району 1916 р.», Харків, 1932, стор. 16—17.

[3] ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 822, арк. 423.

[4] Там же, арк. 481.

Депутати більшовицької фракції IV Державної думи на засланні в Туруханському краї.

та копалень і була ширшим органом, що об'єднував усі зусилля страйкуючих [1].

В двадцятих числах квітня вже страйкували всі шахти району та ряд інших підприємств. За даними начальника гірничого управління Півдня Росії, в Горлівсько-Щербинівському страйкові брало участь 25,5 тис. чол., всього ж у Донецькому басейні в квітні 1916 р. страйкувало 47 тис. чол.[2], а за даними газети петроградських більшовиків «Пролетарский голос» їх було 70 тис. [3]

Страйкарі шахт Горлівсько-Щербинівського району вимагали підвищення заробітної плати на 50%, а також поліпшення умов праці та життя шахтарів. Висуваючи такі вимоги, страйковий комітет мав на увазі воєнну обстановку, а також зміни в складі робітників — нове шахтарське поповнення здебільшого не мало досвіду економічної і політичної боротьби. Що ж до політичних вимог, то вони в досить ясній і чіткій формі формулювалися в більшовицькій листівці, випущеній напередодні страйку.

---

[1] Л. Р. Никифорова, Горловская забастовка 1916 г., «Исторические записки», 1953, № 44, стор. 84.

[2] А. П. Гриценко, Піднесення робітничого руху в Донецькому басейні (1915—1916 рр.), Історико-філософський збірник № 9, Вид-во Київського державного університету, К., 1958, стор. 108.

[3] ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 822, арк. 432; «Пролетарский голос», 18.XII 1916 р.

За згодою учасників страйку місцем загальних зборів страйкарів району було обрано територію між шахтами Фурсово-Ртутною і Горлівською № 5 (в першу річницю страйку на цьому місці було споруджено пам'ятник). На збори з'являлися тисячі гірників. Тут виступали оратори з палкими промовами, члени страйкового комітету доповідали про хід переговорів з адміністрацією, читалися статті з газети «Социал-демократ» і т. д.

Місцева влада стягувала до Горлівки поліцейські та військові сили. За розпорядженням катеринославського губернатора сюди прибули рота солдатів та загін кінних стражників. На шахтах почались арешти. У відповідь на це робітники організували бойові дружини, які чергували на рудниках і шахтах.

Переконавшись, що обставини складаються не на їх користь, шахтовласники пішли на деякі поступки і пообіцяли підвищити заробітну плату на 20—30%. Але робітники відмовилися від цієї подачки і продовжували страйк. Після цього місцеві власті почали вживати більш рішучих заходів для його придушення. На кінець квітня в Горлівсько-Щербинівський район було стягнуто до 1000 солдатів і козаків. На шахтах закрились так звані «потребилівки», де робітники могли не лише купити, а й одержати в борг продукти харчування; був також припинений підвіз продуктів на місцеві ринки. Організована страйковим комітетом допомога виявилась недостатньою.

Страйкуючі робітники надіслали телеграми в IV Державну думу та міністерство торгівлі й промисловості з протестом проти дій місцевих властей, але на жодну з них відповіді так і не одержали. Факт відправки телеграм був використаний місцевими органами влади для арешту окремих керівників страйку і розправи з ними.

Проте ні нестерпні злидні, ні арешти окремих організаторів страйку не похитнули рішучості шахтарів. Страйк тривав. Страйковий комітет 29 квітня пред'явив адміністрації ультиматум, в якому востаннє попереджував, що коли вона не виконає всіх вимог і не звільнить заарештованих до ранку 30 квітня, роботу залишать всі робітники, що продовжували працювати в механічних майстернях та на електростанціях, і шахти будуть залиті водою.

День 29 квітня був тривожний. На районний мітинг зібралося кілька тисяч чоловік. Учасники його, як про це свідчили очевидці, були досить роздратовані. Поліція шукала лише приводу, щоб застосувати зброю. Страйковий комітет робив все можливе, щоб не допустити розстрілу робітників. На мітингу шахтарі одностайно вирішили наступного дня знову всім зібратися.

30 квітня на загальні збори страйкарів з'явилися місцевий пристав, окружний гірничий інженер та командир прибулої до Горлівки роти солдатів. Пристав всіляко погрожував робітникам, а командир роти в своєму виступі прямо заявив, що «коли влада буде передана поліцією в його руки, ніякої стрілянини вгору або холостими патронами допущено не буде; якщо доведеться вдатися до зброї, це буде бойова стрільба» [1]. Свято

[1] ДОДА, ф. 9, оп. 2, спр. 7297, арк. 439.

Першого травня страйкарі вирішили провести окремо на кожній шахті, а 2 травня зібратися на чергові загальні збори на постійному місці. Ці збори і здалися властям зручним приводом для розправи з робітниками. Напередодні командирами підрозділів поліції та війська був розроблений план, який зводився до того, щоб не допустити гірників на місце зборів і розправитися з ними в момент, коли вони будуть підходити.

2 травня о 5 годині ранку поліція і війська оточили територію, де мали відбуватися збори, а також розташувалися вздовж шляху, який ішов з Щербинівської, Нелепівської та Північно-Микитівської шахти. Як тільки по ньому рушив кількатисячний натовп шахтарів з жінками і дітьми, стражники зустріли їх нагайками і прикладами.

Проте кілька сот робітників все ж зібралось на території між Фурсово-Ртутною і 5-ю Горлівською шахтами. Їх негайно оточили поліцейські і солдати. На виручку арештованих кинулось до 2 тис. шахтарів, але стражники і поліція відкрили по них вогонь. Коли постріли стихли, на шляху залишилось 4 вбитих і 20 тяжко поранених. Точно встановити кількість легко поранених було неможливо, бо вони ховалися, боячись бути заарештованими. Вбитими були К. О. Касаткін, Г. Г. Караканіц, І. Д. Малик та М. Д. Ремишевський. Цікаво підкреслити, що стріляли в робітників тільки поліцейські. Солдати ж, як відзначав в своїх спогадах П. О. Мойсеєнко, співчуваючи робітникам, відмовилися виконувати наказ своїх командирів [1].

Розстрілявши беззбройних робітників, власті розпочали арешти членів страйкового комітету та активних учасників страйку. Тільки в ніч на 3 травня було заарештовано понад 300 чоловік. Поліцейські всіляко знущалися над арештованими. Понад 100 чоловік зв'язали в одне коло і, б'ючи їх нагайками, пішки погнали від Щербинівки до Бахмута кружним шляхом через Горлівку. Знесилених від спраги і голоду робітників прив'язували до кінських хвостів [2].

Страйк тривав, але було ясно, що він іде на спад. Жахлива розправа, арешти, неймовірні злидні справили свій вплив, і 11 травня робітники приступили до роботи майже на попередніх умовах.

У тритижневому страйку шахтарі Горлівсько-Щербинівського району дістали великий урок класової боротьби. Їх ненависть до царизму і шахтовласників-капіталістів ще більше зросла. У відповідь на люту розправу над шахтарями 2—3 травня застрайкували гірники Рутченково-Чулковських, Берестово-Богодухівських, Пастухівських, Горшковської та інших копалень. Керівництво страйками здійснювали більшовики. Як згадує старий більшовик Р. Я. Терехов, на Берестово-Богодухівській копальні страйк очолив комітет, до складу якого входили Т. Кириленко, Ф. Головня, Р. Терехов та ін. [3]

Одночасно з страйком шахтарів відбувалися також виступи робітників ХПЗ та заводу Гельферіх-Саде в Харкові.

---

[1] Воспоминания П. А. Мойсеенко (1873—1923), Пг., 1924, стор. 183—184.
[2] Страйк гірників Горлівсько-Щербинівського району, стор. 28.
[3] Р. Я. Терехов, Так начиналась борьба, Донецк, 1957, стор. 46.

День Першого травня 1916 р. припав на неділю, коли переважна більшість підприємств не працювала. Тому робітники своє свято відзначали проведенням мітингів, маївок, розповсюдженням листівок тощо. Так, шахтарі Горлівсько-Щербинівського району в ряді місць району організували мітинги. Незважаючи на протидію поліції, великий мітинг відбувся біля Щербинівської копальні. Тут зібралось близько 15 тис. робітників та членів їх родин з кількох навколишніх шахт [1]. Більшовицькі організації Києва, Харкова [2] випустили й розповсюдили серед робітників першотравневі листівки, в яких закликали їх до посилення боротьби за припинення війни та зміцнення інтернаціональної солідарності. У ніч на Перше травня пролетарі Харкова в одному з міських парків на верхівці високого дерева вивісили червоне полотнище з написом: «Геть війну! Хай живе робітниче свято!» [3].

У травні в страйкову боротьбу активно включились робітники металургійних підприємств. 18 травня залишили роботу понад 5 тис. робітників Нікополь-Маріупольського заводу на ст. Сартана. Страйком керували більшовики В. Варганов, А. Заворуй, І. Родін та ін. [4]

Приводом до страйку став арешт робітника мартенівського цеху Губерєва, який вів агітацію проти збору пожертвувань на подарунки для армії. Відмовившись працювати, робітники цього цеху рішуче вимагали негайного звільнення арештованого. За погодженням з місцевими органами влади адміністрація заводу оголосила про звільнення всіх мартенівців з роботи і відправку військовозобов'язаних в розпорядження військових властей.

Це свавілля заводської адміністрації викликало страйк солідарності в інших цехах. Страйкарі вимагали звільнення арештованого, скасування розпорядження дирекції про звільнення робітників мартенівського цеху і підвищення заробітної плати від 15 до 75%. Адміністрація заводу змушена була піти на поступки, зокрема збільшила на 40% заробітну плату. Однак близько 300 активних учасників страйку лишилося за воротьми, а кілька його організаторів були вислані.

Наприкінці травня почалися страйки на Донецько-Юр'ївському металургійному заводі на ст. Алчевськ і на паровозобудівному заводі Гартмана в Луганську. На Донецько-Юр'ївському заводі залишили роботу понад 4 тис. робітників, на заводі Гартмана — 3 тис. Ці виступи з вимогами збільшення заробітної плати закінчились частковою перемогою страйкуючих.

Навесні 1916 р. вперше за час війни на Україні в страйкову боротьбу включилися робітники залізничного транспорту. На станціях Полтава,

[1] М. Острогорський, Із історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918), «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 114.

[2] Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 608, 610.

[3] История Харьковского паровозостроительного завода. Сборник документов, Харків, 1956, стор. 292.

[4] Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Донецьк, 1957, стор. 104—105.

Крюків та інших вони вимагали поліпшення умов життя, підвищення заробітної плати тощо.

Протягом весни на Україні відбулося 75 страйків, в яких взяли участь близько 88 тис. робітників. Це яскраво свідчило про наростання революційної хвилі. На грунті боротьби за задоволення економічних вимог більшовицькі організації об'єднували робітничі маси і вели їх за собою по шляху перетворення економічних страйків в політичні, виховували в масах політичну свідомість.

Наростання революційної боротьби робітничого класу відбувалося і протягом червня 1916 р. Масові страйки проходили в цей час в Харкові; частина їх мала політичний характер. Майже 5 тис. робітників Харківського паровозобудівного заводу вимагали звільнення двох заарештованих робітників і не приступали до роботи доти, поки не домоглися свого. Аналогічний характер мав виступ понад 2 тис. робітників заводу ВЕК — цим страйком вони висловили свій протест проти арешту одного з керівників більшовицької групи заводу, члена міського комітету РСДРП С. І. Покко. Робітники Харківського заводу Гельферіх-Саде вимагали підвищення заробітної плати на 50%, припинення знущань з боку майстрів, поліпшення постачання [1].

Активну участь у страйковому русі влітку 1916 р. брали залізничники Харківського вузла. Тут була міцна більшовицька група, на чолі якої стояли О. Г. Скороход, І. Ф. Котлов, М. М. Кабаненко та ін. Ще в травні транспортники поставили перед адміністрацією ряд вимог, серед яких головною була — підвищення заробітної плати. Не одержавши відповіді дирекції, 22 червня понад 2 тис. робітників паровозних і вагонних майстерень припинили роботу.

Страйк робітників великого залізничного вузла, який відігравав важливу роль у постачанні Південно-Західного фронту, викликав серйозне занепокоєння властей. «Відомості про припинення роботи харківськими залізничниками,— як писав в своєму рапорті в штаб окремого корпусу жандармів начальник відділення Харківського жандармського управління залізниць,— викликали таку тривогу у голови ради міністрів і військового міністра, що вони збиралися особисто відвідать Харків» [2].

23 червня місцевими органами влади і адміністрацією вузла був створений особливий комітет в справах охорони залізниці, який розробив заходи, спрямовані на придушення страйку. Комітет оголосив, що на випадок, коли страйк не припиниться до 1 години дня 24 червня, майстерні негайно будуть закриті. Всім військовозобов'язаним комітет загрожував відправкою на фронт, а решті робітників — примусовими роботами в зоні фронту. Погроза справила свій вплив, і робітники стали до роботи. Проте значну частину їх вимог адміністрація все ж задовольнила.

Червневі страйки пролетаріату Харкова яскраво свідчили про зростання революційних настроїв в масах навіть в умовах жорстокого воєнно-поліцейського режиму. Незважаючи на економічні вимоги учасників,

[1] А. Ліфшиць, Рік 1916, «Український робітник», Харків, 1934, стор. 11.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 309, оп. 1, спр. 25, арк. 33.

страйки на підприємствах, які працювали на війну, мали політичне забарвлення, об'єктивно були спрямовані проти війни. Керовані більшовиками, робітники на прикладах економічної боротьби виховувалися в політичному дусі. Це змушені були визнати навіть представники влади. «Червневі страйки цього року,— писав в одному з своїх донесень начальник штабу Київського військового округу,— мали величезне виховне значення для робітничих мас, вони допомогли їм організуватися і згуртуватися; в разі виступу робітників на політичному грунті доведеться зіткнутися з великою організованою силою» [1].

Активну участь в страйковому русі в липні 1916 р. брали також пролетарі Луганська. В авангарді його йшли гартманівці. 5 липня вони припинили роботу, а наступного дня до них приєдналися робітники патронного заводу та інших підприємств. В місті одночасно страйкувало до 15 тис. чоловік.

Керували страйком більшовики Луганська. Робітничі вимоги розроблялися ними з урахуванням особливостей того чи іншого підприємства. Так, робітники патронного заводу пред'явили адміністрації вимоги підвищення заробітної плати від 40 до 60%, 9-годинного робочого дня, поліпшення санітарного стану майстерень тощо. Всі страйкуючі підприємства виконували замовлення військового відомства, і це надавало страйкові особливо гострого характеру. В Луганськ негайно виїхали катеринославський губернатор та інші представники місцевої влади.

Адміністрація відмовилась задовольнити вимоги робітників. Виконуючий обов'язки начальника патронного заводу генерал-майор Петранді в перший же день страйку передав у розпорядження військових властей 200 робітників і заявив, що коли страйк і надалі буде продовжуватися, всі військовозобов'язані, які працюють на заводі, будуть відправлені на фронт, а невійськовозобов'язані — звільнені. На заводі Гартмана 15 робітників було заарештовано, а 78 відправлено в розпорядження військових властей. Проте ні погрози, ні репресії не могли зірвати страйку.

Власники підприємств вирішили дечим поступитися. На заводі Гартмана було оголошено, що окремим категоріям робітників, на розсуд адміністрації, зарплату буде підвищено. Обговоривши це рішення, гартманівці одностайно висловилися за продовження боротьби і тут же прийняли резолюцію, яка закінчувалася словами «страйк до кінця, які б не були його результати» [2].

Дирекція заводу знову вдалася до залякувань і умовлянь. В Луганськ була стягнута вся поліція повіту, з Катеринослава прибуло 16 чинів поліції, 50 піших і 80 кінних стражників. Багато зусиль для зриву страйку доклали меншовики. У Луганськ приїжджав член «робітничої групи» Центрального воєнно-промислового комітету Ємельянов. Проте тільки за допомогою локаута на патронному і паровозобудівному заводах Луганська властям вдалося зірвати страйк. 12 липня патронний завод, а 13 липня

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1646, арк. 99.
[2] К. Е. Ворошилов и луганский пролетариат, Сборник к 50-летнему юбилею К. Е. Ворошилова, Л., 1931, стор. 50.

завод Гартмана закрилися. Всі військовозобов'язані були направлені в розпорядження військових властей. Близько 600 робітників обох заводів було відправлено на фронт, у тому числі один з керівників луганських більшовиків О. Я. Пархоменко. Тільки 23 липня підприємства Луганська повністю відновили свою роботу.

Один з найбільших на Україні літніх страйків 1916 р. відбувся на Харківському паровозобудівному заводі.

27 липня близько 300 робітників чавуноливарного цеху ХПЗ припинили роботу. Вони вимагали підвищення заробітної плати від 15 до 30%, звільнення помічника майстра цеху та повернення на роботу ливарника І. Прокопенка, незаконно звільненого адміністрацією. Ливарників підтримали робітники вагонного, складального, ковальського, інструментального та модельного цехів. Незважаючи на те, що 29 липня понад 100 чоловік було звільнено з заводу і направлено на фронт, страйк продовжувався. 3 серпня на заводі страйкувало вже понад 5 тис. робітників.

2 серпня перед робітниками, що зібралися на заводському подвір'ї, виступив керуючий і зухвало заявив, що їх вимоги не будуть задоволені. Ця заява викликала загальне обурення. Понад 2 тис. чоловік вишикувалися в колону і з співом «Марсельєзи» та інших революційних пісень вийшли з території заводу й рушили вулицями міста до заводів Гельферіх-Саде та ВЕК. Демонстрацію, як згадує в своїх спогадах старий більшовик М. Ю. Ляхін, розганяли наряди кінної поліції. Робітники заводів Гельферіх-Саде і ВЕК підтримали паровозобудівників, оголосивши одноденний страйк солідарності. Страйк на ХПЗ припинився лише після того, як ливарник Прокопенко повернувся на завод.

Підбивши підсумки липнево-серпневого страйку, більшовики Харкова вирішили не припиняти боротьби. На нараді більшовиків було домовлено, що ініціаторами нового виступу будуть робітники заводу ВЕК, де на цей час була міцна більшовицька група. В другій половині серпня 1916 р. партійна група заводу ВЕК, на чолі якої стояли більшовики К. Й. Кіркіж, А. П. Люль та інші, скликала робітників на мітинг, на якому були розроблені економічні вимоги. Поставивши їх перед адміністрацією, робітники заявили, що чекатимуть відповіді до 29 серпня. Аналогічний мітинг мав місце і на заводі Гельферіх-Саде. Тут робітники погодилися чекати відповіді на свої вимоги до 31 серпня. На всіх підприємствах міста панував піднесений настрій.

Щоб направити революційну енергію харківського пролетаріату у правильне русло, міський комітет РСДРП видав листівку, в якій закликав до посилення боротьби проти війни, царизму та капіталістичної експлуатації. Листівка викривала соціал-шовіністів, меншовиків, які перешкоджали розгортанню страйкового руху, і закликала робітників тісніше згуртуватись навколо більшовицької партії. «Досить непотрібних жертв,— говорилося в ній.— Геть війну! Геть царське самодержавство! Хай живе демократична республіка! Хай живе Російська соціал-демократична партія» [1]. Комітетська листівка мала велике значення для розгортання страй-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1648, арк. 3.

кового руху в місті. 25 серпня почався страйк у ковальському цеху харківських паровозних майстерень. Приводом до нього була відмова адміністрації задовольнити вимогу про вибори робітничих уповноважених для участі в обговоренні нових розцінок. Особливий комітет по охороні залізниці ухвалив, що, коли робітники ковальського цеху 26 серпня до 1 години дня не стануть до роботи, цех буде закрито. Ця постанова була доведена до відома всіх робітників цеху, але 26 серпня вони до роботи не приступили. Навпаки, до страйкуючих приєдналися робітники всіх майстерень. 27 серпня адміністрація відправила 17 найактивніших учасників страйку в розпорядження військових властей, а решту робітників звільнила. Залізничники змушені були припинити страйк.

Проте придушення страйку в паровозних майстернях не вплинуло на хід страйкової боротьби на інших підприємствах міста. 29 серпня робітники заводу ВЕК, з'явившись ранком на роботу, довідались, що адміністрація відмовилась задовольнити вимоги, пред'явлені 23 серпня. Не приступаючи до роботи, вони зібрались на подвір'ї заводу. На зборах, які проходили під керівництвом більшовиків, було прийнято резолюцію, в якій відзначалось: «З огляду на негативну відповідь заводоуправління припинити роботи і не приступати до них протягом місяця, якщо і в цей строк не будуть задоволені повністю всі вимоги робітників» [1]. Заводоуправління оголосило, що коли протягом трьох днів страйк не припиниться, завод буде закрито. Проте і це не залякало робітників — вони всі, як один, заявили, що готові одержати розрахунок, але від своїх вимог не відступлять.

31 серпня до страйку електриків приєдналися робітники заводу Гельферіх-Саде, які теж одержали від адміністрації негативну відповідь на свої вимоги. Понад три тисячі робітників залишили цехи і зібралися на подвір'ї. На завод прибули керуючий заводом і фабричний інспектор, але їх намагання умовити робітників стати до роботи були даремні. Не залякали страйкуючих і арешти 18 активних організаторів страйку. Навпаки, вони викликали нову хвилю обурення. 2 вересня відбулися загальні збори робітників страйкуючих підприємств, що пройшли з великим піднесенням. До раніше пред'явлених вимог було додано вимогу негайного звільнення арештованих.

Адміністрація заводів ВЕК і Гельферіх-Саде вдалася до улюбленого методу боротьби капіталістів з страйками — локауту. 5 вересня всі робітники обох заводів були звільнені. Проте на їх захист підняв свій голос весь харківський пролетаріат. Того ж дня застрайкували робітники паровозобудівного заводу, заводів Шапара, Мельгозе, панчішної фабрики Липовського, парового млина Дубинського та інших підприємств. За офіціальними даними, страйковим рухом у Харкові в серпні та вересні було охоплено понад 12 тис. робітників. Вони вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення постачання продуктами першої необхідності та звільнення заарештованих робітників заводів ВЕК і Гельферіх-Саде.

[1] ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1647, арк. 215.

В боротьбі з страйком місцеві органи влади посилювали репресії проти робітників. В ніч на 7 вересня в місті були проведені масові обшуки і арешти. Поліції вдалося знайти підпільну більшовицьку друкарню, в якій друкувалася листівка Харківського комітету. З 7 вересня загальний страйк у Харкові пішов на спад. Найдовше трималися робітники заводу ВЕК — тут страйк продовжувався до 17 вересня.

Другим районом на Україні щодо розмаху страйкового руху в серпні—вересні 1916 р. був Донбас, де за цей час було п'ять великих виступів пролетаріату. Найбільшим серед них був страйк на Петровському металургійному заводі в Єнакієвому.

Становище робітників Донбасу влітку 1916 р. в зв'язку з війною та дорожнечею надзвичайно погіршилося. В другій половині серпня більшовицька група заводу, до складу якої входили Д. Татаренко, К. Логвиненко, М. Мальований, А. Перебийніс, П. Турутін та інші, ухвалила розпочати страйк 22 серпня. Уповноважені від робітників поставили перед адміністрацією ряд вимог, серед яких основною була — підвищення заробітної плати. Дирекція відмовилася задовольнити їх, і 25 серпня понад 5 тис. робітників заводу припинили роботу.

Петровський завод виконував важливі замовлення військового відомства, і страйк на ньому викликав серйозну тривогу царського уряду. В Єнакієве прибув військовий міністр Шуваєв, який виступив з двогодинною промовою перед робітниками. Проте умовити металургів припинити страйк йому так і не вдалося. А коли, закінчуючи свою промову, він запропонував проспівати «Боже, царя храни», присутні відповіли на це вигуками «Геть війну!», а потім, розходячись, співали революційну «Варшав'янку» [1].

Від'їжджаючи з Єнакієвого, царський сановник наказав місцевим органам влади вжити найрішучіших заходів для придушення страйку. Із Бахмута прибула рота солдатів та 25 кінних стражників. Поліції вдалося арештувати кількох керівників страйку, але й це не похитнуло одностайності страйкуючих. 2 вересня 1916 р. адміністрація за погодженням з місцевими органами влади оголосила локаут, завод було закрито, а робітників звільнено. Понад 100 військовозобов'язаних було відправлено на фронт. Десятиденний страйк металургів Єнакієвого закінчився їхньою поразкою.

Організований характер мав вересневий страйк друкарів Києва. Його підготувала і керувала ним більшовицька група при профспілці друкарів. Понад 800 робітників вимагали підвищення заробітної плати на 50% [2]. Страйк друкарів зустрів широкий відгук серед пролетарських мас міста. Кошти на допомогу страйкуючим збиралися на багатьох підприємствах. Проте локаут, застосований 16 вересня власниками друкарень, змусив друкарів піти на переговори і припинити страйк.

В цілому по Україні в серпні—вересні 1916 р. спостерігалося деяке пожвавлення страйкового руху. Зокрема, тільки в серпні тут було 18

[1] Рассказы о великих днях, стор. 67.

[2] Ф. Ястребов, Робітничий рух у Києві за часів імперіалістичної війни, «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 85.

страйків, в яких взяло участь понад 25 тис. робітників. А всього за цей період відбулось 40 страйків і страйкувало понад 32 тис. робітників.

Всього за період з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р., тобто за період піднесення робітничого руху, на Україні було 228 страйків, в яких брало участь 203,7 тис. робітників. Порівнюючи з попереднім періодом війни, кількість страйків зросла в два рази, а кількість учасників — у п'ять разів. Якщо під час уповільнення робітничого руху на один страйк їх припадало 435 чол., то в час його піднесення — 889 чол. Це яскраве свідчення того, що в роки війни у страйкових битвах зміцнювалась пролетарська свідомість робітників.

Змінилось і співвідношення між економічними та політичними страйками. Якщо з серпня 1914 р. по вересень 1915 р. із 100 страйків 85 було економічних і лише 15 політичних, то за час з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. з 228 страйків 179 були економічними і 49 політичними та змішаними.

Страйки періоду піднесення робітничого руху показали все зростаючу стійкість пролетаріату, який, незважаючи на жахливі матеріальні умови життя, наполегливо домагався задоволення своїх вимог. Якщо кількість втрачених робочих днів, що припадає на одного страйкуючого, з серпня 1914 р. по вересень 1915 р. дорівнювала 4, то з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. кожний учасник страйку не працював 5 днів. За цей же час змінилась результативність страйків — кількість переможних страйків зменшилась на 16%, що свідчило про дальший наступ капіталу на працю в умовах імперіалістичної війни.

Вимоги страйкарів і на другий рік війни не зазнали великих змін. Вони в основному стосувались підвищення заробітної плати, якої не вистачало на забезпечення прожиткового мінімуму, а зростання дорожнечі буквально загрожувало існуванню значної частини пролетаріату. В цих умовах більшовики, які очолювали страйковий рух робітників, питання про дорожнечу тісно пов'язували з боротьбою за демократичну республіку та припинення війни.

Сталися деякі зміни і щодо участі різних груп робітничого класу України в страйковій боротьбі. В період з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. на першому місці по кількості страйків та їх учасників були металісти. В загальному русі робітничого класу України дещо зменшилась питома вага шахтарів. А загалом ці дві групи робітничого класу України, як і в попередній період, брали найактивнішу участь в страйковій боротьбі.

Географія страйкових рухів робітничого класу України з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. не змінилася. Найбільша кількість страйків, а також їх учасників припала на Катеринославську губернію. Тут протягом цього періоду було 98 страйків з 113 181 учасниками. Слідом за Катеринославською йшла Харківська губернія, на долю якої припадало 49 страйків з 63 652 учасниками, далі — Херсонська губернія, в якій було 23 страйки з 15 375 учасниками. Отже, всі промислово розвинуті райони були охоплені страйковим рухом.

Розмах страйкової боротьби в період піднесення робітничого руху на Україні, як і по всій країні, був яскравим свідченням зростання активності, організованості, політичної свідомості робітничого класу, свідченням того, що під керівництвом більшовиків він успішно здійснював ленінський заклик перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Революційна боротьба пролетаріату сприяла зростанню політичної активності інших демократичних верств населення, зокрема посиленню антивоєнних настроїв серед селянських та солдатських мас.

Більшовицька правда про війну доходила і до тієї частини селянства, яка на початку війни була охоплена шовіністичним чадом. Хоч досі не вдалося виявити документи, які б підтверджували факт видання більшовиками України в роки війни листівок спеціально для селян, проте значна частина випущених ними листівок до робітників та солдатів містила заклики про конфіскацію поміщицьких земель і про передачу їх селянству. Деякі з цих листівок потрапили в села. Піднесенню революційних антивоєнних настроїв серед селянства сприяло спільне з робітниками перебування в армії. Пройшовши фронтове загартування, солдати — вчорашні селяни починали розуміти, в чиїх інтересах велася імперіалістична війна. Все це вело до посилення боротьби селянства. Якщо в 1915 р. було 35 селянських виступів, то в 1916 р. їх було вже 76. Вони стали більш масовими, в деяких з них брали участь десятки тисяч чоловік .

Робітничий і селянський рух позначився і на розвитку революційного руху в армії. Спираючись на мобілізованих в армію робітників, більшовики розгорнули серед солдатів широку революційну пропаганду. В частинах діючої армії, а також в місцевих гарнізонах, розміщених на території України, створювалися більшовицькі групи, а також працювали окремі більшовики. Так, в частинах Південно-Західного фронту розгорнули діяльність М. В. Криленко, М. М. Коковихін, О. М. Пирейко, В. М. Величкіна та ін. Партійні організації Києва, Катеринослава, Харкова, Чернігова видавали листівки для солдатів.

Під впливом більшовицької пропаганди солдати все більше переконувались в гнилості царизму, в продажності його чиновників та бездарності царських офіцерів. В листах, які вони одержували з дому, розповідалося про тяжке становище трудящих. Це викликало гостре невдоволення солдатів імперіалістичною війною, яке набирало все активніших форм. На фронті стали масовими випадки братання, багато солдатів кидали фронт і повертались додому. Революційні виступи селянських та солдатських мас України свідчать, що вони підтримували героїчну боротьбу робітничого класу проти війни, голоду, безчинства і злочинів самодержавства, за республіку і землю.

Керований більшовицькою партією, яка ще більше загартовувала свої сили в умовах війни, робітничий клас України готувався до революції В країні визрівали умови для переростання безпосередньої революційної ситуації в революцію.

* *
*

Восени 1916 р. та взимку 1917 р. значно посилилась господарська розруха в країні, яка з кожним днем погіршувала становище трудящих. Ще більше зросла дорожнеча. В ряді міст не вистачало продуктів харчування та палива.

Розвал економіки країни, дальше погіршення становища трудящих мас призводило до зростання революційного руху, на чолі якого стояв робітничий клас.

Вже в жовтні 1916 р. по країні прокотилася величезна хвиля страйкових виступів, які були своєрідною репетицією січнево-лютневих подій 1917 р. В авангарді жовтневих страйків ішли пролетарі Петрограда. Там страйкувало близько 250 тис. робітників [1]. Страйки політичного характеру відбулися також в Москві, в них взяло участь понад 8 тис. робітників.

У жовтні в провінції продовжувалась економічна боротьба робітників. За офіційними даними, там відбулося 79 страйків з 49 тисячами учасників, в тому числі на Україні — 8 страйків з 1300 учасниками. В листопаді—грудні 1916 р. спостерігається деякий спад страйкового руху. Проте це було затишшя перед бурею.

Початок 1917 р. ознаменувався бурхливим піднесенням робітничого руху в країні. Тільки за два місяці в страйкових виступах взяло участь понад 650 тис. робітників [2], з них у політичних — в січні 68% [3], а в лютому — 95% [4].

Більшовицька партія, незважаючи на складність умов, вела величезну організаційну роботу, готуючи маси до рішучих революційних битв. 3 грудня 1916 р. розпочалась посилена підготовка до відзначення дня пам'яті жертв першої російської революції — Дев'ятого січня.

До цього дня готувалися і партійні організації України. Харківська організація під виглядом зустрічі нового року провела партійні збори, які ухвалили організувати 9 січня загальноміський страйк робітників. Підготовка до відзначення цього дня велась також в Катеринославській та Макіївській організаціях РСДРП, в партійних групах Миколаєва, Одеси та ін.

Більшовицькі організації та групи Катеринослава [5], Макіївки [6], Одеси [7] і Харкова [8] випустили листівки, в яких викривали імперіалістичний

[1] И. И. Минц, Революционная борьба пролетариата России в 1914—1916 гг., стор. 38.
[2] Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 180.
[3] Рабочее движение в 1917 году. Сборник документов, М., 1926, стор. 20.
[4] Там же, стор. 22.
[5] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 641.
[6] Большевики в годы империалистической войны 1914 — февраль 1917 г. Сборник документов местных большевистских организаций, М., 1939, стор. 166.
[7] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 643.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4451, арк. 11.

характер війни, писали про наростання революційної боротьби і наближення революції в країні.

За кілька днів до Дев'ятого січня більшовицькі листівки були розповсюджені серед робітників Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Одеси та ряду міст Донбасу. Поліція, довідавшись через своїх агентів про підготовку політичних страйків, розпочала арешти більшовиків.

Але, незважаючи на це Дев'ятого січня відбулися політичні страйки, а в окремих місцях демонстрації. На Україні найбільш організовано страйк протесту проходив у Харкові. Комітет РСДРП, готуючись до відзначення цього дня, попередив робітників, що ранком 9 січня всі мають з'явитися на заводи і, не приступаючи до роботи, вийти на вулиці для участі в загальноміській демонстрації протесту проти війни. Ранком Дев'ятого січня робітники паровозобудівного заводу, ВЕК, Шиманського, Мельгозе, Дітмара та інших підприємств застрайкували. Всього в той день в Харкові страйкувало понад 10 тис. робітників 16 підприємств міста. Багато робітників, довідавшись про арешти організаторів страйку, а також побачивши посилені поліцейські наряди, розійшлися. Лише частина їх групами по кілька сотень пройшла вулицями міста. Демонстранти заходили на окремі, здебільшого дрібні, підприємства, які працювали, і закликали робітників до страйку. Подекуди були спроби організувати мітинги.

Незважаючи на те, що страйк протесту проти війни не переріс у загальноміську демонстрацію, він був найбільш масовим політичним страйком на Україні не лише Дев'ятого січня 1917 р., а й протягом усього періоду війни. Політичне значення його збільшується, якщо взяти до уваги те, що протягом двох попередніх років війни робітники України день 9 січня страйками протесту майже не відзначали. Це свідчило також про зростання політичної свідомості пролетаріату Харкова. Дев'ятого січня 1917 р. страйкували також робітники Макіївки. Страйк тут розпочався ще 7 січня. Всього страйкувало понад 5 тис. робітників.

Страйк на макіївських заводах продовжувався до 12 січня. Вимоги страйкарів не були задоволені, і вони приступили до роботи на попередніх умовах.

Дев'ятого січня страйки відбулися і на окремих шахтах Донбасу. Так, на Вірівській копальні страйкувало 54 шахтарі. На інших шахтах, як повідомляли у своїх донесеннях начальнику катеринославського губернського жандармського управління його помічники по Бахмутському і Слов'яно-Сербському повітах, «9 Січня спостерігалося велике заворушення робітників» [1].

Поряд з страйковими виступами робітників під час відзначення революційної дати в січні 1917 р. точилася боротьба за поліпшення економічного становища робітничого класу. В Харкові революційний настрій робітників і далі залишався піднесеним. Посилена агітація за організацію загального страйку робітників проводилась на всіх великих підприємствах міста. Страйк мав відбутися 15—16 січня. Але на організації страйкового виступу позначилися недавні арешти більшовиків. 16 січня застрай-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3371, арк. 3.

кували лише слюсарі заводу Гельферіх-Саде, але їх не підтримали робітники інших цехів. Через кілька годин слюсарі відновили роботу. 19 січня застрайкували близько 120 робітників 6 харківських пралень, які поставили ряд вимог економічного характеру.

В ці дні робітники паровозобудівного заводу наполегливо домагалися задоволення своїх вимог, які були пред'явлені адміністрації ще 13 січня. Не припиняючи робіт, паровозобудівники через своїх цехових старост вимагали підвищення заробітної плати на 50%, але погодилися чекати відповіді до повернення директора заводу з Петрограда. 19 січня директор, повернувшись до Харкова, відмовився задовольнити їх вимоги. 21 січня 5 цехів заводу, в яких працювали понад 3500 робітників, застрайкували. Через день їх підтримали ще 4 цехи. Застрайкували понад 5 тис. паровозобудівників. Але, не домігшись задоволення своїх вимог, вони 24 січня відновили роботу. Причини невдачі страйку полягали в послабленні керівництва ним харківською організацією більшовиків і заводською партійною групою, що сталось завдяки арештам, а також тому, що на робітників вплинули залякування відправкою на фронт та посилена агітація високооплачуваних робітників — представників робітничої аристократії, спрямована на припинення страйку.

Протягом січня 1917 р. економічні страйки відбулися також на окремих підприємствах Київської, Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній.

В лютому 1917 р. хвиля революційної боротьби в країні наростала. Незважаючи на надзвичайно тяжкі умови, більшовики організовували робітників на нові виступи.

Страйкові бої пролетаріату України продовжувалися і в лютому. 1—2 лютого страйкували 950 робітників Макіївського трубопрокатного заводу. Вони вимагали звільнення з-під арешту трьох своїх товаришів. Аналогічного характеру були вимоги робітників ремонтних майстерень ст. Харків-сортувальна, які 6 лютого припинили роботу. Три дні страйкували 5 тис. паровозобудівників Харкова. 13 лютого, в день другої річниці суду над більшовиками-депутатами IV Державної думи, відбувся страйк на машинобудівному заводі Шиманського. Піднесений настрій був у цей час також у робітників інших підприємств Харкова.

Страйки і заворушення серед робітників міста вплинули на передову частину студентської молоді. 13 лютого на ряді факультетів Харківського університету, а також в інших вищих учбових закладах студенти зірвали лекції.

Заворушення серед робітників і студентів Харкова занепокоїли місцеві органи влади. 15 лютого губернатор писав начальникові Харківського гарнізону: «В зв'язку з продовженням заворушень серед студентів та серед робітників деяких заводів прошу зберегти на 15, 16 та 17 лютого посилені наряди військ і патрулів на випадок необхідності подати допомогу цивільним властям» [1].

[1] ХОДА, ф. 3, 1917, спр. 6047, арк. 11.

Крім страйків політичного характеру, робітничий клас не припиняв і економічної боротьби, домагаючись хоч часткового поліпшення нестерпного матеріального становища. Одним з найбільш тривалих в цей час на Україні був страйк металургів Петровського заводу в Єнакієвому. Ще 3 лютого робітники, припинивши роботу, поставили адміністрації економічні вимоги, проте їй вдалося умовити металургів стати до роботи. Але вже 7 лютого робітники ряду цехів знову застрайкували. Вони домагалися підвищення заробітної плати, кращого постачання їх товарами першої необхідності тощо. Страйк закінчився 13 лютого безрезультатно.

В лютому економічні страйки на Україні були також на шахтах Рутченково-Чулковських копалень, у головних залізничних майстернях Одеси, в Київських залізничних майстернях, на верфі Вадона в Херсоні і на ряді дрібних підприємств.

За період з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. на Україні відбулось 72 страйки, в яких брало участь 45,7 тис. чоловік. Особливо швидко страйковий рух зростав у січні — лютому 1917 р. На цей час припадає 50 страйків, в яких приймали участь 42 тис. чоловік. В цілому за період з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. змінилося співвідношення політичних та економічних страйків. Якщо з 228 страйків, що відбулися на Україні за 12 місяців минулого періоду, політичних та змішаних було 49, що становило 21% всієї їх кількості, то тепер за 5 місяців з 72 страйків таких було 21, тобто 29%. Все це свідчить про дальше зростання революційної боротьби робітничого класу України.

В цей період на чолі страйкової боротьби робітничого класу України йшли металісти. Питома вага їх страйкових виступів становила 36,1%, а кількість учасників — 87,7%. Слідом за металістами йшли тютюнники, друкарі та текстильники — 29,2% страйків і 4,7% учасників.

За час з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. Катеринославська губернія, яка всі попередні роки війни була на першому місці, тепер поступилася Харківській губернії. Але, як і в минулі роки, страйковий рух і в цей час відбувався в основних промислових районах України.

За період з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. під впливом робітничого руху набрала більшого розмаху революційна боротьба демократичної частини студентства України. Так, у жовтні відбулися страйк та демонстрація студентів Харкова, якими керувала більшовицька студентська група. До складу її входили О. В. Ємельянов (Сурик), В. М. Заборенко та ін. Страйк продовжувався з 7 до 12 жовтня.

Революційний виступ демократичної частини студентів Харкова співчутливо зустріли солдати місцевого гарнізону. Начальник Харківського губернського жандармського управління у своєму черговому донесенні в департамент писав: «Були випадки звернення студентів до військових частин і співчуваюче ставлення до них нижчих чинів» [1].

В період з жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. поряд з розширенням робітничого руху зростала революційна свідомість солдатських мас. Робота більшовиків в армії давала все відчутніші наслідки. Їх лозунг бра-

[1] ЦДІА УРСР, 304, оп. 1, спр. 1675, арк. 81.

тання солдатів ворожих армій, що був найчастіше зв'язаний з лозунгом поразки свого уряду у війні, все частіше перетворювався в життя.

Солдатські маси все більше починали розуміти, в чиїх інтересах велася імперіалістична війна. Значна частина їх все рішучіше вимагала якнайшвидшого припинення війни та повалення царизму. Зросла кількість сутичок з офіцерами, випадків залишення позицій цілими полками, відмов йти в атаки, дезертирства тощо.

Під впливом революційної боротьби робітників і солдатів посилювалась революційність селянських мас. Серед селян, особливо бідноти, зростало невдоволення війною. В ряді губерній селяни виступали проти реквізиції хліба, яку намагався проводити царський уряд. В умовах війни під керівництвом більшовицької партії ріс і міцнів союз робітничого класу й селянства, сили, покликаної скинути царизм.

Піднесення революційного руху робітників, солдатів та селян на початку 1917 р. було яскравою ознакою наближення революції в країні. Невдоволення царизмом наростало не тільки серед трудящих мас, а й серед ліберальної буржуазії, яка вже остаточно переконалася, що царський уряд не здатний виграти війну та придушити революцію.

Назріваючу революцію царське самодержавство намагалося відвернути за допомогою сепаратного миру з Німеччиною, який воно потай готувало. Цар та його придворні вважали, що, припинивши війну, їм значно легше буде справитися з революцією, а невдоволення «опозиційної» буржуазії не викликало в них особливого страху.

Серед частини ліберальної буржуазії організувалася змова проти Миколи II. Спираючись на підтримку англо-французьких імперіалістів, які рішуче виступили проти укладення сепаратного миру Росії з Німеччиною, буржуазія погоджувалась «омолодити спорхнявіле самодержавство» [1], замінити бездарного царя іншим. Змовники мали намір, не припиняючи війни, повести рішучу боротьбу з революцією, яка наростала з кожним днем. Проте буржуазія більше поширювала чутки про змову, ніж готувала її. Посиленими розмовами про переворот буржуазія намагалася залякати Миколу II і домогтися від нього деяких поступок.

Але обидві змови — самодержавства і ліберальної буржуазії, яку підтримували англо-французькі та американські імперіалісти, не були здійснені. Їх зірвав народ, піднявшись на революцію.

В поваленні царизму вирішальну роль відіграли робітники Петрограда. Революційні події в столиці розпочалися 17 лютого страйком путиловців, який 23 лютого переріс в повстання. Керовані більшовиками повсталі робітники, до яких приєдналися солдати та матроси столичного гарнізону, 27 лютого повалили ненависний царизм. В день перемоги над царизмом були створені Ради робітничих і солдатських депутатів — органи влади революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства.

В перші дні Лютневої буржуазно-демократичної революції буржуазія робила все можливе, щоб зупинити її на півдорозі і зберегти монархію. І тільки остаточно переконавшись в тому, що вже нічого не можна зро-

[1] Історія громадянської війни в СРСР, т. I, К., 1937, стор. 82.

бити, буржуазія вирішила взяти владу в свої руки і використати для своїх імперіалістичних цілей завоювання трудящих. 27 лютого було створено Тимчасовий комітет Державної думи, а 2 березня при підтримці есеро-меншовицьких лідерів цей комітет утворив Тимчасовий уряд. Він складався з представників великої фінансової і промислової буржуазії та обуржуазнених поміщиків.

Таким чином, в країні утворилося двовладдя — диктатура буржуазії в особі Тимчасового уряду і революційно-демократична диктатура пролетаріату та селянства в особі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Революція в столиці була сигналом для повалення царської влади на окраїнах. Вісті про перемогу революції в Петрограді швидко облетіли всю країну. Між 28 лютим і 2 березня про неї стало відомо в промислових центрах, а трохи пізніше в містечках та селах України. Так, в Харкові про успішні революційні бої в столиці стало відомо 28 лютого. Цього дня робітникові заводу ВЕК К. І. Голубкову вдалося дістати телеграму про події в Петрограді, яку він зачитав спочатку перед робітниками одного з цехів заводу ВЕК, а потім і перед частиною робітників паровозобудівного заводу. До кінця дня про це стало відомо всім трудящим міста [1].

Вісті про перемогу революції в столиці дійшли до Києва через службовців управління Південно-Західної залізниці. Десь о третій годині дня 28 лютого по прямому залізничному проводу з Петрограда було передано на ім'я залізничників текст звернення, в якому повідомлялося про падіння царського уряду. Керівництво управління залізниці спочатку не повірило в достовірність телеграми, а, переконавшись, що вона відповідає дійсності, намагалося приховати її. Але звістка ця досить швидко поширилася між службовцями, а ввечері того ж дня про це знали всі трудящі Києва. Текст телеграми, як повідомляла газета «Киевская мысль», сотнями примірників розповсюджувався в місті [2]. В Одесі про ці події було відомо 28 лютого, в Миколаєві, Полтаві, Макіївці, Краматорську та в інших містах — 1 березня.

Радісні вісті з Петрограда були зустрінуті в містах і селах України з величезним ентузіазмом. Першими, як правило, відгукнулися на них робітники промислових центрів. Вже 28 лютого поліцеймейстер Харкова в своєму рапорті губернатору писав: «Настрій серед робітників заводу (ВЕК.— *Ред.*) вкрай піднесений і завтра вранці можливий виступ робітників, про що сьогодні перед виходом робітників говорилося в деяких цехах. Вирішено усіма силами піти в місто, роззброїти поліцію, звільнити затриманих робітників і намагатися захопити владу в свої руки. На паровозобудівному заводі спостерігається також підвищений настрій робітників і є відомості, що завтра, 1 березня, робітники мають намір припинити роботи. Такі відомості є також і про завод т-ва Гельферіх-Саде» [3].

---

[1] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 147.

[2] Там же, стор. 148.

[3] Там же.

Під впливом робітничого руху революційне піднесення охопило і студентську молодь. Вже 28 лютого в Харківському університеті відбулися збори, на яких була прийнята резолюція солідарності з студентами Петрограда та Москви.

1 березня робітники Харкова не працювали. В робітничих кварталах, а також у вищих учбових закладах відбулися збори та мітинги. Продовжувалися збори та мітинги в Харкові 2 і 3 березня. 3 березня відбулася загальноміська демонстрація, в якій, крім робітників та студентів, брали участь солдати гарнізону. Учасники демонстрації заповнили Миколаївську площу (тепер площа Тевелєва), а також прилеглі до неї вулиці.

Перемога народної революції в столиці викликала велике революційне піднесення серед трудящих Донбасу. 1 і 2 березня збори та масові мітинги робітників відбулися в Горлівці, Єнакієвому, Краматорську, Микитівці та інших містах. 5 березня збори й мітинги робітників відбулися в Луганську. Збори робітників, а також багатолюдні мітинги трудящих пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці та інших містах України. На цих зборах і мітингах, які очолювалися більшовиками, пролетарі тепло вітали героїчних петроградських робітників, солдатів та матросів з успішною перемогою над царизмом.

В окремих містах України контрреволюційні елементи ще намагалися чіплятися за старі, до кінця прогнилі порядки. Так, у Кременчуці, в одержанням телеграми Тимчасового комітету Державної думи, відбулося засідання земської управи під головуванням начальника гарнізону полковника Смирнова. На засіданні було ухвалено не визнавати цього комітету «до одержання розпорядження государя імператора» [1]. Органи старої влади забороняли місцевим газетам писати про події в столиці, намагалися перешкоджати трудящим влаштовувати збори та мітинги. Але всі їх намагання були даремними. 4 березня в місті відбулася величезна демонстрація, в якій взяли участь робітники, солдати та учнівська молодь. Демонстрація закінчилася арештом начальника гарнізону, розгромом поліцейських дільниць та звільненням з тюрми всіх політичних в'язнів. Місцеві органи старої влади в Кременчуці припинили свою діяльність. У цьому зв'язку викликає інтерес телеграма Кременчуцького поліцеймейстера, очевидно, остання, полтавському губернатору, в якій говорилось: «Багатотисячною масою солдатів та народу силою звільнено до 200 заарештованих. Управа розшуку, канцелярія поліцеймейстера розгромлені і розграбовані. Полковник Смирнов, над яким натовп знущався, поранений і заарештований. Всюди свавілля. Із революційного натовпу організована міліція. Більшість чинів поліції поховалась від загрози розстрілу. Виконання поліцейських функцій припинилось. Залишився один. Зовсім безсилий» [2].

Проте спроби монархічних елементів зберегти старий лад були поодинокі. Довідавшись про повалення самодержавства в столиці, вони не

[1] ЦДІА УРСР, ф. 321, оп. 1, спр. 246, арк. 2.

[2] Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР, ф. 2117, оп. 1, спр. 16, арк. 12. (Далі — ЦДАЖР СРСР).

чинили будь-якого опору та й не мали для цього реальних сил. Під ударами народних мас монархія Романових швидко розпалась.

За прикладом петроградських робітників і солдатів на Україні створювалися Ради робітничих та солдатських депутатів — органи революційно-демократичної диктатури робітників та селян. Ради робітничих і солдатських депутатів виникли на Україні на початку березня 1917 р. В першу чергу вони були обрані у великих промислових центрах України.

Масове революційне піднесення, викликане поваленням царизму в столиці, створення там Рад робітничих і солдатських депутатів сприяло активізації і зростанню організованості робітників під час виборів до Рад. В Києві на більшості підприємств вибори відбулися протягом 2 березня. В Харкові вибори до Рад розпочалися ранком 2 березня, а ввечері відбулося засідання Ради, на якому було 78 депутатів з ухвальним голосом від 43 підприємств. Тут же на засіданні був обраний виконавчий комітет, або, як його тоді називали,— Тимчасова президія та виконавча комісія, що мала своїм завданням перетворювати в життя постанови Ради робітничих депутатів.

Вибори виконавчого комітету Ради робітничих депутатів в Києві відбулися 4 березня. На перше засідання прибуло 230 депутатів від 80 підприємств, а також частина робітників. Обраний комітет складався з 37 чоловік, серед них 6 комуністів, решту становили представники дрібнобуржуазних партій та безпартійні. Головою виконавчого комітету був обраний меншовик Незлобін, а заступниками — меншовик Доротов і більшовик Єрмаков, який через деякий час був викритий як провокатор. Замість останнього був обраний більшовик-арсеналець А. В. Іванов. Секретарем виконкому було обрано більшовика М. О. Савельєва (Петрова). Київська Рада робітничих депутатів після довиборів, що відбулися у березні, складалась з 444 депутатів, серед яких 62 депутатських місця належали більшовикам [1]. На перших виборах до Харківської Ради робітничих депутатів з 300 місць тільки 40, тобто 13%, одержали більшовики [2], в Катеринославі вони одержали з 250 місць тільки 30, тобто 12% [3]. Таке становище було у більшості Рад на Україні, як і по всій Росії. Це пояснюється рядом причин. Насамперед, як вже відзначалося, війна вплинула на склад пролетаріату. До 40% робітників довоєнного складу було мобілізовано в армію. Тимчасом як меншовики, есери та інші дрібнобуржуазні партії знаходились на волі і захоплювали місця в робітничих організаціях, задурманюючи революційною фразеологією голови трудящим масам, кращі більшовицькі кадри ще знаходилися в тюрмах та на засланні.

Вже після перших зборів Рад більшовицькі депутати створили свої фракції, які, незважаючи на малочисельність, впливали на роботу Рад робітничих депутатів. Але навіть за цих не зовсім сприятливих умов в окремих Радах робітничих депутатів керівна роль належала більшовикам. Ці Ради були справжніми органами народної влади. На Україні до них

[1] И. Брагинский, Киевский Совет рабочих депутатов, «Летопись революции», 1929, № 3, стор. 71.

[2] «Известия Харьковского Совета рабочих», 29.III 1917 р.

[3] «Звезда», 12.IV 1917 р.

Міліція Ради робітничих депутатів у Києві в дні лютневої революції.

належали Луганська, Краматорська та інші Ради робітничих депутатів. Трудящі маси, охоплені небувалим революційним ентузіазмом, спиралися на Ради як на свої органи влади, здатні вирішувати найважливіші питання. З ініціативи більшовиків Ради розгорнули активну діяльність. В ряді місць за їх вказівками робітники роззброїли поліцію, жандармерію та заарештували представників царського уряду на місцях. З робітників та революційно настроєних студентів створювались загони народної міліції, які охороняли підприємства і підтримували революційний порядок в містах.

Одночасно з Радами робітничих депутатів створювалися Ради солдатських депутатів. Спочатку значна частина їх існувала окремо, а пізніше вони скрізь об'єдналися.

В переважній більшості міст України, як тільки стало відомо про революційні події у Петрограді, почали створюватися «громадські комітети» — буржуазно-поміщицькі організації. Вони вже з першого дня свого існування хотіли захопити всю повноту влади в свої руки й закликали народні маси до спокою. Вони всіляко намагалися зберегти апарат цар-

ської влади на місцях. З цього апарату були усунуті тільки губернатори, віце-губернатори, вищі чини поліції, станові пристави, жандармські чиновники і охранка. Замість губернаторів Тимчасовим урядом були призначені губернські комісари, які в своїй діяльності спиралися на буржуазно-поміщицькі «громадські комітети».

Решту місцевих органів царської державної машини Тимчасовий уряд не замінив. Все залишалося на своїх місцях, відповідно пристосовуючись до нових умов.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції викликала значне посилення національно-визвольного руху пригноблених царизмом народів окраїн Росії, в тому числі й України. Українська буржуазія, як і буржуазія інших окраїн Росії, намагалася використати ці умови для утворення своєї національної буржуазної держави, для закріплення свого панування над трудящими. З цією метою українські буржуазні й дрібнобуржуазні партії — ТУП, УСДРП 4 березня 1917 р. створили в Києві Центральну раду, яка об'єднала всі буржуазно-націоналістичні сили. Лідерами Центральної ради були махрові буржуазні націоналісти М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра та М. Порш. Буржуазна націоналістична Центральна рада прагнула створити так званий «єдиний національний фронт» і цим самим відірвати трудящих України від загальноросійського революційного руху, відвернути їх від боротьби проти буржуазії та поміщиків. Між Тимчасовим урядом і Центральною радою, якщо і були деякі розходження, то вони не мали принципового характеру.

Таким чином, на Україні, як і по всій Росії, створилося двовладдя. З одного боку, діяли місцеві органи Тимчасового буржуазного уряду, а з другого — Ради робітничих та солдатських депутатів — органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства; в цьому, як підкреслював В. І. Ленін, найголовніша особливість Лютневої революції. Пояснюючи двовладдя, В. І. Ленін писав: «Це двовладдя проявляється в існуванні **двох** урядів: головного, справжнього, дійсного уряду буржуазії, «Тимчасового уряду» Львова і К-о, який має в своїх руках всі органи влади, і додаткового, побічного «контрольного» уряду в особі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, який не має в своїх руках органів державної влади, але спирається безпосередньо на явно безпереч-ну більшість народу, на озброєних робітників і солдатів» [1].

Класове джерело цього двовладдя і класове значення його полягає в тому, що Лютнева революція 1917 р. не тільки змела всю царську монархію, не тільки передала всю владу буржуазії, але й щільно підійшла до революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства.

З перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовицька партія вперше за весь період свого існування вийшла з підпілля, одержала можливість відкрито вести роботу в масах. Будучи озброєною ленінською теорією соціалістичної революції, вона боролася за зміцнення цієї перемоги, за дальше поглиблення революції. Партія більшовиків

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 39—40.

значно активізувала своє внутріпартійне життя. Під керівництвом ЦК РСДРП відповідно до умов стали перебудовувати свою роботу і більшовицькі організації України.

В ніч з 3 на 4 березня були скликані перші легальні збори Харківської організації РСДРП, на яких розглядались такі питання: доповідь представника Харківського комітету в Раді робітничих депутатів та хід подій у Харкові; питання про бойові дружини; про заклики до солдатів, про вибори комітету РСДРП; про друкований партійний орган та ін. [1] Перші легальні збори Київської організації РСДРП відбулися 6 березня 1917 р., які обговорили звіт Комітету про його роботу, організаційні питання, ставлення до поточного політичного моменту та ін. [2] 5 березня 1917 р. Катеринославська організація РСДРП скликала першу легальну конференцію, в якій взяли участь представники більшовицьких організацій Донбасу. На конференції були представники від 36 партійних груп Катеринослава, в яких на той час налічувалося 334 члени партії, і від організацій Донбасу, де було понад 500 членів партії. Конференція розглянула такі питання: ставлення до революційного повстання та перевороту; ставлення до Рад робітничих депутатів; ставлення до дрібнобуржуазних соціалістичних організацій; про війну і мир; перебудова організації в м. Катеринославі; ставлення до армії та міліції; вибори виконавчого комітету і професіональної комісії [3].

С. В. Косіор.

Протягом березня перші легальні збори або конференції відбулися і в інших більшовицьких організаціях України. Ці збори і конференції відіграли значну роль у справі ідейного та організаційного зміцнення більшовицьких організацій України.

Значну допомогу більшовицьким організаціям України в налагодженні їх роботи подавала газета «Правда», що знову почала виходити з 5 березня. Поряд з широким розповсюдженням «Правды» на Україні великі партійні організації створили свої легальні масові більшовицькі газети. В Харкові 10 березня вийшов перший номер газети «Пролетарий», в Києві 14 березня — «Голос социал-демократа», а в Катеринославі 4 квітня — «Звезда».

[1] Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 11.
[2] Там же, стор. 215—216.
[3] Там же, стор. 3.

Більшовики України викривали антинародну політику Тимчасового уряду, імперіалістичний характер війни, зривали маски з меншовиків та інших угодовців, що служили буржуазії, роз'яснювали позицію більшовиків по всіх питаннях революції.

Комуністична партія, в тому числі і більшовицькі організації України, закликали до створення профспілок як найбільш масових організацій робітників. 7 березня 1917 р., за вказівкою ЦК РСДРП, Петербурзький комітет звернувся через «Правду» із закликом приступити негайно до організації професійних спілок.

Широке роз'яснення більшовиками необхідності об'єднання робітників у професійні спілки скоро дало свої результати. Вже в другій половині березня в ряді промислових центрів України утворюються професійні спілки. Так, у Харкові були створені профспілки металістів, будівельників, мулярів, тютюнників, друкарів, мукомолів та ін. Протягом березня—квітня 1917 р. на Україні в основному оформились професійні спілки. Найчисельнішою серед них була спілка металістів. Так, Луганське бюро об'єднувало близько 12 тис. чол.[1], Харківська спілка металістів — 5 тис. чол., Катеринославська — 6 тис.[2] За цей час у Києві було створено 20 спілок (38 тис. членів), в Харкові — 30 спілок (35 тис. чол.), у Катеринославі — 25 спілок (15 тис. чол.) [3].

Але профспілкові організації охоплювали далеко не всіх робітників. До того ж значна частина профспілок будувалася за вузькоцеховими ознаками, що приводило до значної їх роздрібненості. Все це було причиною того, що з'явилася нова організація робітників — фабрично-заводські комітети (фабзавкоми). Фабзавкоми були органами, які пов'язували діяльність Рад робітничих депутатів з широкими масами. Ініціаторами організації фабрично-заводських комітетів виступили більшовики великих підприємств Петрограда.

Фабзавкоми на фабриках та заводах України почали створюватися в березні 1917 р. Майже на всіх великих підприємствах (на заводах ВЕК у Харкові, Гартмана в Луганську, «Арсеналі» в Києві, на Брянському заводі в Катеринославі та інших) вони знаходились під впливом більшовиків. Фабзавкоми, очоливши боротьбу пролетаріату з капіталістами, вникали в усі сторони життя підприємств, а там, де підприємці чинили злісний саботаж, брали управління підприємствами в свої руки. Для здійснення контролю при фабзавкомах створювалися різні комісії, а саме: конфліктна, продовольча, фінансова, культурно-освітня, розціночна та ін.

З ініціативи більшовиків фабзавкоми провели велику роботу по запровадженню на підприємствах 8-годинного робочого дня. Капіталістам не допомогли і їх вірні слуги — меншовики та есери, які старанно умовляли робітників почекати з введенням 8-годинного робочого дня до прийняття закону Тимчасовим урядом.

---

[1] Н. Первак, Жовтневі дні в Донбасі, Донецьк, 1957, стор. 8.

[2] Рабочее движение в 1917 году, стор. 84.

[3] А. Стадник, М. Прохоренко, Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959, стор. 100.

Слідом за «Правдою», яка вела широку агітацію за встановлення 8-годинного робочого дня, досить активну роботу проводили газети більшовицьких організацій України «Голос социал-демократа» та «Пролетарий», які читалися робітниками всієї України. Вони систематично друкували статті та кореспонденції робітників, в яких висувалася вимога 8-годинного робочого дня, а також сповіщалося про запровадження його на підприємствах Києва, Харкова та інших міст. Ініціаторами введення 8-годинного робочого дня в нашій країні, як і багатьох інших революційних починань, були пролетарі Петрограда. 10 березня тут було встановлено 8-годинний робочий день. На Україні він почав вводитися в другій половині березня. Так, у Харкові на залізничному вузлі на 8-годинний день перейшли з 15 березня, а через кілька днів—на всіх великих підприємствах Харкова—паровозобудівному заводі, ВЕК, Гельферіх-Саде та ін.

Значну увагу більшовики України, як і вся партія в цілому, також приділяли пожвавленню діяльності інших робітничих організацій, зокрема лікарняних кас та робітничих кооперативів. Поступово перетворюючи робітничі організації в свої опорні пункти для роботи з масами, більшовики політично виховували трудящих на конкретних фактах і подіях, допомагаючи їм на власному досвіді переконатися, хто справді виражає корінні інтереси народу.

Повалення самодержавства знаменувало собою початок нового періоду в історії нашої країни. Перед робітничим класом і його авангардом поставали нові завдання, які не відразу до кінця зрозуміли всі члени партії. Деякі комітети, а також окремі члени партії на Україні, як і по всій країні в цілому, дотримувалися помилкової лінії щодо Тимчасового уряду. Вони вважали за потрібне встановити контроль за діяльністю Тимчасового уряду і з допомогою кампаній, демонстрацій, заяв домагатися від нього швидкого вирішення питань революції. Не для всіх членів партії був достатньо зрозумілим зміст двовладдя, а особливо класове значення та роль Рад. Окремі більшовицькі організації були охоплені настроєм об'єднання з меншовиками та дрібнобуржуазними партіями, що було перешкодою для розгортання революційної боротьби.

Історичні умови, що склалися в країні після повалення самодержавства, поставили перед партією важливе завдання — вироблення нової орієнтації, нової стратегії і тактики. Це важливе завдання виконав В. І. Ленін. 3 квітня, повернувшись з еміграції, Володимир Ілліч на другий же день виступив із своїми історичними Квітневими тезами, в яких виклав завдання пролетаріату в даній революції. «Своєрідність поточного моменту Росії, — писав В. І. Ленін, — полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — *до другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» [1]. Озброївшись новою ленінською стратегією і тактикою, більшовицька партія розгорнула боротьбу за перерастання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 4.

РОЗДІЛ VIII

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX— НА ПОЧАТКУ XX ст.

КОЛОНІАЛЬНИЙ СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

За промисловим розвитком західноукраїнські землі, які знаходились у складі Австро-Угорщини (Східна Галичина і Північна Буковина наприкінці XVIII ст. були загарбані Австрією, а Закарпаття — ще з XI ст. Угорщиною), набагато відставали від Наддніпрянської України. Населення західноукраїнських земель, насильно відірване від своєї батьківщини, поділяло тяжку долю інших народів, що знаходились у колоніальному ярмі Габсбургів.

Наприкінці XVIII — поч. XIX ст. в західноукраїнських землях, хоч і повільніше, ніж в інших частинах Австро-Угорської імперії, розвивались капіталістичні відносини в умовах феодально-кріпосницького ладу. Населення міст ще у великій мірі залежало від поміщиків. За винятком мешканців Львова, Бродів та ще деяких міст, в яких жили ремісники і торговці, що користувалися свободою поселення, значна частина населення ще знаходилась в кріпосницькій залежності.

За австрійським переписом 1773 р. серед ремісників Галичини нараховувалось: ткачів — 17,9 тис., ковалів — 2,8 тис., кушнірів — 1,8 тис., шевців — 5,5 тис., кравців — 2,8 тис., бондарів — 1,4 тис., гончарів — 1,2 тис., майстрів по виробництву возів — 1 тис. чол.[1]

Наприкінці XVIII ст. окремі промислові підприємства виникали безпосередньо в поміщицьких володіннях. Так, на Закарпатті у величезних володіннях гр. Шенборна були винокурні, спиртовий (Мукачів) і пивоварний (Підгоряни) заводи, водяні млини (на гірських притоках Латориці), цегельні та черепичні підприємства (Берегове та інші міста), рудні-гамарні по виплавці заліза (район Мукачів — Чинадієво), тартаки та буди по виробництву поташу. У 80-х роках XVIII ст. прибутки Шенборна від промислових підприємств становили близько 30% усіх прибутків його володінь [2].

Для початку XIX ст. характерне деяке розширення ремісницького виробництва у західноукраїнських містах. У Львові будується сірнико-

[1] М. П. Герасименко, Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст., у зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 2, К., 1957, стор. 103.

[2] І. Г. Шульга, Втягнення феодальних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст., «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXX, серія історична, Ужгород, 1957, стор. 13—18.

ва фабрика, 4 горілчаних та 4 пивоварних заводи, 3 деревообробні фабрики. З 1816 р. по 1827 р. кількість робітників і ремісників у Львові зросла майже на третину і становила понад 3 тис. чол. [1]

Соціально-економічне становище робітників промислових підприємств західноукраїнських земель напередодні революції 1848 р. було надзвичайно тяжке і безпросвітне.

У цей час західноукраїнські землі у промисловому відношенні належали до найвідсталіших окраїн Австрії, на яких дуже повільно позначався технічний прогрес, зв'язаний з фабрично-заводським виробництвом. Мануфактурні підприємства були визначальним фактором промислового виробництва. На початку 40-х років XIX ст. в усій Галичині нараховувалось скляних і фарфорових підприємств 26, металообробних — 32, деревообробних — 3, шкіряних, вовняних і бавовняних — 26, хімічних — 32, цукрових і сиропних — 8, друкарень — 18. Лише в 1843 р. в Галичині з'явились дві парові машини [2].

В Австрії, особливо в її західних провінціях, посилювався розвиток капіталістичної промисловості, на якому позитивно позначилось залізничне будівництво, що розпочалось в 30-х роках XIX ст. Саме цей чинник сприяв тіснішому економічному зв'язку між західноукраїнськими землями та більш промислово розвинутими провінціями Австрії, такими як, приміром, Чехія.

Ф. Енгельс ще в 1848 р. в статті «Початок кінця Австрії» відзначав, що завдяки виникненню залізниць «продукти великої промисловості, машинного виробництва з надзвичайною швидкістю і майже без всяких витрат на перевозку проникають у найвіддаленіші кутки монархії, знищують стару ручну працю і підривають феодальне варварство. Торгівля провінцій між собою, торгівля з цивілізованими зарубіжними країнами набирала небувалого раніше значення» [3].

В другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях було прокладено ряд залізниць. 1861 р. стала до ладу залізниця Львів — Перемишль, що зв'язала Львів з Віднем, в 1866 р. було відкрито рух на лінії Львів — Чернівці, в 1871 р. Львів через Броди був зв'язаний з Підволочиськом, а в 1873 р.— з Стрием. В 1869 р. почала функціонувати залізниця Чернівці — Сучава, в 1872 р. було зв'язано Чоп з Ужгородом. У 1878 р. ця лінія протягується до Мукачева, а в 1894 р.— до Рахова. На кінець XIX ст. залізниці зв'язали західноукраїнські землі також з Росією.

Проте зростання залізничної мережі західноукраїнських земель було дуже повільним. Так, майже за 35 років (з 1837 по 1870) залізнична колія там зросла з 65 лише до 678 *км* [4]. Щоправда, за наступні 40 років залізнична мережа в усій Галичині зросла на 1430 *км* і становила в

[1] Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 115—116.

[2] М. П. Герасименко, Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, К., 1959, стор. 197.

[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, вид, 2, т. 4, стор. 456.

[4] М. М. Кравець, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964, стор. 22.

1910 р. 4120 *км* [1]. Але коли в 1900 р. в Нижній Австрії припадало 98,8 *км* залізниць на 1000 *км*, у Верхній Австрії відповідно — 74,7, у Моравії — 83,6, а в Богемії — 114,1, то на Буковині — лише 46,6, а в Галичині ще менше — 45,7 *км* залізниць [2]. На Галичину припадало всього 18% усієї залізничної мережі Австрії, тоді як територія її становила 26%, а населення 28% всієї Австрії.

Основним наслідком цього залізничного будівництва було те, що західноукраїнські землі (навіть найвіддаленіші гірські райони) все більше втягувались в загальноавстрійський ринок, хоча австрійський уряд надавав йому передусім стратегічного значення на випадок війни з Росією. Будівництво залізниць сприяло вивозу промислових товарів з економічно більш розвинутих австрійських провінцій в західноукраїнські землі і перетворенню останніх в аграрний придаток Австрії, на що була спрямована колонізаторська політика Габсбургів.

У 1902 р. галицька соціал-демократична газета «Вперед» писала, що австрійський уряд на мілітаризацію відпускав коштів в 300 разів більше, ніж на розвиток промисловості в Галичині [3].

Всіляко гальмували промисловий розвиток західноукраїнських земель і місцеві поміщики, які боялися втратити дешеві робочі руки. Саме з цієї причини поміщики в Береговому (Закарпаття), наприклад, відмовились підтримати побудову фабрики по переробці льону [4]. Опір розвитку промисловості на Закарпатті чинив один з найбільших поміщиків латифундист Шенборн [5].

Висловила незадоволення урядовою політикою в розвитку промисловості і газета «Буковина» — орган місцевої української буржуазії. В ній в 1902 р. поряд з констатацією, що за останні три роки економіка Буковини почала набувати промислового характеру, вказувалось на причини, які гальмували розвиток промисловості: недостатня турбота уряду, конкуренція австрійської, особливо віденської, чеської і почасти польської промисловості, високі ціни на дерево, що не дають можливості виробам деревообробної промисловості витримати конкуренцію на світовому ринку [6].

І все ж капіталізм, якому відкрила шлях аграрна реформа 1848 р., незважаючи на її кріпосницький характер, в другій пол. XIX ст. накладає свій відбиток на економіку західноукраїнських земель, про що свідчить залізничне будівництво, а також зростання торгово-промислового населення, кредитних установ та оборотів капіталу, проникнення іноземного капіталу в промисловість.

---

[1] Н. В. Ястребов, Галиция накануне Великой войны, Пг., 1915, стор. 55.
[2] М. М. Кравець, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., стор. 22.
[3] «Naprzód», 26.I 1902 р.
[4] Закарпатський обласний державний архів, ф. 772, оп. 1, од. зб. 676, арк. 64. (Далі — ЗОДА).
[5] Там же, од. зб. 591, арк. 4—18.
[6] «Буковина», 2.X 1902 р.

і при видобуванні озокериту. Ось як показав це І. Франко в повісті «Boa constrictor». «Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили,— видко було, що іно що спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кибель з воском. Тілько третій при млинку крутив раз у раз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий, заталапаний хлопчина — лип'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земляного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершися плечима о стіну; його худі, брудні руки висіли безладно долі боками, а долоні лежали в глині...» Згодом, в 1884—1893 рр. фірма канадських капіталістів «Берггейм і Мак-Гарвей» просвердлила 370 свердловин. У 1889 р. працювало 88 парових двигунів на видобутку нафти, який зростав і в перших десятиріччях XX ст., а за період 1901—1904 рр.— подвоївся [1] і досяг найвищого рівня в 1909 р.— 208 тис. тонн.

З 90-х років XIX ст. помітна концентрація нафтовидобутку, одним з виявів якої було утворення у 1892 р. картеля з метою нормування цін на нафту. Лише в 1905—1906 рр. виникло понад 50 акціонерних компаній по видобутку нафти, найбільшими з яких були «Галицько-Карпатське товариство» з капіталом 16 млн. крон, компанія «Східниця» з капіталом 10 млн. крон, компанія «Галичина» з капіталом 6 млн. крон [2].

В західних областях України чільне місце посідав австрійський і французький капітал. З німецьким капіталом вступив у конкурентну боротьбу англійський капітал. На початку XX ст. виник цілий ряд англійських компаній по видобутку і продажу галицької нафти, серед них у 1906 р. в Тустановичах почало діяти «Англо-австрійське товариство» [3], а в 1912 р. у Львові виникла нафтова акціонерна компанія «Англійське нафтове товариство в Сходниці». В 1911 р. англійським капіталістам в Бориславі належала $^1/_5$ свердловин (71), які давали $^1/_4$ усього видобутку нафти. Виявили інтерес до галицької нафти і американські імперіалісти, особливо нафтовий концерн «Вакуум ойл компані».

Українській буржуазії теж вдалося захопити певні позиції в нафтовій промисловості, про що свідчить існування у Львові компанії «УНАС», в Дрогобичі — компанії «Підойма». Окремими промислами володіли Сасики, Іванчуки, Терлецькі та інші, яких у промисловості і торгівлі Галичини на 1910 рік налічувалось 23 тис. або 10% загального числа всіх підприємців [4].

У Східній Галичині були значні поклади бурого вугілля, але його видобуток провадився на дрібних копальнях Золочівського, Жовківського, Коломийського і Снятинського повітів. Так, у 1858—1877 рр. він становив 5,5 тис. тонн, в 1878—1889 рр.— 2,3 тис. тонн, у 1907 р.— 17,6 тис. тонн. Але з кожним роком (кінця XIX — початку XX ст.) кіль-

---

[1] Walentyna Najdus, Szkice z historji Galicji, т. I, Варшава, 1958, стор. 37.
[2] К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 16—17.
[3] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 159, од. зб. 17188, арк. 1—18.
[4] Архів Інституту історії партії ЦК КПУ, ф. 5, оп. 1, од. зб. 7, арк. 83.

кість вугільних копалень зменшувалась: 1902 р. їх було шість, а в 1907 — одна. Озокериту видобувалось в 70—80-х роках XIX ст. пересічно 10—12 тис. тонн на рік. Проте на початку XX ст. помічається зменшення його видобутку. В 1913 р. в порівнянні з 1886 р. він скоротився в 9 разів. Причина цього полягала у втраті монополії на світовому ринку.

На Буковині гірничі промисли існували ще в XVIII ст., але за австрійського панування вони все більше занепадали. Видобуток мідної руди в 30—50-х роках XIX ст. досяг найвищого рівня, а з 1854 р. фактично припинився. Залізної руди відповідно у 1874 р.— 9436 тонн на рік. Але з того часу він майже остаточно занепав, бо після проведення залізниць металічні вироби, виготовлені на Буковині, не могли витримати конкуренції дешевших виробів, які завозились з Угорщини.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Буковині в незначній кількості добували буре вугілля, марганець, сірку, сіль, залізну руду і срібло. Так, у 1910 р. вугілля — 2100 центнерів, марганцю — 140 197 тощо. Видобуток корисних копалин у 1912 р. порівняно з 1875 р. зменшився в 70 разів [1], що свідчить про занепад гірничої промисловості Буковини.

У Закарпатській Україні сіль копали в районі Солотвина. Зокрема, у 1898 р. її виробили 813 423 центнери [2], у 1907 р.— 577 000, а в 1913 р.—493 000 центнерів [3].

У Галичині добування солі зростало, бо були великі її поклади. В 1861 р.— 65 тис. тонн, в 1900—145 тис. тонн, а в 1908 р.— 1819 тис. тонн. Галичина по видобутку солі займала значне місце у загальноавстрійському масштабі. Так, в 1911 р. в Галичині було видобуто солі на суму 18 млн. крон, що становило 38,3% вартості всієї солі, виробленої в Австрії взагалі [4].

В західноукраїнських землях важка промисловість майже не існувала. Машинобудування було розвинуте дуже слабо. Наявність кількох невеликих металургійних підприємств в Закарпатській Україні не міняє цієї загальної картини. В Закарпатті — в Довгому, Кобилецькій Поляні та Фридешові були металургійні заводи, де виплавляли чавун. На цих підприємствах, що виникли ще у XVIII ст. та першій половині XIX ст., була дуже відстала техніка. Тільки завод у Кобилецькій Поляні був дещо модернізований в 1908—1912 рр. в зв'язку з встановленням машин. На цьому заводі вироблялись колеса для паровозів, але в основному виготовлялися дрібні металічні речі — сокири, лопати та ін.

До більш розвинутих слід віднести харчову, лісову та деревообробну галузі промисловості, хімічне виробництво.

На базі розробок величезних лісових багатств у Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні виник ряд лісопильних заводів, мебльо-

[1] S. Kassner, Die Juden in der Bukowina, Відень — Берлін, 1917, стор. 33.
[2] Подкарпатская Русь, Ужгород, 1936, стор. 56.
[3] В. І. Неточаєв, Закарпаття напередодні першої світової війни (1908—1914), «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXIX, серія історична, Ужгород, 1957, стор. 100.
[4] К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 18—19.

вих фабрик та інших підприємств. У Східній Галичині в 1890 р. діяло 77 водяних і 56 парових лісопилень. Помітною тенденцією розвитку цієї галузі промисловості було значне скорочення водяних лісопилень і зростання парових. У 1910 р. в Східній Галичині було 85 лісопильних заводів, потужність двигунів яких становила 9,7 тис. к. с. Одним з найбільших були тартаки фірми «Брати Гредель» в Стрийському повіті. Галицькими тартаками володіли також віденський земельний кредитний банк, підприємець Шмідт, віденський банкір Поппер, німецькі капіталісти [1].

В Закарпатті на початку XX ст. було 25 лісопильних заводів та деревообробних підприємств, які приводились в рух силою пари та води. Такі лісопильні заводи існували, зокрема, в Ужгороді, Перечині, Заброді, Чорноголові та ін. В 1908 р. великий лісопильний завод було побудовано в Сваляві будапештською акціонерною компанією [2].

На Буковині було 36 лісопильних заводів, які знаходились переважно в Південній Буковині (в Кімполунзькому повіті — 11 заводів, в Радауцькому — 8, в Гура-Гуморському — 4 заводи) та у Вижницькому повіті Північної Буковини. Порівняно великий лісопильний завод діяв у Чернівцях. Але, як правило, вони мали незначні розміри.

У більшості випадків австрійські капіталісти вважали більш вигідним для себе вивозити ліс з західноукраїнських земель у метрополію і вже там обробляти його на підприємствах.

У деревообробну промисловість, як і в ряд інших галузей, все більше проникав американський капітал. Так, в Закарпатті у 80-х роках XIX ст. виник синдикат «Мундус», в якому поряд з австрійським основну роль відігравав американський капітал. Про могутність цього синдикату можна судити з того, що акціонерний капітал його в 1910 р. становив 3 млн. крон, а в 1916 р. — 7 млн. 300 тис. крон [3].

Розробка лісових багатств провадилась капіталістами хижацьким способом, що призводило до величезного зменшення лісових площ. Досить сказати, що тільки в Галичині у 1912 р. лісова площа внаслідок цього зменшилась на 1113 гектарів.

З галузей промисловості, пов'язаних з лісовою, слід відзначити хімічне виробництво, що виникло в Закарпатті на грунті сухої дистиляції дерева. Порівняно значні хімічні підприємства цього типу були в Тур'ї — Бистрій, Перечині та Сваляві. Найбільший хімічний завод у Сваляві виник у 1910—1911 рр.

В хімічному виробництві на Закарпатті в основному панував німецький, англійський, французький та американський капітал. Акціонерами фірми «Сольва», яка володіла Свалявським хімічним заводом, були австро-угорські, англійські, французькі та американські капіталісти.

---

[1] Г. І. Ковальчак, Розвиток фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст., стор. 65.

[2] Technická prace v zemi Podkarpatoruské, Ужгород, 1933, стор. 323.

[3] М. Климпотюк, Підступи американських імперіалістів на Закарпатті, Ужгород, 1952, стор. 10.

У харчовій промисловості провідне місце займало спирто-горілчане виробництво, що свідчить про прагнення австрійських імперіалістів розвивати в західноукраїнських землях лише ті галузі, які не могли вивести їх з колоніальної залежності. Якщо інші галузі промисловості і в першу чергу — важку індустрію австрійські колонізатори обмежували, то для розвитку спирто-горілчаної промисловості перешкод не чинилось. Про це свідчить той факт, що в Східній Галичині за період з 1870 р. до 1900 р. кількість гуралень збільшилась на 120 і досягла 537[1]. В період 1875—1890 рр. вони щорічно давали від 170 до 230 тис. гектолітрів спирту.

Найбільше гуралень знаходилось в Сокальському, Рава-Руському, Бучацькому, Бродівському, Тернопільському, Кам'янському, Підгаєцькому повітах. В основному вони належали поміщикам, але серед їх власників чимало було й багатих селян-куркулів (близько 5% загальної кількості) [2].

9 найбільших спирто-горілчаних заводів Ужгорода, Мукачева, Севлюша виготовляли щороку близько 14 тис. гектолітрів спирту. Найбільше продукції давав завод Вайса в Мукачеві [3].

На Буковині також зростало спирто-горілчане виробництво. Якщо у 1899 р. там нараховувалось 40 спирто-горілчаних підприємств [4], то у 1910 р. число їх зросло до 66. Пивоварних заводів у 1900 р. було 7 [5]. Хоч кількість пивоварних заводів там, як і в Східній Галичині, зменшилась порівняно до 50—70-х рр., виробництво їх набагато збільшилось.

Дуже відставало на західноукраїнських землях цукрове виробництво. У 1876 р. припинив свою діяльність єдиний цукровий завод в Східній Галичині і лише в 1913 р. почав працювати цукровий завод в Ходорові. На Буковині тільки наприкінці XIX ст. виникли два цукрових заводи. Порівняно з іншими підприємствами вони були краще оснащені технікою і мали більшу кількість робітників.

Значну питому вагу серед галузей харчової промисловості займала мукомельна, яка зосереджувалась в основному в Тернопільському, Станіславському, Бучацькому, Бродівському та Коломийському повітах.

Але на млинарстві негативно позначилися як висока плата на залізницях за перевіз борошна, так і високі мита на його ввіз, зокрема до Німеччини. Все ж кількість млинів в пореформений період в Східній Галичині значно зросла. Якщо в 50-х роках XIX ст. нараховувалось близько 1200 млинів, а парових у 1865 р.— тільки 12 [6], то в 1874 р. там діяло 2415 млинів, з них водяних — 2328, парових — 32, вітряків — 55.

---

[1] Podręcznik statystiki Galicji, т. VII, ч. II, Львів, 1904, стор. 195—197.
[2] И. Г. Коломиец, назв. праця, стор. 51.
[3] Там же, стор. 54.
[4] Ostereichisches statistisches Handbuch, 1912, стор. 142.
[5] Die Bevolkening des Herzogtums Bukowina nuch dem Berufe. Чернівці, 1908, стор. 36—37.
[6] Г. І. Ковальчак, Розвиток капіталістичної промисловості Східної Галичини в перші десятиріччя після скасування кріпосного права (1848—1870 рр.), зб. «З історії західноукраїнських земель», К., 1957, вип. II, стор. 117.

Млини ці здебільшого були невеликі і малопотужні.

На Буковині і в Закарпатті також існувало мукомельне виробництво, на розвиток якого негативно впливали ті ж чинники, що й на східногалицьке: конкуренція австрійської та угорської мукомельної промисловості, слабка технічна оснащеність, значна перевага примітивних млинів — водяних і вітряків — над паровими.

Відносно значні розміри мало виробництво будівельних матеріалів. В Східній Галичині на території Львівської і Бродівської торгово-промислових палат на початку 70-х років нараховувалось 165 цегельних підприємств, а в 1890 р.— вже 299. На початку XX ст. в усій Галичині діяло 2110 підприємств по обробці мінералів, глини, каменю [1]. Проте роботи на цих підприємствах за незначними винятками виконувались вручну.

В Закарпатті будівельні матеріали в більш або менш значній кількості почали розроблятися з кінця 60-х років XIX ст. На поч. XX ст. великі каменоломні існували в Ужгороді, Кам'янці, Радванці, Кличанові, Середньому, Іршаві, Доманиці, Невицькому та в інших місцях. Щороку там розроблялось 40—50 тис. *куб. м.* будівельного каменю. Цегляних заводів нараховувалось всього 14. У Мукачеві їх було 4, в Береговому — 3, в Ужгороді — 2, в Хусті — 2 та по одному заводі в Севлюші, Горянах та Великому Бичкові.

На Буковині напередодні першої світової війни функціонували 11 цегельних заводів, з них 7 знаходились в Чернівцях та його околицях.

Переважна більшість промислових підприємств на західноукраїнських землях мала яскраво виражений кустарно-ремісницький характер.

В ряді галузей промисловості, як, приміром, в металообробній, паперовій, шкіряній і т. д., взагалі не було великих підприємств. Підприємства цих галузей являли собою переважно майстерні ремісничого або кустарного типу з невеликою кількістю робітників, серед яких працював і сам господар.

З кустарних промислів найбільшого розвитку досягли виготовлення килимів, плетіння корзин, виробництво різних предметів з соломи, ткацтво, вишивки і т. п. Різні види цих промислів були поширені в містах і, особливо, в селах. В містах чималу частину кустарів, зокрема тих, що виготовляли одяг, становили єврейські трудящі. В селах великого поширення набула домашня промисловість, особливо на Покутті та Прикарпатті, де селяни становили 45% всіх осіб, зайнятих обробкою дерева, і 80% осіб, що займались ткацтвом.

В Закарпатті широкого розповсюдження набуло плетіння корзин, яких виготовлялась на продаж велика кількість [2].

Всі ці дані свідчать про те, що економіка західноукраїнських земель була дуже відсталою. Цей висновок підтверджується і даними про енергоозброєність, яка була незначною в порівнянні з метрополією.

---

[1] К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 19.

[2] «Наука», 1.III 1906 р.

Енергоресурси всієї Австрії наприкінці XIX ст. становили 1 016 420 к. с., а на Галичину, в якій жила майже третина населення Австрії, припадало лише 56 560 к. с., або 5,57% [1]. В Східній Галичині на поч. XX ст. деяка технічна оснащеність підприємств відбувалась переважно за рахунок парових двигунів в деревообробній та харчовій галузях промисловості, зокрема на лісопильних та мукомельних підприємствах. Так, в 1890 р. в деревообробній промисловості потужність двигунів становила 2500, а в 1910 р.— 9927 к. с., в харчовій відповідно — 1851 і 6296 к. с. В той же період потужність двигунів на 186 підприємствах обробної промисловості (що мали в середньому понад 20 робітників) в 1890 р. становила 6929, а в 1910 р. на 297 підприємствах — 27 767 к. с. Зросла також потужність двигунів на нафтових підприємствах, що були розташовані на території теперішніх Львівської та Івано-Франківської областей. Вона становила у 1889 р. 950, а в 1913 р.— до 47,3 тис. к. с. [2]

Незначна кількість парових машин працювала на підприємствах Закарпаття: в 1905—1909 рр. їх налічувалось всього 128. На підприємствах Буковини в 1889 р. було 297 парових машин, що становило 0,9% загальноавстрійської кількості. На поч. XX ст. потужність двигунів там на 809 підприємствах становила всього 11 356 к. с. [3]

Найбільшим банком на Буковині був «Буковинський крайовий банк» з капіталом у 42 млн. крон. Значні капітали вкладали у промисловість Буковини «Австро-угорський банк», «Галицький іпотечний банк», «Вінер банк ферейн» [4].

Зміцнювала свої економічні позиції і українська буржуазія. В 1904 р. в Галичині їй належало 68 кредитних, 9 промислових, 4 торговельних та інших закладів. Загальний оборот їх досягнув 42 876 318 крон, а дев'ять з них мали оборотний капітал на суму понад 1 млн. крон [5]. Лише за 1905 р. кількість таких закладів української буржуазії зросла до 105. Засновниками їх були буржуазні діячі, попи та куркулі.

На Буковині, поряд з кредитними установами румунської, єврейської та німецької буржуазії, виникали різні кредитні заклади, створені українською буржуазією, зокрема «Руська каса» (1896 р.) та «Селянська каса» (1903 р.).

Про те, що західноукраїнські землі були внутрішньою колонією Австрії, свідчить також торгівля. Звідти вивозилась сировина (нафта, ліс тощо), а завозились промислові товари. Нафта з Галичини у великій кількості йшла в Австро-Угорщину, а також за кордон, головним чином в Німеччину, Францію, Швейцарію, Італію та інші країни. Експорт нафти з Галичини був сконцентрований головним чином в руках акціонерної компанії, що знаходилась у Відні.

---

[1] И. И. Трайнин, назв. праця, стор. 130.

[2] Г. І. Ковальчак, Розвиток фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст., стор. 60—61.

[3] Г. Піддубний, Буковина, її минуле й сучасне, Харків, 1928, стор. 75.

[4] Г. Піддубний, назв. праця, стор. 71.

[5] «Діло», 16.IX 1905 р.

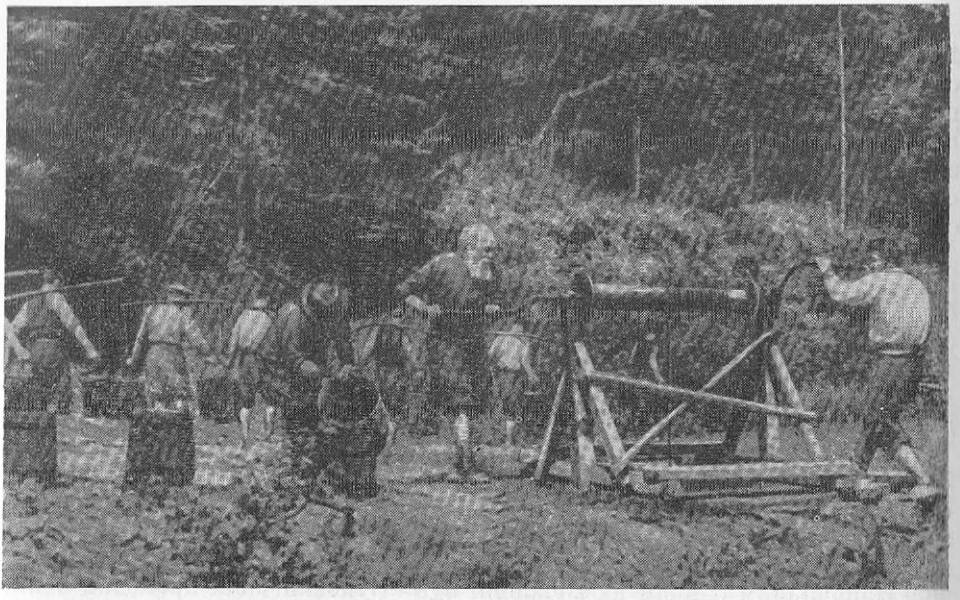

На бориславських нафтових промислах.

Іноземні капіталісти одержували подвійні прибутки на галицькій нафті: на грабунку нафтових багатств і експлуатації місцевих робітників, шляхом спекуляції на різниці в цінах на нафту, що вивозилась у неочищеному вигляді за кордон, та нафтовими продуктами, які вироблялися з цієї ж нафти і доставлялися назад до Галичини. Австрійський уряд запровадив великі податки на гас (13 крон на 100 *кг*), тому трудящі, незважаючи на наявність в Галичині великих нафтових запасів, майже ніколи не користувалися гасом [1].

Значну частину експорту з західноукраїнських земель становив ліс. Тільки з Галичини вивозився ліс щорічно на суму 65—70 млн. крон. Більше половини експорту лісу в вигляді колод, шпал, дощок тощо йшло за кордон. У лісовому експорті панівне становище займав іноземний капітал, головним чином німецький. Великі німецькі фірми купували або орендували величезні площі лісу, який по-хижацькому вирубували і вивозили [2].

$^2/_3$ експорту лісу припадало на Німеччину. Близько $^1/_4$ лісу з Галичини йшло в Росію. До Росії ліс, крім залізниць, транспортувався по Дністру та Пруту, а потім через чорноморські порти — Одесу, Миколаїв, Херсон. Вивіз лісу з Галичини на Україну становив у 1903 р. близько 130 тис. *куб. м.* Чимало лісу експортувалось у Францію, Італію і навіть Північну Африку.

[1] В. Я. Уланов, Галиция в ея прошлом и настоящем, М., 1914, стор. 37—38; К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 18.

[2] К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 15.

Озокерит в значній кількості вивозився в Росію, де він використовувався переважно як віск. Сіль та худоба в основному йшли на австрійський імперський ринок.

Значні позиції в торгівлі західноукраїнських земель займав англійський капітал. «Англо-польське торговельне товариство», що виникло в листопаді 1908 р. у Львові, займалося як торгівлею та посередництвом у доставці товарів, в першу чергу з Англії, так і операціями по вивозу товарів з Галичини [1].

Напередодні першої світової війни іноземний капітал, вкладений у промисловість, торгівлю, банки та інші кредитні установи Галичини, становив 1,3 млрд. крон, а на Буковині в 1900 р.—41,4 млн. крон, в тому числі австро-німецький — 23,5 млн. крон [2].

Чимало торгово-промислових підприємств було в руках єврейської буржуазії. Так, на Буковині вона займала панівне становище в лісовій, спирто-горілчаній, млинарській та цукровій галузях промисловості [3].

ФОРМУВАННЯ, СКЛАД ТА СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

На західноукраїнських землях, так само, як і на Наддніпрянській Україні, протягом другої половини XIX ст. відбувався процес формування робітничого класу.

Формування робітничого класу було результатом розвитку капіталізму в промисловості і сільському господарстві (відбувався пруським шляхом), який викликав розклад селянства, розорення його трудящої частини. Внаслідок цього західноукраїнське село в пореформений період викидало на ринок величезну кількість вільних робочих рук. Досить сказати, що лише у Галичині за період з 1873 р. по 1894 р. було проведено 49 823 ліцитацій (продаж майна селян і дрібних міщан за заборгованість). З 1900 р. до 1910 р. в Галичині, за офіціальними даними, було продано від 25 до 30 тис. селянських господарств [4]. Такий же болючий процес розорення трудящого селянства відбувався і в інших західноукраїнських землях. Так, на Буковині за період з 1903 до 1911 р. втратили землю 10 тис. селян [5]. А ось що писала одна з буржуазних газет на Закарпатті: «Рутени (так іноземні поневолювачі називали українців.— *Ред.*) — самий бідний народ Угорщини. Велика кількість їх знаходиться в Америці. А землі тих, які залишаються, все частіше продаються з аукціону банками» [6].

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 153, од. зб. 17126, арк. 1.

[2] В. К. Литвинов, Робітничий і селянський рух на Буковині під час першої російської революції 1905—1907 рр., «Наукові записки чернівецького університету», т. XXVI, 1957, стор. 85.

[3] S. Kassner, назв. праця, стор. 26.

[4] Podręcznik statystyki Galicji, т. IX, ч. I, стор. 150.

[5] «Буковина», № 39, 1907; газ. «Борьба», № 4, 1911 р.

[6] «Muncacsi hirlap», 8 січня 1911 р.

Розорені селяни та сільськогосподарські робітники були одним з головних джерел формування західноукраїнського робітничого класу.

Надлишок сільського населення у Східній Галичині дорівнював близько 600 тис., а в Північній Буковині — 60 тис. чоловік. Інші дані свідчать, що близько 450 тис. селянських господарств Галичини (45%) посилали на заробітки, з яких 75% становили пролетарські і напівпролетарські господарства. За даними Є. А. Яцкевича, в 1900 р. їх в Галичині нараховувалось 1 390 441 поденних і 113 136 постійних робітників, які «були невичерпною резервною армією капіталу» [1]. В Закарпатській Україні на поч. XX ст. 55—60% наявної робочої сили не могло бути використано на місці [2].

Одним з джерел поповнення робітничого класу були розорені ремісники, що не витримували конкуренції з капіталістами. В яких масштабах це відбувалось по окремих видах ремесла, можна прослідкувати на прикладі занепаду у Галичині ткацького та шкіряного промислів. Якщо в 1869 р. у ткацькому промислі було зайнято 12 439 чол., а в шкіряному — 16 702, то в 1900 р.— відповідно лише 980 і 2230 чол.

Формування робітничого класу західноукраїнських земель відбувалось в умовах уповільненого розвитку промисловості, причиною якого було їх колоніальне становище в складі Австро-Угорщини. Тому кількість найманих робітників у пореформений період зростала повільно, зосереджувалися вони, головним чином, на дрібних підприємствах. Так, у Східній Галичині в 1869 р. нараховувалось тільки 66 123 робітники, які були зайняті в 32 300 промислових закладах. Концентрація робітників там була незначною. Абсолютна більшість працювала на дрібних кустарно-ремісницьких підприємствах. Лише близько 7 тис. робітників працювало на 145 підприємствах, в основному фабрично-заводського типу. В наступні 20 років кількість робітників у Східній Галичині в абсолютних числах майже не змінилась і в 90-х роках становила максимально 60 тис. чол. Кількість же фабрично-заводських робітників становила близько четвертої частини (15 тис.) усіх найманих робітників в промисловості і на будівництві. Проте кількість фабрично-заводських робітників в Східній Галичині на початку 90-х років зросла в порівнянні з 70-и роками в два рази [3].

На поч. XX ст. в західноукраїнських землях різними видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. чол. На той час там існувало близько 700 фабрично-заводських підприємств, на яких працювало 62—63 тис. промислових робітників. З них у Східній Галичині було (разом з залізничниками і робітниками державних підприємств) близько 50 тис., на Буковині — 6 тис. і на Закарпатті — 7 тис. фабрично-заводських робітників.

---

[1] Є. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 10.

[2] ЗОДА, ф. 772, оп. 1, од. зб. 578, арк. 12.

[3] Г. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. V, К., 1960, стор. 76.

Районами найбільш значної концентрації робітничого класу були Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, де працювало понад 4 тис. постійних робітників і близько 10 тис. сезонних [1], Львів — 4—5 тис. фабрично-заводських робітників (разом з ремісниками — 22 тис. чол.), від 1 до 3 тис. робітників було на підприємствах в Стрию, Станіславі, Тернополі та Коломиї [2].

У Львові від 800 до 1500 робітників зосереджувалось на будівельному підприємстві, що належало українському капіталісту Левинському. Близько 1000 робітників було зайнято на цукровому заводі у Ходорові, 2 тис.— на трьох тартаках фірми «Брати Гредель» в Стрийському повіті, майже 400 — на цегельні Марголіса та 200 — на меблювій фабриці в Тернополі тощо.

На Буковині понад 2 тис. промислових робітників працювали в Чернівцях (тартаку Геца, цегельнях та ін.).

В Закарпатті промислові робітники зосереджувались, головним чином, в Ужгороді, Мукачеві, Береговому, Солотвині, Сваляві, Перечині, Тур'ї-Бистрій [3]. В Ужгороді до 400 робітників працювало на меблювій фабриці «Мундус», в Мукачеві — до 700 робітників на тютюновій фабриці, в Береговому — 400 робітників на двох цегельнях. Більш-менш значною — від 800 до 1200 — була концентрація робітників в районі Солотвина, на лісохімічному заводі товариства «Сольва», у Сваляві працювало від 100 до 1400 робітників, близько 2000 — на лісохімічних заводах в Перечині і в Тур'ї-Бистрій та суміжних лісозаготівельних пунктах.

Однією з характерних рис робітничого класу західноукраїнських земель було те, що значна його частина ще не поривала зв'язків з сільським господарством, а в промисловості працювала лише сезонно. Так, за даними Львівського закладу забезпечень від нещасних випадків сезонні коливання були від 25 до 30% на підприємствах, що мали понад 6—10 чол. Найбільше сезонних робітників працювало в лісовій, цегельній, будівельній та харчовій галузях промисловості [4]. В 1905 р. лише у Львові налічувалось 5 тис. сезонних робітників [5].

Значну частину робітничого класу західноукраїнських земель становили жінки та діти. Про віковий склад галицьких робітників дають уяву такі дані за 1900 р.: від 11 до 20 років — 37 983, від 21 до 30—37 769, від 31 до 40—23 173, від 41 до 50—12 800, вище 50 років — 9380 робітників [6]. Отже, 30% робітників становили діти, підлітки та юнаки до 20 років.

В період з 1866 до 1870 р. в окрузі Львівської торговельно-промислової палати жінки і діти становили майже 45%. Правда, кількість жі-

[1] С. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 18.
[2] Podręcznik statystyki Galicji, т. IX, ч. I, стор. 216.
[3] В. І. Неточаєв, назв. праця, стор. 95—97, 100—101.
[4] Г. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, стор. 78.
[5] С. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 16.
[6] Walentyna Najdus, назв. праця, стор. 187.

нок в промисловості далі не зростала, а навіть зменшувалась. Так, в 1900 р. вони становили близько 9% [1]. Застосовувалась жіноча та дитяча праця і в різних галузях промисловості Буковини й Закарпаття, зокрема на видобутку солі на Мармарощині [2].

Національна строкатість західноукраїнських земель, безумовно, відбилась і на робітничому класі, який складався з українців, поляків, румунів, угорців та євреїв. Серед робітників Східної Галичини було: поляків — 56%, євреїв — 24%, українців — 18%, німців і вірмен — 2% [3]. Робітники-українці працювали на добуванні озокериту в Бориславі (45%), в будівельній (23,8%), деревообробній, харчовій та деяких інших галузях промисловості. Близько 20% становили українці серед промислових робітників Закарпаття [4].

На формуванні і чисельності робітничого класу західноукраїнських земель дуже позначилась масова еміграція і відходи на сезонні заробітки, бо відстала промисловість західноукраїнських земель не могла поглинути й десятої частини надлишкового населення, викинутого з села. Сотні тисяч знедолених постійно шукали роботи. Тому західноукраїнські землі були, з одного боку, дешевим ринком робочих рук, а з другого — одним з районів Європи, які давали найбільшу кількість емігрантів.

В. І. Ленін, торкаючись питання росту індустріального населення за рахунок землеробського і в цьому зв'язку — еміграції, писав про «територію, вже заселену, в якій усі землі вже зайняті. Населенню такої території, виштовхуваному капіталізмом із землеробства, нема іншого виходу, як емігрувати або в промислові центри, або в інші країни» [5].

В останній чверті XIX ст. розпочалась масова еміграція західноукраїнських трудящих в Америку, Канаду, США, Бразілію, Аргентіну.

Наприкінці XIX ст. лише з Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало близько 250 тис. чоловік [6]. На початку XX ст. ця еміграція ще більше посилилась. Так, тільки в США з Галичини виїхало за період з 1901 до 1912 р. 180 тис. українського населення. З Буковини з 1901 до 1910 р. емігрувало понад 32 тис. чоловік, а з Закарпаття з часу масової еміграції до 1907 р. емігрувало близько 100 тис. чоловік [7].

Велика кількість західноукраїнських трудящих щороку виїжджала на заробітки в інші провінції Австро-Угорщини, а також в Німеччину, Румунію, Росію, Данію, Швейцарію, Швецію, Італію. Лише в одну Німеччину в період з 1907 до 1911 р. на заробітки виїхало з Галичини 300 тис. українських трудящих [8].

---

[1] Є. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 16, 18.

[2] Magyar statistikai evkonv, Будапешт, 1874, стор. 216.

[3] М. М. Кравець, До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст., зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. II, стор. 124.

[4] И. Г. Коломиец, назв. праця, стор. 10.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 482.

[6] М. М. Кравець, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., стор. 120.

[7] ЗОДА, ф. 4, од. зб. 536, арк. 4.

[8] К. Г. Воблый, назв. праця, стор. 9.

Праця дітей на бориславських промислах.

На сезонні роботи в Угорщину йшли щороку десятки тисяч закарпатців. Про це, зокрема, свідчить звіт за 1907 р. так званої експозитури (управи) гірських районів, що знаходилась в Мукачеві і підлягала Міністерству землеробства Угорщини. В цьому звіті говориться, що експозитура сприяла влаштуванню на роботу в Угорщині понад 12 тис. закарпатців [1].

Політичне та економічне становище робітничого класу західноукраїнських земель було тяжким і безпросвітним не тільки від того, що він поділяв гірку долю пролетаріату за капіталізму в усьому світі, який (капіталізм), за ленінським визначенням, душив робітників, а й від того, що Австро-Угорщина була тюрмою народів.

Ф. Енгельс вказував, що «як до революції, так і після неї Австрія залишалась найреакційнішою державою Німеччини...» [2]. В. І. Ленін в 1911 р. в праці «Реформізм у російській соціал-демократії» вказував, що після поразки революції 1848 р. «слабість пролетаріату в Пруссії і Австрії була причиною того, що він не міг перешкодити аграріям і буржу-

[1] ЗОДА, ф. 772, оп. 2, од. зб. 5, арк. 88.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, вид. 2-е, стор. 414.

азії здійснити перетворення *всупереч* інтересам робітників, *в найбільш невигідній* для робітників формі, із збереженням і монархії, і привілеїв дворянства, і безправ'я на селі, і маси інших залишків середньовіччя» [1].

Передові українські діячі, особливо І. Франко, що жив і творив у Галичині, гнівно викривали гнобительську політику австрійської монархії щодо уярмлених нею народів. У своїх соціально-економічних працях та в художніх творах І. Франко неодноразово давав нищівну оцінку імперії Габсбургів. Так, зокрема, він писав:

Багно гнилеє між країв Європи
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недумства і застою,
О, Австріє! Де ти поставиш стопи,
Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»
Дреш шкуру й мовиш: «Двигаю культуру!» [2]

Робітничий клас західноукраїнських земель, як і все трудяще населення краю, зазнавав політичного та національного гніту. Виборча система, запроваджена Габсбургами, була спрямована, з одного боку, проти робітників і трудящих селян, а з другого — проти українців, як нації. В Австрії існувала куріальна система виборів, яка забезпечувала в австрійському рейхсраті місця представникам поміщиків та капіталістів, зокрема Галичини і Буковини. Така ж несправедлива система виборів була запроваджена й на Закарпатті, де існували різні обмеження, які нанівець зводили права трудящих.

Надзвичайно важким було економічне становище робітничого класу, бо крім жорстокої експлуатації, властивої капіталістичній системі взагалі, він зазнавав там ще й національного та колоніального гніту.

На підприємствах, які здебільшого були дрібні, позбавлені будь-якої техніки безпеки, часто траплялися нещасні випадки, що нерідко закінчувалися трагічно. Лише в Бориславі за чотири роки (1886—1900) 261 робітник загинув і 596 було тяжко поранено [3].

За офіціальними статистичними даними, в Галичині за три роки (1902—1904) трапилося на підприємствах 8462 нещасних випадки, з яких 77 закінчилися смертю [4]. В обробній промисловості Східної Галичини на поч. XX ст. кількість важких нещасних випадків була в середньому в 3—5 разів вища, ніж в Австрії [5]. В Закарпатті, в Берегівській, Ужанській та Мармарошській жупах кількість нещасних випадків у 1902 р. становила 129, у 1903 р.— 182, а в 1904 р.— 331 [6].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 194.
[2] І.Франко, Твори в двадцяти томах, т. 10, К., 1954, стор. 166.
[3] Є. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 36.
[4] Podręcznik statystyki Galicji, т. IX, ч. I, стор. 242.
[5] Г. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, стор. 87.
[6] В. В. Усенко, Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр., К., 1955, стор. 32.

Робочий день був довгим і виснажливим. Хоча в Австрії 1885 р. був установлений 11-годинний робочий день, в західноукраїнських землях він становив переважно 12, а то й більше годин. Лише внаслідок страйкової боротьби робітникам вдалося домогтися деякого зменшення робочого дня. Так, у 1905 р. у Східній Галичині $^3/_4$ фабрично-заводських робітників працювали переважно по 10. Зокрема, металісти добилися 10-годинного, а друкарі — $8^1/_2$-годинного робочого дня. Робочий день на фабрично-заводських підприємствах Східної Галичини був більший, ніж в австрійських західних провінціях.

За даними офіціального обстеження, проведеного в Галичині 1897 р., із 285 підприємств на 122 робочий день тривав 11 годин, на 142—11,5—14 годин, на 22 підприємствах — 9—10,5 години. Робітники нафтової промисловості мали 12-годинний робочий день [1].

На дрібних підприємствах, розташованих у селах та містечках, робочий день становив 15, 16, а то й 18 годин. На тартаках, приміром 12—13, нерідко 15—16, в млинах — 16—18, в цегельнях — 17 годин [2]. 18-годинний робочий день був на буковинських лісопильних, 15—16-годинний — на закарпатських цегельно-черепичних заводах і т. п.

Заробітна плата, яку одержували робітники в західноукраїнських землях була набагато нижча, ніж в інших австрійських провінціях. Робітники Львівської страхової округи на поч. XX ст. одержували плату за роботу значно нижчу, ніж робітники Віденської, Празької та Трієстинської страхових округ. Менше одержували робітники Східної ніж Західної Галичини, зокрема на добуванні солі [3].

Напередодні першої світової війни заробітна плата робітників в основних галузях промисловості Галичини була в середньому у два рази меншою, ніж австрійських. Так, в деревообробній вона становила 42%, а в харчовій — 52% заробітку австрійських робітників.

Заробітна плата жінок на промислових підприємствах була на 50% нижчою, ніж чоловіків [4].

Місцевим робітникам платили незрівняно менше, ніж іноземним, які прибували на роботу в західноукраїнські землі, що було однією з форм національної дискримінації. За даними на 1890 р., у Бориславі на підприємствах Бергейма і Мак-Гарвея місцевим робітникам платили втричі менше, ніж іноземним, а на підприємстві Томаса Лойда Чітлаке в 1892 р.— в два з половиною рази. Подібна дискримінація у ставленні до місцевих робітників існувала повсюдно [5].

І. Франко зазначав, що середня заробітна плата промислових робітників не повністю відображає справжній стан речей. Аналізуючи дані за 1870 р. по Львівській торговельно-промисловій палаті, він прийшов до висновку, що більша половина всіх промислових робітників в Галичині одержувала за день лише 38 крейцерів, тоді як середня плата була 60

[1] С. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 64—65.
[2] Walentyna Najdus, назв. праця, стор. 195.
[3] Там же, стор. 190.
[4] С. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 66—67.
[5] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XIX, стор. 222—223.

крейцерів. Жінки і діти, які становили третину усіх робітників, одержували ще менше, здебільшого 20—30 крейцерів на день [1].

Проте далеко не завжди робітники одержували ту мізерну плату, яку встановили їм підприємці. Видача талонів у крамницю замість грошей, численні штрафи, плата за інструмент, примусові відрахунки на будівництво костьолів і т. п.— все це призводило до того, що робітники одержували жалюгідні суми, яких не вистачало навіть для мінімального прожиткового мінімуму для них та їх сімей. За допомогою штрафів підприємці на Закарпатті відбирали у робітників нерідко половину, а інколи й більшу частину заробітку [2].

І. Франко, зіставляючи заробітну плату за чотири роки (1867—1870) по 8 галицьких повітах, зазначав, що промислові робітники або мусять залазити в борги, або жити в страшенній нужді. Не кращим було їх економічне становище і наприкінці XIX — початку XX ст.

Дані про заробітну плату і ціни на продукти харчування, які існували тоді у Львові, свідчать, що робітникові вистачало його заробітку тільки на хліб [3]. Витрати робітничої сім'ї у Львові наприкінці XIX ст. становили щомісячно на харчування — 50, на квартплату — 35 та на інші потреби — 25 крон, тобто разом 110 крон, тоді як заробітна плата кваліфікованого робітника (майстра) становила 96, напівкваліфікованого — 76 і поденщика — 38 крон. «Тільки жменька робітничої аристократії, що складалась з небагатьох сотень висококваліфікованих робітників, головним чином серед друкарів, металістів і робітників державних підприємств — тютюнових фабрик, солеварень, залізничних майстерень — жила в кращих умовах» [4].

Ще в гіршому становищі були робітники на Буковині, які одержували в середньому від 9 до 16 крон на тиждень. Особливо важким було становище робітників-гуцулів, яких використовували для сплаву лісу і на лісових розробках. Їх заробітку часто не вистачало навіть для харчування. Тому робітники на буковинських спирто-горілчаних заводах замість їжі вживали брагу, гіршу за ту, яку давали худобі, а сорочку одягали лише на великдень і різдво. Підприємці, крім урізування плати, відкрито знижували її, як це було з робітниками-будівельниками Ужгорода в 1904 і 1910 роках та з робітниками-будівельниками Стрия в 1912—1914 рр.

Масовий голод був частим гостем в західноукраїнських землях. Так, в 1904 р. голод охопив майже все Закарпаття. Та й у звичайні роки закарпатський робітник, який одержував в середньому 3-4 форинти на тиждень, не міг звести кінці з кінцями, бо річний дефіцит переважав його заробітну плату на 100 форинтів [5]. Не легшим було становище й сіль-

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XIX, стор. 225—226.

[2] В. В. Усенко, назв. праця, стор. 31.

[3] І. І. Компанієць, Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки), К., 1960, стор. 55—56.

[4] К. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, стор. 79—80.

[5] И. Г. Коломиец, назв. праця, стор. 100.

ськогосподарських робітників, які лише 5 місяців на рік мали роботу [1]. Представники влади нерідко застосовували пряме насильство до безробітних, кидаючи їх до в'язниці, як наприклад у Велико-Березнівській окрузі в Закарпатті, де лише в 1911 р. жандарми заарештували 718 чоловік, що вимагали роботи і хліба [2].

Особливо нестерпним стало становище робітників у роки економічної кризи на поч. XX ст., коли в Дрогобичі, Бориславі і Львові було багато безробітних [3].

Близько 30% місячного заробітку забирала квартирна плата. Робітники мешкали в жахливих побутових умовах, здебільшого в підвальних приміщеннях, бараках, сараях тощо. В особливо важких житлових умовах жили робітники Борислава, де в той час було популярне народне прислів'я: «В Бориславі кінська робота, а свинське спанє» [4]. Робітникам доводилось спати і в шахтах або в сусідньому з Бориславом лісі, де викопувалися печери, чи будувалися курені. Не кращим було становище робітників і в інших містах — Львові, Дрогобичі, Чернівцях, Ужгороді та ін.

Відомі випадки, коли на лісопильних заводах робітники взимку, рятуючись від холоду, спали на парових котлах [5]. Лісорубам і робітникам лісопильних заводів доводилось по кілька років жити в лісах, де за мешкання їм служила «колиба» — холодне і брудне житло, в якому жили всі разом — і сімейні й неодружені, старі й малі.

За найменші провини робітників часто били, адміністрація нерідко втручалась в їх сімейні справи. Так, в 60—80-х роках XIX ст. на соляних копальнях Закарпаття дозвіл на одруження робітників давала дирекція [6]. Над робітниками, крім адміністрації, знущались ще й наглядачі та майстри. Зокрема, на солотвинських копальнях в Закарпатті 1879 р. над 132 рубщиками солі стояло: 12 наглядачів за вантаженням солі, 16 постових вартових і 8 вартових-обхідників.

Наприкінці XIX ст. сільськогосподарські робітники в Галичині одержували від 10 до 20 крейцерів, а на Буковині від 20 до 15 крейцерів щоденно, а на початку XX ст. в Галичині поряд з грошовою існувала ще й натуральна плата — за 10—12-й сніп [7], нерідко й за 13-й сніп.

Наскільки мізерною була ця грошова плата можна судити з того, що, наприклад, в Бережанському і Підгаєцькому повітах вона становила для чоловіків щоденно 30, для жінок 20—25, для підлітків 6—15 крей-

---

[1] ЗОДА, ф. 772, оп. 1, од. зб. 578, арк. 12.

[2] «Закарпатская Украина», 5.XII 1946 р.

[3] К. Г. Каковський, Страйк нафтових робітників Бориславського басейну в 1904 р., зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. II, стор. 154.

[4] І. Франко, Галицько-руські народні приповідки, «Етнографічний збірник», т. X, Львів, 1901, стор. 107.

[5] Г. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, стор. 81.

[6] ЗОДА, ф. 374, оп. 4, од. зб. 7, арк. 1.

[7] Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych, т. XX, ч. I, Львів, 1903, стор. 13.

церів (на своїх харчах). А кілограм хліба коштував 12—13 крейцерів [1].

Постійними супутниками західноукраїнських робітників були хвороби, особливо тиф та різні епідемії. При відсутності задовільної системи охорони здоров'я смертність у західноукраїнських землях була найвищою в Австро-Угорщині.

Робітничий клас страждав і від національних утисків. Національна політика правлячих кіл Австро-Угорщини у ставленні до українського населення була спрямована на придушення їхніх прагнень до єднання з усім українським народом. Асиміляторські заходи, в здійсненні яких Габсбурги спиралися в Галичині на польські, в Буковині — на румунські, в Закарпатті — на угорські панівні класи, були спрямовані на заборону української мови в установах, школах, побуті, проти прогресивної української культури.

Як уже відзначалось, тисячі й десятки тисяч західноукраїнських трудящих в пошуках кращої долі емігрували в далекі краї, головним чином в Америку. Але й там була така ж жорстока експлуатація і мізерні заробітки. Наприклад, угорська буржуазна газета «Magyar szo» писала 20 грудня 1904 р., що емігрант не може витримати більше двох років в Америці, бо праця його виснажує там до кінця. У газеті «Нова Буковина» за 22 травня 1912 р. читаємо: «А скільки калік і недужих вертає з Америки до рідного краю..., що пожертвували свою працю, своє здоров'я для Америки».

ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОБІТНИЧОГО РУХУ

На грунті жорстокої капіталістичної експлуатації, що поєднувалась з напівфеодальними формами гноблення на західноукраїнських землях, розгорнувся робітничий рух, що зародився в 70-х роках XIX ст. В останній третині XIX ст. там поступово поширюються соціалістичні ідеї, все міцніші позиції завойовує марксистське вчення, виникає ряд робітничих організацій і товариств, друкованих органів, які в тій чи іншій мірі сприяли розгортанню робітничого руху. Першим з них було товариство друкарів «Гвязда», що заснувалось 1868 р. у Львові і проводило культурно-освітню роботу серед робітників. Воно видавало газету «Ремісник», в якій поряд з пропагандою дрібнобуржуазних ідей друкувалися повідомлення про події в міжнародному робітничому русі. Там, приміром, був надрукований скорочений виклад статуту І Інтернаціоналу та інформація про Паризьку комуну. До єднання робітників всіх національностей закликала й інша газета друкарів «Літера»,

[1] І. С. Павлюк, Революційне піднесення 1905—1907 рр. в Галичині під впливом російської революції, зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 1, К., 1957 р., стор. 44.

що так само, як і «Ремісник», виходила польською мовою [1]. В 70-х роках у Галичині поширювалася російська революційна література — твори М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, промова Петра Алексєєва та інших, а також твори українського революційного демократа С. Подолинського — «Парова машина», «Про бідність», «Правда», видані у Відні в 1875—1876 рр. О. Терлецьким. «Народовці» й «москвофіли», які вели спільну боротьбу проти революційно-демократичного напряму, очолюваного І. Франком, виступили з критикою праць С. Подолинського. «Народовці» твердили, що ці праці шкідливі, бо, мовляв, «індивідуальний характер нашого народу оказується противником комуністичній і соціалістичній нівеляції», «москвофіли» вбачали в них «західний комунізм і соціалізм, що загрожує через українське слово розбити Росію» [2].

Австрійський уряд шляхом репресій намагався задушити революційну пропаганду. Було заарештовано І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького та ряд осіб, причетних до революційної пропаганди, над якими у січні 1878 р. відбувся судовий процес. Проте вже восени того ж року після виходу з тюрми І. Франко, М. Павлик і О. Терлецький почали видавати журнал «Громадський друг» — орган галицької революційної демократії.

Велике значення для пробудження політичної свідомості галицьких робітників мав вихід в 1878 р. газети «Praca» (польською мовою), активну участь у виданні якої брали Данилюк, І. Франко, М. Павлик, Маньківський, Червенський і Лимановський. Газета пропагувала серед робітників соціалістичні ідеї [3].

Першочергове значення для зростання політичної свідомості робітничого класу західноукраїнських земель мало розповсюдження марксистської літератури. В 70-х роках XIX ст. там уже був відомий «Маніфест Комуністичної партії» та ряд інших творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

Значну роль у поширенні марксистських ідей на західноукраїнських землях відіграла група «Визволення праці», члени якої підтримували прямі контакти з І. Франком, М. Павликом та іншими прогресивними діячами, які допомагали членам групи пересилати в Росію революційну літературу, зокрема твори К. Маркса і Ф. Енгельса, перекладені російською мовою.

Досить регулярними були зв'язки радикальної партії, створеної в 1890 р. І. Франком та М. Павликом, з соціал-демократичними гуртками Києва, а з 1897 р.— з «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Один з членів київського соціал-демократичного гуртка П. Л. Тучапський побував у Галичині і в журналі «Житє і слово», що видавав Франко, надрукував статтю «Нові факти робітничого руху в Росії» [4].

[1] М. М. Кравець, Початок робітничого руху в Східній Галичині, зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. III, стор. 25—28.

[2] Там же, стор. 31.

[3] Там же, стор. 34—36.

[4] М. Волянюк, Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959, стор. 10—12.

В цій статті розповідалось про виникнення ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Про його діяльність згадувалось і в ряді інших номерів цього журналу за 1896—1897 рр.[1] Важливий той факт, що саме «Житє і слово» надрукувало першу згадку про В. І. Леніна в Галичині. В примітці до статті П. Тучапського, складеній І. Франком, зокрема, згадувалось про факт арешту керівного ядра петербурзького «Союзу боротьби» і зазначалось, що був заарештований Ульянов, брат повішеного в 1887 р. Олександра[2].

З грудня 1900 р. через Галичину в Росію починається транспортування ленінської «Искры». Галичани надавали велику допомогу агентам «Искры» в цій справі, до якої, за деякими відомостями, мав пряме відношення й І. Франко[3]. «Искра» поширювалась і в західноукраїнських землях. В. Д. Бонч-Бруєвич, який займався транспортуванням революційної літератури в Росію, посилав частину її безпосередньо І. Франкові. Згадуючи ті часи, Бонч-Бруєвич писав: «З першого номера газети («Искры».— *Ред.*), навіть починаючи з заяви редакції про її вихід, я завжди висилав Ів. Франкові номер за номером, а також усі найголовніші видання революційної соціал-демократії, в тому числі твори В. І. Леніна «Що робити?» і «Крок вперед — два кроки назад»[4].

Для поширення марксистських ідей в Галичині велике значення мало те, що в 1899 р. у Львові з'явились переклади праць Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах» і «Походження сім'ї, приватної власності та держави», а в 1902 р. тут вперше українською мовою був надрукований «Маніфест Комуністичної партії».

Свій вклад в популяризацію ідей марксизму в західноукраїнських землях вніс І. Франко та інші передові діячі української літератури. І. Франко не тільки вивчав твори К. Маркса і Ф. Енгельса, але й робив переклади їх на українську мову. Так, наприклад, з «Капіталу» К. Маркса І. Франко переклав розділ «Первісне нагромадження капіталу», з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса він переклав «Вступ» і частину розділу «Соціалізм».

Одним з пропагандистів марксистських ідей був західноукраїнський письменник Лесь Мартович, який написав і видав 1893 р. листівку під назвою «На Перше мая 1893 р.» В цій листівці було написано: «Робітні люди цілого світу обходитимуть святочно сьогоднішній день, Першого мая. Від сього не відстрашить їх ніяка сила, ніякі супротивні заходи, бо вони тямлять на слова найбільшого мужа нашого часу і найщирішого їх защитника, Карла Маркса: «Робітні люди всіх країн, єднайтеся!»[5]

---

[1] А. Д. Ярошенко, Під ленінським прапором, зб. «В. І. Ленін і революційний рух Західної України», Львів, 1961, стор. 10—11.

[2] Богдан Дудикевич, Микола Волянюк, В. І. Ленін і Західна Україна, «Вільна Україна», 25.III 1959 р.

[3] М. Волянюк, назв. праця, стор. 15—20; С. О. Ктитарев, Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959, стор. 65, 71, 79.

[4] В. Д. Бонч-Бруєвич, Моє листування з Іваном Франком, зб. «Єднання братніх літератур», К., 1954, стор. 49.

[5] Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, Київ—Львів, 1949, стор. 167—168.

Марксистські ідеї мали значний вплив на творчість І. Франка, який першим в українській літературі створив образи робітників, показав їх боротьбу з капіталістами, особливо в повісті «Борислав сміється». Але хоча І. Франко в ряді своїх праць посилається на «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Анти-Дюрінг» та інші марксистські твори і захищає соціалістичну теорію від нападків реакціонерів, однак до повного розуміння наукового соціалізму він не піднявся, зокрема до значення соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Причина цього в економічній відсталості Галичини і слабкості робітничого руху.

Поширення марксистської літератури мало велике значення для формування класової свідомості робітників західноукраїнських земель, де в 90-х роках виникають перші соціал-демократичні та профспілкові організації.

В 1892 р. у Львові відбувся І з'їзд соціал-демократів Галичини, на якому було схвалено рішення про створення соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії. Популяризуючи соціалістичні ідеї серед робітників, зокрема через свої друковані органи, і проводячи серед них певну агітаційну роботу, місцеві соціал-демократи все більше збивались на опортуністичні позиції. Так само, як і австрійська соціал-демократія, західноукраїнські соціал-демократи, що входили до її складу, дотримувались опортуністичної програми «культурно-національної автономії», визнавали лише легальні форми боротьби.

У 1899 р. в Галичині відбувся поділ соціал-демократичної партії на польську і українську, а в 1905 р. тут утворилась ще й єврейська соціал-демократична партія.

Буковинська соціал-демократична партія поділилась за національною ознакою на п'ять партій: німецьку, польську, українську, румунську та єврейську. На Закарпатті перші соціал-демократичні організації виникли в 90-х роках. Вони існували спочатку в Ужанській та Мармарошській жупах, а потім в Берегівській та Угочанській. Всі вони входили до складу угорської соціал-демократичної партії.

В. І. Ленін гостро засуджував опортуністичну лінію австрійських соціал-демократів. У листі до М. Горького (1913 р.) він заявив: «Ні, тієї мерзоти, що в Австрії, у нас *не буде*. Не пустимо!» [1]

В політичному відношенні соціал-демократичні партії, що діяли на західноукраїнських землях, були подібними до меншовиків та есерів, які, за визначенням В. І. Леніна, були різновидністю дрібнобуржуазної демократії. «З історії передових країн відомо,— зазначав В. І. Ленін,— як часто ця течія, в її молодості, фарбується в «соціалістичний» колір» [2].

Лідери місцевих соціал-демократів — С. Вітик, І. Дашинський, О. Безпалко та інші свої політичні дії зводили, головним чином, до боротьби за місця в парламенті і сеймах, вислужувались перед владою, зневажливо ставились до членів своєї партії.

Проте слід зазначити, що серед місцевих соціал-демократів були й ліві елементи, які діяли всупереч волі опортуністичних лідерів.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 59.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 163.

Рядові члени галицької соціал-демократичної партії виступали проти її розколу на українську і польську [1]. Відомі факти, коли в 1905 р. у Станіславі окремі соціал-демократи вели безпосередню роботу серед робітників, піднімаючи їх на страйкову боротьбу. З революційними закликами виступала газета «Служба дворська», що видавалась в Бугачі 1905 р. В одному з її номерів містився заклик до боротьби проти тих, хто хотів зберегти старий несправедливий лад і як на приклад вказувалося на Росію, де народ домагається волі [2].

Але ліві елементи в західноукраїнській соціал-демократії були надто слабкими, щоб подолати опортунізм, який її роз'їдав. Він наклав відбиток також і на профспілки, що розколювались за національними ознаками.

На початку XX ст. в профспілках Галичини, найбільшими з яких були профспілки залізничників, друкарів, нафтовиків та металістів, об'єднувалось близько 6 тис. робітників. Робітники-українці переважали серед членів профспілки залізничників.

На Буковині залізничники мали найбільшу профспілкову організацію з тих, що там існували в 1906 р. Стримувала ріст членства в профспілках та обставина, що до них приймали, головним чином, членів соціал-демократичної партії. Всього на той час в буковинських профспілках об'єднувалось лише 6% робітників, тоді як в Австрії 20% [3]. В Закарпатті перші профспілки друкарів, меблярів та будівельників виникли наприкінці XIX — на початку XX ст. [4]

В таких складних соціально-економічних обставинах, зумовлених недостатнім розвитком капіталізму, значними залишками кріпосництва, строкатістю і розпорошеністю робітничого класу, а також таким суб'єктивним фактором, як опортунізм місцевих соціал-демократів, та слабкістю профспілок, розгортався робітничий рух в західноукраїнських землях.

Поряд з цим на розвиток революційного робітничого руху на західноукраїнських землях позитивний вплив мав, крім розповсюдження творів класиків марксизму-ленінізму, досвід робітничого руху в Росії.

Розвиток робітничого руху на західноукраїнських землях поділяється на два періоди: перший — 70—90-і роки XIX ст.; другий — початок XX ст. 70—90-і роки — це був період зародження робітничого руху на західноукраїнських землях, коли він мав ще локальний, спорадичний характер. Боротьба робітників в цей час зводилась в основному до економічних вимог. В період з 1900 до 1904 р. робітничий рух стає більш масовим, чільне місце в ньому починають займати політичні вимоги, виступи робітників нерідко закінчуються сутичками з поліцією та військами.

---

[1] «Наш голос», 1910, № 2, стор. 86, 88.

[2] Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 229, оп. 1, од. зб. 290, арк. 27.

[3] І. Піддубний, Робітничий рух в Буковині, «Вестник профдвижения», 1926, № 12, стор. 63.

[4] И. Г. Коломиец, назв. праця, стор. 350.

Особливістю перших виступів робітників на західноукраїнських землях з 70-х до середини 90-х років було те, що вони, як правило, проходили у Львові. В 1870 р. відбувся страйк львівських друкарів, в якому взяли участь 97 чол. з 215. Друкарі вимагали підвищення заробітної плати і частково цього домоглися. З вимогою підвищити заробітну плату виступили в 1871 р. 300 кравців з 218 ремісницьких майстерень. В тому ж році у Львові був організований страйк стельмахів і колісників, що продовжувався з 28 травня до 14 червня і закінчився поразкою робітників. У 1886 р. застрайкували столяри, а в 1888 р.—300 пекарів Львова. Страйк пекарів розвивався досить незвичайно. Застрайкувавши, пекарі вийшли за 3 *км* від міста і там стали табором, щоб не допустити штрейкбрехерів. Лише через 8 днів поліція змусила їх повернутись у Львів, заарештувавши 21 чоловіка [1].

Важливим політичним фактором у вихованні класової свідомості робітників стало святкування міжнародного робітничого дня — 1 Травня, яке вперше відзначалось тут робітниками Львова, Дрогобича та інших міст у 1890 р. Ще задовго до 1 Травня робітники Львова на своїх загальних зборах 23 березня постановили (як зазначалось у випущеній листівці), що вони «вважають день 1 Травня міжнародним святом трудящих цілого світу». Далі в згаданій листівці були слова: «Робітники українці і поляки. Брати і товариші по труду. Для всіх нас, українців і поляків, Перше травня є днем міжнародної дружби і солідарності» [2].

Незважаючи на спроби українських і польських буржуазних націоналістів зірвати святкування Першотравня, напередодні робітники більшості підприємств Львова припинили роботу. На першотравневому мітингу оратори закликали робітників вести боротьбу проти соціального та національного гноблення, за 8-годинний робочий день, за вільне святкування 1 Травня і за надання політичних прав.

Одним з найбільших страйків 90-х років був страйк львівських робітників-будівельників у вересні 1893 р. Він розпочався вимогою робітників підвищити зарплату і ввести 10-годинний робочий день. Наступного дня страйкарі влаштували демонстрацію на вулицях міста. Керовані страйковим комітетом, робітники протягом 10 днів не виходили на роботу і змусили підприємців піти на поступки [3].

В другій пол. 90-х років робітничі страйки почастішали, вони почали охоплювати всю Галичину. З 1895 до 1899 р. там відбулося 35 страйків на 108 підприємствах, в яких взяли участь 3352 робітники [4].

Наприкінці XIX ст. відбулись робітничі страйки в Буковині та на Закарпатті.

Поглиблення класових суперечностей, викликане економічною кризою, посилило революційний і національно-визвольний рух народних мас західноукраїнських земель. Робітники, а за ними й трудяще селянство

[1] Є. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 85—88.
[2] П. Свєжинський, Перші маївки в Галичині, «Радянський Львів», 1949, № 5, стор. 55.
[3] «Nowy robotnik», 8 і 29.IX 1893 р.
[4] Є. А. Яцкевич, назв. праця, стор. 92.

вели вперту боротьбу не тільки за поліпшення економічного становища, а й все частіше висували політичні вимоги.

В період 1900—1904 рр. значно зросла кількість страйків і підприємств, охоплених ними, про що свідчить така таблиця [1].

Таблиця 42

Рік	Кількість страйків	% до загально-австрійських	Кількість підприємств, охоплених страйками	Кількість страйкуючих
1900	22	7,2	156	3796
1901	25	9,2	108	5570
1902	28	8,3	247	6386
1903	28	8,6	315	6516
1904	46	11,1	614	9570

З цих даних видно, що кількість страйків та кількість охоплених ними підприємств і робітників на початку XX ст. в Галичині неухильно зростала. З 53 страйків, що відбулися в Галичині в 1901—1902 рр., 24 припадало на Східну Галичину. Вони охопили 319 підприємств і 8848 робітників [2].

У січні 1901 р. застрайкували бориславські робітники на одній з озокеритових шахт, які вимагали підвищення зарплати і доброго ставлення з боку наглядачів. Крім того, робітники вимагали, щоб жодної людини не було звільнено за участь в страйку. Цей страйк закінчився поступкою з боку підприємців. Слідом за нафтовиками 19 січня 1901 р. застрайкували робітники машинобудівного акціонерного товариства, які вимагали поліпшення їх економічного становища [3].

Більш масовим був страйк в червні 1901 р. на озокеритових шахтах Борислава. Він продовжувався 10 днів і охопив понад 2500 чол. Справа дійшла навіть до сутичок з жандармами. Але особливо активно відбувався страйк робітників-будівельників Львова в травні — червні 1902 р. На початку червня 5 тис. робітників-будівельників розпочали страйк. Вони вимагали підвищення зарплати, введення 9-годинного робочого дня та ін. Керовані страйковим комітетом, робітники майже щодня влаштовували мітинги та демонстрації, що приводило до сутичок з поліцією та штрейкбрехерами.

І. Франко в статті «Львівські заворушення» описав розправу австрійських властей над робітниками-будівельниками. «Гусари,— писав він,— атакували щільно збитий натовп, військо було зустрінуто градом

[1] Walentyna Najdus, Rozwoj ruchu strajkowego w Galicji w latach 1900—1914, стор. 468.

[2] Є. А. Яцкевич, Піднесення революційного руху в Східній Галичині в 1901—1902 рр., зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 3, стор. 64.

[3] «Діло», 3.I і 25.I 1901 р.

каміння і після трьох жахливих атак витиснуте із Стрілецької площі, імпровізовані барикади, потім нові війська, чотири залпи з гвинтівок у натовп, потім нова стрілянина — полювання за розпорошеними й за тими, хто поховався у підворітнях, мордування прохожих» [1]. Внаслідок кривавого злочину австрійських властей 5 робітників було вбито і 50 поранено.

В тому ж 1902 р. робітники піднялися на боротьбу на озокеритових шахтах Дрогобича. 800 страйкарів вимагали регулярної виплати заробітної плати і домоглись успіху. Страйкували також робітники Тернополя, Скалата та інших міст.

Класові бої галицьких робітників в 1902 р. переконливо свідчили, що, всупереч опортунізму місцевих соціал-демократів, вони, не рахуючись з жертвами, вели масову боротьбу проти капіталістичного ладу.

Революційна боротьба місцевого пролетаріату мала величезний вплив на мільйонні маси галицького селянства.

Вже в 1900 р. між Збручем і Дністром прокотилася хвиля селянських страйків, що охопила близько 50 сіл. Великого розмаху досягла боротьба селянства в 1902 р. Сільськогосподарський страйк в Східній Галичині цього року продовжувався майже три місяці (червень — серпень). Він охопив 28 повітів і близько 400 сіл. До українських селян в багатьох місцях приєдналися польські селяни, що становили близько $^1/_5$ страйкарів, тобто майже 20 тис. чол. Селяни, переймаючи досвід робітничого класу, створювали свої комітети, розганяли штрейкбрехерів. Проти 100-тисячної маси селянських страйкарів були кинуті війська. Повідомлення австрійських властей про хід страйку нагадували зведення про військові дії. Австрійські каратели, спираючись на підтримку різних буржуазних партій, а також католицької та уніатської церков і скориставшись опортунізмом місцевих соціал-демократів, жорстоко придушили цей масовий селянський виступ. Багато селян було заарештовано і засуджено на різні строки ув'язнення. Високу оцінку цьому виступу галицьких селян дала ленінська «Искра» [2].

В 1903 р. в Східній Галичині відбулося 19 страйків, з них 4 у Львові. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні. Робітники домагалися, зокрема, визнання підприємцями 1 Травня робітничим святом. В січні 1904 р. 600 львівських пекарів внаслідок страйку домоглися укладення колективного договору.

В 1904 р. відбувся великий страйк робітників нафтової та озокеритової промисловості в Дрогобицько-Бориславському басейні, який охопив понад 6 тис. чоловік. Страйковий комітет для боротьби з штрейкбрехерами створив робітничу міліцію [3].

---

[1] І. Франко, Львівські заворушення, «Радянський Львів», 1947, № 8, стор. 52.
[2] «Искра», 15.X 1904 р.
[3] М. М. Кравець, Масові робітничі виступи у Східній Галичині на початку XX ст. (1907—1917 роки), зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 5, К., 1960, стор. 120.

В Буковині та на Закарпатті теж розгорнувся страйковий рух, хоч він тут не мав таких масштабів, як в Галичині.

В 1902 і 1903 рр. відбулися страйки в Чернівцях, в яких брали участь столяри й пекарі. Вони висували економічні вимоги, головним чином підвищення заробітної плати. В серпні 1904 р. на Буковині відбувся загальний страйк будівельників, які організували демонстрацію на вулицях Чернівців, де взяло участь близько 1,5 тис. чоловік.

Страйки робітників відбулися і в Закарпатті. В квітні 1903 р. в Ужгороді застрайкувало 140 каменярів, які виставили ряд економічних вимог, в тому числі підвищення заробітної плати. Страйкарі вели боротьбу проти штрейкбрехерів і організували демонстрацію на центральних вулицях міста [1].

Одним з найбільших виступів закарпатських робітників в 1903 р. був страйк на фабриці «Мундус». 30 жовтня 450 робітників цієї фабрики припинили роботу і страйкували більше місяця. Безпосередньою причиною страйку було нелюдське ставлення адміністрації до робітників.

Страйкарі вимагали, щоб адміністрація поліпшила ставлення до робітників, встановила робочий день з 6 годин ранку до 6 годин вечора з перервою на сніданок і з півторагодинною перервою на обід, збільшила зарплату на 20%, протягом 6 місяців нікого не звільняла з роботи за участь в страйку, припинила вирахування із зарплати робітників на «преміальні» і за освітлення. Крім того, страйкарі вимагали відновити на роботі звільнених робітників [2]. Адміністрація фабрики звернулась по допомогу до поліції, яка, застосувавши грубу силу, придушила страйк [3].

Значним за розмахом був також страйк залізничників 1904 р. Він охопив Ужгород і ряд залізничних станцій Закарпаття. Активно проходив страйк на будівництві залізниці Великий Березний — Ужок в зв'язку з затримкою виплати зароблених робітниками грошей. Закарпатців активно підтримали в цьому страйку польські робітники, які працювали на кордоні з Галичиною. На придушення страйку було кинуто велику кількість поліції та військ.

Робітники і селяни західноукраїнських земель виступали також за возз'єднання з усім українським народом. В 1855 р. Ф. Енгельс з цього приводу писав, що «австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією» [4].

Велике значення для розвитку робітничого руху західноукраїнських земель мала революція 1905 р. в Росії.

Під її впливом визвольна боротьба західноукраїнських трудящих піднялась на вищий щабель, вона стала в порівнянні з 1900—1904 рр. більш масовою, політично зрілою і гострою.

---

[1] «Ungvari közläny», 23.IV 1903 р.
[2] ЗОДА, ф. 7, од. зб. 983.
[3] Там же, од. зб. 106.
[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 11, стор. 202.

Головними формами боротьби західноукраїнського робітничого класу в цей період були масові політичні мітинги, демонстрації і страйковий рух, які сприяли дальшому згуртуванню робітників різних національностей, зміцненню їх інтернаціонального фронту проти експлуататорів різних мастей.

Новим явищем в революційній боротьбі західноукраїнського робітничого класу в період 1905 р. були масові політичні страйки та демонстрації, в яких брали участь робітники не окремих підприємств, як це було раніше, а цілих галузей промисловості чи міст.

Політичні мітинги і демонстрації відбувались неодноразово у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Чернівцях та інших містах.

В січні — лютому 1905 р. прокотилася хвиля масових мітингів та демонстрацій, в яких брали участь десятки тисяч чоловік. Учасники цих численних мітингів та демонстрацій гаряче вітали російську революцію, виступали, всупереч волі місцевих соціал-демократичних опортуністів, проти колоніальної політики уряду Габсбургів.

У Чернівцях 29 січня 1905 р. відбувся багатотисячний мітинг, а потім — демонстрація під лозунгами «Геть царизм!», «Хай живе революція!» [1].

У Львові 31 січня 1905 р. робітники, зібравшись в залі Народного театру, схвалили резолюцію, в якій вітали революцію в Росії. Через два дні в тому ж залі відбулися збори студентської молоді. У прийнятій резолюції зазначалось: «Бачимо в діях революціонерів нову Росію, що може привести до визволення України, Польщі, Литви та інших народів». Після цього у місті відбулась багатотисячна революційна демонстрація. Демонстранти несли транспаранти, на яких українською і польською мовами було написано: «Геть самодержавство!», «Хай живе Українська республіка!», «Хай живе Польська республіка!» [2]. З лозунгами «Хай живе соціальна революція!» і «Геть царизм!» вийшли на вулиці кілька тисяч робітників Станіслава. У цій демонстрації взяли участь також і селяни [3].

Свою солідарність з російською революцією виявили у ці дні і польські робітники Кракова. 2 лютого після зборів вони вийшли на демонстрацію з червоними прапорами, але поліції вдалось її розігнати. Чимало робітників було поранено.

Рішучі виступи на захист російської революції відбулися і в багатьох інших містах, зокрема 5 лютого в Коломиї, де робітники влаштували демонстрацію з революційними піснями і лозунгами. Лозунги «Геть царизм!» і «Хай живе революція!» проголошували 6 лютого робітники Перемишля, які з революційною піснею «Червоний штандар» вийшли

[1] П. В. Михайлина, Відгуки на першу російську революцію 1905—1907 рр. в місті Чернівцях. Тези доповідей міжвузівської ювілейної конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР, Чернівці, 1965, стор. 81.

[2] «Naprzód», 1.II 1905 р.

[3] «Naprzód», 4.II 1905 р.; І. Довгаль, Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині, К., 1952, стор. 36—37.

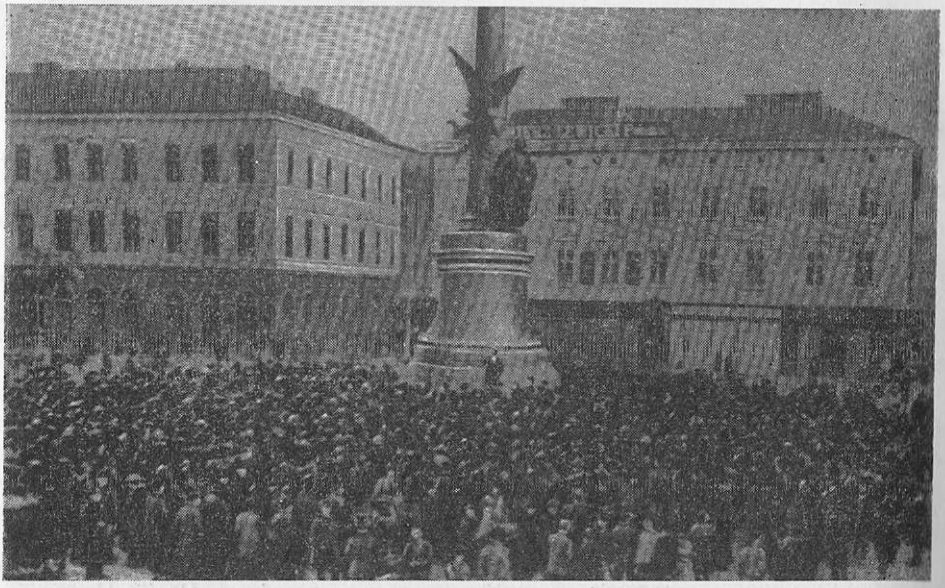

Демонстрація у Львові в 1905 р.

на вулицю. Розганяючи демонстрацію, поліцаї шаблями рубали робітників.

Почуття солідарності з революційними силами Росії висловлювали робітники Тернополя, Бродів, Самбора та ін.

2 лютого під час вистави в чернівецькому театрі п'єси М. Горького «На дне» присутні, висловлюючи протест проти арешту М. Горького, вигукували: «Слава Горькому!», «Геть абсолютизм!» [1].

І. Франко також підняв свій могутній голос на захист великого російського письменника М. Горького. В «Одвертому листі галицької молодіжі» він гаряче вітав російську революцію і висловив своє обурення з приводу арешту М. Горького. В ряді творів того часу («Мойсей» та ін.) І. Франко закликав до розгортання визвольної боротьби.

Робітничий клас західноукраїнських земель революційними діями в січні — лютому 1905 р. продемонстрував свою політичну зрілість і авангардну роль у визвольній боротьбі, яка набула в цей час особливого розмаху і гостроти. В цьому переконують і статистичні дані [2] (див. табл. на стор. 515).

З цих даних видно, що страйковий рух в Галичині 1905—1907 рр. незрівнянно виріс, порівняно з періодом 1900—1904 рр.

---

[1] В. К. Литвинов, назв. праця, стор. 88—89.

[2] Walentyna Najdus, Rozwój ruchu strajkowego w Galicji w latach, 1900—1914, стор. 473.

У 1905 р., наприклад, кількість підприємств, де виникали страйки, проти 1900 р. зросла майже в 4 рази, а кількість страйків — більше ніж в 3 рази. В 1905 р. було найбільше страйкарів, порівняно з попередніми роками. З цих же даних видно, що страйковий рух найвищого рівня досягнув в 1905 і 1906 рр., а в 1907 р., незважаючи на те, що кількість страйків ще була значною (навіть більше, ніж в 1905 р.), страйки охопили набагато менше підприємств і робітників.

Роки	Кількість страйків	% до загально-австрійських страйків	Кількість підприємств, охоплених страйками	Кількість страйкуючих
1905	47	6,8	594	11589
1906	98	9,0	748	9036
1907	66	6,1	335	7403

Однією з особливостей страйків цього періоду в Галичині було те, що більшість їх припадала на весняно-літній час, особливо на травень і липень. Так, в травні 1905 р. було 15 страйків, які охопили 2858 робітників, в травні 1906 р. відповідно: 28 та 1259, а в травні 1907 р. відповідно: 11 і 1624 [1].

Другою особливістю цього руху було те, що на кожен страйк, який відбувся 1905 р., в середньому припадало більше робітників, ніж в цілому в Австрії (на наступні роки ця пропорція змінилась).

Третьою особливістю страйкового руху в Галичині цього періоду слід вважати те, що переважна більшість страйків закінчилась перемогою робітників. В 1905 р. таких страйків було 78,7%, в 1906 р.—89,7% і в 1907 р.—75,8% від загального числа страйків [2].

Значне зростання страйкового руху в цей час спостерігалося і на Буковині. Лише в 1905—1906 рр. тут відбувся 371 страйк робітників, в них взяли участь 4343 робітники [3], а за попередні чотири роки їх було 247, що охопили 5206 робітників [4]. Статистичні дані про страйковий рух на Закарпатті відсутні.

Всупереч спробам буржуазних націоналістів і місцевих опортуністів роз'єднати робітників різних національностей, українські робітники вели страйкову боротьбу в Галичині разом з польськими робітниками, на Буковині — з румунськими, в Закарпатті — з угорськими. Страйковий рух, який розгорнувся навесні 1905 р., охопив текстильну, будівельну, деревообробну та інші галузі промисловості. У Львові 29 квітня почався страйк кравців, який швидко поширився й на інші міста. Страйкарі вимагали підвищення розцінок. На деяких підприємствах були створені

[1] Walentyna Najdus, Rozwój ruchu strajkowego w Galicji w latach, 1900—1914, стор. 474.

[2] Там же, стор. 473.

[3] Ostereichisches statistisches Handbuch, 1907, стор. 456; 1908 р., стор. 260.

[4] Ostereichisches statistisches Handbuch, 1902, стор. 195; за 1905 р., стор. 205; за 1906 р., стор. 242.

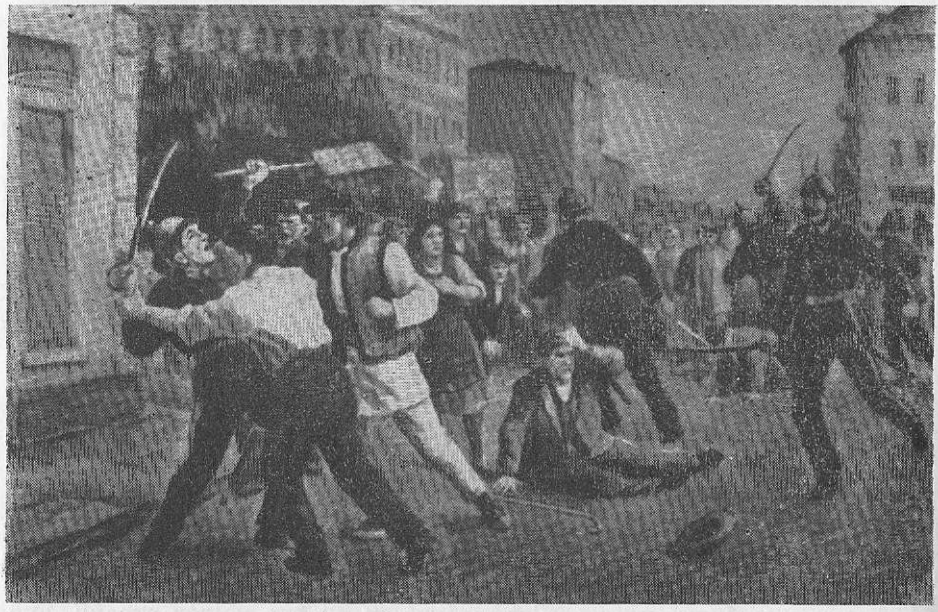

Розгін демонстрації в Чернівцях у травні 1906 р.

страйкові комітети. До кравців невдовзі приєдналися робітники цегельних заводів, будівельники та ін. [1]

Навесні 1905 р. страйковий рух охопив і Закарпаття. Там застрайкували робітники деревообробних підприємств, підмайстри кравецьких майстерень, столяри і каменярі. Вони протестували проти гноблення і вимагали підвищення заробітної плати та скорочення робочого дня.

В травні страйкували львівські кравці, каменярі, робітники цегельних заводів. Страйк цегельників закінчився 31 травня частковою поступкою підприємців, що зобов'язалися підвищити зарплату робітникам. Підвищення заробітної плати вимагали також 550 кравців.

На Буковині в квітні вибухнули страйки фарбувальників у Чернівцях, в травні — на цегельних заводах і на будівництві залізниці, а також на цегельних заводах в м. Сторожинці. Під час масової демонстрації в Чернівцях 18 травня справа дійшла до кривавих сутичок з поліцією, під час якої 18 робітників було поранено. Але через два дні робітники знову вийшли на вулиці Чернівців, протестуючи проти кривавої розправи поліції [2].

Червневі страйки охопили підприємства багатьох міст Галичини — Стрия, Самбора, Перемишля, Нового Санча, Підволочиська, Тарнова [3],

[1] «Воля», 15.V 1905 р.
[2] В. К. Литвинов, назв. праця, стор. 89—90.
[3] «Воля», 15.VI 1905 р.

Страйки робітників, які виникали на економічному грунті, нерідко переростали в політичну боротьбу. Так, виступивши у Львові в липні 1905 р. з економічними вимогами, робітники швидко надали своїм діям політичного характеру. Застрайкувавши 10 липня, всупереч волі соціал-демократів, які залякували робітників «непередбаченими наслідками», вони мали намір розгромити редакцію реакційної газети «Słowo polskie» за те, що вона вороже ставилася до революційних подій в Росії. 5 тис. робітників пішли на площу Домбровського, де була редакція цієї газети. Тут вже знаходився великий загін поліції. Між робітниками і поліцією почалися сутички. На допомогу поліції прибула кавалерія, і демонстранти змушені були відступити. Але вони влаштували збори, де проголошували: «Хай живе революція!» Робітники-євреї виступали проти редакції реакційного сіоністського органу «Тагблат» [1].

Загострення класової боротьби, що відбулося в західноукраїнських землях під впливом російської революції, викликало страх серед експлуататорських класів. Вони не тільки спиралися на австрійські багнети, а й намагалися ідеологічно роззброїти трудящі маси.

Буржуазні партії різного гатунку і їх друковані органи, намагаючись будь-що відвернути робітників від боротьби за соціальне і національне визволення, повели шалену атаку на російську революцію.

В березні місяці в одній з буржуазних газет, що виходила в Ужгороді угорською мовою, була опублікована стаття «Уроки російської революції», в якій робились спроби дискретидувати марксизм [2]. Їй в унісон вторила реакційна газета «Наука», що виходила на «язичії» і утримувалась на урядовій субсидії. Намагаючись відвернути трудящих від рішучих дій, в одному з квітневих номерів вона писала про два шляхи, один з яких веде в пекло, а другий — в рай. Що розуміла «Наука» під «пеклом», видно з того, що вона обіцяла християнам блаженство в «раю», якщо вони будуть покірними [3].

18 липня газета «Діло» — орган українських буржуазних націоналістів в Галичині надрукувала статтю під заголовком «Революція чи анархія?» Перелякані панки з «Діла», відзначивши, що в Росії відбулися барикадні бої (в Лодзі), повстання на броненосці «Потьомкін» і ін., прийшли до висновку, що це «вже не революція... се анархія».

Всеросійський політичний страйк, який відбувся в жовтні 1905 р., викликав посилення руху за виборче право в Австро-Угорщині. Про гостроту його свідчать барикадні бої в Празі і криваві сутички у Відні. Робітничий клас західноукраїнських земель, наслідуючи російський революційний досвід, в противагу угодовській політиці місцевих соціал-демократів, надавав рухові за загальне виборче право характеру політичного виступу проти влади Габсбургів.

У Львові наприкінці жовтня і в листопаді відбулися величезні демонстрації, в яких брало участь від 20 до 30 тис. чол., десятки тисяч

[1] «Naprzód», 12.VII 1905 р.; М. М. Кравець, назв. праця, стор. 124.
[2] «Ungvari közlony», 5.V 1964 р.
[3] «Наука», 13.IV 1905 р.

людей прийшли на мітинги і демонстрації, що відбулися в цей час у Дрогобичі, Бориславі, Станіславі, Коломиї, Стрию та в багатьох інших містах.

23 жовтня робітники Львова проголосили політичний страйк. Демонстрація, в якій спочатку взяло участь 20 тис. чол., весь час збільшувалась, а коли наблизилась до будинку намісництва, то виросла до 40 тис. Перелякані високопоставлені австрійські урядовці вже не могли відкрито виступати проти введення виборчого права [1]. Це мало велике революціонізуюче значення для розвитку подій в інших місцевостях краю.

З вимогою введення загального виборчого права ще в липні 1905 р. вийшли на демонстрацію буковинські робітники в Сторожинці, Вижниці, а 16 липня в Чернівцях відбувся «генеральний страйк», що охопив 6 тис. чол. В жовтні відбулась демонстрація в Ужгороді, головним чином робітників мебльової фабрики [2].

Хоч підготовкою до загального страйку за загальне виборче право і керували соціал-демократи, однак їх лідери хотіли домогтися нового виборчого закону лише шляхом подання відповідних петицій властям, а не шляхом революційної боротьби. Так, наприклад, зробила у Львові делегація польської соціал-демократичної партії, вручивши подібну петицію маршалку сейму і намісникові, а лідер українських соціал-демократів Ганкевич — на прийомі в намісника Бадені. Ганкевич навіть договорився до того, що «тепер найвідповідніший час, щоб австрійський і німецький уряди збройною рукою виступили і зробили порядок в Росії» [3]. Інший лідер українських соціал-демократів Вітик, так само як і лідер польських — Дашинський, закликав «зберігати холодну кров», а останній — не «піднімати бунтів».

Однак, незважаючи на опортунізм соціал-демократів, і особливо на підривні дії буржуазних партій, які спирались на Габсбургів, що привели в бойову готовність війська в містах, закономірність розвитку революційних подій вела до переростання їх в загальний політичний страйк.

Готуючись до загального страйку, наміченого на 28 листопада, робітники в багатьох містах провели демонстрації і мітинги. 13 листопада в Станіславі відбулась демонстрація і тригодинний страйк, до якого приєднались залізничники (1200—1500 чол.). Під час демонстрації робітники пройшли по головних вулицях до площі Міцкевича, де стояв пам'ятник великому поету. В руку йому був вставлений червоний прапор [4]. 19 листопада відбувся мітинг у Дрогобичі, на якому близько 500 робітників вимагали введення загального виборчого права.

28 листопада в Галичині, як і в усій Австрії, робітники вийшли на багатотисячні мітинги та демонстрації, вимагаючи загального виборчого права. Активно виступали 28 листопада польські пролетарі в Кракові, Кросно, Тарнові, Новому Санчі, Жешові, Горлицях та інших пунктах.

---

[1] М. М. Кравець, назв. праця, стор. 125.
[2] ЗОДА, ф. 4, од. зб. 529, арк. 30.
[3] І. С. Павлюк, назв. праця, стор. 58.
[4] ЦДІАЛ УРСР, ф. 146, спр. 3635, арк. 16—17.

В цей день у Східній Галичині не працювали майже всі промислові підприємства і міський транспорт. У Львові 28 листопада відбулась багатотисячна демонстрація, в якій взяло участь, за деякими даними, 80 тис. чоловік [1]. Тисячі людей вийшли в цей день на мітинги і демонстрації в Станіславі, Коломиї, Стрию, Бориславі, Бродах, Самборі та багатьох інших містах [2].

Мітинги та демонстрації продовжувались і в грудні. В Чорткові, зокрема, відбувся мітинг робітників, на якому були присутні сотні селян повіту.

На Буковині в листопаді 1905 р. після страйку на цукровому заводі у Старій Жучці було оголошено загальний страйк в Чернівцях, учасники якого вимагали загального і прямого виборчого права та 8-годинного робочого дня. Не працювали не тільки робітники, а й ремісники.

28 листопада в Чернівцях на центральній площі відбувся мітинг, а потім демонстрація. Демонстранти, серед яких були і селяни навколишніх сіл, вимагали введення загального виборчого права. 12 тис. демонстрантів пройшли головними вулицями міста [3]. Такі ж демонстрації відбулися в Сторожинці і Вашківцях.

На початку 1906 р. страйкували робітники Львова, Тернополя, Борислава. В березні 1906 р. відбувся страйк у Львові, де 720 друкарів вимагали підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня [4].

Святкування 1 Травня викликало нову хвилю демонстрацій. У Львові робітники залишили роботу на підприємствах і вийшли на вулицю з вимогами встановити 8-годинний робочий день і ліквідувати курії на виборах. На Закарпатті першотравневі демонстрації відбулися в Ужгороді, Мукачеві і Береговому [5].

В Чернівцях в цей день зібралось кілька тисяч робітників на площі «Австрія», де майоріли червоні прапори. На мітингу, який відбувся після демонстрації, особливо відзначались «заслуги російського пролетаріату перед пролетаріатом цілої Європи» [6].

3 травня виник страйк робітників цегельних заводів в Чернівцях. Коли поліція заарештувала одного страйкаря, то всі інші пішли йому на виручку, заявивши: «Якщо заарештували одного, то ми всі за ним підемо». Страйкарі розганяли штрейкбрехерів, сміливо вступали в боротьбу з військами, з поліцією і навіть змусили її одного разу втекти й заховатися в поліцейській дільниці [7].

Робітники не тільки домоглися підвищення зарплати, а й змусили капіталістів визнати організацію робітників і погодитись на святкування ними 1 Травня [8].

---

[1] М. М. Кравець, назв. праця, стор. 125.
[2] «Воля», 4.XII 1905 р.; І. Довгаль, назв. праця, стор. 51.
[3] В. К. Литвинов, назв. праця, стор. 91; «Буковина», № 138, 1905 р.
[4] М. М. Кравець, назв. праця, стор. 127.
[5] «Карпатська правда», 1.V 1930 р.
[6] «Буковина», № 46, 1906 р.
[7] «Буковина», № 55, 1906 р.
[8] «Буковина», № 57, 1906 р.

Страйковий рух робітників західноукраїнських земель не втратив гостроти і в 1907 р., але все ж помітно зменшився, як і в Росії.

Серед архівних документів, що відтворюють події того часу, є й такі, які свідчать про певний зв'язок між революційними подіями в Росії та в західноукраїнських землях. Так, львівська поліція в 1907 р. мала дані про таємну пересилку з Галичини зброї в Росію [1], а в 1909 р. їй було відомо про пересилку з Росії соціал-демократичної літератури у Львів [2].

Характерно, що піднесення й спад революційного руху в західноукраїнських землях збігалися хронологічно з піднесенням і спадом робітничого руху в Росії. Так, самого великого розмаху робітничий рух в західноукраїнських землях досяг в 1905—1906 рр., в наступні роки він пішов на спад, а в 1911—1912 рр. знову активізувався. Про це свідчать такі дані про страйковий рух в Галичині 1908—1913 рр.:

Роки	Кількість страйкарів	% до загальноавстрійських страйків	Кількість підприємств, охоплених страйками	Кількість страйкарів[3]
1908	32	4,4	119	2859
1909	39	6,7	188	9106
1910	56	8,5	367	5909
1911	50	7,1	600	8381
1912	42	5,5	406	7351
1913	15	3,4	82	2487

На Буковині у 1911—1912 рр., за явно зменшеними офіціальними статистичними даними, відбулися страйки на 112 підприємствах, в яких взяло участь 1255 чол.

Серед найбільших виступів, які відбулися в західноукраїнських землях в ці роки, варто назвати страйки в 1907 р. деревообробників в Скале, в 1908 р.— робітників фабрики котлів у Дрогобицькому повіті, страйки бориславських робітників в 1909 і 1911 рр., львівських трамвайників в 1910 р., будівельників Станіслава в 1911 р., друкарів Східної Галичини в 1913 р., на озокеритній копальні в Бориславі в 1914 р.[4] На Закарпатті в 1910 р. страйкували ужгородські друкарі, в 1911 р. мукачівські бондарі, робітники лісових підприємств Сваляви, шахтарі Солотвина [5].

Відбувалися в цей період також значні демонстрації і мітинги, які мали політичний характер. Так, в 1911 р. львівські робітники мітингом

[1] ЛОДА, ф. 350, оп. 1, од. зб. 2851, арк. 26, 47.

[2] Там же, од. зб. 3035, арк. 1.

[3] Walentyna Najdus, Rozwoj ruchu strajkowego w Galicji w latach 1900—1914, стор. 484.

[4] М. М. Кравець, назв. праця, стор. 129—132.

[5] В. І. Неточаєв, Закарпаття напередодні першої світової війни (1908—1914), «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXIX, Ужгород, 1957, стор. 121.

і демонстрацією відзначили Міжнародний жіночий день. Тисячі демонстрантів ішли по центральних вулицях міста під двома червоними прапорами і з революційними піснями [1]. В тому ж році вони знову вийшли на вулиці міста в день 1 Травня. Після мітингу демонстранти рушили вулицями міста в напрямі до міського театру. Вони йшли з червоними прапорами і лозунгами: «Хай живе 1 Травня!», «Хай живе 8-годинний робочий день!», «Геть мілітаризм!» [2].

В. І. Ленін в 1912—1914 рр. періодично жив у Кракові або Пороніно. Використовуючи близькість до кордонів з Росією, Володимир Ілліч встановив тісніші зв'язки з партійними організаціями, ніж це він міг зробити перед цим, перебуваючи в Парижі. В. І. Ленін, віддаючи всі свої сили керівництву партією, продовжуючи розробку теоретичних питань, зокрема, національного, незважаючи на негласний нагляд австрійської поліції, знаходив час і можливості для революційної пропаганди серед населення Галичини.

В. І. Ленін друкував статті в польських органах, постачав матеріалами краківський прогресивний журнал «Вензень політичний» («Політичний в'язень»). 18 квітня 1913 р. В. І. Ленін виступав у Кракові в приміщенні «народного університету» з лекцією на тему «Робітничий рух в Росії та соціал-демократія». Зупинившись на багатьох питаннях робітничого руху в Росії, Володимир Ілліч підкреслив його міжнародне значення. В ході дискусії Ленін висловив ряд важливих думок, які мали важливе значення для характеристики революційного руху в Галичині. Маючи на увазі соціал-опортуністів, він сказав, що Росія не піде по австрійському шляху, засуджував поділ місцевих соціал-демократів за національною ознакою. Повідомлення про лекцію В. І. Леніна було надруковано в трьох галицьких газетах [3]. В березні 1914 р. В. І. Ленін виступив з лекцією «Російська соціал-демократія та національне питання» перед студентами-емігрантами з Королівства Польського. Ленін відвідував робітничі збори, мітинги, зокрема першотравневий в Кракові 1913 р.[4]

Є цікаві дані про те, що В. І. Ленін мав пряме відношення до деяких революційних подій у Східній Галичині. Так, у спогадах одного з учасників революційного руху на Дрогобиччині І. Лабанцева зазначалось, що В. І. Ленін «дуже цікавився робітничим рухом Галичини і що з його ініціативи до Бориславa виїхали тт. Дробнер і Врублевський, які заснували там гурток «Вільна освіта» [5].

Відомо, як високо цінував В. І. Ленін виступ в журналі «Просвещение» галичанина Оксена Лоли (В. Степанюка). 20 липня 1913 р. В. І. Ленін писав йому: «Шановний товаришу! Мене дуже порадувала Ваша стаття, як стаття *централіста*, який бореться з Донцовими і К°.

---

[1] «Звезда», 19.III 1911 р.
[2] «Звезда», 13.V 1911 р.
[3] В. Найдус, Ленин в Польше, М., 1957, стор. 53—57.
[4] Там же, стор. 83, 137.
[5] А. Д. Ярошенко, назв. праця, стор. 30.

Дуже важливо з націоналістами *цього* гатунку (і з українськими соціал-демократами), більш тонкими, воювати!» [1].

Численні факти переконують в тому, що боротьба робітничого класу західноукраїнських земель, незважаючи на опортунізм з боку керівництва соціал-демократів, часто переростала в гострі виступи, що закінчувались прямими сутичками з поліцією та військами. Виступи робітничого класу в свою чергу мали великий вплив на багатомільйонне селянство західноукраїнських земель, яке все більше виступало як могутній союзник пролетарів.

Масові страйки галицьких сільськогосподарських робітників відбулись на початку 1906 р. і продовжувались майже п'ять місяців — до липня—серпня, охопивши 384 села в 35 повітах [2]. Головними вимогами сільськогосподарських робітників, як і під час загального страйку 1902 р., були підвищення плати за роботу в поміщицьких маєтках. Поряд з цим нерідко висувались вимоги про перехід поміщицької землі в руки селян [3].

Комітети, які керували страйками, застосовували своєрідні форми агітації — різні «таблички» і «картки». Як правило, це були дошки або дощечки, на яких невмілою рукою якогось трудівника було написано кілька слів, що закликали до страйку, або лише одне слово «страйк». Вони поширювались повсюдно як заклик до страйків [4].

Поміщики, як і в 1902 р., але ще в більших масштабах, намагалися зривати страйки з допомогою штрейкбрехерів. Спроби поміщиків навербувати їх серед забитих нуждою і темнотою бойків та гуцулів викликали запеклий опір страйкарів. Села Східної Галичини були наводнені каральними військами, які, виконуючи накази австрійських властей, розправлялися з страйкарями.

Перша світова війна вплинула на становище робітничого класу західноукраїнських земель. «Прийшла війна,— писав В. І. Ленін.— *Ще більше* загострилися суперечності. Бідування мас досягли гігантських розмірів» [5].

Галичина, Буковина і частково Закарпаття стали ареною кровопролитних битв мільйонних армій царської Росії і австро-німецького блоку.

Економічна розруха, брак робітничих рук, грабіжницькі реквізиції тяжко відбились на стані промисловості та сільського господарства західноукраїнських земель. В період війни працювали в основному лише ті нечислені підприємства, продукцію яких можна було використати для воєнних потреб. Багато промислових підприємств було зруйновано. Так,

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 222.

[2] ЦДІАЛ УРСР, ф. 146, од. зб. 3782, арк. 32—33; П. В. Свежинский, Аграрные отношения в Галичине в 1905—1907 гг., «Ученые записки Львовского торгово-экономического института», вип. 1, 1958, стор. 93.

[3] ЦДІАЛ УРСР, ф. 146, од. зб. 3799, арк. 128; од. зб. 3797, арк. 3.

[4] ЦДІАЛ УРСР, од. зб. 3793, арк. 148; од. зб. 3795, арк. 35.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 198.

на 1917 рік в Галичині вціліла лише третина лісопильних заводів, 170 млинів з 1500, що діяли до війни [1].

За роки війни соціальний і національний гніт в західноукраїнських землях значно зріс. Австрійське командування влаштовувало масові розправи над українським населенням за його симпатії до росіян.

Війна надзвичайно погіршила економічне становище трудящих міста й села. Міська управа Дрогобича вже 4 листопада 1914 р. в зверненні до воєнного генерал-губернатора Галичини констатувала, що «жителі, в числі 27 тис. вмирають з голоду» [2]. Кістлява рука голоду душила і населення закарпатських міст. В Ужгороді, наприклад, вже з вересня 1915 р. не було борошна, що змусило навіть наджупана взимку 1916 р. підняти тривогу [3]. Безробітні та їх сім'ї терпіли страшенну нужду. На вулицях Чернівців восени 1916 р. було багато голодаючих дітей, що просили милостиню.

В Галичині ціни на хліб зросли в 1917 р. проти 1913 р. в 2 рази, на картоплю — в 3, на м'ясо, масло, паливо — в кілька разів, в той час, як реальна заробітна плата робітників зменшилась більше ніж вдвічі. Війна вплинула на чисельність робітничого класу. Лише внаслідок мобілізацій до австрійської армії кількість робітників в Галичині скоротилась у 2,5—3 рази [4].

Робітники і селяни були знесилені війною. Лідери соціал-демократів, перетворившись в соціал-шовіністів, відкрито перейшли на службу до експлуататорських класів і австро-німецьких імперіалістів.

Вже з перших днів війни населення західноукраїнських земель повсюдно висловлювало надію, що прихід російських солдатів допоможе їм скинути своїх поневолювачів. Наджупан Ужанської жупи 5 серпня 1914 р. телеграфував міністру внутрішніх справ в Будапешт: «В українському народі видно рух. Симпатія до росіян виявляється скріз. На їх прихід сподіваються. Радість з цього приводу висловлюється відкрито» [5].

Свій протест проти імперіалістичної війни і посилення соціального та національного гніту трудящі висловлювали в різних формах: дезертирували з австро-угорської армії, відступали разом з російськими військами, не підкорялися розпорядженням властей, чинили опір при проведенні реквізицій, не виходили на примусові роботи та ін.

В умовах війни і лютого терору австрійських властей такі форми боротьби, як страйки і демонстрації, що широко застосовувались в довоєнний час, майже не практикувались, за винятком кількох виступів

---

[1] М. П. Герасименко, М. М. Кравець, Г. І. Ковальчак, До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р., «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 87; ЦДІАЛ УРСР, ф. 361, од. зб. 109, арк. 29.

[2] ЦДІАЛ УРСР, ф. 361, од. зб. 144, арк. 175.

[3] ЗОДА, ф. 4, од. зб. 800, арк. 129.

[4] Г. І. Ковальчак, Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму, стор. 83—85.

[5] ЗОДА, ф. 4, од. зб. 691, арк. 24.

у Галичині, і особливо на Буковині в період Лютневої революції в Росії.

27 жовтня 1916 р. у Львові відбулась масова демонстрація в зв'язку з голодом і вивозом продовольства в Німеччину. Кілька тисяч чоловік, серед них багато жінок і дітей, вимагали хліба і з криками «Геть війну!», «Віддайте нам наших батьків і чоловіків!» вибили шибки в ратуші і в ресторанах. Поліція розігнала натовп. Увечері голодуючі знову вийшли на демонстрацію [1]. 28 січня 1917 р. у Львові близько 800 чол. вийшли на вулицю з криками: «Ми голодні, дайте нам їсти, бо інакше повернуться наші чоловіки!» [2]. 14 березня у Львові знову відбулась голодна демонстрація, в якій взяло участь близько 1500 чол. [3]

1 Травня 1917 р. у Львові відбулась демонстрація під лозунгами: «Вимагаємо миру!»

В період Лютневої революції в Росії широко розгорнувся революційний рух на Буковині, де тоді перебували російські війська. В березні 1917 р. в Чернівцях відбулись мітинги і демонстрації, скрізь роззброювалась поліція. Виникли Виконавчий комітет військових та громадських організацій Чернівців і Буковини, Армійський комітет 8-ї армії і Чернівецька гарнізонна Рада. Але в них засіли меншовики та есери, які підтримували Тимчасовий уряд і виступали за продовження імперіалістичної війни. Слід підкреслити, що революційний рух на Буковині був тісно пов'язаний з політичними подіями, які відбувались в цей час на східній Україні і в Росії. Про це, зокрема, свідчить те, що навесні 1917 р. в Чернівці прибула делегація з Харкова, у складі якої були представники Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів. Серед них були більшовики, які на об'єднаному засіданні Чернівецької гарнізонної Ради і армійського комітету 8-ї армії виступили проти продовження війни.

В Чернівецькій раді вплив більшовиків поступово зростав [4]. Показовою у цьому відношенні була першотравнева демонстрація 1917 р. в Чернівцях. Українські і єврейські націоналісти спробували повести демонстрантів під своїми прапорами, але ця спроба закінчилась цілковитим провалом. Демонстранти під червоними прапорами, співаючи «Марсельєзу», йшли головними вулицями міста з лозунгами: «Хай живе мир між народами без анексій і контрибуцій», «Хай живе соціал-демократія», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Хай живе демократична республіка!»

Під впливом революційних солдатів, які все рішучіше виступали під більшовицькими лозунгами, посилилась активність робітників і селян. Після Лютневої революції на залізниці утворились робітничі гуртки, в яких розповсюджувалась революційна література [5].

---

[1] ЛОДА, ф. 314, оп. 1, од. зб. 4044, арк. 2—3, 5—6.

[2] ЛОДА, ф. 314, од. зб. 4329, арк. 12.

[3] ЛОДА, ф. 314, од. зб. 4319, арк. 18.

[4] К. Г. Ципко, Піднесення революційного руху на Буковині в 1917—1919 рр. під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького держуніверситету», Чернівці, 1957, ст. 10—11.

[5] С. Канюк, Буковина в румунській неволі, Харків, 1930, стор. 88.

В травні — липні 1917 р. революційний рух на Буковині досяг широкого розмаху. В донесеннях властей все частіше згадувалось про більшовиків, які виступали проти довір'я Тимчасовому уряду. Робота більшовиків в частинах, розташованих на Буковині, давала свої результати. 18 червня в Чернівцях більшість колон демонстрантів ішло під більшовицькими лозунгами [1].

Революційний рух в західноукраїнських землях в роки першої світової війни розхитував підвалини імперії Габсбургів, своїм вістрям він був спрямований проти соціального і національного гноблення, імперіалістичної політики воюючих держав.

Новий етап у розвитку революційного руху в західноукраїнських землях наступив з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Робітничий клас в союзі з селянством виступив під керівництвом комуністів на боротьбу за встановлення Радянської влади і возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

---

[1] Ф. Шевченко, Революция в России и Буковина в 1917—1918 гг., «Вопросы истории», 1947, № 10, стор. 72.

РОЗДІЛ IX

КУЛЬТУРА І ПОБУТ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

ПОБУТ РОБІТНИКІВ

Уже в умовах капіталізму український пролетаріат виступив творцем нового побуту, передової культури. Саме в середовищі робітників в першу чергу зароджувались і формувались елементи нового соціалістичного побуту і пролетарської культури.

Будучи передовою частиною суспільства, український пролетаріат позитивно впливав на формування передових рис національного характеру свого народу, творчо розвивав кращі елементи його матеріальної та духовної культури, створював новий сімейний і громадський побут.

В. І. Ленін, говорячи про формування робітничого класу в період капіталізму, відзначав, що створюється особливий клас населення, що відрізняється від селянства іншим ладом життя, сімейних відносин, вищим рівнем матеріальних і духовних потреб.

При характеристиці культури й побуту народу важливим є питання матеріальної культури, матеріальних умов життя людей.

Класики марксизму, підкреслюючи визначальну роль виробництва матеріальних благ, відзначали, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перше ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. д.

Тому при висвітленні дореволюційного побуту робітників перш за все звертається увага на три компоненти матеріальної культури: житло, одяг, їжа. Досягнення суспільства в забезпеченні своїх членів житлом, одягом і їжею є суттєвим показником рівня культури народу, рівня цивілізації нації.

В другій половині XIX — на поч. XX ст. на Україні проходив процес швидкого зростання і розвитку міст капіталістичного типу з їх житлово-побутовими контрастами буржуазно-аристократичних центрів і робітничих околиць, що було яскравою ілюстрацією класово-антагоністичного характеру капіталістичного суспільства.

В. І. Ленін відзначав, що «...ріст індустріального населення за рахунок землеробського є явище, необхідне в усякому капіталістичному суспільстві... Найнаочнішим виразом розглядуваного процесу є зростання міст» [1].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 480.

Соціальний склад населення міст і робітничих селищ України був дуже строкатим. Тут були великі промисловці (власники заводів, фабрик, рудників, копалень), дворянство і духовенство, великі та дрібні торговці, майстри, десятники, артільники та різного роду ремісники.

Але найбільшу частину населення міст і селищ становили, звичайно, робітники — як кадрові, так і сезонні. Серед міського населення були численні соціальні прошарки, уклад життя яких був далеко не однаковий в містах різного типу. Все це знайшло свій вияв як в характері поселень і житла, так і в житлово-побутових умовах.

В. І. Ленін визначає такі типи промислових поселень в період капіталізму: великі індустріальні міста з передмістями і торговельні центри, населення яких зростає значно швидше, ніж населення інших міст [1]. На Україні до таких міст належали Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Львів.

Так, наприклад, якщо в 1861 р. населення Харкова дорівнювало 50 301 чол., то до 1901 р. воно збільшилось майже в чотири рази і становило 198 273 чол. [2]

Другий тип робітничих поселень — фабричні селища при гірничих, металургійних і цукрових заводах. Вони зростали на пустирях або на місці колишніх сіл. Особливо швидко розвивались вони на Півдні України, зокрема в Донбасі, де за період з 1860 по 1897 роки виросли нові індустріальні поселення, такі як Юзівка, Єнакієве, Макіївка, Алчевськ, Краматорськ, Костянтинівка, Дружківка, Кадіївка, робітниче селище при Маріупольському заводі, в якому мешкало 10 000 чол. На Подніпров'ї такі містечка, як Нижньодніпровськ, Кривий Ріг, селище металургійного заводу Дніпровського товариства, що виникло на місці села Кам'янського та ін. Населення всіх цих робітничих селищ і містечок дуже швидко зростало.

Були на Україні також сільські фабричні центри цукрової промисловості, такі, як Сміла, Городище тощо. Біля цукрових заводів виникали невеликі поселення сезонних робітників, побут яких майже нічим не відрізнявся від побуту навколишнього селянства.

Третій тип фабричних центрів — села, де були цегельні заводи або розвинуто кушнірство, ткацтво, гончарство, виготовлення возів тощо.

Багато промислових селищ (Юзівка, Єнакієво, Кривий Ріг тощо) вже наприкінці XIX ст. перетворилися в міста, але царська статистика не зараховувала їх до міст, оскільки в основу визначення брався не характер занять населення, а наявність міського управління.

Розвиток містобудівництва, особливо робітничих селищ та передмість в період капіталізму, характеризується стихійністю і безплановістю, бо забудова як нових, так і існуючих вулиць, де мешкав пролетаріат, провадилась стихійно, безсистемно.

В робітничих поселеннях, як правило, були будівлі виробничого призначення і житлові халупи, збудовані самими робітниками, та казарми, влаштовані підприємцями.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 447—448.

[2] М. Т. Дяченко, З історії харківських вулиць і площ, Харків, 1961, стор. 10.

Бідні збирачі вугілля.
З картини худ. М. Касаткіна.

Наприклад, в Юзівці для іноземних службовців і частини кваліфікованих робітників Юз будував упорядковані колонії з благоустроєними будинками за спеціально розробленим планом. Такі колонії будувались по лініях, які перпендикулярно перетинались «проспектами». Це лінійний тип поселень з правильним розміщенням садиб по обидва боки вулиці, який склався під безпосереднім тиском урядових указів, що видавалися протягом XVIII—XIX ст. (перший такий указ був виданий Петром I у 1722 р.).

Робітники будували свої землянки на вільній землі, непридатній для обробітку. Зростання окремих робітничих селищ і частин Юзівки привело до злиття їх в один великий населений пункт, який за характером своєї забудови поєднував у собі і правильно розпланованої частини (лінійний тип) і безсистемно розміщені робітничі селища з землянками, «каютами», які існували аж до Жовтневої революції. Народ називав їх «шанхаями», «собачівками», «кабиздохівками», «нахалівками», «веселими хуторами». Так виник лінійно-безсистемний тип поселень, що був характерним для промислових центрів Півдня України, зокрема Донбасу.

Наприклад, в робітничому поселенні Кам'янському, що виникло на місці села з його кривими, вузькими вулицями, на яких стояли хати з саману, вкриті соломою, або звичайні землянки, де мешкали робітники, для адміністративного персоналу заводу на його південно-західній околиці було збудоване спеціальне селище — так звана Верхня колонія. Вона була правильно розпланована і складалась з декількох десятків цегляних будинків з просторими квартирами на три — сім кімнат кожна, з усіма можливими на той час вигодами. Вхід робітникам на територію колонії суворо регламентувався. А після революційних подій 1905 р. Верхня колонія була огороджена шлакобетонною стіною з воротями, що закривалися на ніч, з бійницями для гвинтівок і кулеметів. Тут завжди вартували городові.

Для нижчої заводської адміністрації і незначної частини висококваліфікованих робітників на березі Дніпра була збудована Нижня колонія, що складалась з сотні одноповерхових будинків на одну — дві квартири (по дві — три кімнати кожна з допоміжними приміщеннями).

Були в Кам'янському просторі красиві особняки з озелененими і впорядкованими дворами, що належали заводській адміністрації, представникам місцевої влади і різного роду ділкам.

Така різниця в житлових умовах була характерною для кожного дореволюційного міста і робітничого селища.

В період імперіалізму безплановість в розвитку робітничих поселень посилилась, збільшивши густоту і хаотичність забудови. Вона провадилась без будь-якого продуманого плану впорядкування. Причиною цього були приватна власність на землю і приватновласницькі інтереси забудовників, які перешкоджали здійсненню планувальних заходів, а також те, що власники землі віддавали в оренду ділянки на певний строк, без права викупу, а орендарі-домовласники, щоб не збільшувати вар-

тості земельних ділянок і орендної плати, залишали вулиці невпорядкованими.

Класово-антагоністичний характер капіталізму, посилення класової диференціації суспільства яскраво відбились в житлово-побутових контрастах між робітничими околицями і центрами міст, заселеними дворянством, фабрикантами, купецтвом та духовенством.

Дореволюційні міста і робітничі селища впорядковувались погано і дуже повільно. Основні роботи по благоустрою провадились тільки в буржуазно-аристократичних кварталах. Сюди вкладались майже всі кошти, які надходили в розпорядження міста. А робітничі околиці тонули в грязюці, були позбавлені освітлення, води, каналізації, бруківки, садів, парків, транспортного сполучення, найелементарніших зручностей, незважаючи на те, що головний тягар податків падав на трудящі маси.

В дореволюційному Києві такий контраст спостерігався між буржуазно-аристократичними районами Липок, Хрещатика і робітничими околицями Шулявки, Деміївки, Солом'янки; в Харкові — центр, Нагірний район і робітничі околиці Холодної та Лисої гори, Новоселівки; в Одесі — вулиця Дерибасівська і робітничі селища Пересип, Слобідка, Молдаванка та ін. Так, наприклад, робітнича околиця Києва Шулявка була забудована землянками та мазанками робітників заводу «Гретер, Криванек і К°» (нині завод «Більшовик») і трудящими інших невеликих підприємств. Землянки, мазанки і невеликі дерев'яні будиночки були вкриті соломою. Не було там ні електрики, ні каналізації, ні води. На незабрукованих вулицях ніколи не висихали калюжі. Тут же знаходились смітники. Така картина була не лише в старих містах, а й у тих, які виникли й виросли при капіталізмі.

К. Маркс писав, що в процесі капіталістичного розвитку дедалі гіршими стають житла робітників. Біднота міст відтісняється у все перенаселеніші закутки, а в центрі розміщуються багатії. «З другого боку,... дорожнеча житлових приміщень обернено пропорціональна їх якості...» [1]

Загальний вигляд дореволюційних робітничих поселень і околиць в містах справляв гнітюче враження. В них майже не було ніяких культурних закладів, ніяких умов для відпочинку. На кривих вулицях густо розміщувались землянки або приземкуваті халупи («завалюхи», як їх називали робітники), все покривав шар сажі та пилюки.

Ось які, наприклад, були «культурні» заклади у Макіївці (колишня Дмитріївка). Тут на 15 тисяч жителів існувало кілька шинків та три будинки розпусти, які влаштували «дбайливі» підприємці для знедолених шахтарів [2].

На поч. XX ст. в першу чергу при заводських робітничих селищах заводоуправління інколи влаштовували школи для дітей робітників, організовували народні читання, а також споруджувались лазні. Але це не могло задовольнити зростаючих культурних вимог робітників і їх сімей.

---

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 658.
[2] ДОДА, ф. 2109, оп. 1, спр. 76.

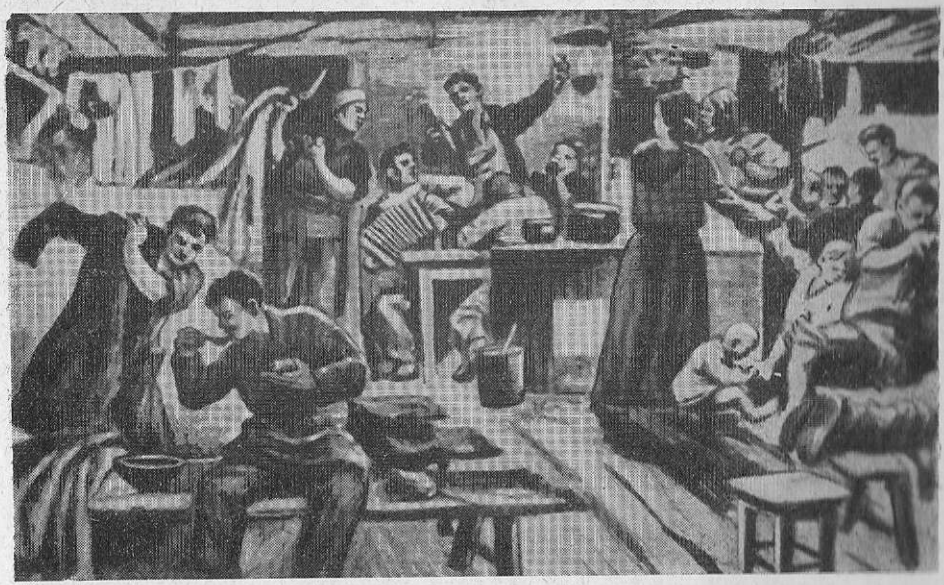

В дореволюційній робітничій казармі.

Як і сама система планування населених пунктів, так і типи житла тісно пов'язані з певною соціально-економічною формацією, з певною організацією побуту. В житлово-побутових умовах яскраво виявився класовий характер капіталістичного суспільства, нерозв'язаність житлової проблеми.

За своїм зовнішнім виглядом, матеріалом, розмірами, планом, внутрішнім обладнанням і т. д. типи робітничих жител на Україні в період капіталізму були дуже різноманітні. Ця різноманітність викликана в першу чергу соціально-економічними умовами життя, специфікою виробничої діяльності підприємства, територіальним розміщенням різних типів міст, етнічним складом населення тощо.

Характерними житлами робітників були казарми, їх ще називали «балаганами» (в Західній Україні — «шопа»), що відомі у нас з XVIII ст.

До 90-х років XIX ст. вони були невеликих розмірів, вросли в землю, схожі скоріше на сараї, часто без підлоги і стелі, з невеликими віконцями. Пізніше будувались довгі (до 30 *м*) казарми, з стелею і цементною долівкою. Біля стін розміщувались дощані нари в два-три поверхи, посередині на стовпах стояв стіл. При вході в казарму стояла велика плита, кухонний стіл з ящиками для зберігання посуду; у кутку біля дверей — ліжко куховарки, завішене ситцевою занавіскою.

Казарма була одночасно і спальнею та їдальнею, а часто й кухнею. У ній не було умивальників, окремих приміщень для куховарок. Дуже часто в одній казармі жили сімейні робітники і неодружені.

Особливо важкі побутові умови були у сезонних робітників тютюнових і цукрових плантацій, де в казармах-сараях не було навіть нар. Спали на соломі, яка з часом перетворювалась в мотлох і пилюку.

Ось як згадував про тяжке життя шахтарів Донбасу до революції старий шахтар-пенсіонер Іван Андрійович Денисов: «Мені було 13 років, коли я з старшим братом приїхав у Макіївку. Там був тоді голий степ. Жити ми влаштувались у казармах — темних і сирих приміщеннях, що кишіли вошами, блохами, блощицями. Жило нас у казармах багато. Тут були люди з різних губерній. Спали на загальних нарах. Місць для всіх не вистачало. Місця тих, хто працював, займали інші. Лазні не було. Люди ходили тижнями немиті, не міняючи білизни, тому що її й не було. В чому ходили в шахту, в тому й спали не роздягаючись. Обідали тут же, в казармах, за брудним столом» [1]. Тому робітники часто, особливо в літній період, відмовлялися від казарми і жили просто під небом або наймали кутки.

Другим типом робітничих жител, найбільш характерних для Донбасу і Півдня України, були індивідуальні землянки, напівземлянки і мазанки. Нерідко в таких житлах робітники жили артілями (10—12, а то й більше чоловік), оскільки майже на всіх залізорудних і вугільних шахтах переважав підрядний спосіб ведення робіт і підрядчики розміщували робітників в дуже поганих приміщеннях. На залізорудних рудниках «Дубова балка» підрядчик вселив 30 робітників в землянку об'ємом $4^2/_3$ куб. сажні, частина з них спала під відкритим небом [2]. Землянки були звичайними ямами, прикритими зверху обаполами, інколи з ледь піднятим над поверхнею землі дахом, а часом і з невеликим світловим отвором угорі і дверима близько 1,5 *м* заввишки [3].

Крім землянок, для сімейних робітників були житла у вигляді так званих «каюток». Це наземна споруда (нагадувала формою вагончик) з тонких дощок, обмазаних глиною, без стелі і підлоги. Наприклад, на копальнях Рутченківського гірничопромислового товариства у «власних» будинках-«каютах» (об'ємом 38 куб. *м*) жили господар з сім'єю (6 чол.) і 10 чоловік мешканців [4].

Напівземлянки відрізнялися від землянок тим, що їхні стіни виступали лише над поверхнею землі на 1—2 *м*. Вони складалися з двох приміщень — кухні і кімнати з прибудованим по фасаду коридорчиком.

У Лисичанську, наприклад, на кам'яновугільному руднику акціонерного товариства «Любимов, Сольве і К°» частина робітників жила в казармі-напівземлянці, яка раніше служила за конюшню [5].

Маючи на увазі таке життя трударів, Ф. Енгельс писав, що при капіталізмі «наймерзенніші свинячі хліви завжди знайдуть собі наймачів» [6].

---

[1] ДОДА, ф. 2109, оп. 1, спр. 27.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, од. зб. 299, арк. 19.
[3] Там же, арк. 40.
[4] Там же, арк. 28.
[5] Там же, арк. 13.
[6] Ф. Енгельс, До житлового питання, К., 1952, стор. 39.

Порівняно з землянкою і напівземлянкою трохи кращим житлом була хатка-мазанка, але й ці хатки з маленькими віконцями мали дуже жалюгідний вигляд. Мазанки були неоднакові, різнилися між собою розмірами, матеріалом тощо. Вони були схожі зовні на селянські хати.

Висококваліфіковані робітники, майстри, підмайстри, десятники будували собі кращі житла, з більшою кількістю кімнат, з кращого будівельного матеріалу.

Крім розглянутих типів жител, підприємці інколи будували багатоквартирні будинки для робітників. Інколи при таких будинках був невеличкий дворик, хлів, погріб.

Вивчення індивідуального житла робітників, а також їх побуту показує, що в спорудженні і обладнанні своїх помешкань робітники поєднували зрослі вимоги до житла з традиційними формами селянської архітектури.

Уже в 70-х роках XIX ст. в будинках робітників виділяється кухня, пізніше спальня, горниця. Якщо селянське житло мало форму видовженого прямокутника з великою піччю, що займала $^1/_4$ кімнати, то в помешканнях робітників в 70—80 роках XIX ст. зустрічається уже плита з грубою в центрі (з метою обігрівання всіх кімнат), що було зумовлено ускладненим планом житла.

Зміни відбуваються і в техніці будівництва. В робітничих житлах зникає великий поздовжній сволок, характерний для селянських хат, влаштовується подвійна стеля, яка штукатуриться знизу. Використовуються нові будівельні матеріали, житло будується на фундаменті (що було не характерним для українських селянських хат), крокви запускалися не в кінці зрубу, як у селянських хатах, а впоперечні балки і т. д. Все більше в побут робітників входять фабричні меблі (столи, стільці, шафи, ліжка тощо).

Збільшення кількості житлових кімнат (виділення кухні, спальні, горниці) вело до зникнення характерного для селянського житла внутрішнього планування.

Ці далеко не всі нові риси в житлі і житловому побуті робітників свідчать про те, що їх формування відбувалося на основі використання особливостей селянського та міського жител. Побут робітників уже в другій пол. XIX ст. відрізнявся від селянського.

Яскраво простежуються зміни в житловому побуті серед заводських кваліфікованих робітників уже з кінця 70-х років XIX ст.

Слід відзначити, що створений робітничим класом на основі використання кращих рис міського та сільського житла тип помешкання (подвійне житло — тип російської п'ятистінки), розвиваючись і вдосконалюючись, став пануючим в індивідуальному будівництві робітників. Забігаючи наперед, скажемо, що цей народний тип робітничого житла використаний професіональною архітектурою в радянський час. Він покладений в основу типових проектів, що рекомендуються для індивідуального будівництва.

Проте в дореволюційний час творчість робітничого класу в спорудженні жител не змогла виявитися повною мірою в зв'язку з неорганізованістю

житлової проблеми в умовах капіталізму. Житлова криза робила неможливими дотримання санітарного мінімуму при будівництві жител.

В дореволюційний час велика армія робітників взагалі не мала ніякого притулку. Наприклад, на заводі Юза в 1900 р. працювало близько 13,5 тис. робітників, з яких заводських було 11 тис., а на шахтах працювало 2,5 тис. чоловік. Квартирами і казармами забезпечено було всього близько 6 тис. робітників, а решта не мала житла [1].

А робітники Києва змушені були жити в темних, тісних і вологих підвалах, напівпідвалах, куди ніколи не заглядало сонячне проміння. На одного члена робітничої сім'ї припадало 1—2 $м^2$ житлової площі, в той час як заводчики, фабриканти та різні чиновники мали десятки кімнат, а то й цілі будинки. Так, капіталіст Гальперін мав 33 кімнати загальною площею 1247 $м^2$. Терещенко — 29 кімнат, Ліберман — 30 і т. д.[2]

У 1913 р. 79,9% київських робітників змушені були наймати приміщення, 17,2% жили в майстернях і лише 3,1% мали власні будинки [3].

Невеличкі глиняні або дерев'яні будинки робітників нічим не відрізнялись від сільських будівель як зовнішнім виглядом, так і внутрішнім плануванням та обладнанням. В таких будинках була переважно одна кімната, в якій, як правило, стояли ліжко, стіл, скриня і кілька стільців. В одній кімнаті їли і спали дорослі й діти.

Заводчики, фабриканти не піклувались про поліпшення житлових умов робітників. Самі міські власті змушені були визнати, що житлові умови 34—45 тис. київських пролетарів були «дуже поганими» [4]. Скупченість у робітничих житлах з роками збільшувалась.

К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на причини постійного погіршення житлових умов у період капіталізму. «Чим ширша централізація засобів виробництва,— писав К. Маркс,— тим більше відповідне скупчення робітників на одній і тій самій площі, і що, значить, чим швидше капіталістичне нагромадження, тим гірший стан жител робітників» [5].

Щоб хоч трохи поліпшити житлові умови у 1899 р., в м. Києві була організована артіль робітників, майстрів і службовців «для придбання жител і взаємної допомоги» [6]. Але в артіль приймалися лише робітники, майстри і службовці, які могли внести пай у розмірі 150 крб. Але жоден робітник не міг внести такої суми, тому ця артіль не могла розв'язати житлового питання.

Пізніше, з 1903 р. в Києві було організовано «Київське товариство для влаштування жител і поліпшення домашнього побуту робітничого класу міського населення» [7]. 10 травня 1903 р. був затверджений статут

---

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 37, оп. 68, од. зб. 299, арк. 13.

[2] Я. Ясинський, Місто на околиці, «Глобус», 1934, № 7, стор. 14.

[3] «Дзвін», 1914, № 4, стор. 350.

[4] Об отношении города к «Киевскому обществу устройства дешевых жилищ для рабочих», К., 1905, стор. 6.

[5] К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 658.

[6] А. А. Микулин, О мерах улучшения жилищ и домашнего быта рабочего класса городского населения, К., 1903, стор. 28.

[7] Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате, СПб., 1903, отд. II, № 19.

товариства. Як видно з § 1 статуту, воно ставило своїм завданням... «влаштувати здорові і дешеві житла для бідного населення м. Києва і його околиць...» [1].

Житлова скупченість, злидні і відсутність найелементарніших комунально-побутових вигод були причиною постійних епідемічних захворювань серед населення робітничих околиць, які інколи набували великого поширення. Серед робітників і членів їх сімей смертність була в 30 разів вища, ніж в квартирах «багатих класів» [2].

Проте і «Київське товариство для влаштування жител і поліпшення домашнього побуту робітничого класу міського населення» не могло розв'язати житлової проблеми.

До революції в Донбасі близько 80% шахтарів мешкало в землянках. За свідченням архівних даних, найбільший процент захворювання робітників тифом та різними епідемічними хворобами припадав на тих, що жили в землянках, а смертність дітей там досягла 60%.

Тяжкі побутові умови робітників знайшли своє відображення і в тодішньому робітничому фольклорі. Досить поширеними серед шахтарів Донбасу були прислів'я: «Горе пили, горе їли, горе простилали, горем укривались», «Єдине багатство в шахтаря — дітей купа» та ін.

* *
*

Традиційний одяг українців сформувався в основному ще в докапіталістичний період. Розвиток капіталістичних відносин в другій пол. XIX ст. обумовив різні зміни в побуті міста й села, зокрема в одязі. Своєрідні риси одягу робітників України простежуються в другій пол. XIX ст. Неоднорідність соціального складу міст і промислових центрів виявилась також і в одязі їх мешканців. З появою нового класу — робітників з'являється і новий тип «майстрового», «фабричної» людини з вищими вимогами і культурними запитами порівняно з селянством. В. І. Ленін вказував, що життя в промислових центрах, де не займаються землеробством, «...склалося цілком по-міському, виробивши незрівнянно більш розвинені потреби, більш культурну обстановку, одяг, спосіб життя і т. д., ніж в околишніх «сірих» землеробів» [3].

Одяг робітників у дореволюційний час був різним в залежності від того, наскільки вони були зв'язані з селом, а також від професії робітника, умов праці і кваліфікації.

Як уже зазначалося, робітничий клас України в основному формувався з селянства українських, російських та білоруських губерній. Тому

---

[1] Устав Киевского товарищества устройства жилищ и улучшения домашнего быта рабочего класса городского населения, К., 1903, стор. 1.

[2] Об отношении города к «Киевскому обществу устройства дешевых жилищ для рабочих», стор. 5.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 357.

певний час їх одяг зберігав особливості селянського одягу тих місцевостей, звідки вони прийшли.

Робітники, що працювали сезонно (на шахтах Донбасу, сільськогосподарський пролетаріат), носили селянський одяг. Він був виготовлений з домашнього полотна (сорочка, штани, свитки, шапки тощо) різних відомих в українському селі кроїв.

На відміну від житла, одяг сільськогосподарських робітників під впливом міста зазнавав більш швидких змін. Уже наприкінці XIX — поч. XX ст. фабричні тканини, особливо на Півдні України, майже зовсім витіснили домоткані матеріали. До традиційного селянського одягу, що побутував серед сільського пролетаріату, почали додаватись деякі елементи міського одягу. Жінки стали носити ситцеві і фланелеві плаття, кофти, «пальтесаки» (пальто) тощо. Чоловіки носили піджаки (зимові і літні), жилетки, міські сорочки. Не тільки серед промислового пролетаріату, а й серед сільськогосподарського, особливо на Півдні, простежуються національні взаємовпливи в одязі. Серед українців побутував російський сарафан, сорочка-косоворотка (інколи прикрашувались українською вишивкою), а росіяни дуже часто носили український одяг, зокрема свити, кожушанки. Таке ж взаємопроникнення елементів національного одягу спостерігалось і між українцями, молдаванами та білорусами.

Сільськогосподарські робітники разом з промисловими відхідниками були ініціаторами поширення нового в побуті селянства, в тому числі й одягу.

Але поступово, в зв'язку з відхідництвом, і серед цієї категорії робітників та їх сімей з'являються елементи міського одягу [1].

Уже в другій пол. XIX ст. серед кадрових робітників (металургів, машинобудівників, друкарів тощо), які постійно жили в містах і промислових центрах, традиційний сільський одяг заміняється міським. Чоловіки носили костюм, що складався з «двойки» (піджака і штанів) або «тройки» (піджака, жилетки і штанів), пальта і напівпальта, а також верхнього піджака на ваті. Вони шилися з різного фабричного матеріалу в залежності від заробітку (на пальто — бобрик, сукно; на штани — сукно, вовна, сатин, бархат тощо). На голову одягали картуз, на ноги чоботи з заправленими в халяви штанами [2].

Форма робітничого одягу — піджак наприкінці XIX та на початку XX ст. почала швидко поширюватись на селі. Для біднішого населення міста і села він був не тільки повсякденним, а й святковим.

Святковий одяг кваліфікованих робітників, майстрів, підмайстрів відрізнявся від одягу рядових робітників. Вони одягали «тройку», часто були «при галстуках» або «бабочці», в хромових чоботях або черевиках з штанами на випуск. Чоловіки носили годинники з ланцюжками, а молодь — у руках палички.

---

[1] А. Я. Поріцький, Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму, К., 1964, стор. 60—70.

[2] Народы Европейской части СССР, т. I, М., 1964, стор. 673—674.

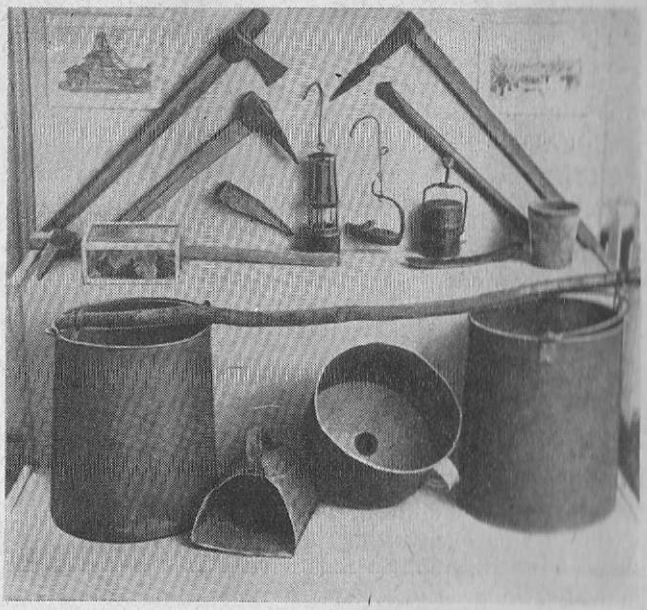

Знаряддя шахтаря в дореволюційній шахті.

Костюм жінок-робітниць був з великим стоячим коміром — «парочка» (юпка і кофта в талію або пряма). Верхнім одягом були пальта і напівпальта, на ноги одягали черевики, голову пов'язували хусткою.

Підприємці не забезпечували робітників спеціальним робочим одягом. Тому робітники самі пристосовували деякі елементи одягу для виробничої роботи. На металургійних заводах робітники поверх штанів і сорочок носили фартух з полотна, підперезаний мотузком, на голову одягали шкіряний картуз і взували лапті або чоботи. В шахтах на ноги взували плетені з конопляних мотузків чуні, на штани нашивали наколінники з шкіри. В комплекс робочого одягу донецьких робітників входила також «шахтьорка» (брезентова сорочка), а також брезентові штани, що захищали від води.

Робочим одягом робітників-нафтовиків Бориславa був комбінезон з водонепроникного матеріалу, який робітники називали «лакерами».

На більшості дореволюційних підприємств не було лазень, сушарок, місць зберігання робочого одягу. Тому робітники, особливо шахтарі, в чому працювали, в тому й лягали спати; верхній одяг розвішували на жердинах в казармах.

Створення одягу робітників відбувалося на основі збереження доцільних і практичних елементів сільського в поєднанні з елементами міського одягу та кращих елементів одягу інших народів, зокрема російського. Все це свідчило про створення нового робітничого одягу, в якому досить чітко простежувались інтернаціональні риси.

* *
*

Їжа, способи її приготування і організація харчування — суттєвий показник рівня культури народу, специфіки розвитку його господарства.

За часів капіталізму основна маса робітників, особливо сімейних, не була забезпечена прожитковим мінімумом. Це, звичайно, було причиною частого недоїдання робітників, а нерідко й голодування. «Робітник,— писав В. І. Ленін,— убожіє *абсолютно*, тобто стає просто-таки біднішим, ніж раніше, змушений жити гірше, харчуватися скудніше, більше недоїдати, тулитися по підвалах і горищах» [1].

Низька заробітна плата, тривалий робочий день, майже повна відсутність громадського харчування — все це було причиною несистематичного і нерегулярного харчування робітників на підприємствах та вдома.

Форми організації харчування робітників були дуже різноманітними. Як уже згадувалось вище, громадське харчування робітників в той час було майже відсутнє. Так, наприклад, в 1900 р. на одному з рудників Криворіжжя, де працювало 700 робітників, була їдальня. Їжа там коштувала 21—23 копійки на чоловіка. Заробітна плата кваліфікованих робітників цього рудника становила 20—45 крб. на місяць, а чорноробочих — 10—12 крб. [2] На заводі Юза було відкрито 2 чайні з хорошими залами і добрими меблями, але відвідувались вони мало [3]. Проте, в дореволюційний час громадське харчування було погано організоване і не набуло поширення.

Як правило, робітники, що жили артілями, обідали в тих же приміщеннях, де й спали. Тут була й кухня і жила куховарка, яку наймали робітники [4].

Частина неодружених робітників наймала кутки «з столом». Сімейні робітники харчувалися вдома.

Робітників забезпечували продуктами крамниці споживчих товариств чи підприємств в кредит, в рахунок заробітку, часто по завищених цінах. Ціни на ці продукти ніким не затверджувалися. Нерідко продукти були низької якості. Взагалі в цій справі панував хаос, особливо там, де для робітників куплялися продукти в крамниці і через підрядчика, тому часто в розрахунковій книжці робітника, яку не завжди він мав, було записано стільки вирахувань, що робітник майже нічого не одержував з зарплати, а ще й лишався винним у касу.

Довготривалий робочий день (10—12, а то й 14 годин) порушував нормальний режим харчування. Шахтарі, перебуваючи 12 годин під землею, обідали в шахтах, беручи з собою «тормозок» (кусок чорного хліба, цибулина, тараня і зрідка кусок сала).

На київських підприємствах, як розповідають старі робітники, перекупки під час роботи підносили до воріт заводу гарячу пісну картоплю або

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387.
[2] ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, од. зб. 299, арк. 23.
[3] Там же, арк. 25.
[4] Там же, арк. 40.

кашу; робітники купляли це і тут же їли з тих самих немитих мисок дерев'яними ложками.

У домашній кулінарії українських робітників відбилися традиції селянської кухні.

Калорійність їжі, як правило, була низькою. Основна маса робітників споживала житній хліб, часто з домішкою ячменного і вівсяного борошна, картоплю, кашу, овочі і мінімальну кількість жирів. М'ясо бувало тільки в свята.

Високооплачувані робітники харчувалися краще, їхня їжа наближалася до їжі міських службовців. Ці робітники, як і майстри та підмайстри, мали невелике господарство (садок і город), що більш-менш забезпечувало їх свіжими овочами і фруктами. В таких сім'ях асортимент страв і їх калорійність були багатші, ніж в низькооплачуваної категорії робітників.

Особливо погано харчувалися робітники-сезонники на цукрових і тютюнових плантаціях та відхідники, що масами йшли на Південь України. Правда, косарів хазяї забезпечували кращою їжею, враховуючи їх надто важку працю.

Сільськогосподарські робітники харчувались колективно (артільно) або одноосібно. Особливо бідували вони в дорозі, коли, не маючи ніяких їстівних запасів, змушені були просити.

Шахтар з лампочкою.

Як в економіях, так і в куркульських господарствах страва для робітників готувалась в антисанітарних умовах. Нерідко її в бочках розвозили робітникам, що працювали в полі. Хліб пекли з домішками, і він був, як говорили робітники, «темніше землі». Асортимент страв бідний. Найтиповішими для Півдня України були такі страви: «кандьор» (рідень-кий суп з пшоном і картоплею), борщ, галушки, зрідка «затірка» (суп з «затертою» з муки засипкою), мамалига, на друге — пшоняна, ячмінна або кукурудзяна каша, а у вихідні дні інколи бували вареники з сиром або картоплею та ін. Їли робітники з одного казанка.

Їжа була бідною на жири і вітаміни, що призводило до захворювання гемералопією (по народному — «куряча сліпота»).

В землеробських робітничих артілях харчування було трохи кращим, ніж в економіях.

До революції на Півдні, зокрема в Донбасі, особливо гостро постала проблема питної води. В зв'язку з її недостачею бували часті випадки, коли робітник випивав теплу, несвіжу воду, захворював на шлункові чи епідемічні хвороби (тиф, холера) і вмирав.

Під впливом міського побуту поступово розширюється асортимент страв, відмінних від селянської кулінарії, все ширше впроваджувався в побут фабричний посуд — металевий, фаянсовий, скляний тощо. Слід відзначити, що національна страва українців — український борщ — уже в дореволюційний час через робітників-відхідників поширилась в Росії, Білорусії тощо, як і російські щі ввійшли в меню робітничої їжі, особливо на Донбасі.

* *
*

Уже в умовах капіталізму виникає нова, пролетарська сім'я, яка принципово відрізняється від буржуазної сім'ї, заснованої на приватній власності, експлуатації, нерівності статей, де сімейні стосунки зводяться до чисто грошових відносин.

К. Маркс, говорячи про економічну передумову виникнення нової пролетарської сім'ї, відзначав: «...велика промисловість, відводячи жінкам, підліткам і дітям обох статей вирішальну роль в суспільно організованому процесі виробництва поза сферою домашнього вогнища, створює економічну основу для вищої форми сім'ї і відносин між статями»[1].

Робітнича сім'я, її взаємовідносини, звичаї, обряди й побут в цілому складалися в тісному зв'язку з розвитком капіталістичного виробництва і формуванням промислового пролетаріату.

Якщо на перших порах робітнича сім'я ще була зв'язана з сільським господарством і мала багато спільних рис з селянським побутом, то наприкінці XIX — поч. XX ст. в найбільш розвинених в промисловому відношенні районах України виникла сім'я кадрового робітника. Для кадрової робітничої сім'ї, на відміну від селянської, був характерним оста-

[1] К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 490.

точний розрив з сільським господарством, відсутність приватної власності на засоби виробництва. Економічною основою робітничої сім'ї була праця в капіталістичній промисловості.

За своєю структурою українська пролетарська сім'я була малою. Вона складалась переважно з двох поколінь — батьків та їх неодружених дітей. Чисельність робітничої сім'ї була різною. Одного-двох дітей нараховували у 1897 р. за матеріалами перепису в сім'ї київських машинобудівників, двох-трьох дітей в сім'ї катеринославських металістів і двох-чотирьох дітей в сім'ї донецьких гірників.

В основі взаємовідносин між членами робітничої сім'ї лежали взаємна повага, приязнь, піклування один про одного. Становище жінки в сім'ях робітників, особливо в сім'ях передових робітників, значно відрізнялось від становища жінок в українській селянській родині. Тяжке матеріальне становище робітничої сім'ї часто примушувало жінку йти на виробництво. На Україні багато жінок працювало на фабриках і заводах, в основному на підприємствах легкої і харчової промисловості. Наймана праця, як вказував В. І. Ленін, руйнувала патріархальну замкнутість, робила жінку економічно незалежною, підвищувала її самостійність в сім'ї.

Взаємовідносини між чоловіком і жінкою в багатьох сім'ях кадрових робітників будувались на рівноправних засадах. В них майже не відчувалось особистої і майнової залежності жінки від свого чоловіка — глави сім'ї. Дружина чи мати часто була розпорядницею в домашньому господарстві, вона нерідко відала бюджетом сім'ї, в той час як в селянських сім'ях головним розпорядником був чоловік, батько сімейства.

В сім'ях передових робітників чоловіки намагались полегшити працю дружин, матерів як у домашньому господарстві, так і у вихованні дітей. Передові робітники допомагали жінкам здобути освіту, залучали їх до громадсько-політичної роботи.

Хоч авторитет жінки-матері в робітничій сім'ї був вищий, ніж у селянській, все ж на долю жінки-робітниці припадали всі основні роботи по домашньому господарству й обслуговуванню членів сім'ї.

До 1912 р. на Україні, як і по всій Росії, була відсутня спеціальна охорона праці вагітних жінок і жінок-матерів. Жінкам часто доводилось працювати до самих пологів, інколи вони народжували дітей біля верстатів. Все це приводило до важких жіночих захворювань, високої дитячої смертності.

Дітей змалку привчали до трудової діяльності. Дівчаток навчали шити, в'язати, вони допомагали матері в домашньому господарстві, няньчили своїх менших сестер і братів. Хлопчикам батьки намагались прищепити любов до своєї професії, передавали навички майстерності. Робітники прагнули посилати своїх дітей у школу. Однак, у зв'язку з важкими матеріальними умовами життя, освіта більшості дітей робітників обмежувалась початковою школою.

Неоднорідність складу робітничого класу України, наявність в ньому, з одного боку, висококваліфікованих, освічених і політично зрілих кадро-

вих пролетарів й численної маси некваліфікованих і відсталих робітників, зв'язаних з селом — з другого боку, визначали неоднаковість культурно-побутових умов у робітничих сім'ях. Спільним же й характерним для більшості робітників було наближення їх життя до міських форм побуту. Це відбивалось на шлюбові й сімейній обрядності.

Шлюбні відносини в робітничому середовищі будувались на новій основі. Відсутність у робітника приватної власності на засоби виробництва виключає можливості перетворення шлюбу в гендлярську угоду, як це буває в середовищі буржуазії й нерідко в селянському побуті. Лише серед пролетаріату шлюб при капіталізмі наближається до справжньої одношлюбності, заснованої на особистій схильності і трудовій співдружності. Вирішальною умовою при вступі у шлюб серед робітників було, як правило, взаємне кохання та повага. Робітнича молодь одружувалась за власним вибором.

Спільна праця на виробництві, заняття в гуртках, школах, участь в революційній боротьбі — все це ідейно зближувало молодь, а товаришування й міцна дружба часто завершувалась шлюбом.

Шлюбний вік робітничої молоді був значно вищим шлюбного віку селянської молоді. Це пояснювалось тяжкими матеріальними умовами життя, частим безробіттям. Чоловіки часто одружувались у віці 25—27 років після відбуття військової служби. Поряд з церковним вінчанням в середовищі передових робітників траплялись і громадянські шлюби, які називались в народі «жити на віру». В промислових містах серед спадкових робітників весілля відбувалось у вигляді вечірки з деякими елементами традиційного українського весілля.

Робітнича молодь — недавні вихідці з села — часто одружувалась з сільськими дівчатами й гуляла там весілля за місцевим народним звичаєм.

Обряд родин і хрестин, який влаштовувався з нагоди народження дитини, в робітничому середовищі також зберігав чимало традиційних елементів (баба-повитуха, кум і кума, крижмо і т. п.).

Похоронний обряд в середовищі робітників набував громадського характеру. Передових робітників ховали без церковних обрядів. В разі смерті кадрового спадкового робітника в його похованні брав активну участь виробничий колектив. Поховання відбувалось з траурною процесією, з прапорами, промовами, співанням революційних пісень. Інколи вони виливались в революційні маніфестації.

Робітнича сім'я відзначала щорічно день народження й іменини своїх членів сім'ї. Іменини проходили за міським звичаєм: запрошувались гості, пекли іменинний пиріг, вручали подарунки тощо. Селянська ж родина відзначала таке сімейне торжество лише один раз, в день народження дитини [1].

Наявність росіян, білорусів та робітників інших національностей серед пролетаріату України впливала на формування сімейного побуту. В Донбасі чимало українських сімей розмовляли російською мовою, а в західних областях України — польською й румунською. У змішаних за

[1] Див. «Народы Европейской части СССР», т. I, стор. 693.

національним складом сім'ях побутували і змішані звичаї та обряди. Відбувався процес взаємозбагачення побуту робітників України прогресивними традиціями братніх національностей. Чимало традицій сімейного побуту набувало інтернаціонального характеру.

* *
*

Українському пролетаріату належала провідна роль у формуванні нових прогресивних форм громадського побуту. Громадське життя робітників у порівнянні з життям селян було складнішим і багатограннішим. Якщо в 60—80-х роках, тобто на перших порах формування українського пролетаріату, громадський побут робітників зберігав чимало елементів селянського побуту, то вже наприкінці й, особливо, на поч. XX ст. в громадському житті з'являється чимало нових рис і традицій, притаманних тільки робітникам. Зміни в побуті робітничого класу були зумовлені зростанням політичного й культурного рівня робітників. Серед робітників, особливо серед передових, була велика тяга до освіти.

Велику роль у підвищенні загальноосвітнього й культурного рівня робітників відігравали недільні читання. В цьому була немала заслуга передової інтелігенції й студентства. В свою чергу спілкування робітників з інтелігенцією й студентами революціонізуюче впливало на останніх.

На Олександрівському чавуноливарному і рейкопрокатному заводі Брянського акціонерного товариства у 1908 р. була обладнана спеціальна аудиторія для народних читань[1]. При цьому ж заводі була організована школа для дітей робітників (хлопчиків і дівчаток) на 600 чол. Діти вчились щодня у дві зміни по програмі двокласного міського училища [2].

У Кам'янському для робітників заводу в 1900 р. було збудовано Народну аудиторію з бібліотекою, де час від часу проводилися лекції і бесіди на різні вірнопідданські та релігійні теми. При аудиторії існували самодіяльний духовий оркестр і драматичний гурток, які іноді влаштовували для робітників концерти. Був ще в селищі цирк балаганного типу з атракціонами.

Для селян в тому ж Кам'янському у 1900 р. було відкрито земську бібліотеку, в якій налічувалось кілька сот книг. Кількість абонементів в ній не перевищувала 50. Зате в селищі були дві церкви, католицький костьол, німецька кірха, єврейська синагога, церква старовірів, молитовний будинок секти безпопівців. Всі вони різними шляхами і засобами виконували одну й ту ж функцію: прагнули прищепити трудящим почуття вірності царю і урядові, покірність властям.

Буржуазія не піклувалась про культурний розвиток робітників, а навпаки, всіляко намагалась його загальмувати. Хоч фабриканти й заводчики будували в робітничих селищах замість шкіл церкви та шинки,

[1] ЦДІАЛ СРСР, ф. 37, оп. 38, од. зб. 299, арк. 14.
[2] Там же.

робітники, проте, охоче відвідували вечірні й недільні школи, загальноосвітні й технічні курси.

Робітнича молодь захоплювалась творами Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, І. Я. Франка, Л. М. Толстого, О. М. Горького, Марка Вовчка, Панаса Мирного, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки та ін. Передові робітники читали політичну літературу, революційні газети «Вперед», «Рабочая газета», «Звезда» й особливо ленінську «Искру», а згодом «Правду».

Ленінська «Искра», більшовицькі газети «Вперед», «Пролетарий», «Звезда», «Рабочая газета» і «Правда» на своїх сторінках часто порушували питання про життя й побут українських робітників, про їх культуру. Особливо багато уваги приділялось вкрай поганим житловим умовам українського пролетаріату, сімейному бюджету, становищу жінки, освіті, недільним школам, робітничим самодіяльним колективам тощо.

Неоднорідність складу робітничого класу України впливала на громадське життя, громадські інтереси різних груп робітників. Так, високооплачувані робітники намагались запозичати звички громадського життя міщанства й дрібної буржуазії. У найбільш відсталих робітників, недавніх вихідців із села, зберігались погляди на громадські справи, властиві селянству. Саме серед цих категорій робітників громадське дозвілля обмежувалось сидінням у корчмі, вуличними «війнами» або кулачними бійками.

Часто по неділях в робітничих селищах та на околицях промислових міст влаштовувались кулачні бійки. Так, в Донбасі Собачівка виступала проти Нахалівки, а в Києві Шулявка проти Солом'янки, Лук'янівка проти Куренівки і т. д. Нерідко такі бійки-гулянки кінчалися смертельними випадками. Частина робітників знаходила забуття від тяжкої праці в горілці й змушена була «відпочивати» в темній, задимленій корчмі.

У передових робітників коло громадських інтересів було іншим. Вони прагнули культурного відпочинку й задоволення своїх естетичних запитів. Робітники організовували різні самодіяльні гуртки: драматичні, музичні, танцювальні, літературні, а інколи й навіть самодіяльні драматичні театри. Робітничі самодіяльні колективи були створені у таких великих індустріальних центрах України, як Донбас, Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв та ін.[1]

Особливо широко розгорнулася робітнича самодіяльність на початку XX ст. в роки назрівання першої російської буржуазно-демократичної революції. Поряд з революційною боротьбою робітники розгорнули активну боротьбу за розвиток й збагачення національної культури. Робітники на власні кошти будували клуби, робітничі театри. Так, робітники Брянського заводу в Катеринославі в 1900 р. збудували клуб, в якому з успіхом йшли вистави «Мартин Боруля», «Різдвяна ніч» та ін. У робітничому Лисичанську класик української сцени М. Кропивницький організував аматорський театр.

---

[1] О. Казимиров, Український аматорський театр (дожовтневий період), К., 1965, стор. 87.

У 1908—1909 рр. харківські металісти на кошти з аматорських вистав збудували перший на Україні Палац робітника [1].

На заводі Південнодніпровського металургійного товариства було створено два оркестри: духовий і струнний [2]. Великим успіхом користувались робітничі хорові колективи серед трудящих Києва, Одеси та ін.

Робітничі самодіяльні драматичні й музичні колективи виступали не лише на заводах, фабриках і шахтах, а й серед трудящих в різних громадських місцях, в парках, на площах. Часто кошти з вистав робітничих самодіяльних гуртків і театрів відраховувались у фонди революційних організацій або йшли на потреби освіти. Так, грошові збори з вистав робітничого самодіяльного театру в Лозовій-Павлівці — великому залізничному вузлі Донбасу йшли в касу страйкових комітетів станцій Лозова і Пантютино [3]. Збори з вистав луганських драмгуртків, в одному з яких активну участь брав К. Є. Ворошилов, відраховувались у фонд місцевих більшовицьких організацій.

Ленінська «Искра» у статті «Нові рогатки» писала про зв'язок між самодіяльними театральними колективами робітників і революційними іскровськими організаціями та прогресивною інтелігенцією. Іскрівські організації одержували від робітничих аматорів хоча й незначну, але систематичну фінансову допомогу [4].

В процесі формування пролетарської самосвідомості й зростання робітничого руху ширились атеїстичні погляди серед робітників. Уряд, фабриканти й заводчики за допомогою церкви намагались тримати робітників у полоні релігійного дурману. В містах і робітничих селищах будувались церкви, на великих підприємствах влаштовувались молебні з проповідями. В містах організовували різні товариства й братства (напр., товариства трезвості), в яких панівні класи намагались виховувати робітників у релігійному дусі. Проте передова частина українського пролетаріату, як і робітничого класу всієї Росії, вже в умовах буржуазно-поміщицького суспільства порівала з релігією.

Масовий і свідомий відхід робітників від релігії почався після першої російської революції. В. І. Ленін у 1905 р. писав про атеїзм робітників: «Сучасний свідомий робітник, вихований великою фабричною промисловістю, освічений міським життям, відкидає від себе з презирством релігійні забобони, полишає небо в розпорядження попів і буржуазних святенників, завойовуючи собі краще життя тут на землі. Сучасний пролетаріат стає на сторону соціалізму, який притягує науку до боротьби з релігійним туманом і звільняє робітника від віри в загробне життя тим, що згуртовує його для справжньої боротьби за краще земне життя» [5].

З піднесенням революційної боротьби, яку очолила більшовицька партія, активізувались виступи робітників як проти буржуазно-кріпосни-

---

[1] В цьому будинку зараз міститься Палац культури Харківського заводу ім. Малишева.

[2] ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, од. зб. 299, арк. 22.

[3] Я. Малютин, Актеры моего поколения, М., 1955, стор. 34—35.

[4] «Искра», № 2, жовтень 1901, стор. 9.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 64.

цького ладу, так і проти релігії й церкви, які освячували цей лад. Поступово зростала політична свідомість українських робітників. Вони дедалі рішучіше поривали з церквою і всілякими забобонами. Серед робітників все більше поширювався матеріалістичний світогляд.

Нові риси громадського побуту, зв'язані з пролетарською солідарністю, товариською взаємодопомогою виявились у створенні численних гуртків, артілей, кас взаємодопомоги, лікарняних кас тощо. Серед українських робітників досить поширеними були побратимства. Робітників різних національностей об'єднувала спільна мета — звільнення від ярма експлуатації.

На Україні працювало багато російських робітників, які мали чималий досвід революційної боротьби. Вплив російського пролетаріату виявлявся не лише в посиленні революційної активності, але й в зміцненні дружби, взаємної підтримки та єднання, яке особливо було помітним у громадському побуті.

Активну участь брали робітники в роботі професійних спілок, які були організовані під час революції 1905—1907 рр.

Об'єднуючи робітників різних спеціальностей, профспілки включались в активну революційну діяльність, залучали їх до політичної і економічної боротьби. Велику роль відіграли профспілки в поліпшенні побуту робітників. Профспілкові організації промислових підприємств здійснювали нагляд за виконанням закону про охорону праці, техніку безпеки, організовували маївки, відпочинок робітників. Професійні спілки України тримали тісний зв'язок з профспілками Петербурга, Москви та інших міст Росії. Все це відіграло велику роль у згуртуванні українських та російських робітників, у посиленні їх громадської активності.

Найпередовіша частина робітничого класу вступала до лав соціал-демократичної партії. Вони провадили організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих, залучаючи їх до революційної боротьби. Частина робітників стала видатними професіоналами-революціонерами (Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов та ін.).

Ленінська партія приділяла увагу не лише революційній боротьбі, ідейно-виховній роботі робітничого класу, але й його матеріальному становищу, піклувалась про поліпшення побуту. Особливого значення вона надавала підвищенню культурного рівня пролетаріату.

Партія вбачала в високоідейному мистецтві могутній засіб ідеологічного виховання трудящих. У 1901 р. відомий революціонер І. В. Бабушкін, що працював тоді в Катеринославі за дорученням В. І. Леніна, виступив у пресі з статтею «На захист іваново-вознесенських робітників», в якій писав про глибокі культурні запити робітників і роль демократичного мистецтва в ідейно-культурному вихованні пролетаріату [1].

Важливою формою громадського побуту робітників була їх участь в мітингах, демонстраціях, політичних страйках. Серед робітничого класу зародилась така форма громадського згуртування, як проведення маївок

[1] «В защиту иваново-вознесенских рабочих», додаток до газ. «Искра», № 9, жовтень 1901, стор. 5.

та святкувань 1 Травня. На Україні вперше відзначили 1 Травня в 1890 р. робітники Львова.

Святкуючи 1 Травня, робітники України виходили не лише на вуличні демонстрації, а й збирались за містом у лісі, на березі річки, де проводили мітинги, співали пісні, танцювали, готували традиційну кашу.

Напередодні 1 Травня робітники часто вивішували на дахах будинків або на заводських димарях червоні прапори. Червоний стяг був вперше піднятий на пожежній башті ще в 1872 р. під час виступу обурених поліцейськими жорстокостями харківських трудящих. Наприкінці XIX — поч. XX ст. червоні прапори вивішувалися в багатьох містах і робітничих селищах. У 1912 р. в м. Алчевську, щоб зняти червоний прапор, адміністрація змушена була навіть припинити роботу доменної печі [1].

Під впливом революційної соціал-демократії, яка використовувала всі форми пропаганди серед робітників (легальні і нелегальні видання, масовки, демонстрації, збори), дуже поширювались робітничі пісні й частушки не тільки в містах, а й на селах.

Поряд з українськими піснями, такими, як «Вічний революціонер», «На прю», «Ну-бо, хлопці, повстаньмо», «Зберемося ми у полі», «Випустив цар маніфест», «Долой панів, долой царя», «Засвистали арештанти» (переробка пісні «Засвистали козаченьки»), «Реве та стогне люд голодний» (на мотив «Реве та стогне Дніпр широкий») та ін., в репертуар пісень українських робітників міцно ввійшли пісні: «Замучен тяжелой неволей», «Марсельеза», «Варшавянка», «Смело, товарищи, в ногу», «Красное знамя», «Дубинушка», «Мы кузнецы», «Эй, ухнем!» та ін.

Народні революційні пісні виникали в нерозривному зв'язку з боротьбою робітників. Вони служили не тільки задоволенню естетичних і духовних запитів робітничого класу, а й виховували в них почуття інтернаціоналізму, закликали їх на боротьбу.

* *
*

На дореволюційному побуті робітників України в значній мірі відбивалася політика царського уряду, хижацька природа капіталізму, де в гонитві за наживою забувають про людину.

Як писав В. І. Ленін, «Тисячі і десятки тисяч людей, що працюють усе життя над створенням чужого багатства, гинуть від голодувань і від постійного недоїдання, умирають передчасно від хвороб, породжуваних жахливими умовами праці, злиденною обстановкою жител, недостатнім відпочинком» [2].

Формування дореволюційного побуту робітників відбувалося на основі використання особливостей селянського і міського побуту. Побут ро-

---

[1] О. С. Куницький, Формування нового громадського побуту, в кн. «Україні» (макет), К., 1960, стор. 115—116.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 13.

бітників, особливо кадрових, кваліфікованих, уже в другій пол. XIX ст. характеризувався новими рисами і відрізнявся від селянського ширшими культурними потребами, що зумовлювалися новими умовами праці і життя. В робітничому середовищі виникають нові явища матеріальної і духовної культури (типи жител, засоби і техніка будівництва, комплекси одягу, свята робітничих колективів, громадське дозвілля, робітнича художня самодіяльність, нові сімейні відносини, звичаї тощо).

Робітничий побут значною мірою впливав на селянський. Це особливо яскраво простежується в побуті селян, що мешкали на околицях промислових центрів, цей вплив також відбувався через відходництво, яке було особливо поширене в дореволюційний час.

В літературі кінця XIX і поч. XX ст. багато говориться про прогресивний вплив міст, робітничого побуту на сільський побут.

В. І. Ленін в своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» неодноразово використовував ці дані. Зокрема він посилався на працю Жбанкова «Відхожі промисли в Смоленській губернії», в якій говориться про відхожі села, що «різко відмінні від осілих: житло, одежа, всі звички, розваги скоріше нагадують міщанське, ніж селянське життя» [1].

Формування побуту робітників відбувалося на основі національних взаємовпливів, що простежується на явищах матеріальної культури (житло, одяг, їжа), а особливо духовної (звичаї, розваги тощо). Все це було прогресивним явищем, бо зближувало робітників різних національностей, створювало єдині форми робітничого побуту, згуртовувало робітників в єдиний класовий колектив.

Проте творчість робітничого класу в формуванні нових явищ побуту в умовах капіталізму не могла виявитися в повній мірі. Все ж таки вона пробивала собі дорогу в жорстокій класовій боротьбі за поліпшення умов праці і життя.

У революційній боротьбі проти царизму та буржуазії формувалась політична свідомість робітничого класу, змінювалось його культурне обличчя, зростала роль у розвитку кращих традицій народного побуту. Вже в дореволюційний час робітничий клас України вніс багато нових рис в матеріальну й духовну культуру, в сімейний та громадський побут свого народу. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли трудящі стали господарями своєї країни, всі ці нові прогресивні риси побуту й культури робітничого класу дістали можливість для свого повного розвитку.

СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Експлуататорський капіталістичний лад породжує класову боротьбу пролетаріату. В цій боротьбі робітничий клас загартовується революційно і створює на захист своїх класових інтересів власну

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 496 (примітки).

політичну ідеологію, комуністичну мораль, пролетарську культуру. Звичайно, в умовах експлуататорського суспільства пролетаріат не може досягти вершин розвитку своєї культури, але й тоді він створює ідейні основи та елементи соціалістичної, пролетарської культури, революційну політичну партію, пролетарську пресу і літературу, робітничі культурно-освітні заклади та ін.

Кращі представники демократичної інтелігенції радо йшли назустріч розбудженому революційною обстановкою прагненню робітничої маси до оволодіння висотами культури і мистецтва. Роль таких людей була тим більш значною, що буржуазно-поміщицький лад і царський політичний режим ставили всілякі перепони на шляху до освіти і культурного розвитку трудящих. В. І. Ленін ще в 1899 р. прямо заявив, що «навряд чи можливо очікувати на те, що пригнічений робітник, який повертається з фабрики, стомлений до отупіння, міг би без допомоги інтелігенції... створити своє мистецтво і літературу» [1]. Отже, в створенні пролетарської культури інтелігенція, яка наблизилась до розуміння справедливості революційної боротьби робітничого класу, відіграла глибоко прогресивну роль.

Особливо значною була роль соціал-демократичної інтелігенції, що стала на позиції робітничого класу. З середини 90-х років XIX ст. вона гуртувалася навколо В. І. Леніна, революційна діяльність якого знаменувала новий етап у робітничому русі. Процес внесення політичної свідомості в маси робітників набрав широкого розмаху. Почалося здійснюватись поєднання великих соціальних і політичних ідеалів з класовою боротьбою пролетаріату, поєднання соціалізму з робітничим рухом. Саме на цій основі й виростала пролетарська культура, найвищим надбанням якої є марксистська теорія наукового комунізму. В нових історичних умовах кінця XIX — поч. XX ст. В. І. Ленін збагатив новими революційними положеннями і розвинув далі марксизм — визначальний фактор розвитку пролетарської культури.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним рішуче відкинули песимістичні теорії меншовицьких маловірів, які пропонували пролетаріату зайнятися своїм культурним розвитком лише тоді, коли він завоює політичну владу. Більшовицька преса показувала широку картину великої творчої активності робітничого класу, зростання його політичної свідомості, культурних та естетичних запитів. Пролетаріат переконливо доводив свою здатність творити такі культурні цінності, які прямо служили інтересам класової боротьби.

В. І. Ленін завжди виділяв пролетаріат як найреволюційніший клас, здатний повести за собою маси трудящих, всіляко підкреслював його інтернаціоналізм і в той же час розглядав його як законного спадкоємця прогресивної національної культури кожного народу і як непримиренного ворога реакційної культури панівних експлуататорських класів капіталістичного суспільства. В праці «Критичні замітки з національного питання» В. І. Ленін сформулював положення про «дві нації» в кожній

[1] Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. I, М., 1957, стор. 180.

нації класово-антагоністичного суспільства і відповідно про дві культури в кожній національній культурі, зазначивши, що «є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве,— але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. *Є такі ж дві* культури в українстві...» [1].

Говорячи про наявність двох культур в кожній національній культурі, В. І. Ленін підкреслював прогресивний вплив передової російської культури на українську культуру. Коли мова йде про пролетаріат, вчив В. І. Ленін, протиставлення української культури великоруській культурі означає найбезсоромніше зрадництво інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму. «Якщо більшість українських робітників перебуває під впливом великоруської культури,— заявляв В. І. Ленін у відповідь на демагогічні розумування українського націоналіста Юркевича,— то ми знаємо твердо, що поряд з ідеями великоруської попівської і буржуазної культури діють тут і ідеї великоруської демократії та соціал-демократії. Борючись з першого роду «культурою», український *марксист* завжди виділить другу культуру і скаже своїм робітникам: «всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріпляти, цього вимагають корінні інтереси *і* українського *і* великоруського робітничого руху» [2].

Твори В. І. Леніна на Україні популяризували його соратники, видатні діячі більшовицької партії І. В. Бабушкін, Артем (Ф. А. Сергєєв), В. В. Вакар, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер та інші. Вони часто самі виступали на сторінках більшовицьких видань з працями, присвяченими життю і боротьбі українського народу, розкривали багатства його невмирущої культури, збагачували її зміст вченням марксизму-ленінізму. Проникаючи в саму гущу трудящих України, ленінські праці несли ідеї передової пролетарської культури, запалювали маси на боротьбу проти царизму, капіталістичної і поміщицької експлуатації. Багато творів В. І. Леніна написано спеціально для робітників і селян. Великий вождь більшовицької партії любив писати для людей праці, високо ставив значення популярної марксистської літератури для революційного виховання трудящих.

Найбільш широку публічну трибуну для пропаганди марксистсько-ленінської теоретичної думки у всіх галузях науки і культури являла собою легальна і нелегальна більшовицька преса. В. І. Ленін ще весною 1900 р. на світанку зародження більшовицької преси в «Проекті заяви редакції «Искры» и «Зари» визначив місце, яке повинна була зайняти ця преса в розвитку марксистської науки. «...І в журналі і в газеті необхідне відображення всіх сторін руху, і ми особливо хотіли б підкреслити наше негативне ставлення до такого плану, щоб робітнича газета вміщала на своїх сторінках виключно те, що безпосередньо і найближче торкається стихійного робітничого руху, віддаючи все, що стосується до галузі теорії

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15.
[2] Там же, стор. 15—16.

соціалізму, до галузі науки, політики, питань партійної організації та інше — в орган для інтелігентів. Навпаки, необхідне саме поєднання всіх конкретних фактів і проявів робітничого руху із зазначеними питаннями, необхідне висвітлення теорією кожного окремого факту, необхідна пропаганда питань політики і партійної організації серед найширших мас робітничого класу, необхідне внесення цих питань в агітацію» [1]. Визначені тут важливі відповідальні завдання дожовтнева більшовицька періодична преса повністю виконала. Через більшовицькі прокламації, газети і журнали ідеї марксизму-ленінізму поширювались серед широких мас трудящих всієї Росії, зокрема ставали найціннішими надбаннями української пролетарської культури.

Величезна кількість праць В. І. Леніна вперше побачила світ саме на сторінках більшовицьких періодичних видань. В. І. Ленін співробітничав також у соціал-демократичній та більшовицькій пресі, що виходила на Україні. Відомо, наприклад, що спеціально на замовлення київської «Рабочей газеты» (1897) В. І. Ленін підготував ряд статей. Перший номер більшовицької газети «Работник», яка почала виходити в Києві під час революції 1905 р., відкривався статтею В. І. Леніна «Напередодні». Праця В. І. Леніна «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади» вперше була надрукована в 1905 р. на Україні як прокламація комітету об'єднаних соціал-демократичних організацій Миколаєва.

Робітничі листівки, соціал-демократичні (а з 1903 р. більшовицькі) прокламації В. І. Ленін розглядав як одну з форм найбільш масової марксистської літератури. Їх роль особливо зростала в період заборони царизмом легальної більшовицької преси. Листівки, які розповсюджувалися більшовицькими комітетами всіх великих промислових міст України, в популярній формі пропагували ідеї марксизму-ленінізму, а також традиції передової демократичної культури Росії і України серед широких мас трудящих. В революційних прокламаціях більшовицьких організацій на Україні використовувались твори українських революційно-демократичних письменників, а також діячів передової культури російського народу. В одній з прокламацій Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП як епіграф надруковано перекладені на російську мову рядки з поезії Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця» [2]. В 1902 р. Полтавський Комітет РСДРП випустив спеціальну листівку з приводу річниці відлучення від церкви великого російського письменника Л. М. Толстого [3]. Всебічну характеристику творчості Л. М. Толстого та її місця в революційній боротьбі всеросійського пролетаріату давала листівка Київської організації РСДРП, випущена в 1910 р. з приводу смерті великого російського письменника [4]. В іншій прокламації київських більшовиків, виданій з нагоди 100-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка, розкривалося місце революційно-демократичної спадщи-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 293—294.
[2] «Красный архив», р. 4(59), 1933, стор. 15.
[3] М. Н. Шахнович, Ленин и проблемы атеизма. Критика религии в трудах В. И. Ленина, М.—Л., 1962, стор. 292.
[4] Історія Києва, т. I, К., 1959, стор. 649.

І. Я. Франко.

ни великого українського поета в загальноросійській боротьбі трудящих проти царського самодержавства [1].

Виходячи з ленінської вказівки про те, що «з кожної національної культури беремо *тільки* її демократичні і її соціалістичні елементи... на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізму» [2], партія всеросійського пролетаріату підтримувала передову культуру українського народу, всіляко піклувалася про зростання паростків пролетарської культури на Україні і в той же час піддавала нещадній критиці занепадницьку буржуазну культуру, яка переживала глибоку кризу в період імперіалізму. Ідеологи буржуазної культури намагалися розглядати цю кризу як загальне явище, не хотіли помічати прогресивних моментів, пов'язаних з активізацією ролі робітничого класу в культурному процесі. Навіть незадовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли робітничий клас уже досяг значних успіхів у розвитку своєї культури, ідеологи української буржуазії робили все для того, щоб якось обмежити революціонізуючий вплив пролетарської культури на маси трудящих. Український буржуазно-націоналістичний журнал «Українська хата» писав у 1914 р.: «Кінець кінцем мусимо сказати, що сподівання марксистів на те, що робітнича кляса утворить якусь свою літературу, відмінну від існуючої «буржуазної» літератури, цілком безпідставні: клас не творить літератури, а тому класової літератури не може бути» [3].

Всупереч цьому пророкуванню більшовицька газета «Правда» у тому ж самому році звертала спеціальну увагу на активну діяльність у галузі літератури письменників-робітників. «Правда» вважала прихід їх в літературу фактом великого суспільного значення. Творче зростання багатьох з них проходило при активному сприянні основоположника пролетарської літератури, великого російського письменника О. М. Горького, який був сповнений твердої віри в духовний геній пролетаріату. Недарма В. І. Ленін на нараді партійних працівників в Пороніно у вересні 1913 р. доручив посланцеві катеринославських робітників у Державній думі Г. І. Петровському просити О. М. Горького організувати навколо «Правды» письменників-робітників [4]. О. М. Горький охоче відгукнувся на про-

[1] «Красный архив», т. 8(76), 1936, стор. 227.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 8.
[3] «Українська хата», VIII, 1914, стор. 157.
[4] В. И. Ленин и вопросы литературоведения, М.—Л., 1961, стор. 190.

хання Володимира Ілліча, і вже наступного року за його редакцією вийшов у світ збірник белетристичних творів пролетарських письменників, згуртованих навколо «Правды». «Бадьорі сили пролетаріату, зростаючи кількісно, стають і якістю своєю все більш культурними,— писав О. М. Горький у передмові до цього збірника.— Ми уже можемо сказати, що, незважаючи на жахливі умови життя робітника, він поступово створює свою інтелігенцію, виділяючи частину своєї фізичної енергії, перетворює її в енергію психічну, духовну» [1].

З великою увагою ставився О. М. Горький до творчості українських письменників-робітників. Зокрема, при його безпосередній допомозі робив перші кроки в літературі український письменник-робітник А. Я. Шабленко (1872—1930). О. М. Горький допоміг А. Я. Шабленку в публікації його поетичних і прозових творів. В 1900 р. в листі до нього О. М. Горький зазначав: «Я дуже радий, що я, робітник, можу сказати Вам, робітникові — пишіть! Пишіть коротко, просто, як Ви бачили, як почували. Пишіть, як страждає наш брат, як трудно йому знайти дорогу до світла, як він хоче щастя, радості, хорошого життя і як змушений падати в бруд. Пишіть» [2]. Ряд поетичних творів А. Я. Шабленко написав під впливом поезії Т. Г. Шевченка. Йому робітничий поет присвятив вірш «Кобза». Найзначнішими за своєю художньою досконалістю та високим ідейним змістом серед творів А. Я. Шабленка є вірш «Ранок» та оповідання «За півдня», надруковані в період революції 1905—1907 рр. Автор показав у них керівну роль пролетаріату в революційній боротьбі, розкрив кращі моральні риси робітничого класу: його високу політичну свідомість, згуртованість і колективізм, сміливість і самовідданість. Конфіскуванни тираж окремого видання оповідання «За півдня», царська цензура так визначила ідейне спрямування цього твору: «Зміст оповідання спрямовано на розбудження ворожнечі робітників до своїх хазяїв».

Оптимістичним світосприйманням пройнятий вірш А. Я. Шабленка «Шахтарі» (1910 р.), що закінчувався таким революційним закликом:

Гей, скоро шахтар запанує!
Дорогу шахтарським робочим рукам!
Дорогу тому, хто працює!..

Так само безмежною вірою в нездоланні сили революційного пролетаріату сповнені твори іншого поета-робітника Т. М. Романченка (1880—1930). Він був твердо впевнений, що «прийде година — розкується весь пролетарський край» (вірш «Борцеві», 1907 р.). Але станеться це лише внаслідок самовідданої боротьби героїв-пролетарів, яких прославляє робітничий поет:

Вперед, за волю йди, не бійся!
Хоч згинеш в боротьбі,
Вір в кращу долю і надійся.
Хвала і честь тобі!

---

[1] М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 24, М., 1953, стор. 170.

[2] Там же, т. 28, стор. 148—149.

Поетеса Галина Супруненко зверталася до робітників з революційним закликом до повстання проти гнобителів:

Ви, що терпіли од віку й до віку,
Ви, що терпіли без міри, без ліку!
Час вам повстати,
Кайдани скидати,
Волю дістати!..
Темнеє царство скоріше руйнуйте,
Світле, нове на руїнах будуйте,
Годі ж мовчати!
Час вже повстати,
Бій розпочати!

Робітник-революціонер Олексій Гмирьов, перебуваючи в Херсонській каторжній тюрмі і будучи тяжко хворим, писав вірші, сповнені глибокої віри в неодмінну перемогу майбутньої революції. Поетичне перо Гмирьова і після його смерті служило революційній справі. На сторінках більшовицької «Правди» з'явився його вірш «Сокіл», в якому автор змалював глибоко поетичний образ несхитного народного борця, протиставляючи його жалюгідним обивателям, які намагаються бути в стороні від революційних бур:

Как-то в жгучий полдень на курган седой
Отдохнуть спустился сокол молодой,
И, заслышав в гуще спелой ржи
Притаились робко мирные стрижи.
Утопая в блеске солнечных лучей,
Поднялися с пашен полчища грачей
И, крича тревожно про беду и смерть,
Тучей обложили голубую твердь.
А свободный сокол неподвижный взор
Устремил бесстрашно на златой простор.
Думал, что на теле много, много ран,
И внимал тем думам дремлющий курган.
Вдруг очнулся сокол, крыльями взмахнул,
С клекотом призывным в небе утонул.
Полетел искать он новых битв и ран,
А грачи спустились на седой курган.

Справжньою кузнею робітничих поетів став пролетарський Донбас. На сторінках більшовицької «Правды» і прогресивних періодичних видань, як, наприклад, журнал «Прикубанские степи» (Катеринодар), активно друкувалися такі робітничі поети з Донбасу, як Олексій Чижик, що у своїх сатиричних віршах і фейлетонах висміював царя, його прислужників, верховодів буржуазних партій; Софія Дальня, яка з болем оспівувала свій рідний Донбас, обплутаний капіталістичними тенетами; Іван Семенцов (друкувався під псевдонімом «Донецький бард», був особисто знайомий з Г. І. Петровським, Петром Мойсеєнком, українським письменником-демократом С. Васильченком), вірші якого сповнені непохитної віри у велику революційну місію робітничого класу.

В шахтарському Донбасі сформувався як революційний робітничий поет П. К. Махиня, який писав і українською і російською мовами. Свою «шахтарську ліру» поет віддав «боротьбі робочих миру і Україні»,

використовуючи кращі традиції української революційно-демократичної літератури. У вірші, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, поет писав:

Заповів Тарас Шевченко
Кайдани порвати
Та з сокирами в руках
Волю здобувати.
І не вмер Кобзар безсмертний
— Це тільки здається,
Бо у кожного із нас
Його серце б'ється.

В поетичних творах П. К. Махині яскраво і образно відбиті найзаповітніші прагнення, мрії і бажання людей праці, завдяки чому поезія шахтарського поета не втратила своєї злободенності і до цього часу.

Творчість письменників-робітників становила кращий доробок дожовтневої пролетарської літератури — літератури соціалістичного реалізму. Поява цієї літератури відповідала завданню, сформульованому В. І. Леніним в його знаменитій статті «Партійна організація і партійна література» (1905 р.) — «організувати широку, різносторонню, різноманітну літературну справу в тісному і нерозривному зв'язку з соціал-демократичним робітничим рухом» [1]. Фальшивій свободі буржуазної літератури, яка прикривалася удаваною «безпартійністю», В. І. Ленін протиставив абсолютно вільну від будь-якого служіння «грошовому мішку» літературу, відверто зв'язану з партією пролетаріату і його визвольною боротьбою. В. І. Ленін підкреслював, що принцип партійності вимагає дивитись на літературну справу як на частину загальної справи боротьби за соціалізм. Вчення про партійність літератури було одним з найважливіших внесків ленінізму в марксистську естетику. Знаменно, що воно було розроблено в період наростання революційних подій 1905 р., коли все ширші маси втягувались у революційну діяльність і коли більшовицька партія поглиблювала і поширювала свої позиції в ідеологічній боротьбі, залучаючи передову інтелігенцію, в тому числі й письменницьку, на службу інтересам пролетаріату, трудящих мас країни.

В буремний період революційних битв перших десятиріч XX ст. створювана тоді пролетарська культура не тільки не протистояла культурі загальнодемократичній, а й навіть засвоювала з неї всі її кращі надбання. В свою чергу діячі загальнодемократичної культури також намагалися зрозуміти історичну місію робітничого класу як провідної і керівної сили пролетарської революції, що наближалася, і пропагували, за виразом В. І. Леніна, в «усій його величі і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал» [2]. На Україні передовою суспільно-політичною силою культурного розвитку виступали революціонери-демократи кінця XIX — поч. XX ст. І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, світогляд яких еволюціонував від революційного демократизму до наукового соціалізму. Ця еволюція відбивала загальний

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 31.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 89.

Група українських письменників: М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко.

історичний процес, який П. А. Грабовський у 1900 р. охарактеризував так: «тепер все, що тільки єсть в Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму...» [1] На основі вивчення марксистської літератури, праць В. І. Леніна сам П. А. Грабовський виступив проти українських ліберальних народників, які заперечували позитивний вплив на село міської передової культури, пов'язаної з розвитком революційного робітничого руху. В 1902 р. П. А. Грабовський писав з цього приводу, що «село тримає людину в темноті та рабстві, але інші типи та інші думки починають з'являтись на селі під впливом освіти та громадських почувань, що йдуть з міста» [2].

І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський також були обізнані з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, першими друкованими працями

[1] Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., 1960, стор. 290.

[2] Там же, стор. 311.

В. І. Леніна. Деякі українські революційно-демократичні письменники засвоювали марксистсько-ленінські ідеї також з ленінської газети «Искра». З відома і схвалення В. І. Леніна «Искра» регулярно надсилалася І. Я. Франкові, який листувався з редакцією; у Лесі Українки повний комплект цієї газети зберігався аж до 1907 р., коли його конфіскували жандарми під час обшуку, а М. М. Коцюбинський друкувався в ленінській «Искре», викриваючи самоуправство царських властей у Чернігові.

І. Я. Франко першим познайомив галицьких читачів з початковими кроками революційної діяльності В. І. Леніна. Вже в серпні 1896 р. у редагованому Франком журналі «Житє і слово» з'явилася стаття Г. В. Плеханова, в якій докладно описувалась діяльність керованого В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». З членами Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» підтримувала тісні зв'язки і виконувала їх політичні доручення Леся Українка, яка пізніше, на початку XX ст. також брала участь у перекладанні і виданні українською мовою праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в тому числі славнозвісного «Маніфесту Комуністичної партії».

М. М. Коцюбинський не тільки сам вивчав, а й популяризував твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна серед своїх співробітників у Чернігівському статистичному бюро. Активні діячі більшовицької партії, які працювали тоді в Чернігові,— М. І. Подвойський, І. П. Товстуха, М. О. Черлюнчакевич, М. А. Конопко та інші, безперечно, позитивно впливали на вироблення революційного світогляду українського письменника.

Під впливом марксистсько-ленінських ідей і могутнього піднесення революційної визвольної боротьби трудящих Росії (включаючи й Україну), керованих більшовицькою партією, передова українська література, яка взагалі посідала провідне місце в культурному процесі, зробила значний крок вперед у своєму розвитку. Це виявилося насамперед в поглибленні її соціального змісту. Беручи активну участь у визвольному русі, українські революційно-демократичні письменники близько стояли до робітничого класу і в своїх творах намагалися розкрити провідну роль пролетаріату в класовій боротьбі за соціальне визволення всіх трудящих, відстоювали думку про необхідність знищення капіталістичного ладу, розкривали масам світле майбутнє вільного соціалістичного суспільства.

На противагу українським літераторам-декадентам, які відверто-цинічно проголошували, нібито боротьба пролетаріату за своє соціальне визволення є «неестетичною» і не може бути предметом зображення в художній літературі, що «життєві цінності не повинні ставати достоянієм маси» [1], М. М. Коцюбинський вказував на творчість І. Я. Франка, який приділив велику увагу зображенню боротьби капіталу з працею [2]. І. Я. Франко першим не тільки в українській, а й у світовій літературі показав історичне місце пролетаріату як найпередовішого класу суспільства, що бореться проти всякого гніту й експлуатації.

---

[1] «Українська хата», 1914, № VIII, стор. 300.

[2] Іван Франко в спогадах сучасників, Львів, 1956, стор. 68—69.

М. М. Коцюбинський у своїй творчості яскраво відобразив вплив робітничого класу на соціальну боротьбу селянства. Леся Українка першою ввела в українську літературу образи професіональних революціонерів, політичних провідників робітничого класу.

Значний позитивний вплив на творчість українських письменників революційно-демократичного напрямку справив основоположник пролетарської літератури О. М. Горький. Революційно-романтичні мотиви творця пісень про Буревісника і про Сокола, казки про Данко виявились дуже близькими по своїй ідейній спрямованості до творчості Лесі Українки. Вона перекладає українською мовою оповідання Горького «Стара Ізергіль», сама створює поезії, сповнені почуття революційної бурі, яку так пристрасно провіщав горьківський Буревісник. У творах великого російського письменника знаходили співзвучні революційні ідеї також І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський, який був зв'язаний з О. М. Горьким особистою дружбою.

Українську демократичну культуру пропагували центральні всеросійські більшовицькі періодичні видання, керовані В. І. Леніним. Перше місце серед них належить газеті «Правда», де за 1912—1914 рр. було надруковано понад 1550 матеріалів на українську тематику [1]. Зокрема, тут було опубліковано кілька статей, присвячених Т. Г. Шевченку. «Правда» першою дала розгорнуту марксистську оцінку історичних заслуг великого сина українського народу, показала високе місце його творчої спадщини у визвольній боротьбі українського народу під керівництвом більшовицької партії в роки революційного піднесення. В спеціальній статті «Правда» першою в марксистсько-ленінській пресі звернула увагу на близькість української поетеси Лесі Українки до «визвольного суспільного руху взагалі і пролетарського зокрема», підкресливши, що її творча спадщина повинна стати надбанням пролетарської літератури [2]. Попередниця «Правды» більшовицька газета «Звезда» пропагувала твори М. М. Коцюбинського, підкреслюючи «безсумнівну обдарованість автора»[3]. «Правда» засуджувала репресивні заходи царизму щодо пам'яті великого українського композитора М. В. Лисенка, зривала маску з ліберальних діячів деяких земств на Україні, які виявили справжній «земський вандалізм», організувавши масове вилучення з бібліотек творів Л. М. Толстого, О. М. Горького, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та ін.[4]

Партія робітничого класу і її вождь В. І. Ленін виявились найпослідовнішими захисниками соціальних і національних прав українського народу, його багатої культури. Вже в першій своїй програмі, прийнятій на II з'їзді РСДРП в 1903 р., партія проголосила право всіх народів Росії на освіту рідною мовою і широке запровадження її в усіх місцевих громадських і державних установах. Робітники Катеринославщини

---

[1] Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 116.
[2] «Рабочая правда», 30.VI 1913 р.
[3] «Звезда», № 1, 1911 р.
[4] «Правда», 22.VIII і 3.XI 1912 р.

в спеціально складеному листі уповноважили Г. І. Петровського відстоювати разом з загальними інтересами робітничого класу України також його національні потреби. «Ми дорожимо нашою рідною мовою,— писали українські робітники,— як могутнім засобом культурного розвитку, без якого неможливий розвиток класової, політичної самосвідомості» [1].

Більшовики виявляли піклування про те, щоб кращі надбання прогресивної, демократичної культури людства, і перш за все вчення марксизму-ленінізму, зробити надбанням широких мас трудящих. З ініціативи В. І. Леніна в 1911 р. в селищі Лонжюмо поблизу Парижа відкрилась перша більшовицька партійна школа. Серед її слухачів були й робітники-більшовики з найбільших промислових центрів України. Складена під керівництвом В. І. Леніна навчальна програма передбачала викладання в школі теорії і практики соціалізму, політекономії, діалектичного матеріалізму, історії РСДРП і західноєвропейського робітничого й соціалістичного руху та ін. Основні предмети в школі викладали В. І. Ленін, І. Ф. Арманд, А. В. Луначарський, М. О. Семашко та ін.

Наполегливо борючись проти спроб ліберальної буржуазії ідейно підпорядкувати собі робітничий клас, більшовики не залишали поза своєю увагою й ті легальні культурно-освітні установи (бібліотеки, недільні і вечірні школи для дорослих, так звані «народні читання» тощо), які створювалися буржуазно-ліберальними діячами. Культурно-освітній роботі більшовики намагалися надати політичного характеру. Одеська і Харківська міські громадські бібліотеки під час революції 1905—1907 рр. стали значними центрами соціал-демократичної пропаганди. Спрямовувалась місцевими більшовицькими організаціями робота і в інших бібліотеках, приміром, в Нікопольській міській громадській бібліотеці, в бібліотеці при кооперативі Петровських заводів у Донбасі та ряді інших. Це сприяло поширенню серед робітників революційних видань, а також кращих зразків прогресивної демократичної літератури. Коли пролетаріат під час революції 1905—1907 рр. вирвав у царизму деякі політичні свободи, більшовики створили відкриті партійно-політичні клуби, в яких проводились систематичні бесіди на політичні теми. В своєрідні народні клуби були перетворені тоді аудиторії й актові зали вищих учбових закладів Києва, Харкова, Одеси та інших міст України. Тут перед відвідувачами виступали більшовики з доповідями на суспільно-політичні теми, в яких роз'яснювались закони суспільного розвитку, питання про класи і класову боротьбу, про партію робітничого класу та її програму тощо.

Широко використовували більшовики для революційної пропаганди культурно-освітню роботу, яка проводилась у Харківському народному будинку товариства грамотності. На з'їздах і нарадах цього товариства більшовики виступили на захист революційних вимог пролетаріату. Народний будинок у Харкові, який активно відвідували робітники, був аж до 1917 р. одним з центрів поширення нелегальної марксистсько-ленінської літератури. Центром партійної роботи в умовах реакції 1907—

[1] Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Української РСР (1917—1957 рр.), К., 1957, стор. 25.

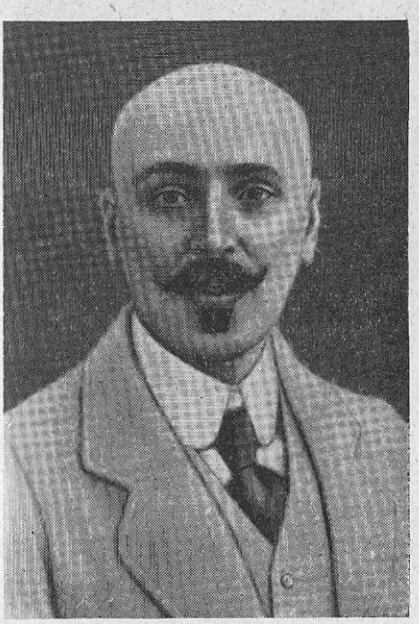

М. М. Коцюбинський.

1910 рр. був відкритий у Києві 1909 р. «Клуб трудящих осіб (робітників)», який об'єднував близько 1000 робітників різних професій. Двічі закритий за наказом царських властей, в 1911 р. цей клуб відродився під назвою «Науково-художнього клубу». Однак охранка не без підстав розглядала його як легальний центр діяльності місцевого комітету РСДРП [1]. В секретних документах департаменту поліції відзначалося, що з лекціями на соціальні теми в київському «Науково-художньому клубі» виступали здебільшого лектори, вороже настроєні проти існуючого державного ладу, а контингент слухачів складався з робітників винятково «лівого напрямку». Показово, що в лекції про О. М. Горького, прочитаній у київському «Науково-художньому клубі», підкреслювалась думка, що твір «Мати» великого пролетарського письменника повинен стати настільною книгою кожного робітника.

Восени 1914 р. київські робітники мали змогу особисто зустрітися з О. М. Горьким. Очолена членом міського комітету РСДРП П. М. Дигтяренком робітнича делегація відвідала письменника, який зупинився в Києві, повертаючись з Італії на батьківщину. Робітники не тільки продемонстрували свою любов до творчості пролетарського письменника, а й прямо, по-робітничому висловили слова правди про його опортуністичні хитання в бік «оборончества», яке виражалося в підтримці імперіалістичної політики буржуазних урядів тих держав, що брали участь у світовій війні 1914—1918 рр. Зрештою Горький визнав робітничу критику справедливою і охоче дав згоду сприяти зміцненню зв'язків між робітниками Києва і Петербурга. Горький навіть взяв активну участь в організації страйку робітників київських хлібопекарень, спрямованого проти імперіалістичної війни. Виступаючи перед пекарями, О. М. Горький підкреслював величезне суспільно-політичне значення пролетарської солідарності. «Товариш,— говорив О. М. Горький,— це святе слово. В ньому найвища гуманність, прекрасний вогонь любові до людини. Прийде час, і воно стане на визволеній землі найбільш благородним словом» [2].

Підтримувана більшовиками прогресивна демократична інтелігенція радо йшла назустріч прагненню робітників підвищити свій загальноосвіт-

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, 1912, оп. 242, од. зб. 5, ч. 32, літ. Г, арк. 31.
[2] «Вечірній Київ», 27.III 1958 р.

ній і культурний рівень. З цією метою в міських «Народних будинках», бібліотеках влаштовувались різноманітні культурно-освітні заходи: лекції, театральні вистави тощо. В харківському «Народному будинку» перед робітниками з лекціями з різних галузей знань виступали прогресивні професори В. Я. Данилевський, А. Н. Краснов, І. П. Осипов, Д. М. Сумцов. У київській «Народній аудиторії» під час революції 1905—1907 рр. робітники мали можливість прослухувати систематичні курси з природознавства, нової історії, російської літератури, політичної економії. Звичайно, й тут ішла боротьба представників «двох культур», оскільки царизм і діячі реакційної культури своїми лекціями та іншими культурно-освітніми заходами намагалися відвернути робітників від участі в революційній боротьбі. Тому й не дивно, що царські власті дуже неохоче давали дозвіл, наприклад, театральному гуртку робітників при харківському «Народному будинку» на постановку п'єс Островського, Писемського, Шіллера і Шекспіра і всіляко підтримували вистави найреакційніших творів на зразок спеціально переробленого для театру ганебно відомого роману Арцибашева «Санін».

Дуже близьким робітничому класу України було українське демократичне театральне мистецтво, уславлене іменами його корифеїв М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, О. К. Саксаганського, М. К. Садовського, М. К. Заньковецької, які не мислили своєї роботи на сцені без глибокого органічного зв'язку з народом, вбачали в театральній сцені трибуну, з якої вони розкривали тяжку долю трудящих і закликали їх до боротьби за своє соціальне і національне визволення. Розраховуючи насамперед на масового глядача з народу, організований в 1907 р. М. К. Садовським перший на Україні український стаціонарний театр обрав для своїх вистав сцену так званого «Троїцького народного будинку» в Києві. Робітники, що відвідували й раніше цей будинок, стали тепер глядачами театральних вистав, що тут відбувалися. Своє ставлення до українського демократичного театрального мистецтва вони висловили в натхненних, сповнених революційного оптимізму рядках вітальної адреси М. К. Заньковецькій з нагоди її 25-річного ювілею сценічної і громадської діяльності, що відзначався в 1908 р. Ось що там писалося:

«Дорога наша Маріє Костянтинівно!

Позбавлені можливості вести людське життя, зайняті з ранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, тільки в рідкісні хвилини мали можливість любуватись Вашим величезним чудовим талантом, Вашою дивною чарівною грою. Але в ті рідкісні хвилини, коли ми одривались од верстата, од праці, од тяжкої праці і бачили Вашу чудову гру, ми забували своє злиденне життя. Коли ми бачили Вас в «Наймичці», в «Безталанній», ми певні були, що утворити ці типи могла людина, яка всією душею співчуває всім пригніченим і пригнобленим, яка була з ними в їх змаганнях до кращої долі. І в цей урочистий день Вашого 25-літнього ювілею, ми, українські робітники, складаємо Вам щиру подяку за ті чудові хвилини, які ми переживали під час Вашої гри. Ми віримо, що настане день, коли зможемо вітати Вас не тільки ми, окрема група

П. А. Грабовський.

українських робітників, а й весь пролетаріат від краю до краю нашої України» [1].

Прагнення багатьох робітників самим оволодіти акторським мистецтвом зустрічало активну підтримку на сторінках більшовицької преси. Заохочуючи робітників до організації самодіяльних драматичних гуртків, більшовицька «Правда» підкреслювала перш за все потребу ставити високоідейні, справді народні твори, зазначаючи, що в майбутньому до цього «приєднається і досконаліша гра, багатша обстановка, даровитіші досвідчені актори» [2]. Царизм боявся, що спектаклі робітників-аматорів сприятимуть утвердженню серед широких робітничих мас думки про те, що в сприятливих умовах іншого соціального ладу робітничий клас може оволодіти високим мистецтвом. До того ж робітничі драматичні гуртки, як правило, орієнтувались на демократичний репертуар російської, української й світової класики. Звідси всілякі поліційні обмеження щодо масового розвитку самодіяльного аматорського театру. Драматичний гурток робітників київського заводу «Арсенал», з успіхом поставивши в 1906 р. п'єсу І. К. Карпенка-Карого «Безталанна», одержав новий дозвіл на виставу аж через вісім років, тобто в 1914 р. Так само придушувалась властями діяльність кількох українських і російських драматичних гуртків серед київських залізничників, що досягли високого рівня театрального виконання.

Великий український композитор М. В. Лисенко, якого переслідували царські власті за революційно-демократичні погляди, пропаганду передової демократичної культури і за зв'язки з соціал-демократичним підпіллям (молодший брат композитора — Андрій був професіональним революціонером-більшовиком), організував у Києві 1904 р. музично-драматичну школу, якою він керував до самої смерті в 1912 р. В цій школі здобули освіту такі визначні митці — діти робітників, як Б. В. Романицький та О. М. Ватуля, талант яких розгорнувся вже після Великої Жовтневої соціалістичної революції, композитор і музичний діяч К. Г. Стеценко та ін.

---

[1] Вінок спогадів про Заньковецьку, К., 1960, стор. 238.
[2] Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе, стор. 257.

М. В. Лисенко з групою викладачів та учнів створеної ним Київської музично-драматичної школи.

Продовжуючи кращі традиції М. В. Лисенка, К. Г. Стеценко керував самодіяльними робітничими хорами, розучуючи з ними революційні пісні. Велика заслуга в музичній обробці для хорового виконання «Інтернаціоналу», «Марсельєзи», «Варшав'янки» належить видатному українському композитору М. Л. Леонтовичу, який брав безпосередню участь у революційному русі трудящих і керував робітничими хорами, здійснюючи на практиці «пропаганду соціалізму робітничою піснею» [1]. В написаних в 1913 р. статтях «Розвиток робітничих хорів у Німеччині» та «Євгеній Потьє» Володимир Ілліч вказував на велике значення розвитку робітничої хорової самодіяльності, виконання революційних пісень у великих містах та фабричних селищах.

В період широкого розмаху масових революційних дій перших десятиріч XX ст. такі революційні пісні літературного походження, як «Сміло, товариші, в ногу», «Варшав'янка», «Інтернаціонал» та інші, створені поетами-революціонерами, стали масовими, народними. Вони були улюбленими революційними піснями, які співали разом з усім всеросійським пролетаріатом робітники України. Українська революційна пісня «Ша-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 186.

лійте, шалійте, шалені кати», перероблена на російську мову відомим більшовиком — соратником Леніна Г. М. Кржижановським під назвою «Беснуйтесь, тираны», швидко поширилась по всій Росії. Музика популярних українських народних пісень використовувалась для нових революційних текстів, які створював народ. Так народились пісні «Засвистали арештанти», «Реве та стогне люд голодний» та інші. На мотив української народної пісні «Гей, не дивуйте, добрії люди» виконувалася популярна революційна пісня «Здравствуй, свободы вольное слово». Більшовицька преса того часу особливо підкреслювала бойове, агітаційне значення революційної пісні, її роль в класових битвах праці з капіталом [1].

В ході революційної боротьби робітничий клас оволодів багатствами світової культури людства і виробляв свою пролетарську культуру. Лише передова демократична і революційна інтелігенція, що близько стояла до життя і боротьби робітничих мас, могла належно оцінити ту вирішальну роль, яку відігравав пролетаріат у створенні матеріальної основи культурного розвитку людства. Видатний інженер-доменщик М. К. Курако, який довгий час працював у Донбасі, підкреслював, що праця є важливим чинником культурного прогресу і робітники — це справжні творці нової культури [2]. Навіть в умовах характерної для царської Росії дискримінації щодо освіти трудящих, з середовища робітничого класу виходили талановиті конструктори і винахідники, які вносили гідний вклад у розвиток науки і техніки.

Зокрема, на Україні, яка на початку XX ст. посідала провідне місце в Росії по розвитку повітроплавання, перший політ на аероплані відбувся 8 березня 1910 р. Його здійснив в Одесі син робітника, електротехнік М. Н. Єфимов [3]. Кадровий робітник з київського заводу «Арсенал» Ф. Ф. Андерс прославив своє ім'я як творець дирижабля «Київ» оригінальної конструкції, який ще в 1911 р. робив експериментальні польоти [4]. Ці і багато інших досягнень технічного і наукового прогресу здійснювалися завдяки ентузіазму талановитих самоуків-робітників без будь-якої матеріальної і моральної підтримки царських властей, які не вірили в творчі сили народів Росії.

Представники реакційної культури експлуататорських класів, ідеологічні захисники царського самодержавства, на зразок редактора чорносотенницької газети «Киевлянин» Піхна, галасували, що взагалі освіта є шкідливою для трудового люду бо, мовляв, породжує єретиків і вільнодумців [5]. Робітничий клас гнівно відкинув такі реакційні настанови і не прислухався до своїх фальшивих друзів з меншовицького табору, які пропонували відкласти завдання створення пролетарської культури аж до часу перемоги соціалістичної революції.

---

[1] Г. Д. Владимирский, Массовая поэзия и фольклор на страницах большевистской печати эпохи «Звезды» и «Правды», «Советский фольклор», 1941, № 7, стор. 175.

[2] И. Александров и Г. Григорьев, Курако, М., 1939, стор. 152—153.

[3] Одесса. Очерк истории города-героя, Одесса, 1957, стор. 116.

[4] Б. Петров, Небо — його стихія, «Вечірній Київ», 9, 10, 11.II 1960 р.

[5] Розвиток народної освіти і педагогічні науки в УРСР. 1917—1947, стор. 12—13.

Ленінська партія була єдиною політичною силою, яка завжди вірила в невичерпні інтелектуальні здібності робітничого класу, була могутнім ідеологічним фактором становлення пролетарської культури в багатонаціональній Росії, в тому числі й на Україні. Більшовицький журнал «Просвещение» у своєму вереснево-жовтневому номері за 1917 р., який вийшов якраз напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, з задоволенням констатував, що завдяки масовому робітничому рухові майже в кожному місті було створене інтелігентне робітниче середовище і що розвиток робітничої інтелігенції, починаючи ще з часів першої російської революції, був пов'язаний із загальним піднесенням культурного рівня робітничого класу. Основи пролетарської культури, створені ще до політичної перемоги робітничого класу над експлуататорсько-гнобительським ладом, стали міцним фундаментом соціалістичної культури, яка розвинулась після перемоги Великого Жовтня в ході здійснення ленінської культурної революції. За роки Радянської влади — влади трудящих розквітнула соціалістична змістом та національна формою українська радянська культура.

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ I. **Передпролетаріат на Україні в XVII—XVIII ст.** . . . 18
Соціально-економічні умови виникнення передпролетаріату 19
Сільськогосподарський і промисловий передпролетаріат 36

Розділ II. **Початок промислового перевороту. Поява фабрично-заводських робітників** 48
Розвиток промисловості в кінці XVIII — першій половині XIX ст. 49
Шляхи поповнення промислового пролетаріату . . . 54
Чисельність і склад промислових робітників на Україні 67
Умови праці і життя робітників 77
Перші виступи робітників проти соціального гніту . . 90

Розділ III. **Завершення промислового перевороту. Становлення робітничого класу** 98
Розвиток великої машинної індустрії — матеріально-технічної бази формування сучасного промислового пролетаріату 99
Джерела формування робітничого класу на Україні . 111
Кількісне зростання робітничого класу, його структура та складання постійних кадрів 122
Національний склад робітничого класу України . . 132
Становище робітничого класу 139
Робітничий рух в 60—90-х роках 161

Розділ IV. **Робітничий клас України в 1900-1904 рр.** 212
Промисловість на початку XX ст. 213
Кількісні зміни в складі робітничого класу 219
Якісні зміни в складі робітничого класу 224
Економічне становище робітників 232
Політичне безправ'я робітничого класу 243
Піднесення революційного руху. Усвідомлення пролетаріатом своїх класових завдань 250

Розділ V. **Робітничий клас України в революції 1905—1907 рр.** . 274
Початок революції. Робітничі страйки на Україні . . 275
Участь робітничого класу України в жовтневому страйку та грудневому збройному повстанні 287
Робітничий рух в період спаду революції 305
Завоювання робітничого класу в революції 1905—1907 рр. 321

Розділ VI. **Робітничий клас України в 1907—1914 рр.** 330
Стан промисловості 331
Кількісний склад робітничого класу 340
Зміни в складі робітничого класу в зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи 348
Наступ капіталістів на робітничий клас 362
Боротьба робітників проти соціального гніту 380

Розділ VII. **Робітничий клас України в період першої світової війни і другої революції в Росії** 418
Вплив першої світової війни на стан промисловості . 419
Зміни чисельності та складу робітничого класу . . . 429
Погіршення становища робітничого класу 436
Робітничий рух 442

Розділ VIII. **Робітничий клас західноукраїнських земель в другій половині XIX — на початку XX ст.** 482
Колоніальний стан промисловості західноукраїнських земель в складі Австро-Угорщини 483
Формування, склад та становище робітничого класу . 495
Головні етапи робітничого руху 504

Розділ IX. **Культура і побут робітничого класу** 526
Побут робітників 527
Становлення культури робітничого класу 548

Друкується за постановою Президії Академії наук Української РСР

История рабочего класса Украинской ССР
том 1
(На украинском языке)

Редактор П. П. Лисюк
Художній редактор С. П. Квітка
Оформлення художника О. Г. Комяхова
Технічний редактор Д. В. Вірич
Коректор В. С. Танцюра

*

Складальники О. Л. Трайберман, В. Г. Яцинський
Друкар В. А. Бернашевський
Керівник палітурно-брошурувальних процесів
А. М. Лельчицька

*

БФ 03399. Зам. № 63. Вид. № 312. Тираж 5000. Папір № 1, 70×96¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 35,5+7 вкл. Умовн. друк. арк. 45,1. Облік.-видавн. арк. 44,73. Підписано до друку 20.VII 1967 р. Ціна 3 крб. 30 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпіна, 4.